

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

AARHUS

gennem Tiderne

NYT
NORDISK
FORIAG
ARNOLD
BUSCK

AARHUS GENNEM TIDERNE

A A R H U S G E N N E M T I D E R N E

II

UNDER REDAKTION AF

JENS CLAUSEN · EJLER HAUGSTED
REGNAR KNUDSEN · EMANUEL SEJR

NYT NORDISK FORLAG · ARNOLD BUSCK
KJØBENHAVN · 1940

TRYK:
AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE

•

KLICHÉER:
A. HAMMERSCHMIDTS KLICHÉFABRIK

•

FOTOGRAFERING:
DEN GAMLE BY · NATIONALMUSEET II
A. HAMMERSCHMIDTS KLICHÉFABRIK
FORFATTERNE MED FLERE

•

OMSLAG:
HENRIK HANSEN

INDHOLD

	Side
<i>Jens Clausen: Økonomisk Udvikling 1750—1843..</i>	7
<i>C. Fl. Steenstrup: Den erhvervsmæssige Udvikling fra Midten af det 19. Aarhundrede til vore Dage</i>	76
<i>Jens Clausen: Aarhus Havn</i>	179
<i>C. Fl. Steenstrup: Havn og Skibsfart fra Midten af det 19. Aarhundrede til vore Dage</i>	223
<i>Palle Birkelund og Emanuel Sejr: Færgeløbet ...</i>	262
<i>Jens Clausen: Bystyre 1750—1837</i>	279
<i>Sigvard Preben Skov: Bystyre 1837—1919</i>	298
<i>Hans Sejerholt: Omsorgen for de fattige</i>	346
<i>Joh. Lunddahl: Sundhedsvæsen</i>	398

ØKONOMISK UDVIKLING

AF JENS CLAUSEN

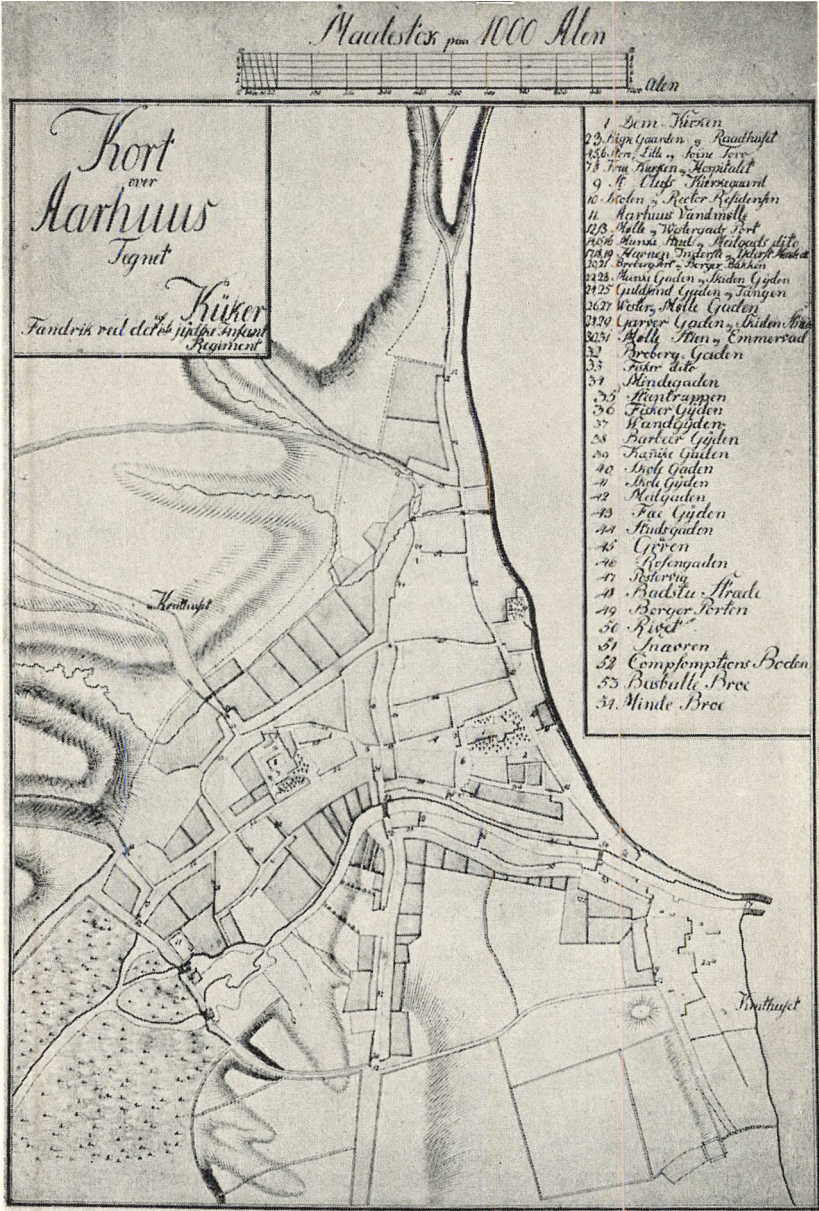
V. 1750—1807

LYSNING OG FREMGANG

ÆNDREDE FORHOLD UDEN FOR DANMARK skabte stigende Konjunkturer i Landet, og i Aarhus spores dette tydeligt. Rige Guldfund i Minaes Geraes i Brasilien 1693 og Sølvfund i Mexico havde bragt Ædelmetalproduktionen i Vejret, efterhaanden til Fremme af Priserne. Kornefterspørgselen var voksende, efter som Englands Kornekspport dalede, og da England fra 1767 blev kornimporterende, gik Priserne paa dansk Korn hastigt i Vejret, selv om ikke meget dansk Korn gik til England¹⁾. En dansk Kornlov havde, bortset fra Virkningen af visse kortvarige Ændringer i den, støttet dansk Kornhandel ved at monopolisere den i det søndenfjeldske Norge fra 1735 til 1788²⁾. Maaske havde denne »højst skadelige Kornlov«³⁾ ikke gavn timer det danske Landbrug, der kunde bruge den som Sovepude, men for Kornhandlere syntes den en Fordel og derfor ogsaa for Aarhus, hvor der fandtes mange af dem. Da Loven ophævedes, var Afsætningsmulighederne andetsteds saa gode, at den kunde undværes. De forskellige Bondereformer og Landhusholdningsselskabets Virksomhed virkede sammen med Prisstigningen derefter gavn timer, og selv om Kvægstæder og Krige og Sørøveri kom paa tværs af Udviklingen, var der dog Fremgang.

Befolkningstallets Stigen i Aarhus staar som et Tegn paa Fremgang her. Fra 3597 i 1769 steg det til 4038 i 1787 og til 4104 i 1801⁴⁾. Det sidste Aar boede i Vestergade 531 Personer, 433 i Fiskergade og 432 i Mejlgade. Paa Brobjerg havde 307 til Huse, i Studsgade 248 og i Aagade 206. Alle andre Gader havde færre Indbyggere. De gamle Hovedgader gjorde sig vel stadig stærkest gældende, men forøvrigt viste de periferiske sig nu tættere bebyggede end før. I Ridderstræde boede 44, i Skidengyde 102, Nygade opføres

1) E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814, III. 2, S. 230. 2) 1735 $\frac{15}{9}$, jvfr. forskellige Reskripter og Anordninger f. Eks. 1771 $\frac{26}{12}$, 1774 $\frac{14}{3}$ og 1788 $\frac{9}{6}$. 3) M. L. Nathanson: Danmarks Handel, Skibsfart, Penge- og Finansvæsen II. 1833, S. 65, jvfr. Christian Martfeld: Danmarks og Norges Kornhandels Plan. 1774, passim. 4) Folketællingslister i Aa. B. A., jvfr. Danmarks Statistik I, S. 568 f.

Kort over Aarhus fra Slutningen af det 18. Aarhundrede.

med ikke mindre end 84, skønt den først nævnes nu. Beboerne her har tidligere været regnet med under Bag Klostret. Men først henimod 1800 har Nygade faaet Gadepræg. Som Navnet antyder, laa Datidens ny Kvarter her. Udviklingen af nye Kvarterer modsvaredes dog en Smule af Indskrænkninger andetsteds. Folmergyden forsvandt som Gade helt, da den overtoges af Jens Antonsen og blev lukket med en Port, der skulde holdes laaset⁵). Flere Smøger og Gyder forsvandt. To fra Clemensstræde, der da kaldtes Stentrappen, til Aaen afstod Byen til en Urmager i 1791, da de bestandig fyldtes med Affald og Halm⁶).

Fjernelse af Smøger og Gyder mere end opvejedes af tættere Beboelse andetsteds, som Folketællingerne viser. Det var dog ikke Aarhusianere, der udgjorde Tilvæksten. I Byen fødtes der som Regel færre, end der døde⁷). Det var ved Indvandring, Befolkningstallet sattes op. Dette betød dog ikke, at de indfødte Aarhusianere blev forholdsvis stort færre i Byen i Perioden som Helhed. Procentvis udgjorde de omtrent samme Mængde som i den foregaaende⁸). I Aarene 1776—85 var vel kun 16,3 % af de borgerskabs-tagende indfødte, men i alle Decennierne baade før og efter dette var Procenten større end i Aarene 1706—55, da den var 31,2⁹). Den lave Procent i et enkelt Tiaar bevirker dog, at den aarhusianske Procentdel af Borgernes samlede Tal bliver lidt lavere i en Aarrække derefter.

Skatteyderne i Byen var næsten alle bosiddende her. Af 951 i 1769 var kun 3 udenbys¹⁰). Ejendommenes Værdi fortæller Brandforsikringerne om. I 1768 var de private Bygninger forsikrede for tilsammen 310400 Daler og de offentlige for 110560, saaledes at den samlede Sum var 420960 Daler. Bygningerne var for de flestes Vedkommende smaa Vaaninger eller Boder paa 2—4 Fags Længde og en Etage i Højde. En Del Huse var muret i Bindingsværk og indrettet jævnt til Købmandsbrug, kun 4—6 var grundmurede, men Tegltag var almindeligt¹¹). De mindste Huse stod til en Grundtakst af 1 Daler, jævnt store Ejendomme var takseret 60 Gange saa højt, de største endnu langt højere¹²). Taksterne illustrerer det indbyrdes Værdiforhold mellem Ejendommene i 1760erne, men var næsten konstante i hele Perioden. Stigningen i Værdien ses af Brandforsikringssummerne. Den var næsten 50 %. I 1806 var Brandforsikringen paa i alt 604350 Daler¹³).

Grundtaksten var hele Tiden under 8000 Daler, men over 7600. I 1807 var den 7641 Daler eller omtrent det samme som i 1750¹⁴). Skatterne derimod steg meget stærkt¹⁵). Indtil 1753 var den samlede Skatteudskrivning under 1800 Daler. Bortset fra et Spring opad i 1762, da der var ved at ud-

⁵) A. b. 35, 1786 ²⁹/₃, A. b. 36, 1788 ¹⁸/₁, Aa. B. A., jvfr. Jordebog for Aarhus Købstad. 1874, S. 79. ⁶) A. b. 2—39, II, 1791 ¹⁸/₃, ³⁰/₃, ³/₅, Aa. B. A. ⁷) Pontoppidan IV. 1768, S. 92. ⁸) Borgerskabsbogen. ⁹) Acta Jutl. IV. 2, S. 96. ¹⁰) Skattemandtal ved K. R. 1769, Aa. B. A. ¹¹) Pontoppidan IV, S. 76 f. støttet af A. b. 2—39, I, 1793 ¹⁸/₃, Aa. B. A. ¹²) Skattemandtal ved K. R. 1769, Aa. B. A. ¹³) G. Begtrup: Agerdyrknings Tilstand i Danmark V. 1808, S. 554. F. 1. 1806 ²⁰/₁₀, Aa. B. A. ¹⁴) K. R. er med Bilag, Aa. B. A. ¹⁵) Anf. St.

bryde Krig med Rusland, steg Skattebeløbet jævnt, men sikkert og i en stadig stejlere Kurve til efter 1807. I det sidste Fredsaar, 1806, var Borger-nes samlede, direkte Skatteydelser godt 18000 Daler. Trods den voldsomme Stigning fremskaffedes Beløbene tilsyneladende uden Vanskelighed. Eksekution ses ikke anvendt, og paa Omdraglister kom kun faa Ydere. Forholdene havde bedret sig. I den Retning tyder ogsaa det, at Omsætningen

Nygade 1939.
(H. L. Gjørup fot.)

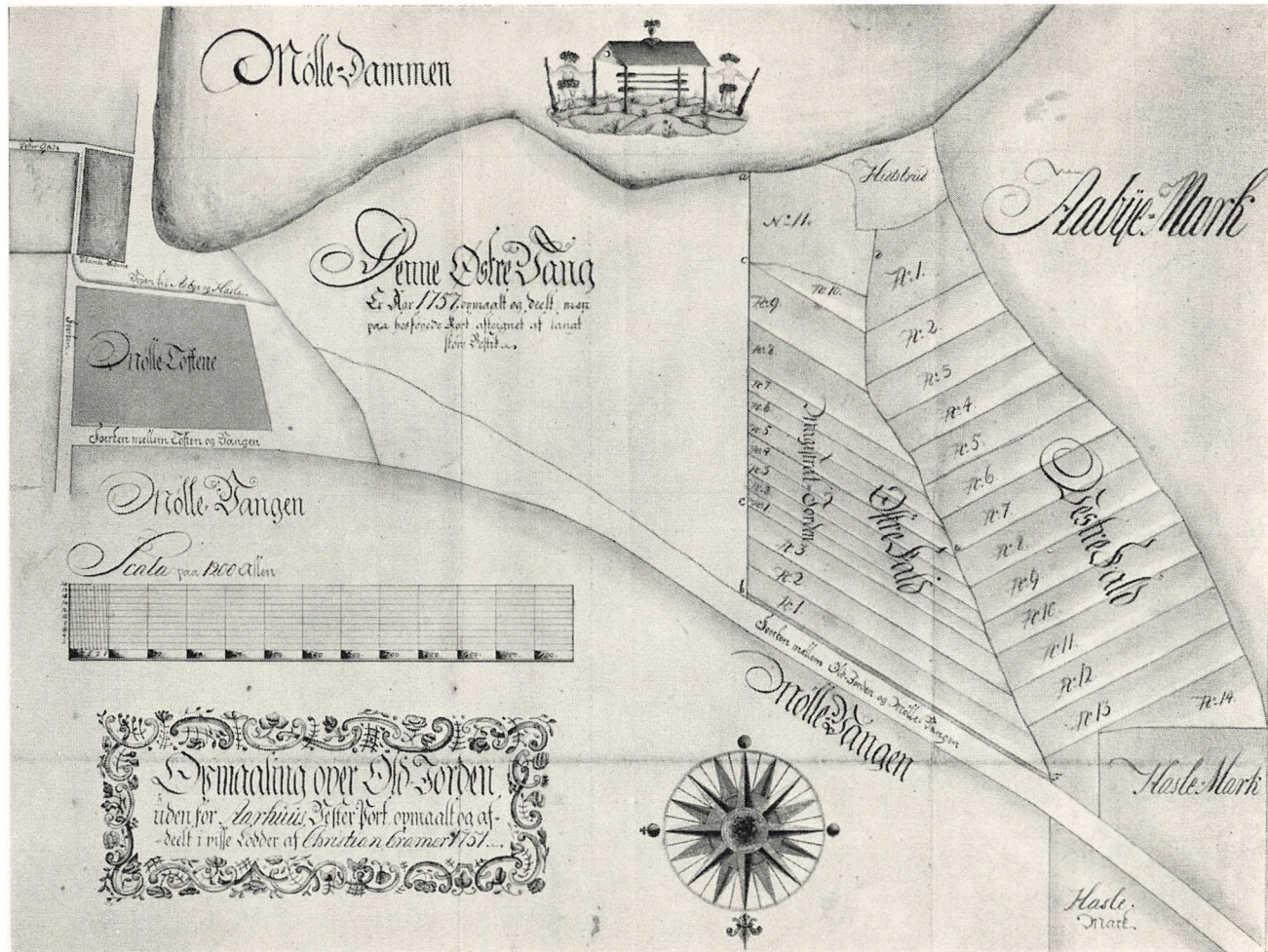
i Byen gik op. Konsumtionen illustrerer dette nogenlunde. Den var i Periodens Begyndelse svingende omkring 10000 Daler og i 1805 over 19000 Daler¹⁶).

Landbrug var stadig en vigtig Næringsvej. Markerne udnyttedes omtrent som før. Dog udvidedes det dyrkede Areal, Dyrkningen lettedes ved en ny Fordeling af Jorderne, og Dyrkningsperioden ændredes¹⁷). Oldjorden¹⁸), der før havde ligget hen som Græsareal, blev udskiftet i en Række Lodder, der fra 1752 for en Dels Vedkommende dyrkedes af Folk, der lejede dem af Kommunen. Den vestlige Del udskiftedes

1751, den østlige 1757¹⁹). Gaasemaen, en Eng liggende uden for Mølleport og mellem Mølleaaen og Kørevejen til Hasle, bortlejedes en Tid sammen med Oldjorden, men inddroges fra 1787 til Gavn for Vognmandslavet, der i 1805 ogsaa fik 3 af Lodderne i Oldjorden²⁰). Aarhus har indtil da haft sin særlige Gaaseeng, Gaasemaen.

Fortene²¹), de brede Drivveje, havde tidligere været beregnet til Græsning for Studehandlers Høveder og markedssøgendes Heste mod Betaling pr. Døgn, men blev nu delvis inddraget til Dyrkning. Guldberg tilskyndede til bedre Udnyttelse af disse Arealer og foreslog at udleje dem, hvilket dog

¹⁶) Begtrup, anf. St. Pontoppidan IV, S. 100. ¹⁷) En Oversigt over Markens Historie findes i »Beretning og Betænkning fra den i Anledning af et Forslag til en friere Afbenyttelse af Aarhus Kjøbstads Fællesjorder nedsatte Committee«. 1838. ¹⁸) Se i Pakken D. b. 5 f. Eks. 1751 ²⁶/₉, 1787 ²⁶/₆, 1799 ²⁸/₉ med Bilag, jvfr. K. R. passim, f. Eks. 1752, Udgift Nr. 23 og 1753, Indtægt, Aa. B. A., samt Danske Vider og Vedtægter II. 1908—10, S. 288. ¹⁹) D. b. 27, Nr. 15 med Kort Nr. 1 og 2, Aa. B. A. ²⁰) D. b. 5, 1808 ⁶/₁₂ og Ad D. b. 5, 1805 ¹⁹/₁₁ samt K. R. passim f. Eks. 1757, Indtægt, Aa. B. A., jvfr. Reskript 1787 ²⁰/₃ og 1805 ¹⁹/₁₁. ²¹) Pakken D. b. 3, 1760 ⁷/₅, 1794 ²/₅, 1760 ³/₅, 1794 ¹⁹/₅ og D. b. 8, f. Eks. 1785 ²⁰/₆, Aa. B. A.

Kort over Oldjorden.
 Aarhus Bys Arkiv. (A. Hammerschmidt fot.)

Markdirektionen fandt vanskeligt at praktisere, da Hyrderne skulde drive ad Fortene²²). Trods Vanskelighederne fandt Udlejning og Græsning i en Del af Fortene Sted, saaledes fra Skejby Mark til og over »Galliebakkitt« til Vester-, Munke- og Studsgades Porte og fra Hesselbæk til Hasle Led²³). Af Forten uden for Munkeport »fra Galliebakkitt af« inddrogtes i 1795 over 3 Tønder Land til Sæd og bortforpagtedes for en Aarrække²⁴).

Det besværlige i for hver Mand at dyrke Smaalodder spredt over hele Bymarken følte mere og mere generende, og i 1801 omfordeltes Gaardsavlene saaledes, at hver af de største Lodsejere fik 2 Arealer, de øvrige 1 Areal i hver Vang²⁵). Tidligere bestod et Avl i hver Vang i Almindelighed af 5 à 6 Agre, og sædvanlig havde da en Avlsmænd 5 til 8 Avl at dyrke, alt-saa fra 25 til 48 Kornarealer spredt i Bymarken²⁶). Samtidigt med at Dyrkningsretten nu overgik til en Del af Beboerne, bibeholdtes Græsningsret for samtlige Aarhusianere²⁷). Denne Udskiftning gjaldt godt 1200 Tønder Land. Fordelingen af det øvrige var saaledes, at Byens Kasse fik Indtægten af 137 Tønder Land, Magistraten af 86, Gejstlige af 15, Stiftamtmanden af 3, Vognmændene af 14, Hospitalet af 1, Fattiggassen af 1, medens nogle Tofter paa i alt 111 Tønder Land tilhørte private. Dyrkningen ændredes saaledes, at 4 Aars Brug skiftede med 4 Aars Hvile. Borgmester Hviids Opgørelse fra 1806 siger, at der i det Aar var avlet 18 Læs Vinterhvede, 16 Læs Rug, 802 Læs Byg, 420½ Læs Havre, 10 Læs Ærter og 185 Læs Hø. Græs- og Kornareal var i 1806, med Fradrag af Enge og Haver, omved 1500 Tønder Land²⁸). Regnes det, at der da hvert Aar stod Korn paa ca. 700 Tønder Land, bliver Avlen knap 2 Læs pr. Tønde Land, efter vore Begreber sikkert endda meget smaa Læs.

Aarhusianernes Ret til Markjorderne vogtedes omhyggeligt. En stor Proces mellem Byen og Etatsraad Charisius til Constantinsborg 1757 giver tydeligt Indtryk deraf²⁹), en anden Proces mellem Aarhus og Skejby omtrent paa samme Tid viser det samme³⁰). At enkelte Aarhusianere tiltog sig Særrettigheder ved at inddrage Fortearealer til privat Brug søgtes bremset³¹). Udleje af Jorder til udenbys boende skulde høre op saa vel som det, at Bønder i Omegnen og andre fremmede ejede Arealer paa Aarhus Mark. Ved disse Ejeres Død skulde Arealerne gaa over i Byens Besiddelse³²). At naa dette Maal tog dog Tid. Endnu 1775 var 26 Avlinger i fremmedes Eje eller udlejet til saadanne³³).

Udbyttet af Jorderne var stigende. I Forhold til Størrelsen af udlejede Arealer var Lejeindtægten opadgaende³⁴). For ikke at blive berøvet Ind-

²²) D. b. 3, f. Eks. 1794 7/5, 2/5 Aa. B. A. ²³) D. b. 3, 1794 19/5, jvfr. Videtægter, S. 279f. ²⁴) Pakke A. 60 med K. R. 1805—06 Litra A 5, Aa. B. A. ²⁵) Begtrup, anf. V., S. 555, Vangbogen, D. b. 9 fra 1801, Aa. B. A. ²⁶) D. b. 23, S. 38, Aa. B. A. ²⁷) Jordebog for Aarhus Købstad. 1874, S. 32. ²⁸) Begtrup, anf. St. ²⁹) Protokol D. b. 1. Aa. B. A. ³⁰) Protokol D. b. 2, Aa. B. A. ³¹) D. b. 3, 1760 7/5, Aa. B. A. ³²) Papirer i Pakken D. b. 12, Aa. B. A. Reskript 1756 26/3. ³³) Anf. Pakke, Liste dateret 1775 19/8, Aa. B. A. ³⁴) Førskellige K. R'er, Indtægts-siden og mange Dokumenter i Pakken D. b. 3, Aa. B. A.

tægt af Markarealer hændte det, at man satte Vagt ved Afgrøderne de sidste Dage før Bjergningen³⁵). Saavidt muligt burde Arealerne udnytted grundigt. Unødvendige Markveje skulde afskaffes³⁶), og nogle Veje nedlagdes³⁷). Tofter, skulde fredes for løse Kreaturer³⁸). Avlen skulde værnes. Gærder og Diger holdtes vedlige med Gærdsel, Plantning og Grøfter³⁹). Med Dyrkningen af Jorderne skulde i det væsentlige forholdes som tidligere. Aarhus Bys Vide og Vedtægt af 1760⁴⁰) indeholder omtrent det samme som Markvedtægten af 1688.

I særlig indhegnede Arealer dyrkedes Tobak. Amtsforvalter Thygesen havde et Par Tobaksplantager paa tilsammen 17 Tønder Land⁴¹), og Købmand Poul Frausing fik Tilladelse til at indhegne 1 Tønde Land til Rapsavl, da det var af Betydning for Driften af hans Oliemølle⁴²). Væver Jens True dyrkede et lille Areal med Krap. I 1806 havde han 3—4000 Planter. De brugtes til Farvning, naar rød Kulør ønskedes⁴³). Langs Byens Periferi laa mange Haver. Nu som før var de af Betydning. I 1801 var der 1 Podemester og 2 Gartnere i Byen. Selv foran Huse inde i Gaderne var der Haver, for Eksempel paa Hjørnet af Skolegade og Aagade, hvor en Mand satte Sprinkelværk op foran en lille Grund, han dyrkede Køkkenurter paa⁴⁴).

Kvægpestens Hærgen sidst i 1740erne syntes næsten opvejet ved Indkøb inden 1751⁴⁵). Men i 1760ernes første Aar var der paany Kvægsyge, saa mange Kreaturer døde, deriblandt næsten alle Køer⁴⁶), og 1770—72 var det atter galt. Den første Epidemi overvandedes trods alt snart. I 1769 græssede saa mange Køer paa Bymarken som vist aldrig før, nemlig 606, og dertil 202 Heste. Men den følgende Kvægsyge ryddede voldsomt op i Kreaturbestanden. I Sommer- og Efteraarsmaanederne 1770, 1771 og 1772 døde omtrent hver Uge mellem 10 og 20 Køer⁴⁷). Efter den Omgang naaede Koantallet ikke mere i Perioden saa højt som før. Endnu i 1805 græssedes kun 186 Heste og 477 Køer paa Bymarken⁴⁸). Kreaturepidemi 3 Gange i 25 Aar kunde nok gøre Folk forsigtige.

Den »bedrøvelige grasserende Kvægsygdome«, som den kaldtes, skadede da aarhusiansk Landbrug stærkt. Da Køerne døde i den anden Epidemi, maatte der findes nye Udveje for at holde Indtægten nogenlunde oppe. Saa slog man sig paa Faareavl. Ifølge Markvedtægten § 27 maatte der ganske vist ikke græsses Faar paa Markerne, men paa Grund af de særlige Omstændigheder tillodes det nu. Det første Par Aar døde vel mange af Faarene, »formedelst Græsningen her ikke kunde taales«⁴⁹), men derefter syntes Bestanden god og i Stand til at yde god Indtægt. Et uventet Gode var sam-

³⁵) K. R. 1757, Bilag om Græsning, Aa. B. A. ³⁶) Vider og Vedtægter II, S. 274. ³⁷) F. Eks. D. b. 23, S. 99, Aa. B. A. ³⁸) D. b. 4, f. Eks. 1794 ²⁰/₁. ³⁹) K. R. passim jvfr. Vider og Vedtægter, anf. St. ⁴⁰) Anf. V., S. 272—88. ⁴¹) D. b. 11, 1787 ³/₁, Aa. B. A. Jvfr. Hertel II, S. 106. ⁴²) D. b. 11 1805 ¹⁶/₆ med Bilag. ⁴³) Begtrup anf. V., S. 504. ⁴⁴) A. b. 2—39 II, 1798 ²⁶/₁₁ Aa. B. A. A. b. 53, 1757 Maj. ⁴⁵) Liste i D. b. 7, Aa. B. A. ⁴⁶) D. b. 11 1765 ¹⁷/₁₀, Aa. B. A. ⁴⁷) Lister i Pakken D. b. 7. ⁴⁸) D. b. 7, Kvægregister 1805. ⁴⁹) D. b. 11 1765, ¹⁷/₁₀.

tidigt opnaaet. Det var »en fyndig Urt«, den hvide Smære, Hvidkløver, som vel altsaa tidligere har været saet paa Marken. Den var især fyndig til at fremme Køernes Mælkeydelse. Nu dækkede den hvide Smære Fælleden som et hvidt Lagen. Saa længe Faarene havde været afskaffede, havde den Plante ikke vist sig. Da den nu atter optraadte, gav man Faarene Æren derfor og benyttede Opdagelsen som en Grund til at holde paa Faareavl, da det paatænktes atter at afskaffe dem⁵⁰). De Borgere, der ansøgte om, at Ret af Græsning til Faar maatte vedblive, havde Held med sig. Det blev bestemt, at enhver foreløbig maatte indsætte 3 Faar med Lam paa Marken i Stedet for et stort Kreatur, en Ordning, der skulde gælde, saa længe Kvægsygen truede, hvad den paa det Tidspunkt gjorde fra Fyn⁵¹).

Geder, Svin og Gæs maatte ikke være paa Marken efter Marts Maanedes Udgang. De var dog i Byen og drev deres Spil, hvor de kunde se deres Snit dertil⁵²). Der klagedes over Flokke af Geder og Gæs og Byens mange omdrivende, løse Svin. Hingste og Stude maatte heller ikke indlades. Studehandlere kunde dog faa Stude græsset paa Fortene en kortere Tid mod Betaling pr. Døgn. Kørendes Heste fik gratis Græsning sammesteds⁵³). Til Opsamling af Byens Kvæg var der stadig en Fold. Den laa ved Klostermuren⁵⁴).

Den grasserende Kvægsyge lærte efterhaanden Byen at træffe Forholdsregler imod den⁵⁵). Da Erfaringen viste, at Sygdommen blussede op, kort efter at Kvæget var kommet paa Græs, hvilket regelmæssigt skete lige efter 1. Maj⁵⁶), søgtes Afspærring gennemført saa vidt muligt. Saa snart Sygdommen viste sig i en af Byens 2 Hjorder, maatte intet Dyr fra den komme ind i Byen. Skikken var, at Køerne dreves ind til Gaardene baade Middag og Aften af Hensyn til Malkningen. Nu maatte de blive paa Marken Døgnet rundt. En særlig Malkeplads indrettedes da i Møllefaldet i Dalen lige overfor Vejrmøllen. Der kunde saa Ejerne lade Køerne malke Morgen, Middag og Aften. Syge Dyr blev straks udskilt af Flokken og anbragt op mod Aaby Skel, i den vestlige Del af Oldjorden, der blev en Slags Karantæne, hvor de fleste angrebne Dyr døde. Der skulde ogsaa Kadaverne nedgraves og det til mindst 3 Alens Dybde. Huderne vilde man dog ikke miste, og derfor opførtes et Fjælehus til at tørre dem i. De Dyr, der overstod Sygdommen, kaldtes gennemsygede og maatte føres ind til Staldene paa visse Vilkaar. Men først skulde de »brændes« paa et aparte Sted, et andet Sted end deres Ejers Mærke var indbrændt paa dem. Heste maatte ikke græsse sammen med Kvæget. De skulde jo jævnligt hentes hjem til Arbejde. Saa blev særlige Strækninger reserveret til Hestegræsning. Fremmede Dyr maatte ikke føres til Marken og ikke ind i Byen. Derved hindredes blandt andet Kvægekspor-ten over Havnen. Saa vidt muligt benyttedes da Norsminde i Stedet. Kvæg-

⁵⁰) Anf. St. ⁵¹) D. b. 11, 1766 ¹⁵/₄, Aa. B. A. ⁵²) D. b. 11, 1789 ¹³/₈. D. b. 4, 1789 ⁴/₈, Aa. B. A. ⁵³) D. b. 3, 1794 ²/₅ og 1760 ⁷/₅, Aa. B. A. Anf. Beretning, S. 28 f. ⁵⁴) A. b. 2—39 II, 1786 ²⁰/₄, Aa. B. A. ⁵⁵) K. R. 1772 passim. Lister i Pakken D. b. 13, Kvægsygen, Aa. B. A. ⁵⁶) D. b. 7, Kobyspenge, passim.

markeder forbødes. Det generede Oplandets Folk, der gerne vilde afhænde Kreaturer. Vel kunde de ikke komme ind i Byen med dem. »Vartegn med Flag paa Stænger« var anbragt uden for hver Port til Advarsel, men hver Lørdag mødte dog Bønder ved Portene med Kvæg, de vilde sælge. De fik hele Markeder ud af det. I 1772 blev dog den Handel forbudt.

Den stadige Tilstrømmning til Byportene med Kvæg viser, at Aarhusianerne var Købere, da Kreaturer kunde faas til Spotpris, med mindre det drejede sig om gennemsygede Køer, der var immune, eller deres Afkom, som Sygdommen sjældnere angreb eller, selv om det skete, saa med mindre Virulens⁵⁷).

Afspærringsforanstaltningerne hjalp vist ikke meget. De var baseret paa den Opfattelse, at Smitten førtes fra Dyr til Dyr. Selv de døde Dyrs Transport var man forsigtig med. Kadavere fra Byen skulde som de andre nedgraves i Oldjorden, men maatte ikke føres ad Drivvejen dertil. Man har regnet med, at Heste kunde bringe Smitten videre, men maaske ikke, at Mennesker kunde, skønt det viste sig, at Dyr, der blev holdt paa Stald, ogsaa smittedes og døde. I Virkeligheden stod man ret hjælpeløs overfor Epidemierne, og det er forklarligt, at man for Eftertiden var meget forsigtig. Konsumtionsbetjentene ved Byens Porte skulde flere Aar efter, da der var Kvægsyge i Nabostater, se Attest for, at Dyr, der ønskedes ind gennem Porten, var sunde. Længe var der Opblussen af Sygdommen hist og her i Landet, saaledes i 1781. Da blev den dog uden Betydning i Aarhus. I 1784 undersøgte 397 Kreaturer her med Henblik paa Kvægsygen. Det var sikkert alle dem, der fandtes i Byen, og ingen fejlede noget. Epidemien i 1772 var den sidste slemme.

En mindre Ændring fandt Sted i Landbrugets Organisation ved Vedtægten af 1760⁵⁸). Ledelsen skulde ske ved en Markdirektion bestaaende af 5 Mand, nemlig et Magistratsmedlem, 2 af Byens 6 Mænd og 2 andre gode Borgere. Hver Torsdag Formiddag skulde de holde Møde i de 6 Mænds Sal paa Raadhuset, hvor da Markmændene, Hyrderne, de to Vangvogtere, der ogsaa var Skovfogder, eller andre, der havde noget vedrørende Markvæsenet at gøre opmærksom paa, kunde indfinde sig. Direktionen stod under Magistraten og under Stiftsamtmændens Overtilsyn.

I nær Tilknytning til Landbruget var Vognmandslavet, der tidligere var opretholdt med Besvær, men stadig eksisterede. Egentlige Vognmænd var der kun faa af. Paa Folketællingslisten 1801 opførtes kun 4, men da det ikke var nok til at forrette de forefaldende Kørsler, blev der sluttet Aftale med en Række Avlsbrugere om Kørsel i paakommende Tilfælde. Tidligere havde Vognmænd haft ekstra Græsningsret paa Bymarken. Nu blev en Del af den, væsentligst Oldjorden, reserveret dem, og de Jorddyrkere, der ikke

⁵⁷) Fr. Thaarup: Versuch einer Statistik der Dänischen Monarchie, 1795, I, S. 96. ⁵⁸) Vider og Vedtægter II, S. 272—88, jfr. K. R. passim, f. Eks. 1771 Nr. 74, Aa. B. A.

forrettede Vognmandskørsel, maatte erlægge en Afgift aarlig til Dækning af de Udgifter, Befordringsordningen førte med sig⁵⁹⁾).

Vanrøgt af Skoven og store Krav til den havde bevirket dens ringe Evne til at tilfredsstille Byens og Havnens Behov omkring 1740, som det vil fremgaa af Afsnittet om den, men fra da af tog man sig af dens Opelskning med godt Resultat. Det ses af Beskrivelser af den og de fyldige Oplysninger om den, som nu fremkommer. Det er ikke længere nødvendigt at nøjes med spredte Oplysninger om den for at kunne danne sig et Skøn over dens Tilstand.

Fra Slutningen af det 18. Aarhundrede foreligger der Skovregnskaber, og enkelte Gange gives en Statistik over dens Ydelser.

Pontoppidan siger⁶⁰⁾, at den i 1760erne væsentligst bestod af Risege »undtagen paa en liden Distance ungefær i Midten, som tværs igennem er Bøgetræer af temmelig stor Vækst«. Over hele Arealet var der stærk Underskov af Tjørn, Hassel, El, Elm, Bønnet, Vidjer med mere og mellem alt dette en stor Mængde unge Risege, som hvert Aar »snedes og opelskes« og skaffes Luft og Plads ved Gærdselhugst. Store Ege med Stammer paa 10—14 Alen til Havnens Brug var der vel faa af, men mange Tusinder var i Opvækst og kunde efterhaanden blive tjenlige til Gavn for Havnen. En Gene i Skoven var allerede da de Skovløg, som voksede i Mængde og gjorde Græsningen »utaalelig for Hornkvæget«. En halv Snes Aar efter er Skildringen af Skoven omtrent den samme⁶¹⁾. Senere ses det, at El, Elm og Selje var der temmelig faa af, i hvert Fald kun for 70 Daler, medens Egene var over 16000 Daler værd og Bøgene over 9000⁶²⁾. I Aarhundredets Begyndelse fortalte Wedel om »den liden Skov af Eeg og Bøg, som er i den skjønneste Grøde«. Men nogle Egetræer var gaaet ud inden 1807, aabenbart kvalt af nogle store Bøge, »som staa Opvæksten meget til Skade«⁶³⁾. Enkelte Lysninger var der, men de beplantedes 1807⁶⁴⁾. Hele Skovarealet var 126 Tønder Land⁶⁵⁾.

Den løvlige Udnyttelse⁶⁶⁾ af Skoven var som tidligere. De største Ege gik til Havnebolværket. Toppene solgtes hvert Aar ved Auktion og gik ind i Borgernes og Raadhusets, Sygehusets og Cordegaardens Brændselsforsyning. Større Grene benytttes som Pæle, saakaldte Stave, i Byens mange Gærder, nogle anvendtes sammen med mindre Stammer i privates Bolværker. Af Underskoven toges hvert Aar især Tjørn og Hassel til Hegn om Byens

⁵⁹⁾ A. b. 58, 1749 ¹⁴/₁, A. b. 72 under 1758, flere Dokumenter i D. b. 5, Aa. B. A. Forskellige Reskripter, f. Eks. 1787 ²⁰/₄. ⁶⁰⁾ IV, S. 103. ⁶¹⁾ Nicolay Jonge: Kongerigets Danmarks chorographiske Beskrivelse. 1777, S. 668. ⁶²⁾ Udateret Skovtaksation ca. 1800, vel 1805, se K. R. 1805, Bilag Litra L., Aa. B. A. ⁶³⁾ D. b. 6, 1807, ²⁶/₆, Aa. B. A. L. M. Wedel: Indenlandske Reise, 1804, S. 318. ⁶⁴⁾ Anf. St. ⁶⁵⁾ Nævnte Skovtaksation. ⁶⁶⁾ Papirer i D. b. 6 f. Eks. 1788 ⁹/₅, K. R. passim f. Eks. 1801 og 1751, Skovregnskaber vedlagt K. R.erne, Protokol D. a. 2, fol. 337, Aa. B. A., Vider og Vedtægter, S. 276, Reskript 1791 ⁸/₇. Liste over Havneafgifter og Indtægt ved Salg af Egepæle, fra 1803 og opefter, i Mappen: Havnens Historie, Aarhus Havns Arkiv.

Vange og Skoven selv. I Slutningen af Aarhundredet plantedes dog Tjørne paa Digerne om Skoven, saa Indhegningen af den derefter blev mindre besværlig og mere økonomisk. Der brugtes store Mængder endda til de mange Hegn, undertiden 500 Læs Gærdsel aarlig⁶⁷). Der var Grund til Økonomiseren. De mindste Ris, Ærteris, fandt ogsaa Anvendelse. Egene var ikke blot de talrigeste i Skoven, men ogsaa de vigtigste. De store Bøge, der maatte give Plads for dem, skulde fældes paa høj Sne for at gøre mindst mulig Skade ved deres Fald. Ikke blot Træ skaffedes fra Skoven. Blaaler og andet Ler hentedes derfra⁶⁸). Bag Bolværker og Træværk ved Broer og Tvættesteder anvendtes det som Fyld, da det vanskeligere end anden Jord skred eller skylledes ud. Ogsaa til Græsning blev Skoven benyttet, selv om Ramsløg gjorde Skovens Græsning som Helhed mindre værdifuld. Skovfogdernes Kreaturer græssede i den⁶⁹). Svin omtales ikke som gaaende der. Der findes vel paa Regnskaberne en Post for Olden og Græsning i Riis Skov, men den var ringe eller Nul. Landbrugerne i Byen havde ingen direkte Gavn af Skoven. Men da Udnyttelsen af Jorderne blev mere lønnende, begyndte det at gaa ud over Skovens Areal. Flere Stykker Jord inddroges til Dyrkning, blandt disse et paa godt 8 Tønder Land i 1804⁷⁰). Der var stor Forstaaelse af Skovens Betydning for Byen. Den Proces⁷¹), Borgerskabet i 1739 havde begyndt mod Magistraten for Misbrug af Skoven, er et af Tegnene derpaa. Ulovlig Udnyttelse af den var man stadig paa Vagt imod. Anklager mod Bønder fra Vejlbj for Skovtyveri⁷²) viser det. Og der blev holdt Øje med, at ikke Vejlbj Kvæg slap ind⁷³). Skovfogderne fik Betaling for at paa_ribe Uvedkommende og for at konstatere Overgreb mod Byens Rettigheder i Skoven. »Skarnsagtige Mennesker« skulde holdes borte derfra⁷⁴). Ind mod Byen var et Skovled med Laas, hvis Nøgle beroede hos Førsteborgmesteren⁷⁵). Vedligeholdelse af Broer fandt Sted, saaledes Broen over den gamle Coutra Bæk, der nu kaldtes Koetroe Bæk⁷⁶). Et Areal i Skoven var reserveret til Dyrkning af Ege til senere Udplantning, hvor det skønnedes formaalstjenligt⁷⁷). Omsorgen lønnede sig. Skovens Tilstand bedredes⁷⁸). Skovindtægterne øgedes, og regelmæssigt var der Overskud paa Regnskaberne. Gratis opnaaedes Indtægterne ikke. Lønninger til de 2 Skovfogder maatte udredes, Arbejds løn til Skovhuggere, Digegravere, Hegnsplantere, Salærer til Auktionsholdere med Skrivere, Leje af Befordring for Havneinspektører og eligerede Mænd til og fra Skoven, naar Udvisning af Træer fandt Sted og ved enkelte andre Lejligheder, betaltes. Vejen til Skoven har syntes for

⁶⁷) Jonge, anf. V., S. 688, jvf. Pontoppidan IV, S. 103. ⁶⁸) K. R. passim og Bilag, f. Eks. Litra L ved K. R. 1805, Aa. B. A. ⁶⁹) D. b. 6, 1807 ²⁶/₆ Aa. B. A. ⁷⁰) D. b. 6, 1802 ³⁰/₄, 1807 ²⁶/₆, A. 60 med K. R. 1805, Indtægt Nr. 6, Aa. B. A., Jordebog for Aarhus Købstad. 1874, S. 42. ⁷¹) Protokol A. b. 63 III, S. 4772, jvfr. 4752—54, Aa. B. A. Et Blik..., S. 103. ⁷²) Bilag Litra K. til K. R. 1801, K. R. 1805, Indtægt, A. b. 6, Nr. 4441. 1763, Aa. B. A. ⁷³) D. b. 6, 1789 ⁹/₁₁. ⁷⁴) D. b. 6, 1800 ¹⁵/₆ og 1789 ⁹/₁₁. ⁷⁵) Pont. IV, S. 103. ⁷⁶) K. R. 1764 Nr. 10 og passim og f. Eks. K. R. 1801, Bilag Litra K. ⁷⁷) D. b. 6, 1807 ²⁶/₆.

lang for disse værdige Borgere at færdes til Fods. Saa hellere glæde Vognmændene med en Kørsel.

Det laglige Tilsyn med Skoven førtes af 2 Skovfogder. Før 1760 blev Bestemmelser i Skovanliggender truffet af en Skovinspektion bestaaende af Havneinspektørerne og 4 aarligt valgte Borgere i Forbindelse med Magistraten. Havneinspektørerne var med, fordi Havnen havde Forret til visse Skov-effekter⁷⁶⁾. Fra 1760 varetog den almindelige Markdirektion Skovens Interesser under Tilsyn af Magistraten og Overtilsyn af Stiftamtmanden⁸⁰⁾. — Senere underlagdes Skoven en Skovinspektion bestaaende af den Magistratsperson og den Købmand, der sad i Havnekommissionen, samt 2 af Byens eligerede Mænd⁸¹⁾. Ved visse Lejligheder sattes et Kontroludvalg til at paase visse Arbejders Udførelse, for Eksempel Indhegning af Skoven⁸²⁾. Der var tilsynsførende nok. Ikke mindst synes Høegh Guldberg som Stiftamtmand at have taget sig af Skoven og med Held, hvad han ogsaa selv siger⁸³⁾. I hans Tid blev det levende Hegn paa Skovdigerne plantet. Baade Diger og Plantning er der endnu Rester af.

Haandværkerne var som før organiserede i Lav. Ingen Haandværker maatte faa Borgerskabsbrev, før han opfyldte Lavsartiklerne⁸⁴⁾. Dog blev det tilladt den, i hvis Fag intet Lav fandtes⁸⁵⁾, og ved særlig Bevilling kunde

Murerlades Lade fra 1785.
Den gamle By.

Bæger fra Skomagermestrenes Lav i Aarhus.
Den gamle By.

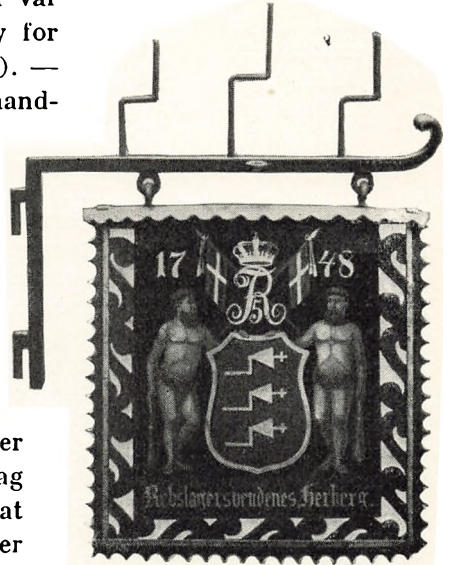
der gives Frimesterskab⁸⁶⁾. Lavsanden var dog stærk, og saakaldt Snigsalg var man paa Vagt overfor⁸⁷⁾. For Haandværket i Aarhus var Fremgangen mere støt end for Landbruget. Tegn paa Fremgang er, at lidt større Virksomheder, saakaldte Fabriker, opstod, og at

Haandværkernes Tal øgedes⁸⁸⁾. En trykt Liste⁸⁹⁾ over Byens Haandværkere sidst i 1760erne er ikke korrekt. Der var flere Slags end opgivet og i flere Tilfælde flere i det enkelte Fag end angivet. Kammagere, Pottemagere, Skibs-

⁷⁶⁾ Bagtrup, anf. V., S. 558, H. T. 4. I, S. 300. ⁷⁹⁾ A. b. 63, S. 4743, Aa. B. A. Havnekommissionens Forhandlingsprotokol 1800—1835, passim, og Protokol 1738—98, passim, Aa. H. A. ⁸⁰⁾ Væf og Vedtægter II, S. 276 f. ⁸¹⁾ Reskript 1791 ^{8/7}. ⁸²⁾ D. b. 6, 1788 ^{9/5}, Aa. B. A. ⁸³⁾ D. b. 6, passim, H. T. 4. I, S. 300. ⁸⁴⁾ Reskript 1743 ^{18/4}. ⁸⁵⁾ Reskript 1761 ^{10/4}. ⁸⁶⁾ Collegial-Tidende 1798, S. 9. ⁸⁷⁾ Jvfr. O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold. 1850, S. 19. Hans de Hofman: Økonomiske Betragtninger over Aarhus Stift. 1757, S. 87. Danmarks og Norges økonomiske Magasin VIII. 1764, S. 261 f. og 267. Hbz. III, S. 394 f. ⁸⁸⁾ Skattelister ved K. R.erne, Aa. B. A. ⁸⁹⁾ Dannemarks Speil. 1768, Sp. 528—29.

tømmermænd, Tobaksspindere og Vævere er ikke med paa Listen, skønt de virkede i Byen. Til Gengæld blev de ikke glemt paa Skattelisterne, hvor deres Navne og Erhverv staar tydeligt nok⁹⁰). Bemærkelsesværdigt er det, at der var ikke mindre end 11 Handskemagere i Byen. De producerede flere Handsker, end Byens Folk brugte. Nu som før var Aarhus sammen med Odense Eksportby for Handsker og vedblev at være det længe⁹¹). — Skønt der saaledes var flere end de 150 Haandværkere, som trykte Kilder opfører i 1768, var der dog ikke saa mange som i 1801, da de var over 230⁹²). Et hidsat Skema over Næringsdrivende i 1801 vil vise det. Medtaget er kun selvstændige Erhvervsdrivende, men ikke Tjenestemænd af nogen Art og ikke Svende og Gaardskarle og deslige, der var i fast Tjeneste hos andre. Til Illustration af Skibsfartens Betydning er dog Matroser nævnt. Listen er udarbejdet paa Grundlag af Folketællingslisten af 1801 og viser, at foruden de egentlige Haandværkere var der mange, der nærmest maatte henregnes til den Kategori, saaledes ikke mindre end 87, væsentligst enlig stillede Kvinder, der var Spindekoner eller Spindepiger, og 36 tilsvarende tjente Føden ved Syning. Daglejere var der 82 af. Kun én Mand var arbejdsløs, men det noteres om ham, at han »søger Employ«, Beskæftigelse. At der nu kun var 2 Skibstømmermænd tyder paa, at Skibsbyggeriet i Aarhus var hørt op, stemmende med den Oplysning i 1771, at der ingen Skibe byggedes her⁹³).

Som flere Haandværkere har de mange Spindersker utvivlsomt bidraget til at præge Byens Eksport. Uden Forbindelse med deres Virksomhed er det næppe, at Aarhus kunde udføre meget hjemmelavet Tøj. I 1769 solgtes af den Slags for ikke mindre end 26,380 Daler, og i 1798 gik fra Byen uldne Strømper og hjemmegjorte Tøjer for 34,000 Daler til København og Norge⁹⁴). Strømpevæver Lund havde sammen med Købmand Frausing et Strømpevæveri i god Gænge⁹⁵). Et Linnedspinderi beskæftigede i 1793 godt en Snes Arbejdere⁹⁶). Fattigvæsenet i Byen havde i 1805 et Linnedspinderi, hvor 43 Fattigskolebørn beskæftigedes, og et Uldspinderi, hvor 8 Voksne og 18 Børn

*Rebslagervendenes
Herbergsskilt fra 1748.
Den gamle By.*

⁹⁰) Skattelister, f. Eks. 1769 ved K. R. ⁹¹) M. L. Nathanson: Danmarks National- og Stats-Husholdning. 1836, S. 592. ⁹²) Folketællingsliste 1801, Aa. B. A. ⁹³) A. a. 284, 1771 ^{2/9}, Aa. B. A. ⁹⁴) Nathanson, anf. V., S. 461 og 592. ⁹⁵) Aa. St. Kopibog 1794 ^{18/3}, L. A. ⁹⁶) Aa. St. Kopibog 1794 ^{18/4}, L. A.

Næringsdrivende i Aarhus i 1801*).

Apotekere	2	Handelsmænd af den	Sadelmagere	7	
Avlsmænd	34	jødiske Nation	2	Sejlmagere	1
Bagere	12	Handskemagere	12	Skibstømmermænd ..	2
Barberer	2	Hattemagere	4	Skippere	32
Blegmænd	2	Hjulmænd	2	Skoflikkere	8
Blikkenslagere	1	Høkere	11	Skomagere	20
Bogtrykkere	1	Kalkslagere	1	Skorstensfejere	1
Brændevinsbræn-		Kammagere	1	Skærslippere	2
dere	1	Kæretmagere	1	Skræddere	25
Brødkurvebærere	7	Klejnsmede	4	Slagtere	7
Bødkere	8	Klinkemagere	1	Smede	2
Bøssemagere	1	Klubværter	1	Snedkere	8
Daglejere	82	Knapmagere	3	Spindere	4
Drejere	7	Knivsmede	1	Spindersker	87
Farvere	2	Kobbersmede	2	Spækhøkere	1
Feldberedere	5	Kokke	1	Stenhuggere	1
Fiskere	5	Kramhandlere	2	Stenpikkere	2
Frisnedkere	1	Kurvepiger	2	Strømpevævere	1
Gadekørere	4	Kuske	1	Styrmænd	2
Garvere	2	Købmænd	62	Syersker	36
Gartnere	2	Malere	5	Tobaksspindere	1
Glarimestre	3	Matrosen	37	Tærskere	2
Grovsmede	1	Murermestre	4	Tømmermænd	23
Guldsmede	4	Nagelsmede	1	Urmagere	2
Gæstgivere	1	Parykmagere	6	Vadskerkoner	15
Gørtlere	7	Podcmestre	1	Vognmænd	4
Haarskærere	1	Pottemagere	3	Værtshusmænd	3
Handelsmænd	8	Rebslagere	5	Vævere	5

*) Efter Folketællingsliste 1801, Aa. B. A.

arbejdede, og dertil 2 Væve. Hjemmespinding besørge- des af en Række gamle og svage i Tilknytning til Fattigvæsenet⁹⁷⁾. Deres Spinderi var Hjælp til Selvhjælp. »Et Spinderaseri havde befængt vore Købstæder« en Række Aar i Slutningen af Aarhundredet⁹⁸⁾. Formodentlig har mange af de nævnte Spind- ersker været knyttet til et Spinderi eller en Klædefabrik. Til Produktion af Uldgarn og Linnedgarn anlagdes i 1763 et Spinderi i Forbindelse med et Arbejdshus⁹⁹⁾. Samtidig startedes en Klædefabrik, finansieret af Fattigkas- sen, der dog snart maatte opgive Foretagendet¹⁰⁰⁾, og i 1780 oprettedes en Klædefabrik af P. A. Müller & Co. Fra første Færd havde den 2 Vævestole og beskæftigede 2 Svende og 2 Lærlinge foruden 8 andre, om hvem det blot siges, at de arbejdede ved Fabrikken. Spansk, polsk, mecklenborgsk og jydsk Uld anvendtes. I det første Kvartaar fremstilledes 8 Stykker Tøj, men Fabrik- kens Kapacitet angaves til 96 Stykker om Aaret, naar i alt 4 Vævestole toges

⁹⁷⁾ Begtrup, anf. V., S. 559. ⁹⁸⁾ Minerva, 1791, August, S. 176. ⁹⁹⁾ Jonge, S. 668, jvfr. Pontoppidan IV, S. 107. ¹⁰⁰⁾ Aa. St. Kopibog 1774 ^{20/9}, L. A.

i Brug, og 60 Arbejdere blev beskæftigede. Afsætning skulde ske mod kontant Betaling, men var vanskelig at faa i Gang. Aarsagen dertil var efter Fabrikantens Mening »en fordærvet Smag og Afsky for de indenlandske Varer«. Af Anskuelse var han Dansk Arbejde-Mand og mente, at Klædefabrikker maatte kunne gaa, hvad Fremtiden gav ham Ret i, og han pegede paa Værdien af at forbedre Faareavlen »efter den engelske Maade«¹⁰¹). Farvning af Tøjet kunde Byens Farvere besørge. Længe var J. F. Jahn og P. C. Asmussen ene om den Bestilling¹⁰²).

Andreas Kaarsberg & Co. anlagde i 1778 en Tobaksfabrik i Aarhus. Den beskæftigede i 1781 en Mester, 3 Svende, 8 Lærlinge og 64 andre Arbejdere, da 5 Spindeborde, 3 Skærekister og en Snustobaksmølle og Skæreværk var i Gang. Aarligt forarbejdedes 150000 Pund Tobaksblade, der skaffedes fra Holland, Ukraine, Stettin og danske Pladser. Produktionen blev væsentligst afsat i Jylland, lidt gik dog til Norge og Sjælland. Denne forholdsvis store Virksomhed¹⁰³) gik dog noget tilbage, sikkert paa Grund af Konkurrence. Ikke mindre end 28 Tønder Land var i 1780 beplantet med Tobak, der »var liden, men fandt Bifald«¹⁰⁴).

Amtsforvalter Thygesen startede sidst i 1779 en anden Tobaksfabrik med Johan Bardevich som Direktør eller »Mester, Bogholder, Medinteressent«, som han kaldtes. Den beskæftigede i 1787 1 Mester, 1 Lærling, 8 Arbejdere samt 16 à 18 Børn til Bladpilning og videre Arbejde og fik Raastoffer fra Stettin og Amsterdam og Fredericia foruden ca. 23000 Pund, der avledes i Amtsforvalterens 2 Tobaksplantager ved Aarhus¹⁰⁵). — Amtsforvalteren var en initiativrig Mand og i Besiddelse af Kapital. Hele 3 Fabrikker gik væsentligst for hans Penge. Foruden Tobaksfabrikken ejede han en Olie-mølle med tilknyttet Sæbesyderi. Den var startet i 1772 og beskæftigede i Aarene omkring 1780 1 Mester og 3 Arbejdskarle. Den meste Olie udvandt af Hampefrø fra Østersøstaterne, men en Del af indenlandsk Frø. Potaske til Fabrikationen kom fra Østersølandene og Sverige. Kalken var dansk. Produktionen svarede til Efterspørgselen og var henimod 250 Tønder grøn Sæbe, der fandt Afsætning i Aarhus med Opland og de nærmeste

*Spinderoke fra
det 18. Aarhundrede.
Den gamle By.*

¹⁰¹) D. b. 11, Indberetn. 1781 ²⁵/₁₁, Aa. B. A. Jvfr. Aa. St. Kopibog 1781 ¹⁸/₂, L. A. ¹⁰²) Jvfr. Aa. St. Kopibog 1780 ¹⁴/₄, 1781 ¹⁰/₇ og Annoncer i Aa. St. fra 1795 Januar. ¹⁰³) D. b. 11, 1781 ¹⁷/₁, jfr. Begtrup, anf. V., S. 563. ¹⁰⁴) Begtrup, anf. St. ¹⁰⁵) D. b. 11, 1787 ³/₁ med Bilag, Aa. B. A.

Købstæder og for en Dels Vedkommende paa Sjælland og i Norge. Sæbesyderier i Aalborg og Odense var de nærmeste Konkurrenter. De hindrede Afsætningen i at blive betydelig. Sæbeproduktionen gik noget tilbage i 1780erne¹⁰⁶), og i 1794 averteredes Oliemøllen til Salg ved Auktion. Den var indrettet til at drives ved en Hest og havde Valser af Jernmalm og var desuden udstyret med Presse, Pande og videre Tilbehør. I Syderiet var en Kobberkedel, der var »overmaade tyk og stærk« og rummede 50 Tønder. Jernildgrube og Kobberøser fulgte med, og omtrent 60 Ankere Rapsolie og en Del Linolie skulde sælges samtidig¹⁰⁷).

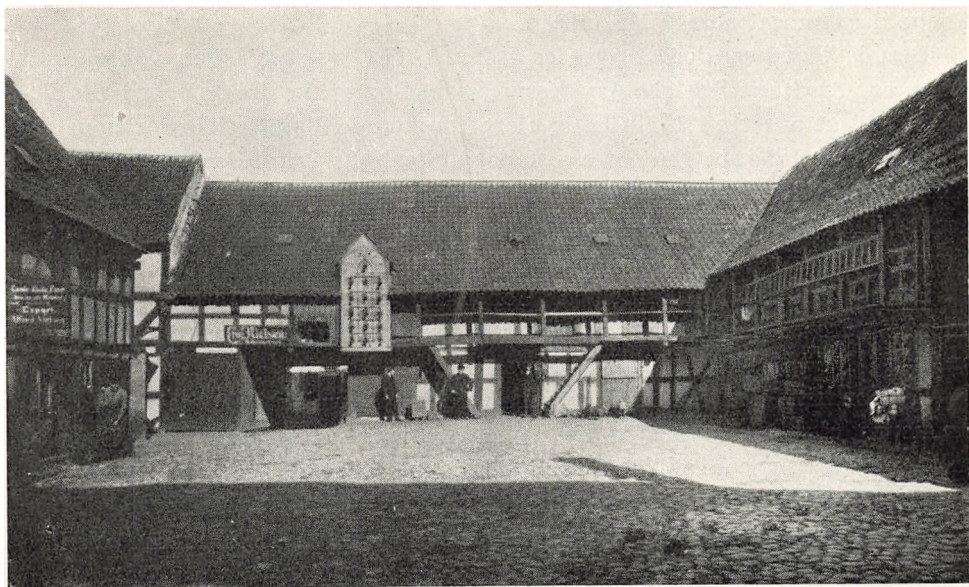
En »Saffians-Fabriqueur« Magnus Ørn fik med Besvær et Garveri¹⁰⁸) startet og med endnu større Besvær holdt i Gang en Aarrække med Statens Støtte. Gedeskind skaffede han sig fra Danmark og Norge, Galæbler, Kochenille og det meste af, hvad andet han skulde bruge, maatte indforskrives andetsteds fra. Baade røde, gule og grønne Safianer producerede han. Han var en meget idérig Mand og dygtig i sit Fag. En Fabrik for Pampusser, Tøfler og Børnesko søgte han at starte, men saa kom Skomagerlavet i Harnisk. En veritabel Skotøjsfabrik i Aarhus skulde Skomagerne meget have sig frabedt, og Stiftamtmanden kaldte Magnus Ørns ny Idéer for utidige Projekter, som ikke var at anbefale. Skotøjsfabrikken blev ikke sat i Gang, og Garveriet gik det daarligt med. Garveren selv var ikke blot dygtig og idérig, men ogsaa fordrucken og et uroligt Hovede og et hidsigt Gemyt, som »formedelst uordentlig Levemaade, Uenighed med Kone og Børn og Tvistighed med sine Folk næppe efterlader noget Haab til denne skønne Fabriques Bestandighed«¹⁰⁹). Det endte med, at Ørn forlod Fabrikken under »mislige Omstændigheder«¹¹⁰) og en Tid maatte opholde sig i Viborg Tugthus, betegnet som »et forargeligt Lem i Menigheden«¹¹¹). Fabrikken gik over til Amtsforvalter Thygesen som største Kreditor og Panthaver¹¹²).

Denne »Safians- og Karduanes Fabrik med Huder og Skinds Garvning som med en Barkmølle er forsynet« var da Amtsforvalterens tredie Fabrik. Gedeskind til Safian og Korduan fik han fra Norge, de øvrige Huder og Skind til Garvning i Aarhus og andetsteds i Danmark. Fabrikken, der var startet i 1774, beskæftigede 2 Svende, 1 Lærling og 2 Arbejdskarle, der tilvirkede almindeligt Læder paa gængs Vis »men Saffianers tilberedning er en gedult Videnskab, som den ene Svend, Carl Ørn, alleene forstaaer«, indberettedes det. Produktionen afsattes i Danmark og Norge. Den var i nogen Fremgang en Aarrække. I 1787 var Læderfabrikken og Garveriet udstyret med Hesteværk og beskæftigede da 1 Værkmester, 2 Svende og 1 Arbejder¹¹³).

Et andet Garveri startedes i 1776. Det tilhørte Andreas Steenberg og var

¹⁰⁶) Anf. St. Aarhus Stiftamts Kopibog 1772 ²⁶/₅, 1774 ²⁰/₃, 1778 ²⁷/₁, 1782 ²⁶/₂, 1783 ¹⁸/₂, 1784 ¹⁷/₂, 1787 ⁴/₅, 1788 ⁸/₄, 1789 ⁶/₇, L. A. ¹⁰⁷) Aa. St. 1794 ⁵/₃. ¹⁰⁸) Aa. St. Kopibog 1775 ¹²/₅ og mange Steder for de følgende Aar, L. A. ¹⁰⁹) Aa. St. Kopibog 1778 ²⁷/₁, L. A. ¹¹⁰) Anf. St. 1778 ²⁴/₃. ¹¹¹) Anf. St. 1778 ¹⁰/₄. ¹¹²) Anf. St. 1779 ²/₂. ¹¹³) D. b. 11, 1787 ³/₁ m. Bilag, Aa. B. A.

mindre end Thygesens¹¹⁴). I 1806 var der 3 Garverier i Aarhus, og mange Handsker udførtes da som før¹¹⁵). En Stivelsefabrik dreves i nogle Aar af Købmand Hans Bech¹¹⁶), og en Tapetfabrik fandtes¹¹⁷). Købmand Poul Frausing, der havde en Tobaksplantage og fik Lov til at indhegne 1 Tønde Land til Rapsdyrkning i 1805, drev siden 1797 en Oliemølle og producerede »god og afsættelig Olie« af indenlandsk Frø, blandt andet Agerkaalefrø¹¹⁸). Aarhus Mølle var en af de største i Jylland, og den var suppleret med en Vej-

*Gammel Købmandsgaard, Vestergade 58.
(Den gamle By fot.)*

mølle¹¹⁹). Maltgørerier var der flere af¹²⁰), men de dreves i Forbindelse med Kornhandel. Udførsel af Malt til andre Egne i Monarkiet var i 1769 37538 Tønder eller mere end dobbelt saa meget som fra Aalborg, der til Gengæld udførte mere end 10 Gange saa meget Byg som Aarhus. Selv om Aarhus var den mindste Kornhandelsby af de to, peger dog Forholdet i Retning af, at Aarhus omdannede en Mængde Byg til Malt, og det saa meget mere som Byen samtidigt eksporterede næsten 20 Gange saa meget Brændevin som Aalborg¹²¹). Tilmed fortæller forskellige Reskripter om Maltkøller i Aarhus¹²²). Maltgøreri var meget fordelagtig¹²³). Brændevinsbrænderi var der

¹¹⁴) Aa. St. Kopibog 1790 $\frac{1}{3}$, L. A. ¹¹⁵) Begtrup, anf. St. ¹¹⁶) Begtrup, anf. V., S. 562. ¹¹⁷) Aa. St. 1804 $\frac{11}{2}$. ¹¹⁸) D. b. 11, 1805 $\frac{19}{8}$. Tauber 22 e, S. 162. Begtrup, anf. St. ¹¹⁹) Pontoppidan IV, S. 106. Dannemarks Speil, Sp. 531. ¹²⁰) Hans de Hofman: Økonomiske Betragtninger over Aarhus Stift. 1757, S. 98. ¹²¹) Nathanson, anf. V., S. 460. Begtrup, anf. V., S. 564. ¹²²) F. Eks. Collegial-Tidende 1801, S. 406. ¹²³) Nathanson, anf. V., S. 459. Hofman, anf. St.

store Chancer ved, og der var mange Brænderier i Byen¹²⁴). En af de Virksomheder, De danske Spritfabrikker omfatter, grundlagdes i Aarhus i 1782 af Købmand Lauritz Gjeding som Brændevinsbrænderi. Det blev senere Firmaet I. S. Lottrup & Søn¹²⁵). At Folketællingslisten 1801 ingen Bryggere nævner og kun 1 Brændevinsbrænder, skyldes blot, at Bryggere og Brændere opføres som Købmænd. Omdannelse af Korn til Malt, Øl og Brændevin skaffede mange en Indtægt. Ved Industri arbejdede ikke faa. En Tobaksfabrik som Kaarsberg & Co.'s, der beskæftigede 76 Mennesker, var efter Tidens Forhold en meget stor Virksomhed.

Blandt Firmaer, der oprettedes i denne Tid, og som siden voksede sig store, er »Aarhus Stiftsbogtrykkerie«, som Bogtrykker Niels Lund fik Tilladelse til at oprette i 1787. Efter flere forskellige Vanskeligheder kom det rigtig i Gang 1794, og fra dette Aar begyndte Niels Lund derfra at udsende »Kongelig allernaadigst privilegerede Aarhus Stifts Adresse-Contoires Tidender«. I Tidens Løb blev baade Trykkeriet og Bladet store. Avisen fik senere Navnet »Aarhus Stifts Tidende«¹²⁶).

Baade Industri og Handel var Genstand for megen Interesse¹²⁷). Ogsaa udenbys drev Aarhusianere Virksomheder. Viceborgmester Müller havde omkring 1767 Harlev Mølle Kobberværk¹²⁸).

Eksporthandelen i Aarhus var mangeartet. Foruden Udførsel af Haandværksprodukter som ovenfor nævnt var der især Eksport af Korn. Bestemmelsesstederne var mest Norge og København¹²⁹). Kornhandlerne tjente gode Penge. Paa Skattelisterne er de blandt de højstydende. Fra tidligere Tid var deres Avance meget stor, da de købte meget billigt hos Bønderne. Vældig Risiko foraarsaget af Krige og Sørøveri havde gjort dette naturligt, og da der stadig kunde peges paa stor Risiko ved Søtransporten, selv om den var mindre, da Danmark ikke var i Krig, bevaredes den Praksis at købe særdeles billigt. Kornhandlerne fik Betegnelsen Kornpugere¹³⁰), og udenfor deres Kredse blev Kornsmugleri agtet¹³¹). Som Korneksporthby var Aarhus efter Aalborg den største i Jylland. I 1769 udførtes fra Aarhus til Danmark, Norge og Hertugdømmerne i alt 45252 Tønder mod 54752 fra Aalborg. Af Malt alene udførtes fra Aarhus mere end af Malt og Byg tilsammen fra Aalborg¹³²). I »Danmarks brillianteste Handelsaar«¹³³) 1798 var Kornudførselen omtrent den samme, men i Aarene derefter blev Vanskelighederne under Koalitionskrigen større for Søfarten og dermed ogsaa for Korneksporthbyen.

¹²⁴) A. b. 2—39, II, 1792 ¹²⁵/₁₀, Aa. B. A. L. Scheel: Brændevinsbrændingen i Danmark. 1877, S. 69, jvfr. 118. ¹²⁵) Krak: Danmarks ældste Forretninger. 1910. ¹²⁶) Emanuel Sejr: Aarhus Stiftsbogtrykkerie. 1937, passim. ¹²⁷) Jvfr. Jydernes Ven. 1798, S. 190. ¹²⁸) O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold. 1850, S. 198. ¹²⁹) E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814, III, 2., S. 230. Pontoppidan IV, S. 95. Hofman, anf. St. Nathanson, anf. V., S. 460. Begtrup, anf. V., S. 564. ¹³⁰) J. L. Lybecker: Upartiske Tanker angaaende danske Købstæders Tarv og Trang etc. 1772, S. 104. ¹³¹) Jvfr. Nathanson, anf. V., S. 516. ¹³²) Anf. V., S. 460. ¹³³) Nathanson: Danmarks Handel, Skibsfart, Penge- og Finansvæsen II. 1833, S. 228.

Efter en Bedring 1803—06 blev engelske Overgreb mod neutrale Skibe stadig flere¹³⁴). Uvejret nærmede sig.

Priserne kan skønnes nogenlunde af Kapitelstaksterne, der fastsattes paa Grundlag af Priserne i de første Maaneder efter Indhøstningen. Priskurven var vel ret stærkt svingende, men med stærkt opadgaaende Tendens. En

Gammel Købmandsgaard, Studsgade 35.
(Den gamle By fot.)

halv Snes Aar fra 1750 var Stigningen jævn, bortset fra et Spring opad omkring 1757. Nogle Toppunkter i Kurven kan illustrere Opgangen. Taksterne¹³⁵) for Aarhus Stift var i Daler og Skilling:

	Aar	1760	1765	1771	1800	1804	1805	for
Rug		1.32	4.00	4.40	6.72	7. 8	8.64	
Byg		1. 4	2.16	2.38	3.56	3.72	4.20	
Havre		56	1.32	1.36	2.16	2.00	2.28	

For Boghvede og Smør var Stigningen tilsvarende¹³⁶). Selvom Svingningerne kunde virke forstyrrende, var Chancerne for Fortjeneste ved Kornhandel dog gode. Kvæg, Smør, Kød, Flæsk og Ost udførtes fra Aarhus. Men Epidemierne mellem Kvæget bevirkede store Svingninger i Eksporten. Udførsel af dansk Kvæg gennem Sønderjylland var lavest under og lige efter den sidste store Epidemi, men derefter stigende, saaledes at den i 1795—99

¹³⁴) H. T. 8., VI, S. 402, 408 f. ¹³⁵) Kapitelstakster i ældre og nyere Tid. 1904, jvfr. N. Siggaard: Om den danske Befolknings Fødemidler gennem Tiderne. 1930, passim. ¹³⁶) Anf. Værker.

var 91759 Stykker eller næsten tre Gange større end i 1770—74¹³⁷). Var Kri-
gene i Europa til Gene for Korneksporten, var de til Gengæld fremmende
for Eksporten af Kvæg og Kød. Aarhus som gammel Studehandelsby maa
have mærket det. Studehandlere mødte op med store Flokke af Stude, der
gik paa Græs paa Byens Forter, til de skulde videre, i mange Tilfælde over
Kalundborg til København¹³⁸) for at ende i Kødgryderne der, i andre Til-
fælde for at gaa mod Syd. Der udførtes 5447 Stykker Kvæg fra Aarhus i
1804¹³⁹). De øvrige Landbrugsprodukter gik for en stor Del til København,
men af salt Kød sendtes dog til Tider noget helt til Frankrig¹⁴⁰).

En Sammenligning mellem Indførsel og Udførsel viser, at en ringe Del
af det udførte først var indført søværts. I 1804 udførtes ikke blot som sæd-
vanlig en Mængde Brændevin og Malt, men ogsaa 27878 Potter Mjød, saa
Byens Bryggerier har fremmet Omsætningen. Af Smør udførtes en ikke
ringe Mængde, nemlig næsten $\frac{1}{4}$ Million kg. Kartofler var kommet i Hande-
len, 15 Tønder eksporteredes. Af andre Varer kan nævnes en Mængde Skind
og 310 Læs Træsko¹⁴¹). De sidste stammede antagelig fra Ry og Omegn. En
Mængde af de udførte Artikler var købt hos Oplandets Folk. Gik end de
fleste Varer til København og Norge og kun faa til fremmede Lande, havde
Aarhus dog fjernere Forbindelser. I »Det kongelig Dansk Norske Slesvigske
og Holsteenske forenede Handels- og Canal Compagni« tegnede 26 fremtræ-
dende Aarhusianere sig for ialt 300 Aktier¹⁴²). »Aarhus Westindiske Han-
dels Selskab« dannedes i 1782 i Aarhus af Aarhusianere, og med flere Skibe
sendte Selskabet flere Varer til Vestindien, den korte Tid, det eksisterede,
indtil 1786¹⁴³). Dets Kapital var paa 100000 Daler fordelt paa 2000 Aktier
à 50 Daler. I Den gamle By i Aarhus opbevares et Par Aktier, udstedt 1.
Marts 1783. Selskabets Kontorer laa i Mejlgade. Negotianter med Foretag-
somhed var der i Byen. Tobaksfabrikanterne Kaarsberg og Thygesen var
blandt Selskabets Direktører. De havde besluttet som saa mange andre i
Landet at udnytte de store Chancer, der var i Vestindien efter 1777. Men de
var for sent paa Færde. Den nordamerikanske Frihedskrig sluttede omtrent
samtidigt med Selskabets Dannelselse, og saa var de store Chancer væk¹⁴⁴).

Skibsfarten gik det fremad for fra 1770erne¹⁴⁵). Den var væsentligst ind-
skrænket til Sejlads paa danske Pladser og Norge. Det sidste Sted var der
en Tid Vanskeligheder for den. Bergens Skipperlav vilde hindre, at danske
Fartøjer fragtede Varer for Bergenserne, saa Kongen maatte resolve, at
der ingen Forskel maatte gøres mellem danske og norske Skippere¹⁴⁶). Flere
forskellige Vanskeligheder holdt den aarhusianske Skibsfart nede. Havne-

¹³⁷) Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. 1931, S. 197 f.

¹³⁸) D. b. 3. 1760 $\frac{5}{5}$, $\frac{7}{5}$, 1794 $\frac{2}{5}$, Aa. B. A. ¹³⁹) Begtrup, anf. V., S. 564. ¹⁴⁰) Holm, anf. V., V, S. 534, jvf. J. S. 3. III, S. 541 og Begtrup anf. St. ¹⁴¹) Begtrup anf. St., jvfr. Pontoppidan IV, S. 96. ¹⁴²) Aa. St. Kopibog 1782 $\frac{30}{7}$. ¹⁴³) Aarhus Handelsforening. 1937, S. 19, Hoffmeyer II, S. 154 f. Aa. St. Kopibog 1783 $\frac{10}{1}$, $\frac{26}{3}$, L. A. ¹⁴⁴) Danmarks Søfart og Søhandel I, S. 614—16. ¹⁴⁵) Jvfr. Havnens Historie for samme Tidsrum. ¹⁴⁶) A. a. 272, 1753 $\frac{16}{3}$, Aa. B. A.

inspektionen maatte i 1771 sige, at »Søfarten her ved Stedet nu ikkuns er en Skygge af, hvad den i de ældre Tider har været«¹⁴⁷), og Udtalelsen støttedes af, at et Par Skibe var lagt op. Nogen stærk Støtte var det vel ikke, for det ene Skib var gammelt, og det andet tilhørte et Dødsbo. Men Dødvande var det. Skibe byggedes ikke mere her, Sejldug fabrikeredes ikke. Kyndige Skippere gav sig dog af med at »informere lysthavende« om Vinteren¹⁴⁸), og

Bagside af Molbogaardens Gadehus, Aagade 95.

(H. M. fot.)

trods alt var det ikke faa, der ernæredes ved Søfart. I 1763 opføres ialt 191 søfarende i Rullen¹⁴⁹). Med Familier var det derfor flere. I 1774 var det et lignende Antal. En »Specification over de til Aarhus By hjemmehørende Fartøjer med vedføjte Forklaring«¹⁵⁰) viser, at Byens 34 Fartøjer paa 463 Læster det Aar gjorde 130 Rejser, der alle gik til danske eller norske Pladser. Galeasen »Jomfru Grethe«, 29½ Læster, var 2 Gange i Norge med Korn og Fedeverer og hjemhentedede Tørfisk og Tømmer med mere. Besætningen var 1 Skipper, 3 Gemene og 1 Dreng. Hele Mandskabets Hyre var 100 Daler.

¹⁴⁷) A. a. 284 Bilag 1771 17/6. ¹⁴⁸) Aa. a. 284 Bilag 1771 2/6, Aa. B. A. ¹⁴⁹) Pontoppidan IV, S. 94. ¹⁵⁰) A. a. 284, 1775 17/1.

Til det søndenfjeldske Norge gjorde nogle Skibe 3 Rejser, nogle 4. Enkelte sejlede 9 Ture til København. Langt de fleste gik til Norge, kun faa til Helsingør, København og Kalundborg. Til Aalborg gik 1 Fartøj. I alt forliste 4. Hyren fra Aarhus var efter faste Takster i Forhold til Bestemmelsesstedets Beliggenhed. I alle Tilfælde suppleredes Lønningen med fastsatte Kvanta af Ladningen¹⁵¹). Derved fremkom en Slags Lønregulering. I 1780 sendte Aarhus 5 Skibe til Trondheim, mod 6 fra Flensborg og 7 fra København¹⁵²). Saaledes var Stillingen lige før den store Opgangs Begyndelse. I 1790erne gik Skibe fra Aarhus til de fleste danske Havne og til de fleste norske og svenske ved Skagerrak og Kattegat. Særlig Sydnorge var der stærk Forbindelse med, men ogsaa med Bergen og Trondheim. Fra Lübeck, Stettin og Riga kom Skibe hertil, et enkelt fra Liverpool. Bugtsejladsen var livlig. Absolut hyppigst Forbindelse var der med Norsminde. Mindre ofte kom en Samsingskude, en Molsbaad eller en Helbobaad hertil¹⁵³). Det gik frem til 1807 baade med Skibstal og Drægtighed og Fortjeneste, selv om der ogsaa kom store Vanskeligheder. Nogle af dem var dog til at komme over. Tab ved Sejlads havde Skibsredere lært at forsikre sig imod. Allerede i 1750 var der i Aarhus 6 Forsikringer af den Slags i Assurancekompagniet for et Beløb paa i alt næsten 6000 Daler¹⁵⁴). En daarlig Høst i 1783 formindskede Korneksporten, saa Jens Antonsen med flere Eksportører ønskede at hente Hvede og Rug over Østersøen, da de, som de sagde, »aldeles intet haver at bestille med deres Fartøjer til Tab for dem og de til Farten havende Matroser«¹⁵⁵). De har næppe ønsket at skildre Situationen for lyst. Vanskelighederne viste sig overvindelige for Aarhusianerne. I 1801 opførtes i alt 339 Søfolk i Rul-len¹⁵⁶). Men med 1807 ophørte de gyldne Aar¹⁵⁷).

Markedshandelen satte Liv i Byen ved de 3 gamle Markeder, nemlig Krammarkedet, St. Olufs, i Juli og de 2 Kvægmarkeder St. Peders og Hvideras's i Februar og Oktober. De udenbys markedshandlende gav Bostadepenge, og Lister over denne Indtægt for Kommunen viser, hvem der kom her, og hvilke Varer de førte¹⁵⁸). Ved St. Olufs Marked i 1806 opstillede 25 fremmede handlende Kramboder paa Store Torv¹⁵⁹). Paa Listen over Bostadepenge ved samme Marked opføres ialt paa 52 Numre omved 60 fremmede. En af dem var Joel Ballin fra Horsens, Stamfader til Ballinerne ved Hapag¹⁶⁰). Han var Købmand og handlede med Alenkram. Et Indtryk af Markedets Mænd og Varer faas af Listen. De fleste af Mændene var fra større danske Købstæder samt Skanderborg og Grenaa. En meget stor Del af dem bar typisk jødiske Navne. Der var 9 Hattemagere, 6 Skomagere, 1

¹⁵¹) A. a. 284, 1771 ²/₄, Aa. B. A. ¹⁵²) Den norske Sjøfarts Hist. I. 1923, S. 545. ¹⁵³) Protokol Litra D., Oppebørselsbog 1790—99, Aa. H. A. ¹⁵⁴) J. O. Bro Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil det 19. Aarhundrede. 1935, S. 197. ¹⁵⁵) Aarhus Stiftamts Kopibog 1784 ¹³/₅ og ²⁴/₅, L. A. ¹⁵⁶) Begtrup, anf. V., S. 554. ¹⁵⁷) H. T. 8. VI, S. 433 og 460 og passim. ¹⁵⁸) Pakken A. 60 med K. R. 1805 og 1806. ¹⁵⁹) K. R. 1806 Bilag Litra F., Aa. B. A. ¹⁶⁰) Jvfr. A. Heymann i Aa. St. A. 1929, S. 118 f.

Undertegnede, som udmeldte Directeurer af det i Aarhus oprettede Westindiske Handels Selskab, gaaer hermed vittorligt: at Thandehaveren er Interessent i benævnte Selskab og dets Fond 100000⁰ Rigsdaler, for Een Actie, som er en Tve tusende Deel eller 50 R⁰, skruer Halvtredstyve Rigsdaler Dansk Courant, hvilke udi Selskabets Casse ere erlagte; Thi kundes Thandehaveren for en Interessent udi det Handels Selskab, og er, pro rata af sin indskudte Capital, deltagelig udi Selskabets Nytte og Effeter, havendes og tilkommendes, saavel som udi alle dets forteente og herefter forteende Friheder og Benaadinger, samt deraf, ved den Alrethøjeste Retsraad, flydende Fordelte, alle efter den herom publicerede Plaan og Indtydelse de Dato 21 Martii Anno 1782 og ellers efter Selskabets videre, gjorde same fremdeles gjørende Beslutninger.

Og naar Thandehaveren dette Actie Brev nygen anden ad Ejendom selger og afstaar, gaaer Kjøberens Directeurerne det skriftlig tilkiende, at Anførsel i Interessenternes Liste.

Selskabets General - Forsamling, som er farsaadt den 1 Juli Aarlig, vorder holdet udi dets Ejendoms Gaard her i Aarhus.

Aarhus den 1te Martii Anno 1783 ~

Hjygesen, Mohde, Andreas Kaarberg *et alii*

Thandehaveren
 Herr Lieutenant von Linnenschüsser

Aktie i Aarhus Westindiske Handels Selskab.
 Den gamle By.

Sadelmager, 1 Handskemager, 2 Signetstikkere, der solgte Signeter og Segl-lak, 1 Blomstermager, 1 Bendrejer med Kamme og Piber, 1 Konditor, 1 Tinstøber, 2 Feldberedere, 1 Kobbersmed, 1 Gørtler, 1 Kniplingskræmmer, 1 Melhandler, 1 Galanterihandler, 1 Handlerske, 1 Smaahandler og en Række Handelsmænd, der handlede med Købmandsvarer, men mest Alenkram og en Del Isenkram. Undertiden¹⁶¹⁾ var der blandt de handlende enkelte jyske Pottemagere fra Toustrup og Sorring med »Poter« og røde Lerkar, samtidig med at Jøder stod der med »ostindiske Wahre«. Variation var der nok af.

Markedshandlende trak vel Oplandets Folk til Byen og maatte selv betale for at være her. Enkelte af dem kunde betragtes som rejsende Grossister, som aarhusianske handlende med Fordel kunde gøre Forretning med. Men nægtes kunde det ikke, at deres Virksomhed ogsaa var Konkurrence¹⁶²⁾, ikke stort bedre end Landprang, der stadig betragtedes som Roden til alt ondt for Byens Handel¹⁶³⁾. Som sædvanlig var Haandværkerne mest imod det. Slagsmaal som tidligere mellem Parterne meldes der dog intet om ud over privat Opgør mellem Enkeltmænd. Markeder var der Tradition for, og deres gode Sider paaskønnedes. Markedsrejsende fik Heste gratis græsset¹⁶⁴⁾.

Torvehandel florerede hver Lørdag og gik for sig paa gammeldags Vis. Byen forsynede sig med Oplandets Produkter. Til de to ældre Torve kom nu et nyt, der dog var mindre fint. Det var Svinetorvet¹⁶⁵⁾, omtrent fra det nuværende Clemensstræde til Raadhuset foran Domkirken.

Butikshandelen var noget anderledes end før. De enkelte handlende førte færre Varearter end tidligere. Specialisering gik frem, selv om blandede Forretninger stadig var i Overtal¹⁶⁶⁾. Af 53 Købmænd var den mest udprægede Specialist Humleføreren, der kun handlede med Humle. 1 handlede kun med Isenkram, 3 kun med Vin og Brændevin, 1 kun med Alenkram, 2 kun med The, Sukker og Porcelæn i 1768¹⁶⁷⁾. En Hosekræmmer var her i 1753¹⁶⁸⁾. Hvad blandede Forretninger indeholdt kan ses nogenlunde af Annoncer i »Aarhus Stiftstidende« fra 1794 og senere. Eksempelvis kan nævnes, at J. Løgstrup paa Hjørnet af Rosensgade og Volden førte saa forskellige Varer som engelske Støvleskafter, Flensborg Tagsten og gode, friske Spegesild¹⁶⁹⁾. Paa Folketællingslisten i 1801 var de handlende tydeligt delt i Grupper. Men indenfor den enkelte Gruppe var der ogsaa i nogen Grad Specialisering. En Købmand lagde mere Vægt paa en enkelt Varegruppe blandt dem, han førte, end andre paa den samme. En Mængde bevarede Regninger og Kvitteringer fra Købmænd til Niels Gregersen Skaarups Enke velædle Madame Anne Spliid viser det¹⁷⁰⁾. Bestemte Varearter tog hun sædvanligvis hos bestemte Købmænd. Disse Regninger giver et Indblik baade i, hvilke Ting Butikerne rummede, og hvad der anvendtes i en finere Husholdning paa

¹⁶¹⁾ Se f. Eks. K. R. 1801, Bilag Lit. G. Om Pottemageriet i Sorring, se Aa. St. A. 1924, S. 1—22. ¹⁶²⁾ Jvfr. Pontoppidan IV, S. 95. ¹⁶³⁾ A. a. 284 Bilag 1771 ^{17/8}. ¹⁶⁴⁾ D. b. 3, 1794 ^{2/5}, Aa. B. A. ¹⁶⁵⁾ A. b. 2—39 I, 1799 ^{20/4} og 1753 ^{1/8}. ¹⁶⁶⁾ Dannemarks Speil. 1768. Sp. 526—28. ¹⁶⁷⁾ Anf. St. ¹⁶⁸⁾ A. b. 72 under 1753. ¹⁶⁹⁾ Aa. St. 1797 ^{25/1}. ¹⁷⁰⁾ Pakken A. b. 53, Aa. B. A.

de Tider. — Apoteker Selmer var Madame Skaarups Leverandør af Lækkerier som Pistatier, Pomeranser, syltede Kirsebær, syltet Ingefær, syltede Citroner, syltede Champignons, syltet Pomeransskal og dertil Konfekt og Kapers og Pudersukker og blandt meget andet en Gang imellem Draaber, den eneste Medicin, Apotekeren afsatte til hende. Regningerne tyder paa, at han mere levede af Materialhandel end af Medicinhandel. Lignende Varer var at faa hos Mads Galthen, der førte fine Kolonialvarer og Vine. Canarisec, Rhinskvin, Rødvin, Franskvin, Kongo The, Kaffeboenner, Svedsker, Citroner, Mandler, Hjortetak, Engelskmel, Sukker, Kandis tog Madame Skaarup hos ham, spansk Salt, Topsukker, Peber, Amdam, Ingefær leveredes hende af Frederik Raae, alle Garnsorter, linnede og uldne, fik hun hos Købmand P. C. Asmussen tilligemed Tøj, stampet, overskaaret, farvet og »pærset«. — Næsten altid var det blaa eller grøn Farve, hun valgte baade for Garn og Tøj. Birkeved til Ovn, Humle, Tobak og Lüneburgersalt skaffede hun sig hos Th. Thomassen Sabro. Tobak købte hun imponerende Mængder af. Hendes Købmandsregninger vidner om fin Husholdning, og hendes andre Regninger peger i samme Retning. Det gik saa fint til hos hende, at der brugtes Sukkertang, en »Sucher Clem«. Hun gik med Skospænder af Sølv, hun havde Sølv-Snustobaksdaase og forgyldt Hovedvandsæg. Guldsmed Johan Zønnichsen Buxlund forfærdigede den Slags Ting for hende¹⁷¹⁾. — Madame Skaarup var ikke blot rig, men ogsaa agtet i det gode Selskab. Borgmester Geertsen lykønskede baade venligt og høfligt den »velædle og højstærede Madame« med Helbredelse efter en svær Sygdom¹⁷²⁾, og paa Regninger til hende kaldes hun omhyggeligt velædle Madame. Det blev anset for at være af Betydning, om hun vilde lægge et godt Ord ind hos Bispen for en Ansøger til Degnekaldet i Skorup, hvor hendes Mand var fra, og hvor hun havde Forbindelse med Præstegaarden. Hendes Søn af første Ægteskab var Amtsforvalter Spliid i Dronningborg¹⁷³⁾. Madame Skaarup i grønt og blaat og Sølv kan her staa som en af Repræsentanterne for Datidens velstaaende Købmandsfamilier.

Hendes Mand Niels Gregersen repræsenterer den Dygtighed, der fandtes

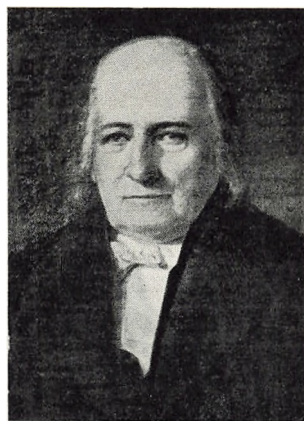
Ur fra Urmager Caspeller
i Aarhus.
Den gamle By.

¹⁷¹⁾ A. b. 53, 1752 18/3, jvfr. om ham A. b. 72 under 1744. ¹⁷²⁾ A. b. 53, 1767 7/7. ¹⁷³⁾ Flere Papirer i Pakken A. b. 53, Aa. B. A.

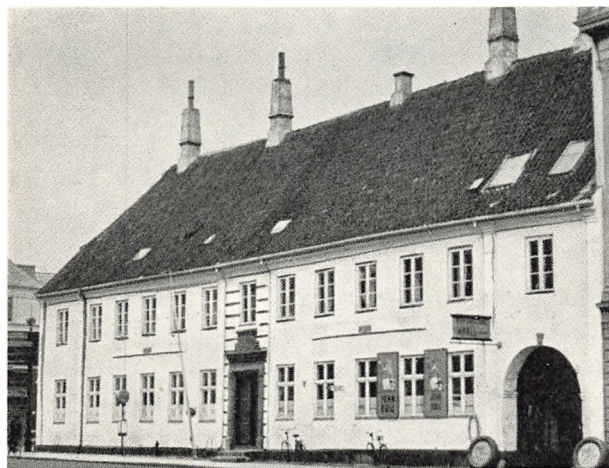
hos mange Landboere, som havde slaaet sig ned i Byen. Skattelister viser, at det gik mange af dem særdeles godt, og antyder, at flere af dem fik Slægtninge hertil¹⁷⁴). Kjellerup, Raae, Gjeding, Funder, Herskind, Skaarup, Bøggild, Røgind med flere er Navne paa Slægter, der kom hertil fra Landet. Personalhistoriske Skildringer af dem tillader Pladsen her ikke. Blot enkelte Træk om Niels Gregersen Skaarup skal fremføres. Han var født i Skorup i Gern Herred, men gik i sin Ungdom til Søs. I hvert Fald mødte han paa Aarhus Raadstue en Februardag 1722 og »begærede Borgerskab« for at ernære sig ved Søfarten. Han fik det, aflagde sin Ed og indførtes i Borgerskabsbogen¹⁷⁵). Saa var han sejlende Handelsmand, der ogsaa gjorde Forretninger paa andres Vegne¹⁷⁶). Sikkert har han vundet Agtelse for Dygtighed og Paalidelighed, eftersom han blev Domkirkeens Værge¹⁷⁷). Økonomisk gik det støt frem for ham. Han købte flere Ejendomme i Aarhus. Senere kunde hans Enke pantsætte 2 Gaarde og 9 Boder med mere¹⁷⁸) og dog leve rigt som oven for set. Den Obligation¹⁷⁹), hun maatte udstede efter at have tabt en Proces, var paa 800 Daler og at forrente med 4 %. Pantet bestod af hendes egen iboende Gaard — saadan hed det dengang — i Mejlgade, assureret i 1752 for 600 Daler, dertil en Lejegaard ogsaa i Mejlgade, assureret for 200 Daler, og desuden 9 Boder paa Graven med tilliggende Haveplads samt en Del Løsøre. Hvor smaa slige Boder var, ses af, at disse 9 kun udgjorde 19 Fag, der vurderedes til ialt 200 Daler. Faa Aar senere ejede Madame Skaarup kun 3 Ejendomme, nemlig de to Gaarde i Mejlgade og 1 Vaaning paa Graven. Til Gengæld var de takseret højere, hendes iboende Gaard saaledes til 1200 Daler. Til Sammenligning kan tjene, at Peder Laasbye havde sin Gaard, nu Borgmestergaarden i Den gamle By, forsikret for 3000 Daler¹⁷⁹). Niels Gregersens og Anne Spliids Gaard i Mejlgade har da været anselig, selv om den ikke kunde maale sig med Borgmestergaarden. Blandt Løsøre nævnt i den omtalte Obligation var der et »Stok Kar af Eeg« paa 30 Tønder og »tre andre dito«, alle med Jerngjorder om. Fire Kar paa 30 Tønders Rumfang hver har været til mere end Husholdningsbrug. Det var Maltkøller. Kobberkedler i Grue var der fire af, hver paa to Tønders Rumindhold. Tydeligvis har der været drevet Bryggeri i Gaarden i Mejlgade¹⁸⁰). Antagelig har da Niels Gregersen drevet Kornhandel i Forbindelse med Maltgøreri og Skibsfart. Forretningsforbindelser havde han i Lübeck, hvor man ydede ham stor Kredit. Der skyldte han Arend Hering 450 Mark eller 150 Reichsthaler, som var »at betale uden ringeste exception til St. Hansdag eller den 11. Juni 1750«¹⁸¹). — Imidlertid døde han forinden. Hans Kone var Enke allerede 1749¹⁸²), men hun drev Forretningen videre.

¹⁷⁴) Jvfr. Borgerskabsbogen og Kirkebøger for de respekt. Pastorater, f. Eks. f. Familien Raaes Vedk. ¹⁷⁵) Borgerbrev 1722 ¹⁷⁶/₂ i Pakken A. b. 53, Aa. B. A. ¹⁷⁶) Kvittering 1725 ⁵/₁₀ i A. b. 53. ¹⁷⁷) A. b. 53, 1733 ²⁷/₇. ¹⁷⁸) A. b. 53, 1757 Maj og 1743 ⁵/₆. ¹⁷⁹) Taksation 1761, i Pakken F. 1, Aa. B. A. ¹⁸⁰) A. b. 53, 1757 Maj og Regninger i samme Pakke, Aa. B. A. ¹⁸¹) A. b. 53, 1750 ⁹/₁, 1725 ⁵/₁₀, Aa. b. A. ¹⁸²) A. b. 53, 1749 ¹⁵/₁₀ og forskellige Regninger i samme Pakke.

Madame Skaarup, der levede som en velstaaende Dame, savnede ikke ligestillede, der vilde nyde hendes syltede Citroner og andre Lækkerier, drikke hendes Kaffe og Kongo The og lade Retfærdighed vederfares hendes franske Vine og Canarisee. — Trods de daarlige Tider, det længe havde været, havde flere end hendes Mand skaffet sig Velstand, og andre levede paa gammel grundmuret Rigdom. I 1759 sad Kommerceraad Schou i Byen med 26 Ejendomme, Seigneur Westergaard med 40, Kommerceraad Olesen med 18, Mogens Blache med 26, Jens Høysgaard med 14, og Skattelisten 10 Aar senere fortæller om mange velstillede Mænd. Livlig Byggevirkomhed i Byen i Tiden derefter vidnede om Foretagsomhed og gode Kaar. Anselige Købmandsgaarde i Datidens Hovedgader fortæller endnu derom med deres glatte, solide Bindingsværk, og da Opgangstiden havde virket længe nok til, at flere Virksomheder var blevet baade større og vel-funderede, opførtes flere grundmurede Bygninger. De var baade store og i moderne Stil. Hans Fr. Raee var den Mand, der

Købmand Hans Raee.
Den gamle By.

Hans Raees Gaard, Nørreport 20 (forh. Studsgade 70).
(H. L. Gjørup fot.)

havde Raad til at bygge saa flot et Hus som Studsgade 70, i Klassicismens rene Stil, og Borgmesterboligen Mejlgade 6 blev ogsaa da bygget. Frederik Raee, Hans Fr. Raees Fader, havde tjent mange Penge som Storkøbmand, Negotiant. Han var Ene-ejer af Byens trediestørste Skib, Galeasen »Cicillia«, der var paa 23½ Læster, og som med 5 Mands Besætning sejlede paa Norge med Korn og Fedevarer og hjemhentede Tømmer¹⁸³). Alenkram,

fine Varer og grove Varer som Korn og Tømmer var at faa hos ham. Hans Forretning var meget omfattende¹⁸⁴). — Der var Eventyrglans over hans Liv. Som Bondekarl kom han fra Øster Børsting ved Skive til Aarhus og

¹⁸³) A. a. 284, 1775 17/1, Aa.B.A. ¹⁸⁴) Dannemarks Speil, Sp. 528. Hertel II, S. 106. Aa.St.A. 1938, S. 104. C. Madsen: Aarhus Domkirke, S. 66. Aa. St. A. 1938, S. 95, 102f., 104.

slog sig ned som Købmand her i 1751. Den imponerende og fornemme Købmandsgaard, hans Søn lod bygge i 1798, med Anders Kruse fra Horsens som Bygmester, overgik hans Hjemstavns Herregaarde Lundgaard og Rosborg. Hans Fr. Raæ udvidede Virksomheden med en Jern- og Staalforretning 1798¹⁸⁵).

De foretagsomme Mænd i de solide, flotte Gaarde havde Overflod at give af. Det ses af, at de stiftede Legater¹⁸⁶), der efter Tidens Forhold var store.

Peder Brendstrup.
Den gamle By.

Karen Stæhr.
Den gamle By.

En af de Mænd var Jens Antonsen¹⁸⁷), der drev Handel paa sit Hjemland Norge. Sammen med en anden var han Reder af Byens næststørste Fartøj Galeasen »Frøken Christine« paa 28 Læster¹⁸⁸). — Købmand Peder Brendstrup¹⁸⁹), der var kongelig Vejer og Maaler siden 1753 og døde 1773, opførte den Bygning, der blev Toldbod, og som nu staar i Den gamle By under sit hævdvundne Navn: Den gamle Toldbod. Billeder af ham og hans Hustru Karen Stæhr giver et godt Indtryk af Datidens fine Portion i Aarhus. Embedsmænd og en Del af de militære, som der var mange af i Byen, hørte til den Kategori.

Jævnere Folk boede i jævne Boliger, og Smaakaarsfolk i Smaavaanin-

¹⁸⁵) Krak: Danmarks ældste Forretninger. 1915, S. 327. ¹⁸⁶) Jordebog for Aarhus Købstad. 1874, passim. Hofmans Foundationer, passim. ¹⁸⁷) Jordebog for Aarh. Købstad, S. 92 f. Hertel. I, S. LXIII—LXVIII. C. Madsen: Aarhus Domkirke, S. 71. Borgerskabsbogen, under 1755. ¹⁸⁸) A. a. 284, anf. St. ¹⁸⁹) A. b. 72. 1738 ²/₂, Aa. B. A.

ger. Folk uden Erhverv var der en Del af, og de fleste af dem havde det smaat. Bortset fra Hospitalslemmer levede i 1801¹⁹⁰) 66, mest enlige gamle, af Almisse, 1 bjergede sig ved »Venners Underholdning«, 13 opretholdt Livet ved Families Hjælp, 13 levede af Pension og 14 af egne Midler. De 14 illustrerede ved deres Nærværelse, at Tiderne havde været gode, de fattige var næppe saa ulykkeligt stillede som tidligere Tiders. Som Helhed var Perioden et lyst Afsnit i Byens Historie. Men i September 1807 gik det galt ved København. Engelske Kanoner fortalte med Drøn, at nu kom der haarde Tider over Danmark. Som Søhandelsby var Aarhus meget saarbar. Snart blev det klart, at en ond Tid var inde. Perioden løb ud i Bekymringens Tegn.

VI. 1807--1843

GENNEM KRIG OG KRISE TIL OPSVING

Begivenhederne i 1807, der militært kulminerede med Kamp ved København, fik store Følger for den økonomiske Udvikling i Aarhus i mange, lange Aar. Tiden blev fuld af Farer og Besværligheder med øgede Udgifter og uberegnelige Udsigter. Fjenden gjorde Farvandene højst usikre. At Napoleon sendte Bernadotte til Jylland med fremmede Tropper til Hjælp for Danmark førte i Aarhus Udgifter med sig blandt andet ved Indkvartering af spanske Soldater. Ogsaa andet bidrog til at sætte Udgifterne op. Og Fastlandsspærringen virkede højst uheldigt for os. Manges Indtægter blev usikre. Priserne var vel stigende Krigstiden igennem, men stadig under Fare for bratte Fald. Pengepolitikken viste sig yderst uheldig. Tab maatte tages af mange næringsdrivende. Krigen blev fulgt af Krise, til Bunden blev naaet i 1820erne; først saa gik det langsomt mod stabilere Tider, til Forholdene blev gode ved Periodens Udløb, da der skete den Ændring i aarhusiansk Næringsliv, at Maskinkraftindustri satte ind, og Fællesskabet ophørte i Byens Landbrug. Dettets omfattende og indviklede Styrelse afvikledes, Landbruget blev af relativt mindre Betydning samtidigt med, at Byens begyndende Industri blev af voksende Omfang, mens Handel og Skibsfart gik i Vejret paany. Tiderne var gode omkring 1840.

Trods alle Vanskeligheder voksede Aarhus og det saa stærkt som aldrig før. Mod de 4102 Indbyggere i 1801 var Befolkningstallet ved den følgende Folketælling i 1834 steget til 6765, og i 1840 naaede det op paa 7087. Fem Aar senere var det 7864. Tilvæksten havde ikke været jævn. Borgerskabstabeller peger i den Retning. I Tiaaret 1807—16 var der 284 borgerskabstagende, 1817—26 var der 194, hvorefter det steg til 314 i Perioden 1827—36. Indenfor de enkelte nævnte Decennier er der enkelte oplysende Træk at

¹⁹⁰) Folketællingslisten 1801, Aa. B. A.

spore. I det første fulde Krigsaar, 1808, tog kun 4 Borgerskab. Soldater-tjeneste og Tidens Usikkerhed har afholdt flere fra at etablere sig. I det første Fredsaar derefter, 1814, der kan kaldes Fredsaar, fordi Krigen sluttede den 14. Januar, meldte særlig mange sig som borgerskabssøgende, nemlig 65, flere end nogensinde i hele Perioden. Forventning om bedre Tider har lokket dem frem. Umiddelbart efter Krigen var Tiderne vel heller ikke

Tegning af Aarhus 1821.
Den gamle By.

værst, men snart blev det klart, at en Krise var kommet. I Begyndelsen af Tyverne var Chancerne daarligst. Kun 82 tog Borgerskab 1821—25. Men dermed var Lavpunktet passeret. Tiderne bedredes, og flere tog Borgerskab¹⁹¹⁾. De borgerskabstagenses Tal svarer dog ikke nær til den store Fremgang i Befolkningstallet. Dette kan forklares dels ved, at der laa Garnison i Aarhus, hvad der dog ikke havde større Betydning, da Militæret ikke udgjorde stort flere Personer end i 1801, idet der i 1840 var 299 militære Forsørgere med 222 forsørgede¹⁹²⁾, og dels ved, at den frembrydende Industrialisme bevirkede, at flere Svende aldrig fik selvstændig Virksomhed. Fabrikørens Tid var inde og Byens Vækst med den.

¹⁹¹⁾ Tabeller efter Hbz. III, S. 408, jvfr. Aarhus gennem Tiderne I, S. 293, Note 621.
¹⁹²⁾ -Statistisk Tabelværk I. 1834.

Som Folketallet vidner om Byens store Vækst, fortæller mange Huse om Borgeres Velstand, og Malerier og Tegninger og skrevne Oplysninger giver yderligere Besked om Byens Udseende i de Dage. Flottest blandt Bygninger, der stammer fra den Tid, var Justitsraad Meulengrachts Gaard paa Lille-torv. Som et helt Palæ opførtes den i 1809, og siden da har den været et Vidnesbyrd om, at der i Aarhus tjentes gode Penge ogsaa under Krigen. Blandt andre Bygninger, der fortalte om Enkeltmænds gode Kaar i Aarhus, var Justitsraad Fleischers Gaard i Klostergade, Konsul Herskinds paa Frederiksgade, Overkrigskommissær Elmquists paa Mejlgade og Løveapoteket

*Hjørnet af Munkegade og Klostergade.
Den gamle By.*

paa Store Torv. Udviklingen belyses yderligere af den samlede Værdi af Byejeendommene. At følge Svingningerne gennem Krigs- og Kriseaarene vil dels føre for vidt og dels være unødvendigt. Pengenes Købeevne var stærkt varierende. Seddelinflation og stærkt skiftende Varemængder var blandt Aarsagerne dertil. Først da Pengesedlerne i 1830'erne nærmede sig Pari, var Priserne atter en fastere Maalestok¹⁹³⁾. Derfor er det rimeligst at sammenligne Assurancesummerne ved Periodens Begyndelse og ved dens Slutning. Til en samlet Brandforsikringssum paa 604350 Daler i 1806 svarede for 1843 Beløbet 1610980 Daler¹⁹⁴⁾.

Periodens Værdistigning for Ejendomme har da været meget stor og langt større end i den foregaaende Tid. Opgangen i Værdier havde da rigeligt holdt Trit med Stigningen i Befolkningstallet. Fremgang skønnes ogsaa af Told-, Skibs- og Konsumtionsindtægterne. Mod 110027 Daler aarligt i

¹⁹³⁾ Jvfr. Danmarks Statistik III. 1878, S. 268 ff., Dänische Wirtschaftsgeschichte, S. 342—58 og E. H. Tregder: Haandbog for Reisende. 1824, S. 464 f. ¹⁹⁴⁾ Trap. 1858. Jvfr. foran S. 9.

Treaaret 1836—38 var Beløbet 131200 i Tiden 1842—44¹⁹⁵). Til yderligere Belysning af Udviklingen i det datidige Aarhus kan Illustrationerne i nærværende Bind tjene.

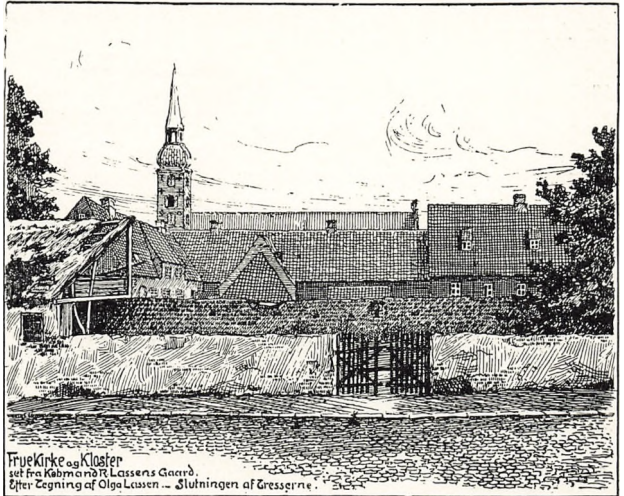
De Indtægter, der dannede Grundlaget for Byggeriet og dermed for Byens ændrede Udseende, var som altid af flere Slags. — Landbruget blev nu af mindre Betydning baade absolut og relativt. Husdyrholdet gik tilbage, og Kornproduktionen forøgedes ikke i samme Grad som Befolkningen. Dyrkningsmaaden¹⁹⁶) var i Hovedsagen, som den havde været fra 1801. Markerne dyrkedes i 4 Aar ad Gangen for derefter at henligge som Græsmark i 4 Aar. De sædvanlige Kornsorter dyrkedes, men Byg mest. Bygsorten var sikkert den toradede, da den avledes i Byens nærmeste Omegn, og Sædfølgen var Rug, Byg, Havre og Ærter. Kløver synes ikke saadet, og Driftsmaaden ansaas ikke for god. Sommerstaldfodring, Mergling og de da moderne Redskaber som Svingplove anvendtes ikke endnu i 1820erne, skønt enkelte Bønder da havde begyndt at benytte dem¹⁹⁷). Svingplove med Jernmuldfjæle vanet dog efterhaanden Indpas — at dømme efter de ret hyppige Annoncer om dem¹⁹⁸). Rugen plagedes af Rust, hvad der efter manges Opfattelse skyldtes Berberishække. Man saa et Bevis paa dette deri, »at Rugen i en tæt uden for Aarhus beliggende Toft var i adskillige Aar mere eller mindre angreben af Rust, indtil man for et Par Aar siden ved en Vejs Anlæg langs med Toften saa sig nødsaget til at oprykke en der i fuld Flor staaende Berberishæk, da der siden den Tid ingen Rust er sporet i bemeldte Egn«¹⁹⁹). Under de daarlige Forhold blev Avlen ikke større og værdifuldere. Jorder udenfor Fællesskabet dreves dog med større Initiativ og paa mere moderne Maade. I Hospitalets Toftjorder mellem Vesterport og Munkeport avledes baade Hvede og Kløver foruden Byg og Havre²⁰⁰).

Udenfor Fællesskabet var forskellige Arealer. Der var de saakaldte Magistratsjorder, som Magistratspersoner nød Indtægten af. Ved forskellige Lejligheder ændredes Jordfordelingen lidt. Da en ny Kirkegaard, der var anlagt ved Mindeporten efter 1805²⁰¹), viste sig uegnet til Formaålet, blev en anden efter 1817 anlagt paa en Del af Borgmesterjorderne, og saa maatte Borgmesteren have anden Jord udlagt²⁰²). Gaasemaden og en Del af Oldjorden udlejedes. Fortejorderne, der længe havde været beregnet til Græsning af fremmede Kreaturer, især Kreaturhandlers og Markedsgæsters, var man kommet mere og mere ind paa at udleje, længe saaledes, at Eftergræsningen skulde være fælles, men sidst i Perioden paa den Maade, at Brugeren fik den hele Brugsret²⁰³). Med visse Tofter gik det paa lignende Maade²⁰⁴). En

¹⁹⁵) Anf. V. ¹⁹⁶) Jvfr. foran, S. 12. L. M. Wedels Indenlandske Reise. 1804, S. 317. J. H. Bredsdorff: Aarhus Amt. 1827, S. 6, 18, 21, 28, 12. ¹⁹⁷) Anf. V., S. 24 f. og dets tabelariske Oversigter. Jens Clausen i Aarhus Amtstidende 1929 ¹⁹/₂. ¹⁹⁸) Aa. St. 1837 ²/₂ o. fl. St. ¹⁹⁹) Bredsdorff, anf. V., S. 30. ²⁰⁰) Aa. St. 1809 ¹⁷/₆, Resolution 1834 ²²/₁. ²⁰¹) Hertel, 2. Afd., 2. Hefte, S. XXXIX f. ²⁰²) »Beretning og Betænkning fra den i Anledning af et Forslag til en friere Afbenyttelse af Aarhus Kjøbstads Fællesjorder nedsatte Committee«. 1838, S. 21 ff. ²⁰³) Anf. Beretning, S. 25—29 f. ²⁰⁴) Anf. V., S. 29 f.

Del af Galgebakken indhegnedes i den Hensigt, at den skulde beplantes. Hensigten naaedes ikke. Galgebakken blev gjort til Plads for Markeder, Borgervæbningseksercits, syge Kreaturer og Møddinger. Meget finere blev Forten ved Studsgadesport, efter at en Del af den i 1824 var overladt Oberst Høegh-Guldberg for 25 Aar. — Arealet var de saakaldte Folddumper, der blev til »Vennelyst«, hvor Guldberg plantede en Mængde forskellige Træer²⁰⁵).

Græsningen paa Jorderne i de fire Aar, de henlaa udyrkede, var ikke god. Dog var Aarhus med Hensyn til Græsning godt stillet. Det hændte, at udenbys fik Græsning tilbudt²⁰⁶). Somekstra Græsareal fandtes Engen Hitstrud og en Del af Oldjorden, der dog i Periodens sidste Aar faktisk ikke var fælles Græsgang²⁰⁷). Disse Arealer har været forholdsvis

Den gamle Kreaturfold ved Klosteret.

Efter »Aarhus«. 1905.

gode, og Benyttelsen af dem har sikkert bevirket, at Besætningen pr. Tønde Hartkorn var forholdsvis stor i Aarhus. Mens Kvægholdet i Oplandets Sogne næsten overalt var under 2 Stykker pr. Tønde Hartkorn, græssede paa Aarhus Bymark baade i Krigstiden og de daarlige Aar derefter hver Sommer gennemsnitligt ca. 525 Køer eller omved 3 pr. Tønde Hartkorn²⁰⁸). Formentlig har der været færre i Staldene om Vinteren, da ikke alle græsningsberetigede var Jordejere, der kunde indavle Foder. En Del af Kvæget har været Handelskreaturer, der blot skulde sommerfedes, inden de solgtes eller slagtedes i Efteraarstiden. Kvæget i Engen var af den almindelige jyske Middelsort. I Begyndelsen af 1820erne bragte Fedekvæg Tab, og Malkekøer ansaas derefter for fordelagtigst at holde²⁰⁹). Omtrent paa samme Tid skred man til at bortforpagte Folden, der derpaa omgaves med en Mur og efter 2 Forpagtningsperioder indtil 1850 ikke mere benyttedes, men snart derefter overlodes Hospitalet²¹⁰). Heste holdtes der lidt færre af i Krigstiden, nemlig ikke

²⁰⁵) Anf. V., S. 31 ff. og Jordebog for Aarhus Købstad. 1874, S. 46. Deliberationsprotokol for de eligerede Borgere, 1824 ¹⁰/₂, Aa. B. A. ²⁰⁶) Aa. St. 1838 ¹⁹/₉. ²⁰⁷) En Oversigt over Arealernes Benyttelse og Tilhørsforhold findes i forannævnte Beretning. ²⁰⁸) Jvfr. anf. V., S. 38 f. og Græsningslister i D. b. 7., Aa. B. A. ²⁰⁹) Bredsdorff, anf. V., S. 37 f. Aa. St. 1809 ²⁰/₅. ²¹⁰) Deliberationsprotokol 1820 ¹⁷/₁, 1821 ³/₉, 1835 ²¹/₃, jvfr. 1836 ³¹/₃ og anf. Jordebog, S. 39 f.

stort mere end 100²¹¹). Mange gode Heste gik dengang til Udlandet, og efter Krigen gjorde Pengemangel det vanskeligt at faa Bestanden fornyet²¹²). — Voksende Interesse for dette viste sig med de bedrede Tider i 1830erne. I 1835 gik 190 Heste paa Aarhus Bymark²¹³).

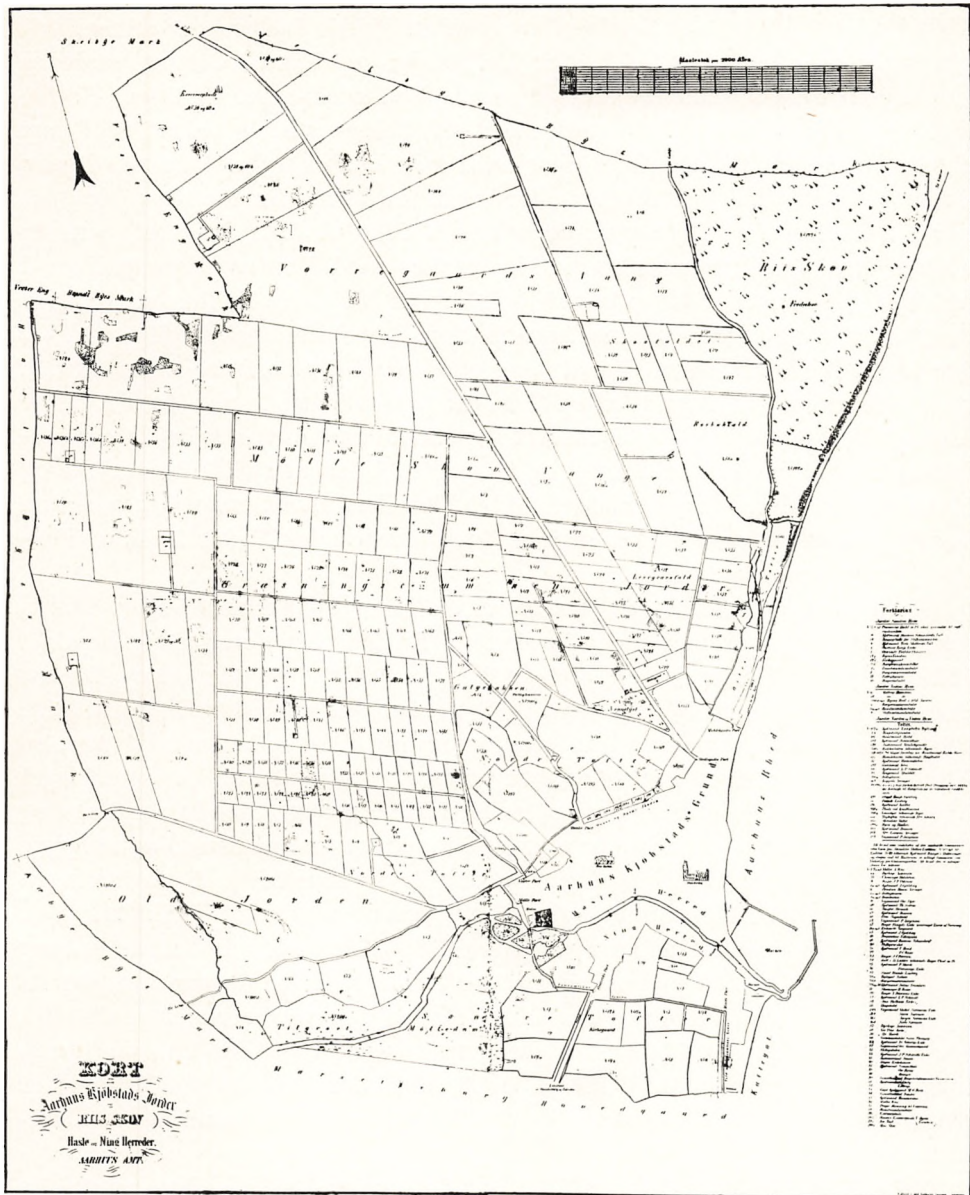
Om Landbrugets Indtægter ved Kornavl kan skønnes nogenlunde ved Hjælp af Kapitelstaksterne²¹⁴), der i Daler og Skilling var for Aarhus Stift for Aarene:

<i>Rug pr. Td.</i>													
1807	1808	1809	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1823	1842
4.84	6.16	9.32	9.16	24.80	59.00	31.48	20.00	17.68	20.16	15.32	7.92	2.08	5.36
<i>Byg pr. Td.</i>													
1807	1808	1809	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1823	1842
2.80	3.60	7.40	7.56	15.16	33.00	13.44	8.28	8.12	11.20	8.40	5.41	1.36	2.79
<i>Havre pr. Td.</i>													
1807	1808	1809	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1823	1842
2.32	2.88	5.24	5.16	8.88	22.24	7.72	5.12	5.16	6.68	5.12	3.60	.84	2.10
<i>Smør pr. Td.</i>													
1807	1808	1809	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1823	1842
36.00	41.00	86.00	120.00	165.00	241.00	163.16	166.80	165.00	146.64	114.00	53.28	28.20	47.25

Listen viser Kulmination 1812. Fra 1816 faldt Priserne hastigt, men med aftagende Fart, til Lavpunktet naaedes 1823. Fra da af steg de — bortset fra en stærk Opgang i Tørkeaaet 1826 — under mindre Svingninger ret konstant til 1842. Som ovenfor set var Avlen ikke stor²¹⁵), men Grundskatterne udgjorde antagelige Beløb, mere end 5 Daler pr. Tønde Hartkorn i 1836²¹⁶). Dog har aarhusiansk Landbrug været lønnende. I Leje af Jord gaves fra 6 til 20½ Tønde Byg pr. Tønde Land i 1838²¹⁷). Med Kødpriserne gik det omtrent som med de øvrige²¹⁸). Butiks- og Torvepriser var højere, som det senere skal ses.

Organisationen af Byens Landbrug var som i den foregaaende Periode med Markmænd og Hyrder og Vangvogtere under en Markdirektion, der førte Tilsyn med hele Markvæsenet og hvert Aar aflagde Regnskab. De lod Vangvogterne indkræve Græspengene og eventuelle Mulkter for Digeforsømmelse og ulovlig Pløjning i Oldjorden og for andre »Forseelser i Markvæsenet«. Mulkttindtægten var dog oftest nul. Markdirektørerne lod skaffe Træ og Kul til Kreaturerens »Indbrænding paa Græsningen«²¹⁹). Mærkningen foregik en bestemt Dag og paa en bestemt Plads²²⁰) og blev omhyggeligt udført, som det frengaar for Eksempel af følgende Annonceudtog: »En hvid, blakbroget Ko, brændt med Aarhus Brænde paa venstre Horn og et klippet

²¹¹) Lister i D. b. 7., Aa. B. A. ²¹²) Bredsdorff, anf., S. 39f. ²¹³) Viborg Samler ²⁴/₃ og Aa. St. passim. Anf. Beretn., S. 14f. ²¹⁴) Kapitelstakster i ældre og nyere Tid. 1904. Brøker for 1818 ikke medtaget. Jvfr. Dän. Wirtschaftsgeschichte. 1933, S. 384 og 393 og passim. ²¹⁵) Jvfr. S. 12 og I, S. 297. ²¹⁶) Anf. Beretning, S. 40. ²¹⁷) Anf. V., S. 69. ²¹⁸) Dän. Wirtschaftsgeschichte anf. St. og pass. ²¹⁹) Markdirektionens Regnskab 1816, D. b. 7., Aa B. A. ²²⁰) F. Eks. Aa. St. 1836 ¹¹/₅.

Aarhus Købstads Jorder efter Udskiftningen 1843.
Den gamle By.

W paa venstre Side og et C paa venstre Laar, er bortgaaet fra Hyrden . . .²²¹⁾. Markdirektørerne sørgede for et Skilt til Markmanden og »et Belte til samme Skilt²²²⁾. De var en Slags Snefogeder og udarbejdede Lister over »Sneeskuffningsarbejdet«, og de sørgede for Ledstolper og Vandsteder og saaledes videre i en Uendelighed for Markvæsenets Vedkommende. Vigtigere Regler fastsloges ved de eligerede Borgeres Bistand. Saaledes besluttedes i 1816, »at aldeles ingen Faar, Lam, Giæs eller Svin maa holdes nogetsteds paa Byens Grunde, enten i Marken, Forter eller uden for Byens Porte«. Dog blev det tilladt at have disse Dyr gaaende uden for Mindet, hvis det skete »under nøieste Opsigt«. Overtrædelse skulde straffes med Konfiskation til Fordel for Fattiggassen eller Hospitalet²²³⁾. Tillæg til Vide- og Vedtægtens Regler maatte have Stiftamtmandens Approbation. Det fastsloges i 1836, at Føl, der fulgte Moderen, samt Hingstplage og Hingstføl af enhver Alder skulde være udelukket fra Byens fælles Græsgang, som Hingste var det²²⁴⁾. Visse Arealer blev fredet for løse Kreaturer²²⁵⁾. Markdirektionens Arbejde var omfattende og krævede stor Omsigt og Omhu²²⁶⁾. Uden den vilde Markejere og Markbrugere blive meget misfornøjede. Men den omfattende Organisation kunde pludseligt formindskes stærkt, da Jorderne udskiftedes 1843, og Fællesskabet dermed ophørte.

Forud for Udskiftningen var gaaet en Mængde Forhandlinger. Markdirektionen var kommet med Forslag²²⁷⁾. En Raadstueforsamling havde i 1828 foreslaaet Fællesskabets Ophør²²⁸⁾, men det blev ved Snakken. Da tog Politiaffistent Jørgen Nielsen fat paa Spørgsmaalet med stor Energi i 1836. Hans Plan drøftedes paa en Raadstueforsamling i November samme Aar, en Komité blev nedsat, og kort før Jul begyndte den sine Møder, der blev meget hyppige. Den satte sig ind i Jordernes Historie, især for Ejendomsrettens og Brugsrettens Vedkommende for at have det sikrest mulige Grundlag at bygge paa ved det Udskiftningsforslag, den skulde fremsætte²²⁹⁾. Omfordelingen i 1801 kaldtes nu efter mange Aars Erfaringer en gavnlig Udskiftning²³⁰⁾. Komiteen afgav sin Betænkning i Januar 1838. Men der var endnu en lang Vej tilbage. Det viste sig vanskeligt at faa Jordejernes og de græsningsberettigedes Interesser til at forliges. Mange Møder og Avisskriverier maatte til, før Sagen naaede sin Afslutning. Det endte med, at de, der kun var græsningsberettigede, ingen Jord fik²³¹⁾. De Arealer, der havde været Tale om at overlade dem, gik til Kommunen, saa Indtægterne af dem skulde gaa i Kæmnerkassen.

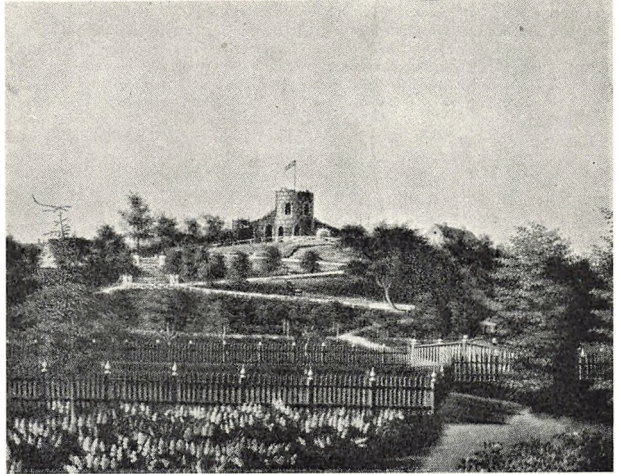
Selve Udskiftningen tog sin Tid. Den fuldførtes 1843²³²⁾. Den gamle Or-

²²¹⁾ Aa. St. 1809 ²⁰/₅. ²²²⁾ Anf. Regnskab 1819, D. b. 7., Aa. B. A. ²²³⁾ Deliberationsprotokol 1816 ⁴/₃, Aa. B. A., jvfr. Aarhus Bys Vide og Vedtægt § 27. ²²⁴⁾ Aa. St. 1836 ³/₃, jvfr. nævnte §. ²²⁵⁾ D. b. 4., 1812 ¹⁵/₉, Aa. B. A., Anf. Beretning passim. ²²⁶⁾ Se Markregnskaber i D. b. 7., Aa. B. A. ²²⁷⁾ Anf. Beretning, S. 16, jvfr. S. 37ff. ²²⁸⁾ Anf. St., S. 38f. ²²⁹⁾ Anf. St., S. 1ff. ²³⁰⁾ Anf. St., S. 36. ²³¹⁾ Collegial-Tidende 1840 ¹¹/₂. Anf. Jordebog, S. 46, Udskiftningsforretning 1841 ²⁷/₂. ²³²⁾ Anf. Jordebog, S. 34 og 75 og 69. Reskript 1842 ¹⁵/₁. Kancelliskrivelse 1842 ¹⁵/₁.

ganisation af Byens Landbrug erstattedes af en langt mindre indviklet Ledelse. En vigtig Side af gammelt Byliv var ændret.

Paa Havevæsenets Omraade var der fremkommet noget nyt i Tiden mellem den delvise Markudskiftning i 1801 og den fuldstændige i 1843. Den gamle Bræmme af Haver langs Byperiferien²³³⁾ suppleredes med flere. Alle-rede nævnt er »Vennelyst«, hvor Oberst Guldberg havde forpligtet sig til at plante 3000 Træer. Be-

rømtest blev Rées Have, der strakte sig fra Rées Gaard paa Vestergade ned til Aaen og fortsattes Syd der for. Den blev en Seværdighed, der gik Ry af. Op ad den stejle Bakke gik sirlige Gange i Zigzag mod Borgtaarnsruinen næsten øverst oppe. Ruinen var i den Grad uægte, at den var af Træ, men den tog sig godt ud, og der var en smuk Udsigt oppe fra den. Desuden faldt den i Tidens Smag, der yndede Gudefigurer,

*Rées Have med Borgruin og Bro over Aaen.
Den gamle By.*

Dyrebilleder og Ruiner som Haveudsmykning²³⁴⁾. De store Haver ved Aarhus var Lysthaver, til Pryd for Byens nærmeste Omgivelser. — Lignende Nytte gjorde Lunden »Hjortelund« uden for Studsgades Port²³⁵⁾. Af anden Art end de nævnte var Havekolonierne, Fattighaver eller Frihaver. Vejrmølleforten og en Del af Brendstrupforten Nord for Galgebakken blev 1827 og de følgende Aar udlagt til Fattighaver. Det var et Areal paa godt 9 Tønder Land med over 80 Haveparceller til gratis Benyttelse for uformuende Aarhusianere. Efter Udskiftningen var der 89 Haver paa i alt ca. 8 Tønder Land paa Galgebakken²³⁶⁾. Det var ikke Fattighjælp at faa tildelt en Fattighave, og Havernes Navn blev efterhaanden Frihaver. Et Areal paa omtrent 1 Tønde Land, der i 1832 kunde undværes fra de oprindelige Frihaver, blev da udlejet til Farver Reidhard, der dyrkede Farveurter paa det²³⁷⁾. I de almindelige Frihaver dyrkedes navnlig Kaal og Kartoffler. Af de sidste avledes allerede i 1829 over 163 Tønder²³⁸⁾, hvoraf det ses, at Kartofflen nu var et aner-

²³³⁾ Se I, S. 336. ²³⁴⁾ Josef Fischer: Hartvig Philip Rée og hans Slægt. 1912, S. 11. Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrrerne. 1901, S. 102. ²³⁵⁾ Anf. Jordebog, S. 46. ²³⁶⁾ Collegial-Tidende, 1826 4/3, S. 116 og 1828 16/12, S. 953. Anf. Beretning, S. 30 f., 55, 78, 81. Anf. Jordebog, S. 45. Johannes Tholle i Aa. St. A. 1927, S. 23—26. ²³⁷⁾ Anf. Beretning, S. 31. ²³⁸⁾ Bilag til Cirkulære Nr. 2636—40 af 20/8 1831, Danske Kanc., 2. Dep., R. A.

kendt Næringsmiddel, skønt det først var i 1759, Kartoffeltyskerne havde bragt den til Landet. Krydderier som Sennep og Kommen avlede Havebrugerne selv. Ikke mindre end 27 Potter Sennep var Udbyttet i 1829²³⁹). Frihaverne gjorde deres Nytte. Mens Haver som Guldbergs og Rées fortalte om Rigmænds Penge, saa vidnede Fortejjordernes Haveparceller om flittige Fat-

Udsigt fra Riis Skov mod Aarhus.
Efter Litografi fra 1860erne.
Den gamle By.

tigfolk. Lysthaverne laa til Pynt og Glæde, Frihaverne var til Nytte og Gavn. Begge Slags var til Pryd for Byen og tjente Aarhus til Ære.

Riis Skov berørtes ikke af Udskiftningen 1841—43²⁴⁰). Dens Tilhørsforhold til Byen blev klarlagt i 1834. I Tidens Løb havde Havnen faaet visse Fordele ved Udnyttelsen af Riis Skov, og Havnekommissionen havde faaet den Mening, at Havnen havde Ret til gratis Træ fra Skoven. Kommissionen anlagde Sag, men tabte ved Højesteretsdom 1834, der fastslog, at Skoven var Kommunens alene²⁴¹). Og Kommunen vilde nok beholde den. Skoven bestod af Bøg og Risege og god Underskov; den kaldtes smuk²⁴²), men strakte

²³⁹) Anf. St. ²⁴⁰) Anf. Jordebog, S. 42. Udskiftningsforretning 1841, Post 6. ²⁴¹) Schlegels Samling af Højesteretsdomme II, S. 79, 1834 ⁹/₁₂. Jvfr. Bredsdorff, anf. V., S. 42. ²⁴²) S. B. Juul og Cron: Geographie over Kongeriget Danmark. 1816, S. 433.

ikke godt til. Det var jævnlige nødvendigt at købe Brænde til kommunalt Brug for Eksempel til Raadstuen og »Byens Gjordemødre«²⁴³). I det hele udnyttedes Skoven som sædvanligt. Græsningssindtægt gav den ingen af²⁴⁴), men den ydede baade Brænde og Gavntræ, og regelmæssigt gav den et lille Overskud²⁴⁵). Borgerne satte Pris paa den og begyndte at betragte den som Udflugtssted. Fire Steder i den kunde Forfriskninger faas, nemlig ved Dabelsteens Hus ved den sydlige Kløft nær ved Trøjborg, ved Skovfogedhuset, paa Ferdinandspladsen og i »Salonen«, der paa visse Betingelser, men uden Verderlag var overladt en Traktør²⁴⁶).

Haandværket gav Brødet til mange Aarhusianere, hvad den hidsatte Liste maa vise²⁴⁷).

Haandværkere med flere i Aarhus 1840.

Jordbrugere	11	Guldsmede	5	Skibs- & Baadbyg-	
Sønæringsdrivende . .	54	Handskemagere	3	gere	3
Bagere	17	Hattemagere	4	Skomagere	68
Barberer	2	Hjultmænd	3	Skorstensfejere	1
Blikkenslagere	3	Kammagere	2	Skræddere	45
Bogbindere	4	Knapmagere	2	Slagtere	15
Bogtrykkere	1	Kobbersmede	4	Snedkere	21
Brændevinsbrændere .	2	Kurvemagere	2	Stenhuggere	8
Buntmagere	2	Malere	11	Stolemagere	2
Bødkere	16	Murmestre	4	Sukkerraffinadører . .	1
Børstenbindere	4	Møllere	1	Sæbesydere	1
Bøssemagere	1	Naalemagere	4	Syere, Spindere, Strik-	
Drejere	6	Parykmagere & Frisø-		kere	66
Farvere & Trykkere .	6	rer & Haarskærere .	1	Teglbrændere	1
Garvere & Feldbere-		Pottemagere	1	Træskomagere	10
dere	6	Rebslagere	17	Tømmermestre	7
Gørtlere	4	Sadelmagere	10	Urmagere	4
Glarmestre	3	Sejl-, Flag- & Kompas-		Vævere	12
Grov-, Klein- & Nagel-		smagere	2	Andre	10
smede	20				

Tallene gælder for 1840. De 517 Haandværkere, der opføres, havde af Medhjælpere, Tyende og Familie 2483 Personer, saa de sammen med disse udgjorde nøjagtigt 3000 eller 42 % af Byens Befolkning. I Virkeligheden var Tallet dog højere. Under Betegnelsen Daglejere opføres 216, der med Familie og Tyende udgjorde 676 Mennesker eller 9 % af Befolkningen. Flere af disse Daglejere beskæftigedes ved Tegl- og Kalkværksarbejde ²⁴⁸) og svarer til Industrierbejdere. Noget lignende gælder andre, der arbejdede i Byens Fabrikker²⁴⁹). Regnes Daglejere for Bryggeriarbejdere, Tobaksarbejdere, Teglværks-

²⁴³) Deliberationsprotokol 1821 ¹³/₆, jvfr. K. R.-er f. Eks. 1837 VIII, Aa. B. A. ²⁴⁴) Markregnsk. i D. b. 7., Aa. B. A. ²⁴⁵) Skovregnsk. ved K. R.-er, Aa. B. A., Aa. St. 1839 ²⁹/₁. ²⁴⁶) Rs. Nielsen: Aarhus i Fyrreerne. 1901, S. 14ff. Anf. Jordeb., S. 41, 1825 ¹⁵/₆. ²⁴⁷) Se nærm. Stat. Tabelværk VI, 1842, og Folketællingsliste 1840, R. A. Jvfr. foran S. 20. ²⁴⁸) H. Søggaard: C. Langballe & Søn. 1934, S. 20. ²⁴⁹) Jvfr. Listen og Fr. Thaarup: Stat. Udsigt over den danske Stat. 1825, S. 349 og foran under Haandværk 1750—1807.

arbejdere og hvad, de ellers var, maa en stor Del af dem tælles med som beskæftigede ved Industri, saaledes at Haandværk og Industri tilsammen har ernæret henimod 50 % af Indbyggerne i Aarhus.

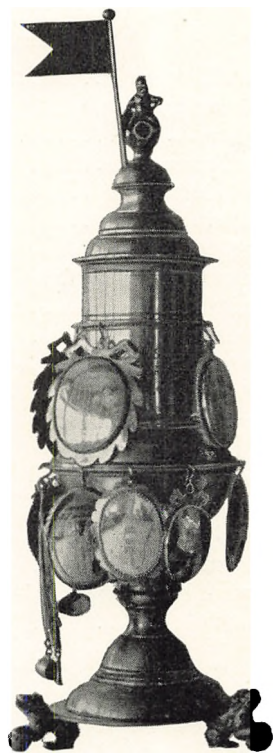

Maler Christian Bøegh.
Tog Borgerskab 1805.

Om Listen her er der Grund til at sige, at selv om den talmæssigt er korrekt for det paagældende Tidspunkt, er den dog næppe fuldt ud rigtig. I enkelte Tilfælde er det en Skønssag, om en Mand havde det ene eller det andet Erhverv. Det var ikke altid saaledes, at en Haandværker kun var det, han i Almindelighed kaldtes. Naar Larsen ved Studsgades Port levede af at brygge Eddike og Øl, støbe Lys og lave Pølser, kunde han lige saa vel kaldes Brygger som Lysestøber eller Pølsemaker²⁵⁰). Der træffes Malere, som var Portrætmalere, en Bestilling, som var

ret almindelig, før Fotografering var kendt, hvad den først blev efter 1839. Og gav Malerhaandværket dem ikke Indtægter nok, maatte de undertiden beskæftige sig med andet. Saaledes udførte Portrætmaler S. M. Jørgensen Stempelskæring og Kobberstikning²⁵¹); en Urmager kunde godt være Mekaniker i lidt videre Forstand²⁵²) eller forfærdige Metalsøm til Gadelygter²⁵³), og en Hattemager kunde selv tilberede Harenskind til Brug i Hattefabrikationen²⁵⁴). C. A. T. Piil var Guldsmed, Stylograf, Kemitypist, Fotograf og mere endnu²⁵⁵).

Lavsaanden var stadig stærk i Haandværkerkredse, og mange Lavsskikke overholdtes. Hvert Lav havde sin Lade og sin Velkomst. Den sidste var en Pokal, der gik paa Omgang under Drikning. Den udstyredes med Skilte og Medaljer, som enkelte Medlemmer lod hænge paa den til Hæder for sig selv og for Lavet. Laden var den Kiste, Lavets Penge og Papirer opbevaredes i. Naar den var aaben, skulde Støj forstumme i Lokalet. De forskellige Lav havde deres Faner. Og Lavenes Svende havde deres Herberger,

Bødkersvendenes
Velkomst.
Den gamle By.

²⁵⁰) Aa. St. 1815 ²⁰/₅. ²⁵¹) Aarhus tekniske Skole. 1928, S. 26. E. H. Tregder: Haandbog for Reisende. 1824, S. 7. ²⁵²) Anf. St. ²⁵³) Deliberat. 1822 ³/₆. ²⁵⁴) Jvfr. Aa. St. 1815 ⁹/₁. ²⁵⁵) Skandinavisk Bogtrykkertidende VI. 1875, Sp. 167—70. Th. Rasmussen i Aa. St. Søndagstillæg, 1939 ²³/₄. F. Hendriksen i Tidsskrift for Kunstindustri. 1891, S. 14 f. Biografiske Leksika.

hver med et solidt lavet Skilt²⁵⁶). — Lavsmedlemmer syntes højst ilde om, at andre gjorde dem »Indpas« i Næringen, og de ønskede ikke selv at være for mange om Bestillingen. Hvad det sidste angaar, holdt de paa, at Uddannelsen skulde være grundig. Læretiden blev derfor lang. I visse Fag var den engang 7 Aar²⁵⁷). Indførelsen af Svendepøver betød en Skærpelse af Kra-

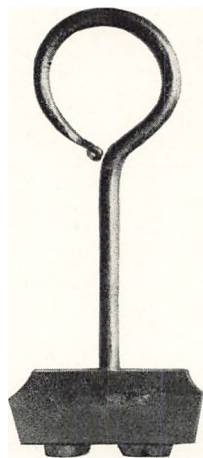
Svendebrev fra 1835.

Den gamle By.

vene, og det samme gjaldt Mesterprøven. Fra aarhusianske Haandværkeres Side vistes Tendens til at stille store Fordringer til dem, der vilde være Mestre. Medens man tidligere havde gjort det vanskeligt at komme i Lavet ved at gøre det dyrt, saa ønskede man det nu vanskeligt for en Svend at blive Mester. Der udvirkedes flere Bestemmelser om Udførelse af Mesterstykker i Aarhus. Skrædderne fik gennemført en Ændring i Mesterprøven²⁵⁸),

²⁵⁶) Om Lavenes indre Forhold se Beskrivelse af Lavforhold, nævnt i Eriksen og Krarup: Dansk historisk Bibliografi, 1912, og sen. Bøger og Artikler af Peter Holm, C. Nyrop, R. Berg, Helge Søgaard med flere. ²⁵⁷) Jvfr. Lærekontrakter i Lavprotokoller i »Den gamle By«, f. Eks. Smedelavets Protokol 1742 ²⁵/₆ og Helge Søgaard i »Urmageren« 1938, Særtryk, S. 10 ff. ²⁵⁸) Reskript 1837 ¹⁸/₂, med Indlæg.

Skomagerne havde Aaret før opnaaet, at Mesterstykke for Skomagerlavet i Aarhus skulde være som tilsvarende i København²⁵⁹). Men ikke altid gik Kancelliet ind paa aarhusianske Ønsker. Med Mesterstykke for Tømrere i Aarhus skulde det forblive som før, lød et Svar i 1830²⁶⁰). Da Rebslagerne i Iver for at sikre sig anmodede om at faa deres Lavsartikler af 1748 bekræftede, svarede Kancelliet, at Bekræftelse var unødvendig²⁶¹). Frimestre, Folk, der havde faaet Lov til med visse Indskrænkninger at udføre et Haandværk uden at være Medlemmer af noget Lav, havde Lavsmestrene et Horn i Siden

C. Kortsens
Rugbrødsstempel.
Den gamle By.

paa. Regeringen, der en Tid havde givet Frimesterskaber især til Soldater, der var traadt ud af Tjenesten, kom i de vanskelige Tider efter Krigen ind paa at være varsomme med det, og Frimesterskaberne gjordes næsten illusoriske i Aarhus²⁶²). Lavene søgte deres Rettigheder udvidet. Drejerne fik bevilget, at de ikke behøvede at holde sig til Trædrejning alene, men ogsaa maatte udføre Drejearbejde i Ben og Horn²⁶³). Efter 1813 skulde alle stemple de Varer, der udgik fra deres Værksted. Stempler til Fabriksmærkning maatte da aarhusianske Fabrikanter og Haandværkere anskaffe sig²⁶⁴).

Paa flere Maader søgte Lavsmedlemmer at værgе sig imod, at der gjordes dem Indpas i deres Rettigheder. — Kobbersmedene i Aarhus indgav til Stænderforsamlingen i Viborg Andragende om, at Kobberføreres Privilegium paa at rejse rundt og sælge Kobbertøj blev ophævet, og at ingen Kobbersmede maatte drage rundt og sælge deres Produkter paa Landet²⁶⁵). Landhaandværkernes Rettigheder var det rart at faa indskrænket, syntes en Del Aarhushaandværkere, som indgav et Andragende derom til Stænderforsamlingen i Viborg²⁶⁶). Bødkerne følte sig forurettede over, at en Bødker fra Skanderborg solgte Varer i Aarhus, og de udbad sig derfor Kancelliets Resolution om, hvorvidt en Haandværker i een Købstad var berettiget til at arbejde for Folk i en anden Købstad eller til at sælge sine Varer der. Svaret gik ud paa, at begge Dele var lovligt under Forudsætning af, at vedkommende fremmede Haandværker havde Ret til selvstændig Haandværksvirksomhed paa sit Hjemsted²⁶⁷). Konkurrence var et grimt Ord i Lavsmedlemmernes Øren. Hverken fra fremmede eller fra sine egne ønskedes den. Fra Bagerlavet kan fremdrages Eksempler herpaa. Da der i 1826 var 13 Mestre i Lavet, blev de smukt enige om, at ingen flere burde optages, og de indgav Ansøgning om at faa den Plan

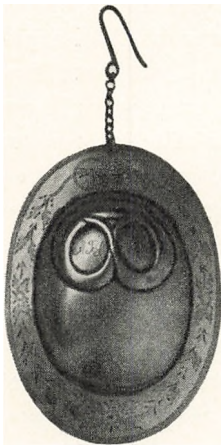
²⁵⁹) Reskript 1836 ¹⁹/₁, med Indlæg. ²⁶⁰) Reskript 1830 ⁶/₃. ²⁶¹) Reskript 1829 ⁶/₆. ²⁶²) Reskript 1823 ³⁰/₅, 1823 ¹²/₇, Plakat 1822 ²³/₁₀. ²⁶³) Reskript 1822 ⁶/₅. ²⁶⁴) Reskript 1813 ¹⁶/₁. ²⁶⁵) Viborg Stændertidende 1842, Sp. 1967. ²⁶⁶) Anf. V. 1836 I, Sp. 719. ²⁶⁷) Reskript 1815 ⁷/₁₀.

godkendt, men Ansøgningen blev afslaaet²⁶⁹), saa Bagermestrene ikke fik deres Lav gjort til et lukket Lav. Det skulde tværtimod være aabent for ny Mestre. To Aar efter var der da ogsaa 15 Bagermestre i Aarhus og et Aar senere igen ikke mindre end 18, saa Udviklingen gik Mestrene stærkt imod paa dette Punkt. De havde dog stampet imod efter bedste Evne og spændt Ben for ny Liebhaveere til Mesterbestillingen, saaledes for Lorentz Lund fra Haderslev, der som Mester fra sin Hjemby kom til Aarhus for at etablere sig her. Lavet nægtede ham Optagelse, men Magistraten gav ham Haab, og Kancelliet afgjorde Sagen saaledes, at Lavet maatte bøje sig²⁶⁹). Det hjalp ikke, at der var Mestre nok — efter Mestrenes Mening. Kancelliets Myndighed gjaldt mere end alle Mestre.

Indbyrdes Konkurrence vakte Modstand. Bagermestrene havde fra gammel Tid Kurvekoner til at gaa rundt og sælge Brød. Da en enkelt Mester havde haft »6—7 Koner eller flere« i Virksomhed, bestemtes det i Lavet²⁷⁰), at ingen Mester maatte have mere end 2 til at gaa med Kurven. Samtidig enedes man om at nedbringe Udgifterne derved, at Kurvekonernes Rabat nedsattes fra 3 til 2 Skilling pr. Mark, idet man saa bort fra Konernes Mening, der næppe gik i samme Retning som Lavets. Men et var at træffe en Bestemmelse, et andet at faa den overholdt. Det sidste knob det med, og i 1838 blev det lovligt at have 2 Kurvekoner ude til Hverdag, men paa Markedsdage 4²⁷¹). Det var Datidens Service. En Konkurrence, der var vanskeligere at kontrollere end Kurvebæringen, var Skikken at give Tilgift og Gaver. Under Bødestraf blev det første forbudt i 1836, men med ringe Held. Forbudet har tilsyneladende faaet Gavesystemet til at florere, for i 1843 indskærpedes ikke blot Bestemmelsen fra 1836, men den fik den Tilføjelse, at Kager ikke maatte udsendes som Gaver ved Jul og Nytaar²⁷²). Sligt Lumskeri har været ilde set. At en Bager søgte at overgaa sine Kolleger aabent og ærligt ved at bringe noget nyt i Handelen, var ikke yndet af dem. En fandt paa at bage Kiks, men holdt op med det. Det forlød, »at Bagerne her i Byen have bevirket det forbudt,

Kobberkedel.
Svendestykke fra 1826.
Den gamle By.

Sølvskill fra Bagerlavets Velkomst.
1836.
Den gamle By.

²⁶⁹) Hbz. II, S. 307. ²⁶⁹) Helge Søgaard: Aarhus Bagerlav. 1934, S. 26. ²⁷⁰) Lavsprøtokol 9/, 1826. Hbz. II, S. 307. ²⁷¹) Søgaard, anf. V., S. 25. ²⁷²) Anf. St.

at en af deres Lavsbrødre ikke maa bage flere af de saakaldte Kix, et meget yndet Thebrød, som fandt stor Afsætning²⁷³). Trods alle Lavsbestemmelser har Mestrene konkurreret paa hinandens Bekostning, og de har været uenige om Salgsfrihed og Produktionsret, men udad mod fremmede Konkurrenter af enhver Slags holdt de sammen i den skønneste Enighed. Hvert Lav ledes som før af sin Oldermænd. Bindeleddet mellem et Lav og Øvrigheden var Bisidderen, der var et Medlem af Magistraten. Bisidderen var Mødepræsident og blev efterhaanden kaldt Lavspatronen. Lavene stod stadig stærkt. Men Liberalismen, der begyndte at vokse frem i denne Periode, var Lavene ugunstig. I Virkeligheden sang de paa deres sidste Vers. Mange forbenede Lavsmænd fra den Tid skulde opleve, at Lavsaanden tabte, og Liberalismen sejrede ved Næringsfrihedslovens Gennemførelse 1857.

Haandværkslisten, der er trykt foran, maa i Hovedsagen tale for sig selv. Ud over enkelte allerede fremførte Bemærkninger om Upræcished i Benævnelsen af næringsdrivende skal blot faa Ting her omtales yderligere for at kaste en Smule mere Lys over Datidens Haandværk. Som nært beslægtede Fags Udøvere i visse Tilfælde som for Smedenes Vedkommende er slaet sammen i én Rubrik paa Listen, har nogle Haandværkere faaet ens Betegnelse, selv om deres Virksomhed var ret forskellig. Der var større Specialisering, end Listerne viser. Kukkenbagere eller Konditorer²⁷⁴) er ikke regnet med til Bagere, men betragtet som handlende. Brændevinsbrændere kunde

Et af Rebslager-svendenes Kløverblads-bægre; fra 1844. Den gamle By.

forøges med flere, der regnedes for Købmænd. At Parykmoden var omme, har givet sig Udslag i, at Byen kun rummede 1 Parykmager, der endda sikkert var mere Haarskærer og Frisør end Parykmager. En enkelt Pottemager var tilstrækkelig, fordi udenbys Pottemagere kom her med deres Varer, som de plejede. Rebslagerernes anselige Tal maa sættes i Forbindelse med Leveringer til de mange Sejlskibe, der viste sig i Havnen. Uden for Byportene laa Rebslagerier paa Fortene som lange Værksteder, ikke mindst uden for Mindeporten²⁷⁵). Skibsbyggerne havde deres Skibsbyggeplads hegnet med Grundmur²⁷⁶). Det aarhusianske Skibsbyggeri synes at have været af god Kvalitet. Skibsbygmester Bonnesen rostes som »vor bekjendte, dygtige Skibsbygmester²⁷⁷), engang da han lige havde lagt en 30 Alen lang Køl til en Skonnert paa 50 Kommercelæster til Kaptajn Buchwald til Anneberggaard i Odsherred. Da Skonnerten løb af Stabelen under Udraabet: »Handel og Søfart florerer!«, var der mange Tilskuere trods stærkt Snefog, og de raabte Hurra, da Skibet

²⁷³) Aa. St. 1839 ²²/₁. ²⁷⁴) Aa. St. f. Eks. 1837 ¹⁹/₅, 1815 ¹³/₁₅, 1838 ⁶/₇. ²⁷⁵) Kort i »Den gamle By«. Deliberationsprotokoller, mange Steder for Eksempel 1815 ²⁰/₃, 1819 ²⁹/₃ og ²³/₆. ²⁷⁶) Havnens Forhandlingsprotokol 1837 ⁴/₂, Aa. H. A. ²⁷⁷) Aa. St. 1837 ¹²/₇.

gled ud²⁷⁸). Jagter, Slupper, Skonnerter og de enkelte andre Skibe, der byggedes paa Beddingen, kaldtes gode og velsejlende²⁷⁹). Skibsbyggeriet var Genstand for stor Interesse i Aarhus. Skomagerne havde endnu ikke mærket noget til Konkurrence fra større Virksomheder, saadan som Brændevinsbrænderne fik den at føle, hvad der vises neden for. Byens 68 Skomagere udgjorde det største Antal Fagfæller i Staden, og de havde tilmeldt i deres Brød ikke mindre end 82 Svende og Lærlinge. Skomagere var der

Stabelafløbning paa Beddingen ved Dynkarken.
Efter Akvarel af Fr. Visby. Den gamle By.

Brug for, selv om 10 Træskomagere brugte Kniv og Hammer i egne Værksteder. — Træskomagerne var ny Ansigter blandt Byens næringsdrivende. Deres Virksomhed satte sig Spor i Eksporten, der paa den Tid omfattede mange Træsko²⁸⁰). Handskemagerne havde mere at bestille, end at sy Handsker. De fuldførte selv Skindbehandlingen ved at sørge for Farvningen. Handskemagerens Oldemand annoncerede undertiden paa Lavsmedlemmernes Vegne, at Handskemagerne i Aarhus vilde købe »Vie og Selliebarch« mod god Betaling²⁸¹). Handskemagerne skal have været kendte for at levere gode Varer. Deres Handsker, »som almindelig gaar under Navn af Randers Handsker«, fandt god Afsætning overalt i Danmark²⁸²) og var søgte i Udlandet²⁸³). En Barber maatte andet end arbejde i sin Barberstue. Barber

²⁷⁸) Aa. St. 1838 19/4. ²⁷⁹) Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrrerne. 1901, S. 128. ²⁸⁰) Jvfr. L. M. Wedel: Indenlandske Reise. 1804, S. 316, og Begtrup, anf. V., S. 565. ²⁸¹) F. Eks. Aa. St. 1809 20/5. ²⁸²) S. B. Juul og Cron: Geographie over Kongeriget Danmark. 1816, S. 433. ²⁸³) F. Pauly: Topographie von Dännemark. 1828, S. 13.

Woldbye gik rundt og barberede Folk²⁸⁴). Glarmester Gamst tog sig ikke blot af Glas og Kit, men ogsaa af Maling²⁸⁵). Hans Forretning var allerede dengang gammel og god²⁸⁶). Balles Bødkeri blev grundlagt af Jørgen Balle efter 1810²⁸⁷). Købmand Tarliong forhandlede det »i en Aarrække af 15 Aar her præparerede sorte Blæk«, uden at det ses, hvem der lavede det, men antagelig gjorde han det selv. Han fik i 1829 »Privilegium til at anlægge og drive et Bly sukker-Fabrique her i Byen²⁸⁸), saa han har interesseret sig for Fremstilling af Kemivarer. Teglblænderen, der opføres som ene Mand i sit Fag,

*Aarhus Murer- og
Stenhuggerlaugs Segl. 1831.
Den gamle By.*

har næppe staaet saa ene, som det ser ud til. Som Ejerne af Teglværket opføres under andre Betegnelser end Teglværksejere, er Teglværksarbejderne regnet med under Daglejere. Baade det aarhusianske Teglværk og Marselisborgs uden for Byen har sikkert beskæftiget aarhusianske Arbejdere²⁸⁹). Naar der kun nævnes 7 Tømrmestre, maa det tages i Betragtning, at de beskæftigede 51 Svende og Lærlinge eller mere end 7 gennemsnitligt pr. Mester, og paa lignende Maade var det for Murerens Vedkommende, idet 4 Mestre havde i alt 43 Medhjælpere eller mere end 10 gennemsnitligt for hver Mester²⁹⁰). Der maa have været helt god Gang i Byggeriet omkring 1840, da de gode Tider

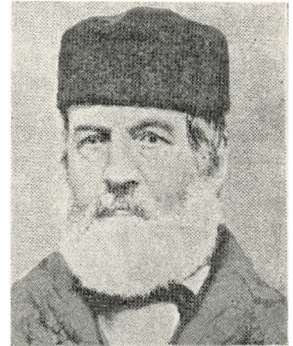
var inde. — Blandt de mange Haandværkere kan med Grund enkelte fremhæves. For saa vidt Portrætmaler Anthon Winther kan regnes for Haandværker, hvad han delvis maa, da Portrætmaleri i hans Tid var en Bestilling, der nærmest svarede til vore Dages Fotografering og ikke først og fremmest agtedes som kunstnerisk Beskæftigelse, saa er der Grund til at nævne ham her, og det saa meget mere, som han ogsaa var Gravør. Han var omrejsende Portrætmaler, men han havde Hjemsted i Aarhus i mange Aar²⁹¹). Da han i 1837 agtede at rejse en Tid, bekendtgjorde han, at Bestillinger kun modtoges inden for en bestemt Frist. Han paatog sig at male Portrætter i enhver Størrelse, ordinære og en miniature samt en diminutive for Eksempel til Brystnaale²⁹²). Han har ikke som saa mange af tidligere Tidens Portrætmalere være uden kunstneriske Evner. Et Tegn derpaa er det sikkert, at han fik den Opgave at skære Frederik VI's Portræt i Elfenben, og at han løste Opgaven tilfredsstillende. Hans Billede af Rektor Jens Stougaard, der hænger i Aarhus Katedralskoles Festsal, er langt mere

²⁸⁴) Se om ham efter Register i Bind IV. ²⁸⁵) Deliberat. 1817 $\frac{1}{9}$, Aa. B. A. ²⁸⁶) Krak: Danmarks ældste Forretninger. 1915, S. 322. ²⁸⁷) Anf. V., S. 314. ²⁸⁸) Aa. St. 1830 $\frac{16}{12}$, 1839 $\frac{4}{11}$. ²⁸⁹) G. F. Ursin: Magasin for Kunstnere og Haandværkere. 2. IV. 1833, S. 442. ²⁹⁰) Foranf. Liste og Stat. Tabelv. VI. 1842. ²⁹¹) I Skolegade Nr. 15. Skattelister, Aa. B. A. Aa. St. 1839 $\frac{16}{8}$, 1840 $\frac{30}{1}$ og $\frac{9}{10}$, 1841 $\frac{1}{1}$. ²⁹²) Aa. St. 1837 $\frac{27}{12}$.

end en Haandværksgenstand²⁹³); det røber Malerens ikke ringe Evne til Karakterskildring. Desuden er Billedet haandværksmæssigt godt. Anthon Winthers Kollega var Søren Møller Jørgensen²⁹⁴), der var fra Mols, men havde lært Malerhaandværket i København og samtidig søgt Uddannelse paa Kunstakademiet, hvor han ogsaa senere studerede, før han slog sig ned i Aarhus. Som Portrætmaler alene havde han ikke Indtægter nok og maatte derfor ogsaa drive almindeligt Malerhaandværk. Han var dog ret anset som Portrætmaler og udførte paa Bestilling i 1820erne et Billede af Rektor Worm i Horsens, et Billede, der dog ikke staar Maal med Stougaards Portræt, som i Aarhus Katedralskole hænger ved Siden af en Kopi af S. M. Jørgensens Maleri af Rektor Worm. Snedkermestrene F. Chr. Bech og Chr. Jensen var dygtige Mænd. Begge var de med ved Oprettelsen af Tegneskolen for Haandværkere²⁹⁵). Mange flere kunde nævnes, men først og sidst er der Grund til at omtale Guldsmed Piil, der allerede kort er nævnt.

Christian Actonius Theodorus Piil²⁹⁶) var en Mand af et sjældent Snilde, en dygtig Mand med et ualmindeligt Haandelag i Forbindelse med en virksom og velbygget Hjerne og maalbevidst Energi. I en anbefaling vedlagt en Ansøgning fra ham siges: »Supplikanten hører til de sjældne Professionister.

Med Begærlighed stræber han paa enhver mulig Maade at uddanne sig²⁹⁷). Hele hans Virksomhed vidner om Rigtigheden af denne Karakteristik. Piil, der var Forpagtersøn fra Herregaarden Løjtved ved Svendborg, havde som Guldsmedesvend gjort Mesterstykke i København, og 27 Aar gammel tog han Borgerskab i Aarhus 1831 som Guld- og Sølvarbejder. Han virkede dog ogsaa som Gravør, og da han havde faaet sin ene Tommelfinger knust i et Valseværk, lagde han det egentlige Guldsmedearbejde paa Hylden og beskæftigede sig mere med andre Opgaver, men saa passede Guldsmedenes Lavsregler ham ikke rigtigt. Han indgav da ved Stænderdeputeret for Aarhus, Tobaksfabrikør Funder, et Andragende til Stænderforsamlingen i Viborg om en Ændring af Guldsmedenes Lavsartikler. Sagen behandledes i Stænderforsamlingen, men uden positivt Resultat. Spørgsmaalet om Ændringer som efter Piils Forslag var allerede under Overvejelse i Kancelliet²⁹⁸). Piil beskæftigede sig med Ting, der laa i Guldsmedearbejdets Periferi, og

*Guldsmed
Chr. A. T. Piil.*

Efter Dansk biografisk
Haandleksikon.

²⁹³) Jens Clausen i Østjydsk Hjemstavn II. 1937, S. 99 med Kilderne i Note 5 dér. Aa. St. 1840 $\frac{4}{2}$ og $\frac{30}{1}$. ²⁹⁴) Aarhus tekniske Skole. 1928, S. 26. ²⁹⁵) Anf. V., S. 11. ²⁹⁶) Se Note 255. F. Hendriksen: Mennesker og Oplevelser. 1910, S. 259 f. Aa. St. passim. ²⁹⁷) Skandinavisk Bogtrykkertidende VI. 1875, Sp. 167. Jvfr. om Piil desuden: Haandbog i Bibliotekskundskab, 2. Udg. 1916. I, S. 449 og 3. Udg. I. 1924, S. 465 f. S. Elvius og V. A. Guldbrandsen: »Nyholm«. 1893, S. 26 f. ²⁹⁸) Aa. St. 1838 $\frac{16}{7}$, Vib. Std. 1838 I, Sp. 1162—68, jvfr. 1836 I, Sp. 716.

gjorde det med Dygtighed og ikke uden Held. Han kunde passende have løst Borgerskab som Opfinder. Han konstruerede en Fyldepen, som han fik fem Aars Privilegium²⁹⁹) for Danmark paa »at forfærdige og sælge«. Disse mekaniske Penne »besidde den Egenskab, at de kunne vedblive at skrive, saa længe de ere fyldte, uden at Dypning behøves, og gjøre saaledes Blækhuse overflødige«³⁰⁰). De forefandtes i forskelligt Udstyr og forskellige Kvaliteter. En »almindelig Contoirpen af Messing med Glas Blækholder« kostede 1 Daler, en tilsvarende af Sølv kostede det dobbelte. Rejsepenne i Mellemkvaliteter fandtes til Mellempriser. Der kunde anvendes »saavel Fjer- som Staalpenne i disse Instrumenter«³⁰¹). Der maa have været visse svage Sider ved Piils Fyldepenne, siden de ikke for Alvor slog igennem. Men hans Idé maa anerkendes. Det maa ogsaa hans Fremstilling i 1842 af en Kliché af Zink³⁰²), en Kemitypi, som den blev kaldt. Han var formentlig naaet til dette Resultat ved Erfaringer, han havde høstet ved Stylografi, en særlig Form for Kobberstikning, og ved sin Færdighed i Daguerreotypi eller Fotografering, som det snart blev kaldt. I Ursins Magasin for Kunstnere og Haandværkere havde Piil i 1839 læst om den franske Maler Daguerres Opfindelse af Daguerreotypien, og i Januar 1840 saas i Aarhus et Daguerreotypibillede, Piil selv havde lavet. Utvivlsomt har han været Byens første Fotograf. Mange Aar senere udgav han en Bog om Fotografering, men det var Kemitypien, han mest dyrkede. I 1843 flyttede han til København og virkede senere der og i Udlandet, blandt andet i Leipzig og i Wien, til han døde i Sverige 1884. Selv det meget korte Rids her af Piils Liv og Gerning vil have vist, at han ikke mest virkede som Guldsmed, selv om han havde Borgerskab som saadan, og at han var en ganske særlig bemærkelsesværdig Haandværker.

Flere af de aarhusianske Haandværkere havde udstaaet deres Læretid i København, hvad det foregaaende har rummet Eksempler paa. Vordende Haandværkere havde der Lejlighed til at besøge Kunstakademiet³⁰³) eller Søndagstegneskoler³⁰⁴). Det var da naturligt, at stræbsomme Haandværklærlinge eller -svende i ret stort Tal tog til København, men ogsaa, at der oprettedes en Haandværkertegneskole i Aarhus. Borgmester Fleischer tog vist Initiativet dertil, de to nævnte Snedkere satte Foretagendet i Gang 1828, forskellige fremtrædende Mænd støttede Sagen, Skolen, der fra 1830 blev kaldt »Prinds Frederik Ferdinands Søndagsskole for vordende Kunstnere og Haandværkere«, voksede og blev til Aarhus tekniske Skole³⁰⁵). Snart udstilledes Elevarbejder og i Forbindelse dermed »saadanne Kunst- og Haandværksarbejder, som maatte anses af fortrinlig Beskaffenhed«³⁰⁶). Straks vakte Udstillingerne stor Interesse, og selv om denne dalede, og Skolen en Tid gik tilbage, blev den dog staaende som en Institution af Betydning. Den fik

²⁹⁹) Resolution 1838 ²⁶/₅. Aa. St. 1838 ²⁴/₇. ³⁰⁰) Aa. St. 1828 ²⁴/₇. ³⁰¹) Anf. St. ³⁰²) Aa. St. 1843 ²³/₂. ³⁰³) Frdn. 1771 ²¹/₆. ³⁰⁴) Jvfr. Kilder om N. H. Massmann nævnt i flere Leksika og i Eriksen og Krapup: Dansk historisk Bibliografi. ³⁰⁵) Aarhus tekniske Skole, passim. ³⁰⁶) Anf. V., S. 27.

1840 Kongens Ord for at være den bedste af Landets Skoler i sin Art uden for København. Snedkermester F. Chr. Bech var den drivende Kraft i Skolens Virksomhed. Skolens Direktion fik Svendestykker forevist til Vurdering, næppe uden at der blev taget Hensyn til denne Vurdering. Og Borgerrepræsentationen foreslog, at Direktionens Godkendelse af Svende- og Me-

Udsigt fra Ruinen i Rees Have.
Efter Maleri i Den gamle By.

sterstykker skulde forlanges, ligesom Kunstakademiets Godkendelse krævedes i København for at faa en bedre og mindre partisk Bedømmelse end almindeligt³⁰⁷). Planen blev dog ikke til Virkelighed. Kancelliet gik imod³⁰⁸). Haandværkertegneskolen fik ikke saa megen Myndighed, som Aarhusianerne ønskede, men dens Betydning blev stor, og den var et Vidnesbyrd om Datidens Interesse for Højnelse af Haandværk i Aarhus.

Der var voksende Grøde i aarhusiansk Haandværk, saa meget, at en Del af Haandværket blev til Industri og nogle Mestre til Fabrikører. Hattemager Hirsch var blevet kongelig privilegeret Hattefabriqveur »med Værktøj i Overflødighed« i sin anselige Gaard paa »Axeltorvet« i Aarhus, før han i 1815 besluttede at afhænde baade Gaard og Fabrik³⁰⁹). Der var en Sæbe- og Lyse-

³⁰⁷) Jvfr. C. F. Schmidt-Phiseldeck: Das Menschengeschlecht auf seinem gegenwärtigen Standpunkte. 1826, S. 140. Østs Arkiv VII. 1827, S. 260. ³⁰⁸) Schmidt-Phiseldeck, anf. V., passim. ³⁰⁹) Aa. St. 1815 ³¹/₅.

støberfabrik i Mejlgade i 1810³¹⁰). Firmaet Rée & Co. overtog en Safiansfabrik³¹¹), Johannes Wendelboe startede en Oliefabrik paa Studsgade³¹²), Harboe Meulengracht oprettede en Damestraahattefabrik³¹³). Ny Foretagender blev saaledes sat i Gang under Krigen samtidigt med, at ældre førtes videre. De vanskelige Tider ved Krigen Ophør satte dog Spor. Et Interessentskab, der ejede Farveriet paa Vestergade, lod det bortsælge ved Auktion³¹⁴). Det kneb for »den haardt betyngede Købstedmand« at klare sig og det baade i Efterkrigstiden og senere. Endnu i 1838 var der i en enkelt Gade i Aarhus omved 20 Ejendomme tilfals³¹⁵). Men selv i de vanskeligste Tider startedes med Held ny Virksomheder. — Handelshuset Rée & Co. begyndte i 1817 et Sukkerraffinaderi under store Forventninger³¹⁶), der ikke blev skuffet. I 1820 betegnedes det som »det maaske bedst indrettede Sukkerraffinaderi i Danmark«³¹⁷). For første Gang i Landet benyttedes her Ben i Sukkerindustrien. Der brugtes Maskine til Sukkerets Knusning, hvad der var noget nyt. Sukkeret blev lyst og fint. Fabrikkenes brune Kandis ansaas for Landets bedste. Det »meget betydelige og vel indrettede Sukkerraffinaderi« betragtedes som særdeles gavnligt for Byen³¹⁸). Og det blev bedre Kriseaarene igennem. I 1826 udvidedes det og forsynedes med ny Maskiner. Aaret før havde det raffineret 1 Million Pund Raasukker³¹⁹), og i 1824 var Produktionen 600000 Pund Sukker og 200000 Pund Sirup ved Beskæftigelse af 1 Mester, 9 Svende og 1 Bogholder³²⁰). Sukkerraffinaderiet bemærkedes af alle, der skaffede sig Oplysninger om Byen, og det betegnedes af dem som betydeligt eller stort eller det fik paa anden Maade Ros³²¹). Det, der gjorde Indtryk, var Fabrikkenes moderne Indretning og store Produktionskapacitet i Forhold til Arbejdertallet. I sig selv var dette ikke nær saa stort som i for Eksempel de gamle Tobaksfabrikker, der er omtalt i foregaaende Afsnit. Foruden Sukkerraffinaderi og Safiansfabrik havde Rée Chokoladefabrikation, og i 1819 fik han Bevilling til at drive et Tøjtrykkeri i Forening med et Farveri og ved Hjælp af »Arbejdere, der er udlært i disse Haandteringer«, at trykke og farve alle Slags uldne og linnede Tøjer³²²). Hans Fabrikker var blandt Byens bedste. Men der fandtes flere andre end dem. I Stedet for Kaarsbergs og Thygesens gamle Tobaksfabrikker var nu Grarups og Bechs. I 1816 kaldtes Byens 2 Tobaksfabrikker smaa³²³). Men der kom mere Gang i Tobakstilvirkningen. Købmand Peder Funders Tobaksfabrik var i 1824 den betydeligste af de tre, der nu fandtes³²⁴), og under Sønnen Thomas P. Funders Ledelse blev den stor³²⁵).

³¹⁰) Aa. St. 1810 ²⁵/₄. ³¹¹) Aa. St. 1812 ¹¹/₁₁. ³¹²) Aa. St. 1812 ⁶/₁₂. ³¹³) Aa. St. 1813 ²¹/₁₂. ³¹⁴) Aa. St. 1816 ¹⁷/₉. ³¹⁵) Aa. St. 1838 ³/₅, jvfr. Annoncer i Aa. St. Maj 1815. ³¹⁶) Aa. St. 1816 ¹⁷/₉. Collegial-Tidende 1817 ⁹/₄. ³¹⁷) Josef Fischer: Hartvig Philip Rée og hans Slægt. 1912, S. 8. Jvfr. Tidsskrift for jødisk Historie og Litteratur I. 1917—19. Rawert: Beretning om Industriens Tilstande i de danske Provinser 1820, S. 20. ³¹⁸) Fischer, anf. V., S. 8—10. E. H. Tregder: Haandbog for Reisende. 1824, S. 7. ³¹⁹) Aa. St. 1826 ¹⁷/₁. ³²⁰) Fr. Thaarup: Statistisk Udsigt over den danske Stat. 1825, S. 349. ³²¹) Pauly, anf. V., S. 12 f. Chr. B. Jensen: Provincial-Lexicon over Danmark. 1870, S. 7. Ursins anf. Magasin 2. IV, S. 442. ³²²) Fischer, anf. V., S. 9. ³²³) Borgerskabshogen 1798 og 1821, L. A. Aa. St. A. 1929, S. 72. Juul og Cron, anf. V., S. 433. ³²⁴) Tregder, anf. V., S. 7. ³²⁵) Ursins anf. Magasin, anf. St.

Flere Mærker³²⁶) som Jomfru Tobak, Anker Tobak og flere udgik fra den Fabrik og blev kendte. Udsøgte Borgere som Polyhymnias Medlemmer røg Funders fineste Tobak³²⁷).

Længe nøjedes Byen med 1 Oliemølle. Fra Midten af Tyverne var der 2³²⁸). Bangs Oliemølle ansaas i 1832 for at være »paa en ret fordelagtig Maade sysselsat«, da der i Oplandet, hvor der avledes en Mængde Hør, let kunde

*Funders Tobaksfabrik, Bindingsværkshuset.
Den gamle By.*

købes Hørfrø og desuden en Del Raps. Møllen var ikke stor, men den anvendte vist Jernvalse og Kilepresse; den dreves ved Hestekraft³²⁹). En senere kendt Virksomhed, H. C. Møllers Sæbefabrik og Oliemølle, startedes i 1829 af Claus Møller, »som sydede Sæbe og støbte Lys efter bedste Evne«, men kun naaede til at beskæftige et Par Mand, før han døde 1841, og Syderiet gik over til hans Søn H. C. Møller³³⁰). I 1817 nævnes en Stivelsefabrik i Aarhus³³¹).

³²⁶) Emanuel Sejr i Den gamle Bys Aarvog 1932—33, S. 64 ff. ³²⁷) Rasmus Nielsen: Fra det gamle Aarhus. 1902, S. 65. ³²⁸) Thaarup, anf. V., S. 347, jvfr. Aa. St. 1826 ¹²/₉. ³²⁹) Ursins anf. Magasin, S. 441. ³³⁰) Krak: Danmarks ældste Forretninger. 1915, S. 323. Johannes Lehmann: Den danske Sæbeindustri. 1932, S. 76. Bidrag til de danske Oliemøllers Forfatning. 1831. ³³¹) Theodor Gliemann: Den danske Stats geografiske Beskrivelse. 1817, S. 290. Oplysningerne, som Gliemann giver, er unøjagtige, f. Eks. er Tallene omtrentlige eller gale; Indbyggertallet fra 1801 er benyttet, der nævnes kun 1 Oliemølle. Jvfr. Begtrup, anf. V., S. 562.

Der var flere Garverier, deriblandt 1 med en Bark-Hestemølle³³²). Det kaldtes senere anseligt og betydeligt³³³). I 1841 grundlagde C. F. Wissing et Garveri³³⁴). Der var Spinderier og Uldmanufaktur³³⁵). Et Jernstøberi etableredes 1839³³⁶). Edv. F. Rahr begyndte 1841 den Købmandshandel, der blev til Aktieselskabet Brødrene Kier³³⁷). Med de gode Tider fra 1830erne greb Industrialiseringen om sig. Stellfelds Cikoriefabrik ved Mindebroen omdannedes til et Interessentselskab 1837³³⁸) og alene i Efteraaret 1840 oprettedes 2 Dampbrænderier af henholdsvis Konsul Herskind og Købmand Schandorff, et Eddikebryggeri, et Farveri, et stort Garveri og desuden startedes et Jernstøberi »af den ved sine fortrinlige Landvæsensredskaber fordelagtigt bekendte Hr. Mekanikus Bøgh i København i Kompagni med herværende Købmand I. Meulengracht«³³⁹). Dette »Aarhus Jernstøberi og Maskinværksted« reklamerede i de følgende Aar kraftigt med Gryder og Plovgoods, Hakkelsemaskiner, Rensemaskiner og Tærskemaskiner og mange andre Ting³⁴⁰). »Aarhus Stifsbogtrykkerie«³⁴¹), som A. F. Elmquist havde købt af Niels Lund i 1812, blev mere skadet end gavnet af Prisstigningen under Krigen og holdtes under Efterkrigstidens Vanskeligheder kun i nogenlunde Orden. Da Typograf Sebastian Warberg fra København blev ansat paa Trykkeriet i 1819, fandt han det i teknisk Henseende i meget daarlig Tilstand. Han begyndte at »rive ned og forandre og sætte baade Snedker og Smed i Arbejde«, til Forskrækkelse for Elmquist, men under stiltiende Anerkendelse fra Niels Lund, der havde Penge staaende i Virksomheden. Warberg blev i Elmquists Tjeneste til 1823 eller i fire af de værste Efterkrigstidsaar. Han var dygtig og blev paaskønnet af Principalen, der selv paa sin Vis var en meget dygtig Mand³⁴²). Utvivlsomt maa de to Mænd dele Æren for, at Stiftsbogtrykkeriet hurtigt kom langt frem efter de daarlige Aar og blev anset for det betydeligste Trykkeri i Jylland³⁴³). Hørkræmmer Marcus Galthen Bech³⁴⁴) begyndte lige efter 1830 at fremstille Kradsuld. Til hans gamle Købmandsgaard strømmede gamle Klude fra hele Jylland, da han fik Eneret til Indsamlingen af dem, og i Gaardlængen mod Pustervig, nu Volden, udførte Kvinder det usunde Arbejde at opsprætte og sortere de gamle Klude, som Marcus Bechs Pjaltekræmmere havde opkøbt. Opkradsningen foregik i Møllerne i Marselisborg Skov. I 1832 havde han 2 Møller dør i Forpagtning³⁴⁵), 4 Aar senere alle fire derværende Stampemøller. I Klustrup ved Nibe ejede han en Mølle til Opkradsning, og Filialer for Klude havde han rundt om i Jylland. Baggrunden for det hele var Oplomstringen af den engelske Tekstilindustri.

³³²) Tregder, anf. V., S. 7. ³³³) Chr. B. Jensen, anf. V., S. 7. Pauly, anf. St. Juul og Cron. anf. St. ³³⁴) Krak, anf. V. ³³⁵) Thaarup, anf. V., S. 365. Gliemann, anf. St. ³³⁶) Aa. St. 1839 ^{15/11}. ³³⁷) Krak, anf. V., S. 320. ³³⁸) Aa. St. 1837 ^{15/7}, jvfr. ^{28/1} og 1826 ^{1/1}. ³³⁹) Aa. St. 1840 ^{7/9}. ³⁴⁰) F. Eks. Aa. St. 1841 ^{20/3}, 1842 ^{26/3}, 1843 ^{12/3}. ³⁴¹) Om det se Emanuel Sejrs: Aarhus Stiftsbogtrykkerie. 1937. ³⁴²) Skandinavisk Bogtrykkertidende V., Sp. 35. Sejrs, anf. V., passim. ³⁴³) Pauly, anf. St. Chr. B. Jensen, anf. V., S. 7. Tregder, anf. V., S. 7. ³⁴⁴) Krak, anf. V., S. 314. H. Sejerholt i Aa. St. A. 1929, S. 73. »Aarhus«. 1905, S. 326 f. ³⁴⁵) Ursins anf. Magasin, 2. IV., S. 442.

Marcus Bechs Kradsuld blev i store Baller paa 200 kg sendt til England. Marcus Bech fik noget ud af Stumperne. Men Fremgangsmaaden ved Opkradsningen søgtes hemmeligholdt³⁴⁶). Et stort Sildesalteri oprettedes af Konsul Rasch i 1828³⁴⁷). Samtidigt indrettedes et stort Teglværk i Byen³⁴⁸). Det solgtes i 1833 til et Konsortium³⁴⁹), som drev Kalkbrænderi i Forbindelse med det, men afhændede baade Teglværk og Kalkbrænderi til Købmand C. Langballe. I de tidligere, daarlige Tider havde der kun været lidt Byggevirksomhed, men de gode Konjunkturer, der nu var kommet, medførte, at Byggeriet florerede. C. Langballe fik stor Fordel deraf. Fra 1841 drev han Kalkværket i Vejret. Glatvedkalken, der skulde blive meget vigtig for Firmaet, nævnes første Gang i dets Bøger 1842, da Kaptajn Dinesen paa Katholm leverede det 61 $\frac{1}{4}$ Fav. Teglværket trivedes saavel som Kalkværket. C. Langballe sørgede for at sikre sig en dygtig og solid Mand som sagkyndig Støtte i Teglværkets Drift. Manden var F. C. Petersen, der knyttedes til Virksomheden ved at blive Medinteressent. Firmaet voksede sig stort og fik sine egne Skibe til dets Varetransport³⁵⁰).

*Mejlgades Port ved Midten af det 19. Aarhundrede.
Forstørret Udsnit af Tegning i Den gamle By.*

Meget imponerende er Udviklingen paa Brændevinsbrænderiets Omraade. Aarhus, der i Forvejen producerede og udførte meget Brændevin, gjorde store Fremskridt paa Brænderiets Omraade. Den Virksomhed, Laurits Gieding havde begyndt i 1782³⁵¹), overtoges i 1830erne af J. P. B. Jensen, »en ung og virksom Mand«, der samtidigt i Mejlgade anlagde »et godt Ølbryggeri, som Aarhus By længe har savnet«. Øllet fandt rivende Afsætning og leveredes til andre Købstæder. Hurtigt var den aarlige Afsætning oppe paa 3000 Tønder Øl og 60000 Potter Brændevin. Brænderiet flyttedes til Mejlgade og knyttedes sammen med Bryggeriet. Da Mølleren ikke kunde male Maltet tilfredsstillende, vilde Jensen selv have et Valseværk, hvad Mølleren dog ikke var Tilhænger af³⁵²). Til Brændevinsbrænding brugte Jensen Kar-

³⁴⁶) Anf. St. ³⁴⁷) Chr. B. Jensen, anf. St. ³⁴⁸) Anf. St. ³⁴⁹) Hoffmeyer I, S. 468 f. ³⁵⁰) Helge Søgaard: C. Langballe & Søn. 1914, S. 14—19. ³⁵¹) Krak: Danmarks ældste Forretninger. 1910, S. 284, jvfr. foran. ³⁵²) Aa. St. 1834 $\frac{5}{6}$, $\frac{4}{6}$, $\frac{12}{6}$.

tofler, der var ret nyt til det Brug. Hans Bror, der havde mere end almindelig Sagkundskab paa Brændevinsbrønderiets Omraade, hjalp ham. I 1839 forlød det, at Brygger Jensen og hans Bror fra London udvidede og moderniserede deres Brønderi og agtede at komme op paa en daglig Produktion af 10 Oksehoveder Brændevin³⁵³) eller lige saa meget som Maanedspanproduktionen 5 Aar tidligere. Det var værd at skrive i Aviserne. Og dog overtraf Virkeligheden alle Avisers Forventning. Et halvt Aar senere kunde Brødrene Jensens Dampbrønderi præstere 7—8 Oksehoveder Brændevin pr. Døgn med et Forbrug af 50—60 Tønder Korn. Det var imponerende ligesom det, at Fabrikken havde en virkelig Fabriksskorsten, den første i Aarhus, til en Byggesum af ikke mindre end 800 à 1000 Daler³⁵⁴). Den fortalte om Fabrikens Størrelse. Men Størrelsen skulde øges. Aaret efter tog Brødrene Jensen Eddikebrygning op og slog ind paa Geneverproduktion. Allerede i Vinteren 1840—41 forbruges daglig til Brønderiet 70—80 Tønder Kartoffler alene³⁵⁵). I 1842 ansaas Brødrene Jensens Dampbrønderi for det største i Danmark³⁵⁶). Dets store Forbrug af Landbrugsprodukter skaffede Bønderne gode Indtægter. Der var en farlig Trafik af Bøndervogne med Kartoffler og Korn til Brønderiet og med Mæsk paa Vogne derfra. Gaden duftede af dampende Malt. Byens samlede Brændevinsproduktion blev sat stærkt op. I 1840 var det samlede Edukt 597395 Potter 8 Graders Brændevin³⁵⁷). Der var Gang i Foretagendet i Mejlgade, og Fremgangen tilskyndede til Efterligning. Da Herskind og Schandorff anlagde deres Brønderier i Efteraaret i 1840³⁵⁸), havde Brødrene Jensens Held sikkert Andel i deres Beslutning. De ventede at faa noget godt ud af Brændevinen. Men andre var mindre glade for Udviklingen. Det var de øvrige Brændevinsbrøndere. De maatte holde op den ene efter den anden.

Udviklingen ses af nogle Tal. Omkring 1768 var der i Aarhus 76 Brændevinsbrøndere, der var 61 i 1816 og 33 i 1834. Disse 33 raadede over Karrum paa i alt 178 $\frac{6}{8}$ Tønde og havde med dem holdt Brændevinsproduktionen oppe. Men saa kom J. P. B. Jensen, og Følgerne deraf blev snart tydelige. Brændevinsbrøndernes Tal gik hurtigt ned og Produktionen op. I 1837 var der 31 Brøndere med 626 Tønder Karrum, i 1841 havde 23 Brøndere 766 Tønder Karrum foruden Brødrene Jensens³⁵⁹). Da var Jensens Dampbrønderi og Schandorffs og Herskinds ved helt at tage Luven fra de mindre Producenter og det i højere Grad, end Tallenes Tale viser, for i Virkeligheden var der kun 6—8 Brønderier i Virksomhed til Stadighed, efter hvad Borgmester Fleischer oplyste³⁶⁰). Foruden de tre Dampbrønderier var det altsaa kun 3—5 Stykker, der var i fuld Gang. Af de øvrige ophørte flere

³⁵³) Forskellige Blade omkring $\frac{15}{11}$ 1839, f. Eks. Berlingske Tidende. ³⁵⁴) Aa. St. 1840 $\frac{22}{4}$. ³⁵⁵) Aa. St. 1841 $\frac{24}{3}$. ³⁵⁶) Aa. St. 1842 $\frac{23}{7}$. ³⁵⁷) Stat. Tabelv. VII. ³⁵⁸) Jyllandsposten 1840 Nr. 42, Aa. St. 1840 $\frac{7}{9}$. ³⁵⁹) L. Scheel: Brændevinsbrønderingen i Danmark. 1877, S. 69 f., 118. Aa. St. 1841 $\frac{24}{2}$. ³⁶⁰) Aa. St. 1841 $\frac{12}{3}$.

helt i de følgende Aar³⁶¹). Købmænd, der drev Bryggen og Brænden, fandt det bedst at holde op med den Produktion. Moderne Teknik havde vist sin Styrke og lavet om paa Næringsforholdene i Aarhus.

Var end Teknikkens Stade efter vore Begreber lav, saa var den dog den gang Maal for et stort Fremskridt. Den førte med sig en større Specialisering i Næringslivet. Som Købmænd maatte opgive Brændevinsbrænderiet, fordi det ikke betalte sig godt nok for dem mere, opgav C. Langballe Købmandsforretningen, fordi de andre Virksomheder betalte sig bedst³⁶²). Der var store Muligheder i at koncentrere Kræfterne paa faa eller et enkelt Felt. Naar Kapital krævedes til Modernisering af en ældre Virksomhed, eller naar en ny, moderne skulde startes, saa kunde det ske ved, at flere Mænd sluttede sig sammen for at skaffe tilstrækkelig Kapital som i Tilfældet med Stellfelds Cikoriefabrik og Kiellerups Teglværk. Eller en enkelt Mand med Kapital nok kunde starte en moderne Virksomhed ved at skaffe sig sagkyndig Hjælp paa det Omraade, hvor han øjnede gode Chancer. Eksempler derpaa er Kompagniskabet mellem J. P. B. Jensen og hans Bror, C. Langballes med F. C. Petersen og I. Meulengrachts med Mekanikus Bøgh. Den store, faglige Viden blev i saadanne Tilfælde belønnet. Dygtige Svende blev ogsaa paa-skønnede. En Chef som A. F. Elmquist, der saa, at Typograf Warberg var af Betydning for Trykkeriet, gavnade Warberg paa forskellig Maade³⁶³). Svende, der fandtes vigtige for Produktionens Opretholdelse, eller som det gjaldt om at lære noget af, blev ogsaa højt vurderede af Øvrigheden, der skulde se paa hele Stedets Trivsel. I 1808 blev »til den i forrige Aar her i Byen ansatte Garversvend, engelsk af Fødsel . . . efter høje Øvrigheds Ordre udbetalt ugentlig 7 Mark«, og samme Aar efter samme Ordre udbetaltes »til Garversvend Niels Svendsen, svensk af Fødsel« ugentlig 12 Mark eller 2 Daler³⁶⁴). Det vilde i Løbet af et Aar blive til en helt god Aarsløn, for den sidstes Vedkommende dobbelt saa meget som en Politibetjents Gage. Det havde sine Fordele at være dygtig i sit Fag, naar det var et, der var Genstand for Regeringens Bevaagenhed. Under Krigen, da alting steg meget stærkt i Pris, gjorde Lønningen det ogsaa, men den faldt igen efter 1819³⁶⁵), dog ikke til Førkrigstidsniveauet. I 1840erne laa Daglønningen mellem 2 og 3 Mark³⁶⁶). Der var Kontraktfrihed mellem Arbejder og Arbejdsgiver, idet Forordningen derom, der oprindeligt kun gjaldt København, fra 1832 officielt ogsaa udstraktes til Provinsen. Ifølge den var baade Strejke og Lockout ulovlige³⁶⁷). Medhjælperne for de 517 Arbejdsgivere paa Haandværkerlisten foran var 701, naar Tyende ikke tælles med, eller 10 % af Indbyggerne. Medregnes de 216 Daglejere, hvad der som set er nogen Grund til, bliver Tallet 917 eller

³⁶¹) Scheel, anf. V., S. 118. ³⁶²) Søggaard, anf. V., S. 18. ³⁶³) Skandinavisk Bogtrykker-tidende V. 1874, Sp. 35. ³⁶⁴) A. 32 og K. R. 1808, Aa. B. A. ³⁶⁵) Edv. Ph. Mackeprang: Danske Arbejdsoverenskomster. 1908, S. 12 f. ³⁶⁶) Jvfr. Søggaard, anf. V., S. 20. ³⁶⁷) Frdn. 1800 21/3, Mackeprang, anf. V., S. 10 ff.

13 % af Indbyggertallet i 1840. At regne Arbejdertallet i Aarhus i 1840 til ca. 900 vilde være forsvarligt. Andre erhvervsdrivende faas der nogle Oplysninger om af den hidsatte Liste³⁶⁶) over

Handlende med flere i Aarhus 1840.

Købmænd	88	Møbelhandlere & Mar-		Pensionister & Kapi-	
Høkere & Smaahand-		skandisere	2	talister	115
lende	27	Modehandlere	9	Daglejere	216
Mæglere	4	Traktører	24	Hospitalslemmer ...	27
Apotekere	2	Vinhandlere	1	Almissenydende ...	120
Boghandlere	2	Vognmænd, Hyrekuske		Arrestanter	14
Konditorer	2	& Hesteudlejere ...	38	Med ubestemt Er-	
		Andre Handlende ...	19	hverv	20

Listens Daglejere, der allerede er omtalt, havde ingen Medhjælper og af Tyende kun 4, men 456 Familiemedlemmer at forsørge. Deres Husholdning har været meget jævn. Noget anderledes er det med Pensionister og Kapitalister. De 115 Mænd havde kun 93 at forsørge, men 61 Tjenestefolk til Hjælp, saa de har haft det mageligere. De 20, der ikke drev bestemt Erhverv, nøjedes med 1 Medhjælper og 6 Tjenestefolk, men havde 110 at forsørge, saa der i deres Familie gennemsnitligt har været 8 Børn. Gennemgaaende har disse Mennesker været smaa stillede. Det gennemsnitlige Børnental var langt størst hos dem. Ingen anden af Listens Grupper naar over 3 Børn pr. Familie. Bedst hjulpede var de 88 Købmænd, der forsørgede 295 Personer, men havde 267 Tjenestefolk og 106 Medhjælpere, saa de ernærede 756 i alt eller 10,7 % af Befolkningen, og regnes Høkergruppen med til dem, bliver det godt 12 %. Købmændene har haft Raad til at holde Hjælp i Huset, saavel som i Butik, i Gaard og paa Lager.

Butikkernes Indhold var mindre blandet end før. Nogle af dem rummede dog vidt forskellige Varearter. Isaac Davidsen i Vestergade solgte blandt mange andre Ting Alenkram, Specerier, Galanterier, »Taffelure af nyeste Facon«, Mandfilthatte, Fruentimmerstraa hatte, Liverpool Kanaster, Portorico Tobak³⁶⁹). C. B. Frausing førte Kolonialvarer, Isenkram og Malervarer. Jomfrutobak og Synaale, Profetskraa og Barberknive var at faa hos ham³⁷⁰). Hans Forretning var en blandet Købmandsforretning. Men Tendensen til at gøre Varelagrene mere ensartede var tydelig nok. Da der skulde træffes Foranstaltninger mod ublu Prisopskruning³⁷¹) og Maksimalpriser indføres, oprettedes en Varekontrollkommission i Aarhus, bestaaende af 2 Købmænd og 2 eligerede Borgere — der ogsaa var Købmænd — med det Formaal under Magistratens Tilsyn at fastsætte Priser. De handlende afkrævedes da hver en Prislister, og af disse Opgivelser ses, hvilke Varer, de enkelte Lagre rummede. P. Nørgaard var først og fremmest Manufakturhandler, selv om han

³⁶⁶) Stat. Tabelv. VI. 1842. ³⁶⁹) Aa. St. 1809 2/9. ³⁷⁰) Pakken A. b. 70., Aa. B. A. ³⁷¹) Frdn. 1813 5/1 og Reskript 1813 1 1/2.

ogsaa førte almindelige Husholdningsartikler. — Et ret ensartet Varelager fandtes hos en hel Række Købmænd som Anders Agerup, P. Agerup, C. Berger, B. Davidsen, P. Funder, Giedings Enke, J. Holst, Johan Jordan, Laurentin, Peter Raae, J. Simmelkiær og flere³⁷²). Købmand Juncher solgte mange Slags Vin³⁷³), Købmand Køster Chokolade, Mandler, Blommer med mere³⁷⁴). I Forbindelse med et Laboratorium for farmaceutiske og andre Varer oprettedes en Drogeri- og Materialhandel, hvis Varer dog skulde afsættes en gros og ikke en detail for ikke at skade Apotekerne³⁷⁵), der som sædvanlig førte fine Kolonialvarer. K. B. Hoskiær havde en Materialhandel i Studsgade³⁷⁶). H. C. Meyer holdt sig til Skindvarer og solgte Boaer, Muffer, Pelleriner, Astrakankraver, Handsker, Huer med mere af samme Slags, som han indforskrev med Agepost fra Hamburg³⁸⁷). Flere af Varelagrene i Byen blev saa »smukke og vel forsynede«, at dette ansaas for medvirkende Aarsag til, at Markederne besøgte af færre handlende³⁷⁸). Flere af de Købmænd, der handlede med Korn, havde Maltgøreri og Brændevinsbrænderi, som det tidligere havde været Tilfældet³⁷⁹). I Købmand Mallings Gaard ved Mindeporten var et Maltgøreri. Der skulde under Arbejdet ved Maltgøreri passes paa, at ikke Maltkøllen blev for varm, saa der opstod Brand³⁸⁰). Ved slige Uheld blev Malten sveden, men ellers udbredte den fugtig Varme, der blandede sig med Destillatorers Damp til en krydret Duft i de gamle Gaarde og dæmpede Lugten fra Længernes Stalde, hvor store Stude stod bundet i Baase og aad sig fulde og fede i Mæsk til Gavn for Ejernes Økonomi. De store Brænderier solgte Masser af Mæsk til Studedefere rundt omkring. Som set blev de mindre Bryggerier og Brænderier konkurreret ud af de store, saa det var godt for Købmændene, at de havde god Orden i de andre Grene af deres Forretning.

Torvehandelen om Lørdagen havde sin Betydning som før. De opgivne Torvepriser svarer nogenlunde til Kapitelstaksterne for de samme Varers Vedkommende³⁸¹), men ogsaa kun nogenlunde. Udsvingene var under Krigen meget store saavel for disse Varer som for andre. En Lørdag var der paa Torvet af Rug »een eneste Tønde«, og den blev ikke solgt, da »Sælgeren vilde have 180 Daler og ham kun blev buden 150 Daler«³⁸²). Havre blev samme Dag solgt for 40 Daler Tønden, Kartoffler for 4 Daler pr. Lispund eller ca. 50 pr. Tønde, en Snes Æg kostede 5 Daler. Hvede og Byg var ikke at faa. Hvede plejede at koste mere end Rug³⁸³). Der var Chancer for raske Landmænd. Priserne maa dog tages med Forbehold, da de gjaldt i Seddelpenge, hvis Værdi svingede meget. De gyldne Tider afløstes af mørke. Priserne kom til at følge Kapitelstaksterne nøjere, og disse faar da staa som tilstrækkelig Illu-

³⁷²) A. b. 70, Aa. B. A. ³⁷³) Aa. St. 1815 $\frac{4}{8}$. ³⁷⁴) Aa. St. 1815 $\frac{1}{7}$. ³⁷⁵) Reskript 1835 $\frac{28}{4}$. ³⁷⁶) Aa. St. 1837 $\frac{28}{1}$, $\frac{19}{12}$. ³⁷⁷) Aa. St. 1838 $\frac{24}{11}$. ³⁷⁸) Aa. St. 1838 $\frac{27}{7}$. ³⁷⁹) Aa. St. passim. Flere Kilder nævnt under Brændevinsbrændingens Historie foran. Jvfr. S. 24. ³⁸⁰) Aa. St. 1835 $\frac{22}{12}$. ³⁸¹) Lister i A. b. 70, Aa. B. A., Aa. St. passim. ³⁸²) A. b. 70. 1813 $\frac{23}{10}$, Aa. B. A. ³⁸³) A. b. 70, flere Papirer, f. Eks. fra Februar 1813.

stration til Prissvingningerne efter Krigen³⁶⁴). Torvehandelen ønskede ingen afskaffet, men at Landmænd gik rundt og solgte Varer, for Eksempel Kød, hvad de havde Lov til, saa ikke alle venligt paa³⁶⁵), og Landprang var som altid højst ilde set. Artikler mod det var jævnlige at læse i »Aarhus Stiftstidende«. Engang gik Vreden ud over Flensborgskippere, der kaldtes Snus-haner, som løb omkring fra Hus til Hus i indtil 4 Uger ad Gangen og afsatte deres Varer i smaa Partier, et Par Pund The her, en Dunk Brændevin der, nogle Pund Tobak hist og saa fremdeles til stor Skade for hele Handelsstanden i Byen³⁶⁶). Landprang vilde man meget have sig frabedt.

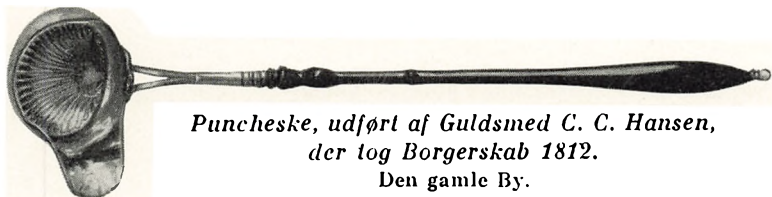
Markeder, der kun halvvejs havde været yndede i Tidens Løb, var der længe tre af om Aaret. Men ud over det fik Aarhus et Par Hestemarkeder³⁶⁷). Det sidste ny, der første Gang afholdtes i December 1838, skuffede først noget, fordi det ikke var i Tilknnytning til Randers Hestemarked og omtrent faldt sammen med det store Hestemarked i Hamburg. Man ønskede det derfor lagt til en lidt anden Tid³⁶⁸). Martshestemarkedet i 1839 var til Gengæld upaaklageligt³⁶⁹). Vigtigst af Markederne var som altid Olufsmarkedet omkring 1. August. Indtil 1836 holdtes det i 8 Dage, men det indskrænkedes fra da af til de tre Dage 28.—30. Juli³⁷⁰). I Dagene forud for Markedet reklameredes ivrigt i »Aarhus Stiftstidende« med alle de Varer, der nu vilde komme og blive at købe da saa vældig fordelagtigt, at det maatte anses for meget uklogt ikke at benytte den gode Chance. De arriverende markeds-handlende mødte trofast op i gode og daarlige Tider. I 1816 var der 92 handlende og Haandværkere. De sidste var næsten allesammen almindelige danske, de fleste handlende var Jøder³⁷¹). Indskrænkningen 1838 af Markedets Varighed synes dog at have ført nogen Tilbagegang med sig i Markedets Betydning³⁷²), selv om det langt fra blev nogen stille Begivenhed³⁷³).

Uønsket Konkurrence og ulovlige Indgreb i de enkelte Næringsgrene søgte man i Datiden at sikre sig mod ved at danne Korporationer³⁷⁴). Det skete ved, at et eller maaske flere Erhverv, der følte sig truet, valgte sig Formænd til at varetage de paagældende Erhvervs Interesser. Disse Formænd havde blandt andet til Opgave at paatale eller maaske anmelde eventuelle For-seelser eller uheldige Forhold³⁷⁵). Handlende, Høkerne og Værtshusholderne i Aarhus kunde passende danne en Korporation, mente baade de selv og Magistraten og Stiftsamtmanden. Magistraten ønskede Korporationen med Pligt til at paatale ulovlige Næringsbrug, »idet saadanne ellers ikke paatales i en lille By, hvor alle kender hverandre³⁷⁶». Ved en Korporation vilde Magistraten faa Støtte i Tilsynet med Næringslivet³⁷⁷). Det var paatænkt, at Hø-

³⁶⁴) Jvfr. Dän. Wirtschaftsgeschichte. 1933, S. 384 og passim. Aa. St. passim. ³⁶⁵) Aa. St. 1833 7/5. ³⁶⁶) Aa. St. 1834 16/3, jvfr. Vib. Stdt. 1842, Sp. 1967. ³⁶⁷) Reskript 1838 16/8, jvfr. 1800 10/10. ³⁶⁸) Aa. St. 1838 19/12. ³⁶⁹) Aa. St. 1839 8/3. ³⁷⁰) Reskr. 1836 30/4. Collegial-Tidende. 1836, S. 302. ³⁷¹) Liste dateret 1817 25/4, A. 32, Aa. B. A. ³⁷²) Aa. St. 1838 27/4. ³⁷³) Rasmus Nielsen: Fra det gamle Aarhus. 1902, S. 67—84. ³⁷⁴) Jvfr. Reskr. 1817 23/4. ³⁷⁵) Hist. Medd. om Kbhvn. 2. V. 1932, S. 249 f., 263. ³⁷⁶) Danske Kanc. 3. Dep. Brevb. 1824 6/3 R. A. ³⁷⁷) Jvfr. V. Christensen: Kbhvn. 1840—57. 1912, S. 261. Jvfr. O. Müller: Om Laugsv. 1840, S. 163—66.

kerne skulde forpligtes til at være forsynet med et vist Kvantum Varer, saaledes at den, der ikke var det, heller ikke kunde være Høker. Men Kancelliet stillede sig afvisende over for de aarhusianske Planer³⁹⁸).

Gæstgiverne havde Gavn af Markederne, som gav dem stort Besøg og god Afsætning, mens Byen var fyldt med fremmede. Især i St. Olufs Marked kneb det med Plads. I Dagene før fremkom regelmæssigt en Række Tilbud om Husly og Husrum ogsaa fra andre end Gæstgivere. En Annonce siger: »I forestaaende Marked her i Aarhus kan erholdes Værelser, Stalderum og Spisning i den saakaldede Hummelførergaard paa Brobjerg«. Ogsaa en Stue med Butik var til Leje der i Markedstiden³⁹⁹). Perioden igennem blev disse For-

*Puncheske, udført af Guldsmed C. C. Hansen,
der tog Borgerskab 1812.
Den gamle By.*

hold ved. Butik og Lejlighed for handlende ved Markedet var at faa mange Steder, naar Markedsgæsterne ventedes⁴⁰⁰). Den øvrige Del af Aaret skulde Beværterne ogsaa helst klare sig. Restauratør Schucany søgte at drage Nytte af Aarhusianernes Skovturslyst og indrettede derfor Teltrestauration i »Frieden«, men trods særdeles tiltalende Annoncer næppe med videre Held, da hverken Varer eller Priser synes at have tilfredsstillet Publikum⁴⁰¹). Værten i Klubben var mere sikkert stillet med sit faste Publikum. Han ønskede fast Leverance af Øl »aftappet og velproppet paa Flasker«. Han betalte »6 og om forlanges 8 Skilling« pr. Flaske⁴⁰²). »Det af Hr. Schlawitz førte Gæstgiveri paa det store Torv« overtoges af L. P. Schmidt, der forbedrede det⁴⁰³). Gæstgivergaarde var der mange af, men ikke flere, end at Folk af anden Næring søgte at skaffe sig ekstra Fortjeneste ved Gæstgiveri. Kukkenbager Pietro anbefalede sig i den Retning med den Begrundelse, at det kneb med Plads paa Gæstgivergaardene. Den Fremgangsmaade syntes Gæstgiverne ikke om. Kongelig privilegeret Gæstgiver Knudsen tog til Orde mod det og anbefalede sit eget Gæstgiveri i »Stadt Copenhagen«, hvor enhver »skal blive overbevist om prompte Opvartning, god Beværtning og billige Priser«⁴⁰⁴). Tilfredsstillende for alle har hans Forretning dog ikke været. Der klagedes over »Ubekvemmelighed for Reisende i Aarhus«, og i alle Tilfælde ansaas Stadt Copenhagen for at ligge for langt fra Havnen, saa søværts ankommende rejsende intet Steds »lide mere ondt ved deres Ankomst«. Det var meningsløst i en By, hvor der var »saa stor Conflux af Reisende«⁴⁰⁵). »Hotel Jylland«⁴⁰⁶)

³⁹⁸) Reskript 1824 $\frac{6}{3}$. ³⁹⁹) Aa. St. 1815 $\frac{11}{7}$. ⁴⁰⁰) Aa. St. 1838 $\frac{16}{7}$ og pass. ⁴⁰¹) Aa. St. 1815 $\frac{20}{5}$, $\frac{30}{5}$. ⁴⁰²) Aa. St. 1809 $\frac{7}{6}$. ⁴⁰³) Aa. St. 1836 $\frac{19}{4}$. ⁴⁰⁴) Aa. St. 1837 $\frac{19}{5}$. ⁴⁰⁵) Aa. St. 1837 $\frac{11}{7}$. ⁴⁰⁶) Aa. St. 1938 $\frac{14}{11}$.

yderst mod Nord kunde der aldrig være Tale om at bevæge sig til direkte helt fra Havnen. Men der var jo ogsaa andre Gæster end dem, der kom fra Søsiden. Paa Hotelvæsenets Omraade blev sikkert et Savn afhjulpet med Oprettelsen af »Hotel Royal«, der aabnedes den 24. Maj 1838 af N. Larsen i den tidligere Kongens Gaard⁴⁰⁷). Dette Hotel, der var indrettet med stor Bekostning, stod i Elegance og Bekvemmelighed ikke tilbage for ret mange Hoteller i Hovedstaden. Dets Priser blev moderate, dets Publikum godt⁴⁰⁸).

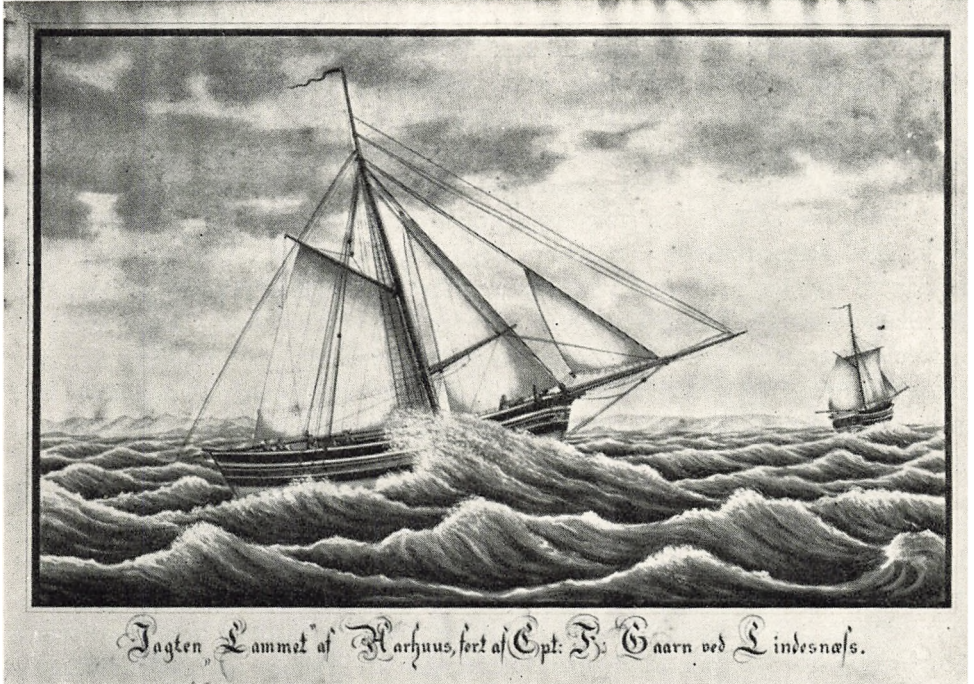

Hotel Royal og et Hjørne af Raadhuset med Vagten.
Kliché tilhørende Hotel Royal.

Hotellet blev sat i god Gænge. — Til Gavn for rejsende var Vognmandslavet som før⁴⁰⁹). Ad Søvjejen tog mange til København og Kalundborg med Børt og Smakke og tilsidst med Dampskib. De aarhusianske Skippere havde nok at gøre. Byen var først og fremmest Handels- og Skibsfartsby, og Skippere herfra sejlede viden om. Men det havde trods al Søforsikring sine store Vanskeligheder paa Grund af Krigen og Sørøveri i Middelhavet⁴¹⁰). Da den engelske Flaade sejlede mod København i 1807, slukkedes Anholt og Skagen Fyr⁴¹¹). Englænderne gjorde Søen højst usikker. De tog en aarhusiansk Jagt i 1808. Den blev taget fra dem igen i Saksild Bugt den 5. Maj af Befalingsmand Kierulff i Norsminde, der Natten derpaa ogsaa fratog dem en Jagt fra Samsø i Norsminde Havn⁴¹²). Skipper Jørgen Jensen blev paa Hjemrejse fra Norge til Aarhus med sin Galease jaget paa Strand mellem Gjerrild Bugt og

⁴⁰⁷) Aa. St. 1838 ²³/₅. ⁴⁰⁸) Aa. St. 1838 ¹¹/₇, ²⁶/₁₂, jvfr. 1938 ¹³/₅. ⁴⁰⁹) Reskript 1787 ²⁰/₄, jvfr. foran, S. 15 og Postvæsenets Historie i nærv. Værk. ⁴¹⁰) Chr. Thorsen: Det kongelige octroierede Søe-Assurance Kompagni 1726—1926, S. 139. ⁴¹¹) Reskript 1807 ³¹/₆. ⁴¹²) Aa. St. 1809 ¹⁵/₃.

Fornæs. Skipperen slap i Land, men Englænderne tog Skibet, skønt Folk paa Stranden sendte Bøsseskud efter dem. For Jørgen Jensens Vedkommende var det anden Gang, han mistede et Skib⁴¹³). En Skibsfører undgik med Nød og næppe at falde i Fjendens Hænder med Skib og Ladning og gav ved sin Hjemkomst til Aarhus 5 Daler til de fattige, der omtrent samtidig fik 4 Daler fra et andet Skibs Fører og Mandskab, der fandt det passende at yde et Be-

løb, efter at de havde haft en lykkelig Rejse⁴¹⁴). Englænderne blev alt andet end yndede. Pastor Thura i Gjern tilbød Undervisning blandt meget andet ogsaa i Engelsk, »om ellers dette haarde, hvislende og knudrede Røversprog i disse Tider var værd at agte paa⁴¹⁵). At et Skib blev taget fra Englænderne eller deres Forbundsfæller Svenskerne var værd at glæde sig over, og den Slags Glæder opnaedes. En Augustdag i 1810 ankom den aabne Baad »Forsøget« til Aarhus med den tagne svenske Dæksbaad »Dristigheten«, der indeholdt en Ladning Hvede og Smør⁴¹⁶). Smakken »Betty« indbragtes til Aarhus med en Ladning, der bortsolgtes for over 50000 Daler⁴¹⁷). Flere Skibe kunde nævnes. Det var store Summer, det drejede sig om⁴¹⁸). Farerne var flest for de danske Skibe, men trods alt holdtes Sejladsen i Gang. Fra Aarhus gik til

⁴¹³) Aa. St. 1809 16/11. ⁴¹⁴) Aa. St. 29/11, 29/4. ⁴¹⁵) Aa. St. 1809, Nr. 16, Till. ⁴¹⁶) K. Larsen: Danm. Kaperv. 1807—14. 1915, S. 91. ⁴¹⁷) Reskr. 1809 1/2, jvfr. Sejr, anf. V., S. 61. ⁴¹⁸) M. Rubin: 1807—14, S. 352f.

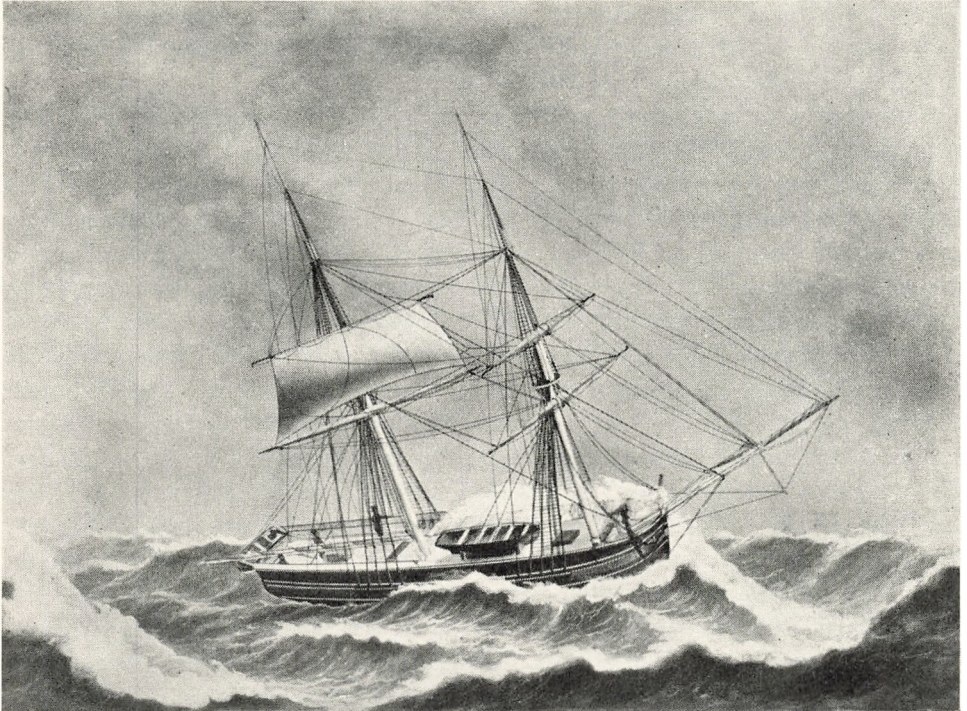
København og Norge 56517 Tønder Korn i 1811⁴¹⁹). Efter Krigens Udbrud var der tvungen Forsikring af Korn og Fedevarer til de to Bestemmelsessteder⁴²⁰). Og da Krigen var omme, viste Aarhusianerne Flaget vidt omkring.

Skibsfartslisterne viser i Hovedsagen de samme Bestemmelsessteder som før⁴²¹). Alle europæiske Have besejledes, andre ogsaa. Briggen »Charlotte« tilhørende Harboe Meulengracht var undertiden i Brasilien⁴²²). Galeasen »Frederik Julius de Gyldenchrone«, Kaptajn Lunne, af Aarhus var i Julen 1835 i Messina⁴²³). Briggen »Prins Ferdinand«, Kaptajn Bonnesen, Aarhus, gik fra Liverpool i 1835 bestemt for Livorno, men stødte paa Blackwater Bank og sank⁴²⁴). Det var ikke helt sjældent, at et aarhusiansk Skib gik under. Men 1835 var et særlig uheldigt Aar. Foruden den nævnte Brig forliste Paketskibet »Coureren«, Kaptajn Brasch, og Skibsfører Sejersen gik under med Top og Tavl⁴²⁵). Saadanne Tab spores i den samlede Drægtighed af Byens Skibe. Den var langt mindre i 1836 end i 1835, men Skibstallet blev ikke mindre⁴²⁶). Der kom stadig ny Smaaskibe. En Del Fragt blev overtaget af Dampskibe, der var indregistreret i København og andetsteds. Af Skibe over 10 Kommercelæster var der i 1843 kun 29 i Aarhus med en samlet Drægtighed af 835 Kommercelæster. Men der var omtrent lige saa mange under 10 Læster⁴²⁷). I 1830erne gik Aarhusflaadens Drægtighed ned med 15 %, men Aalborgs samtidig 25 %, og mens Skibstallet steg i Aarhus, gik det stærkt tilbage i Aalborg⁴²⁸).

Særlig et af Skibene i Aarhus var Genstand for Borgernes Interesse. Det var Briggen »Thetis«, der var paa 86 Læster⁴²⁹). Dens Dybgaaende var 11½ Fod, mere end noget andet aarhusiansk Skibs⁴³⁰). Den var af solidt og svært Egetømmer og var en god Sejler, i det hele et udmærket Skib med en ualmindelig Rejsning. Den var Byens Stolthed mellem Skibene her. Justitsraad Meulengracht var Ejer af den og brugte den til Robbe- og Hvalrosfangst i Polarhavet. Udstyret med alt til Fangsten sejlede den hvert Foraar ud fra Havnen, hvor den havde ligget om Vinteren, ikke langt fra Den gamle Toldbod. Om Efteraaret eller før vendte den tilbage med en stinkende Last af trannet Kød, der behandlede i Trankogeriet paa Grønland, i Nærhed af det gamle Ridehus. Daarlig Lugt og en Mængde Tran kom ud af Kogningen⁴³¹). Engang imellem blev Udbyttet af Briggen for ringe. I 1835, da flere af Byens Skibe gik tabt, var ogsaa »Thetis« uheldig. Den blev indeklemt mellem høje Isbjerge og kom først løs efter lange uhyre Anstrengelser. Den sprang læk, den mistede Roret og drev i medtaget Tilstand ind til Trondheim⁴³²). Aaret efter gik det ogsaa uheldigt. Ved Spitsbergen blev »Thetis« beskadiget af

⁴¹⁹) M. L. Nathanson: Danm. Nat.- og Statshusholdn. 1836, S. 611. ⁴²⁰) Collegial-Tidende 1807, S. 785 f., 1807 7/12. ⁴²¹) Se S. 27 ff. ⁴²²) H. Sejerholt i Aa. St. A. 1929, S. 71. ⁴²³) Aa. St. 1836 23/2, 3/6. ⁴²⁴) Aa. St. 1835 20/11. ⁴²⁵) Aa. St. 1836 23/1. ⁴²⁶) Stat. Tabelv. IV. 1841. ⁴²⁷) Anf. St. Danm. Søfart og Søhandel I. 1919, S. 722. Trap. 1859. Stat. Tabelv. VII. 1844. ⁴²⁸) Stat. Tabelv. IV. 1841. ⁴²⁹) Aa. St. 1837 7/1, jvfr. Stat. Tabelv. VII. ⁴³⁰) Havnens Kopibog 1836—1856, S. 66. ⁴³¹) Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrreerne. 1901, S. 24 ff. ⁴³²) Aa. St. 1836 23/1.

Isen og gik med Læk til Christianssund, denne Gang dog med en Fangst paa ca. 1000 Robber⁴³³). To Aars Uheld i Træk var ikke opmuntrende, og da »Thetis« med 42 Mands Besætning stak til Søs i 1837, fulgtes det af gode Ønsker⁴³⁴). Og denne Gang gik det godt. Midt paa Sommeren var Skibet tilbage med 1500 Robber og 450 Klapmydser foruden 2 Isbjørne, af hvilke den ene var levende⁴³⁵). Det var en god Fangst, der kaldtes et »lønnende Ud-

*Briggen »Vennerne« af Aarhus paa Vej fra Trondheim til Messina 1824.
Efter Akvarel i Den gamle By.*

bytte« af Betydning for Byen, og som medregnedes blandt Aarets lykkelige Begivenheder⁴³⁶). Det kneb med at komme ud af Havnen for Is i Marts 1838, men ellers blev Turen atter god. Ikke mindre end 2800 Robber hjembragtes i Juli⁴³⁷). I Almindelighed gav Skibet sin Ejer gode Indtægter, og altid fulgtes det af Byens Bevaagenhed. Sædvanligvis kaldtes Briggen »Vor Grønlandsfarer«⁴³⁸).

Importen til Aarhus skete baade søværts via Havnen og landværts via Byportene. Ad begge Veje kom mange Varer fra Oplandet. Ved hver Port laa en Accisebod, hvor Afgift af Varer blev erlagt. En Oplandsvare som

⁴³³) Anf. St. 1836 $\frac{1}{7}$. ⁴³⁴) Aa. St. 1837 $\frac{7}{3}$. ⁴³⁵) Aa. St. 1837 $\frac{15}{7}$. ⁴³⁶) Aa. St. 1838 $\frac{1}{3}$.
⁴³⁷) Aa. St. 1838 $\frac{18}{7}$. ⁴³⁸) Aa. St. passim.

Brænde kom der over Havnen halvt saa meget af som gennem alle 7 By-porte tilsammen. Gennem Vesterport, Studsport og Munkeport kom der mest⁴³⁹). Kornet, der indførtes til Aarhus, kom det meste af fra Oplandet. En Del af Kornet var meget daarligt. Opgivne Priser viser, at det bedste Korn kostede 5—10 Gange saa meget som det daarligste⁴⁴⁰). I de daarlige Aar i 1820erne var det meste af ringe Kvalitet. Rensningen var mangelfuld. Da Købmanden derfor kunde pege paa, at Kornet var slet, og da Sælgerne trængte stærkt til Penge, blev det en meget lille Betaling, Aarhuskornhandlerne gav⁴⁴¹). I 1830erne indtraadte en stærk Stigning af baade Priser og Kvantum og sikkert ogsaa af Kvaliteten.

Eksporten fra Aarhus var stadig mest Korn⁴⁴²). I Slutningen af Perioden var det over 70000 Tønder aarligt mod 50000 i Aarene omkring 1830⁴⁴³). Byens førende Virksomheder spores i Eksportlisterne gennem mere end Korn. Af Oliekager udførtes i 1840 248470 Pund. En Mængde Kreaturben og Kradsuld fulgte med Oliekagerne til Erindring om M. G. Bech. En Mængde Raauld gik samme Vej. Forsendelser af Kvæg fra Aarhus til København var temmelig store, og dette blev et vigtigt Argument for, at Nationalbankens paatænkte jyske Filial burde lægges i Aarhus. Flere Byer havde ønsket at faa den. Viborg og Aalborg havde store Chancer, men Aarhus gik af med Sejren, og Filialen aabnedes her den 4. December 1837⁴⁴⁴). Men da den var kommet, syntes den ikke tilstrækkelig. Der var Trang til Penge. Kapitaler, der stod i Ejendomme, kunde opsiges, saa Ejendomsbesidderne kom i Fare for ikke at kunne klare sig, da det var vanskeligt at faa andre Laan⁴⁴⁵). Nogle Aarhusianere traadte da sammen for at virke for Oprettelsen af en Spare- og Laanekasse, der vilde være gavnlige især for Mellemstanden. Alle-rede i April 1838 drøftede de eligerede Borgere Sagen. Dr. Hübertz havde fremsendt en Plan, der gjaldt for Sparekassen paa Ærø, idet denne Plan kunde tjene som Grundlag for Sparekassereglers Udarbejdelse i Aarhus. Ved et nyt Møde toges Beslutning om at indbyde til Oprettelse af en Sparekasse i Aarhus⁴⁴⁶). Dagen efter udstedtes Indbydelsen⁴⁴⁷) undertegnet af 16 Mænd. Sagen sendtes til Kancelliet. Da det varede længe, inden dette traf Bestemmelse om Tilladelsen, viste der sig i Aarhus nogen Utaalmodighed med den langsomme Forretningsgang⁴⁴⁸). Men Tegningen af Indskud kom i Gang, og Spare- og Laanekassen kunde aabne den 5. Oktober 1839 under megen Interesse fra Borgerskabets Side. Man ventede sig stor Gavn af den. Og Kassen fik stor Betydning⁴⁴⁹).

Bag Eksport og Import, Handel og den begyndende Industri stod store

⁴³⁹) A. 72, Portbrænde, Aa. B. A. ⁴⁴⁰) A. b. 70, Aa. B. A. ⁴⁴¹) Bredsdorff, anf. V., S. 33 ff. ⁴⁴²) Stat. Tabelv. VII. ⁴⁴³) Chr. B. Jensen, anf. V., S. 7. ⁴⁴⁴) Om Oprettelsen se Aa. St. pass., 1835—37. Vib. Stdt. 1836. I., Sp. 408—16 og II, Sp. 542—66. A. Rubow: Nationalbankens Historie. Jean Larsen i Aa. St. 1937 ^{27/11}, ⁴⁴⁵) Aa. St. 1838 ^{3/5}. ⁴⁴⁶) Deliberat. 1838 ^{10/4}, ^{26/4}, Aa. B. A. ⁴⁴⁷) Indlæg til Da. Kanc. 3. Dep.s Registrant. 1839, Nr. 1710 a. R. A. ⁴⁴⁸) Aa. St. 1839 ^{19/4}. ⁴⁴⁹) Aa. St. 1839 ^{11/5}, ^{12/8}, ^{16/9}, ^{20/9}, ^{25/9}, 1840 ^{1/2} m. fl. St. S. Weis Fogh: Spare- og Laanekassen for Aarhus og Omegn. 1939.

Købmænd i Byen. Flere af dem er i høj Grad bemærkelsesværdige og var af største Betydning for Byens Trivsel under nye Forhold. En Række af de gamle, solide Købmænd er nævnt foran. En lille Skildring af enkelte af denne Periodes førende Aarhusianere kan bidrage til at belyse baade Næringslivet og sociale Forhold yderligere og fremsættes derfor her.

I Foregangsmændenes første Linie stod Hartvig Philip Rée. Han kom til Aarhus fra Fredericia i 1810, 32 Aar gammel, og købte straks Kammerherre Rosenørns Gaard i Vester-gade, senere Mønstedts Gaard, for 14000 Daler. En omfattende Forretning fik han i Gang. Af »Landmandens Produkter«, som det hed, købte han Uld, Voks, Talg, Huder, Skind og Korn med mere, han solgte Jern, Kul, Sæbe, Salt, Chokolade, Klæde og meget andet, han udførte Korn, Uld, Skind, Huder. I Randers oprettede han en Filial. Rederi blev han interesseret i, han lod bygge Skibe, og hans Skibe gik i Langfart. Ikke mindre end 5 havde han. Herregaardene Sejlgaard ved Viborg og Ristrup ved Aarhus ejede han en kortere Tid. — Som set var han ogsaa Fabrikant med gode Fabrikker. Der var

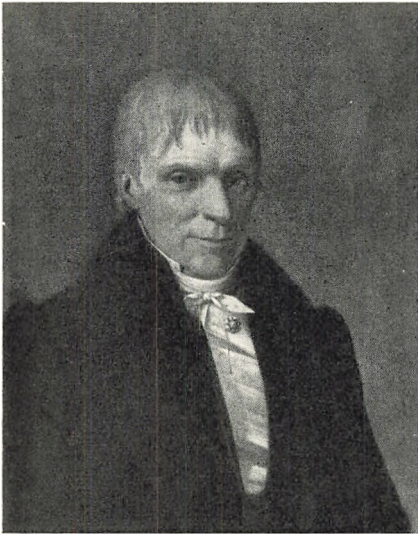
Hartvig Philip Rée.

Efter Josef Fischer: Hartvig Philip Rée og hans Slægt.

Grøde i hans Virksomheder og meget for ham at passe paa. Han optog en Slægtning som sin Kompagnon. Efter aarhusianske Forhold var hans Indtægter svimlende. Landets Skatteydere var da delt i 60 Skatteklasser efter deres Ydelsers Højde. Firmaet Rée & Co. var i Skatteklasse 57. I Aarhus var Rée højeste Skatteyder. Han betalte i 1838 næsten nøjagtig dobbelt saa meget i Skat som Byens næsthøjeste Yder Harboe Meulengracht. Rée havde Raad til Luksus og yndede det til en vis Grad. Hans allerede omtalte bekendte Have er Tegn paa det.

Engang lod han der en Vinkilde springe til Ære for Kong Frederik VI, der gæstede ham og smagte paa Vinen. Undertiden musiceredes der i Haven om Søndagen. Musik dyrkedes meget i Rées Hjem. En af hans Sønner var den senere kendte Klaverspiller Anton Rée. En anden Søn var Bernhard Philip

Rée, den betydelige Politiker, en Tid Redaktør af »Aalborg Stiftstidende«. Det Réeske Hjem paa Vestergade var et kultiveret Hjem, fyldt med religiøs Tradition af jødisk Art og præget af liberale Synspunkter, et Sted, hvor Hæderlighed og Gavnildhed raadede. Kong Rée, som Hartvig Philip Rée blev kaldt i Aarhus, nød høj Anseelse og var Genstand for sine Medborgeres Tillid. Et Bevis derpaa er, at de valgte ham til eligeret Borger, skønt han var

Agent Harboe Meulengracht og Hustru.
Den gamle By.

Jøde. I Almindelighed var Stemningen over for Jøder i Danmark disse meget ugunstig, undertiden i saa høj Grad, at mindre Jødeforfølgelser viste sig, som det skete i København 1819. Saa meget desto mere taler det til Gunst for Hartvig Philip Rée, at han agtedes, som Tilfældet var, og det ikke blot for sine Penge og sin store Dygtighed, men ogsaa for sin menneskelige Ret-sindighed. Da hans Hustru døde 1850, overdrog han sin Søn Hertz Rée Firmæet og tog selv til København, hvor han nu som gammel Mand fordybede sig i Rasmus Niensens Filosofi, der fængslede ham stærkt⁴⁵⁰). Som Købmand og Fabrikant var han praktisk og vidtskuende, han var kundskabsrig og dannet, med mange Interesser, en frodig Tanke og et venligt Sind. Der var Grund til at agte ham højt. Og de mange Ting, han satte i Værk, var til Gavn for Aarhus By. Han døde 1859.

Harboe Meulengracht havde taget Borgerskab som Købmand 1794⁴⁵¹). Som en af de Mænd, der havde Kapital til at sætte industrielle Foretagender

⁴⁵⁰) Josef Fischer: Hartvig Philip Rée og hans Slægt. 1912, S. 1—12. Tidsskrift for jødisk Historie og Litteratur I. 1917—19. ⁴⁵¹) A. b. 72. 1794, Aa. B. A.

i Gang, er han allerede omtalt. Hans Kapital bestod i baade Penge og Varer, Skibe og Skove, Huse og Jord. I 1846 solgte han Aarslev Skov til tre Bønder i Aarslev for 4000 Daler⁴⁵²). Hans Skibe gik til det nordlige Ishav og til Sydamerika. Hans Brig »Thetis« var Byens Stolthed trods dens ilde Duft af Spæk og Tran. Hans Købmandsforretning var god. Alenkram førte han ikke, men til Gengæld første Klasses Isenkram. Hans Annoncer fortæller om hans Fensterglas og Drikkeglas og andre gode Ting. Sin Søn optog han i Firmaet og kaldte det Meulengracht & Søn. — I sit Palæ paa Lilletorv modtog han Byens allerfineste Gæster, den danske Konge Christian VIII og Dronning Karoline Amalie, paa deres Kroningsrejse 1840. Han var den fornemme Mand, hvis Hus og Virksomhed skabte Respekt. Han naaede meget i sit lange Liv fra 1767 til 1853⁴⁵³).

Marcus Galthen Bech⁴⁵⁴) havde uddannet sig i Aalborg og Oslo, før han kom i Tjeneste hos Harboe Meulengracht i Aarhus. I 1825 etablerede han sig som Hørkræmmer i Badstuegade 2, Poul Piersens gamle Gaard fra 1593. Her havde han alt til Faget henhørende. Kreaturben, der da var en Eksportvare, saa Marcus Galthen Bech snart saa mange Chancer i, at han begyndte Opkøb og Salg af dem. Det er fortalt, at han drev flere Kradsuldmøller og eksporterede Kradsuld. Men han blev Tilhænger af Udførselsforbud for Klude⁴⁵⁵). De maatte kunne bruges indenlands. Som Speditør for Papirfabriken i Silkeborg øjnede han let Mulighederne i den Retning. Skønt Marcus Bech havde Forbindelse med Industrien, var han først og fremmest Handelsmand. Han modtog Skibsladninger af Varer som Kul og Jern fra England⁴⁵⁶). Men han var ogsaa selv Skibsreder. Paketten »Prinsesse Caroline« af Aarhus var hans. Den sattes ind i Farten paa København 1837⁴⁵⁷). Marcus Bech fik sine Forretninger i bedste Gænge, og han fik Tid til at beskæftige sig med Bypolitik som eligeret Borger. Han var en energisk Mand med Udsyn og Klarsyn.

Blandt de fineste Folk i Datidens Aarhus var Tobaksfabrikør Thomas Pedersen Funder⁴⁵⁸), hvis Fader og Farfar havde været fremtrædende Køb-

Marcus Galthen Bech.
Efter »Aarhus«. 1905.

⁴⁵²) Aa. St. 1937 11/4, Søndagstillæg, S. 5. ⁴⁵³) A. b. 72. 1791. ⁴⁵⁴) Krak: Danmarks ældste Forretninger. 1915, S. 314. »Aarhus«. 1905, S. 326 ff. H. Sejerholt i Aa. St. A. 1929, S. 73. Aa. St. 1825 og derefter, passim. ⁴⁵⁵) Skand. Bogtrykkert. IV. 1873, S. 116. ⁴⁵⁶) Aa. St. 1837 2/3. ⁴⁵⁷) Aa. St. 1837 13/4. ⁴⁵⁸) En grundigere Skildring givet af Jens Clausen i Østjydsk Hjemstavn. 1939.

mænd i Byen, og som selv blev Student og juridisk Kandidat, før han i 1826 traadte ind i Faderens Forretning, der ogsaa omfattede Tobaksfabrikation. Da Faderen døde 1829, førte Funder Virksomheden videre. Fabriken var den største i sin Art i Byen. Funders Formue voksede. Han blev Medinteressent i Teglværket uden for Vesterport og i Stellfelds Cikoriefabrik. Han havde Raad til at købe Herregaarden Astrup i Salling og til at foretage store Udenlandsrejser, hvor han saa sig ualmindelig godt om og satte sig ind i

Kancelliraad, Tobaksfabrikør
Thomas Pedersen
Funder.
Aarhus tekniske Skole.

mange Ting. Han var en praktisk og kyndig Forretningsmand og et dannet Menneske, meget belæst og med Forstaaelse af Billedkunst og Musik. Han var aktiv Politiker med udpræget Samfundssind. Som Borger i Aarhus, som Stænderdeputeret i Viborg, som Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling og som Landstingsmand viste han det tydeligt. I Aarhus tog han sig af flere Ting end sine egne Forretninger. I 1830 indvalgte han, 26 Aar gammel, i Direktionen for den Søndagstegneskole for Haandværkere, der 2 Aar tidligere var sat i Gang, og som blev til Aarhus tekniske Skole. En saakaldt Haandgerningsskole for Drengene var han med til at faa oprettet 1840. Fattigfolks Kaar vilde han forbedre efter Princippet: Hjælp til Selvhjælp. Han var en af Byens Fattigforstandere. Spare- og Laanekassen

for Aarhus og Omegn var han interesseret i at faa oprettet. Han var med blandt Indbyderne, da Sagen skulde gribes an, og efter Spare- og Laanekassens Aabning var han Medlem af Direktionen til sin Død 1860. Mange andre Hverv frasagde han sig, men ikke Sparekassehvervet. Jævne Menneskers Interesser var han parat til at arbejde for, aarhusianske Haandværkeres Ønsker fremførte han i Stænderforsamlingen i Viborg, saaledes Guldsmed Piils og Kobbersmedenes, og han støttede i Aarhus Faktor Falkenberg, der her vilde oprette et nyt Bogtrykkeri⁴⁵⁹). Funder var Genstand for sine Medborgeres Tillid, fordi han var en retsindig og dygtig Mand, der var til at stole paa. Derfor blev han Borgerrepræsentant og Raadmand i Aarhus og Stænderdeputeret i Viborg. Det kan sikkert betragtes som betegnende for ham, at han som Politiker mest kom til at beskæftige sig med de to Ting: Forbedring af Finanserne og Forbedring af de daarligst stillede Kaar nemlig Negeres, Jøders og fattiges. Negerslaveriet vilde han have ophævet paa vore vestindiske Øer, Jøderne ønskede han ligestillet med andre. Han var den begavede og dygtige Økonom, den omhyggelige Jurist og samtidig det kloge, retsindige Menneske. Som Jurist og Fabrikant, Politiker og Menneske var han dygtig og rig, anset og agtet.

⁴⁵⁹) Deliberationsprotokol 1840 1⁵/₆, Aa. B. A. Sejr, anf. V., S. 122—32.

De sidstnævnte Mænd stod i Bysamfundets Top blandt de allerbedst stillede. Hvordan Befolkningen delte sig efter Næringsveje og tildels efter Kaar er allerede omtalt. Trods de bedre Tider i 1830erne var der flere fattigforsørgede end før Krigen. De daarlige Tider omkring 1820 havde slaaet mange ud. Andre med lidt Kapital og mere Dristighed tog en særlig Chance for at forbedre deres Kaar. Der var dem, der lyttede til Stolemager Dessaus Plan om en Udvandring til Amerika. Efter mange Forberedelser og Overvindelse af mange Vanskeligheder skaffedes et Skib »Die Elbe«. Dessau selv havde afhændet sit Hus i Mejlgade og sat Pengene i Skibet. En Oktobernat Kl. 4 stak »Die Elbe« til Søs med Meksiko som Maal og Passagerer fra Aarhus og flere andre Steder. De fik en spændende Rejse. Af Storm fik de alt, hvad de ikke kunde ønske, den biskaiske Bugt viste sig fra sin slemme Side. Ud for Finisterre sprang Skibet læk, Passagererne var rasende og fortvivlede og vilde have Skibet i Havn, men uden for Bilbao kom spanske Oprørsoldater om Bord og tog Udvandrerne Ejendele. Saa kom Danskerne i Land, men fandt det saa farligt, at de ønskede sig borte igen, og saa startedes for Bayonne uden Kaptajn. De naaede dertil og opgav saa Rejsen til Amerika⁴⁶⁰). De glade Forhaabninger var skuffet ved mange Uheld. Eksperimentet indbød ikke til Efterligning.

De fleste Aarhusianere passede deres Dont i deres gamle By uden Plan om Amerikafærd eller om som Funder at køre rundt i Karet i Europas vigtigste Lande. Mange af dem havde gennemlevet de mærkelige Tider med de vekslende Forhold gennem Højkonjunkturer og Krisetid til stabilere Forhold ved Periodens Udløb, da aandeligt Røre, politisk Interesse og økonomisk Opsving satte ind samtidigt. Mangen Aarhusianer fra de Tider oplevede baade Bymarkens Udskiftning, der satte Bom for et helt Sæt gamle Vaner, og Lavsvæsenets Fald efter 1857, mens ny Slags Maskiner snurrede stærkere og stærkere i gamle Længer og nye Bygninger og ændrede Bysamfundets Struktur. Damperen »Dania«s Tuden i Havnen og Brødrene Jensens vældige Skorsten, der forekom Folk imponerende, og var uden Mage viden om, var Varsler om andre Tider. Ændringer, der skulde faa store Følger, var indtraadt, inden Perioden var endt, og indeholdt Spiren til større Fremskridt. Det satte sig Spor i Byens Vækst, som allerede var godt i Gang, men blev særlig stærk i den følgende Tid, da Aarhus blev Jyllands største By.

⁴⁶⁰) Aa. St. 1837—39 passim, f. Eks. 1837 ¹⁶/₁₁, 1838 ⁸/₈, ¹⁷/₁₀, 1839 ⁵/₁, ¹⁴/₂, jvfr. Aage Heineberg i *Illustreret Familie Journal* 1938 Nr. 26, S. 16—17, og Alfred Ipsen: *En Person fra Heibergs »En Sjæl efter Døden«*, Museum 1893, II, S. 316—20.

DEN ERHVERVSMÆSSIGE UDVIKLING

FRA MIDTEN AF DET 19. AARHUNDREDE TIL VORE DAGE

AF C. FL. STEENSTRUP

I. INDTIL 1900

A. BEFOLKNING OG ERHVERVSLIV I AARHUS OMKRING 1850

MELLEM STØRRELSEN AF DE DANSKE BYER var der ved Slutningen af Enevældens Tidsalder et ejendommeligt Misforhold til Stede. Vel dominerer ogsaa i vore Dage København stærkt blandt Landets Byer, men i Datiden var Størrelsesforskellen mellem Landets Hovedstad og Provinsbyerne endnu langt grellere. Under Enevoldsstyret var det ene Privilegium efter det andet saavel som andre Begunstigelser blevet tildelt København og det først og fremmest paa Bekostning af Kongerigets øvrige Byer, der praktisk talt ingen særlige Udviklingsmuligheder levnedes, medens dog Stæderne i Norge og Hertugdømmerne indtog en heldigere Stilling. Resultatet var, at de danske Provinsbyer mod Slutningen af Enevældens Tidsalder dannede en saa temmelig forskelsløs Samling af Bebyggelser, uanselige i sig selv og uanselige i Særdeleshed i Forhold til den folkerige Hovedstad.

Et Par Tal vil illustrere Forholdene. Medens København med Forstadsbebyggelser i vore Dage har 8 Gange saa mange Indbyggere som den største Provinsby, Aarhus, ligeledes med Forstæder, havde København-Frederiksberg ved Folketællingen i 1845 ikke mindre end 13 Gange saa mange Indbyggere som Datidens største Provinsby, Odense. Og medens der nu er et større Spring mellem Aarhus og en almindelig mellemstor Provinsby — de forholder sig omtrent som 10 til 1 — end mellem København og Aarhus, var Datidens største Provinsby ikke mere end $4\frac{1}{2}$ Gange saa stor som en Provinsby af datidig Gennemsnitsstørrelse.

Den jævne Størrelsesfordeling svarede til, at Provinsbyernes erhvervsøkonomiske Struktur paa faa Undtagelser nær var yderst ensartet. Hovednæringsvejene var de almindeligste Haandværks- og Handelsfag, hvis Grundlag var Byens Opland. Mere specielle industrielle Virksomheder fandtes vel hist og her, men uden at de havde et saadant Omfang, at der herved sattes særligt Præg paa Byen. Og dreves der end i de fleste Provinsbyer, sær-

lig blandt dem, der havde gunstige Havneforhold, en Del Engros-Handel og Skibsfart, saa var dette ganske vist en af de Faktorer, der var medvirkende til, at nogle Byer voksede sig større end andre, men af skelsættende Betydning i saa Henseende var paa det paagældende Tidspunkt heller ikke disse Erhverv.

Mellem Kongerigets Provinsbyer var Aarhus i 1845 Nr. 3, idet Odense var mere end en kvart Gang større, og Helsingør noget større. Ved Folke-

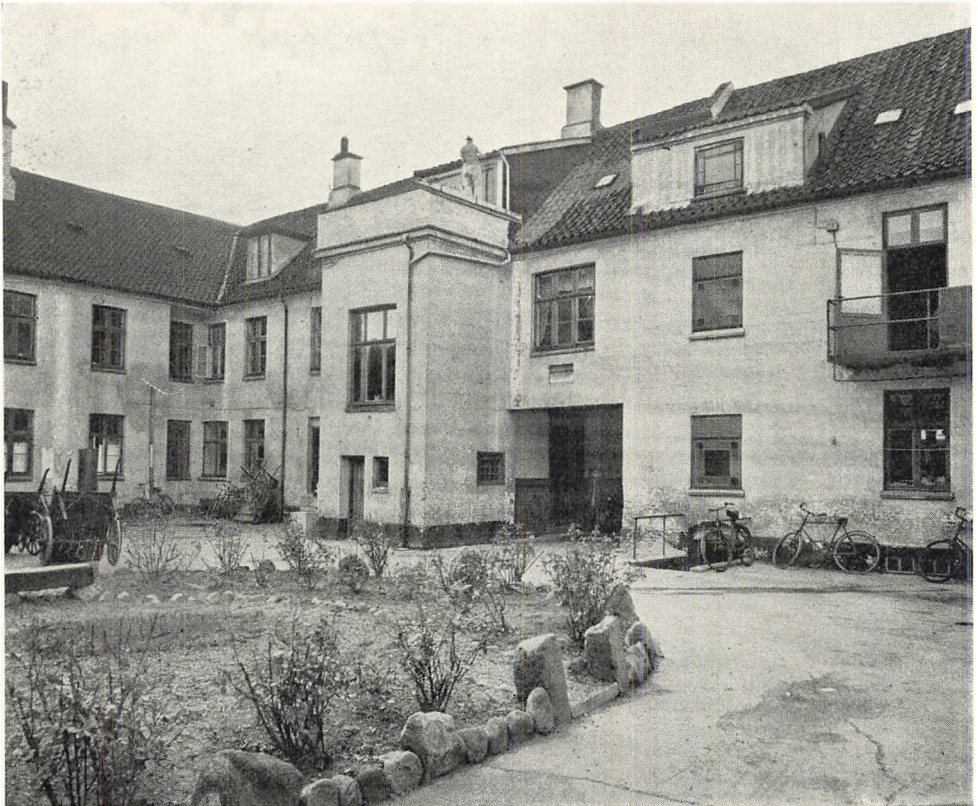
En Købmandsgaard fra c. 1800. Raes Gaard Studsgade 70, nu Nørreport 20.

tællingen i 1855 var tillige Aalborg større end Aarhus, og Randers paa det nærmeste lige saa stor. Indbyggerantallet i Aarhus steg ganske vist fra 7864 i 1845 til 8891 i 1855, men i sidstnævnte Aar var Odenses Folketal 12932, Aalborgs 9102, Helsingørs 9097 og Randers 8844. Ret nær ved Aarhus i Størrelse laa endvidere Horsens, Fredericia, Svendborg og Rønne, alle med over 5000 Indbyggere.

Indenfor Byernes Næringsliv indtog Købmændene en særlig fremskudt Plads, hvilket til Dels hang sammen med den ringe Erhvervsdeling, man paa det paagældende Tidspunkt havde naaet. Købmanden var Leverandør af snart alle Arter Varer, fra de groveste til de fineste og mest luksusprægede, Tiden kendte. Han var samtidig Opkøber af Landmændenes Produkter, var Gæstgiver og Restauratør for de tilrejsende Kunder, undertiden Opbevarer af disses Sparepenge og Raadgiver for dem i mangt og meget.

Oftest hørte der Avlsbrug til Købmandsgaarden samt Brændevinsbrænderi, og de største af Købmændene havde selv Skibe i Søen, idet Redervirksomheden endnu ikke var udskilt som selvstændig Næring.

Maaske faa Byer var saa prægede af Købmandsforretninger af denne alsidige Type som Aarhus ved det 19. Aarhundredes Midte, og vi vil i det følgende se, hvorledes Handelen vedblev at være Kernen i Byens Erhvervsliv.

Grundmuret Købmandsgaard fra 1849.
Raadmand I. P. Halds Gaard, Vesterport 8.

Aarhus besad en Handelsflaade, der, maalt med Datidens Maalestok, var ret anselig¹⁾). Den placerede Byen smukt blandt Landets øvrige Købstæder.

For Indførselens Vedkommende indtog Aarhus en Plads i første Række blandt Provinsbyerne. Benyttede man Provenuet af Indførselstolden som Maalestok, laa Aalborg og Odense gerne lidt højere, men Randers lidt lavere end Aarhus. Langt større var dog Flensborgs Indførselshandel.

I Sammenligning med Handelsstanden indtog den Del af Befolkningen, der ernærede sig ved Produktionsvirksomhed en beskednere Stilling. I Aar-

¹⁾ Om den se Afsnittet om Havn og Skibsfart.

hus som andet Steds var der mellem Købmænd og Haandværkere en social Skillelinie, men naar Handelens Folk her i saa udpræget Grad blev de førende, hang det ogsaa stærkt sammen med, at Byens Udviklingslinie først og fremmest laa paa det handelsmæssige Omraade.

Laugstidens Haandværker-næring havde sit Omfang ret nøje bestemt ved Størrelsen af det Marked, Byen selv og dens Opland gav, og af Industri-virkksomheder, der producere-de for en videre Kundekreds, fandtes ikke noget stort Antal i Aarhus. En Oversigt i 1. Udgave af Traps Danmark, 1859, over industrielle Virk-somheder i Aarhus nævner indenfor Nærings- og Nydel-sesmiddel-Industrien: 6 Øl-

Halds Gaard set fra Porten.

bryggerier, 1 Bajerskølbryggeri, 10 Brændevinsbrænderier, 1 Sukker- og Saltraffinaderi, 1 Eddikebryggeri, 1 Chikoriefabrik samt 6 Tobaksfabrikker. Tekstilindustrien var repræsenteret ved 4 Bomulds- og Linnedvæverier, 9 Farverier og Klædefabrikker, 2 Vaffelfabrikker samt 1 Strømpfabrik, Træindustrien ved 3 Baade- og Skibsbyggerier, 1 Finérskæreri, samt 4 Vognfabrikker, Jern- og Metalindustrien ved 3 Jernstøberier og Maskinværksteder, 2 Instrumentfabrikker, 2 Naalefabrikker, samt en Sømfabrik; iøvrigt nævnes bl. a. 8 Garverier og Feldberederier, 1 Oliemølle, 2 Sæbesyderier, 3 Lysestøberier, 2 Limfabrikker og 2 Bogtrykkerier. Antagelig kun et Mindretal blandt disse Virksomheder hævede sig op over et almindeligt haandværksmæssigt Stade, og som Hovedregel var Virksomhederne smaa. Vi faar dette bekræftet ved Betragtning af en Opgørelse

Indskrift over Porten i Halds Gaard.

fra Begyndelsen af 80erne²⁾), der giver Oplysning om de da bestaaende aarhusianske industrielle Virksomheder og deres Oprettelsesaar. Ved at følge de større af disse Virksomheder tilbage til deres Oprindelse finder man, at de enten var anlagt senere end i Aarene omkring 1850 eller paa dette Tidspunkt i hvert Fald befandt sig paa et meget lidt fremskredent Stadium af deres senere Udvikling. I 40erne, nævnes det, fandtes kun een høj Skorsten i Byen, tilhørende Brødrene Jensens Bryggeri i Mejlgade³⁾).

En ikke ringe Del af den aarhusianske Befolkning ernærede sig som Søfolk paa Byens Skibe eller — naar de blev gamle — ved Fiskeri paa Bugten. Gaderne i Havnens Nærhed var i overvejende Grad beboet af Søfolk og Fiskere.

I de seneste af Enevældens Tiaar var der vel sket en Forskydning mellem Københavns og Provinskøbstædernes Handel i de sidstes Favør, men dette skyldtes blandt andet Svækkelsen af Københavns handelsmæssige Position efter de haarde Tab under Napoleonskrigene, og i Københavns Sted som Mellemlid i Udenrigshandelen var Hamborg nu for en stor Del traadt. Hamborgske Handelshuse beherskede en væsentlig Del af Udførselen fra Jylland, ikke alene til tyske Stater, men ogsaa til England, Holland og andre Lande, og for Importens Vedkommende var Forholdet et lignende. Op gennem den jyske Halvø sværmede i stort Antal de hamborgske Probenreutere, den Tids Handelsrejsende, medens Importvarerne fulgte efter. Ogsaa fra Flensborg vides en stor Del Varer at være tilført de nørrejyske Købstæder, til dels ad Landvejen⁴⁾), og især i Indarbejdelsen af de ny Industriprodukter, der efterhaanden kom frem, har flensborgske Handlende sikkert taget livlig Del. Benævnelsen »Flensborg-Lager« vidner endnu i mange Byer herom. — Det skulde nu vise sig, om Kongerigets Provinsbyer kunde frigøre sig for disse overmægtige kommercielle Indflydelser sydfra. Hvad specielt Aarhus angaar, kan vi pege paa, at denne By laa daarligt, ja afsides, for Handelsveje, der fulgte den jyske Halvø's Udstrækning i Retning Syd-Nord. Derimod havde Aarhus altid draget Fordel af Handelsforbindelsen mellem Jylland og Øerne (København) og laa i det hele gunstigt for Betjening af Jyllands søværts Forbindelse med Omverdenen.

B. PROVINSKØBSTÆDERNE I FREMGANG

For den bymæssige Udvikling i Danmark blev Aarene omkring det 19. Aarhundredes Midte i mange Henseender skelsættende. Det stillestaaende Præg, der i Aarhundreder havde hvilet over Landets Provinsbyer, udviskedes nu ganske, og en Tid oprandt, hvor Fremgang og Vækst var de herskende

²⁾ I. F. Bayer: Dansk Provinsindustri, statistisk fremstillet. Kbh. 1885. ³⁾ R. Nielsen: Aarhus i Fyrreerne. Aarhus og København 1901, S. 129. ⁴⁾ I. F. Bayer: Arkiv for Handel, Skibsfart og Toldvæsen 1854, S. 103.

Tendenser. Aarsagerne til denne Vending maa søges i flere Forhold. Medvirkende var baade den almindelige Udvikling ude i den store Verden og mere specielle Tildragelser herhjemme.

Allerede i Slutningen af det 18. Aarhundrede var en storslaet teknisk Udvikling indledet, som efterhaanden paa afgørende Vis skulde føre til Udvildelse og Omformning af Samfundets Produktionsapparat og hele erhvervsmæssige Opbygning, hvilket igen betød en stor og stigende Forskydning i Favør af Byerhvervene.

I Danmark naaede Udviklingen en Del senere frem end i de store Lande, og i Særdeleshed gjaldt det i Provinserne i Monarkiets kongerigske Del. Men mod Slutningen af det 19. Aarhundredes første Halvdel begynder en ny Tid ogsaa at mærkes her, og snart var den i fuld Udfoldelse. Den store Prisstigningsbølge, der i 1850erne gik over Verden, hidrørende fra Guldfundene i Australien i 1848 og i Kalifornien tre Aar senere, og overalt virkede befrugtende paa Erhvervslivet, naaede ogsaa ud til de smaa danske Provinsbyer. Og kom der end Tilbageslag i Konjunkturerne, var Byernes Udvikling nu bragt ind i Spor, hvor den fremadskridende Bevægelse var den absolut herskende.

En Manifestation af, at en ny Tid var ved at oprinde, og paa sin Vis tilige en Betingelse for, at den foregaaende Udvikling rigtig kunde komme til Udfoldelse, var den Ændring af de næringsretlige Forhold herhjemme, som fandt Sted ved Udstedelsen af Næringsloven af 1857. I god Samklang med Tidens liberalistiske Strømninger ophævede denne Lov det fra Middelalderen stammende Laugsvæsen, der nu nærmest følte som en Spændetrøje for Erhvervslivet, og samtidig blev Købstædernes hidtidige Eneret til de fleste vigtige Næringer frataget dem, idet man dog for at mildne Overgangsvanskelighederne lagde de saakaldte »Læbælter« udenom Byerne, i hvilke Omraader Retten til Næringsdrift indtil videre forblev stærkt indskrænket. Almindelig Næringsfrihed var dermed i det væsentlige indført og fri Bane givet for de Virksomheder, som forstod at drage sig de tekniske og økonomiske Fremskridt til Nytte.

For de gamle Købstæder kunde Næringsfriheden synes et tveægget Sværd. Thi nu kunde der jo vokse Konkurrenter op rundt om i Landdistrikterne, hvor Forholdene egnede sig derfor. I stort Omfang blev Stationerne paa de Jernbaner, der efterhaanden anlagdes, Centrur for den omliggende Egn Erhvervsliv, idet forskellige Haandværkere, Købmænd og andre Handlende slog sig ned her. Af de særligt velbeliggende Stationsbyer naaede flere endda i Tidens Løb op paa Højde med eller blev større end den gamle Købstad, i hvis Opland de var beliggende. Og Læbælterne, der var ment som en Begunstigelse for Købstæderne, viste sig snart til megen Misfornøjelse for disses Handelsstand at blive frodige Arnesteder for Brugsforeningerne, der kunde etablere sig uden Næringsbevis.

Men i Almindelighed var Udviklingen til Gavn for Købstæderne, ihvert Fald de større iblandt disse, som forblev Hovedcentre for Oplandets økonomiske og kulturelle Liv. Opblomstringen af dette gennem de industrielle Fremskridt og ved Pengeøkonomiens Fremtrængen i Landbruget betød et Plus for disse Købstæders Erhvervsliv, der langt opvejede det Minus, som Konkurrencen fra Stationsbyerne medførte.

Udefra kommende Begivenheder af mere speciel Karakter bidrog yderligere til at fremhjelpe de danske Provinskøbstæders, særlig de jyskes, Vækst, saaledes Pengekriserne i 1847 og 1857, der medførte en afgørende Svækkelse af Hamborgs Overmagtsstilling i dansk Handelsliv, hvortil ogsaa den under de slesvigske Krige opblussende antityske Stemning bidrog.

Endelig var Hertugdømmernes Afstaaelse i 1864 givetvis til økonomisk Fordel for Kongerigets Byer. Naar den industrielle Udvikling i Danmark havde haft svært ved at komme i Gang, skyldtes det ikke mindst de Vanskeligheder, som Konkurrencen med den højere udviklede holstenske Industri gav. Med Afstaaelsen flyttedes denne jo udenfor Toldgrænsen, og samtidig modvirkedes den generende Konkurrence fra Flensborg. Hvad det skulde komme til at betyde for de jyske Byer, at Afstaaelsen tillige besværliggjorde Benyttelsen af de gamle Udførselsveje til England over slesvigske Havne og Hamborg, vil vi senere komme ind paa⁵⁾.

Til Slut skal det nævnes, at den alvorlige Krise, som ramte det danske Landbrug i 80erne, og som det maatte imødegaa ved en gennemgribende Produktionsomlægning, i det lange Løb blev til Fordel for Landets Byer gennem den forøgede Omsætning, der herved skabtes. Da Kornmængderne fra de nyopdyrkede amerikanske Prærier begyndte at vælte frem paa de europæiske Markeder med den Følge, at Priserne sloges stærkt ned, blev Korneksporten en Underskudsforretning for de danske Landmænd. I Stedet kastede man sig over Produktionen af animalske Landbrugsartikler Smør, Flæsk og Æg, og Eksporten af disse Produkter blev efterhaanden saa stor, at ikke alene Landets tidligere Overskud af Korn medgik som Raastof i Produktionen heraf, men at yderligere en stærkt stigende Import af Korn og Foderstoffer kom i Gang. I Landets Havnebyer afløstes saaledes Udførselen af Kornvarer af Indførsel heraf, men dertil kom de stærkt stigende Eksportmængder af Husdyrbrugets Produkter.

Med Hensyn til Byernes indbyrdes Forhold kan siges, at hvad Næringsfriheden og den hertil knyttede handelsmæssige, industrielle og trafikale Udvikling betød for de enkelte Personer og Virksomheder, nemlig at den stærkeres Ret sattes i Højsædet, det kom den paa en vis Maade ogsaa til at betyde for de forskellige Bysamfund. Nu faldt de Skranker lidt efter lidt, som hindrede den ene By i at gribe ind i den andens næringsmæssige Cirkler. De gamle Oplandsbaand løsnedes, Trafikforbedringerne øgede Byernes Ak-

⁵⁾ Jvfr. Havnens og Skibsfartens Historie.

tionsradius, og den ny Teknik styrkede Tendensen til Stordrift og Koncentration af de produktive Virksomheder. Banen var fri for initiativrig Udnyttelse af den enkelte Bys særlige Fortrin og Betingelser. De østjyske Havnebyer havde i mange Henseender omtrent lige gode Udviklingsmuligheder. — Hvilken af dem skulde gaa af med Sejren og blive Halvøens førende By?

C. TRAFIKUDVIKLINGEN I JYLLAND

En Faktor af meget væsentlig Betydning for Byernes Opvækst blev ganske naturligt Udviklingen paa det trafikale Omraade, og herunder maatte det navnlig blive af Vigtighed, hvilke Retningslinier der sejrede indenfor Jernbanepolitikken. En ændret Linieføring af de jyske Hovedjernbaner kunde have givet den bymæssige Udvikling i Jylland et helt andet Forløb, end denne faktisk fik.

Landtrafikken i Nørrejylland var ved det 19. Aarhundredes Midte endnu udelukkende henvist til Landevejene, hvor Persontrafikken og den lettere Godstransport — Pakker og lignende — var organiseret af Post- og Befordringsvæsenet, der for Datidens Samkvem spillede en lignende Rolle som Statsbanerne for en senere Tids Trafik. Selvom der efterhaanden var indrettet hyppige og efter Omstændighederne hurtige Hestevognsforbindelser ad et ret finmasket Net af Postruter, kunde der jo langt fra herigennem bydes det rejsende Publikum saa gunstige Befordringsvilkaar, som Jernbanerne i den nu kommende Tid blev i Stand til at yde. Men især var det Godstrafikken, som sammenlignet med Nutidens Forhold stod langt tilbage. Jernbanernes Transportevne er saa langt større end Hestevognenes, at Indførelsen af dette ny Transportmiddel nødvendigvis maatte virke revolutionerende paa alle Afsætnings- og Tilførselsforhold.

De jyske Jernbaneanlæg har en broget Forhistorie bag sig med Fremsættelse og Drøftelse af mangfoldige Projekter og Principper, før noget praktisk Resultat naaedes. Fra een Side holdt man paa en Længdebane, der modsvarede Halvøens største Udstrækning i Nord-Syd og kunde arvtage Postruternes hovedsagelig nord-syd-gaa-

Sir Morton Peto.
Fotografi i Den gamle By.

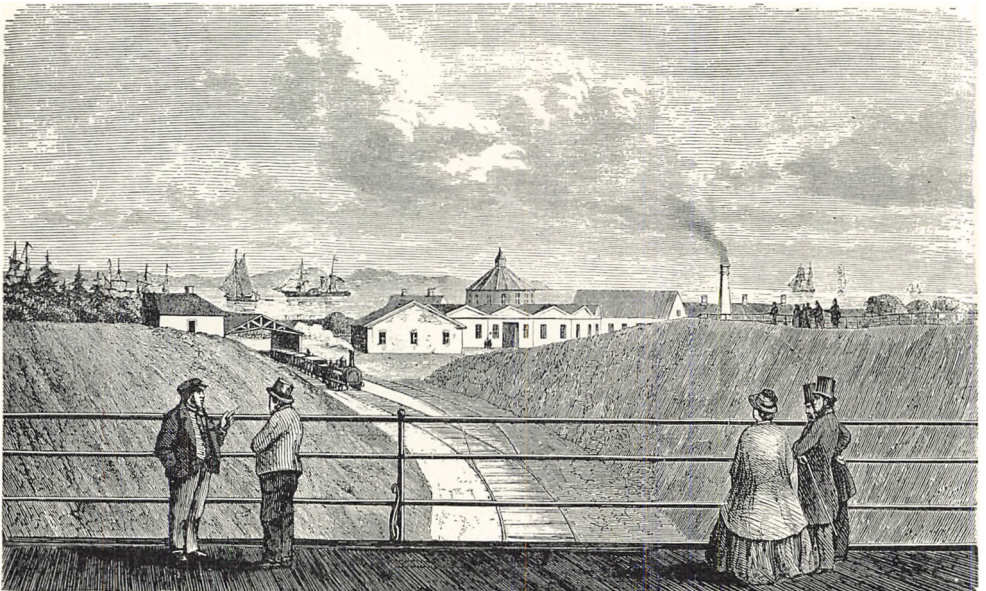

Ingeniør Scott.
Fotografi i Den gamle By.

ende Trafik. Andre var Tillhængere af et Tværbanesystem med Forbindelser mellem de mange og gode østjydske Havne og de trafikalt daarligt betjente vestligere Dele af Jylland. Fra denne Side anførtes det, at saadanne Tværlinier vilde pege mod København, medens en Længdebane vilde bidrage til at opretholde Hamborgs kommercielle Indflydelse paa Halvøen og i det hele styrke Forbindelserne sydpaa, et Argument som man i Tiden mellem de slesvigske Krige ganske naturligt maatte lægge stor Vægt paa. Dog var det fortrinsvis i Hovedstadens national-liberale Kredse, at saadanne Anskuelser næredes, medens man i Jylland ikke var blind for, at der gennem Bevarelsen af en vis Forbindelse

med Hamborg kunde sikres en gavnlig Modvægt mod Københavns dominerende Stilling i dansk Forretningsliv.

Til at begynde med kunde det synes, som om Tværbanesystemet skulde blive det sejrende. Baade den første holstenske og den første slesvigske

Indkørslen til Aarhus Banegaard 1862.
Efter Træsnit i Illustreret Tidende.

Jernbane havde nærmest Karakter af Tværbaner, og det samme gjaldt den første nørrejske Jernbane.

Ved Lov af 4. Marts 1857 gaves der Regeringen Bemyndigelse til at meddele Koncession paa Anlæg af en Bane fra Aarhus over Viborg til Venøbugten eller Holstebro med Sidebane til Randers. Efter at de fornødne Terrænundersøgelser og Overslag var udførte, traadte Regeringen i Underhandling med den engelske Jernbaneingeniør Morton Peto, der blandt andet

Baneguardspladsen og Aarhus ældste Banegaard i Tresserne.

havde bygget og nu drev den slesvigske Jernbane. I Efteraaret 1859 udstedtes Koncession til hans Firma, Peto, Brassey og Bett, og kort efter begyndte Arbejdet i Marken med Englænderen F. J. Rowan som Overingeniør. I Aarhus indrettede Selskabet sig en Arbejdsplads paa de da ubebyggede Arealer mellem Sønderallé, Rysegade og Fredensgade, senere i mange Aar kaldt Scott's Plads efter den Ingeniør, der havde Ledelsen her.

De mægtige Jordarbejder, som skulde udføres og i Hovedsagen maatte udføres ved Haandkraft, stødte paa adskillige Vanskeligheder. I Mølleengen sank Grunden saaledes ikke mindre end 15 Fod, efterhaanden som man fyldte Jord paa, og omfattende Piloteringer maatte foretages. Selve Banegaardsanlægget i Aarhus var færdigt i Oktober 1861⁶⁾. Det omfattede Stationsbygning med tre Ventesale, Post- og Restaurationslokale, overdækket »Peronhal«, Lokomotiv- og Vognremiser samt forskellige Værkstedbygninger,

⁶⁾ III. Tid. 1861—62, S. 403.

Materialhuse med mere. Banegaarden laa da et godt Stykke udenfor Byen. Fra Søndergade kunde man naa dertil gennem Gartner Jensens Have ad en Sti, der senere blev til den nuværende Ryesgade. Vognfærdselen maatte enten søge om ad Fredensgade eller ad Frederiksallé. — Til Havnen blev etableret Forbindelse ved en Hestebane, som paa Viadukter førtes over Spanien og Grønland og ad en Svingbro over Aaen.

J. M. Mørk.
1827—1889.

I 1862 var den første Sektion af den nørrejske Bane, Stykket Aarhus—Randers, færdiganlagt, og den 3. September fandt den højtidelige Indvielse Sted. — Kong Frederik VII med Gemalinde ledsaget af et fornemt Følge deltog i Rejsen med det første Tog. Dette udgik fra Aarhus, og næste Dag vendte det tilbage hertil fra Randers med Indvielsesgæsterne. Overalt var Befolkningen mødt frem for at tage det ny Trafikmiddel i Øjesyn og hylde den folkekære Konge. Den 4. September begyndte den daglige Drift. To Tog i hver Retning var nok til at klare Trafikken, men ved særlige Lejligheder sattes Ekstratog i Gang⁷⁾.

Den øvrige Del af den nørrejske Jernbane, Strækningen Langaa—Struer, aabnedes for Driften i tre Dele henholdsvis i 1863, 1864 og 1865. Aarhus (og Randers) var dermed kommet i direkte Forbindelse med udstrakte midt- og vestjyske Egne, herunder Dele af Limfjordsomraadet, som Aalborg fra gammel Tid betragtede som sit specielle Handelsdomæne.

Imidlertid skulde det dog blive en Længdebane, der kom til at udgøre Hovednerven i den jyske Halvøes Jernbanesystem. Naar Aarhus—Struer Banen kom først, skyldtes det, foruden at den i finansiell Henseende var mere overkommelig, at man ikke kunde blive enige om Længdebanens Linieføring. For det første, allerede i 1846, fremkomne Projekt, der gik ud paa at lægge Banen paa den jyske Højderyg, talte, at Anlægget dér blev væsentlig billigere end gennem det stærkt kuperede Terræn i Østjylland, og at man ved at følge dette Projekt ophjalp de svagt befolkede og med Trafikmidler daarligt forsynede midtjyske Egne. Her overfor gjordes det gældende, at en Østkystbane vilde have betydelig større Chance for at blive rentabel, og fra militær Side anbefaledes en saadan Bane stærkt som mest tjenlig for Halvøens Forsvar. Efterhaanden som Aarene gik, uden at noget af Pro-

⁷⁾ M. Buch og C. J. Gomard: Danmarks Jernbaner I, Kbhvn. 1933, S. 189 ff.

jekterne kom til Udførelse, dreves Midtbanens Tilhængere, der oprindeligt synes at have været de talrigste, fra Skanse til Skanse, saaledes at Slutresultatet — til Held for Aarhus — blev en Linieføring saa østlig som næsten overhovedet mulig⁹⁾. Et i sidste Øjeblik af Indenrigsministeren fremsat Lovforslag om at gøre ikke Aarhus men Brabrand til Knudepunkt for den nordlige og sydlige Del af Længdebanen vakte selvsagt stor Bestyrtelse i Aarhus, men det lykkedes Byens energiske Folketingsmand, Konsul Mørk, at faa nævnte Plan forpurret⁹⁾. Det allerede anlagte Banestykke Aarhus—Randers indgik som et Led i Længdebanen, hvoraf iøvrigt Strækningen Aarhus—Fredericia aabnedes for Drift i 1868 og Randers—Aalborg i 1869. I sin Helhed, fra Vamdrup til Frederikshavn, var Banen færdig i 1879.

Med de i Aarene 1871—81 og 1874 aabnede to Tværbaner Skanderborg—Skjern og Lunderskov—Esbjerg—Varde samt den i 1876—77 aabnede Aarhus—Ryomgaard(—Grenaa) Bane havde Aarhus nu Jernbaneforbindelse med praktisk talt alle Dele af Jylland, og hertil kom senere to Baner af mere lokal Interesse, Privatbanerne »Hads—Ning Herreders Jernbane«, Aarhus—Odder—Hou, aabnet 1884, og Aarhus—Hammel Banen, der aabnedes i 1902 og i 1914 forlængedes til Thorsø.

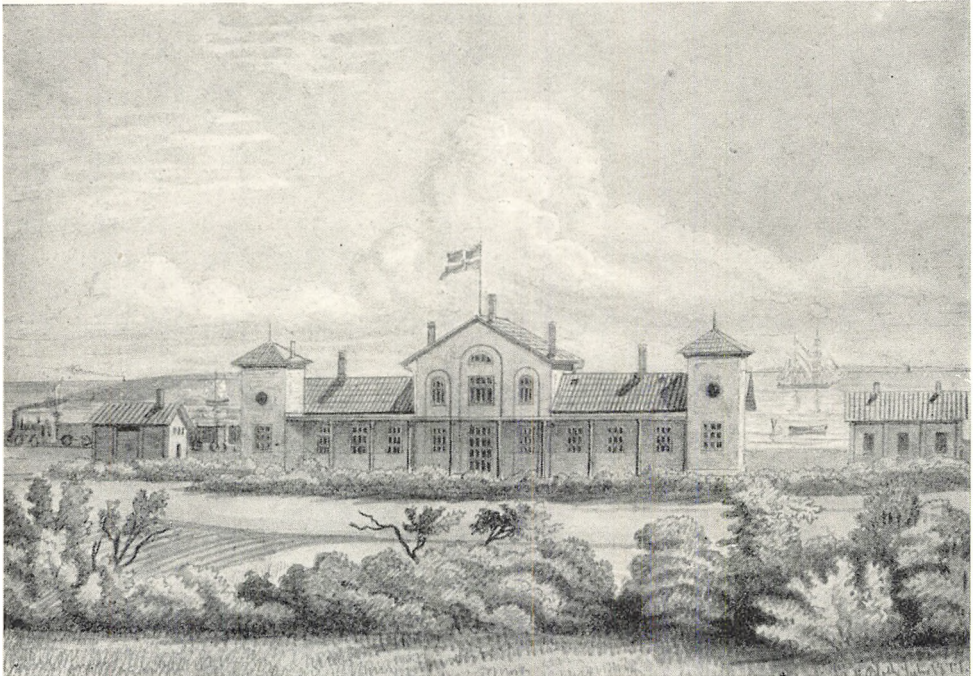
Driften af de første jyske (og fynske) Baner blev overtaget af et af det engelske Anlægsfirma oprettet Driftsselskab, efterhaanden som de aabnedes for Trafik. Direktøren for den slesvigske Bane, Englænderen Louth, blev tillige ansat som Direktør for det jysk-fynske Driftsselskab, og de paagældende Baner lededes derfor til at begynde med fra Flensborg. Anlægsentreprenøren, Sir Morton Peto, vilde dog helst ud af sine Forpligtelser med Hensyn til Driftsselskabet, men paa Rigsdagen var der endnu ikke Stemning for Statsdrift. Da den slesvigske Bane efter 1864 var købt af et berlinsk Selskab, opstod der i Offentligheden Frygt for, at de jysk-fynske Baner skulde gaa samme Vej. »Dagbladet« var allerede naaet til at betegne denne Mulighed som »det første Skridt til Nørrejyllands Tab«¹⁰⁾. Det var dog en unødigt Ængstelse. Banernes Hovedledelse flyttedes til Aarhus, og Englænderen Trevithick ansattes i 1865 som Driftsselskabets selvstændige Direktør. Planer om Sammenslutning med det sjæl-

Generaldirektør Niels Holst.
1828—1889.

⁹⁾ L. Koefoed: Danmarks, Norges og Sveriges Jernbaner, Kbh. 1884, S. 43 ff. ⁹⁾ Aa. St. 25/4 og 2/5 1866. ¹⁰⁾ Aa. St. 17/5 1865.

landske Jernbaneselskab lykkedes det vel ikke at faa gennemført nu, men i 1867 overtoges Banerne af Staten med den hidtidige Tilsynsførende, Ingeniørkaptajn Niels Holst, som Direktør. De sjællandske Jernbaner var derimod stadig i privat Eje og Drift, og den Takstpolitik, der førtes af det sjællandske Jernbaneselskab, begunstigede snarest den jyske Halvøvs trafikmæssige Orientering sydpaa fremfor mod Hovedstaden¹¹⁾. I 1880 købtes

Den nye Banestation i Aarhus (Ryombanen).
Efter Tegning af Bloch-Suhr 1877. Nationalmuseet II.

imidlertid disse Baner af Staten, og 1884 sammensluttedes de med de jyskfynske under een Ledelse. N. Holst flyttede nu til København som Generaldirektør for de samlede danske Statsbaner, men Aarhus beholdt Distriktsledelsen for Banestrækningerne Vest for Storebælt, og her anlagdes disses Centralværksteder.

De saakaldte »østjyske Jernbaner«, nemlig Strækningerne Randers—Ryomgaard—Grenaa og Aarhus—Ryomgaard var oprindelig anlagte som Privatbaner. Randers—Grenaa Banen byggedes i Henhold til en Lov af 1873 og aabnedes for Driften i 1876. I Aarhus var man, da Loven vedtoges, klar over, at denne Bane vilde true Byens Interesser. Man tog derfor et energisk Arbejde op for Gennemførelse af en Forbindelsesbane mellem Aarhus og

¹¹⁾ Aa. St. 24/2 1869.

et Punkt paa Randers—Grenaa Banen, hvorved dennes Virkninger kunde neutraliseres. Regering og Rigsdag stillede sig til at begynde med uvilligt overfor disse Bestræbelser, men til Slut blev dog de aarhusianske Ønsker imødekommet, og i 1877 kunde Banen mellem Aarhus og Ryomgaard aabnes for Driften. Den indførtes i Aarhus til den paa opfyldt Terræn byggede Østbanegaard, hvorfra der ad Havnebanen etableredes Forbindelse til Hovedbanegaarden. Der var i Forvejen afsluttet en Overenskomst med Randers—Grenaa Jernbaneselskab om fælles Drift, men alligevel blev det pekuniære Resultat utilfredsstillende. Staten maatte træde hjælpende til, og det endte med, at begge Djurslandsbanerne i 1881 købtes og indlemmedes i de jysk-fynske Statsbaner¹²⁾.

Jernbanerne fik deres afgørende Betydning for Aarhus gennem det helde Sammenspil, der kom i Stand med Udviklingen af Byens Havn og Skibstrafikken herpaa. — Her skal anføres nogle Tal for Person- og Godstrafikken paa Aarhus Hovedbanegaard 1866/67—1900/01¹³⁾.

Gennemsnitlig aarligt	Person- befordring	Godsbefordring			
		Fra Aarhus H.		Til Aarhus H.	
	Antal Rejser fra Aarhus H.	Stykgods 1000 Tons	Vogn- ladningsgods 1000 Tons	Stykgods 1000 Tons	Vogn- ladningsgods 1000 Tons
1866/67—70/71	82786	16735		17275	
1871/72—75/76	103880	50397		38225	
1876/77—80/81	150150	11596	53455	5931	32317
1881/82—85/86	162962	12645	86916	5445	22034
1886/87—90/91	168301	13683	112647	6486	16648
1891/92—95/96	182742	18865	145066	8646	24811
1896/97—1900/01	229892	25784	227729	12747	37193

Iøjnefaldende er navnlig den store Forøgelse af det fra Aarhus afsendte Vognladningsgods. I Aarhundredets sidste Femaar var Mængden heraf saaledes mere end fire Gange saa stor som blot 20 Aar i Forvejen. Omvendt ser vi, at det indgaaende Vognladningsgods var i Nedgang fra midt i 70erne til sidst i 80erne, hvorefter Stigning igen fandt Sted. Vi skal senere omtale Aarsagerne til disse Forskydninger.

Efterhaanden som Jernbanenet udvidedes, mistede den af Postvæsenet organiserede Befordring af Personer naturligvis sin Betydning og hørte snart en svunden Tid til. Endnu sidst i 70erne udgik der dog fra Aarhus personbefordrende Postvognsforbindelser til Grenaa, Odder, Rønede og Hammel, og Odderruten ophørte først i 1884. Transporten over Havnen spillede en særlig Rolle for Byens Erhvervsliv, men om denne Transport henvises til Afsnittet om Havn og Skibsfart.

¹²⁾ L. Kofoed: Anf. V., 130 ff. ¹³⁾ Efter Statsbanernes aarlige Driftberetninger.

D. HANDEL OG INDUSTRI

Naar vi fra Nutiden skuer tilbage paa aarhusiansk Næringsliv i tidligere Tider, vil vi finde, at en Række af de Erhvervsforetagender, der i Tidens Løb skulde komme til at staa som de førende i Byens og til Dels Landets økonomiske Liv, grundlagdes netop i Aarene kort før og kort efter det 19.

Kødtorvet (nu Clemenstorv).

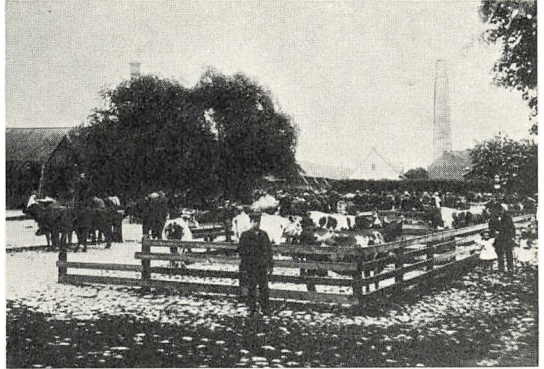
Aarhundredes Midte. Ejendommeligt er det at lægge Mærke til, hvorledes Begyndelsen i mange Tilfælde formede sig paa temmelig ensartet Vis.

Udgangspunktet ses ofte at have været en lille Købmandsbutik eller almindelig Produkthandel med Kundekreds i Byen og dens nærmeste Omegn. Et fælles Karaktertræk er ogsaa, at der snart blandt de mange Varer, Firmaet handlede med, udskiltes nogle enkelte, som blev Firmaets Hovedartikler, og for hvilke der oparbejdedes en Kundekreds, ikke alene i Aarhus By og Opland, men efterhaanden i det meste af Jylland, alt imens de øvrige Forretningsgrene opgaves eller udskiltes i særlige Virksomheder.

Handelens og Industriens Historie i en By er i første Række de enkelte Firmaers Historie, og i det 19. Aarhundredes Aarhus gjaldt dette i Særdeles-

hed. Det var ikke Byens Øvrighedspersoner, der skabte den storslaaede Udvikling, Aarhus i dette Aarhundrede kom ind i, eller Landets Regering der havde planlagt en saadan. Det var — kan det med større Føje siges — rundt omkring i lavloftede Forretningskontorer, i uanselige gammeldags Butikker, i Værksteder og smaa Fabrikker, at Byens økonomiske Historie i disse Aar blev skrevet.

Blandt Navnene paa denne Tids dygtige aarhusianske Forretningsmænd straalder Købmand Hans Broges Navn med særlig Glans. Hans Broge var født i Grenaa i 1822, men kom 15 Aar gammel i Handelslære i Aarhus hos Firmaet H. Meulengracht & Søn. Efter forskellige Ansættelser, blandt andet som Rejsende for et Købmandshus i Hamborg, vendte han tilbage til Aarhus, hvor han i 1847 grundlagde sin egen Forretning, en Produktforretning af sædvanlig Type, der blev Udgangspunktet for en snart vidtspændende Forretningsvirksomhed. Fra nu af og til sin

Kvægtorvet (nu Vesterbros Torv).

Død i 1908 var Hans Broge fast knyttet til Aarhus, og altid var han stærkt interesseret i at virke til Gavn for Byen. Mangfoldige var de Lejligheder, hvor man saa ham træde frem for Offentligheden som Talsmand for Byens Interesser, som Indbyder til Møder eller Medstifter af denne eller hin Institution. Næppe noget større Foretagende af almen Betydning kom i hans Tid i Stand i Aarhus, uden at han paa eller anden Maade havde Del i det, og over det meste af Jylland sporedes hans Virke. »Jydernes Kong Hans« var det stolte Tilnavn, man gav ham.

Det var Hans Broges Storhed, at han ikke alene forstod forretningsmæssigt at udnytte de Muligheder, den økonomiske Udvikling i hans Tids Jylland frembød, men i vidt Omfang selv greb ind i og fremmede denne Udvikling. Navnlig er hans Fortjenester af Smøreksporens Udvikling betydelige. Tidligere blev en stor Del af Herregaardssmørret i Jylland opkøbt af Kieler-Købmænd og sendt til England som Kieler-Smør. Broge, der i Særdeleshed havde kastet sig over Handelen med Landbrugsprodukter, fik en direkte Udførsel til England i Gang, og da Vanskeligheden ved at opretholde en regelmæssig Eksport af Smør især bestod i at skaffe Eksportsmør frem om Vinteren, gik han ind i et ihærdigt og vellykket Agitationsarbejde for at faa Landmændene til at give Kreaturerne Kraftfoder for saaledes at sikre en mere regelmæssig Produktion og tillige opnaa en Forbedring af Smørrets

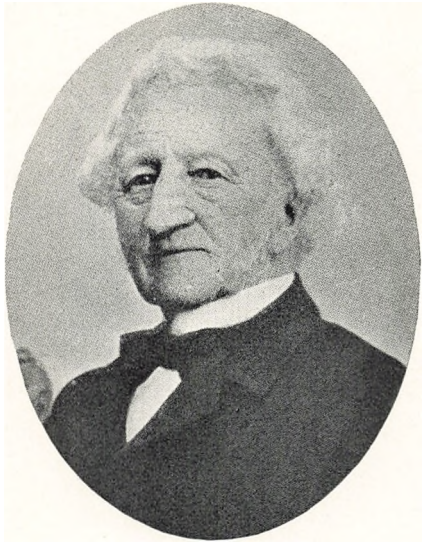
Hans Broge.
1822—1908.

Kvalitet. Et Led i dette Agitationsarbejde, der ikke mindst var møntet paa de mellemstore og mindre Landmænd, blev den Smørudstilling, der paa hans og Professor Segelckes Initiativ i 1868 afholdtes i Aarhus som den første her i Landet¹⁴).

For det jyske Landbrugs Udvikling fik Broges Virksomhed megen Betydning, og Aarhus blev i flere Henseender et Centrum for de vigtige erhvervsmæssige Omlægninger og Nydannelser, der fulgte i Landbrugsudviklingens Fodspor. Baade direkte og indirekte høstede Byen adskillige Fordele herved.

Som Hans Broge byggede en stor Forretning op paa Handelen med Landbrugsprodukter, voksede en Række andre aarhusianske Firmaer sig store paa hver sin Handelsartikel. Nedenfor skal som Eksempler paa denne Udvikling anføres nogle Hovedtræk af et Faatal større Firmaers Udviklingshistorie¹⁵).

For det i 1841 stiftede Firma Ingwersen & Rahr, der til at begynde med drev almindelig Produktforretning, blev Jernet Hovedartiklen. Den maskinelle Udvikling, der foregik, Jernbaneanlægene, Fabriks- og Boligbyggeriet og forskelligt andet, krævede en stærkt stigende Indførsel heraf. I 1856 gik Firmaet over til udelukkende at handle med Jern og Jernvarer. Det blev en af Jyllands førende Virksomheder paa dette Omraade og udvidedes i 1893 yderligere, idet det sammensluttedes med den af Rahrs Søn, Viggo L. Rahr, i 1887 stiftede Forretning i Jernbjælker og Rør. Store Pakhuse byg-

Edwin Rahr.
1815—1896.

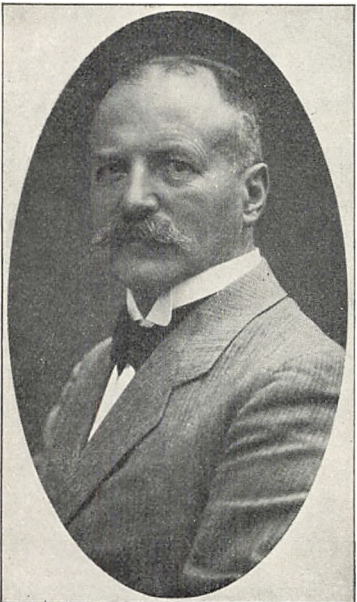

Harald Jørgensen.
1828—1901.

¹⁴) Tidsskrift for Landøkonomi. 1908, S. 351 ff., S. P. Petersen: Blade af Landbrugets Historie i Aarhus Amt (Festskrift i Anledning af Aarhus Landboforenings 50 Aars Jubilæum (1842—92), S. 85, 94 ff., og Engelstoft og Dahl: Dansk biografisk Leksikon IV, S. 167 ff. ¹⁵) Oplysningerne er dels meddelt af Firmaerne selv, dels hentede fra forskellige trykte Kilder, bl. a. »De danske Byerhverv i Tekst og Billeder«, Jylland, Kbhvn. 1904, og »Dansk Erhvervsliv«, Særtryk af Berlingske Tidende 1923—24.

I. C. Seidelin.
1826—1888.

Louis Hammerich.
1859—1931.

gedes for at rumme Firmaets Lagerbeholdning af de mangeartede Artikler, Jern- og Sanitetsbranchen omfatter.

I 1855 overtog Harald Jørgensen Hans Broges Korn-, Butiks- og Tømmerhandel (den saakaldte Bondehandel) paa Mindegade¹⁶⁾. Dette Firma specialiserede sig ret tidligt dels i Korn- og dels i Træhandel. Efterat J. M. Stilling i 1864 var blevet ansat i Firmaet, nedlagdes Kornhandelen, medens Handelen med Træ udvikledes i meget stort Omfang. I 1896 sammensluttedes Firmaet med Firmaet Petersen & Matzen til Aktieselskabet »Aarhus Trælasthandel«. Til Landets ældste Specialforretninger indenfor Handelen med Træ hører endvidere »Aarhus Tømmerhandel«, der grundlagdes i 1852 af M. Meden.

Købmand I. C. Seidelin, der senere var med til at stifte Aarhus Privatbank og blev denne Banks mangeaarige Direktør, oparbejdede en meget betydelig Specialforretning i Bygningsartikler. Det store Firma, der var grundlagt i 1854, overtoges i 1884 af L. Hammerich, der ledede det til fortsat stigende Fremgang.

I 1855 flyttede Urmager J. C. Filtenborg fra Nykøbing Mors til Aarhus og aabnede her en Detailforretning med Ure. Han begyndte senere at tage Ure og Urdele hjem til Videre salg til andre Detaillister, og denne Handel tog saa stort Opsving, at han besluttede udelukkende at hellige sig denne. I Begyndelsen af 1880erne overtoges et københavnsk Ur-firma, der omdannedes til Hovedstadsfilial af Firmaet i Aarhus. Efter I. C. Filtenborgs Død i 1891 fortsattes Forretningen af hans Nevø, den senere Etatsraad Chr. Filtenborg. Foruden Salget i Danmark, der støttedes ved Oprettelsen af forskellige Filialer, oparbejdedes en betydelig Forretning paa Sverrig og Norge. Siden 1878 har Firmaet fremstillet Urkasser

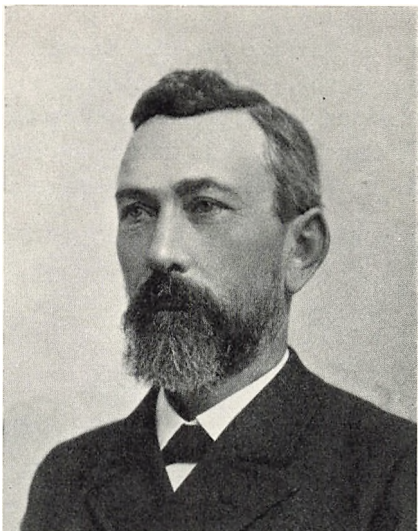
¹⁶⁾ Otto Jørgensen: Slægten Jørgensen fra Følle. Aarhus 1918, S. 38.

med mere. I 1895 oprettedes i Aarhus en Fabrik herfor¹⁷⁾).

Rudolph Wulff, der i 1865 fik Borger- skab som Købmand i Aarhus, oparbej- dede en meget stor Forretning med Kul, Jern og Petroleum, og i Særdeleshed indenfor sidstnævnte Branche kom Fir- maet til at indtage en fremskudt Stil- ling. Wulff blev Provinsens største Pe- troleumsimportør, og i 1889 dannedes »Det danske Petroleums Aktie Selskab« ved Sammenslutning mellem denne Gren af Wulffs Forretning og to store køben- havnske Petroleumsfirmaer.

Hans Schourup grundlagde i 1870 en Detailforretning i Isenkram og Køkken- udstyr, som han førte frem til en af Jyl- lands største i Branchen. I 1889 afstod han Detailforretningen og anlagde en Engroshandel særlig med grove Jernvarer og Metaller. I 1901 sammenslutte- des Firmaet med Jyllands Staal- og Maskinforretning og blev samtidig Ak- tieselskab. — Firmaet Joh. Baune & Co., der blev grundlagt i 1876, drev Engroshandel med Smør, Korn og Fo- derstoffer. Særlig Smørhandelen blev Fir- maets Speciale, og Baune, der senere op- rettede en Filial i Hovedstaden, udvidede dets Virkefelt i denne Branche ved at op- dyrke en omfattende Forretning med si- birisk Smør.

I 1896 fandt en meget betydelig Kon- centration Sted indenfor den østjydske Korn- og Foderstofhandel, idet »Korn- og Foderstofkompagniet« i Aarhus op- rettedes ved Overtagelse af følgende Fir- maers Kornforretninger: Hans Broges, Mønstedts, S. M. Holsts og Baunes, samt Ankerstjernes i Randers og Meulen- grachts i Horsens. Det var efterhaanden blevet vanskeligt for de jyske Forretnin- ger i Kornbranchen at staa sig i Konkur- rensen med København og Hamborg,

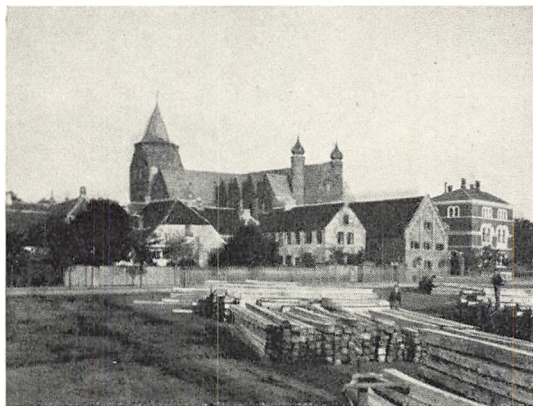
Rudolph Wulff.
1838—1896.

Joh. Baune.
1848—1933.

¹⁷⁾ A/S J. C. Filtenborg gennem 75 Aar 1855—1930, Aarhus.

særlig da de indbyrdes førte skarp Konkurrence. Den nyaabnede Kielerkanal havde ogsaa sin Andel i, at Jyderne begyndte at tabe det Fodfæste paa Øerne, de hidtil havde haft. Nu kunde Kornvarerne i Hamborg omlades i Smaaskibe til København og Øerne. Dertil kom Aabningen af Københavns Frihavn med dens mange ny Indretninger. Ved Sammenslutningen mellem de nævnte østjyske Forretninger skabtes Landets største Foretagende i

Havnegade i Halvfjerdserne.

Her blev Kul- og Kornkompagniernes Bygninger opført i Halvfemserne.

Branchen, hvilket med Lethed tog Konkurrencen op med københavnske og hamborgske Firmaer. Det ny Selskab, hvis første Formand blev Otto Mønsted, og som til Direktører fik S. M. Holst og Chr. G. Hansen, oprettede straks Filialer i København og forskellige Provinsbyer¹⁴⁾.

To Aar efter Korn- og Foderstofkompagniets Oprettelse stiftedes et andet stort Selskab i Aarhus i samme Branche: »Jydsk Andels-Foderstofforretning«. I 1897 paabegyndte en

Kreds af Landmænd i Midtjylland Arbejdet for at oprette en Forening til Fællesindkøb af Korn og Foderstoffer fra Udlandet for derved at gennemføre en saa billig Pris som mulig. Andelsselskabet skulde tillige, som det kom til at hedde i dets Statutter, »danne Garanti imod Misbrug under eventuelle Ringdannelser i Forretningsverdenen«. Ved Selskabets Oprettelse i det følgende Aar blev det straks fastslaaet, at dets Virksomhed skulde paabegyndes i Aarhus, særlig paa Grund af Byens gode Beliggenhed og dens Havns Fortrinlighed. Grundvolden var hermed lagt for et nyt aarhusiansk Handelsfirma af allerstørste Format. Det er værd at understrege, at Aarhus blev Stedet, hvor saavel Privatkapitalens som Andelsbevægelsens hver for sig mest fremtrædende Foretagende indenfor Importhandelens vigtigste Branche skød op.

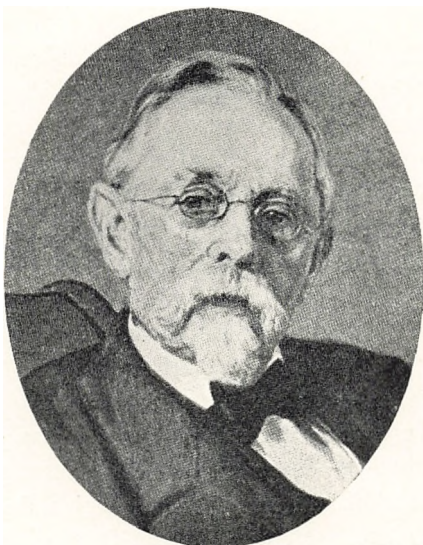
Et Tiaar forinden havde Kooperationen gjort et andet ikke mindre betydningsfuldt Fremstød i Jyllands Hovedstad. De jyske Medlemmer af den i 1884 stiftede »Fællesforening for Danmarks Brugsforeninger« ønskede en Afdeling af Foreningen henlagt til Jylland, og da dette Ønske ikke blev imødekommet, oprettedes i 1888 »Fællesforeningen af jyske Brugsforeninger« med Severin Jørgensen som Formand for Bestyrelsen. Virksomheden paabegyndtes i Kolding, men Hovedkontoret flyttedes i 1889 til Aarhus med

¹⁴⁾ Aa. St. ¹⁵/₅ 1896.

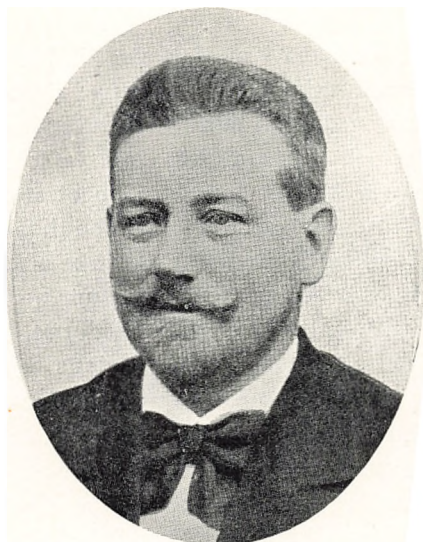
den tidligere Friskolelærer P. Eskesen som Hovedforretningsfører. Her oparbejdedes hurtigt en betydelig Indkøbsvirksomhed, endda under ikke ringe Modstand fra Byens selvbevidste Købmandsstand. En større Aarhus Købmand tilbød saaledes »under alle Forhold at sælge Varerne 4 pCt. billigere end Fællesforeningen«. — I 1895 var Virksomheden blevet saa omfattende, at man af forretningsmæssige Grunde fandt det hensigtsmæssigt at flytte Hovedkontoret til København, og Aaret efter fandt en Sammenslutning Sted med Fællesforeningen af 1884, som den jyske Forening nu ganske var vokset over Hovedet. Den store Afdeling i Aarhus bibeholdtes samtidig og blev efterhaanden Genstand for omfattende Udvidelser¹⁹⁾.

Alene af de faa Eksempler, vi har fremdraget, vil det fremgaa, at den Ekspansion af Erhvervslivet, der foregik i Danmark gennem det 19. Aarhundredes sidste Halvdel, og som blandt andet kendetegnes ved Udenrigshandelens meget stærke Vækst, i betydelig Udstrækning kom aarhusianske Handelsvirksomheder til Gode.

En væsentlig Betydning for Udviklingen af de aarhusianske Handelsforhold fik den i 1862 stiftede »Aarhus Handelsforening«²⁰⁾. Den blev en Slags Erhvervsrigsdag, hvor Byens mest fremtrædende Borgere samledes og drøftede Spørgsmaal vedrørende Byens Næringsliv. Som Foreningens første Formand træffer vi Konsul J. M. Mørk, hvis alsidige Evner og ivrige Bypatriotisme i høj Grad bidrog til

Severin Jørgensen.
1842—1925.

P. Eskesen,
d. 1902.

¹⁹⁾ Fr. Voigt: Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger gennem 25 Aar. Kbhvn. 1921. ²⁰⁾ Se om denne P. Holm: »Aarhus Handelsforening 1862—1912«, Aarhus, samt P. Koch Jensen m. fl.: »Aarhus Handelsforening 1862—1937«, Aarhus, 1937. Begge Skrifter giver i Forbindelse med Fremstillingen af Handelsforeningens Historie en Mængde værdifulde Oplysninger af alm. Art om aarhusiansk Erhvervsliv og dets Mænd gennem Tiderne.

straks ved Starten at fæstne Foreningens Position. Hans Efterfølgere danner en Kongerække af Erhvervslivets bedste Mænd: Købmændene Emil Secher, M. R. Koppel, Hans Broge, Otto Langballe, Otto Mønsted, Rudolph Wulff, Joh. Baune, samt som den sidste i det 19. Aarhundrede, Bankdirektør Fr. Nørgaard.

En særlig Afdeling af Foreningen, populært kaldet »Kornkomitéen«, var i Hovedsagen beskæftiget med at fastsætte Indkøbspriser paa Korn og sørge for at disse overholdtes af Medlemmerne. Senere kom man ogsaa ind paa at fastsætte Priser paa Smør og i nogen Tid tillige paa en Række andre Varer, men da Indkøbet af Korn til Eksport efterhaanden hørte op, mistede Afdelingen sin Betydning og ophævedes.

Ved Siden af Aarhus Handelsforening, der i 1883 tog Initiativet til Dan-nelse af den vigtige Sammenslutning »Foreningen af jyske Handelsforeninger« voksede en Række Organisationer frem for Handelens forskellige Brancher og øvrige Inddelinger, nemlig »Handelsforeningen af 1887«²¹⁾, der blev Detailhandlerstandens særlige Sammenslutning og i 1901 var førende ved Oprettelsen af »Central-Organisationen af Købmandsforeninger i Jylland«, »Kolonialhandlerforeningen«, »Isenkræmmerforeningen«, »Manufakturhandlerforeningen« samt »Handels- og Kontoristforeningen«. I 1901 vedtoges det at danne et fælles Repræsentantskab for alle disse Handelsforeninger.

Vender vi os dernæst til Industrien — her som i det følgende taget i Ordets udvidede Betydning: Haandværk og Industri — vil vi finde, at Aarhus ogsaa paa dette Erhvervsomraade fik sin rigelige Part i den Fremgang, det 19. Aarhundredes sidste Halvdel bragte. Traditioner som Industriby havde Aarhus jo ikke i noget større Omfang, og heller ikke mere specielle Betingelser herfor. Derimod havde Aarhus sin ypperlige Havn, sine gode Jernbaneforbindelser og ikke mindst sin dygtige Handelsstand. Thi i den stigende Omsætnings Fodspor blev der ganske naturligt en gunstig Groplads for Produktionsvirksomhederne, og ofte var det de samme Mænd, der gik i Spidsen baade paa Handelens og Industriens Omraade.

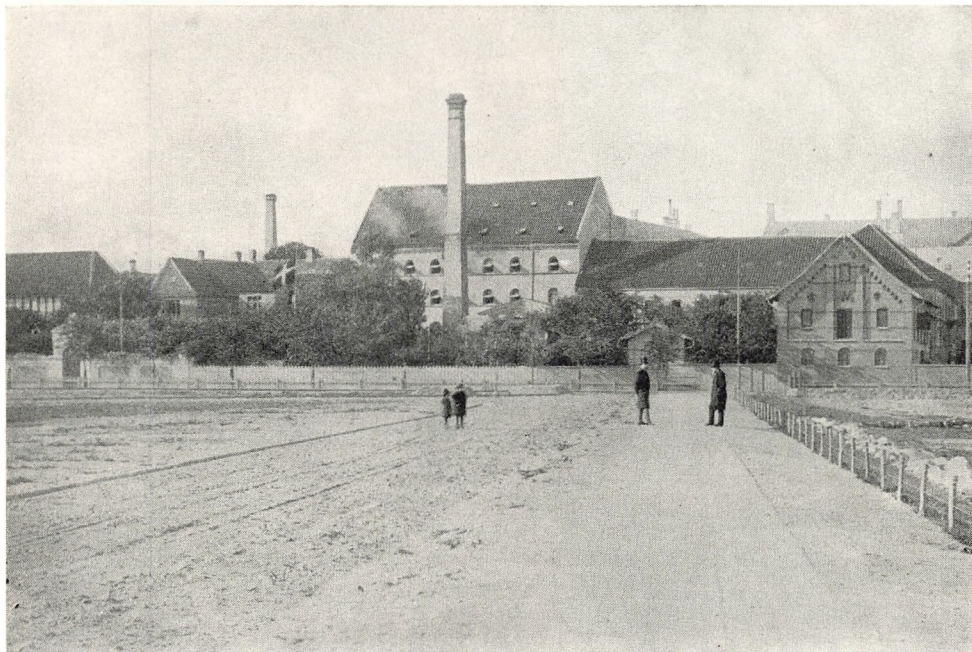
Saaledes ser vi betydelige Industrivirksomheder vokse op om den Kreds af Handelens Mænd, der virkede for øget Afsætning af Landbrugets Produkter, og det ofte Virksomheder, hvis Udviklingsmuligheder var knyttet til Landbrugets efterhaanden ændrede Produktions- og Handelsforhold.

Den af Hans Broges Svigersøn, Otto Mønsted, grundlagte hjemlige Margarineindustri afgiver et Eksempel herpaa. Straks mødtes den begyndende Margarinefabrikation med stor Uvilje fra Landbrugets Side, og Hindringer af forskellig Art søgtes lagt den i Vejen. Men efter ikke mange Aars Forløb

²¹⁾ Vedrørende denne se J. C. E. Boldreel: Aarhus Handelsforening af 1887, 1887—1937, Aarhus.

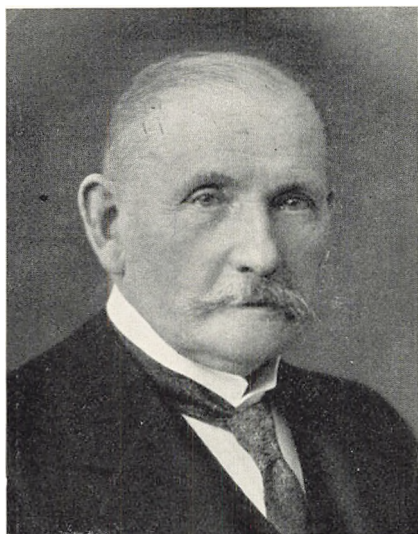
viste det sig faktisk, at Margarineindustrien i Stedet for at undergrave Landbrugets Økonomi snarere kom til at støtte denne, idet Landmændene ved selv at bruge den billige Margarine fik saa meget mere af det dyrere Smør tilovers til Eksport til det engelske Marked, der villigt optog de stærkt voksende Mængder heraf, efter at Arbejdet for Forbedring af Kvaliteten havde sat Frugt.

Otto Mønsted nedsatte sig som Købmand i Aarhus i 1865. Han handlede med Smør samt Korn og Foderstoffer. Smørret, Bønderne kom med, lod han

Bangs Oliemølle set fra Havnepladsen. C. 1890.

sortere og betale efter Godhed, idet han selv Dagen lang stod paa Gaardspladsen i den store Købmandsgaard og foretog Smagsprøver. I 1870 anlagde Mønsted en Dampmølle, og i 1876 grundede han »The Danish Preserved Butter Co.«, hvis Formaal var Eksport af Smør i hermetisk Pakning. Imidlertid var der paabegyndt en Indførsel her til Landet af det fornylig opfundne saakaldte »Kunstmør«, ogsaa kaldet »Norsk Smør«, og denne Import, der særlig kom fra Norge og Holland, var i stærk Stigning. I 1883 besluttede Otto Mønsted at sætte en Fabrikation af denne Vare i Gang og anlagde i Aarhus Landets første Margarinefabrik. — Efterspørgselen efter Margarine viste sig meget stærkt stigende og lokkede et stort Antal større og mindre Margarinefabrikker frem, men Otto Mønsted, hvis Produktion hurtigt havde naaet et stort Omfang, forstod at bevare Føringsen indenfor

Otto Mønsted.
1838—1916.

Raadighed til Fremme af dansk Erhvervsliv. — Ogsaa »Aarhus Oliefabrik«, der skulde blive Byens mest fremtrædende Industrivirksomhed, har i sin Oprindelse nøje Tilknytning til Landbrugsudviklingen. Den voksende Efterspørgsel efter Kraftfoder, som Mejeribrugets Fremgang og Intensivering fremkaldte, blev Grundlaget for Fabrikens Oprettelse, idet Produktionen

Alfred Kieler.
1844—1926.

den ny Industri. Utvivlsomt havde Mønsted ogsaa regnet med at faa en Udførsel af Margarine, særlig til England, i Gang, men Margarineloven af 1888, der blandt andet forbød Fabrikanterne at farve Margارين, gjorde herved det danske Produkt faktisk usælgeligt i Udlandet. Mønsted anlagde da i 1889 en Margarinefabrik i Nærheden af Manchester samt i 1894 en ved London, og ikke mindst denne udenlandske Virksomhed indbragte ham store Indtægter²²). Han blev en meget rig Mand og er vist uden Sammenligning den her i Landet, der har opsamlet den største Pengeformue. Det vil være velkendt, at disse betydelige Midler efter hans og hans Hustrus Død gennem »Mønsted Fonden« stilledes til

af Foderkager (Palmekærnekager) til at begynde med sattes som dens Hovedopgave. Senere kom tillige Fremstillingen af Raastoffer til Margarinefabrikationen til at spille en væsentlig Rolle. Fabrikken, der indtil 1891 hed »Aarhus Palmekærnefabrik«, i daglig Tale »Palmemøllen«, blev anlagt i 1871 paa Jærgaardsvej, dengang i landlige Omgivelser, under Medvirkning af det aarhusianske Firma Adler, Wulff og Meyer, men særlig paa Initiativ af Generalkonsul Hendrik Pontoppidan i Hamborg. Den lededes fra 1875 til 1892 af Direktør Kieler, der derefter overtog Ledelsen af en Datterfabrik i Libau, medens Fr. Lausen blev hans Efterfølger som Direktør for Aarhus-Fabrikken. Denne var

²²) Margarineindustrien i Danmark 1883—1933, udg. af Otto Mønsted A/S, Kbh. 1933.

foreløbig af beskeden Størrelse og arbejdede i de første 20 Aar kun jævnt. I 1883 overgik den til et Aktieselskab, og 1891 antoges Firmanavnet »Aarhus Oliefabrik limiteret«. I 1892 optog Fabrikken, hvori nu Otto Mønsted var blevet Parthaver, Fremstillingen af Spiseolier, udvundet af Copra, Sesamfrø, Jordnødder eller andre Oliefrøsorter, og jævnsides hermed begyndte det store Opsving.

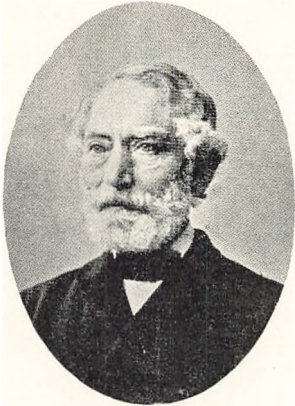
Anvendelsen af nye tekniske Hjælpemidler og Udstyr af forskellig Art gav Metalindustrien stærkt voksende Beskæftigelsesmuligheder, ligesom

Palmekærnefabrikken.

Jernbaneanlægene og Jernbanedriften skabte Efterspørgsel efter en lang Række Artikler, som ikke tidligere produceredes. — Naar vi, hvad sidstnævnte Produktionsartikler angaar, ser aarhusianske Virksomheder i ikke ringe Omfang tage Fremstillingen heraf op, ligger det ikke fjernt at sætte dette i Forbindelse med, at Aarhus foruden at være Udgangspunkt for det første jyske Jernbaneanlæg, blev Sæde for de jysk-fynske Statsbaners Administration og for disse Baners Centralværksteder, af hvilke forøvrigt udviklede sig en af Byens allerstørste industrielle Virksomheder. Af de øvrige Virksomheder paa Metalindustriens Omraade skal vi omtale nogle enkelte.

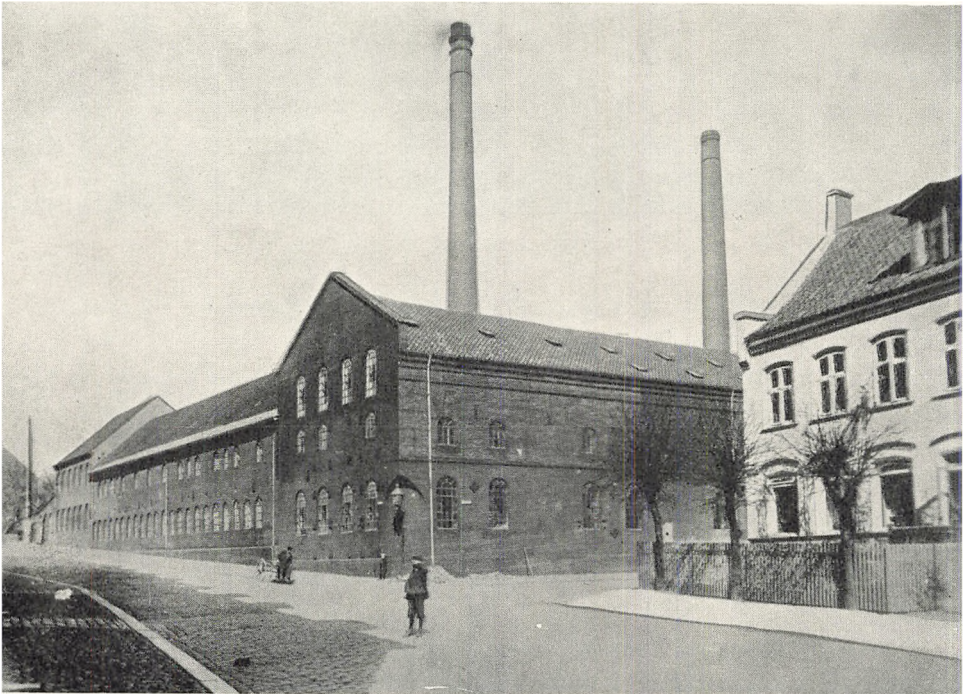
I 1854 anlagde den 27-aarige Søren Frich, der var i Besiddelse af en saavel praktisk som teoretisk Uddannelse og tillige raadede over nogen Kapital, en Maskinfabrik paa Hjørnet af Søndergade og Sønderallé, og allerede i 1860

Søren Frich.
1827—1901.

kunde han beskæftige 100 Mand. I 1885, da han overdrog Fabrikken til de unge polytekniske Kandidater J. Wied og H. Vestesen, beskæftigedes der 150 Mand, og ved Aarhundredskiftet var man naaet op paa 3—400 beskæftigede. Der fremstilledes i Aarenes Løb Specialmaskiner af de forskelligste Arter, blandt andet komplette Indretninger til Margarine- og Oliefabrikationen, dertil Redskaber, Apparater, Ovne, elektriske Anlæg etc. og Jernbanemateriel saasom Sporskifter, Signaler, Drejeskiver og Kraner.

Af en af H. P. Jensen i 1857 paabegyndt Klejnsmedeforretning udviklede sig et betydeligt Maskinbyggeri. Især kastede Indehaveren sig over Bygningen af Maskiner til Mejeribrug, navnlig Smørkærner og Smøræltmaskiner, ligesom han paatog sig den maskinmæssige Montering af Fælles- og Andelsmejerier. Senere oprettedes Jernstøberi, og Fabrikation optoges af Materiel til Jernbanerne, for Eksempel Sporskifter, Læssekraner, Signaler og Jernbroer, Radiatorer med videre. — Virksomheden sammensluttedes i 1898 med Firmaet L. Lange & Co.

Frichs Fabrik set fra Sønder Allé.

i Svendborg til et Aktieselskab under Navnet »L. Lange, H. P. Jensen & Co.« og indgik senere under »A/S De forenede Jernstøberier«.

I 1870 oprettedes af H. Caroc og A. Leth en Maskinfabrik specielt for Dampmaskiner og Redskaber til Mejerier og Værktøjsmaskiner. Tillige omfattede Virksomheden Salg af raat Støbegods. Efter Carocs Død i 1886 fortsattes den af A. Leth og Chr. Krogh og overtoges i 1896 af sidstnævnte alene. Forretningen dannede Grundlaget for den senere af »A/S Boreas« drevne Virksomhed.

Firmaet Thomas Ths. Sabroe & Co. havde i 1895 paabegyndt en Fabrikationsvirksomhed i Sønderallé i en Ejendom, der tidligere havde været anvendt som Sygehus. To Aar efter, i 1897, overgik Virksomheden til et nystiftet Aktieselskab med samme Navn, hvori Thomas Ths. Sabroe og Carl Gottlieb indtraadte som Direktører. Oprindeligt var det Mejerimaskiner, der fabrikeredes, men herigennem kom Firmaet ind paa køletekniske Undersøgelser, og inden længe opgav det den oprindelige Fabrikation for helt at hellige sig Køleindustrien. I Aarene 1898—99 arrangeredes der paa Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs Initiativ en Række Forsøg med forskellige Kølemidler, og herunder viste det sig, at den af Sabroe & Co. konstruerede Kulsyre-maskine havde det laveste Kraftforbrug i Forhold til den producerede Kuldemængde. Som Følge heraf blev Sabroe-Maskinerne foretrukket i de kommende Aar og installeredes efterhaanden i et meget stort Antal Mejerier her i Landet, ligesom en betydelig Eksport kom i Gang. Men ogsaa andre Felter for Kølemaskiner opdyrkedes, saaledes Skibskøle-anlæg, hvoraf det første i Aaret 1900 installeredes i en af Det forenede Dampskibsselskabs Eksportbaade.

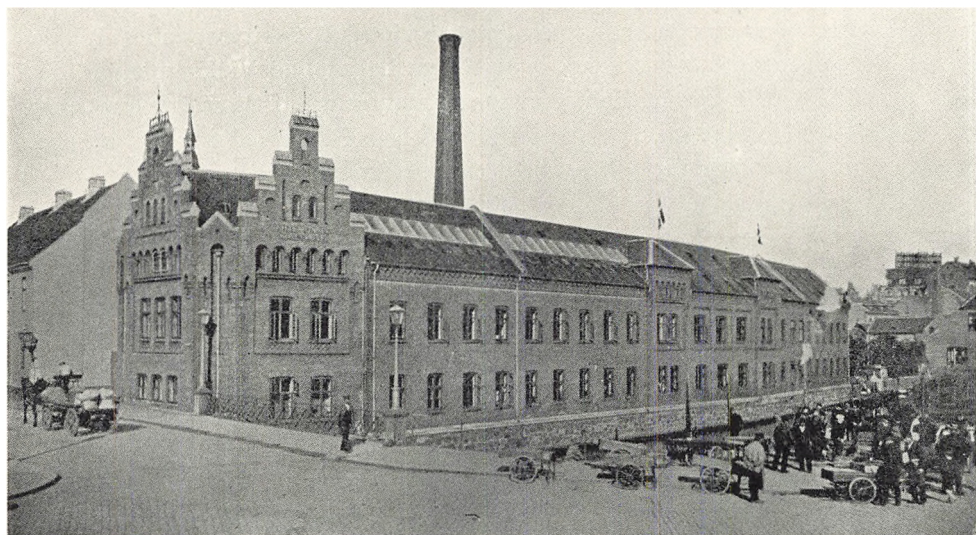
Indenfor en anden efterhaanden meget vigtig Industribranche, Tekstil- og Beklædningsindustrien, voksede ligeledes betydelige Virksomheder op i Aarhus. Fremstillingen af Beklædningsgenstande og af Stofferne hertil var jo oprindeligt Hjemmenes Sag, men i Tidens Løb forandrede dette, og mere og mere af dette Arbejde gik over til erhvervsmæssig Produktion.

I Byerne virkede tidligere et ret stort Antal Farvere, til hvilke Bønderne kom for at faa deres hjemmelavede Vadmel og Lærred farvet og paatrykt Mønstre. P. V. Stampe fik i 1846 Bevilling som kgl. privilegeret Farver og Trykker i Aarhus og nedsatte sig i et lille Hus i Fiskergade. Ved Siden af Farver- og Trykkervirksomheden begyndte han ret snart at væve og spinde og tog i Slutningen af 1850erne Spindemaskiner i Brug. Denne Gren af Virksomheden blev inden længe den vigtigste. 7 Ejendomme købtes i Aarens Løb sammen, og en stor, ny Fabriksbygning anlagdes. Stampes Klædefabrik, der blev en af Landets mest ansete Virksomheder paa sit Omraade, overtoges ved P. V. Stampes Død i 1890 af hans Søn, Niels Stampe.

K. Christiansens Uldspinderi og Trikotagefabrik, senere indgaaet under A/S »De forenede jyske Farverier og Trikotagefabrikker«, hører ligeledes

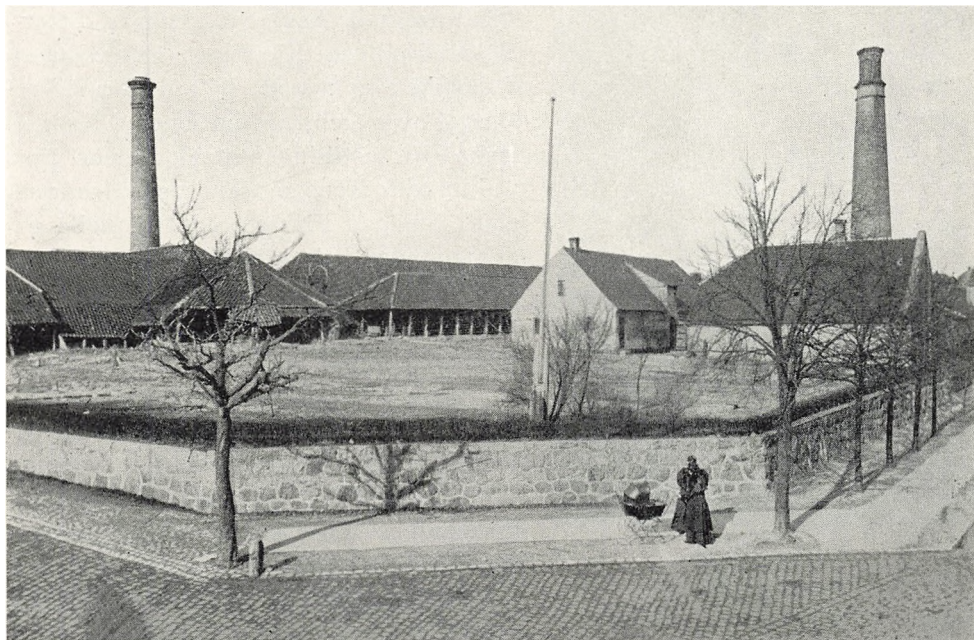

P. V. Stampes Farveri og Væveri.

Niels Stampes Klædefabrik c. 1905.

til de ældste aarhusianske Virksomheder i Branchen. K. Christiansen begyndte i 1853 i et lille Hus i Tangen. Aaret efter fik han Borgerskab som Væver og i 1863 flyttede han til Rosengade, hvor efterhaanden en Række Ejendomme tilkøbtes og indrettedes til Fabrikslokaler, der i Tidens Løb forsynedes med Maskinanlæg. — Ved K. Christiansens Død i 1893 hørte Fabrikken til de betydeligste i Landet. Den overtoges af hans Sønner, Theodor og Hans Christiansen, og udvidedes yderligere under disses Ledelse.

Langballes Teglværk ved Nørreallé, hvor nu »Teglgaarden« ligger.

I 1880 aabnede I. Chr. Møller i Kompagni med Chr. Christensen et Detailudsalg i Vestergade under Firmanavnet Møller & Christensen. Snart efter udvidedes Forretningen til ogsaa at omfatte Maskinstrikkeri og Engros-handel, hvortil senere kom Fabrikation af Børne- og Damekonfektion. I 1899 udtraadte I. Chr. Møller af Firmaet og oparbejdede sin egen store Fabrikations- og Engros-handelsvirksomhed i Trikotagebranchen.

Anton Christensen begyndte i 1888 en beskeden Detailhandel i Trikotage og Garn. Faa Aar efter udvidede han Virksomheden til ogsaa at omfatte Konfektioneringen af de dengang nyfremkomne Normal- og Jersey-Stoffer saavel til Salg i hans egen Butik som til Engros-Salg, og i Tidens Løb er der heraf opstaaet en meget omfattende Fabrikationsvirksomhed med Børnekonfektion som Speciale. Den store Detailforretning blev samtidig bibeholdt og udvidet.

En meget gammel Virksomhed er »H. C. Møllers Sæbefabrik og Oliemølle A/S«. Den blev grundlagt i 1829 af Claus Møller og overtoges ved dennes Død i 1841 af Sønnen H. C. Møller. Af de to Grene, Virksomheden da omfattede, Sæbesyderiet og Lysestøberiet, blev særlig den sidste drevet i Vejret, saa Firmaets Tælleslysproduktion nævntes som den største i Jylland. Imidlertid begyndte Petroleum at vinde Udbredelse som Belysningsmiddel, og i Midten af 1860erne havde Lysestøberiets Glansperiode naaet

sin Kulmination. Da H. C. Møller døde i 1887, nedlagde hans Svigersøn og Efterfølger, Tandlæge Kjærtinge, denne Del af Fabrikken og kastede sig med des større Energi over Sæbefabrikationen, i Særdeleshed Fremstillingen af blød Sæbe. For at kunne forsyne sig selv med Raamateriale, anlagde Firmaet en Oliemølle og omdannedes i Anledning af denne Udvidelse i 1895 til Aktieselskab. I 1903 oprettedes endelig en Glycerinfabrik, den første i Landet²³⁾.

Otto Langballe.
1842—1910.

Firmaet C. Langballe & Søn, der var stiftet i 1834 som almindelig Kolonial- og Produkthandel, gjorde Bygningsbranchen til sit Speciale²⁴⁾. Ved Siden af Handelsvirksomheden dreves i 70erne en betydelig Rederivirksomhed, men navnlig tog Firmaet industrielle Opgaver op. I 1840 købtes et Tegl- og Kalkbrænderi, i 1851

oprettedes et Saltværk, og hertil føjede sig senere Drift af Kalkbrud, Mørtelfabrik, Tagpapfabrik og Fabrikation af diverse andre Bygningsartikler. Paa Teglværket, der gentagne Gange udvidedes, indførtes i 1887 Dampdrift.

I 1846 startede J. C. Schmalfeldt under smaa Forhold en Fremstilling af skaarne og spundne Røgtobakker. I 1870 flyttedes Virksomheden fra Borgporten, hvor den fra først af havde haft til Huse, til den gamle Funderske Tobaksfabrik i Vestergade²⁵⁾, og efter en Brand i 1880 opførtes her en ny Fabriksbygning. Firmaet, nu »A/S J. E. Schmalfeldts Fabrikker«, optog senere Fabrikationen af Skraatobak og senere igen af Cigarer og Cerutter, paa hvilket sidste Omraade dets Hovedvirksomhed kom til at ligge.

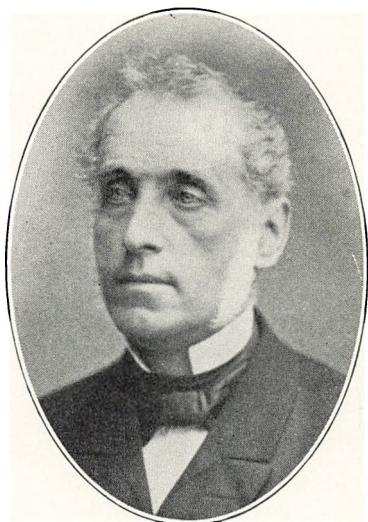
Bryggeriet »Ceres« blev grundlagt i 1856 af et Konsortium, hvorimellem var Købmand og Brændevinsbrænder M. C. Lottrup, der Aaret efter overtog Virksomheden for egen Regning. Man anlagde straks to anselige

²³⁾ J. Lehmann: Den danske Sæbeindustri, Kbhvn. 1932, S. 76. ²⁴⁾ H. Søgaard: Langballe & Søn. 1834—1934. Aarhus 1934. ²⁵⁾ Billede, se S. 57.

Fabriksbygninger paa en Banke udenfor Vesterbro. Der fandtes paa den Tid i Aarhus adskillige Maltgørere, der solgte Malt til Hjemmebrygning, samt endvidere flere Hvidtøl-bryggerier, men »Ceres« var den første Producent af Bajerskøl. Stigning i Salget heraf kom der dog først i 1864, og man har fortalt, at det var de tyske Krigsfolk, der lærte Aarhusianerne at goutere Produktet. Købmand Lottrup døde i 1870 og efterfulgtes som Indehaver af Bryggeriet af sin Svigersøn, den senere Etatsraad L. Chr. Meulengracht. Under dennes Ledelse opførtes den ene ny Bygning efter den anden, medens Videnskabens og den praktiske Tekniks nyeste Fremskridt blev taget i Tjeneste. I 1898 overtoges »Ceres« sammen med Bryggerier i Horsens, Vejle og Fredericia af et nydannet Aktieselskab »Østjydske Bryggerier«, der startedes med en Aktiekapital paa 1,9 Millioner Kroner. Som det største af disse Bryggerier kom »Ceres« ganske naturligt til at spille Hovedrollen indenfor Selskabet, der indregistreredes med Hjemsted i Aarhus, og hvis administrerende Direktør fik Bopæl her²⁶⁾.

Den betydelige Industrivirksomhed, »P. Chr. Petersens Eftf., Chokoladefabrikken Elvirasminde A/S«, kan datere sin Oprindelse til Aaret 1893, da F. Clausen overtog Firmaet P. Chr. Petersens Forretning, der indtil da var drevet som en mindre Engros-Forretning i forskellige Fabrikationsartikler. — I 1896 optog F. Clausen Fabrikationen af Sukkervarer under ganske smaa Forhold i et Baglokale i Skolegade. Denne Fabrikation voksede sig hurtigt saa stor, at Lokaleudvidelse blev nødvendig, og da Chokoladefabrikken »Elvirasminde« i 1902 var at faa til Købs, købtes dette Firma tillige med Maskiner og Inventar, og begge Virksomheder henflyttedes til en nyerhvervet Ejendom i Klostergade.

For de store aarhusianske Industriforetagender, som i særlig Grad har sat Præg

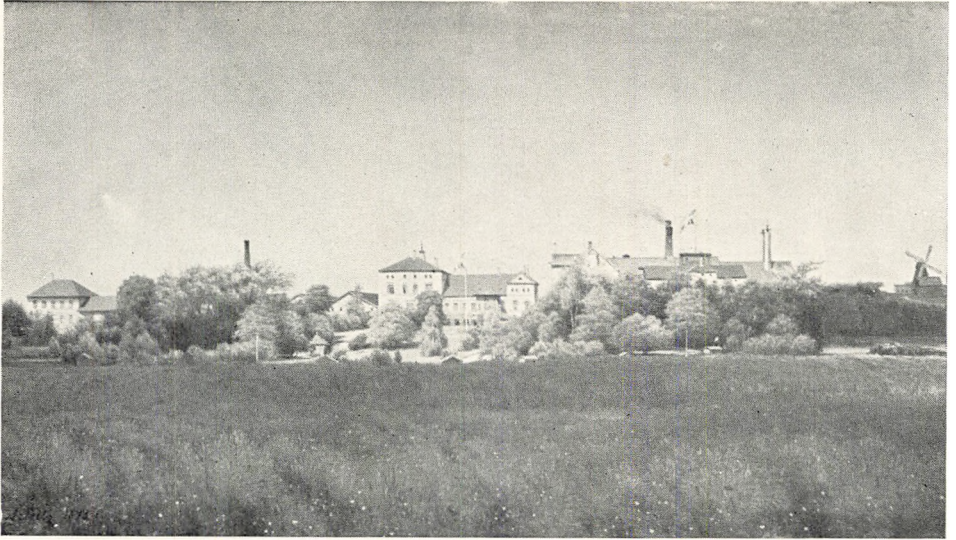

M. C. Lottrup,
d. 1870.

Lars Christian Meulengracht.
1837—1903.

²⁶⁾ Bryggeriet »Ceres« Historie gennem 75 Aar, Aarhus 1931.

Bryggeriet »Ceres« 1893.

paa Byens erhvervsmæssige Fysiognomi, maa ikke glemmes de talrige andre større og mindre Produktionsvirksomheder, der har været med til at bygge aarhusiansk Erhvervsliv op og gennem Aarene har skaffet Levebrødet til en talstærk Del af Byens Befolkning, og især maa man ikke glemme Haand-

Bryggeriarbejdere med de Redskaber, der brugtes 1893.

værkets Betydning. Beskueren af en Bys Erhvervsforetagender taber let de mange oftest smaa og lidet særprægede Haandværksbedrifter af Syne. Men gøres det talmæssigt op, hvad Haandværksfagene betyder, vil man finde, at de vejer godt til i beskæftigelsesmæssig Henseende.

Der var en Tid — i 40erne — da Haandværkerstanden i Aarhus, som i det øvrige Land, saa sin Eksistens truet ved den Agitation, der var rejst

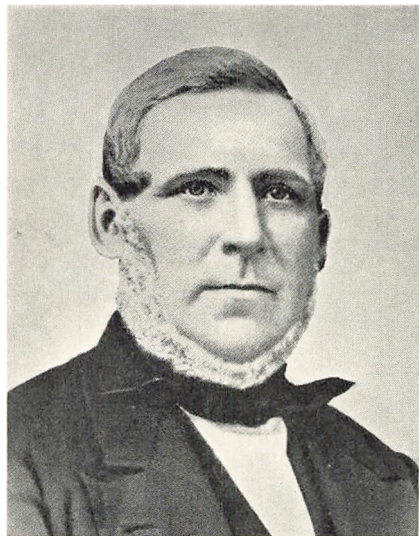
Skomager Haagensens foran Boden i Spanien.

mod Laugsvæsenet og for Indførelse af Næringsfrihed. Stiftelsen — i 1848 — af »Aarhus Haandværkerforening²⁷⁾ var et Udslag af Trangen til gennem Sammenslutning at danne et Modværn mod de Tendenser, der syntes at skulle føre til Erhvervets Ruin. Naa, det lykkedes jo hverken Aarhus Haandværkerforening eller de øvrige Haandværkerforeninger, der i denne Tid stiftedes rundt om i Landet, at hindre Næringsfrihedens Indførelse, og det skulde ogsaa vise sig, at Haandværket var i Stand til at overleve Ophævelsen af dets gamle Privilegier og paa mange Maader vel endog høstede Fordel ved at komme ud i Frikonkurrencen. Heller ikke var det i Aarhus alle Haandværkere, der var Modstandere af Næringsfriheden, hvilket gav sig Udslag deri, at der i 1859 af Haandværkere og Industridrivende i Byen

²⁷⁾ Se om denne R. Berg: Aarhus Haandværkerforening 1848—1898.

F. Chr. J. Jensen.
1811—1873.

Murermester Knud Nielsen.
Formand 1880—1885.

oprettedes en »Industriforening«, en Sammenslutning, der søgte Tilknytning til sin liberalistiske Navne i København, men iøvrigt ikke fik større Betydning og snart sygnede hen. Haandværkerforeningen udviklede sig til Gengæld efterhaanden i mere liberal Retning, idet den skarpe Adskillelse mellem Haandværket og andre Erhvervsgrene udjævnedes. Blandt dens ledende Personligheder kan nævnes Handelsgartner F. Chr. J. Jensen, der spillede en betydelig Rolle ved Foreningens Stiftelse, samt de senere Formænd, Snedkermester S. Ørum, Gjørtler N. Hald og Murermester Knud Nielsen.

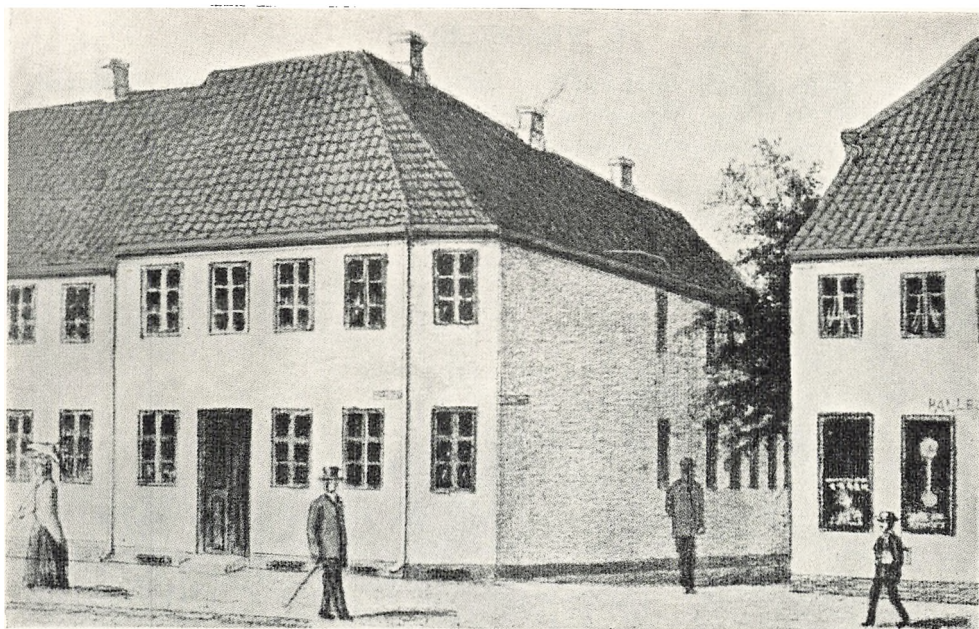
Haandværkerstanden i Aarhus viste paa mange Maader Initiativ, saaledes blandt andet ved Afholdelsen af Udstillinger. I 1852 afholdtes efter Indbydelse af Haandværkerforeningen en Udstilling af jyske Haandværks- og Fabriksarbejder paa Fredenstov. Ligeledes i Aarhus fandt i 1876 den første virkelig store Industriudstilling i Provinsen Sted, og senere afholdtes her Udstillinger i 1881, 1885 og 1893.

Fra den i Aaret 1897 afholdte Haandværks- og Industritælling²⁶⁾ kan vi meddele omstaaende Oversigt over Antallet af industrielle Virksomheder i Aarhus og de af disse beskæftigede Arbejdere.

Af samtlige 1207 Virksomheder beskæftigede 368 kun Indehaveren selv, medens 592 havde 1—5 Arbejdere hver, 186 6—20 og 61 over 20 Arbejdere.

Vi ser, at en meget betydelig Del af det samlede Antal industrielle Bedrifter i Byen henhørte under udprægede Haandværksfag: Bagere, Slagtere, Skomagere, Skrædere, Murere, Tømrere,

²⁶⁾ Statistiske Meddelelser 4. R., 2. B., 5. H.

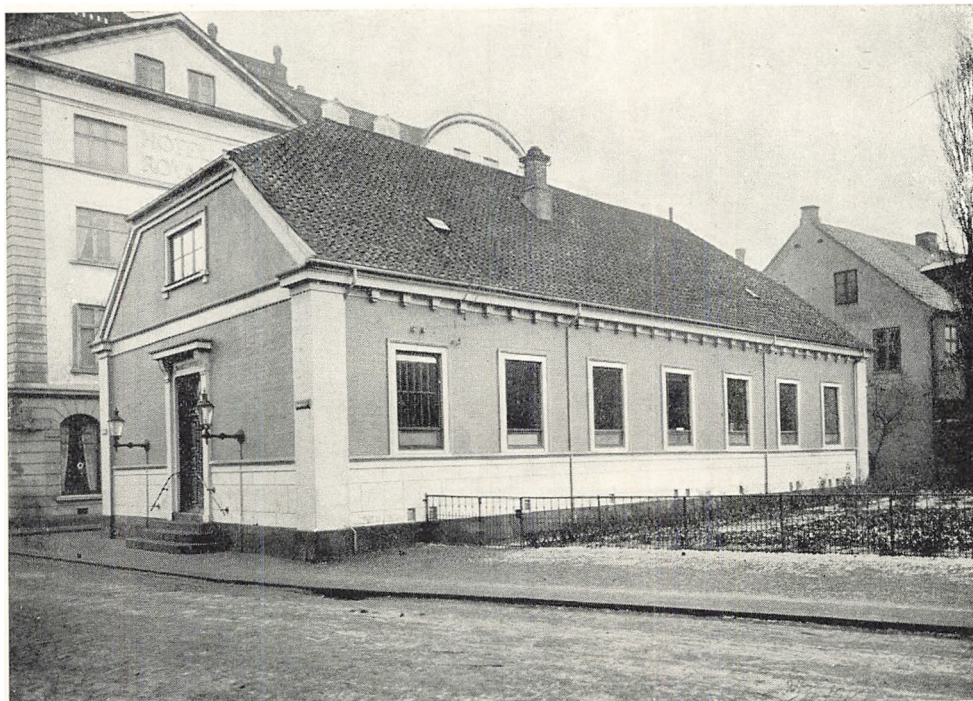
Haandværkerforeningens første Bolig »Harmonien« paa Vestergade.

Snedkere, Smede etc., og at disse, i Særdeleshed Byggehaandværkerne, beskæftigede en anseelig Part af den samlede Arbejdstab.

	Antal Virksomheder med Antal Arbejdere					Antal Arbejdere ialt
	0	1—5	6—20	over 20	Ialt	
Bagere og Konditore	3	44	3	»	50	141
Slagtere og Pølsefabrikker	17	26	1	»	44	54
Ølbryggerier	»	5	1	1	7	91
Tobaks- og Cigarfabrikker	1	1	4	4	10	287
Væverier og Klædefabrikker ..	»	2	2	3	7	133
Tilvirkn. af Trikotage	1	5	»	3	9	183
— - Over-og Underbekl.	36	62	21	3	122	448
— - Skotøj	86	37	6	1	130	149
Murere og Bygmestere	9	20	23	7	59	515
Tømrere	5	28	14	2	49	281
Snedkere	12	39	24	2	77	393
Malere	6	31	9	»	46	78
Sadelmagere og Tapetserere ..	7	9	5	1	22	88
Træskærrier og Trævarefabr..	3	2	2	1	8	88
Bødkere	»	9	»	3	12	105
Smede, Kniv- og Værktøjsfabr.	9	26	4	1	40	129
Jernstøberier og Maskinfabr. ...	»	1	2	7	10	628
Maskinværksteder m. v.	3	6	4	2	15	178
Bogbindere, Papirvarefabr. ...	4	11	2	2	19	121
Bog- og Stentrykkerier	2	8	9	3	22	205
Iøvrigt	164	220	50	15	449	2592
Ialt ..	368	592	186	61	1207	6887

E. PENGEVÆSEN

Ringe Kapitalstyrke og vanskelig Adgang til Kredit var en af Hovedgrundene til, at Købmændene i de jyske Byer saa længe maatte finde sig i at se hamburgske Handelshuse beherske Halvøens Ud- og Indførselshandel. Med Oprettelsen i 1837 af »Det jyske Bankkontor i Aarhus«, Nationalbankens ældste Filial, imødekom man de jyske Forretningsdrivendes længe

Bankkontoret.

Opført 1842. Arkitekt Thielemann.

nærede Ønske om at faa lettere og billigere Adgang til Vekseldiskontering med videre. I de første Par Aar blev Bankkontorets Forretninger vel ikke af større Omfang, men derefter var de ret stærkt voksende. I 1847 strakte Filialens Virksomhed sig over hele Nørrejylland, og henved Halvdelen af Forretningerne skete med udenbys Handlende²⁹⁾). Af omstaaende Uddrag af Filialens Statusopgørelser³⁰⁾, ses det, at Virksomheden naede et Kulminationspunkt i 1870erne. De daarlige Tider i 80erne og 90erne bragte gennemgaaende Tilbagegang i Forretningerne, og Nationalbankfilialen var nu forlængst ophørt at være det eneste Bankinstitut i Jylland. En kort Tid lededes Bankkontoret af en af Nationalbankens Direktører, men man fandt

²⁹⁾ A. Rubow: Nationalbankens Historie 1818—78, S. 242 ff. ³⁰⁾ Efter Nationalbankens Aarsberetninger.

snart, at Ledelsen kunde betroes Bankkassereren i Samraad med Bogholderen. Den første Bankkasserer var Overretsprokurator C. R. Otterstrøm. I 1880 indsattes en særlig Forretningsfører.

	Diskonterede Veksler	Veksler og Tilgode- havender i Hamborg Banco (Rmk.)	Udlaan mod Haandpant	Udlaan mod Pant i faste Ejendomme	Balance
	1000 Rbdr.	1000 Rbdr.	1000 Rbdr.	1000 Rbdr.	1000 Rbdr.
1840	162	345	157	897	1787
1845	968	277	867	1159	3978
1860	714	317	1680	1448	5025
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1875	2084	÷ 57	2774	—	6213
1890	854	112	1920	—	5819
1900	3190	÷ 10	1179	—	6685

Bankkontorets Henlæggelse til Aarhus fik til Følge, at denne By ikke kom til at holde Trit med de øvrige med Hensyn til Oprettelse af private Banker. Odense fik sin første private Bank allerede i 1846, Aalborg, Randers og Vejle i 1854, Horsens i 1855 og Kolding i 1857, for kun at nævne de større Byer. Disse ældste private Banker var i udpræget Grad Diskonteringsinstitutter oprettede med fælles tysk Forbillede³¹⁾. Men ret snart skiftede Banktypen Karakter og nærmede sig den engelske, idet man ved Optagelse af ny Former for Ud- og Indlaan med voksende Smidighed forstod at tilpasse sig til Kundernes Behov. I Aarhus maatte man i stigende Grad føle Savnet af en Bankvirksomhed af den nævnte Type. Tillige var man utilfreds med, at Bankkontoret i sin Virksomhed mere syntes at rette sig efter de københavnske Pengemarkedsforhold fremfor at følge en fast Linie overfor sine Kunder, og endelig ansaa disse Kontorets Rentesatser for urimeligt høje. Tiden var derfor snart moden til, at man ogsaa i Aarhus for Alvor kunde beskæftige sig med Planer om Stiftelse af et selvstændigt Bankinstitut.

»Vi tro at være vel underrettede«, skrev Aarhus Stiftstidende i Begyndelsen af 1870³²⁾, »naar vi meddele, at der i den sidste Tid har været Undersøgelser indledte og Underhandlinger førte fra hamborgsk Side om at oprette en Bankforretning her i Byen. Den Omstændighed, at vore Laane- og Diskonteringsforhold alene hvile paa det Omfang og den Rente, som man fra København vil sætte, og at Misforholdet mellem Renten, navnlig af Veksler efter Hovedstadens Notering og efter Hamborgs, uagtet den lettere og billigere Kommunikation mellem de to Byer, i den senere Tid snarere er blevet større end mindre, maa naturligvis lede de driftige Hamborgeres Opmærksomhed hen paa vor By, som et Punkt, hvor der er noget at gøre ikke alene lokalt men over hele Jylland«.

³¹⁾ Dorrit Réc: »Vore første Provinsbanker«, i Festskrift udg. af Socialøkonomisk Samfund 1925. ³²⁾ Aa. St. 4/1 1870.

I Aarhus var man, som det spores i den citerede Notits, ikke ked af fortsat at kunne spille paa den traditionelle Rivalitet mellem København og Hamborg, og Meddelelsen i Aarhus Stiftstidende gav da ogsaa Anledning til en ivrig Avisdebat, hvori københavnske og hamborgske Blade deltog³³). Om de københavnske Bestræbelser for at »paralysere Indflydelsen fra det

Hendrik Pontoppidan.
1814—1901.

paatænkte Bankinstitut i Aarhus« skrev det hamborgske »Freischütz« saaledes hoverende: »Disse kærlige Bestræbelser turde dog vise sig at være spildte; thi Hamborg er landfast med Jyderne, medens Vejen til København er en lang Søvej«³⁴).

Tanken om, at den jyske Hovedstad skulde have sin egen selvstændige Bank, var dog for naturlig til, at københavnsk Syrlighed eller hamborgsk Fripostighed kunde kvæle den. — I Sommeren 1871 samledes en Kreds af Aarhus' mest fremtrædende Borgere for at drøfte Spørgsmaalet³⁵). Blandt disse træffer vi Byens Borgmester von Schmidten, Kancelliraad Nors, Grosserer I. C. Seidelin, Manufakturhandlerne M. R. Koppel og P. I. Hahn samt Grosserer H. Meyer af det nyoprettede Engroshandels- og Bankierfirma »Adler, Wulff og Meyer«. Initiativet til Mødet var udgaaet fra Generalkonsul Hendrik Pontoppidan, Indehaveren af det højt ansete danske Handelshus »H. Pontoppidan & Co.« i Ham-

borg. Han havde i længere Tid interesseret sig for Oprettelse af Banker i de danske Provinser og været medvirkende ved Stiftelsen af flere saadanne. Fra sin Gaard, Constantinsborg, en Mils Vej fra Aarhus, tog han selv ind for at deltage i Mødet. Paa dette viste der sig varm Tilslutning til Tanken om Bankens Oprettelse, og i August 1871 kunde Indbydelsen til Aktietegning udsendes.

»Den Nytte og de Lettelser for Handelen, Industrien og alle Pengeomsætninger, som de i forskellige Provindsbyer oprettede private Pengeinstituter, have medført, maae ansees for meget betydelige. I vor By har imidlertid den her bestaaende Filial af Nationalbanken i en lang Aarrække paa en tilfredsstillende Maade fyldtgjort enhver billig Fordring, men vi troe, at den i de sidste Aar i saa mange Retninger udvidede Virksomhed og Ønsket om endnu mere at fremme denne, nu gjør det ønskeligt, at ogsaa Aarhus opnaaer de med et privat Pengeinstitut forbundne Fordele. I denne Overbeviisning have vi virket for Oprettelsen af et privat Bank-

³³) Jvfr. Aa. St. 8/1 1870. ³⁴) Jvfr. Aa. St. 14/1 1870. ³⁵) Jvfr. her og i det følgende C. Thalbitzer: Aarhus Privatbank 1871—1921.

institut i Aarhus, og vore Bestræbelser have ført til det heldige Resultat, at Institutet ved et Møde den 14de ds. er constitueret under Navn af:

A a r h u s P r i v a t b a n k.

Et saadant Pengeinstitut vil med en tilstrækkelig Capital, den nødvendige Tillid og under en forstandig Ledelse kunne yde Handelen, Industrien og Landbostanden i denne Egn af Landet ikke ringe Fordele og meget lette de her paa Pladsen med hvert Aar stigende Pengeomsætninger. En Privatbank vil ogsaa kunne have et langt videre Omraade for sine Forretninger end Nationalbanken og dens Filialer, der ere bundne til en i forskellige Retninger begrænset Virksomhed, og den vil, ved at modtage Indlaan paa kortere og længere Tid mod en antagelig Rente, paa lignende Maade som »Bikuben« i Kjøbenhavn, afhjælpe et her længe følt Savn.«

Harald Skovby,
d. 1896.

Foruden Repræsentantskabets Medlemmer underskrev 74 Indbydere, hvoraf 39 fra Aarhus, 14 fra Skanderborg og 21 fra Oplandet.

Aktiekapitalen sattes til det efter en By af Aarhus' Størrelse ret beskedne Beløb af 200000 Rdlr., og dette Beløb tegnedes fuldt ud.

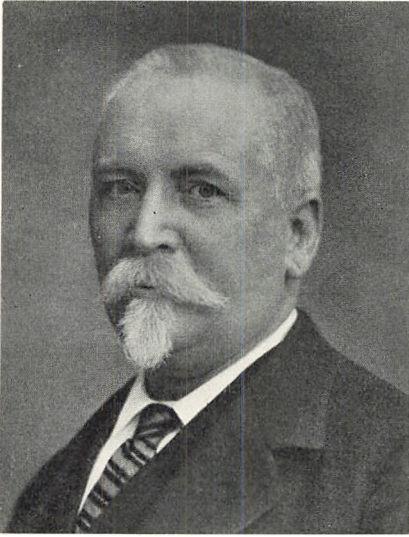
Den 1. December 1871 aabnedes Banken under Navnet »Aarhus Privatbank« i to beskedne lejede Lokaler i Rosensgade Nr. 32. Til administrerende

Direktør var valgt Grosserer I. C. Seidelin og som raadgivende Direktører Kancelliraad Nors og Købmand Harald Skovby. I de gode Tider, der herskede i Begyndelsen af 70erne, vandt Banken hurtigt Fodfæste, omend Omsætningen til at begynde med ikke var imponerende. Allerede i 1873 udvidedes Aktiekapitalen til 300000 Rdlr., og samme Aar flyttedes Banken til St. Torv Nr. 3, hvor den fik Raadighed over noget større Lokaler.

Aarhus Privatbank, Rosensgade 32, Stuen.

Den gunstige Start, Privatbanken havde faaet, kaldte ikke Overmodet frem hos dens Le-

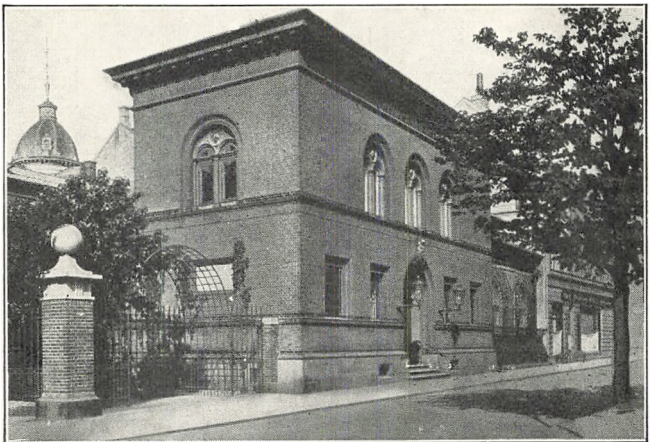

Frederik Nørgaard.
1861—1937.

dere. Tværtimod styredes Banken med meget stor Forsigtighed, og i dens Kundekreds og blandt dens Aktionærer opstod en vis Utilfredshed hermed. En Plan modnedes nu om Oprettelsen af et konkurrerende Bankforetagende, og i Aaret 1874 stiftedes i nær Tilknytning til den i samme Aar oprettede Københavns Handelsbank og med Støtte i fremtrædende Godsejerkredse den ny selvstændige Aarhus Bank »Jydsk Handels- og Landbrugsbank« med en Aktiekapital paa ikke mindre end 3 Mill. Kr. Dens Direktion bestod af Wulff, H. Meyer og Chr. Kjer, alle med tidligere Tilknytning til Privatbanken. Formand i Repræsentantskabet blev Godsejer Ingerslev til Marselisborg.

For Aarhus Privatbank var det naturligvis en alvorlig Sag at faa en saa stærk Konkurrent, der ogsaa straks gjorde Indbræk i dens Kundekreds, og da man som Modtræk forsøgte at faa Aktiekapitalen bragt op paa 1 Mill. Kr., gik Aktietegningen meget trægt. Imidlertid bragte Aaret 1876 en økonomisk Krise, som Jydsk Handels- og Landbrugsbank ikke kunde staa igennem. Forhandlinger med Aarhus Privatbank om en Sammenslutning afsluttedes uden Resultat, og Enden blev, at den nødstedte Bank omdannedes til en Filial af Københavns Handelsbank.

Aarhus Privatbank klarede derimod Krisen støt, og 80erne og 90erne blev for Banken er rolig Tid med jævn og sund Fremgang. De store erhvervsmæssige Nydannelser, det tiltagende Byggeri m. v. gav øget Omsætning. Aarhus Privatbank fulgte forsigtigt med i Udviklingen. Nu som før og senere tjener det, med Thalbitzers Ord, til Ære for Bankens Ledere, »at dens Historie er i sjældnen Grad

Aarhus Privatbank, opført 1887.

fattig paa Sensationer eller Katastrofer«. I 1882 var den i 1875 paabegyndte Emission af ny Aktier omsider bragt til Afslutning, saa Bankens Aktiekapital var naaet op paa 1 Mill. Kr. Men derefter fulgte efterhaanden ny Udvidelser, og i 1899 naaedes 2 Mill. Kr. Ved Seidelins Død i 1888 rykkede Skovby op som Førstedirektør og fortsatte paa værdig Maade de gode Traditioner. Han afløstes ved sin Død i 1896 af Fr. Nørgaard, der otte Aar forinden som 27-aarig var blevet knyttet til Banken og hurtigt forfremmet til Andendirektør. I 1887 havde Banken bygget sit eget Hus i Kannikegade.

Til Belysning af Bankens Udvikling skal anføres nedenstaaende Uddrag af dens Statusopgørelser, der viser Størrelsen af dens Virkemidler, og hvorledes disse anbragtes.

	Vekselportefølje 1000 Kr.	Laan mod Pant, Kaution 1000 Kr.	Laan i faste Ejendomme 1000 Kr.	Aktier, Obligationer 1000 Kr.	Konto Kurant og Korrespondenter 1000 Kr.	Balance 1000 Kr.
1872	605	377	40	46	9	1269
1890	624	2198	2281	1232	425	7197
1900	2665	6246	2481	1259	726	13806

Ved Aarhundredskiftet var Privatbankens Vekselportefølje noget mindre end Nationalbankfilialens, men dens Laan mod Pant, Kaution og øvrige Udlaan betydelig større.

I lang Tid dukkede der ikke ny Bankforetagender op i Aarhus. Først i 1894 oprettedes en mindre Bank, »Aarhus Kreditbank«, der var en Forening af Handlende, Haandværkere m. fl. »til Kreditgivning og Inkassation«.

En vis Konkurrence gjorde sig derimod gældende fra Sparekasserne. Oprindeligt oprettedes disse nærmest som filantropiske Foretagender til Støtte for Almuens Sparebestræbelser, og de indkomne Midler indsattes i Statskassen. Men efterhaanden kom Sparekasserne ind paa at anvende Pengene til Udlaan eller Indkøb af Obligationer og se det som deres Opgave at frugtbar gøre Egnens Sparemidler ved Udlaan til stedlig produktiv Virksomhed. En Tendens opstod derved til Omformning af Sparekasserne i bankmæssig Retning. Ogsaa den første aarhusianske Sparekasse, »Spare- og Laanekassen«, der oprettedes i 1839 og var af den oprindelige veldædigt prægede Type, gennemgik en saadan Udvikling og kunde efterhaanden anbringe betydelige Midler som Udlaan særlig i faste Ejendomme.

Imidlertid var der blandt Landbefolkningen opstaaet en vis Modvilje mod de bestaaende Sparekasser, hvis Ledelse var behersket af Købstadfolk og som med Forkærlighed anbragte Midlerne i Købstadejendomme eller større Landejendomme. For den politiske Bondebevægelse blev det derfor en nærliggende Tanke at søge Pengeinstitutter oprettede, der kunde indsamle Bøndernes egne Sparemidler og ved Anbringelsen igen lade disse

komme Bondestanden til Gode blandt andet som Driftslaan. Oprettelsen i 1856 af »Den sjællandske Bondestands Sparekasse« maa ses paa denne Baggrund, og tilsvarende Bestræbelser resulterede i 1862 i Oprettelsen af »Landbosparekassen i Aarhus«, der dog ikke, som oprindelig paa-tænkt, blev et fælles Pengeinstitut for hele den jyske Bondestand, men alene fik Aarhusegnen til Virkefelt³⁶).

Lærer J. Andersen,
Tranbjerg.

Formand for Landbo-
sparekassen 1887—1906.

I 1871 oprettedes ved Haandværkerforenin-
gens Initiativ »Spare- og Laanekassen for Haand-
værkere og Industridrivende i Aarhus eller Aar-
hus Bikube«, i 1874 »Arbejder Spare- og Laane-
kassen for Aarhus og Omegn«, og endelig i 1880
den lille »Aarhus Øresparekasse«. Desuden var
der i Aarhus' Opland efterhaanden blevet op-
rettet et betydeligt Antal Sognesparekasser, for
hvilke Landbosparekassen kom til at fungere
som en Slags Central.

Saa vel Aarhus Privatbank som Jydsk Han-
dels- og Landbrugsbank havde kort efter deres
Stiftelse indrettet særlige Sparekasseafdelinger for herigennem at drage
øgede Indlaansmidler til sig, og dette var, som nedenstaaende Tal³⁷) viser,
lykkedes i stor Udstrækning.

	Antal Konti			Sparernes Tilgodehavende 1000 Kr.		
	1875	1885	1900	1875	1885	1900
Spare- og Laanekassen	3656	4037	6235	2600	3074	4051
Landbosparekassen	1119	1550	4375	892	1361	4105
Spare- og Laanekassen for Haand- værkere og Industridrivende ..	459	638	1624	92	159	1053
Arbejder Spare- og Laanekassen.	130	2012	9397	11	108	2985
Øresparekassen	—	4065	5464	—	48	62
Sparekasserne ialt ..	5364	12302	27095	3595	4750	12256
Aarhus Privatbank (Sparekasse- afdelingen)	—	7291	10860	—	3895	7111
Jysk Handels- og Landbrugsbank (Spareafdelingen)	—	2180	3379	—	1540	2598
Tilsammen ..	—	21773	41334	—	10185	21965

³⁶) Se om dennes Historie og Placering i Aarhusegnens økonomiske Liv Hans Jensen og Thorkil Kristensen: »Landbosparekassen i Aarhus 1862—1937«. ³⁷) Sparekasserne i Danmark 1875, 1876, 1877 (Statistiske Meddelelser 3, 1, 3), Sparekasseinspektørens Beretning for 1885 og 1900.

Spare- og Laanekassen kom sidst i 70erne ud for en slem Kalamitet som Følge af en Kasserers Besvigelse. Efter en kortvarig Rekonstruktionsperiode kunde den dog atter indtage sin Stilling som Byens største Sparekasse, en Position, den bevarede indtil Aarhundredets Slutning, da Landbosparekassen naaede op paa et lidt større Indskudsbeløb.

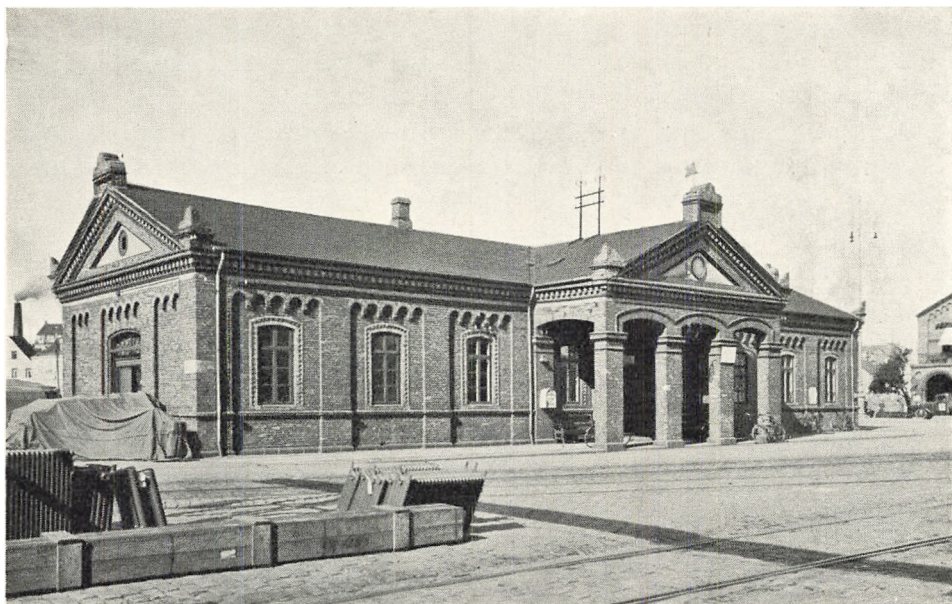
Af Landets Realkreditinstitutioner fik flere Sæde i Aarhus. Saaledes flyttede »Ny jydsk Købstad Kreditforening« i 1878 sit Kontor fra Hjørring til Aarhus, hvor Foreningen siden har haft Domicil. I 1895 oprettedes »Aarhus Hypotekforening«, der dog i 1912 ophørte med Virksomheden samtidig med, at »Jydsk Hypotekforening«, Randers, flyttede til Aarhus, hvor ogsaa »Jydsk Landhypotekforening«, stiftet 1906, fik Hjemsted.

Jo mere Finansieringen af Erhvervsvirksomhederne paa Grund af disses voksende Størrelse er kommet til at overstige Enkeltmands økonomiske Evne, er Aktieselskaberne blevet den Form, hvorunder ny Virksomheder startes, og som man har grebet til, naar gamle Bedrifter skulde udvides eller af andre Grunde tilføres ny Kapital. I Særdeleshed har det for Industrien, der gerne maa binde betydelige Midler i faste Anlæg af speciel Karakter, været nærliggende at søge Grundkapitalen fremskaffet ad denne Vej. I Aarhus var det dog først tæt op imod Aarhundredskiftet, at Dannelsen af Aktieselskaber rigtig tog Fart.

Fra 1902-Udgaven af »Greens Danske Fonds og Aktier« kan vi anføre følgende i nævnte Aar eksisterende aarhusianske Aktieselskaber med indbetalt Aktiekapital paa mindst 100000 Kr.

	Aktiekapital Kr.	Stiftelsesaar
Aarhus Privatbank	300000	1871
Aarhus Oliefabrik	200000	1883
Østjyske Bryggerier	190000	1898
Aarhus Trælasthandel	110000	1896
Jysk Telefon-Aktieselskab	100000	1895
Aktiebryggeriet Trøjborg	40000	1899
Thomas Ths. Sabroe & Co.	30000	1897
De forenede Mejerier	260000	1899
Hans Schourup og Jyllands Jern- og Maskin- forretning	25000	1901
Emiliedals Teglværk	21000	1901
C. Chr. Abildgaards Fabrikker	20000	1899
Sleth Teglværk	20000	1899
Aarhus Glasværk	18000	1897
Aarhusbugtens Dampskibsselskab	15000	1874
Malling Dampmølle	15000	1899
H. E. Schmalfeldts Tobaksfabrik	11000	1899
H. C. Møllers Sæbefabrik og Oliemølle	10200	1895
Aarhus Amtstidende	10000	1866
Tscherning Dybbros Fabrikker	10000	1899

Ene blandt danske Provinsbyer fik Aarhus sin egen Børs. Initiativet var Handelsforeningens. Den 8. November 1866 bevægede en højtidelig Procession med Stiftamtmanden og en Række af Byens øvrige høje Embedsmænd i Spidsen sig fra Raadhuset til den nybyggede Børsbygning ved Havnen. Handelsforeningens Formand, Købmand Emil Secher, erklærede Børsen for aabnet, og Købmand Oluf Bech redegjorde i en Tale for dens Formaal. Han paapegede herunder, at Omsætningen navnlig vilde komme til at gælde Korn,

Aarhus Børs, opført 1866.

Smør og andre Udførselsprodukter samt Trælast og Kul³⁹⁾. Man regnede med at holde aabent en Time daglig undtagen Lørdag samt Søn- og Helligdage og vilde hver Dag skaffe telegrafiske Beretninger om Handel og Kvægspriser.

Til at begynde med kunde den ny Institution glæde sig ved livlig Tilslutning fra Byens Forretningsdrivende, særlig de store Kornkøbmænd. Men efterhaanden som Kornekporten svandt ind og Kommunikationsformerne ændredes, særlig ved Brugen af Telefon, mistede Børsen sin Betydning i den paatænkte Forstand. Til Gengæld begyndte man i 1872 at foretage regelmæssig Kursnotering af visse aarhusianske Papirer; men heller ikke dette slog an, og i 1880 vedtoges det, at Noteringen fremtidig kun skulde foretages, naar den blev forlangt af et Medlem, eller hvis Bestyrelsen maatte finde Anledning dertil³⁹⁾. I 1896 besluttede Bestyrelsen dog forsøgsvis at

³⁹⁾ Aa. St. 9/11 1866. ³⁹⁾ »Aarhus Handelsforening 1862—1937«, S. 128.

genoptage en regelmæssig Kursnotering, nemlig en Gang maanedlig. Noteringen omfattede nu Aktier i »Aarhus Privatbank«, »Jydsk-engelsk Dampskibsselskab«, »Aarhus-Bugtens Dampskibsselskab«, »Hads-Ning Herreders Jernbane« og »Jydsk Telefon-Aktieselskab«⁴⁰⁾, og den opretholdtes derefter med forskellige Afbrydelser, men var uden større Betydning. Noteringen overlevede Verdenskrigen, men med Udgangen af 1920 ophævedes den helt.

II. 1900—1939

A. FREMGANGEN FORTSÆTTES

For dansk Erhvervsliv var Aarene omkring Aarhundredskiftet og indtil Verdenskrigens Udbrud som Helhed en udpræget Opgangstid. Landbrugets stærke Udvikling dannede det solide Grundlag for Fremgangen. Men denne, der understøttedes ved en betydelig Kapitaltilførsel fra Udlandet, forplantede sig videre til Byerhvervene og kom befolkningsmæssigt set først og fremmest Byerne til Gode, dels de gamle Købstæder og dels nyopvoksende Stationsbyer.

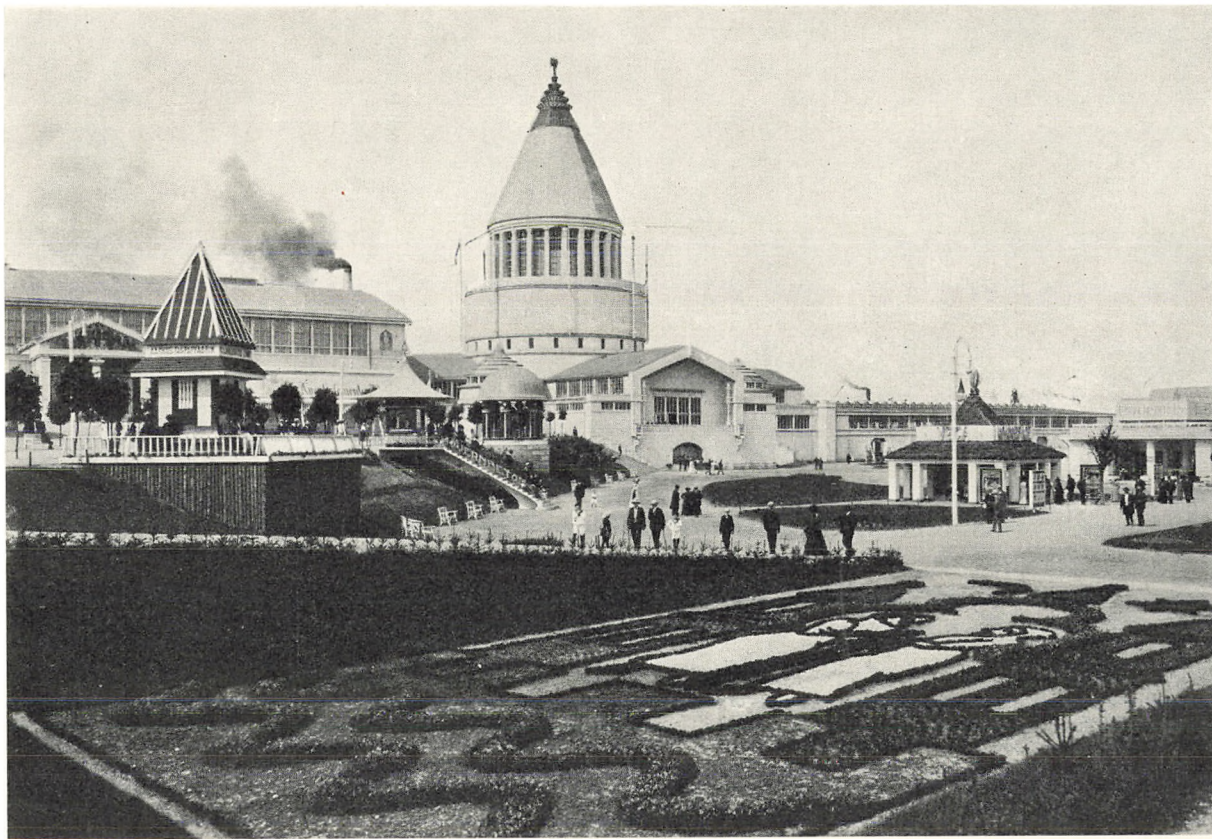
Størst relativ Betydning maatte Landbrugets Fremgang naturligt nok faa i Jylland, og den Nøglestilling, Aarhus havde erhvervet sig indenfor Halvøens Erhvervsliv, gav denne By Adgang til med særlig Kraft at udnytte de foreliggende Udviklingsmuligheder. Det sidste Tiaar af det 19. Aarhundrede blev en enestaaende Fremgangsperiode for Aarhus, hvis Folketal voksede fra godt 33000 i 1890 til næsten 52000 i 1901. I det ny Aarhundredes første Femaar sagtnedes Farten nok noget, men derefter blev Befolkningstilvæksten atter stor.

Med Landsudstillingen i 1909 fastsloges overfor Omverdenen de vundne Positioner, og en Følge af den store Indsats blev ogsaa, at Byens egen Udvikling fik et ekstra Skub fremad.

Under Verdenskrigen opstod mange Vanskeligheder for Aarhus, ikke mindst som Følge af svigtende Raastoftilførsler til Industrien, hvad navnlig Oliefabrikken og herigennem Margarineindustrien kom til at mærke. Paa den anden Side skabte Omlægningen af Skibsfarten øget Liv i Havnen, og paa mange Omraader var der Fremgang. I 1921 naaede Aarhus med Forstæder et Indbyggertal af 81000.

Ogsaa de efter Krigen skete erhvervsmæssige Forskydninger har været gunstige for Befolkningens Koncentration i Byerne, og den stærke Udvikling af Trafikmidlerne har navnlig befordret de største Byers Vækst. En vigtig Faktor har for Aarhus' Vedkommende endvidere de store Produktionsudvidelser i Byens Industri været, ligesom Universitetets Oprettelse og Place-

⁴⁰⁾ Aa. St. 2/5 1896.

*Landsudstillingen 1909, set fra det opfyldte Terræn.
Arkitekt A. Rosen.*

ringen af forskellige andre vigtige Institutioner i Aarhus baade direkte og indirekte har virket fremmende for Byens Vækst. Det aarhusianske Bysamfund har i 1939 passeret de 120000 Indbyggere.

I det følgende vil vi først undersøge Udviklingen af Trafikken til Lands, idet vi for Skibsfartens Vedkommende henviser til Havnens Historie i nærværende Værk. Vi vil dernæst betragte Byens Hovederhverv, Handel, Haandværk og Industri, samt dens Penge- og Forsikringsvirksomhed. Endelig vil vi i de to afsluttende Kapitler redegøre for det aarhusianske Bysamfunds indre sammensætning og belyse Byens Stilling i Relation til Opland og Konkurrenter.

B. JERNBANER OG MOTORTRAFIK

Selvom Hovedlinierne og de vigtigste af Sidelinierne i det danske Jernbanenet i alt væsentligt forelaa udbyggede ved Indgangen til det tyvende Aarhundrede, var Jernbanehungeren dog derfor langt fra mættet. I alle Landets Egne, ikke mindst i Jylland, tumlede man med Planer til ny Jernbaneanlæg. I 1908 vedtoges en Lov om Anlæg af ikke mindre end 51 ny Privatbaner foruden forskellige Statsbanelinier, og endnu under Verdenskrigen drøftedes paa Rigsdagen Projekter til omfattende og kostbare Nyanlæg. Kun en Del af Jernbanerne kom dog til Udførelse, før Konkurrencen fra Motor-køretøjerne for Alvor satte ind og bragte den videre Udbygning af Jernbanenet til Standsning.

Paa Aarhussegnen var det især Planer om en ny Jernbaneforbindelse mellem Aarhus og Randers, man syslede med, og navnlig sattes Lidenskaberne i Bevægelse, da der fra de interesserede By- og Sognekommuner fremkom et Projekt om at anlægge en elektrisk Jernbane mellem de to Byer. Ud fra den Opfattelse, at Benyttelse af Elektricitet som Drivkraft frembød væsentlige økonomiske Fordele saavel ved en Jernbanes Anlæg som ved dens Vedligeholdelse og Drift, blev der til den i 1904 nedsatte Kommission angaaende Anlæg af ny Jernbaner indsendt en Række Andragender om Anlæg af elektriske Baner, men Kommissionen⁴¹⁾ mente, at saadanne Baner kun vilde kunne drives med Fordel i Omegnen af meget store Byer, og at det eneste af Projekterne, der frembød nogen Mulighed for en rentabel Drift var Aarhus—Randers Projektet. Dette troede Kommissionen paa den anden Side at kunne anbefale, dog under Forudsætning af, at saavel Anlægget som Driften af Banen gennemførtes uden nogensomhelst Forpligtelse for Statskassen. I den store Jernbanelov af 1908 kom da ogsaa den elektriske Aarhus—Randers Bane med, men saaledes, at en projekteret Deling af Banen i Størstedelen af dens Længde i en østlig og en vestlig Linie bortfaldt. I Stedet tilkom

⁴¹⁾ Se dennes Betænkning af 1906, S. 14.

en ny elektrisk Stikbane fra et Punkt paa Aarhus—Randers Banen til Hornslet, hvorfra atter en ny elektrisk Bane skulde udgaa til Torup Pakhus ved Kaløvig.

Af de interesserede Kommuner tegnedes de fornødne Garantisummer — for Aarhus' Vedkommende ca. 40 pCt. af Anlægskapitalen — men Meningerne om Banen var vedblivende stærkt delte. Især gik betydende Kredse i Aarhus By skarpt imod Projektet udfra den Betragtning, at Banen næppe vilde kunne forrente sig og derfor vilde blive en økonomisk Byrde for de garanterende Kommuner. Aarhus Handelsforening tog i 1910 Initiativet til Spørgsmaalets Drøftelse paa et Møde af aarhusianske Erhvervsrepræsentanter og til, at der kort efter indkaldtes til et offentligt Borgermøde om Sagen. Paa begge Møder gik Stemningen den elektriske Bane imod, og paa Borgermødet vedtoges en Resolution, der endte med en Henstilling om, at Projektet foreløbig stilledes i Bero⁴²⁾. — Banens Tilhængere arbejdede dog videre med Sagen, og i 1913 udstedtes kongelig Eneretsbevilling til dens Anlæg og Drift, men i Realiteten var Projektet aflivet.

Tanken om en ny Jernbane mellem Aarhus og Randers blev imidlertid taget op igen paa et andet Grundlag. Af Ingeniør Holger Hammerich var fremsat et Projekt om at gøre Aarhus Hovedbanegaard til Gennemkørselsstation ved at føre den nordgaaende Banelinie ad en Højbane langs Havnen til Østbanegaarden og derfra et Stykke ad Grenaabanens Spor og videre ad en ny Banestrækning til et Punkt paa den bestaaende Aarhus—Randers Bane. Den videre Konsekvens heraf vilde, som Trafikministeren i 1917 udtalte i Folketinget ved Forelæggelse af Lovforslag om Anlæg af Dobbeltspor, blandt andet mellem Aarhus og Randers, være at bygge en helt ny dobbeltsporet Bane mellem de to Byer⁴³⁾. Herved vilde kunne opnaas en Forkortelse paa 14 km, samtidig med at Rebroussementerne paa Aarhus og Randers Banegaarde bortfaldt. Regeringen havde været inde paa denne Tanke, men opgivet den, da den gamle Banelinie mellem de to Byer af Hensyn til Lokaltrafikken ikke kunde nedlægges, og da der næppe kunde opnaas tilstrækkelig stor Merindtægt ved at drive to Baner. Anlæg af Dobbeltspor paa den bestaaende Bane vilde blive betydelig billigere. Paa Rigsdagen samledes der imidlertid Flertal for Planen om en ny Bane, og ved en Lov af 1918 vedtoges Anlæg af en dobbeltsporet Højbane fra Aarhus H. til Aarhus Ø., et 2. Spor fra Aarhus Ø. til Risskov og derfra en dobbeltsporet Jernbane over Halling til Randers. Praktisk Betydning fik denne Lov dog ikke. Man tøvede med at sætte Arbejdet i Gang, og da Loven om Lillebæltsbroens Bygning vedtoges, udskødes samtidig den direkte Aarhus—Randers Banes Anlæg. Slutelig faldt man tilbage til Planen om at forsyne den bestaaende Linie med Dobbeltspor, og dette er efterhaanden gennemført.

⁴²⁾ Aarhus Handelsforening 1862—1937, Aarh. 1937, S. 91 ff. ⁴³⁾ Rigsdagstidende 1916/17, Folketingets Forh., Sp. 1676.

Imedens disse Drøftelser foregik, trængte Spørgsmaalet om Nyordning af Banegaardsforholdene i Aarhus sig mere og mere paa. Til Trods for Hovedbanegaardens fuldstændige Ombygning saa sent som i 1884 gik der kun faa Aar af det ny Aarhundrede, før Forholdene maatte karakteriseres som meget lidet tidssvarende. Ikke mindst mærkedes dette i Udstillingsaaret,

Banegaardspladsen i Halvfemsjerne.

hvor Antallet af Rejsende paa een Gang forøgedes med en Tredjedel. De usandsynligt smalle Perroner gjorde det næsten livsfarligt at stige af eller paa Togene i Aarhus. Men ogsaa bortset fra ekstraordinære Forhold vanskeliggjordes Afviklingen af den stadig stigende Trafik mere og mere, og dette gjaldt baade for Personernes og Godsets Vedkommende.

I 1899 havde Statsbanerne med en forestaaende Udvidelse for Øje eksproprieret Arealer i Mølleengen, men videre kom man ikke i mange Aar. Om Banegaarden skulde flyttes til Mølleengen eller blive liggende paa den gamle Plads, blev Genstand for haardnakket Strid i Aarhus, og ind i denne blandedes Diskussionen om det Hammerichske Gennemkørselsprojekt og tillige Spørgsmaalet om Anlæg af Færgelejer for en projekteret Dampfærgeforbindelse til Kalundborg. For Godstrafikkens Vedkommende naaedes først en

Løsning. Ved en Lov af 1917 bestemtes det, at en Godsbanegaard skulde opføres i Mølleengen. I 1923 kunde den tages i Brug. I Henhold til en i 1919 gennemført Lov nedreves derefter den gamle Hovedbanegaard og paa dens Grund byggedes en ny Personbanegaard, der ligesom den gamle blev indrettet som Sækstation, men kun midlertidigt — mente man dengang. Bygningen var oprindeligt projekteret med tre Etager, men af Sparehensyn besluttedes

Aarhus Hovedbanegaard.
Opført 1884.

det i 1924 at formindske den med den øverste Etage og tillige at afkorte dens Længde. Dette vakte Utilfredshed i Aarhus Byraad, der havde planlagt ensartet høj Bebyggelse omkring Banegaardspladsen. Efter Forhandlinger med Postvæsenet, der havde erhvervet Arealer til Opførelse af et nyt Posthus, bestemtes det, at dette skulde sammenbygges med Banegaarden, hvorved man opnaaede, at denne fik sin oprindelig paatænkte Højde og Længde og endda forøgedes med en Vinkelfløj mod Øst⁴⁴). I 1929 toges den i Brug. Dens Indgangsetage er lagt i 1. Sals Højde over Sporene, hvilket har nødvendiggjort Hævning af Banegaardspladsen og Nedrivning af en Række Ejendomme her og i de udmundende Gader. De i Stedet opførte Bygninger danner nu en monumental Ramme om den stærkt befærdede Plads.

Odderbanen indførtes som tidligere til Hovedbanegaarden, hvorimod det

⁴⁴) Statsbanernes Beretning om Driften 1931/32 Tillæg II.

ikke lykkedes at opnaa en Ordning om Optagelse af Hammelbanen, der vedblivende har sin egen Station i Mølleengen.

Til ind i Krigsaarene var Jernbanetrafikken paa Aarhus stigende, men derefter har den, som nedenstaaende Tal⁴⁵⁾ viser, været i stærk Nedgang, saa baade Personbefordringen og den udgaaende Godsmængde nu er mindre end ved Aarhundredskiftet. Derimod har den indgaaende Godsmængde været stigende i de seneste Aar. De største Forskydninger har Vognladningsgodset udvist, medens Stykgodstrafikken har været udsat for færre og mindre Svingninger.

Hvad Trafikken paa Hovedlinierne angaar, skal det nævnes, at Lillebæltsbroen og Lyntogene fra Foraaret 1935 har medført en meget væsentlig Forkortelse af Rejsetiden til København, Lyntogene alene en Tidsgevinst paa 2½ Time. Endvidere har Motortoget »Nordpilen« skabt en stærkt forbedret Forbindelse dels med Flensborg og videre sydpaa og dels med Norge og Sverige over Hirtshals og Frederikshavn.

Gennemsnitlig aarlig	Personbefordring		Godsbefordring			
	Antal Rejser		fra		til	
	Aarhus H.	Aarhus Ø.	Aarhus H. 1000 Tons	Aarhus Ø. 1000 Tons	Aarhus H. 1000 Tons	Aarhus Ø. 1000 Tons
1901/02—05/06	270000	84000	312	19	66	13
1906/07—10/11	339000	102000	351	18	77	16
1911/12—15/16	342000	108000	403	20	119	20
1916/17—20/21	416000	132000	316	21	228	49
1921/22—25/26	369000	112000	359	21	107	21
1926/27—30/31	322000	300000	340	25	81	15
1931/32—35/36	231000	148000	235	16	73	7
1936/37	226000	89000	243	15	76	6
1937/38	221000	80000	228	15	91	7

Den stærke Stigning i Personbefordringen over Aarhus Ø. i Femaaret 1926/27—30/31 skyldes Indførelse af speciel Motorvognskørsel til Risskov- (Grenaavej) til Betjening af Forstads- og Udflugtstrafikken. Da denne Trafik begyndte i 1925, var den alene om Befordringen paa Strækningen, og der var ofte Run paa Toget, navnlig paa de store Sommersøndage. Passagerantallet satte Rekord i 1926 med 326000, men derefter gik det jævnt nedad. Banen bevarede kun det Publikum, for hvilket den laa helt selvfølgelig⁴⁶⁾. I 1938 indstilledes Motortogskørselen. Den er afløst af Rutebil- og Trambus- trafik.

Af de fra Aarhus udgaaende Privatbaner blev Hads-Ning Herreders Jernbane, Aarhus—Odder—Hou aabnet i 1884 og Hammelbanen i 1902 og i 1914 forlænget til Thorsø St. paa den nyanlagte Langaa—Silkeborg Bane. Ogsaa

⁴⁵⁾ Efter Statsbanernes Beretninger om Driften. ⁴⁶⁾ Jernbanetidende 1938, Nr. 19.

paa disse Baner var Trafikken stigende indtil Krigsaarene og derefter i Nedgang, navnlig fra 1931. Før Krigen kunde Banerne indtjene meget pæne Nettooverskud og udbetale Udbytte, men siden blev Driftsresultatet negativt. Det har dog i de seneste Aar hjulpet ret væsentligt paa de to Baners Økonomi, at disse har faaet Koncession paa forskellige Bilruter, der løber parallelt med Banelinierne eller iøvrigt i disses Nærhed, idet Driften af Bilerne har givet Overskud, der i nogen Grad har kunnet opveje Jernbanedriftens Underskud, jævnfør nedenstaaende Oversigt, hvor Overskudsbeløbene gælder for Jernbane- og Bildrift under eet⁴⁷⁾. Det er paa Tale at nedlægge Banestrækningen Odder—Hou, der er særlig underskudsgivende, og at anlægge en ny Bilvej paa Banelegemet⁴⁸⁾.

Gennemsnitlig aarlig	Hads-Ning Herreders Jernbane			Aarhus-Hammel-Thorsø Jernbane		
	Antal Rejser	Samlet Gods- mængde 1000 Tons	Netto- overskud**) Kr.	Antal Rejser	Samlet Gods- mængde 1000 Tons	Netto- overskud**) Kr.
1901/02—05/06	285000	41	84104	153000*)	30*)	92013*)
1906/07—10/11	357000	53	73942	189000	37	95587
1911/12—15/16	375000	78	113551	209000	48	108390
1916/17—20/21	411000	83	50687	256000	60	53735
1921/22—25/26	365000	91	65821	222000	53	÷ 13392
1926/27—30/31	326000	94	12641	177000	45	÷ 30267
1931/32—35/36	281000	71	÷ 21058	134000	31	÷ 29971
1936/37	278000	67	÷ 13955	139000	26	÷ 13414
1937/38	261000	64	28565	136000	24	÷ 31839

*) 1902/03—1905/06 gennemsnitlig. **) Bortset fra Afskrivning og Forrentning.

Motor køretøjerne spillede før Krigen kun en ringe Rolle her i Landet. I hele Nørrejylland var i 1909 indregistreret 151 Automobile, hvilket Tal i 1914 var steget til 966, men i 1921 til 6860. I væsentlig større Udstrækning havde dog Motorcyklerne dengang vundet Indpas, idet der i 1909 var indregistreret 1330 saadanne og i 1914 1649. I 1921 udgjorde Antallet 4638. Efter den seneste Opgørelse, 1938, findes der i Nørrejylland 51747 Automobile og 8700 Motorcykler.

I hvilket Omfang Motor køretøjerne har flyttet Trafikken tilbage til Landevejene, kan illustreres specielt for Vejene i Aarhus' Nærhed, idet der for Amtsvejene i Aarhus Amtsraads-kreds foreligger Opgørelser over den gennemsnitlige Døgnfærdsel tilbage til 1908 angivet i Tons⁴⁹⁾.

En Del af Motorfærdselens stærke Stigning opvejes af Hestevognsfærdselens Tilbagegang; men dette betyder forholdsvis lidt. Fra 1908 til 1934 er den samlede Vognfærdsel paa Amtsraads-kredsens Landeveje mere end femdoblet.

⁴⁷⁾ Efter Statsbanernes Aarsberetninger. ⁴⁸⁾ Demokraten ^{30/6} 1938. ⁴⁹⁾ Meddelelser fra Vejlaboratoriet: Landfærdselstællingen 1934, S. 108.

Gennemsnitlig pr. Døgn	Hestevogns- færdsel Tons	Motor- færdsel Tons	Samlet Vognfærdsel Tons
1908	240	—	240
1915	275	45	320
1924	200	420	620
1929	140	750	890
1934	69	1189	1258

For 1934 kan vi oplyse Størrelsen af den samlede Færdsel paa det inderste Stykke af Udfaldsvejene fra Aarhus⁵⁰).

Gennemsnitlig pr. Døgn	Fra Byskellet mod					
	Grenaa	Randers	Viborg	Silkeborg	Skanderbg.	Odder
Personbiler	788	476	368	998	1217	614
Rutebiler	103	35	114	166	112	68
Vare- og Lastbiler	480	244	409	720	708	342
Automobiler ialt ..	1371	755	891	1884	2037	1024
Motorcykler	59	38	47	97	138	41
Hestevogne	47	13	55	59	77	54
Samlet Antal Køretøjer ..	1477	806	993	2040	2252	1119
Samlet Færdselsmængde, Tons	3192	1607	2470	4572	4687	2315
Cyklistere	776	355	737	3684	2956	1188
Fodgængere	359	35	215	1076	1133	532

Særlig paa Skanderborg og Silkeborg Landeveje, henholdsvis til Viby og Aabyhøj, er Færdselen stor. Jo længere man fjerner sig fra Aarhus, des mindre bliver Færdselen, men alt i alt hører de aarhusianske Udfaldsveje til de stærkest befærdede i Landet. Omend den væsentligste Del af Trafikken her har Ærinde i Aarhus, findes der ogsaa en betydende gennemgaaende Trafik, særlig paa den store jyske Hovedvej Krusaa—Frederikshavn, der jo passerer Aarhus. Det af Aarhus Kommune med Fremsynethed anlagte System af Ringgader i Byens Yderkant er til stor Fordel for den gennemgaaende Trafik, der herved undgaar at skulle passere den indre By. I Ringgadekredsen indgaar den i 1938 aabnede Ringgadebro, der fører over Jernbaneterrænet i Mølleengen og er Landets længste Landbro.

I Aarhus Politikreds, der omfatter Byen uden Forstæder, var i 1921 og følgende Aar det omstaaende Antal Motorkøretøjer indregistreret⁵¹).

Stor Betydning fik tidligt Bilkørselens Organisering i faste Ruter. Allerede i 1923 indrettedes den første Rutebilstation i Rosengade, hvor 14 Ruter

⁵⁰) Meddelt af Vejlaboratoriet. ⁵¹) Efter Statistiske Efterretninger samt Materiale i Statistisk Departement.

	Almindelige Personbiler	Drosker m. v.	Rutebiler, Omnibusser	Vare- og Lastbiler	Automobiler ialt	Motorcykler
1921	502	37	1	164	604	280
1924	926	33	14	259	1032	276
1928	1235	168	22	373	1798	270
1933	1710	173	24	676	2583	323
1938	2107	171	60	849	3187	413

samledes; der raadedes over ca. 30 Vogne med Plads til ca. 500 Passagerer; men desuden var et lignende Antal Ruter stationeret rundt om i Byen⁵²). I 1926 udgik 37 Personautomobilruter fra Aarhus⁵³). En ny, stor Rutebilstation byggedes i 1929—30 paa Amtmandstoften, hvorfra nu Hovedparten af Personrutebilerne udgaar. I 1939 var Tallene herfor følgende⁵⁴):

	Antal Ruter	Ruternes Længde km	Antal Vogne	Nyttelast kg	Antal Pladser	Ture pr. Uge ^o)
Mellembys Ruter	13	614	46	114000	1131	390
Oplandsruter	21	534	35	67000	672	497
Forstadsruter	8	53	47	154000	1203	2631
Ialt ..	42	1201	128	335000	3006	3518

^o) Ture, der kun er kørt over en Del af Ruten, er medregnet.

De 13 mellembys Ruter omfatter Ruter mellem Aarhus og Æbeltoft, Grenaa, Randers, Viborg, Silkeborg, Skanderborg, Horsens—Vejle og Odder. Hovedparten af disse drives af Statsbanerne, Hammel- eller Odderbanen. Oplandsruterne er gerne kortere end de mellembys Ruter, fire (til Dejret, Hammel, Ry og Fausing), er dog mindst 40 km lange, medens ti er mellem 20 og 40 km og syv kortere end 20 km. Af Forstadsruterne naar ingen en Længde af 10 km, men Turantallet er til Gængæld stort, og disse Ruter har det største Vognmateriel. Hovedparten af dem er Trambuslinier, der drives af Aarhus Sporveje.

Aarhus elektriske Sporvej anlagdes af et Aktieselskab og aabnedes for Driften i 1904, omfattende en enkelt Linie, fra Dalgas Avenue til Trøjborgvej. Indtil da havde Aarhus Omnibus Selskab i en Række Aar drevet en Hesteomnibuslinie Østbanegaarden—Frederiksbjerg. Sporvejselskabet, hvis Aktiekapital androg ½ Mill. Kr., viste sig at blive et ret lukrativt Foretagende, idet der hvert Aar kunde udbetales et Udbytte paa 6—9 pCt. I Selskabets Koncession var indsat Bestemmelse om, at Aarhus Kommune fra 1925 kunde overtage Anlægget paa nærmere fastsatte Betingelser. Dette skete

⁵²) Aarhus Handelsforening 1862—1937. Aarh. 1937, S. 263. ⁵³) Betænkning afg. af Rutebiludvalget af 1925. Kbh. 1927, Bilag 1. ⁵⁴) Efter Materiale i Statistisk Departement.

i 1928. Sporvejene udvidedes nu med en Linie 2 fra Banegaardsplads ad Frederiksallé og en Forlængelse af Linie 1 til Skovfaldet ved Riis Skov. Yderligere Udvidelser har senere fundet Sted ved Oprettelse af Trambuslinier, hvis Linienet spænder ud over Byens Grænser. De to senest tilkomne Linier 6 og 7, til Risskov og Vejlbjby, overtoges i 1938, samtidig med at Statsbanerne indstillede den specielle Nærtrafik paa Grenaabanen.

Ved Siden af Personautomobilruterne, der ogsaa besørger en betydelig Stykgodstransport, var efterhaanden opstaaet særlige Fragtmandsruter. Vognmændene, der besørgede den paagældende Fragtkørsel til og fra Aarhus, havde Holdepladser rundt om i Byen, men i 1933 stiftedes Aarhus Fragtmandscentral A/S, der indrettede en fælles Fragtbilstation i Toldbodgade. Fra Aarhus udgik i 1937 ialt 46 Fragtmandsruter, hvoraf 13 var mellembys Ruter, 28 Oplandsruter og 5 Forstadsruter. Med Undtagelse af tre af Hammebanen drevne Fragtmandsruter er alle disse under privat Drift. Som Regel anvendes kun een Vogn paa hver af Ruterne.

Det samlede Antal Vognmandsvirksomheder i Aarhus og de fire Forstadskommuner udgjorde i 1935 298, jævnfør efterfølgende Oversigt⁵⁵). Varekørselen ses at spille en noget større Rolle for disse Virksomheder end Personkørselen.

Vognmandsvirksomheder med	Antal Virksomh.	Samlet Personel	Omsætning Kr.	Antal Motorkøretøjer		
				Personbiler	Omni-busser	Lastbiler
udelukkende Personkørsel	94	171	863000	138	1	—
— Varekørsel	128	269	1518000	—	—	193
baade Person- og Varekørsel ..	13	30	229000	16	2	29
Rutebilkørsel	10	45	458000	4	35	—
udelukkende Hestekøretøjer	53	80	340000	—	—	—
Ialt ..	298	595	3408000	158	38	222
Heraf i Forstæderne ..	62	142	943000	38	23	61

C. HANDEL OG INDUSTRI

Ved Indgangen til det 20. Aarhundrede var der kun faa tilbage af den Kreds af aarhusianske Næringsdrivende, som fra 50ernes og 60ernes beskeden Forhold havde gjort Byens storslaaede Udvikling med og gennem deres Indsats i Erhvervslivet været med til at fremhjelpe denne. En ny Generation havde afløst dem eller stod i Begreb med at træde til. Formerne for Erhvervsvirksomheden blev nu oftest andre. De største af Bedrifterne udviklede sig til upersonlige Storføretagender, gerne under Aktieselskabs-

⁵⁵) Efter Stat. Tabelv.: Erhvervstællingen 1935 samt Materiale i Stat. Departement.

formen, men ved Siden af de gamle Virksomheder voksede talrige nye op, større eller mindre og undertiden stærkt udspecialiserede.

I Aarene indtil Verdenskrigens Udbrud fortsattes Udviklingen for det meste roligt i de gamle Spor. Dog blev allerede nu ikke faa ældre aarhusianske Handels- og Industrifirmaer omdannede til Aktieselskaber, undertiden ved Sammenslutning af flere hidtil selvstændige Virksomheder.

I Krigstiden forrykkedes alle Erhvervslivets Forhold, og i Aarhus som andet Steds gav de ekstraordinære Konjunkturer og Pengerigeligheden Anledning til en omsiggribende Aktieemissionsvirksomhed, dels ved Oprettelse af ny Aktieselskaber og dels ved Kapitaludvidelser i bestaaende. Men da Krigsaarenes og de første Efterkrigsaaers gyldne Konjunkturer var forbi, viste det sig i mange Tilfælde, at Værdierne var kunstigt oppustede.

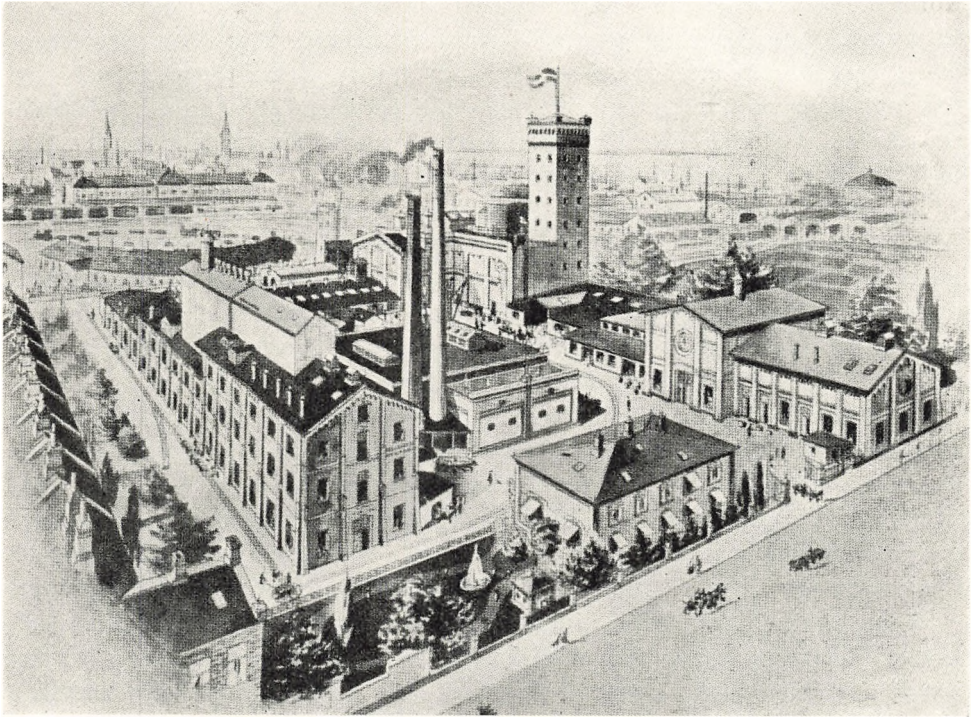
Bedre end de i Krigstiden stiftede Aktieselskaber klarede de ældre sig gennemgaaende, omend ogsaa adskillige af disse under de ekstraordinære Forhold havde vovet sig ud i letsindige Transaktioner eller ikke undgik en usund og senere tabbringende Overkapitalisering. Det første Tiaar efter Krigens Slutning gik for en stor Del af Selskaberne med at komme i Orden efter de abnorme Tilstande. Rekonstruktioner og Kapitalnedskrivninger kendetegner denne Periode. Omkring 1930 er Forholdene i det store og hele konsoliderede, og en ny Fremgangsperiode indledes for de fleste af Virksomhederne. En Gennemgang af en Række større aarhusianske Aktieselskabers »Data« vil give et godt Indblik i Udviklingen af Byens Handel og Industri i vort Aarhundrede. Vi behandler Selskaberne i Rækkefølge efter deres Stiftelsesaar som Aktieselskaber, uanset om Virksomheden som saadan havde bestaaet tidligere⁵⁶).

Aarhus Oliefabrik⁵⁷) voksede efter 1892 hurtigt op til at blive Byens største Industrivirksomhed. Fabriksanlægene udvidedes i stærkt Tempo, og Aktiekapitalen forøgedes med den ene Million efter den anden. Landbrugets Behov for Kraftfoder og den voksende Margarinefabrikation skabte en stærkt stigende Efterspørgsel efter Oliefabrikkens to Hovedprodukter. En betydelig Eksport oparbejdedes, og Indkøbsstationer og andre Filialvirksomheder anlagdes rundt om i Verden, herimellem en Række Fabrikker indenfor det daværende Ruslands Grænser. Den i Aarhus oprettede Palmefabrik Vega frasolgtes dog i 1910.

En Tid ejedes Oliefabrikken af engelske Interessenter (Maypole Dairy Co.), men i 1918 overgik den til et nystiftet dansk Aktieselskab, dog stadig med Fr. Lausen som Direktør. Aktiekapitalen sattes til 15 Mill. Kr., men udvidedes allerede Aaret efter til 24 Mill. Kr. Snart efter kom imidlertid Prisfaldsperioden, der ramte Oliefabrikkens Produkter haardt, og det hævnedes sig nu, at Fabrikkens Administration i de gode Aar havde udvist alt for stor Tillid til Fremtiden.

⁵⁶) Oplysn. efter »Greens Danske Fonds og Aktier« af de respektive Aarg. ⁵⁷) Se S. 100.

Umiddelbart efter Krigens Slutning var der oprettet Datterselskaber i London og New York, hvilke paa Grund af Konjunkturedgangen og uheldig Ledelse kun bragte Oliefabrikken Tab. Ogsaa det i København oprettede Datterselskab »Pacifikkompagniet« var tabbringende, og paa Afrikas Vestkyst maatte to Stationer likvideres. Et Olieraffinaderi og en Margarine-

Aarhus Oliefabrik før 1916.

fabrik i U. S. A., hvis Anlæg Aarhus Oliefabrik havde Del i, laa nu helt stille. Endelig viste det sig nødvendigt at likvidere Singapore Stationen, før Krigen Oliefabrikkens Hovedopkøbsstation, med Tab af Aktiekapitalen og den væsentlige Del af Fabrikkens Tilgodehavende⁵⁸⁾.

I 1921 var man forberedt paa, at Oliefabrikken vilde komme til at lide betydelige Tab paa Interesser i andre Selskaber, navnlig Datterselskaberne. Regnskabet for 1922 viste et Driftunderskud paa 1.6 Mill. Kr. og et Statusunderskud paa 19.4 Mill. Kr. Under disse Omstændigheder var det givet, at Selskabet ikke kunde fortsætte uden en gennemgribende Rekonstruktion. En saadan gennemførtes nu ved, at Aktiekapitalen nedskreves til 6 Mill. Kr., samtidig med, at Oliefabrikkens to Hovedbankforbindelser Privatbanken i

⁵⁸⁾ Børsen 3/6 1923.

København og Aarhus Privatbank konverterede en Del af deres Tilgodehavender til ialt 8 Mill. Kr. Præferenceaktier.

Efter Rekonstruktionen var Oliefabrikens Vanskeligheder ikke forbi. For 1925 fremkom et Driftsunderskud paa ca. 2¼ Mill. Kr., hvilket dels skyldtes en Arbejdsstandsning paa 3 Maaneder, der havde kostet Fabrikken ca. 300000 Kr. pr. Maaned, dels Virkningerne af en overordentlig uheldig Kontrakt med Det oversøiske Compagni om Befragtning af dettes Skibe. I 1926 efterfulgtes Fr. Lausen som Direktør af Ingeniør T. C. Thomsen. Foreløbigt bedredes Forholdene. For 1927 blev Regnskabsresultatet meget fint. Produktionen var i dette Aar den største, Selskabet nogensinde havde haft. Og i Løbet af et Par Maaneder steg Kursen paa de almindelige Aktier (der jo kom efter Præferenceaktiekapitalen) til 38.

Da kom i April 1928 som et Tordenslag Meddelelsen om, at Selskabets Ledelse havde ladet Revisions- og Forvaltningsinstituttet foretage en Revision af Filialvirksomheden Oelwerke Teutonia i Harburg og derigennem faaet konstateret, at dette Selskabs Stilling var en ganske anden, end man gik ud fra, idet Aarhus Oliefabrik ved urigtige Regnskaber igennem flere Aar var holdt i Uvished om den sande Stilling⁵⁹).

Teutonia var oprettet i 1902. Dets danske Direktør, G. Tychsen, havde arbejdet det op til at indtage en betydende Stilling indenfor den tyske Olieindustri, men under den haarde Konkurrence, som herskede her, havde det til Slut ikke kunnet klare sig. Direktør Tychsen var vedblevet at være Teutonias Chefdirektør, ogsaa efter at han i 1927 ved Direktør T. C. Thomsens Fratræden var tiltraadt som Aarhus Oliefabriks administrerende Direktør.

Teutonia maatte standse, hvilket vilde medføre store Tab for Moderselskabet i Aarhus, baade paa Aktiebesiddelse og Tilgodehavender. Den ny Krise, Aarhus Oliefabrik derved kom ind i, fik yderligere alvorlig Virkning for Privatbanken i København, der dels havde overordentlig store Interesser i Oliefabrikken, dels var direkte engageret med Teutonia. Under de Forhandlinger, der i Begyndelsen af Oktober førtes om at bringe den københavnske Storbank paa ret Køl igen, var Spørgsmaalet om Oliefabrikens Videreførelse et Kardinalpunkt. For Aarhus By maatte en Standsning forudses at blive af næsten katastrofal Virkning. Dette var Baggrunden for en Henvendelse til Aarhus Byraad om at lade Kommunen deltage i en Støtteaktion ved at tegne Aktier til 2 Mill. Kr. Fra borgerlig Side i Byraadet fremholdtes stærkt Ønsket om at række Aarhus Oliefabrik en hjælpende Haand. Forskellige Betæneligheder, der udtaltes fra socialdemokratisk Side, gav dog Anledning til, at Afgørelsen udskødtes til et senere Møde, og derved mistede Sagen sin praktiske Betydning, idet det forinden ved et ihærdigt Arbejde var lykkedes Bestyrelsens Formand, Højesterets sagfører David, blandt Fabrik-

⁵⁹) H. Green: Privatbank-Krisen og Banklovgivningen. Kbh. 1929, S. 20, 23 ff.

kens Venner i Aarhus og København at fremskaffe de ca. 10 friske Millioner, som var fornødne for Selskabets Rekonstruktion⁶⁰).

Denne gennemførtes paa følgende Maade. Privatbanken i København kvitterede 8 Mill. Kr. af sit Tilgodehavende. Endvidere stillede den og Aarhus Privatbank vederlagsfrit deres Beholdning af Præferenceaktier, ca. 7.7 Mill. Kr., til Raadighed for Selskabet. Resten blev nedskrevet til 5 pCt. og er i 1932 indløst. Den ordinære Aktiekapital nedskrives til 5 pCt. = 300000 Kr. og udvidedes samtidig underhaanden med 9700000 Kr. De gamle Aktionærer fik en vis Forhaandsret til at deltage i Tegningen af dette Beløb. Direktør Tychsen var blevet afskediget kort efter, at Meddelelsen om Teutonias Krak fremkom⁶¹). Aarhus Oliefabriks Direktion bestod derefter af Th. Juncker, der fra 1919 havde været Direktionssekretær, som administrerende Direktør og Dr. techn. M. C. Holst som teknisk Direktør. Om Rekonstruktionen kunde Bestyrelsen meddele: »Under den trufne Ordning er der skabt en saa sund Basis for Aarhus Oliefabriks fremtidige Virksomhed, at Aarhus Oliefabriks Ledelse ser Fremtiden i Møde med den største Tillid«⁶²).

Denne Tillid viste sig ikke at blive skuffet. Oliefabrikkens Produktion steg kraftigt i de følgende Aar, og det finansielle Resultat blev hurtigt udmærket. Med Undtagelse af 1930 og 1931 er der i de 10 Aar, 1929—38, ikke udbetalt mindre Dividende end 10 pCt., og Aarhus Oliefabriks Aktier har i Aarene 1930—39 været noteret til følgende Januar-Kurser: 117½, 86¼, 96¾, 117½, 163, 185, 190, 208, 201, 191.

I Aarsberetningen for 1938 kunde det meddeles, at det i Løbet af de 10 Aar siden Rekonstruktionen var lykkedes fuldstændigt at afvikle Selskabets Gæld, som i 1928 udgjorde 26 Mill. Kr. Endvidere var paa Anlægene med videre afskrevet ca. 10½ Mill. Kr. og til Reserverne henlagt ca. 17½ Mill. Kr. I Tiaaret var forarbejdet ialt 2.2 Mill. Tons, svarende til en Omsætning af 537 Mill. Kr., hvoraf Eksporten androg 298 Mill. Kr.

De uafbrudt stedfundne Udvidelser af Selskabets Bygningsanlæg giver det synligste Udtryk for Virksomhedens enorme Vækst gennem Aarene. Udvidelserne fandt i første Omgang Sted paa den gamle Fabriks Arealer mellem Jægergaardsgade og Hovedbanegaarden, hvor efterhaanden det store Komplex af Bygninger, der nu benævnes »Byanlægget«, opførtes, og hvor som det seneste Led en yderst moderne Kontorbygning er under Opførelse. Men der til kom i 1917 »Havneanlægget« i Sydhavnen, der omfatter store Olieudvindings- og Hærdningsanlæg samt den imponerende Raastofsilos. Paa et Møde i Aarhus Folkebibliotek i November 1938 fremlagde Direktør Juncker for en stor Forsamling af Byrådsmedlemmer og Embedsmænd med flere Oliefabrikkens seneste Projekter for Nyanlæg, blandt andet en stor Kraftstation i Sydhavnen⁶³).

⁶⁰) Aa. St. 2/10 1928. ⁶¹) Aa. St. 25/4 1928. ⁶²) Børsen 3/10 1928. ⁶³) Demokraten 9/11 1938.

Aarhus Oliefabrik er nu et Verdensfirma af et Format som kun faa herhjemme. Fra Manchuriet, Indien, Afrika og flere Steder hentes dens forskelligartede Raastoffer, Copra, Palmekærner, Jordnødder, Sesamfrø, Soyabønner, Solsikkefrø, Shea- og Illipenødder, og dertil kommer Hvalolie fra Fangstpladserne i de store Have, særlig Sydpolarhavet. Af vort eget Lands Jordbrugsprodukter aftages nu et ikke ringe Kvantum Gulerødder som Raastof til den nyoptagne Produktion af Vitaminolie til Anvendelse ved Margarinens Vitaminisering.

Til Opkøb af Copra og Oliefrø har Oliefabrikken egne Stationer paa Ceylon og i hollandsk Indien, der daglig modtager og færdigbehandler de smaa Raastofportioner, som de kinesiske Handlende samler sammen fra Urskovens Landsbyer. I Libau findes fra gammel Tid Datterselskabet »Libauer Oelfabrik«, og for et Par Aar siden er overtaget et mindre Raffinaderi i Casablanca, hvorfra det marokkanske Marked forsynes med Olier, afsendt fra Aarhus som Raaolier⁶⁴). Endelig er i Syrien anlagt en mindre Oliefabrik, der toges i Brug i 1938 og paa Malta et Tankanlæg. I Esbjerg overtog A. O. i 1934 en Oliekagefabrik, som den stadig driver.

Da de i Østen opkøbte Raastoffer først naar frem til Aarhus efter ½ Aars Forløb, maa Oliefabrikkens Dispositioner foretages paa langt Sigt, og af Hensyn til de hyppige og hastige Prisfluktuationer, der berører Varer af denne Art, er det af stor Vigtighed, at Ledelsen sikrer sig det bedst mulige Overblik over saavel de øjeblikkelige Markedsforhold som disses sandsynlige Udvikling. Hertil har man blandt andet taget den moderne Konjunkturforskning i sin Tjeneste.

Afsætningen af Fabrikkens Produkter sker foruden til Indlandet til et meget stort Antal fremmede Lande. Navnlig gælder dette Olierne, der sendes til de fleste europæiske Pladser, til Kanada, U. S. A., Mellem- og Sydamerika og til Afrika, Levanten, Indien og Japan. Aarhus Oliefabrik er nu en af Landets største Eksportvirksomheder, i enkelte Aar den største.

For Aarhus Havn er Oliefabrikken uden Sammenligning den vigtigste Kunde. Omtrent en Fjerdedel af den indgaaende og ca. Halvdelen af den udgaaende Godsmængde er Varer til eller fra denne Fabrik, og de mange mere eller mindre faste Skibsforbindelser med fremmede Pladser trækker ogsaa andre Transporter end Oliefabrikkens til Havnen.

Oliefabrikkens samlede direkte og indirekte Betydning for det aarhusianske Bysamfund er gjort til Genstand for en særlig Undersøgelse udgivet af Fabrikkens driftsøkonomiske Afdeling. Undersøgelsen naar til det Resultat, at Fabrikken bidrager med mindst 10 pCt. til den samlede Indkomstdannelse i Aarhus, og at dens Nedlæggelse vilde medføre, at mellem 6000

⁶⁴) Danske Virksomheder, redigeret af L. Andkjær Jensen, IV, Aarhus Oliefabrik A/S, Hillerød 1933.

og 10000 Personer blev henvist til Arbejdsløshedsunderstøttelse eller Socialhjælp⁶⁵).

Blandt de øvrige Aktieselskaber i Aarhus hører H. C. Møllers Sæbefabrik og Oliemølle til de ældste. Sæbefabrikken var grundlagt allerede i 1829. Da Firmaet ønskede selv at kunne forsyne sig med Raastoffer, anlagdes i Slutningen af Aarhundredet en Oliefabrik, og for at skaffe den hertil fornødne Kapital, omdannede man i 1895 Firmaet til Aktieselskab. Aktiekapitalen udgjorde til at begynde med 102000 Kr., men i 1903, da en Glycerinfabrik oprettedes, udvidedes den til 255000 Kr. I 1929 nedskreves den til 1000 Kr. delvis ved Anullering af egne Aktier, men udvidedes samtidig til 300000 Kr. Oliemøllen genopbyggedes og moderniseredes i 1916 efter en større Brand. Selskabets Fabrikation omfatter Linolier, Hørfrøkager, Fernis, bløde Sæber og Glycerin.

Ved Sammenslutningen af to Træfirmaer dannedes i 1896 det store Aktieforetagende Aarhus Trælasthandel med en Aktiekapital paa 1.1 Mill. Kr. I 1917 deltes dette i tre forskellige Aktieselskaber: Det danske Trælastkompagni, der fortsatte Engrosvirksomheden, samt Frederiksbjerg Trælasthandel og Vesterbro Trælasthandel, der overtog hver sin Del af Moderfirmaets Detailforretning. Trælastkompagniet oprettede en Afdeling i København. Den ene af dets Direktører, S. Schleicher, bor i Aarhus, den anden, Harald Jensen, i København. Selskabet, hvis Aktiekapital siden 1918 har udgjort 3 Mill. Kr., har hvert Aar kunnet udbetale mindst 8 pCt. i Udbytte. Fra og med 1933 er der udbetalt 12 pCt. Frederiksbjerg Selskabet er i 1937 hævet, efter at dets Aktiver og Passiver er overdraget til Søsterselskabet paa Vesterbro. Dettes Aktiekapital har siden 1926 udgjort 900000 Kr.

Aktieselskabet Thomas Ths. Sabroe & Co. havde ved Stiftelsen i 1897 en Aktiekapital paa 150000 Kr., der udvidedes, efterhaanden som Selskabets Omsætning steg. Siden 1929 har den udgjort 1 Mill. Kr. Sabroes Kølemaskiner til Mejeribrug viste sig saa fordelagtige, at der nu er installeret »Sabroe Kulde« i henved 1400 danske Mejerier, foruden at en stor Eksport er oparbejdet. Paa lignende Maade har Fabrikationen af Skibskøleanlæg udviklet sig, idet der i Aarenes Løb er installeret saadanne Anlæg i ialt ca. 600 Skibe tilhørende 20 forskellige Nationer. I 1927 optog Selskabet Fabrikationen af smaa elektrisk-automatiske Køleskabe til Husholdnings- og Forretningsbrug og leverer nu et meget stort Antal af disse. Ogsaa Luftkonditioneringsanlæg har det i en Aarrække beskæftiget sig med. Som faa andre Firmaer har Thomas Ths. Sabroe & Co. bidraget til at gøre Aarhus' Navn kendt i Verden. Dets Maskiner anvendes i 60 forskellige Lande fordelt over hele Kloden, og i Japan har det et Søsterselskab »The Sabroe Company of Japan, Ltd.«,

⁶⁵) Børge Barfod: Lokaløkonomiske Virkninger af en storindustriel Virksomhed. Kbh. og London 1938.

Osaka. Thomas Th. Sabroe fratraadte af Helbredshensyn sin Stilling som Direktør i Selskabet allerede i 1904. Hans Meddirektør, Carl Gottlieb, fortsatte i den lange Aarrække indtil 1936 som Selskabets administrerende Direktør, fra 1929 med O. Kramhøft som teknisk Direktør. Han afløstes af Axel Gruhn. Efter at Nettooverskudet i en Aarrække var anvendt til Henlæggelse og Afskrivninger, kunde der i Aarene 1911—17 udbetales 10 pCt. i

Udbytte og i de følgende Aar op til 15 pCt. Fra 1925 til 1934 oversteg Udbyttet ikke 8 pCt., men derefter er det igen kommet op paa 10—12 pCt.

Østjyske Bryggerier A/S, der stiftedes i 1898 ved Sammenslutning af Bryggeriet Ceres i Aarhus samt Bryggerier i Horsens, Vejle og Fredericia, begyndte med en Aktiekapital paa 1650000 Kr., der i to Omgange udvidedes til det nuværende Beløb af 3 Mill. Kr. Aaret efter Selskabets Stiftelse oprettedes et konkurrerende Foretagende i Aarhus, A/S De forenede Bryggerier, med en Aktiekapital paa 400000 Kr. 4 Hvidtølsbryggerier sluttedes sammen, og man anlagde Bryggeriet Trøjborg, der indrettedes baade til Hvidtøl- og Bajerskølproduktion. Men det viste sig hurtigt, at man havde slaaget

Carl Gottlieb.
1864—1937.

et for stort Brød op. De forenede Bryggeriers første Driftsregnskab udviste Underskud, og i det næste Aar var dette steget stærkt, hvorefter Selskabet likviderede. Trøjborg overtoges af fire af de oprindelige Stiftere, men allerede i 1905 maatte dette Konsortium opgive Ævret, og Bryggeriet købtes nu af Østjyske Bryggerier for en Brøkdæl af Anlægsværdien, hvorefter det blev nedlagt. Paa Bryggeriet Ceres fandt i Tidens Løb forskellige Udvidelser og Moderniseringer Sted. I 1926 startedes af Ceres en Mineralvandsfabrik, der efter 5 Aars Forløb kunde indtage Pladsen som den største i Jylland. Det kan ogsaa nævnes, at Ceres i 1925 udkøbte alle sine Ølhandlere i Aarhus for selv at overtage Øllets Distribution i Byen og Omegn, idet man samtidig gennemførte en fuldstændig Motorisering af Bryggeriets Vognpark⁶⁶). Østjyske Bryggeriets første Direktør, Oscar Møller, fratraadte i 1925 og efterfulgtes af Viggo Bie. Selskabets Dividender har sjælden været underkastet større Svingninger. Siden 1922 har Aarsudbyttet været 8, 9 eller 10 pCt. Aktierne, der nu dagligt noteres paa Københavns Børs, regnes til de sikre Anlægs-papirer.

⁶⁶) Bryggeriet Ceres 1856—1931, S. 30 ff.

I 1899 stiftedes ved Sammenslutning af en Række Mejerier i og omkring Aarhus By A/S De forenede Mejerier. I 1902 fandt en Fusion Sted med Mejeriaktieselskabet »Vendsyssel«, og det ny Selskab, der ogsaa fik Hjemsted i Aarhus, og hvis Aktiekapital blev 1 Mill. Kr., kom i Løbet af kort Tid til at omfatte ialt 30 Mejerier. Ogsaa Mejerier i Sverige erhvervedes. En Tid drev Selskabet Kaseinfabrikation i Aarhus og Roskilde, samt Fabrikation i Aarhus af kunstig Is. Der udbetaltes Dividender op til 15 pCt., men ind imellem var der Aar, hvor intet Udbytte gaves. Efter at der ikke siden 1922 var udbetalt Udbytte, medens Underskudssaldoen var i stadig Stigning, vedtoges i 1928 Selskabets Likvidation. Næsten hele Aktiekapitalen tabtes. — Selve Mejerivirksomheden overtoges af et af Egnens Landmænd dannet Andelsselskab, der med Held førte det store Foretagende videre.

Ved Sammenslutning i 1901 af Hans Schourups Engroshandel i grove Jernvarer og Metaller samt Jyllands Staal- og Maskinforretning oprettedes A/S Hans Schourup & Jyllands Staal- og Maskinforretning. Dettes Aktiekapital har siden 1920 udgjort 1 Mill. Kr. I København er der oprettet en Filial.

A/S De forenede Teglværker ved Aarhus stiftedes i 1905 ved Sammenslutning af Emiliedal, Sleth og Tilst Teglværker. Aktiekapitalen androg 650000 Kr., men forhøjedes i 1919 til 1 Mill. Kr.

En Virksomhed af ikke almindelig Art blev taget op af det i 1908 stiftede A/S Th. S. Hermansen, fra 1910 A/S Fotorama. Hermansen var Fotograf og havde i Amerika overværet Filmsoptagelser. Han begyndte at lave Film i Aarhus, udlejede disse, solgte Maskiner og drev Billedteatre. Efter at hans Forretning var overgaaet til nævnte Aktieselskab, for hvilket Konsul M. P. Drescher blev Formand, antoges kort efter den unge Ringkøbing Købmand Frede Skaarup til Direktør med Bistand Aaret efter af E. Schnedler-Sørensen. Under denne initiativrige Ledelse optoges i Aarhus og Omegn en Række Film. »Den lille Hornblæser« var den første store Succes, og senere fulgte mange andre. I 1910 oprettede Selskabet en Filial i København og i 1911 i Oslo. Der indlededes Samarbejde med Nordisk Films Co., og Tyngdepunktet i Foretagendet, indenfor hvilket Udlejningsforretningen fik stigende Betydning, forskødes efterhaanden til Hovedstaden. Men ogsaa under Aarhus-Kontoret udfoldedes en voksende Virksomhed. I 1919 paa- begyndte Selskabet Opførelsen af det store Regina-Kompleks, rummende

Oscar Møller.
1849—1938.

Biografteater og Hotel, og senere opførte det to andre Biografteatre i Aarhus⁶⁷⁾.

Fra Starten var Fotoramas Virksomhed særdeles lønnende og afkastede meget store Dividender til Aktionærene, fra 1911/12 til 1917/18 saaledes mellem 25 og 50 pCt. aarligt. Aktiekapitalen, der oprindeligt var 125000 Kr., udvidedes gentagne Gang, for en stor Del ved Udstedelse af Friaktier. I 1920 udgjorde den 3 Mill. Kr. I de derpaa følgende Aar havde Selskabet store Tab, der dels afholdtes af de aarlige Driftoverskud, dels dækkedes ved en Nedskrivning af Aktiekapitalen med 1.5 Mill. Kr. Fra 1923/24 til 1933/34 udbetales intet Udbytte, derefter 5 og senere 6 pCt. I 1935 nedsattes Aktiekapitalen med 300000 Kr., for hvilket Beløb der udloddedes Aktionærene Aktier i det nystartede Selskab »Fotoramas Filmbureau«, København, som overtog Fotoramas Filmsfabrik og Udlejningsforretning.

Otto Mønsted i 1883 oprettede Margarinefabrik var Danmarks første, og den vedblev at bevare Føringen indenfor den danske Margarineindustri. Det var saaledes Otto Mønsted, der gik i Spidsen, da Margarineindustrien, navnlig i Aarene efter 1908, mere og mere gik over til at anvende vegetabiliske Olier som Raastof i Stedet for de hidtil benyttede animalske Stoffer, idet han gennem sin Forbindelse med Aarhus Oliefabrik virkede ivrigt for Oparbejdelsen af de forskellige Planteolier til anvendelige Raastoffer for Margarinefabrikkerne. I 1898 flyttede Mønsted sin Bopæl til København, hvorfra han dog vedblev at lede den store Virksomhed, indtil Alderen svækkede hans Kræfter. I 1909 omdannedes Firmaet til A/S Otto Mønsted med en Aktiekapital paa 5 Mill. Kr. Mønsted overtog Posten som Bestyrelsens Formand, medens Chr. Rømer og G. A. Hornemann blev Direktører, siden efterfulgt af Aug. Holm og Axel Kier, der frattraadte 1935. I 1918 paabegyndtes Opførelsen af en Fabrik i København, hvorved man regnede at fordoble Selskabets Produktion. Kort efter Krigens Slutning flyttedes ogsaa Hovedsædet hertil.

En Begivenhed, som satte Sindene stærkt i Bevægelse i Datidens Aarhus, var det gamle Rahr'ske Handelshus' Fallit i 1910. To Aar forinden var dog Firmaets Rør- og Sanitetsafdeling overgaaet til et nydannet Aktieselskab, Rahrs tekniske Forretning, med en Aktiekapital paa 250000 Kr., der efterhaanden udvidedes til 500000 Kr., men senere er nedskrevet, saa den nu udgør 200000 Kr.

A/S Jysk Papirlager (Jyllands Papir-Værk), der driver Engroshandel i Papirbranchen samt Fabrikation af Papirvarer og Tryksager, blev oprettet i 1910. Aktiekapitalen, oprindeligt 70000 Kr., udvidedes i 1920 til 375000 Kr. og i 1937 til 750000 Kr.

I 1911 oprettedes A/S Magasin du Nord, Aarhus. Dette Selskab, hvis Aktiekapital siden Stiftelsen har andraget 300000 Kr., er forbundet med det

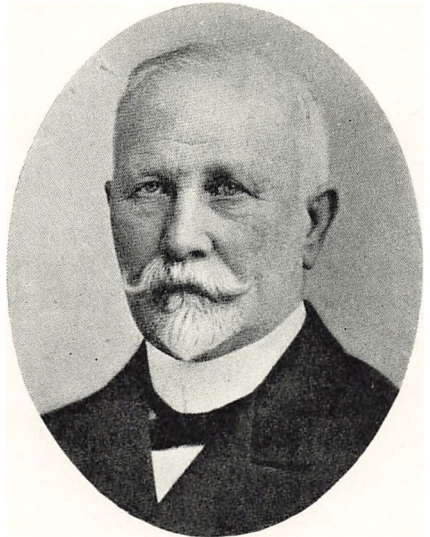
⁶⁷⁾ Biografbladet, 6. Aarg. 1933, Nr. 11.

københavnske Stormagasin af samme Navn, der i sin Oprindelse egentlig kan føres tilbage til Aarhus, idet dets to Stiftere, Th. Wessel og E. Vett, indledede deres saa frugtbringende Samarbejde her. I 1868 grundlagde Vett en Manufakturhandel i Svaneapotekets gamle Gaard i Vestergade, medens Wessel foretog Indkøbene hertil. Faa Aar efter toges ny, større Lokaler i Immervad i Brug, og snart oprettedes Filialer i forskellige Byer. Imidlertid virkede Wessel i København med Engros-salg af Hvidevarer, og en Sammenslutning af de to Virksomheder fandt Sted under Betegnelsen »De forenede Hvidevare Forretninger«. I 1876 flyttede Vett til København efter at have overdraget Bestyrelsen af den aarhusianske Virksomhed til Carl Reffs⁶⁶). Denne Forretning fortsattes af ovennævnte Aktieselskab.

Til Overtagelse af den af S. Frich i 1854 grundlagte og af S. Frichs Eftfl. (H. Vestesen og J. Wied) siden 1885 drevne Maskinfabrik og Jernstøberi stiftedes i 1912 A/S Frichs samtidig med, at ny, vigtige Opgaver toges op af Firmaet.

Der havde flere Gange uden varigt Resultat været gjort Forsøg paa at skabe en dansk Lokomotivindustri, da Trafikministeren i 1909 nedsatte et Udvalg til Undersøgelse af Spørgsmaalet. Foreløbig kom Sagen dog ikke videre, men i 1912 gik et Folketingsflertal ind for, at der forsøgsvis byggedes tre Rangerlokomotiver her hjemme. Flere Virksomheder meldte sig, men Resultatet blev, at Ordren overdroges til Frichs. Hermed var Grundlaget for en dansk Lokomotivindustri endelig lagt. Frichs anlagde en ny Maskinfabrik, anskaffede Specialmaskiner, Værktøj, Tegnninger etc., og den ny Gren af Virksomheden viste sig at svare til Forventningerne. Omkring 1925, da Bestillingen paa Damplokomotiver kunde forudses at ville ebbe ud paa Grund af Overgangen til Motormateriel, slog Frichs ind paa Fabrikation af Diesellokomotiver og har paa dette Omraade oparbejdet en stor Virksomhed, der ogsaa har kunnet opnaa Eksportordrer. Statsbanernes Motormateriel, herunder Lyntogene, udføres nu helt her i Landet og i overvejende Grad hos Frichs⁶⁹). Nævnes maa i denne Forbindelse ogsaa Produktionen af Dieselbusser til Rutebilkørsel, en Produktion, Frichs Fabrikker som de første her i Landet har taget op i de seneste Aar.

A/S Frichs startede med en Aktiekapital paa 1.2 Mill. Kr., og hermed

Emil Vett.
1843—1911.

⁶⁶) Magasin du Nord 1868—1918, Kbh. 1918. ⁶⁹) Dansk Arbejde. 1937, Nr. 5, S. 8 ff.

har det siden virket. Der er altid fulgt en moderat Dividendepolitik. Selv i de for Selskabet gunstigste Aar 1916—23 har Udbyttet aldrig oversteget 8 pCt. I mange af de efterfølgende Aar blev intet Udbytte udbetalt, men for 1937 og 1938 deklareredes 6 pCt. P. Due-Petersen har siden 1916 været Selskabets Enedirektør. I 1913 flyttedes Virksomheden fra de hidtil benyttede Fabriksbygninger paa Sønderallé, der nu var blevet for trange, ud til en ca. 50000 Kv. Alen stor Grund i Aabyhøj med bekvem Sporforbindelse til den ny Godsbanegaard og lige op til Aarhus Aa, hvis Vand Fabrikken har Ret til at gøre Brug af. I 1920 købtes en ny Ejendom i Østergade til Brug for Selskabets elektriske Installationsforretning.

A/S Aarhus Dampmølle, der driver Møllerivirksomhed og Handel, stiftedes i 1912 med en Aktiekapital paa 150000 Kr., der senere er forhøjet til det nuværende Beløb 600000 Kr. Selskabet har overtaget Zenitmøllen i Aabyhøj, der tidligere var et selvstændigt Aktieselskab, stiftet i 1919.

Ved Sammenslutning af en Række østjyske Kornfirmaer var i 1896 oprettet Landets største Forretning i Kornbranchen, Korn- og Foderstofkompagniet, og i 1913 omdannedes dette til Aktieselskab med en Aktiekapital paa 4 Mill. Kr. To Aar efter, i det andet Krigsjaar, flyttede Selskabets Hovedledelse til København. Virksomheden i Aarhus vedblev dog at bestaa som en særlig Afdeling af Hovedforretningen, og i 1937 flyttedes Hovedsædet igen tilbage til Aarhus. I Mellemtiden var der foregaaet forskellige Forskydninger i Kompagniets Kapitalforhold. Aktiekapitalen var i 1915 blevet udvidet til 6 Mill. Kr. og i 1916 yderligere til 10 Mill. Kr., men efter en Række tabgivende Aar nedskreves den i 1930 og 1934, hvorefter den udgør 6 Mill. Kr. For Aarene 1928/29 til 1933/34 udbetaltes intet Udbytte. Derefter er betalt 4—7 pCt. Direktionen bestaar nu af N. A. Pedersen og P. H. Poulsen, Aarhus, samt W. Mønsted, København, medens Konsul Chr. G. Hansen, i mange Aar Selskabets administrerende Direktør, er Bestyrelsens Formand. Korn- og Foderstofkompagniet har en Række Filialer i Indlandet og paa forskellige oversøiske Pladser.

Kort efter Krigsudbrudet i 1914 oprettedes det udprægede Krigsforetagende A/S Dansk Konservesfabrik. Store Penge tjentes ind, og Aktiekapitalen naaede efter gentagne Udvidelser op paa 1 Mill. Kr. i 1919. Men saa var det ogsaa forbi. Regnskabet for det nævnte Aar udviste et Netto-Under-skud paa 1.5 Mill. Kr., og i 1921 traadte Selskabet i Likvidation.

Ved en Sammenslutning, der i 1914 fandt Sted indenfor Trikotageindustrien, blev Aarhus Hjemsted for et nydannet stort Aktieselskab. Et hidtil i København hjemmehørende Selskab, der drev Fabrikationsvirksomhed i Esbjerg, overtog i dette Aar Vestbirk Trikotagefabrik, der nedbrændte i 1920 og ikke genopførtes. Endvidere overtoges Dollerup Møllens Fabrikker og K. Christiansens Trikotagefabrik i Aarhus, hvortil i 1917 kom en Tekstilfabrik i Silkeborg. Hermed stiftedes A/S De forenede jyske Farverier og Trikotage-

fabrikker. Dets Aktiekapital sattes i 1914 til 1.2 Mill. Kr. og er ikke senere ændret. Selskabets Indtjeningsevne har fra Starten været fortrinlig; i Krigsaarene og ogsaa senere er udbetalt store Dividender. Fra 1930 har Udbyttet ligget fast paa 10 pCt.

Forskellige Aktieforetagender, der var karakteristiske for Krigstiden, saa Lyset i 1916. Saaledes stiftedes ved Overtagelse af et ældre Skibsbyggeri i Hou, Falling Savværk samt Schrøder Niensens Skibsværft i Aarhus, A/S Dansk Kutterbyggeri, senere Aarhus Skibsværft. For 1916/17 udbetaltes 18 pCt. i Udbytte, for 1918 16 pCt., men derefter 0. I 1923 søgte man at rekonstruere Selskabet, idet Aktiekapitalen, der i 1919 var naaet op paa 1 Mill. Kr., nedskreves til 10000 Kr., medens der af Kreditorerne tegnedes Præferenceaktier til ialt 600000 Kr. Det viste sig dog umuligt at faa Selskabet bragt paa ret Køl. I 1925 traadte det i Likvidation. Kun de privilegerede Kreditorer fik en Del af deres Tilgodehavender. — I 1916 oprettedes ogsaa to Fiskeriaktieselskaber, Jysk Havfiskeri og Vestjysk Havfiskeri, begge med Aktiekapital paa 300000 Kr. Der indkøbtes et Antal søgaaende Motorkuttere, men begge Selskaber maatte kort efter Krigens Slutning likvidere med store Tab for Aktionærer og Kreditorer.

Blandt de i 1917 oprettede Selskaber er A/S Brdr. Kier, der stiftedes med en Aktiekapital paa 720000 Kr. Virksomheden danner en Fortsættelse af V. L. Rahrs Jern- og Staalforretning. Aktiekapitalen nedskreves senere ved Anullering af Beholdningen af egne Aktier til 360000 Kr. — Ved Overtagelse af en privat Dynamo- og Elektromotorfabrik dannedes A/S Dynamo med en Aktiekapital paa 400000 Kr., snart efter udvidet til 500000 Kr. I 1921 maatte Selskabet træde i Likvidation. De upriviligerede Kreditorer fik knap 70 pCt. af deres Tilgodehavende. — I 1918 blev den af Fl. Lerche i 1916 oprettede Jysk-Elektro-Maskinfabrik overtaget af det nystiftede A/S Jysk Elektro. Dettets Aktiekapital udvidedes efterhaanden til 1.2 Mill. Kr. For 1918 udbetaltes 18 pCt. i Udbytte, for 1919 12 pCt. og for 1920 16 pCt. Imidlertid udviste Regnskabet for 1921 et Underskud paa over 1 Mill. Kr., og som Følge heraf maatte Selskabet rekonstrueres. Kapitalen nedskreves til 120000 Kr. samtidig med, at der tegnedes Præferenceaktier til 600000 Kr. De følgende Aar gav Overskud, men i 1926 solgtes samtlige Maskiner, Varelagre med mere til Firmaet Thrige i Odense, hvorefter Selskabet likviderede.

I. C. Filtenborgs store Engrosforretning med Ure, Optik, Bijouteri og tilhørende Fabrikation af Barometre, Urkasser med videre ejedes gennem mange Aar af Stifterens Nevø, Etatsraad Chr. Filtenborg, der ved sin initiativrige Ledelse bragte den blomstrende Virksomhed yderligere fremad. Aaret efter hans Død i 1919 omdannedes Firmaet til Aktieselskab. Aktiekapitalen sattes til 1.4 Mill. Kr., men nedskreves i 1931 til 900000 Kr. ved Anullering af egne Aktier. Efter en Række vanskelige Aar sammensluttedes Selskabet

i nævnte Aar med sin haardeste Konkurrent og kom atter i fuld Fremdrift. Selskabet har i København en stor Filialvirksomhed og endvidere Filialer i Odense og Aalborg. Foruden her i Landet har det en udstrakt Kundekreds i Norge og Sverrig⁷⁰).

I 1921 oprettedes Aarhus Kulkompagni med en Kapital paa 2 Mill. Kr., og Kulfirmaet Kampmann, Møller og Herskind kom paa Aktier med Kapital 1 Mill. Kr. — Fra de derpaa følgende Aar stammer kun ret faa større Aktieselskaber, af hvilke vi nævner I. Chr. Møller & Co., Trikotagefabrik, stiftet 1923 med en Aktiekapital paa 700000 Kr., nu 300000 Kr., I. A. Alstrup, stiftet 1924, til Fortsættelse af afdøde Grosserer I. A. Alstrups Forretning i Læder og Glas, med en Aktiekapital paa 800000 Kr., Aarhus Stiftsbogtrykkerie, grundlagt 1794, Aktieselskab 1927, Aktiekapital 350000 Kr., P. Chr. Petersens Eitf., Chokoladefabrikken Elvirasminde, der startedes 1927, med en Aktiekapital paa 2 Mill. Kr., og som ved Stiftelsen overtog den af Fabrikant F. Clausen drevne Fabrikations- og Engrosvirksomhed, samt endelig De jyske Skærvefabrikker, der driver Fabrikation af Vejmaterialer, Kalkbrud, Kalkværksdrift med mere, startet 1936 med en

Chr. Filtenborg.
1852—1919.

Aktiekapital paa 750000 Kr. Desuden blev Brdr. Vorbechs Forretning i Manufakturbranchen i 1937 omdannet til et Aktieselskab med en Kapital paa 500000 Kr., og Aarhus Stiftstidende, grundlagt 1794, med Aktiekapital 800000 Kr.

Naturligvis udgør Aktieselskaberne kun et delvis tilfældigt Udsnit af det samlede Antal Virksomheder indenfor Handel og Industri, og Bevægelsen i Aktieselskabsbestanden dækker ofte kun over mere formelle Forskydninger, idet for Eksempel Stiftelse og Ophævelse af Aktieselskaber jo langt fra altid har som Grundlag tilsvarende Bevægelser for selve de tekniske Erhvervsenheder. Paa den anden Side medfører Aktieselskabernes offentlige Karakter, at der for disse foreligger en Række Oplysninger om Kapitalforhold, Regnskabsresultater med videre, som ikke kan fremskaffes for private Firmaer, og dertil kommer, at Hovedparten af de meget store Erhvervsvirksomheder efterhaanden er organiseret som Aktieselskaber. Under Hensyn hertil er de foranstaaende Oplysninger om en Række af Byens største Handels- og Industriaktieselskaber meddelt, medens de talrige mellemstore og

⁷⁰) A/S J. C. Filtenborg gennem 75 Aar, Aarhus.

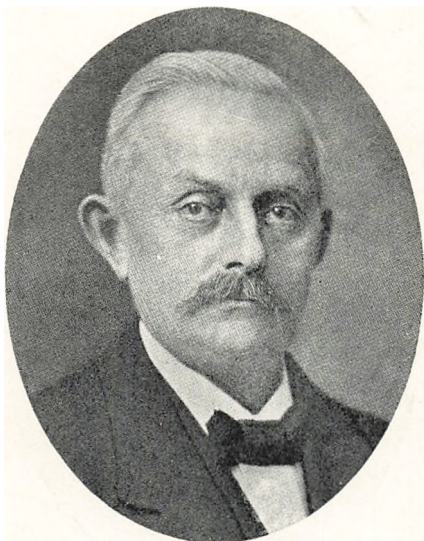
mindre Virksomheder ikke lader sig belyse paa denne Maade. Af samtlige Engroshandelsvirksomheder her i Landet ejes ca. 24 pCt. af Aktieselskaber, af samtlige Detailhandelsvirksomheder ca. 3 pCt. og af samtlige Haandværks- og Industrivirksomheder ligeledes ca. 3 pCt., men af det samlede Personel beskæftiger Aktieselskaberne henholdsvis ca. 41 pCt., 8 pCt. og 28 pCt. Enkeltmandsfirmaerne er i Antal de dominerende, idet de udgør henholdsvis ca. 64 pCt., 95 pCt. og 91 pCt. af Virksomhederne i de tre nævnte Grupper, og de beskæftiger henholdsvis ca. 40 pCt., 83 pCt. og 56 pCt. af det samlede Personel. Resten af Virksomhederne ejes af ansvarlige Selskaber, Andelsselskaber eller offentlige Korporationer⁷¹).

I Aarhus er en Række store Andels-selskaber blevet stiftet, hvilket næppe er uden Forbindelse med den Rolle, Byen i vore Dage spiller som naturligt Centrum for jydsk Landbrugs Organisationsliv, blandt andet derved, at en Række af de betydeligste Sammenslutninger har indrettet deres Sekretariater og Kontorer her. Thi oftest toges Initiativet til de kooperative Virksomheders Start af de samme Personer, som var virksomme indenfor Landbrugsorganisationerne.

Som Salgsforeninger for Landbrugets Produkter, der fik Hjemsted i Aarhus, kan nævnes Andelsselskabet Aarhus Eksportslagteri, der oprettedes 1906, samt Østjysk Smørekseportforening, fra 1918; men især var det dog de kooperative Indkøbsforeninger, der slog sig ned i den jyske Hovedstad.

I 1898 oprettedes Jysk Andels-Foderstofforretning som en Modvægt mod det faa Aar i Forvejen stiftede Korn- og Foderstofkompagni, i hvilket Landmændene saa en Ringdannelse vendt mod dem. Andels-Foderstofforretningen, der lededes af den energiske Gaardejer Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, som Formand og Chr. Nielsen som Direktør, vandt hurtigt Indpas og oplevede en saa kraftig Fremgang, at Firmaet nu staar som den største danske Importør af Korn og Foderstoffer. En Række Fialer oprettedes i jyske Byer, men i 1919 henlagdes Forretningens Hovedkontor af praktiske Grunde til København. Den store Virksomhed i Aarhus flyttedes i 1927 til Sydhavnen, hvor et moderne Silopakhus opførtes.

I 1901 stiftedes med Hjemsted i Aarhus Dansk Andels-Gødningsforret-

Anders Nielsen,
Svejstrup Østergaard.
1859—1928.

⁷¹) Statistisk Tabelværk, Erhvervstællingen 1935.

ning. Denne kom i Løbet af en kortere Aarrække til at omfatte henimod 800 Foreninger, næsten alle med Købepligt for Medlemmerne, og Omsætningen naaede, inden Foreningen blev udvidet og ændret i 1916, ca. 5½ Mill. Kr. aarligt. Ved nævnte Omorganisation flyttedes Hovedsædet til København, medens en Afdeling i Aarhus bibeholdtes⁷²⁾).

Paa Initiativ særlig af Aarhus Omegns Mejeriforening, men iøvrigt efter gentagne Drøftelser i Andelskredse, oprettedes i 1913 Jysk Andels-Kulforretning. Fra alene at drive Virksomhed

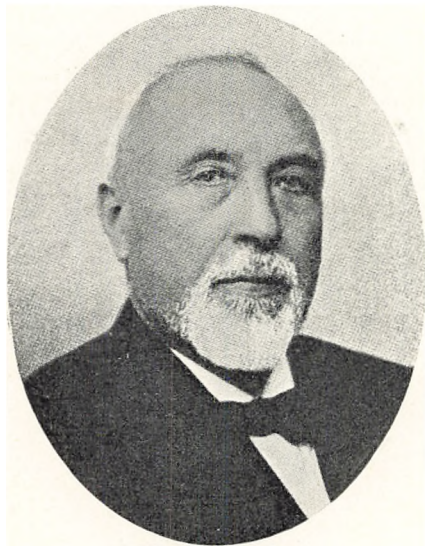
i Aarhus er Selskabet senere blevet udvidet med Afdelinger i Aalborg, Randers, Horsens og Esbjerg, samt i Køge og Korsør og benævnes siden 1915 Dansk Andels-Kulforretning; men Hovedkontoret, hvorfra alle Dispositioner og Befragtninger foretages, er forblevet i Aarhus. Direktør har siden Stiftelsen S. U. Skikkild været⁷³⁾).

Til de betydeligste kooperative Foretagender hører de af Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger drevne, og en stor Part heraf har Tilknytning til Aarhus By og Forstæder. Her havde den jyske Fællesforening Sæde, indtil den i 1896 flyttede Hovedsædet til København og forenedes med den sjællandske Fællesforening. I Aarhus bibeholdtes Hovedkontor og Hovedlager for Jyl-

land, og som Leder heraf ansattes Direktør Hans Kr. Nielsen. Den Plads, der raadedes over, blev snart for lille. I 1899 købtes en Købmandsgaard i Vester-gade og efterhaanden en hel Del Naboejendomme. Her er opført store Pakhuse og en anelig Administrationsbygning med Kontorlokaler og Prøvelagre for Isenkram og Manufaktur. I Pakhusene indrettedes et fuldstændigt Lager for Isenkram samt Koloniallager og desuden Fabrikationslokaler for Kryd-deritilberedning. Hovedlageret for Isenkram er dog senere flyttet til København. I Kolonialafdelingen udgjorde Omsætningen i 1938 14.3 Mill. Kr. Og-saa en Skotøjsafdeling for Engros- og Detailsalg findes i Aarhus.

For at indvinde Fabrikantfortjenesten optog Fællesforeningen tidligt en Fabrikation af forskellige af de forhandlede Varer. Den aarhusianske Forstad Viby blev et af Kooperationens industrielle Centre, idet der her i 1906 oprettedes en Reb-, en Sæbe-, en Senneps- og en teknisk-kemisk Fabrik, hvor-

⁷²⁾ H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, Kbhvn. 1917. ⁷³⁾ A. Axelsen Dreyer: Dansk Andels Kulforretning 1913—38, Aarhus 1938.

Hans Kr. Nielsen.
1845—1924.

til i 1913 kom en Margarinefabrik, nu Landets næststørste. Ledelsen af disse Fabrikker var oprindelig underlagt Direktøren for Aarhusafdelingen, men med Margarinefabrikkens Anlæg blev den samlede Virksomhed for stor for een Mand, og som Direktør i Viby ansattes C. Larsen⁷⁴). I 1938 afløstes han af P. Grønborg. Med Brugsforeningsbevægelsens Vækst steg Viby Fabrikkerne

Ingerslevsgaard, opført af Arbejdernes Andels-Boligforening.

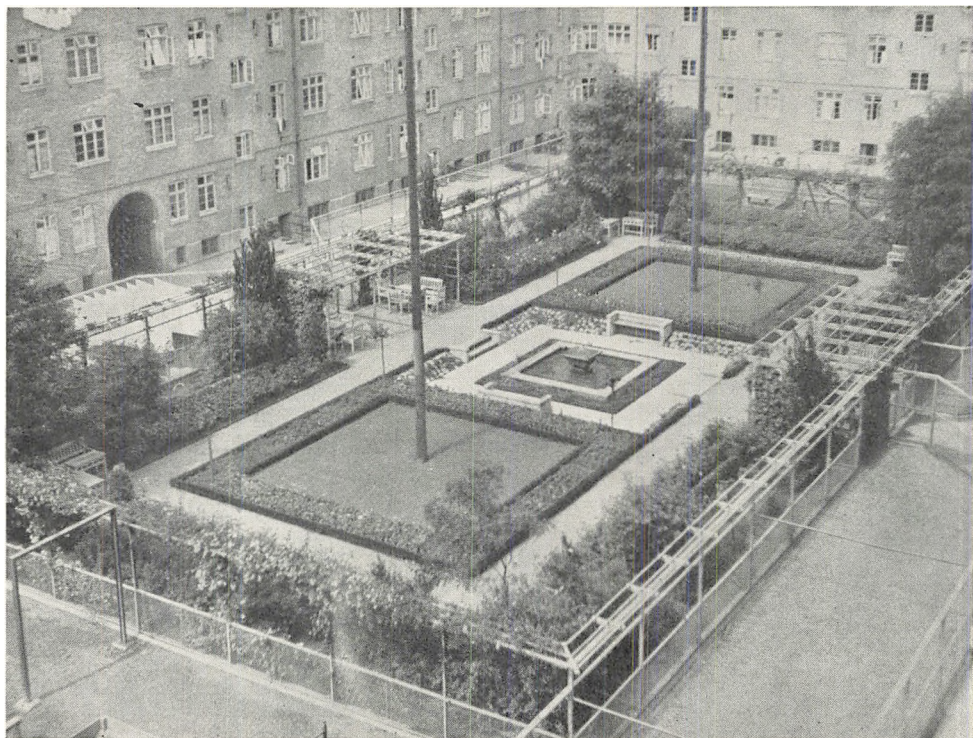
Omsætning stærkt. I 1938 androg den ialt 24.4 Mill. Kr., hvoraf 16.4 Mill. Kr. faldt paa Margarinefabrikken. De i Aarhus med Forstæder virkende Brugsforeninger havde i 1937 en samlet Omsætning paa 4.7 Mill. Kr., hvoraf 2 Mill. Kr. faldt paa den i 1904 stiftede Aarhus Brugsforening⁷⁵).

Paa Byggeriets Omraade virker siden 1919 Arbejdernes Andels-Boligforening, der i 1938 havde opført ialt 67 Ejendomme med 825 Lejligheder og 33 Butikker. Den ældre Arbejdernes Byggeforening, stiftet 1872, hvis Medlemmer opsparer Kapital ved ugentlige Bidrag, har bygget og overdraget 166 Huse. Nævnes kan ogsaa Arbejdernes Produktionsforening, der driver Bageri, Bryggeri og Mineralvandsfabrik, samt Kul- og Brændehandel.

⁷⁴) Fr. Voigt: Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger gennem 25 Aar, Kbh. 1921.

⁷⁵) Brugsforeningsstatistik 1937, udg. af Fællesforeningen.

Et Andelsselskab af speciel Art er Gudenaacentralen, der stiftedes i 1918 i Henhold til en Lov om Udnyttelse af Vandkraften i Gudenaen. Andels-havere er fire Amts- og fire Købstadkommuner. Aarhus By ejer godt en Trediedel af Andelskapitalen, og Selskabet har Kontor her. Andelsselskabet Arke, der ligeledes har Kontor i Aarhus, leverer Elektricitet til 44 Kommuner

Ingerslevsgaard.

i Aarhus-Randers-Grenaa Egnen. Elektricitet faar det dels fra Gudenaacentralen og dels fra Aarhus Elektricitetsværk. — Under kommunal Drift er flere vigtige industrielle Virksomheder, hvoraf navnlig kan nævnes de under Belysningsvæsenet hørende. — Gasværket anlagdes i 1853—54 af et privat Firma, men overtoges i 1880 af Kommunen, medens Elektricitetsværket oprettedes som kommunalt i 1901. Den foregaaede tekniske Udvikling samt Gas- og Elektricitetsforbrugets stærke Vækst har krævet omfattende Nyanlæg og Moderniseringer. Værkerne repræsenterer nu betydelige Kapitaler og giver Kommunen meget væsentlige Indtægter. Under Belysningsvæsenet hører endvidere blandt andet et Fjernopvarmningsanlæg og en Forbrændingsanstalt.

Staten besidder en meget stor industriel Bedrift i Aarhus, nemlig Stats-

banernes Centralværksteder for Landet Vest for Storebælt. Denne Institution har gennem Aarene været Genstand for stadige Udvidelser og beskæftiger nu ca. 1000 Arbejdere.

Haandværk og Industri i Aarhus 1897—1935.

	Antal Virksomheder	Antal beskæftigede Personer		Mekanisk Kraft*) H. K.
		Ialt	Heraf egentlige industrielle Arbejdere	
1897 Aarhus By	1207	—	6887	—
1906 — -	1470	11064	8503	4802
1914 — -	1581	12760	9559	—
1925 — -	1855	14364	10679	12399
1935 — -	2809	17857	13264	24415
1935 — - og Forstæder..	3249	20745	15500	30619

*) Uden Elektricitetsværkernes Maskinkraft.

Haandværk og Industri i Branchegrupper 1906 og 1935.

	Antal Virksomheder		Samlet Personel		Heraf egentlige industrielle Arbejdere		Mekanisk Kraft H. K. *)	
	1906 Aarhus	1935 Aarhus + Forstæder	1906 Aarhus	1935 Aarhus + Forstæder	1906 Aarhus	1935 Aarhus + Forstæder	1906 Aarhus	1935 Aarhus + Forstæder
Næringsmiddelindustri.	184	395	1850	2755	1225	1842	1276	6915
Tekstilindustri	18	17	615	356	550	276	225	672
Beklædningsindustri ..	231	429	952	2123	639	1613	2	82
Jordarbejde og Bygningsindustri	271	518	2344	3686	2022	2971	267	1981
Trævareindustri	196	350	1097	1554	812	1151	367	2257
Læder- og Lædervareindustri	150	280	345	498	163	286	10	370
Sten-, Ler- og Glasindustri	12	53	246	497	214	391	48	2020
Metalindustri	167	505	2258	4896	1896	4077	712	4853
Kemisk Industri	22	84	477	2169	389	1541	1759	10286
Papirindustri	7	13	65	460	57	380	6	329
Fremstilling af Bøger, Billeder og Blade ...	73	109	500	690	383	525	121	581
Soigneringsindustri ..	139	496	315	1061	153	447	9	273
Haandværk og Industri ialt	1470	3249	11064	20745	8503	15500	4802	30619
Heraf i Forstæderne ..	—	440	—	2888	—	2236	—	6204

*) Uden Elektricitetsværkernes Maskinkraft.

Et samlet Overblik over Industri- og Handelserhvervenes Omfang i Aarhus giver de ved Industri- og Erhvervstællingerne indhentede Oplysninger⁷⁶⁾. Industriens Vækst i indeværende Aarhundrede fremgaar af foranstaaende Tal.

Tallene for Aarhus Kommune alene viser paa Grund af Udflytningen til Forstæderne af flere store Virksomheder og Nyanlæg her af saadanne en noget for ringe Stigning. Regner vi Tallene for Forstæderne med for 1935, finder vi, at aarhusiansk Haandværk og Industri er mere end fordoblet i Omfang i indeværende Aarhundrede, men ganske særligt er den benyttede mekaniske Kraft forøget.

Af foranstaaende Oversigt ses det, at Stigningen har været særlig stor for den kemiske Industri, hvortil blandt andet Oliefabrikkerne er henregnet, for Metalindustrien, Beklædningsindustrien, Soigneringsindustrien, Sten-, Ler-, Glas- og Papirindustrien. Hestekræfternes Antal er fra 1906 til 1935 mere end seksdoblet, og i alle Grupper har der været stærk Stigning herfor.

For 1935 skal vi anføre den følgende Oversigt over den aarhusianske Industris Fordeling paa de enkelte vigtigere Fag. Alle Hovedgrupper af Brancher er repræsenterede i Aarhus, men de, der særlig tæller til i beskæftigelsesmæssig Henseende, er, foruden de almindelige Haandværksfag, navnlig Metalindustrien, Olieindustrien, Konfektionsindustrien med flere, Møbel-snedkerierne og den øvrige Træindustri samt forskellig Næringsmiddelindustri. I Forstadskommunerne er placeret ca. 12 pCt. af Virksomhederne med ligeledes ca. 12 pCt. af det samlede Personel. En relativ stor Andel heraf falder paa Metalindustrien.

Haandværk og Industri i Aarhus med Forstæder i 1935.

	Antal Virksomh. Ialt	Samlet Personel			Heraf egentl. industr. Arb. Ialt	Mek. Kraft Ialt H. K.
		Aarhus	Forstæderne	Ialt		
Møller	11	97	3	100	55	1291
Bagerier	161	520	63	583	451	363
Chokolade- og Sukkervarefabr. . .	13	522	1	523	416	746
Slagtere	122	183	30	213	83	332
Margarinefabrikker.	3	322	122	444	268	2586
Ølbryggerier, Mineralvandsfabr. .	10	268	1	269	181	534
Tobaks- og Cigarfabrikker	25	144	3	147	99	12
Nærings- og Nydelsesmiddelind. iøvrigt	50	443	33	476	289	1051
Trikotagetilvirkning	7	230	1	231	174	58
Tekstilindustri iøvrigt	10	23	102	125	102	614
Skrædere, Konfektionsfabrikker. .	126	592	14	606	461	44
Tilv. af Dame- og Børnekonf. m. v.	197	933	45	978	707	2

⁷⁶⁾ Se Statistiske Meddelelser 4, 2, 5 og Statistisk Tabelværk V A 7, 12, 18 og 21.

	Antal Virksomh. Ialt	Samlet Personel			Heraf egentl. industr. Arb. Ialt	Mek. Kraft Ialt H. K.
		Aarhus	Forstæderne	Ialt		
Mode- og Broderiforretninger . . .	53	135	—	135	94	5
Beklædningsindustri iøvrigt	53	404	—	404	351	31
Brolægningsarb., Jordarb. m. v.	23	591	18	609	516	968
Murere, Bygningsentreprenører	147	1164	235	1399	1190	484
Tømrere	121	621	140	761	643	146
Malere og Lakerere	166	510	76	586	418	66
Jordarbejde og Bygningsindustri iøvrigt	61	294	37	331	204	317
Savværker, Træskærerier m. v.	12	226	40	266	234	920
Møbelsnedkerier	124	536	51	587	449	832
Bødkere	8	82	—	82	75	128
Trævareindustri iøvrigt	206	538	81	619	393	377
Skotøjsfabrikker og Naadlerier	25	176	20	196	159	131
Skotøjsreparation	211	107	32	139	25	115
Læder og Lædervareind. iøvrigt.	44	143	20	163	102	124
Sten-, Ler- og Glasindustri	53	307	190	497	391	2020
Kobbersmede, Gørtlere, Blikkensl.	81	323	30	353	268	83
Jernvare-, Kniv- og Værktøjsfabr.	13	199	92	291	233	376
Maskinfabrikker, Jernstøberier	36	807	920	1727	1551	1657
Maskinværksteder	58	231	22	253	182	277
Fremst. og Rep. af Jernbanemateriel m. v.	5	1115	—	1115	1042	1573
Automobil- og Cyklereparatører.	97	252	23	275	173	132
Elektroinstallatører o. l.	40	223	15	238	187	12
Metalindustri iøvrigt	175	509	136	645	441	743
Vand-, Gas- og Elektricitetsv.	18	442	48	490	304	33848
Farverier og Tøjrensingsanst.	15	222	—	222	164	132
Oliefabr., Sæbe- og Parfumefabr.	9	1186	62	1248	948	6328
Kemisk Industri o. l. iøvrigt	42	169	40	209	125	1207
Æske-, Konvolut- og Papirposef.	10	205	45	250	209	225
Papirindustri iøvrigt	3	210	—	210	171	104
Bogbindere, Protokolfabr. m. v.	29	124	4	128	88	66
Blad-, Bog- og Stentrykkerier, Reproduktionsanstalter	50	492	7	499	410	511
Fremst. af Bøger, Billeder m. v. iøvrigt	30	62	1	63	27	4
Vaskerier, Strygerier, Rulleforr.	163	285	36	321	76	125
Barberer og Frisører	316	596	49	645	299	66
Soigneringsindustri iøvrigt	17	94	—	94	72	82
Haandværk og Industri ialt	3249	17857	2888	20745	15500	61848

Handelsvirksomhederne er kun talt op ved Tællingerne i 1925 og 1935. I det mellemliggende Tiaar er der foregaaet de omstaaende viste Forskydninger.

	Handelsvirksomheder i Aarhus 1925 og 1935					
	Engroshandel, Agentur m. v.			Detailhandel		
	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Omsætning Mill. Kr.	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Omsætning Mill. Kr.
1925 Aarhus By	294	2026	296	1819	3830	122
1935 — —	458	3364	232	2623	5593	92
— Forstadskommunerne	14	100	4	316	573	9
— Aarhus By og Forstæder	472	3464	236	2939	6166	101

Saa vel Antallet af Handelsvirksomheder som det af disse beskæftigede Personale er steget meget stærkt i Løbet af de ti Aar. Stigningen andrager rigeligt 50 pCt. for Engrosforretningerne og omtrent 50 pCt. for Detailforretningerne, naar vi ser paa Aarhus By alene. I Forstæderne er antagelig sket en endnu større Stigning for Detailvirksomhederne. Naar Omsætningsbeløbene er gaaet ned fra 1925 til 1935, hænger det sammen med det stærke Prisfald, som fandt Sted i dette Tidsrum. At Omsætningsbeløbet er væsentlig større for Engroshandelen end for Detailhandelen finder delvis sin Forklaring i, at en Række i Engroshandelen omsatte Varer ikke indgaar i Detailomsætningen, men det kan noteres, at Engroshandelsomsættningens Overvægt er ganske særlig stor i Aarhus, som den udprægede Storhandelsby, denne er.

Hvad først Engroshandelen angaar, var Fordelingen paa Brancher i 1935 følgende.

Engroshandel i Aarhus og Forstæder i 1935.

Engroshandel med	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Omsætning Mill. Kr.
Animalske Landbrugsprodukter	39	121	48.8
Frø, Korn og Foderstoffer, Gødning	14	235	35.5
Kolonial- og Materialhandelsvarer m. v. ...	75	763	42.4
Manufaktur, Trikotage, Beklædning	26	199	9.9
Træløst m. v., Bygningsart., Vejmaterialer..	19	230	15.6
Maskiner, Jern, Isenkram m. m.	49	561	21.0
Automobiler, Cykler og Dele til samme	10	104	6.1
Elektr. Art., Guld- og Sølvvarer, Instrum. ..	13	88	6.0
Kul, Koks, Brænde, Olie, Benzin	18	225	15.1
Andre og forskellige Varer	85	428	14.1
Engroshandel ialt*)	356	3047	217.5
Agenturer	77	84	8.4
Forskellige særlige Virksomheder	39	333	10.5

*) Heri indbefattet 8 i Forstæderne beliggende Virksomheder, der ikke er fordelt paa Branchegrupper.

Det maa ved Betragtning af disse Tal haves for Øje, at de ifølge Erhvervs-tællingens Princip omfatter ikke alene selvstændige Virksomheder, der har Hjemsted i Aarhus, men ogsaa herværende Filialer og Afdelinger af udenbys Forretningsforetagender, medens omvendt Personel og Omsætning i aarhusianske Firmaers andet Steds beliggende Filialer ikke er med i Tallene.

Detailhandelsvirksomhedernes Antal er betydeligt større end Engrosforretningernes, men de beskæftiger kun et ca. dobbelt saa stort Personel, og deres samlede Omsætning er kun knap halvt saa stor som Engros-handelens. Fordelingen paa Branchegrupper i 1935 er vist nedenfor.

Detailhandel i Aarhus og Forstæder i 1935.

	Antal Virksomheder		Samlet Personel		Omsætning 1000 Kr.	
	Aarhus	Forstæderne	Aarhus	Forstæderne	Aarhus	Forstæderne
Købmandshdlr., Brugsforeninger, Kolonialhdlr. m. v.	358	78	869	199	15186	4184
Handel med Brød, Mælk	511	67	946	157	9973	1904
— — Smør, Æg, Ost	35	3	63	3	725	34
— — Kød, Viktualier	141	31	328	31	6962	714
— — Fisk, Vildt, Fjerkræ	71	10	91	12	986	65
— — Frugt, Grønt, Blomster	196	18	369	24	3554	191
— — Kaffe, Te, Konfekt..	70	4	122	6	1674	62
— — Tobak, Vin	191	4	225	5	3861	32
Apoteker	10	1	139	4	1682	63
Ialt Handel med Nærings- og Nydelsesmidler	1583	216	3152	441	44603	7249
Handel med Manufaktur, Konfektion m. v.	300	19	989	27	22349	363
— — Skotøj	44	6	141	5	2471	45
— — Trælast, Bygningsartikler, Støbegods..	66	13	155	17	3358	417
— — Møbler, Indbo	180	7	206	9	5083	76
— — Guld- og Sølvvarer, Ure, Optik	50	2	75	3	1226	18
— — Isenkram, Glas, Porcelæn	51	5	170	19	3034	158
— — Sæbe, Sygeplejeart. .	48	4	84	6	943	53
— — Papir, Bøger, Aviser	94	10	295	13	3355	114
— — Automobiler, Cykler	62	14	91	11	2302	183
— — Maskiner, Værktøj..	10	3	93	3	958	105
— — Kul, Koks, Brænde, Olie, Benzin	82	12	75	15	865	198
— — andre Varer	53	5	67	4	1437	61
Detailhandel ialt ..	2623	316	5593	573	91984	9040

Næringsloven af 1857 havde forsynet Købstæderne med 1 à 1½ Mil brede »Læbælter«, i hvilke Handlende og visse Haandværkere ikke maatte ned-sætte sig, men den Beskyttelse, man herigennem havde tænkt sig at yde Byernes Næringsdrivende, viste sig efterhaanden ikke meget værd, navnlig

Torvehandel i Aagade.

da Brugsforeningerne, der ikke behøver Borgerskab, frit kunde oprettes i Læbælterne. Aarhus tog Initiativet til disses Ophævelse, hvilket for denne Bys Vedkommende fandt Sted i 1903. De anførte Tal viser, at de opvoksende Forstadsbebyggelser nok har en Del Handel med de dagligdags Fornødenheder, men bortset fra Næringsmiddelbranchen er stadig den ganske overvejende Del af Butikssomsætningen samlet i Købstaden.

En vigtig Rolle i Byens Liv spillede tidligere Markeds- og Torvehandelen; men i Forhold til den stærkt opløstrettede Butikshandel er det direkte Salg til Forbrugerne blevet mere og mere betydningsløst. Paa andre Omraader derimod har vigtige Nydannelser fundet Sted.

I 1907 flyttede man Kvægtorvet fra Vesterbros Torv til det i 1895 aabnede offentlige Slagtehus, og i 1911 vedtoges det, at alle Heste- og Kvægmarkeder skulde henlægges hertil. Der indførtes nu ugentlige Eksportmarkeder⁷⁷⁾.

Et selvstændigt Engros-Torv for Frugt og Havesager aabnedes i Aarhus i 1916 som det første i Provinsen. Tilførslerne hertil forøgedes stærkt, som Aarene gik, og undertiden overfyldtes Torvet i den Grad, at et blot nogenlunde Bud blev uopnaeligt. Man maatte derfor se sig om efter ny Metoder. I Odense, hvor tilsvarende Vanskeligheder havde gjort sig gældende, oprettede Gartnerne i 1929 en Andels-Salgsforening, der indførte Leveringspligt for sine Medlemmer, samt ens Pakke- og Sorteringsregler, og aabnede et Auktionssalg med Benyttelse af Salgsur efter hollandsk Forbillede. I Aarhus tog man straks Tanken op og stiftede samme Aar en tilsvarende Gartner-

⁷⁷⁾ I. C. Knudsen: Aarhus offentlige Slagtehus 1895—1920, Aarhus.

nes Salgsforening⁷⁸⁾). Denne har nu ca. 400 Medlemmer, og dens Aarsomsætning har naaet ca. 2½ Mill. Kr., hvoraf 8 pCt. tilbageholdes til Dækning af Udgifterne ved Auktionerne. Ca. 1.3 Mill. Kr. af Omsætningen falder paa Grøntsager og Frugt og ca. 1 Mill. Kr. paa Blomster⁷⁹⁾. I 1937 er endvidere oprettet Aarhus Frugt Auktion, som drives af Danske Frugtavleres Salgsorganisation, der har ca. 1000 Medlemmer. Den har især Interesse for de større Frugtavlere Landet over, der herigennem har faaet en bekvem Forbindelse med det store jyske Marked, idet Grossister fra de fleste jyske Byer møder i Aarhus for at inddække deres Forbrug. Der sælges i Højsæsonen mellem 60 og 80 Tons Frugt ved hver Auktion⁸⁰⁾.

I de senere Aar er afholdt Fiskeauktioner i Aarhus, og Omsætningen herved har været stigende. I Aarhus selv er et ikke ubetydeligt Antal Erhvervsfiskere hjemmehørende, men ogsaa en Del fremmede Fiskere driver Fiskeri med Aarhus som Basis og lander deres Fangst her.

En vigtig Næringsgren er Hotel- og Restaurationsindustrien. Nutidens ændrede Forhold har skabt en stærk Opblomstring for dette Erhverv i Særdeleshed i de store Byer. I Aarhus med Forstæder omsattes i 1934 over 10 Mill. Kr. i de paagældende Virksomheder. Vi anfører nedenfor Tallene for disse⁸¹⁾.

	Hoteller, Gæstgiverier			Restaurationer, Pensionater m. v.		
	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Omsætning 1000 Kr.	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Omsætning 1000 Kr.
Aarhus	24	387	2655	206	1127	7626
Forstæderne	4	18	125	16	54	222
Tilsammen ..	28	405	2780	222	1181	7848

Byen har nu en Række store og med alle moderne Bekvemmeligheder udstyrede Hotelvirksomheder. Der findes saaledes 6 Hoteller med mellem 30 og 50 Værelser hver, 3 med mellem 50 og 100 Værelser og 1 med 132 Værelser. Aarhus smukke Beliggenhed og mange Seværdigheder har skabt gode Betingelser for Turisttrafikkens Udvikling. — Den i 1897 stiftede Aarhus Turistforening virker herfor.

Antallet af Udlændinge, der besøger Aarhus, er vist omstaaende⁸²⁾. Tallene omfatter baade Hotelgæster og de hos private boende. De sidstes Antal er forholdsvis ringe, men deres Ophold er længere end Hotelgæsternes. De høje Tal for Sommermaanederne viser, at den ganske overvejende Del af de

⁷⁸⁾ Alm. Dansk Gartnerforen. 1887—1937, Jubilæumsskrift. Kbh. 1937, S. 146 ff. ⁷⁹⁾ Aar-bog for Gartneri 1938. ⁸⁰⁾ Producenten 1938, S. 185 ff. ⁸¹⁾ Stat. Tabelv. Erhvervstællingen 1935. ⁸²⁾ Efter Materiale i Stat. Departement.

besøgende er Turister. Svenskerne og Nordmændene dominerer blandt Byens Gæster, men deres Ophold er kortvarigt. Derefter kommer Tyskerne, Engländerne og Amerikanerne.

Det af Aarhus Kommune i Risskov indrettede Ungdomsherberg besøges ogsaa af et stort Antal Udlændinge. I 1938-Sæsonen havde Herberget ialt 7301 Overnatninger, hvoraf 1163 faldt paa udenlandske Gæster⁸³⁾. Disse Tal er indbefattet i de nedenstaaende.

I de seneste Somre har Aarhus haft nogle Besøg af store engelske Turist-dampere, hvis Passagerer har foretaget Udflugter i Byen og Omegn. Til Byen

Hjemmehørende i	Antal besøgende						Antal Dage 1938—39 ialt
	Juni 38— Aug. 38	Sept. 38— Nov. 38	Dec. 38— Febr. 39	Marts 39— Maj 39	1938—39 ialt	Juni 39— Aug. 39	
Norge	1624	234	35	115	2008	1900	2912
Sverige	1715	219	49	277	2260	1947	3285
Finland	59	15	3	12	89	40	174
Tyskland	541	292	229	272	1334	482	4291
Britiske Øer ...	659	143	78	176	1056	460	2393
Holland	140	45	30	51	266	154	417
Belgien	22	10	5	6	43	43	71
Frankrig	34	27	14	6	81	45	282
Europa iøvrigt..	153	50	34	72	309	100	1004
U. S. A.	315	49	24	27	415	148	970
Andre Lande...	14	5	4	4	27	8	116
Ialt ..	5276	1089	505	1018	7888	5327	15915
Heraf privat boende	112	40	14	13	179	114	3518

kommer endvidere et stigende Kontingent af »hurtige Turister«, Vandrerer, Automobilister, Skandinaver paa Rundrejsebillet med flere.

Vedrørende Forlystelsesvirksomhederne kan det nævnes, at der i 1937/38 blev givet ialt 862 Teaterforestillinger i Aarhus, hvorved Entréindtægten, inklusive Forlystelsesafgiften, udgjorde 390000 Kr. Mere end dobbelt saa meget, ialt 1 Mill. Kr., blev givet ud til Biografbesøg, og saa er Forstædernes Biografteatre endda ikke medregnet. Til de øvrige afgiftspligtige Forlystelser, Koncerter, Cirkusforestillinger, Væddeløb med mere brugtes ialt 130000 Kr.⁸⁴⁾.

For de aarhusianske Erhvervsorganisationer har der i vort Aarhundrede været Problemer nok at tage fat paa. Foruden Læbælteproblemet var det før Krigen navnlig Trafikspørgsmaal, man beskæftigede sig med, samt — ikke at forglemme — Landsudstillingen, en Sag, der havde staaet paa Dagsordenen helt fra 1868 og i 1900 blev taget op igen af Haandværkerforenin-

⁸³⁾ Demokraten 11/11 1938. ⁸⁴⁾ Efter Materiale i Statistisk Departement.

gens Formand Kunstsmed I. M. C. Larsen, hvorefter den indenfor Handelsforeningens Bestyrelse førtes videre af Etatsraad Chr. Filtenborg. Krigsaarenes Restriktioner, Maksimalprisforanstaltninger, Importordninger og lignende skabte naturligvis et Utal af Opgaver for Organisationerne, og tilsvarende fandt Sted efter Valutakontorets Oprettelse i 1932. Blandt vigtige Sager har tillige Havnens Udvidelse været samt Spørgsmaalet om Nedsættelse af Havnetakster og Gebyrer. Navnlig kom mange Opgaver til at paa-hvile Aarhus Handelsforening, der siden 1900 har haft følgende Formænd: Fr. Nørgaard, Viggo L. Rahr, Chr. G. Hansen, I. A. Alstrup, M. P. Drescher, Niels Barnow og Kai Blicher⁸⁵⁾. Sammen med Foreningen af jyske Handelsforeninger stiftede Aarhus Handelsforening Den jyske Handelshøjskole, der indviedes i 1905.

D. PENGEVÆSEN

Den stærke Fremgang for aarhusiansk Handel og Industri betingede tillige en kraftig Udvikling af Byens Bankvæsen. Byens ældste Bankvirksomhed, Nationalbankfilialen, har deltaget i denne Udvikling, idet dens Udlaansvirksomhed nu er af væsentlig større Omfang end før Krigen, som det ses af efterfølgende Tal.

	Aktiver					Passiver	
	Laan paa		Veksler paa Indlandet 1000 Kr.	Guld- og Skille-mønt 1000 Kr.	Konto Kurant Konto 1000 Kr.	Konto Kurant Konto 1000 Kr.	Folio Konto 1000 Kr.
	Pante-oblg. 1000 Kr.	Børs-papirer 1000 Kr.					
1901	493	1210	3436	1211	—	13	—
1911	227	302	1587	1213	—	31	—
1921	70	5425	19705	922	—	1310	—
1931	38	8992	7127	799	3564	31	728
1935	15	8300	6954	536	3736	22	242

Men især er det Byens førende Pengeinstitut, Aarhus Privatbank, der har baaret Udviklingen. Under en forsigtig Ledelse førtes denne Bank næsten uberørt gennem den økonomiske Krise i 1907—08, og selvom den et Par Aar senere fik et Smæk ved Firmaet Viggo L. Rahrs Sammenbrud, rokkede dette ikke Bankens sunde Udviklingslinie. Ligeledes forstod Ledelsen at føre Banken uskadt gennem Krigstidens Spekulationsperiode, og de Tab, Aarhus Oliefabriks Rekonstruktioner senere paaførte Banken, afholdtes uden Vanskelighed, da man havde sørget for kun at deltage i Finansieringen af denne store Kunde i et Omfang, der stod i forsvarligt Forhold til Bankens Bæreevne.

⁸⁵⁾ Aarhus Handelsforening 1862—1937, Aarhus 1937, S. 131.

Bankens Aktiekapital, der i 1901 var udvidet til 3 Mill. Kr., udvidedes atter i 1903, 1906, 1918 og 1929 henholdsvis til 4, 6, 9 og 12 Mill. Kr. Efter at have overfløjet Nestoren blandt Landets private Banker, Fyens Diskonto Kasse i Odense, har Aarhus Privatbank nu i en Aarrække været Provinsens største Pengeinstitut.

Et Par Aar før Krigen aabnede Banken sin første indenbys Filial, og senere er oprettet en lang Række andre, saa Banken nu har 4 indenbys Afdelinger og 16 i Oplandet fra Æbeltoft til Hammel og Odder. Men dertil kommer den i 1927 oprettede Filial i København, der repræsenterer det første Tilfælde her i Landet, hvor en Provinsbank har udstrakt sin Virksomhed til Hovedstaden. De talrige og for Størstedelen smaa Provinsbanker, der eksisterer her i Landet, er paa mange Omraader henvist til at søge Samarbejde med de københavnske Hovedbanker. Blandt andet afvikles en meget stor Del af Provinsbankernes indbyrdes Forretninger gennem disse. Der har dog ofte været Gnidninger mellem de to Grupper Banker angaaende de nærmere Vilkaar for dette Samarbejde, og efter at Hovedbankerne i 1927 havde skærpet deres Valuteringsregler ved Afregning af Checks med Provinsbankerne, besluttede Aarhus Privatbank at oprette den omtalte Hovedstadsfilial⁸⁶). Banken, der hidtil havde staaet udenfor Provinsbankforeningen, meldte sig samtidig ind i denne, og fungerer nu som Hovedforbindelse for en Del mindre jyske Banker. Samtidig er den begyndt at gøre direkte Forretning i Hovedstaden⁸⁷).

Følgende Oversigt over Væksten af Bankens Virkemidler giver et Indtryk af Bankvirksomhedens Omfang til de forskellige Tider. Bankens Dividende har siden Aarhundredskiftet i intet Aar udgjort mindre end 6 pCt. For hvert af Aarene 1918—21 deklareredes 10 pCt., for 1922—25 8 eller 9 pCt. og derefter hvert Aar 8 pCt. med Undtagelse af 1931 og 1932, hvor der gaves henholdsvis 6 og 7 pCt.

	Aktiekapital Mill. Kr.	Reserver Mill. Kr.	Folio Mill. Kr.	Konto Kurant Mill. Kr.	Sparekasse Mill. Kr.	Indlaan Mill. Kr.
1901	3.0	0.8	0.5	—	7.6	1.4
1911	6.0	1.6	1.2	1.8	13.2	3.1
1921	9.0	3.5	4.8	2.1	—	45.4
1931	12.0	4.3	3.9	6.0	—	44.6
1938	12.0	5.7	4.2	10.6	—	55.1

I 1909 havde Etatsraad Nørgaard modtaget Stillingen som Direktør for Københavns Handelsbank og blev i Aarhus Privatbanks Direktion efterfulgt

⁸⁶) Finanstidende 13/7, 1927. ⁸⁷) K. Olsen: Forretningssamkvemmet mellem Provins- og Hovedstadsbanker, Meddelelser fra Handelsvidenskabelig Studiekulub, II Bind.

af Konsul Chr. Schou fra Struer, ved hvis Død i 1916 den 38-aarige C. Andersen udnævntes til Direktør. Sammen med Konsul P. Schack Eyber, der blev Direktør Vilckens Efterfølger ved dennes Fratræden i 1918, har Direktør C. Andersen siden ledet den store Bankvirksomhed.

Den i 1894 som en »Forening til Kreditgivning og Inkassation i Fællesskab« oprettede Aarhus Kreditbank overtoges i 1917 af et nystiftet Aktieselskab og fik nu Navnet Aarhus Diskontobank. Aktiekapitalen sattes til 300000 Kr., men maatte i 1922 til Dækning af Tab nedskrives til 75000 Kr. og blev samtidig udvidet med 425000 Kr., der indskødes af Aarhus Privatbank. Ved Rekonstruktionen udskiltes som et selvstændigt Aktieselskab Den lille Laanekasse med en Aktiekapital paa 100000 Kr. I 1923 omdøbtes denne til Aarhus Folkebank, men i 1926 overtoges den igen af Diskontobanken. Dennes Direktør har i mange Aar O. G. Falsing været.

Til Betjening særlig af Detailhandler- og Haandværkerstanden oprettedes i 1906 en ny Bank under Navn af Købmands- og Haandværkerbanken i Aarhus. Aktiekapitalen, oprindelig 200000 Kr., udgør nu 1½ Mill. Kr. Banken har oprettet et Par Afdelinger i Aarhus, og efter Overtagelse af Hornslet Bank oprettedes en særlig Afdeling her. Den lededes i de første Aar af Direktør Andersen Alstrup. Fra 1923 har F. Jordahn været dens Direktør.

I 1914 fik Aarhus Privatbank en Konkurrent, der syntes at skulle komme til at gøre den Rangen stridig som den største Bank i Jylland. I dette Aar virkeliggjordes en Plan, man i Andelskredse længe havde næret, om at oprette en egen Bank til Udførelse af Bankforretninger for de kooperative Foretagender, idet disse mente sig udsat for Vanskeligheder, naar de søgte Driftskredit hos de bestaaende Banker og Sparekasser. Efter at Spørgsmaalet gentagne Gange var drøftet paa Andelsmøder, fremlagde et i 1906 nedsat Udvalg, hvis Formand var Gaardejer Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, en Plan for den paatænkte Bank. Fra første Færd havde Tanken om dennes Oprettelse mødt Modstand fra de bestaaende Hovedstads- og Provinsbankers Side, og ogsaa andre Vanskeligheder maatte overvindes. Imidlertid bidrog Banksvindlerierne i 1908 og navnlig den i Aarets Slutning herskende høje Bankdiskonto stærkt til at berede Jordbunden for Andelsbanken, og i 1909 vedtoges det at oprette Banken. I Virksomhed traadte den dog først i Oktober 1914. Til dens Sæde valgtes Aarhus og her lejedes Banklokaler. Som administrerende Direktør ansattes J. W. Franck. Den ny Bank havde i de første Aar i betydelig Grad Vinden med sig. Medlemstal, Indskud og Omsætning var stærkt stigende, og med Iver oprettede man Filialer rundt om i Landet. Allerede efter 2½ Aars Virksomhed var der saaledes oprettet 26 Filialer og Kontorsteder, hvorimellem en Afdeling i København, der blev Centrum for Bankens betydelige Omsætning med Udlandet og for dens Børs-

forretning⁶⁸). Andels- og Garantikapitalen udgjorde nu henved 2 Mill. Kr. I 1917 havde den ny Bank naaet en Totalbalance, der var større end Aarhus Privatbanks.

Andelsbanken ønskede nu at rejse sin egen Bygning. Tanken var at opføre et monumentalt Andelshus paa Bispetorvet lige op ad Domkirken. Forskellige gamle Bygninger blev nedrevne og Grunden udgravet. Blandt Byens Borgere havde der fra først af været en stærk Misstemning mod Projektet, der vilde hindre en paatænkt Frilægning af Domkirken. En Indsamling med sidstnævnte Formaal for Øje viste stor Offervillighed. Blandt andet hidrog Aarhus Privatbank med et stort Beløb, og Resultatet blev, at Andelsbanken frafaldt sine Byggeplaner. Men samtidig forlagde den Hovedsædet til København⁶⁹), idet dog en Filial bibeholdtes i Aarhus. I Efterkrigsaaene led Banken betydelige Tab, navnlig paa det under Krigen, med Kontor i Aarhus, oprettede Andelsforetagende De danske Mejeriforeningers Mælkeeksport, og i 1925 traadte den i Likvidation. Samme Aar oprettedes en ny — mindre — Andelsbank, der ogsaa fik Filial i Aarhus.

Det havde vist sig, at Borgerne i Aarhus ikke vilde træde i Forretningsforbindelse med Andelsbanken. Da nu dennes Flytning til København var paa Tale, opstod Tanken om at lade Banken — gennem Mellemmænd — oprette en selvstændig Bank i Aarhus for herigennem at skaffe sig en Bankforbindelse i denne By, der kunde tiltale Borgerskabet. Jyllandsbanken, der oprettedes i 1918, var Frugten af denne Plan. Den fik en Aktiekapital paa 2 Mill. Kr., hvoraf Andelsbanken overtog henved Halvdelen. Efter faa Aars Forløb kom den imidlertid i Vanskeligheder og maatte anmode om Bistand. Slutresultatet blev, at den overtoges af Andelsbanken, hvis Kontor i Aarhus overflyttedes til Jyllandsbankens Ejendom⁷⁰).

Efter at Aarhus Privatbank havde oprettet sin Hovedstadsfilial, gjorde Privatbanken i København Gengæld ved 1934 at oprette en Filial i Aarhus under Navn af Aarhus og Omegns Bank. Københavns Handelsbank havde allerede fra 1876 sin Filial her, nemlig Jysk Handels- og Landbrugsbank, og ogsaa Arbejdernes Landsbank har anlagt en Filial i den jyske Hovedstad.

For de tre selvstændige Aarhus Banker skal anføres omstaaende Oversigt over deres Aktiver og Passiver ved Udgangen af 1938.

Saa vel Aarhus Privatbank som Jysk Handels- og Landbrugsbank havde indrettet særlige Sparekasseafdelinger, der blev meget søgte af Sparerne. Der indestod her et omtrent lige saa stort Beløb som i Byens fem Sparekasser tilsammen. Bankloven af 1917 medførte imidlertid, at de to Bankers Sparekasseafdelinger ophævedes, idet Beløbene herefter indgik som Indlaan paa Bankbog.

⁶⁸) H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark. Kbh. 1917, S. 468 ff. ⁶⁹) C. Thalbitzer: Aarhus Privatbank 1871—1921, Aarhus u. A., S. 84. ⁷⁰) Beretning til Rigsdagen fra Rigsdagsudvalg angaaende Andelsbanken. Kbh. 1926, S. 13.

	Aarhus Privat bank 1000 Kr.	Købmands- og Haand- værker banken 1000 Kr.	Aarhus Diskonto- bank 1000 Kr.
Kassebeholdning	3234	438	70
Indenlandske Banker og Sparekasser .	3408	202	—
Udenl. Korrespondenter, Veksler paa Udlandet m. v.	3481	25	1
Obligationer og Aktier	18703	437	188
Panteobligationer	5286	267	81
Indenlandske Veksler	13253	2710	1211
Udlaan	15026	1427	1565
Kassekredit	29006	3374	826
Konto Kurant	12364	571	259
Aktiver iøvrigt	7488	710	429
Ialt Aktiver = Passiver ..	111249	10161	4630
Aktiekapital og Reserver	17715	1899	656
Folio Konto	4194	538	293
Konto Kurant	10584	63	64
Indlaan	55071	5685	2626
Indenlandske Banker og Sparekasser .	11338	1110	719
Udenlandske Korrespondenter	4095	—	—
Passiver iøvrigt	8252	866	272

For Sparekasserne anfører vi nedenfor Antallet af Konti og Sparernes Tilgodehavende⁹¹⁾:

Antal Konti	1901	1911	1921	1931	1938
Spare- og Laanekassen	6508	8047	10010	12104	13159
Landbosparekassen	4594	7040	10839	14674	16638
Arbejder Spare- og Laanekassen ..	10614	16343	25268	29298	32159
Aarhus Bikube	1773	5005	8223	8138	—
Aarhus Øresparekasse	5518	6495	7858	5910	6944
Sparernes Tilgodehavende	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Spare- og Laanekassen	4100	5084	9654	15246	14651
Landbosparekassen	4137	7257	19659	26498	19682
Arbejder Spare- og Laanekassen ..	2980	4501	13312	21219	19926
Aarhus Bikube	1135	3349	6253	4481	—
Aarhus Øresparekasse	62	67	153	131	159

Spare- og Laanekassen, Byens ældste og i en lang Aarrække største Sparekasse, var ved Aarhundredskiftet overfløjet af Landbosparekassen med Hen-

⁹¹⁾ Efter Beretning om Sparekasserne for de paagældende Aar.

syn til Indskudskapitalens Størrelse. I 1938 var det Arbejder Spare- og Laanekassen, der laa i Spidsen.

De tre Sparekasser har Tilknytning til hver sin Befolkningsgruppe: Borgerskabet, Landboerne og Arbejderne, og Anbringelsen af deres Midler viser karakteristiske Forskelligheder.

Landbosparekassen, der faar henved 90 pCt. af sin Indskudskapital fra Kunder udenfor Byen, imødekommer ved sin Udlaansvirksomhed ogsaa for-

1938	Spare- og Laanekassen 1000 Kr.	Landbo- sparekassen 1000 Kr.	Arbejder Spare- og Laanekassen 1000 Kr.
Udlaan i Landejendomme	760	4277	—
— - Købstadejendomme	9243	342	10677
— mod Haandpant	361	2143	4555
— - Selvskyldnerkaution ...	1278	8617	2414
— til Kommuner o. l.	345	4932	424
Kassekredit	—	227	55
Obligationer og Aktier	5157	2834	4740
Andre Aktiver	555	833	1094
Aktiver ialt ..	17699	24205	23959

trinsvis Oplandsbefolkningens Behov, blandt andet ved Finansiering af Kommuner, Andelsmejerier og Brugsforeninger. Den havde i 1886 oprettet en Filial i Hinnerup, som dog i 1901 blev nedlagt igen, men i 1936 har den paany paabegyndt Oprettelsen af Filialer i Oplandet⁹²⁾.

Aarhus Bikube eller, som dens Navn ogsaa var, Spare- og Laanekassen for Haandværkere og Industridrivende i Aarhus, blev i 1934 standset af Sparekassetilsynet paa Grund af Tab, den havde lidt, og af Handelsministeriet beordret i Likvidation. Aarhus Privatbank overtog Sparekassens Aktiver og indløste Sparernes og de øvrige Fordringshaveres Tilgodehavende med 75 pCt.⁹³⁾.

Den lille Aarhus Øresparekasse, der gennem sit Sparemærkesystem betjente Opsparingen blandt Børn, blev i 1939 som Følge af den ny Sparekasselov af 1937 sammensluttet med Spare- og Laanekassen, hos hvilken den hidtil havde haft Kontor, men under egen Ledelse.

Tre af de Kommuner, vi nu regner til Aarhus' Forstæder, havde fra omkring 1870 hver sin Sognesparekasse. Viby Sogns Spare- og Laanekasse ophævedes dog i 1911, og Vejlbys Sogns Spare- og Laanekasse overtoges i 1934 af Jydsk Handels- og Landbrugsbank. Derimod bestaar endnu Holme og Tranbjerg Sognes Spare- og Laanekasse.

Aarhus er Sæde for den i 1871 stiftede Ny jysk Kjøbstad-Kreditforening, der yder Laan i faste Ejendomme i samtlige Jyllands Kjøbstæder. I 1938

⁹²⁾ Hans Jensen og Thorkild Kristensen: Landbosparekassen i Aarhus 1862—1937. Aarhus 1937. ⁹³⁾ Beretning om Sparekasserne 1934/35.

omfattede dens Udlaan 28760 Laan med Hovedstol 460 Mill. Kr., Restgæld 417 Mill. Kr.

Aarhus Hypotekforening, der var oprettet i 1896, sluttede Udlaansvirksomheden med Regnskabsaaret 1912/13 efter Overenskomst med Jysk Hypotekforening, stiftet 1899, der til Gengæld flyttede sit Kontor fra Randers til Aarhus. Sidstnævnte Forening havde i 1938 udlaant 148 Mill. Kr. fordelt paa 16664 Laan.

I 1906 stiftedes Jysk Land-Hypotekforening, der yder Laan i Jylland udenfor Købstæderne. I 1931 saa Foreningen sig ude af Stand til at opfylde sine statutmæssige Forpligtelser og anmodede Nationalbanken om at foretage en Undersøgelse. Resultatet blev, at Foreningen sattes under Administration, og at Noteringen af dens Obligationer foreløbig suspenderedes. — Foreningen havde i 1938 et Udlaan paa 35 Mill. Kr. (Restgæld 30 Mill. Kr.) fordelt paa 8597 Laan.

Aarhus Børs førte ved Aarhundredskiftet en hensygnende Tilværelse. Der foretoges en Notering af lokale Aktier een Gang maanedligt, men i 1920 ophævedes denne endeligt, da Fondsbørsloven af 1919 kun regnede med, at der fandt Børsnotering Sted i København. Handelsforeningen drøftede paa flere Møder Betimeligheden af at genoptage en lokal Børs i Forbindelse med en Ændring af Børsloven, men Trangen hertil viste sig saa ringe, at Sagen faldt bort af sig selv⁹⁴).

Et ikke ringe Antal Forsikringsselskaber er hjemmehørende i Aarhus, i 1936 ialt 14 med en Præmieindtægt paa tilsammen henved 3 Mill. Kr.⁹⁵). Fra før Aarhundredskiftet stammer Jysk Brandforsikringsforening for Løsøre, Hagelskadeforsikringsforeningen for Jylland samt Kreaturforsikringsforeningen Kustos. Senere er stiftet blandt andet Dansk Forsikringsforening mod Stormskade, Dansk Brandforsikringsselskab Vermund af 1904, Hagelskadeforsikringsselskabet af 1910, Forsikringsforeningen Jylland, Landboernes Andels-Sygekasse, Danske Lægers og Dyrslægers Motorforsikring A/S, Forsikringsaktieselskabet Hermes og Aros. De under Krigen stiftede Forsikringsaktieselskaber Jutlandia, Arosia og Atlantis fik kun en kortvarig Levetid. Foruden de selvstændige Forsikringsselskaber findes der i Aarhus mange Agenturer for københavnske og udenlandske Selskaber.

Paa Initiativ af Etatsraad Fr. Nørgaard oprettedes i 1898 Revisionskontoret i Aarhus, den første Virksomhed her i Landet af denne Art. De to Indehavere var Sparekassebogholder A. Andersen og senere Bankinspektør P. T. Hald. I Tiden 1923—31 var Revisionskontoret i Aarhus en Afdeling af Revisions- og Forvaltningsinstituttet i København, men blev derefter atter selvstændigt. Det har udviklet sig til en betydelig Virksomhed, der beskæftiger henved 70 Personer og har Afdelinger i forskellige jyske Byer⁹⁶).

⁹⁴) Aarhus Handelsforening 1862—1937. Aarhus 1937, S. 128. ⁹⁵) Forsikringsraadets Beretning for 1936. ⁹⁶) Revisionskontoret i Aarhus, Jubilæumsskrift 1938.

E. STOR-AARHUS' BESTANDDELE

Den administrative Enhed, Aarhus Købstadkommune, dækker ikke over en tilsvarende erhvervsøkonomisk Enhed. Udenfor Kommunegrænsen bor en betydelig Del af den Befolkning, som har sin daglige Virksomhed i Aarhus, og store Erhvervsforetagender er — oftest kun af Pladshensyn — anlagt her og ikke paa selve Købstadgrunden. Den erhvervsøkonomiske Enhed, Aarhus, omfatter derfor foruden Købstadkommunen, ogsaa disse Forstadsbebyggelser, og naar vi i det foregaaende har beskrevet Erhvervsudviklingen i Aarhus, er det altid dette samlede aarhusianske Bysamfund, vi har haft for Øje, ligesom den efterfølgende Oversigt over den befolkningsmæssige Udvikling belyser Forholdene saavel i selve Aarhus Købstad som i Forstæderne.

Udenfor Aarhus Købstads Grænser langs Landevejen til Skanderborg og Syd for Banelinien var Forstadsbebyggelsen Frederiksbjerg vokset op. I 1874 udskiltes den fra Viby Kommune og indlemmedes i Aarhus Købstad. Bebyggelsen havde ved denne Tid henved 2000 Indbyggere. I 1875 indlemmedes yderligere nogle Arealer af Marselisborgs Jorder, i 1886 Købstadens Landdistrikt »Aarhus Mølle-distrikt«, samt i 1899 Hovedparten af Arealerne under Marselisborg, der 1896 var erhvervet af Aarhus Kommune, og endelig i 1907 Resten af disse Arealer (ialt 690 ha). Nogle af Moesgaard købte Strand- og Skovarealer indlemmedes i 1935.

Imidlertid var der omkring Aarhundredskiftet begyndt at vokse nye Forstadsbebyggelser op i de tilgrænsende Landkommuner. I Aaby Kommune vest for Aarhus opstod saaledes umiddelbart udenfor Bygrænsen det hurtigt voksende Aabyhøj Villakvarter, og i Viby Kommune sydvest for Byen Villabebyggelserne Kongsvang, Rosenvænget og Rosenvang foruden Viby Stationsby med Viby Terp. Mod Nord i Vejlbjby-Risskov Kommune opstod efterhaanden Nord for Risskov og længere ude langs med Aarhusbugtens Kyst betydelige Villabebyggelser, omsluttende det i Kommunen liggende Sindsygehospital. Mod Syd, hvor Kyststrækningen langt ud hører til Bygrunden, og hvor Trafikforbindelserne var mindre gode, har Forstadsbebyggelsen indtil den seneste Tid haft en spredt Karakter, men efterhaanden maa en væsentlig Del af Holme-Tranbjerg Kommune regnes til Aarhus' Forstæder. Det samme gælder endvidere mod Nordvest Hasle Sogn af Hasle-Skejby-Lisbjerg Kommune, og inden længe vil vel ogsaa den store Brabrand Stationsby vest for Aaby være vokset sammen med Forstadsområdet.

I omstaaende Oversigt⁹⁷⁾ er anført Folketallene i de Omraader, der ved Folketællingerne i 1911 og fremefter er regnede som Forstæder til Aarhus. Vi kan herigennem følge de paagældende Bebyggelsers Vækst, omend Tallene giver et noget for stærkt Udtryk herfor, da Tendensen er gaaet i Retning

⁹⁷⁾ Efter Statistiske Meddelelser: Folkemængden i Danmark for de respektive Aar.

Indbyggerantal i Aarhus med Forstæder.

	1911	1916	1921	1925	1930	1935
Aarhus Købstad	61755	65858	74256	76226	81279	90898
Risskov Villakv. i Vejlbj-Risskov Km..	373	441	822	1040	4819	5955
Sindssygehosp. ved Aarhus i do.	753	774	765	897		
Villaby paa Fedet i do.	—	—	—	612		
— v. Landbrugsskolen i do. ...	—	—	—	333		
Villabeb. v. Grenaa Landevej i do. ...	—	—	—	146		
Vejlbj-Risskov Kommune iøvrigt	—	—	—	—	5858	7188
Kongsvang Villaby i Vibj Kommune..	770	926	1085	1211		
Rosenvænget og Rosenvang i do.	—	294	429	754		
Vibj Stationsby m. Vibj Terp i do. .	560	1130	1585	2273	—	5723
Vibj Kommune iøvrigt	—	—	—	—		
Aabyhøj Villakv. i Aaby Kommune ..	1149	1937	2268	3174	4062	4101
Aaby Kirkeby i do.	—	—	—	—	393	
Skaade-Højbjerg i Holme-Tranbj. Km.	—	—	—	400	409	1010
Saralyst i do.	—	—	—	253	400	
Lundshøj i do.	—	—	—	128	119	4101
Holme-Højbjerg i do.	—	—	—	241	168	
Skaade Bakker i do.	—	—	—	—	322	1010
Hasle Sogn i Hasle-Skejby-Lisbj. Km.	—	—	—	—	907	
Forstæderne ialt ..	3605	5502	6954	11462	17457	23977
Stor-Aarhus	65360	71360	81210	87688	98736	114875

af at inddrage større og større Omraader under de til Forstads-kategorien regnede Distrikter, hvis Afgrænsning fastsættes ved et Skøn ved hver enkelt Folketælling. Ved Tællingen i 1935 er man, som det ses, gaaet over til at regne Vejlbj-Risskov, Vibj, Aaby og Holme-Tranbjerg Kommuner i deres Helhed til Forstadsomraadet, hvortil yderligere kommer Hasle Sogn af Hasle-Skejby-Lisbjerg Kommune, medens man ved de ældre Tællinger, bortset delvis fra 1930-Tællingen, kun regnede med Dele af de nævnte Kommuner. Stigningen i disse Kommuners samlede Folketal er vist nedenfor. Særlig i Vibj og Aaby har den været stor.

	Aaby Km.	Holme-Tranbj. Km.	Vejlbj-Risskov Km.	Vibj Km.	Hasle Sogn	Ialt
1906	843	1785	2171	1256	315	6370
1911	1585	2025	2281	2104	338	8333
1916	2385	2199	2587	2949	361	10481
1921	2820	2425	3002	3684	450	12381
1925	3670	3209	4062	5076	544	16561
1930	4455	3677	4819	6086	907	19944
1935	5723	4101	5955	7188	1010	23977

Den stærke Befolkningstilvækst i det aarhusianske Bysamfund har medført en livlig Byggevirksomhed. I selve Aarhus byggedes i Aarene 1916/17—1920/21 et Par hundrede Lejligheder aarligt og i 1921/22 ca. 400. I de to følgende Aar sløjede Byggeriet stærkt af, men i 1924/25 kom igen et stort Boligbyggeri i Gang, og dette har siden været fortsat. En meget betydelig Byggevirksomhed fandt efterhaanden ogsaa Sted i Forstæderne. For 1924/25 og følgende Aar kan vi anføre Tallene herfor⁹⁸⁾.

	Antal opførte Lejligheder					
	Aarhus	Aabyhøj	Holme	Vejlby-Risskov	Viby	Tilsammen
1924/25—27/28 ialt	2291	202	119	224	247	3083
1929—33 -	3661	297	146	177	298	4579
1934—38 -	5292	584	186	406	423	6891
1924/25—38 ialt	11244	1083	451	807	968	14553

De største Byggeaar var 1934 med 1950, 1935 med 1432 og 1937 med 1292 opførte Lejligheder.

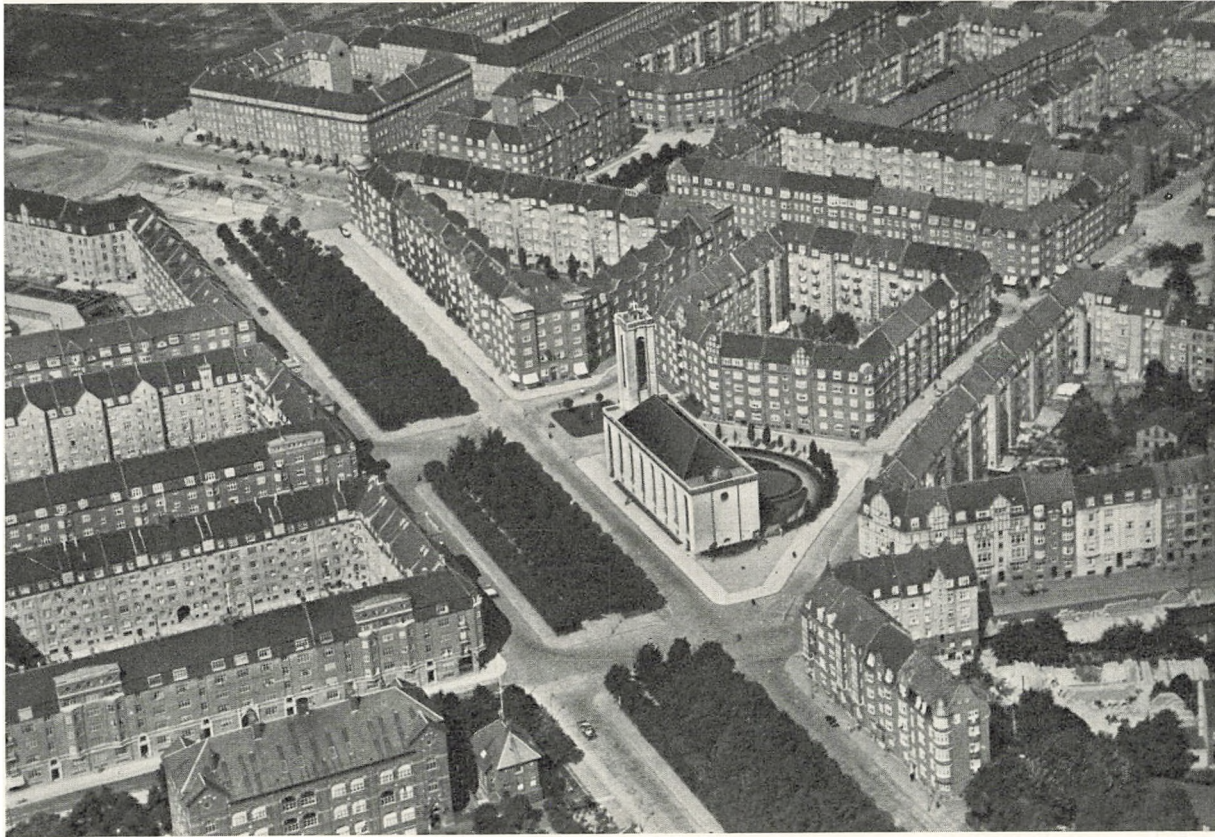
Efter den seneste Boligtælling (1935) skal anføres nedenstaaende Oversigt over Beboelseslejlighedernes Fordeling efter Værelsesantal⁹⁹⁾.

	Antal Beboelseslejligheder*) 1935					
	Aarhus	Aaby	Holme-Tranbj.	Vejlby-Risskov	Viby	Tilsammen
1 Værelse	1384	39	14	12	63	1512
2 Værelser	12117	484	201	187	464	13453
3 —	7372	458	175	319	516	8840
4 —	2645	213	82	175	187	3302
5 —	1060	114	26	108	79	1387
6 eller flere Værelser ...	962	126	25	191	62	1366
Ialt ..	25540	1434	523	992	1371	29860
Heraf Villalejligheder...	1575	1145	324	759	990	4793

*) Bortset fra Tjenesteboliger, Sommerhuse, Barakker o. l.

I Aarhus By er kun ca. 6 pCt. af Lejlighederne Villalejligheder, medens dette i Forstadskommunerne gælder om den overvejende Del, navnlig i Aaby og Vejlbjby-Risskov. Værelsesantallet pr. Lejlighed er ogsaa betydelig større her. Betragtes Lejligheder med mere end 2 Beboere pr. Værelse som over-

⁹⁸⁾ Efter Stat. Efterretn. ⁹⁹⁾ Stat. Medd. 4-104-1 Husleje- og Boligforhold 1935.

Det nye Kvarter omkring Sct. Lucas Kirke.

befolkede, findes i Aarhus 1969 overbefolkede Lejligheder, foruden 321 i Forstæderne. I disse Lejligheder bor ialt 14072 Personer. 214 Ejendomme med 428 Lejligheder, beboede af ialt 1166 Personer, er i sundhedsmæssig Henseende saa ringe, at man regner med, de bør nedrives. Disse Ejendomme er ikke samlede i et bestemt Kvarter, men dog fortrinsvis i bestemte Gader¹⁰⁰). Det skal nævnes, at der i Aarene 1927—38 nedreves ialt 364 gamle Lejligheder i Aarhus, samt 30 i Forstæderne.

Angaaende de i Forstadskommunerne beliggende Erhvervsvirksomheder har vi foran meddelt Oplysninger paa Side 149—155. Selvom flere store Industrivirksomheder er flyttet ud i Forstæderne eller anlagte her, og selvom ogsaa Detailhandel og andre Erhverv i ikke ringe Omfang udøves her, er det dog som Boligkvarterer langt mere end som Fabriks- eller Forretningskvarterer, at disse Omraader har Betydning. Dette illustreres af nedenstaaende Opgørelse, for 1935, over Forstadsbefolkningens Beskæftigelse i Aarhus og omvendt¹⁰¹).

	Antal Personer med		I pCt. af Forstads- Kommunernes Folketal	
	Beskæftigelse i Aarhus, Bopæl i	Bopæl i Aarhus, Beskæftigelse i	Beskæftigelse i Aarhus, Bopæl i	Bopæl i Aarhus, Beskæftigelse i
Aaby	1005	542	17.6	9.5
Holme-Tranbjerg	379	13	9.2	0.3
Vejlby-Riisskov	707	54	11.9	0.9
Viby	1048	108	14.6	1.5
Hasle-Skejby-Lisbjerg	168	16	8.0	0.8
Brabrand-Sdr. Aarslev	180	9	5.3	0.3
Øvrige Kommuner	143	20	—	—
Ialt ..	3630	762	—	—

Der er saaledes langt flere, der fra Forstadskommunerne tager paa Arbejde i Aarhus, end omvendt. Kun i Aaby har et ret stort Antal Købstad-indvaanere Beskæftigelse.

Om de 3630 Forstadsbeboere, der har deres daglige Beskæftigelse i Aarhus Købstad, skal vi yderligere oplyse, at 1997 heraf var gifte Mænd og 94 gifte Kvinder, medens Resten bestod af 938 ugifte Mænd og 601 ugifte Kvinder, hvoraf henholdsvis 239 og 142 var mellem 14 og 18 Aar. Endelig viser efterfølgende Tabel deres Fordeling efter Livsstilling.

Blandt de paagældende Udflyttere ses alle Samfundsklasser at være repræsenterede, men Fordelingen paa Forstadskommuner er forskellig. Navnlig adskiller Vejlbj-Riisskov sig fra de andre Kommuner ved at have relativt

¹⁰⁰) Betænkning afg. af Indenrigsministeriets Saneringsudv. Kbh. 1938, S. 108. ¹⁰¹) Efter Statistiske Efterretninger, 1938, S. 66 ff., samt Materiale i Statistisk Departement.

smaa Tal for Arbejdere og underordnede Tjenestemænd og Funktionærer, men høje Tal for de bedre aflagte Samfundsklasser.

	Aaby	Holme- Tran- bjerg	Vejlby- Riis- skov	Vi- by	Hasle- Skej- by-Lis- bjerg	Brabr.- Sdr.- Aarsl.	Andre Komm.	Ialt
Selvst. Erhvervsdrivende....	65	24	108	60	8	6	6	277
Sagførere, Læger m. fl.	26	5	38	22	3	9	»	103
Overordnede Tjenestemænd .	12	3	29	21	1	1	1	68
Underordnede Tjenestemænd	47	9	22	62	1	6	»	147
Overordnede Funktionærer..	31	4	70	38	8	6	4	161
Underordnede Funktionærer.	137	32	87	108	16	29	18	427
Tekn. Personale og Arbejds- ledere	40	9	28	36	4	4	2	123
Arbejdere	515	227	239	563	109	77	80	1810
Lærlinge, Studerende	113	33	78	118	11	40	28	421
Andre og uangivne	19	33	8	20	7	2	4	93
Tilsammen ..	1005	379	707	1048	168	180	143	3630

Ved Betragtning af den samlede aarhusianske Befolknings Fordeling paa Hovederhvervsgrupper kommer lignende Forskelligheder frem.

Stor-Aarhus' Befolkning 1930 i Hovederhvervsgrupper.

	Aarhus	Forstadsbebyggelser i					Ialt
		Aaby Komm.	Holme- Tranbj. Komm.	Vejlby- Risskov Komm.	Vi- by Komm.	Hasle Sogn	
Haandværk og Industri	35239	2429	705	1372	3234	361	43340
Handel og Omsætning	14631	540	137	589	664	135	16696
Transport m. v.	9502	396	149	290	593	71	11001
Immateriel Virksomhed	6075	249	71	622	316	16	7349
Husgerning m. v.	6122	281	109	441	298	49	7300
Land- og Havebrug samt Fiskeri	1047	198	133	429	220	204	2231
Personer ude af Erhverv ...	7662	314	93	1051	463	63	9646
Uangivet Erhverv	1001	48	21	25	70	8	1173
Ialt ..	81279	4455	1418	4819	5858	907	98736

Godt 43000 Personer, Hustruer og Børn indbefattede, lever i Stor-Aarhus af Haandværk og Industri. Derefter kommer Handel og Omsætning med omtrent 17000 Personer, Transporterhvervene med ca. 11000 og immateriel Virksomhed (Administration, Undervisning, Sundhedsvæsen, Sagførere og Kunstnere etc.) med ca. 7000 Personer, medens ligesaa mange lever af Husgerning med videre. Henvend 10000 Personer var ude af Erhverv (Alders-

rentenydere, Pensionister, Rentiers etc.). Navnlige i Viby og Aaby Kommuner er den industrielle Befolkning i Overvægt, medens Vejlbj-Risskov har en afvigende Fordeling.

En Følge af Erhvervsfordelingens Forskellighed i Kommunerne er Indtægts- og Formueforholdenes Ulighed her. Af nedenstaaende Oversigt¹⁰²⁾ fremgaar det, at baade Gennemsnitsindtægten og -formuen er væsentlig højere i Vejlbj-Risskov end i Bysamfundets øvrige Kommuner. Ogsaa Aaby har noget højere Gennemsnitstal end selve Aarhus.

Skatteaaret 1938/39	Indkomstskat til Staten			Formueskat til Staten			Kommunal	
	Antal Skatteydere	Samlet Indtægt 1000 Kr.	Gnstl. Indtægt*) Kr.	Antal Skatteydere	Samlet Formue 1000 Kr.	Gnstl. Formue*) Kr.	Ligningsprocent pCt.	Skatteprocent pCt.
Aarhus	32224	96962	3009	3508	165272	5129	7.2	9.90
Aaby	2096	6825	3256	227	10900	5200	5.1	5.80
Holme-Tranbjerg ..	1091	3006	2755	148	10260	9405	8.2	10.20
Vejlbj-Risskov	1687	6967	4130	270	24790	14695	6.5	5.90
Viby	2150	6421	2987	235	9982	4643	7.6	9.50

*) pr. Indkomstskatteyder.

Blandt andet denne økonomiske Ulighed mellem Kommunerne, der igen giver sig Udslag i et forskelligt Skattetryk, har foranlediget Indlemmelses-spørgsmaalets Rejsning. Vanskeligheden ved en generel Løsning af dette ligger maaske navnlig i, at de store Forstadskommuner efterhaanden er af væsentlig Betydning for Aarhus Amtskommunes Økonomi. Ved Indlemmelse af de fire Kommuner vilde Aarhus' Folketal blive større end Frederiksbergs og næsten dobbelt saa stort som den næststørste Provinsbykommunes.

Mens Indlemmelsen drøftes, fortsætter Forstadskommunerne deres kraftige Vækst. Befolkningsforøgelsen her har i de senere Aar udgjort over to

Aarene 1934—38	Aarhus	Aaby	Holme-Tranbjerg	Vejlbj-Risskov	Viby	Ialt
Antal fødte	9069	577	433	411	718	11208
— døde	4499	195	167	376	297	5534
Fødselsoverskud	4570	382	266	35	421	5674
Vandringsoverskud	5508	1164	171	985	735	8563
Tilvækst ialt..	10078	1546	437	1020	1156	14237
Folketal ¹ / ₁ 1939	97360	6746	4401	6322	7962	122791

¹⁰²⁾ Efter Statistiske Meddelelser 4—108—1 Ejendoms- og Personbeskatningen i Skatteaaret 1938/39.

Femtedele af Aarhus Bys Befolkningstilvækst, og navnlig har Vandringsoverskudet været stort.

Efter den seneste Opgørelse har Aarhus Købstad nu 97300 Indbyggere og de fire Forstadskommuner tilsammen 25431 Indbyggere¹⁰³).

F. OPLAND OG KONKURRENTER

Saa længe de fleste Handels- og Haandværksnæringer kun maatte udøves i Købstæderne, havde hver Købstad et faktisk Monopol paa Omsætningen med sit Opland, og dette saa meget mere, som Samfærdselsmidlernes lave Stade i Praksis gjorde det uoverkommeligt for Landboerne at rejse til en anden Købstad end den nærmeste for at besørge Indkøb og Ærinder.

Vore Dages ændrede Forhold har gjort Oplandsbegrebet flydende og har slappet den tidligere faste Forbindelse mellem Byens Næringsdrivende og Oplandskunderne. At angive bestemte geografiske Grænser for en dansk Bys Opland, vil i vor Tid faktisk være umuligt, da Kundekredsens territoriale Udstrækning skifter fra Branche til Branche og forskydes, eftersom Konkurrenceforholdet mellem Nabobyerne veksler. I Særdeleshed for en By af Aarhus' Størrelse og med dens mangeartede Forbindelser ud til selv fjerne Dele af det store jyske Omraade vilde en Oplandsafgrænsning, der skulde gælde som almindelig Norm, blive af en yderst problematisk Karakter, selv om den var fremgaaet af omhyggelige Analyser af Kundeforbindelserne indenfor Byens enkelte Erhvervsgrene, hvortil iøvrigt et meget omfattende Kildemateriale i saa Fald maatte forudsættes at være til Raadighed.

Ved derimod at undersøge Befolkningsudviklingen og Erhvervsfordelingen i de forskellige territoriale Bestanddele af det Landomraade, indenfor hvilket Indflydelsen fra Aarhus gør sig gældende, vil vi i nogen Grad kunne belyse Oplandets Betydning for Byen og i det hele give et Indtryk af Funktionsfordelingen mellem Storbyen Aarhus, de øvrige større og mindre Byer samt de rene Landkommuner indenfor det paagældende geografiske Omraade. For at faa klare Linier frem, begrænser vi Undersøgelsen til et Omraade, indenfor hvilket Aarhus' Betydning som kommercielt og kulturelt Hovedcentrum er utvivlsom, og vælger hertil den midterste brede Part af den jyske Halvø fra Kattegat til Vesterhavet, nærmere bestemt som Aarhus, Randers, Viborg og Ringkøbing Amter og i det følgende benævnt Midtjylland. Selvom aarhusiansk Næringsliv med videre i adskillige Henseender har hele Jylland til Virkefelt, er det dog i Særdeleshed i Midtjylland, at Byens Erhvervsdrivende og Institutioner af de forskellige Kategorier har deres Kunder, Klienter, Patienter og deres Forbindelser i det hele.

¹⁰³) Statistiske Meddelelser, Befolkningsbevægelsen.

Først vil vi betragte Befolkningsudviklingen i Midtjylland fra Midten af forrige Aarhundrede til vore Dage.

Vi ser af Tallene, at Midtjyllands Bybefolkning i Løbet af de 90 Aar er mere end tidoblet, medens Landbefolkningen kun er blevet en halv Gang større og næsten ikke er vokset siden 1880. Nu er man ganske vist ved de

Folketallet i Midtjylland.

	Absolute Tal				Procentvis Fordeling			
	1845	1880	1916	1935	1845 pCt.	1880 pCt.	1916 pCt.	1935 pCt.
Aarhus	7864	24831	71360*)	114875*)	2.9	5.8	11.6	15.7
Randers	7126	13457	27669*)	39580*)	2.6	3.2	4.5	5.4
Horsens	5058	12654	25149*)	30965*)	1.9	3.0	4.1	4.2
Øvr. gamle Købstæder	12732	25004	52102*)	70596*)	4.7	5.9	8.4	9.6
Silkeborg, Herning og Struer	284	5003	21577*)	36385*)	0.1	1.2	3.5	5.0
Bymæss. Bebyggelse i Landkommunerne .	889	1416	63484**)	81550**)	0.3	0.3	10.3	11.1
Landkomm. iøvrigt ..	238317	343617	354776	358809	87.5	80.6	57.6	49.0
Ialt..	272270	425982	616117	732760	100.0	100.0	100.0	100.0

*) Inkl. Forstæder. **) Bortset fra Forstæder til Købstæderne.

senere Folketællinger gaaet betydeligt mere til Bunds med Hensyn til at udskille Forstads- og andre bymæssige Bebyggelser i Landkommunerne, men da saadanne Bebyggelser sikkert var af forsvindende Betydning i 1845 og heller ikke i 1880 af større Omfang, forstyrres Sammenligningen næppe væsentlig herved. Bybefolkningen udgjorde i 1845 kun en Ottendedel af Midtjyllands Folketal, men var i 1935 vokset til at udgøre Halvdelen heraf.

Aarhus har været den store Magnet, der har trukket en stærkt stigende Andel af Omraadet's Befolkningstilvækst til sig. I 1845 havde kun 2.9 pCt. af Midtjyllands Indbyggermængde hjemme i Aarhus. I 1935 gjaldt det 15.7 pCt., Forstæderne iberegnet. Langt mindre er den Tiltrækningskraft, Randers og Horsens samt de øvrige gamle midtjyske Købstæder har kunnet øve, selvom ogsaa de fleste af disse Byer er vokset betydeligt. Derimod er der udenfor de gamle Købstæder og bortset fra Forstadsbebyggelserne til disse foregaaet en hastig Opvækst af et stort Antal Stationsbyer og lignende. Man kan rejse med Jernbanen, i hvilken Retning man vil, ved praktisk talt hver Station er i al Fald nogen Bebyggelse opstaaet, og ved ca. hver tredje passerer man anseelige Bysamfund med købstadsagtigt Præg.

Ialt optaltes i Midtjylland i 1935 112 bymæssige Bebyggelser i Landkommunerne, bortset fra Forstæderne, og disse fordelte sig efter Størrelse paa

følgende Maade¹⁰⁴). Tilsammen rummede de ca. 82000 Indbyggere. Men her-til kommer tre Bebyggelser, der har vokset sig saa store, at de nu hører til Købstæderne, nemlig Silkeborg, der blev Handelsplads i 1846 og Købstad i 1900, samt Herning og Struer, der blev Købstæder henholdsvis i 1913 og

Med over 3000 Indbyggere 2		
- 2000—3000	—	5
- 1000—2000	—	11
- 500—1000	—	37
- 250—500	—	57

Tilsammen.. 112

1917. De tre Byer havde i 1935 inklusive Forstæder henholdsvis 18091, 12568 og 5726 Indbyggere og staar nu i enhver Henseende paa Linie med de ældre Købstæder.

De forskellige Hovederhverv er, som det ses af efterfølgende Oversigt, ret ligeligt repræsenterede baade i Byerne og paa Landet, bortset naturligvis

Midtjyllands Folketal i Hovederhvervsgrupper 1930, procentvis fordelt.

	Aarhus*)	Randers og Horsens*)	Øvr. Køb- stæder*)	Bymæss. Bebyg. i Landkom- munerne	Land- komm. iøvr.	Midt- jylland ialt
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.
Haandværk og Industri..	24.1	15.7	21.4	17.6	21.2	100.0
Handel og Omsætning ..	27.7	17.0	24.9	15.4	15.0	100.0
Transport m. v.	25.0	12.3	22.3	18.1	22.3	100.0
Immateriel Virksomhed .	23.9	15.1	24.2	13.8	23.0	100.0
Husgerning m. v.	18.9	12.3	21.2	18.3	29.3	100.0
Landbrug m. v.	0.8	0.6	2.2	3.3	93.1	100.0
Ude af Erhverv	15.6	12.5	16.6	14.3	41.0	100.0
Uangivet Erhverv	16.2	9.8	32.4	14.0	27.6	100.0
Ialt..	13.9	8.9	13.7	11.2	52.3	100.0

*) Inkl. Forstæder.

fra Gruppen Landbrug m. v.¹⁰⁵), men dette dækker over store Forskelligheder, som kommer til Syne, naar et mere detailleret Talmateriale betragtes.

Hvad angaar Haandværk og Industri har vi fra Erhvervstællingen i 1935 Oplysning om Antallet af beskæftigede Personer i de enkelte Industrigræne. Omstaaende anføres den procentvise Fordeling paa Midtjyllands forskellige Omraader. (Det bemærkes, at Erhvervstællingen benytter en noget anden Afgrænsning af Forstads- og Stationsbyomraaderne end den ovenfor for Folketallene anvendte.)

¹⁰⁴) Efter »Folkemængden 1935«, Stat. Medd. 4. R., 101 Bd., 1. H. ¹⁰⁵) Efter Statistisk Tabelværk V. A. Nr. 20, Folketællingen 1930.

*Antal beskæftigede i Midtjyllands Haandværk og Industri 1935,
procentvis fordelt.*

	Aarhus*)	Ran- ders*)	Hor- sens*)	Øvr. Køb- stæder*)	Større Stations- byer o. l.	Land- komm. i øvr.	Midt- jylland ialt
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.
Næringsmiddelind. m. v. . .	23.8	7.7	11.9	22.4	7.3	26.9	100.0
Tekstilindustri	8.1	4.8	4.5	55.0	14.1	13.5	100.0
Beklædningsindustri	33.6	9.2	5.7	29.5	6.8	15.2	100.0
Jordarb. og Bygningsind. .	27.7	7.5	5.0	19.3	7.1	33.4	100.0
Trævarerindustri	25.0	5.6	5.4	19.0	14.1	30.9	100.0
Læder- og Lædervareind. .	23.3	9.5	4.3	26.2	7.8	28.9	100.0
Sten-, Ler-, Glasindustri . .	14.5	2.1	2.7	14.0	13.7	53.0	100.0
Metalindustri	35.5	10.6	10.3	18.1	6.1	19.4	100.0
Kemisk Industri o. l.	42.8	5.6	9.3	12.5	4.7	25.1	100.0
Papirindustri	48.9	0.7	1.5	44.5	—	4.4	100.0
Tilv. af Bøger, Billeder m.v.	36.0	12.7	12.5	28.5	7.2	3.1	100.0
Soigneringsindustri	30.2	10.4	7.9	23.1	9.4	19.0	100.0
Haandv. og Industri ialt. . .	28.6	7.8	7.6	22.8	8.1	25.1	100.0
Folketal	15.5	5.3	4.1	14.0	8.3	52.8	100.0

*) Inkl. Forstæder.

Procentfordelingen skifter ofte stærkt fra Branche til Branche, og hyppigt synes Tilfældighederne at have været bestemmende for Industriens Placering. I Aarhus er dog indenfor næsten alle Hovedgrupper en meget betydelig Del af Midtjyllands Industri hjemmehørende. Maaske har An-

Omsætningen i Midtjyllands Handelsvirksomheder i 1934, procentvis fordelt.

	Aarhus*)	Ran- ders*)	Hor- sens*)	Øvr. Køb- stæder*)	Større Stations- byer o. l.	Land- komm. i øvr.	Midt- jylland ialt
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.
Engroshandel	50.7	14.9	11.3	19.3	1.9	1.9	100.0
Agenturer	25.7	18.8	3.0	43.8	3.0	5.7	100.0
Detailhandel med:							
Næringsmidler etc. . .	17.1	5.6	5.1	17.9	9.0	45.3	100.0
Beklædningsgenstande	30.4	11.3	8.1	31.7	8.8	9.7	100.0
Bygningsartikler	15.4	15.4	10.2	32.6	10.5	15.9	100.0
Møbler, Indbo	37.8	15.5	7.1	25.4	7.2	7.0	100.0
Isenkram, Glas	27.5	12.3	10.7	34.3	8.5	6.7	100.0
Andre Varer	24.7	9.9	9.5	35.8	9.6	10.5	100.0
Detailhandel ialt	20.9	7.9	6.5	23.4	9.0	32.3	100.0
Folketal	15.5	5.3	4.1	14.0	8.3	52.8	100.0

*) Inkl. Forstæder.

læget her i mange Tilfælde oprindelig været tilfældigt, men de gode Havneforhold, Skibs- og Jernbaneforbindelser har skabt særlige gunstige Vækstbetingelser.

For Varehandelens Vedkommende viser foranstaaende Tabel Omsætningsbeløbenes Fordeling.

Engroshandelen er næsten ganske koncentreret i Købstæderne, især de store. Alene paa Aarhus falder over Halvdelen af den samlede Engrosomsætning. Detailhandelen er derimod ret stærkt spredt ud over hele Omraadet. Navnlig gælder dette i Næringsmiddelbranchen, herunder almindelige Købmandsforretninger, Brugsforeninger og lignende, hvorimod Handelen med Beklædningsgenstande, Møbler, Indbo, Isenkram, Glas med mere i betydelig højere Grad er samlet i Byerne.

Midtjyllands søværts Omsætning sker i ganske overvejende Grad over Østkysthavnene, navnlig Aarhus, Randers og Horsens. Fordelingen er dog, som nedenstaaende Oversigt viser, noget forskellig for de forskellige Varer.

Midtjyllands Skibsfartsomsætning 1935—37.

Indgaaet Godsmængde	Aarhus Toldd. pCt.	Randers Toldd. pCt.	Horsens Toldd. pCt.	Øvrige Østkyst- havne pCt.	Limfjords- og Vestkyst- havne pCt.	Midtjyske Havne ialt pCt.
Korn	53.3	17.2	15.5	1.6	12.4	100.0
Foderstoffer	47.9	19.8	12.9	7.3	12.1	100.0
Gødningsstoffer	24.6	8.6	8.4	14.4	44.0	100.0
Kul, Koks	54.2	11.4	14.3	12.2	7.9	100.0
Sten, Cement, Teglværks- produkter	49.5	15.3	7.9	8.9	18.4	100.0
Trælast	52.5	10.4	19.3	4.8	13.0	100.0
Forsk. Styrtegods m. m. .	84.4	7.9	2.1	1.1	4.5	100.0
Stykgods	57.1	17.4	14.1	4.3	7.1	100.0
Indgaaet Godsmængde ..	56.8	12.8	11.7	7.9	10.8	100.0
Heraf fra Indlandet	45.9	16.0	7.7	8.1	22.3	100.0
— - Udlandet	59.6	11.9	12.8	7.9	7.8	100.0
Udgaaet Godsmængde ..	57.7	5.1	4.8	29.7	2.7	100.0

Af Gødningsstoffer indgaaer saaledes Størstedelen over Limfjordshavnene og de mindre Østkysthavne, men bortset herfra gaar rundt regnet Halvdelen af den indgaaende Godsmængde over Aarhus Havn, og det samme gælder for det udgaaende Gods.

Naar de smaa Østkysthavne har høje Tal for dette sidste, skyldes det navnlig Sten- og Cementtransporterne fra henholdsvis Æbeltoft og Hobro-Mariager Tolddistrikter.

Nedenstaaende Procenttal fra en Række forskellige Omraader illustrerer yderligere Funktionsfordelingen i Midtjylland.

Hvad de liberale Erhverv angaar¹⁰⁶), er Sagførere og Tandlæger næsten alle bosatte i Byerne og Dyrlægerne fortrinsvis paa Landet eller i de smaa Byer. Lægerne er derimod ret jævnt fordelte paa de forskellige Omraader; dog er der forholdsvis mange i de mindre Købstæder, hvor Oplandet betyder

	Aarhus*)	Ran- ders*)	Hor- sens*)	Øvr. Køb- stæder*)	Større Stations- byer o. l.	Land- komm. iøvr.	Midt- jylland ialt
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.
Antal Sagførere	26.7	11.2	8.3	39.3	11.6	2.9	100.0
— Læger	23.7	6.5	5.7	25.4	9.2	29.5	100.0
— Tandlæger	33.6	11.3	8.8	34.4	7.2	4.7	100.0
— Dyrlæger	9.1	5.4	4.2	22.0	15.4	43.9	100.0
Restaurationsvirks., Omsætning	33.8	10.0	7.0	30.0	6.5	12.7	100.0
Forlystelsesafg. af Bio- grafteatre	28.4**)	14.2**)	11.9**)	32.7**)	12.8		100.0
Forlystelsesafg. iøvr. .	53.4**)	4.8**)	4.2**)	19.9**)	17.7		100.0
Ant. off. understøttede	27.6	9.9	6.3	19.6	7.0	29.6	100.0
— Aldersrentenydere	12.8	6.9	6.3	17.0	8.6	48.4	100.0
Samlet Indtægt	27.0	8.0	5.6	19.0	7.2	33.2	100.0
— Formue	21.9	6.6	4.7	16.1	9.1	41.6	100.0
Folketal	15.5	5.3	4.1	14.0	8.3	52.8	100.0

*) Inkl. Forstæder. **) Ekskl. Forstæder.

meget, men ogsaa i Aarhus, der har de store Hospitaler og mange Specialister. I nævnte By er endvidere bosat 16 af ialt 27 Translatører og ligeledes 16 af ialt 24 statsautoriserede Revisorer.

Restaurations- og Forlystelseslivets Koncentration i Byerne er velkendt. Hvad specielt Biografteaterbesøget angaar, der i vore Dage spiller den dominerende Rolle blandt Kategorierne af offentlige Forlystelser, har Aarhus ikke særlig høje Tal derfor sammenlignet med de andre Købstæder, hvilket dog maaske skyldes, at Forstadsbiograferne ikke har kunnet medregnes under Byerne. Derimod er Tallene for de øvrige Forlystelser meget høje i Aarhus, hvilket navnlig skyldes Teatrene, hvis Publikum for en stor Del er udenbysboende¹⁰⁷).

Ligesom i de andre større Byer er i Aarhus et betydeligt Antal Personer henvist til at leve af Kommune- eller Fattighjælp. Derimod har Aarhus som en By i stærk Fremgang relativt faa Aldersrentenydere¹⁰⁸). Kun 3.7 pCt. af Befolkningen her tilhører Aldersklasserne paa 70 Aar og derover mod 4.7 pCt. i de øvrige Købstæder.

¹⁰⁶) Optalt efter Hof- og Statskalenderen 1939. ¹⁰⁷) Efter Materiale i Statistisk Departement. ¹⁰⁸) Efter Statistiske Meddelelser, Offentlig Forsorg og Aldersrente 1935/36.

Hvad endelig Indtægts- og Formueforholdene angaar, der er belyst gennem Ansættelserne til Indkomst- og Formueskat til Staten¹⁰⁹), ses Aarhus at have en betydelig Overvægt indenfor Omraadet, navnlig for Indtægtens Vedkommende.

De Rækker Procenttal, vi i det foregaaende har anført for det midtjyske Omraade, viser nok en ret stærk geografisk Udspredding af de forskellige bymæssige Funktioner, idet en ikke ringe Del af disse udøves udenfor Købstæderne, ikke alene i de større Stationsbyer og lignende, men ogsaa i de mere »rene« Landkommuner. Paa den anden Side peger Tallene med Tydelighed paa, at mange Funktioner fortrinsvis er samlede i de større Byer, og vi kan med Hensyn til Opgavernes Fordeling tænke os en Rangfølge fra de store Købstæder ned til de ganske smaa bymæssige Bebyggelser i Landkommunerne. At Aarhus indtager Pladsen som den absolute Nr. 1 i denne Rangfølge, fremgaar ligeledes af Tallene.

Oplandet i gammeldags Forstand — nærmest bestemt ved Udstrækningen af Detailhandelens faste Kundekreds — spiller nu en forholdsvis ringe Rolle for Aarhus, ringere end for de allerfleste øvrige jyske Byer¹¹⁰). Dette skyldes netop, at Aarhus i saa betydelig Grad har udvidet sit Virkefelt udover de traditionsbestemte Oplandsgrænser. Af Byens Handel er nu en væsentlig Del Engroshandel, hvis Aktionsradius spænder vidt, eller udspecialiseret Detailhandel, som trækker Kunder til sig langvejs fra. Den aarhusianske Industri er i betydelig Udstrækning Eksportindustri eller har dog et Marked, der rækker langt udover Byen selv og Omegnen. Lignende Forhold træffes dertil paa andre Omraader end de rent erhvervsmæssige. En lang Række af Kulturlivets centrale Institutioner med Universitetet i Spidsen har Sæde i Aarhus. Her udgaar en Række store Dagblade og et halvt hundrede Fagblade og Tidsskrifter. Byen er Hjemsted for et meget stort Antal Organisationer af de forskelligste Arter, ofte Centralorganisationer for Jylland, eventuelt hele Landet. Endvidere har de statslige Distriktsmyndigheder for Jylland næsten alle deres Sæde her.

Men viser Tallene, at Aarhus efterhaanden har overtaget en Broderpart af de bymæssige Funktioner i det midtjyske Omraade, saa giver de paa den anden Side Udtryk for, at Omraadets øvrige Købstæder, Stationsbyer med flere endnu som Regel kan veje Aarhus op, naar man tager dem under eet. Deri ligger, at Aarhus' Muligheder for yderligere Fremtrængen paa det midtjyske Marked endnu langt fra er udtømte, for slet ikke at tale om Mulighederne paa fjernere liggende Markeder. Et nyt Fremstød agtes nu foretaget ved Iværksættelse af en effektiv Bypropaganda, og utvivlsomt lig-

¹⁰⁹) Efter Stat. Medd.: Ejendoms- og Personbeskatn. for Skatteaaret 1938/39. ¹¹⁰) Jvf. C. Fl. Steenstrup: De danske Provinsbyers økonomisk-geografiske Struktur i Beretning fra Dansk Byplanlaboratorium 1929 og 1930.

ger Forholdene vedblivende gunstigt for Aarhus, thi Koncentrationstendenserne i Erhvervslivet og øvrige Grene af Samfundslivet vil sikkert ikke ophøre, og Trafikudviklingen vil, alt andet lige, ogsaa fremtidigt øge den store Bys Tiltrækningskraft. I Konkurrencen med København er Aarhus

endnu delvis hæmmet af kunstige Skranker, og paa mange andre Punkter handicappet, men Fordelen ved Byens centrale Beliggenhed i Landet og navnlig i Forhold til vor største Landsdel maa ikke undervurderes.

For Danmark som Helhed vil den aftagende Fødselshyppighed efter alt at dømme bringe Befolkningstilvæksten til Standsning indenfor en overskuelig Aarrække. En saadan Udvikling behøver derimod ikke at blive gældende for de nu stærkt voksende Bysamfund, idet disse vil kunne vedblive at vokse ved Indvandring fra det øvrige Land, selv naar den samlede Folkemængde formindskes.

— Hvad Aarhus angaar, har Byens Andel af hele Landets Folketal været stigende fra Folketælling til Folketælling. I 1801 udgjorde den paa Aarhus faldende Del 0.44 pCt., i 1845 0.58 pCt., i 1901 2.12 pCt. og i 1935 3.10 pCt., i alle Aarene bortset fra Sønderjylland. Saa gunstigt Forholdene i Øjeblikket tegner sig for Aarhus, er der næppe Grund til at tro andet, end at nævnte Udviklingslinie vil blive opretholdt langt ud i Fremtiden, og at det aarhusianske Bysamfund i de kommende Tider vil fortsætte sin kraftige Vækst.

*Universitetssamvirkets
Mærke.*

Tegnet af Direktør,
Dr. techn. M. C. Holst.

AARHUS HAVN

AF JENS CLAUSEN

I. GAMMELHAVN

HEDEBY VOKSEDE OP, da Folkevandringen standsede. Aarhus blev til, da Hedeby blev stor. Fra Slien gik Sejlads til Østersøens Strande, til Bornholm, til Gotland, til Birka og mange andre Steder. Om Sejlads fra Slien til Aarhus meldes intet i de tidligste Kilder, men Sandsynligheden taler for, at der har været Forbindelse saavel til Vands som til Lands. Alene det, at Aarhus opstod som en indirekte Følge af frisisk Handel over Hedeby, leder til den Antagelse, at Aarhus Havn samtidig fik nogen Betydning, vel fra det 7. Aarhundrede¹). Og Havnens Betydning maa anses for at have været stigende i de følgende Aarhundreder, da Søtrafik her mødte Landtrafik, og da Ruter gik herfra til Fyn og Skaane og Norge paa Svend Estridsens Tid. At denne Konge havde Flaadebasis i Aarhus under nogle af sine Kampe med Harald Haarderaade, vidner om det samme, og at Sørøveri fandt Sted i Farvandene her, tyder i samme Retning. Og selv om Havnens Betydning kan være svundet i første Halvdel af det 12. Aarhundrede, da Venderne hærgede ogsaa her, blev den ved at være af Værdi, saa da Opgangstiderne viste sig under Valdemarerne, maa Aarhus Havn have fundet stor Benyttelse, hvad alene Clemensstadens Byplan med en Gade ned mod Mindet røber. Og St. Clemens og St. Olaf, til hvem to af Byens Kirker var indviet, var Helgener, som paakaldtes af Skippere og søfarende Købmænd. Langevjs fra kom den Slags Mænd til Aarhus, og at Ruten Aarhus—Kalundborg har været stærkt trafikeret er klart at se af Bestemmelsen af 1325 om en Afgift lig en Tredjedel af Værdien af de Varer, der førtes den Vej²). Svarende til Ruten Benyttelse har Værdien af Havnen været.

I Nærheden var vel konkurrerende Havne, men ingen af dem store. Norsminde nævnes i et Par Breve af 1292³). Fra da af gik Tolden af denne Havn i Aarhusbispens Lomme. Ved alle Havne skulde de søfarende eller handlende udrede Afgifter. Af Hensyn til Opkrævningen og til Dels af Hensyn til Havnestæderne blev visse Smaahavne eller Ladepladser forbudt og fik Betegnel-

¹) Se om Havnens Historie ogsaa under Afsnittet om økonomisk Udvikling, i Bind I.
²) A. G. II, S. 13 og 17, jvfr. Arup II, S. 69 f. ³) S. R. D. VI, S. 398, 411.

sen ulovlige Havne, af hvilke der forudsattes nogle eksisterende i Nærhed af Aarhus⁴). Af Havneafgifter var der forskellige som Stavngæld, der var en Slags Skat paa Skibet, Forban, der ydedes for fri Bortsejling fra en By⁵), Palgelt⁶), Pælepenge, der udrededes for Benyttelse af Bolværksplads, og flere som Skudepenge, nærmest svarende til Stavngæld, og desuden efterhaanden Havnepenge af flere forskellige Slags. Til disse Ydelser kom Told af forskellige Varer, der transporteredes til eller fra Byen ad Søvejen. Det var ikke helt ringe Summer, der opkrævedes i Aarhus. Derom vidner ikke blot forskellige eksisterende Kvitteringer⁷), men ogsaa blandt andet en Sag som den, at en lybsk Købmand engang gav for meget i Told, nemlig hele seks Rhingylden⁸). Han maa have haft en værdifuld Ladning om Bord. Svarende til Afgifterne har Godsmængden været. Selv om den efter vore Dages Forhold ikke var stor, har den været det efter Datidens danske Forhold. Men Størrelsen af Godsmængden er for de Tider ikke til at fastslaa blot nogenlunde nøjagtigt. Kun et løseligt Skøn kan faas ved at dividere Taksterne ind i Kvitteringsbeløbene, idet det samtidigt erindres, at disse ikke alle er kendte, og at de kendte er mindre end de i Havnen erlagte Beløb, hvoraf en Del gik til Optrækningsomkostninger, undertiden en Del til Byen til Hjælp til Havnens Udbedring⁹).

Om Hjælpe midler til Indsejling i Aaen vides intet. Men der fandtes fra omkring 1400 en nedertysk Søbog, hvoraf det fremgaar, at Bundforholdene fra Skagen gennem Store Bælt var Skipperne kendt med, og at Afmærkning ved Hjælp af Stokke, Baaker og Tønder skete¹⁰). For nordiske Farvande nævnes den Slags ikke i Søbogen¹¹), men i det 16. Aarhundrede organiseredes et dansk Statsfyrvæsen med Fyr paa Skagen, Anholt og Kullen, der var bedre end de tidligere kendte Blusserier¹²), og Refsnæs Tønde omtales 1532¹³), saa de enkelte Havne har vel før den Tid hjulpet de søfarende ved Afmærkning, Aarhus vel derfor ogsaa, saaledes som Skikken blev i det 16. Aarhundrede¹⁴). De Skibe, der før paa Aarhus Havn, kunde for de flestes Vedkommende gaa op i Aaen, hvor Liggepladsen var fra Emmervad til Mindet. Aros, Aamund, betegner det nederste Stykke af Aaløbet, svarende til en Mundhule, medens Minde betegner selve Mundingen, Læberregionen. Den ældste Liggeplads var inderst, ved Emmervad, hvor Land- og Søtrafik mødtes. Maaske har Aaens Dybde i Aarhundreder været større end i vore Dage, ligesom Tilfældet var med Gudena¹⁵). Indtil omkring 1350 kunde alle Slags nordeuropæiske Skibe gaa ind i Aarhus Havn, men de hanseatiske Holke paa indtil 200 Læster, som fra da af viste sig paa Østersøen, har nok holdt

⁴) Hbz. 1441 ²/₇. Originalen i Aarhus Museum. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog. 1874, S. 126. A. G. V, S. 55. ⁵) Studier, S. 260. ⁶) W. Chr.: Unionskongerne og Hansestæderne, S. 296. ⁷) Hbz. I, passim. ⁸) Hanserecess 1477—1530, IV, Nr. 429, § 57. ⁹) Hbz. I, passim. ¹⁰) Tidsskrift for Søvæsen. 1913, S. 120, 127—31, 313. Jvfr. anf. V. 1898, S. 433 om en Baake ved Falsterbo paa Valdemar Sejrs Tid. ¹¹) Anf. St. 313. ¹²) K. B. 1560 ¹⁸/₁₂. D. F. H. IV, S. 127. ¹³) Tidsskr. f. Søv. 1913, S. 361, jvfr. D. F. H., anf. St. ¹⁴) K. B., passim. ¹⁵) Jens Clausen: Dynæs 1933, S. 78, 98, 94 m. fl. St.

sig udenfor. Derimod har lybske, tremastede Kogger, der var paa henimod 120 Læster, vel kunnet sejle ind, siden Gregers Niensens Skib af samme Størrelse kunde gaa op i Aaen i første Del af det 17. Aarhundrede¹⁶). Middelalderens Busser og Krejterter og mindre Skuder har det været muligt for, og alle danske Skibe har kunnet det. Det store danske Skib, som Danzigerne kaprede ca. 1460, og som tilhørte Aarhus By, var et af Danmarks største dengang, men kun paa 30 Læster¹⁷). Øvregrænsen for smaa Skibe regnedes da for 24 Læster¹⁸)

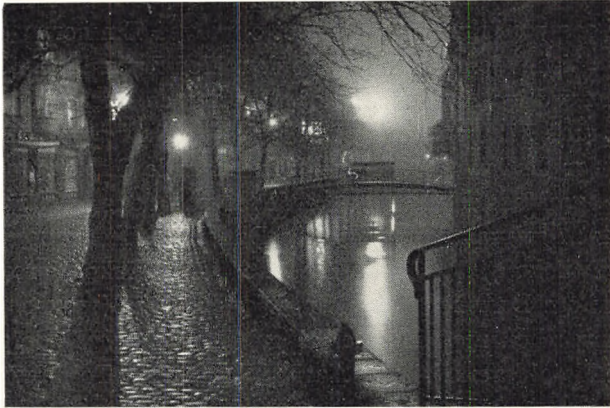
At den ældste Lade- og Losseplads maa have været oppe ved Emmervad, skønnes af, at den ældste Bydel havde sin Østgrænse der. Med Byens Vækst blev længere Stykker af den nordlige Aabred til Kaj. Da Clemensstaden opstod i det 13. Aarhundrede, maa Havnen have strakt sig fra Emmervad til det daværende Minde uden for Enden af den da fremvoksende Skolegade. I de følgende Tider maa mange Mennesker have færdedes ved denne Havn, Gammelhavn, og det ikke blot Aarhusianere og andre Danskere, men ogsaa Udlændinge, især Tyskere. Danske, tyske, nederlandske og engelske Varer førtes fra Borde her, og selv om Danskere har hentet en Del af Varerne i Udlandet, har fremmede været her med mange, siden Tyskere og Nederlændere i det mindste i Middelalderens sidste Aarhundrede gav Told her eller boede i Byen. Danske Dialekter, Plattysk og Nederlandsk har jævnlige været at høre i Aagade, medens Øl og Humle, Salt og Vin, Staal og Klæde, Kul og Tjære og Proviant og mere blev flyttet. Den Gade var Byens Brygge, kantet mod Aaens Vand af Pæle med Risknipper bag, til at hindre Jordmasserne i at glide ud. Saaledes var Havnebygning dengang¹⁹). Regeringen traf Bestemmelser om Havnevæsen og gjorde det til en Pligt for private at opsætte og vedligeholde Bolværk, og Magistraten skulde paase, at det skete²⁰). Det skulde være til Gavn for Havnens Besejlingsforhold, og Magistraten viste sig interesseret i, at disse var i Orden. Det ses af Processen mod Oluf Guldsmed, der havde anbragt Pæle i Aaen og bygget paa dem, men dømtes til at fjerne det hele og desuden betale en klækkelig Bøde²¹). Regering og Bystyre virkede Haand i Haand til Gavn for Havnen. Den første befalede opkrævet Afgifter, der delvis skulde komme Havnen til Gode, og den sidste anvendte Beløbene til det. Gang paa Gang høres der om Havne-reparationer baade i Middelalderen og senere²²). Og det gælder baade den indre Havn og Mindet. I den i 1933 regulerede Bedding ved Dynkarken lige uden for Rullebroen fandtes nogle nedrammede, lidt krogede Træstammer, der sandsynligvis var anbragt der paa Dronning Margrethes Tid. Omkring

¹⁶) Liste v. K. R. 1635, Aa. B. A. ¹⁷) Dänische Wirtschaftsgeschichte. 1933, S. 61. ¹⁸) Hansische Geschichtsblätter, Jahrgang 1902, S. 19, jvfr. om Skibes Størrelser anf. St., S. 17—20. ¹⁹) Tagttagelser under Aaoverdækningsarbejdet 1938—39. Jens Clausen i »Aarhus Stiftstidende« 1939 ²⁷/₁, S. 7f. Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer, passim. Hansische Geschichtsblätter, Jahrg. 1902, S. 22. ²⁰) A. G., V, S. 66. ²¹) Rep. 1493 ¹⁴/₇. ²²) Se bl. a. Hbz. I, passim og K. B. passim.

1400 har Aamindet da antagelig været der, saa Mindet i et Par Aarhundreder, fra Peder Vagnsens Dage til Dronning Margrethes, er vokset et halvt Hundrede Meter eller lidt mere længere ud, tydende paa, at man allerede da udbyggede Mindehoveder for at holde Indløbet nogenlunde frit for Tang og Sten, en Fremgangsmaade omtrent som den, Strandfiskere brugte: at bygge Kaase, Smaahavne til en Baad eller to, ved at lægge Stendæmninger parvis fra Stranden ud i Havet. — I de følgende Aarhundreder omtales

det Gang efter Gang, at Mindehovederne forlængedes.

Aaens Nordside var langt den vigtigste Middelalderen igennem. Der var antagelig ingen Kaj ved Sydsiden. Men den Side kunde kaldes Fiskerihavnen, hvor Fiskerne fortøjede deres Baade eller trak dem paa Land. — I en Bestemmelse fra Kong Hans' Tid tales om dem, der landdrog deres Fartøjer i Aarhus Havn²³), og Fiskergades Huse ven-

Aftenstemning ved Aarhus Aa kort før Overdækningen begyndte og Byens ældste Havneparti dermed forsvandt. 1938.

(Oscar Gleerup Ronæs fot.)

der Bagsiden til Aaen, saaledes at der mellem dem og den ingen Gade var, men en ret bred Strimmel Jord, passende til Fiskeres Baade og Grejer og til fremmedes Fartøjer. Byplanen viser Aagade som Bryggegaden, hvor Losning og Laden foregik, altsaa som en vigtig Gade i livlig Fragtforbindelse med Torvet, men Fiskergade som kun løsere knyttet til Byen og mindre vigtig. Dens Beboeres almindeligste Fiskeplads har længe været Aaen fra Møllen til Mindet. Da Mølleren og Byen i 1507 havde Proces om Fiskeri der²⁴), maa det have været af Betydning endnu paa den Tid, men dog sikkert mindre end i den tidligere Middelalder, da Saltvandsfiskeri var næsten ukendt²⁵), i Modsætning til hvad Tilfældet var i Middelalderens Slutning, da Aarhusianerne frit maatte fiske i Bælt og Kalsvig og andetsteds under Jyllands Side og maatte fiske og lade fiske i salt Vand under Jylland²⁶). Den, der styrede sin Skude op ad Aaen til Emmervad eller senere Broen, har paa den ene Side set Fiskerliv, paa den anden almindeligt Haveliv. Aagadebrygges nordlige Side var Byens Søndervold. Ad Skolegade og Emmervad

²³) A. a. 41. 1504, Aa. B. A., jvfr. Hbz. I, 1505 ¹⁹/₁₁ efter Vidisse med senere paaskrevet Aarstal 1505, Aa. B. A. ²⁴) A. a. 43. 1507 ¹⁸/₁₁, Aa. B. A., jvfr. Bind I, S. 363. ²⁵) Curt Weibull: Lübeck och Skåne-marknaden, S. 6. H. T. 7. VI, S. 159. ²⁶) Hbz. I, 1441 ²/₇, og 1496 ⁶/₃, Hofmans Foundationer III, S. 189, Aar 1477.

gik Vejen ind i Byen, men op over Volden kunde man ogsaa komme. Den nuværende Stentrappe ligger paa tidligere Trappers Plads, og Harald Skovbys Gade dækker muligvis ogsaa en middelalderlig Passage. Over Aaen førte kun en enkelt Bro²⁷⁾, Broen ved Emmervad, oprindelig Havnens vigtigste Punkt.

II. GAMMELHAVN OG MINDEHAVN

Som set havde Gammelhavn Tendens til at brede sig ud efter, og jo længere den kom til at strække sig, des mere flyttede Tyngdepunktet sig i samme Retning, og da Byen samtidig voksede saaledes, at Kvarteret Syd for Aaen fik større Betydning, førtes en Bro over Aaen i Nærhed af det gamle Minde ved Skolegade. Dermed var Havnen delt i to Dele, af hvilke den yderste betegnedes som Mindet, vel af gammel Vane. Denne Del, der kunde kaldes Mindehavnen, blev nu langt den vigtigste og af stigende Betydning, medens det modsatte blev Tilfældet med den inderste Del, Gammelhavn. Broen hindrede de mastede Skuder i at gaa under den.²⁸⁾ Og atter og atter siges i Kæmnerregnskaber, at der betales for Kørsel og anden Fragt af Ting til og fra Mindet. Hvornaar den ny Bro, Mindebroen, byggedes, kan ikke siges helt sikkert, men der er overvejende Sandsynlighed for, at det var i 1634, for i dette Aar omtales flere Gange »den nye Bro ved Mindet« og Hugst af stort Tømmer til den i Riis Skov²⁹⁾. At den skulde have haft en Kørebrosom Forgænger paa Stedet, spores der intet sikkert om, og et Tegn paa, at der før den Tid ingen har været, er det, at først nu opvokser der Syd for Mindet en Bydel, først kaldet »Over Broen«, senere betegnet enten Dynkarken eller Over Broen og tilsidst opfattet som to Dele: »Ved Mindet over Broen« og Dynkarken, svarende til henholdsvis det nuværende Mindegade og Dynkarken³⁰⁾. En Bro, der kaldtes Nybro, omtales vel allerede 1622, men den laa oven for Mindebros Plads, for medens Mindebro gik til ud for Fiskergades nederste Ende, viser Nybro sig at gaa over Aaen saa højt oppe, at der tales om Fiskergade oven for Nybro og Fiskergade neden for Nybro. Og denne Bro synes at have været lille³⁰⁾. I smaa Ryk var Mindet vokset længere og længere ud. Havet fyldte selv Materiale bag Mindehovederne, hver Gang de forlængedes. Naar Stranden var vokset ud til Hovedernes yderste Spidser, blev ny Forlængelse snart nødvendig for at undgaa Indløbets Tilstopning. Arealer, der fremkom derved, var Byens. I 1581 afhændede den en Strimmel Jord paa 40 Alens Længde langs Aaens Nordside hen mod Mindehovedet og liggende mellem Aaen og Havet Nord for³¹⁾. Kort i

²⁷⁾ Rep. 1493 ¹⁴/₇. A. a. 15. 1477 ⁶/₂. Aa. B. A. ²⁸⁾ K. R. 1634 August, 1635 April, Aa. B. A.

²⁹⁾ Forskellige Skattelister vedl. Kæmnerregnskaberne for Aarene op mod 1685, Aa. B. A.

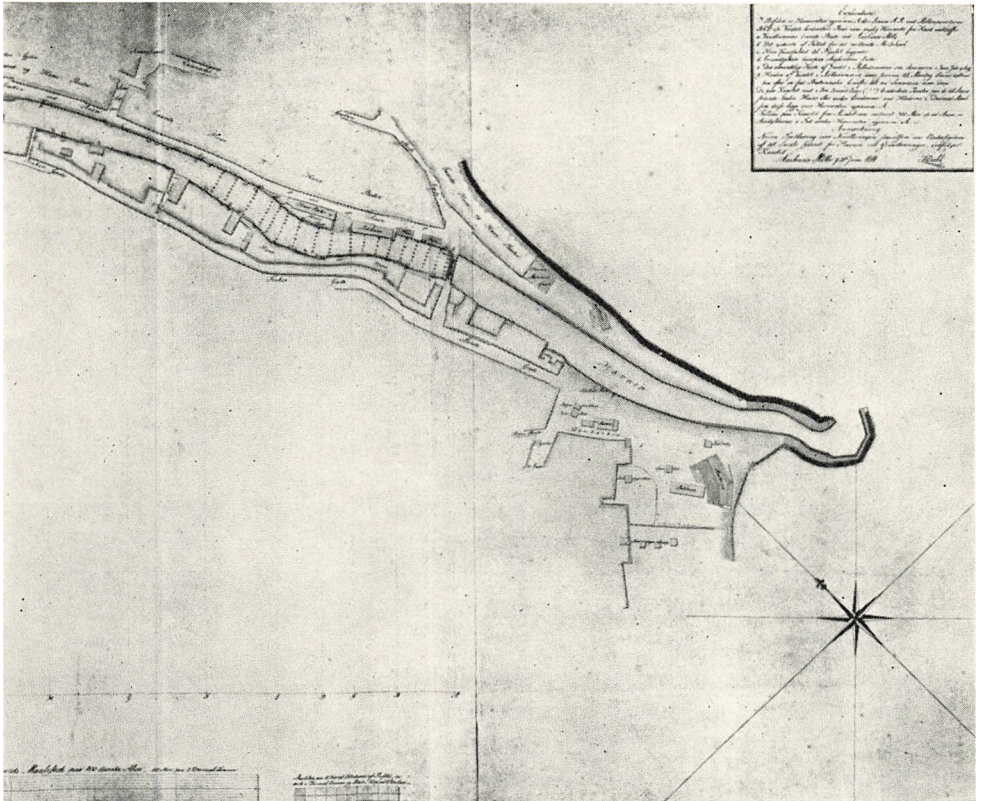
³⁰⁾ K. R. 1622, L. A., og forskellige Skattelister i Aa. B. A. ³¹⁾ A. a. 108, 1581 ⁶/₇, Aarhus Museum. *) En Aarrække omkring 1700 var Broen en Klapbro, men før 1737 var den en fast Bro (Hoffmeyer II, S. 77. Kort, Havnens Arkiv Nr. 9, Havnekommissionens Forhandlingsprotokol 1811 ²⁷/₇, ²⁸/₈, ³⁰/₈). Fra 1816—36 var den en Klapbro (Havnekommissionens Forhandlingsprot. 1816 ³¹/₁₂ o. fl. Steder).

Forvejen var Havn og Minde blevet repareret blandt andet med 100 Bøge fra Kalø Skove³²). Baade Pæle og Sten blev fra de Tider brugt til det. I 1622 gik til Tider ikke mindre end 18 Karle i Riis Skov og fældede Træer til Mindets Udbedring, medens andre var i Gang med at anbringe Pælene ved Aaens Udløb³³). Fire Aar senere bygges nyt Bolværk ved den nordre Side³⁴). I 1635 skaffedes Pæle til at nedramme i Havet uden for Mindet³⁵). Et Par Aar derefter repareres det nordre Mindehoved³⁶). Fem Borgere skulde i 1654 føre Tilsyn med Byens Mindes Bygning og Bolværk og udvise Træer dertil i Riis Skov³⁷). Hver Borger, der ejede Heste og Vogn, skulde i 1656 levere 4 Læs Jord og 2 Læs Sten til Mindet, og aarhusianske Smakkeskipperne skulde hver føre en Smakfuld Sten dertil³⁸). Der var idelige Reparationer, og blev de, som det hændte, udsat, blev Tilstandene værre. I 1664 siges det, at ingen By behøver saa stor Hjælp til Havnereparation som Aarhus, hvis Havn da »baade i sidste Krig saa vel som siden er blevet hel meget forfalden«³⁹). Det ansaas i 1684 for Magistratens Pligt at forsyne en øde Plads ved Mindet med Bolværkssten og anden Opfyldning, »saa som Havet det ganske har bort skyllet og ind bryder«⁴⁰). Sten, der brugtes, kendte man til at kløve. Der findes mange flere Oplysninger om Havneudbedringer⁴¹), men det fremførte maa være nok til at give Indtryk af, hvorledes Havnebygning var.

Gammelhavn vedligeholdtes paa lignende Maade som Mindehavnen. Men medens Mindehovedernes Udbygning var et kommunalt Anliggende, var Bolværksvedligeholdelse det ikke, med mindre Ejeren af Bolværksgrunden var død eller borte⁴²), saa Grunden var øde, som man sagde. Ved Gammelhavn var de fleste Grunde private, og der høres derfor ikke saa meget om dem. Kun naar Bolværket forsømtes, sker det. Men det er dog tit nok til, at det kan konstateres, at Kajen Nord for Aaen holdtes vedlige, ogsaa efter at Mindebroen var bygget. Jacob Abels Bolværk og Gadebrolægning nedenfor Stentrappen var i saa ringe Stand 1637, at Kørsel dér var meget farlig, og han maatte sørge for at faa det i Stand⁴³). En Mand i Fiskergade maatte efter nærmere Aftale med Raadet sørge for Bolværk for sin Grund ved Aaens Sydside⁴⁴). Paa begge Sider af Aaen var der da Bolværk, hvad flere Eksempler vidner om. Men selv om private bekostede Bolværker i Overensstemmelse med Anordninger derom⁴⁵), havde Kommunen dog ogsaa Udgifter vedrørende Gammelhavn. Ikke blot var der saa godt som hvert Aar Bekostninger paa Emmervadbro og Mindebro, de to vigtigste af Byens mange Broer, men flere kommunale Ting havde Plads der, delvis til Hinder for Sejladsen i Gammelhavn, et af Tegnene paa, at denne Havn nu var mindst betydnings-

³²) A. a. 104, 1579 ¹⁰/₁, Aa. B. A. ³³) K. R. 1622, mange Steder. L. A. De øvrige K. R. i Aa. B. A. ³⁴) K. R. 1635 Decbr. Aa. B. A., jvfr. Hbz. 1626 ⁶/₆ lig med A. a. 150, 1626 ²⁶/₁, Aa. B. A. ³⁵) K. R. 1635 Jan. ³⁶) K. R. 1637 Novbr. ³⁷) R. P. 1654 ¹⁶/₁₁, L. A. ³⁸) R. P. 1656 ²⁴/₂, L. A. ³⁹) A. a. 137, Aa. B. A. ⁴⁰) A. a. 196, Aa. B. A. ⁴¹) K. R. fra 1635 til og med 1701, Aa. B. A. Reskripter 1682 ⁵/₄, ²/₈, 1683 ¹⁰/₃, 1684 ³/₅. ⁴²) A. a. 196, Aa. B. A. ⁴³) B. P. 1637 ²⁰/₂, L. A. ⁴⁴) K. R. 1665, Indtægt. ⁴⁵) A. G., V, S. 66, 1461 ¹⁸/₅. A. a. 151, 1627 ⁷/₅, Aa. B. A. Hbz., passim.

fuld, beregnet paa Baadtransport. Nær ved Stentrappen, der endnu findes og fører op til Clemensstræde, og som vedligeholdtes af Kommunen⁴⁶⁾, byggedes et af Byens Tvættsteder ud i Aaen »til Byens Kvinder at vadske paa«⁴⁷⁾. Ligeledes byggedes dér et Vandhus, en Hysken, ud over Aaens

Gammelhavn og Mindehavn, skilt ved Mindebro.

Efter Kort fra Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. Den gamle By.

Vande⁴⁸⁾. Kort fra Mindebroen opførtes efter Forordning 1655 og Forhandlingerne i 1656 og Beslutning i 1663 en Toldbod⁴⁹⁾. Men det varede længe, inden Huset stod færdigt. Over en halv Snes Aar snakkede man om Sagerne, sinket af Krig og vanskelige Tider. Resultatet af Forhandlingerne i 1656 var, at Toldbod, Pakhus og Vejerhus skulde indrettes i det gamle Kræmmerhus, som foreslaet af de 24 Mænd og sanktioneret af Borgmestre, Raad og Lens-

⁴⁶⁾ K. R. 1622, L. A. ⁴⁷⁾ K. R. 1651 April, 1670 Septbr., 1687 Novbr. m. fl. St. ⁴⁸⁾ K. R. 1635 Marts og fl. St. ⁴⁹⁾ C. C. D. 1655 ¹⁸/₁₂, R. P. 1656 ¹⁰/₇, fol. 80, L. A. A. a. 184, 1663 ²⁰/₁₀, Aa. B. A. Jvfr. A. b. 2—39 II, 1793 ¹⁸/₈, Aa. B. A., hvor »det fordom brugte Veier Huus« nævnes. Det maa være den her omtalte Toldbod, der i 1793 forlængst var afløst af Peder Brendstrups ny Toldbod, der nu som Den gamle Toldbod er genrejst i »Den gamle By«. Jvfr. nærværende Værks første Bind, Side 206 og Hoffmeyer II, S. 149. Jvfr. nedenfor, S. 200.

mand⁵⁰). Og Kræmmerhuset har da nok fungeret som Toldbod en Overgang. Da man i 1663 havde besluttet at bygge »paa en bequem Sted« »et Toldboed- Veiger och Pack-huus« og samme Hus at holde vedlige »med Vægt og anden Fornødenhed«⁵¹), gjaldt det om at enes om en velegnet Plads. Det synes at være lykkedes de 24 Mænd i 1667⁵²). Men endnu gik nogen Tid, inden Huset stod der. I 1681 kaldes Vejerhuset nyt⁵³). Det gamle Kræmmerhus var Kommunens, men det dels lejedes ud og dels benyttedes til Oplagsrum for kommunale Ejendele, som Byggematerialier. Længe var det dog et godt Hus. Den velhavende Kandestøber og Kobberhandler Hans Nielsen Gotlænder var i mange Aar Lejer af det, indtil Kommunen tog det i Brug som Bysvendebolig og Magasin. Det ombyggedes i 1681⁵⁴).

I Mindehavnen har der været bedre Plads end i Gammelhavn, og til Mindehavn gik de egentlige Havneomkostninger. Og her passede man paa, at Aaen ikke benyttedes som Affaldsplads. Grundejere dør maatte indgaa paa ikke at kaste Skarn i Aaen⁵⁵). Langt den overvejende Godsmængde gik hertil. Derfor har Havnefogderne gaaet her og opkrævet Havnepenge, som Raadet skulde sørge for kom ind⁵⁶). Niels Købmand var den, der baade i 1622 og i 1630erne tog sig af den Sag⁵⁷), og i 1670erne varetoges den af Oluf Gius, der havde Betegnelsen Havnefoged ligesom derefter Jørgen Fynbo⁵⁸). Andre Afgifter som Bostadepenge opkrævede de ogsaa⁵⁹). Disse Mænd var baade Havnefogeder og Stadsingeniører paa fast Løn. For Eksempel Byens Broer sørgede de for at faa istandsat, hvad der meget ofte var nødvendigt, og Arbejdet skete undertiden udtrykkelig »efter Opskrift«⁶⁰). Til visse Havnearbejders Udførelse brugtes »Byens Spil«, der bestod af en Kran, en Buk og en Pram, det hele med tilhørende Tovværk. I 1673 blev »bekostet paa Byens Spild, som bruges til Bolværket« »1 tolvalen Træ til Cranen«, Sæbe til Bukken, 1 »Skuf« til Prammen foruden Hyssing og »Hampetaufl« dels til Kranen og dels til at slæbe Tømmer i Land med, det hele beløbende sig til en »Summa paa fornævnte Spilds Bekostning« 1 Daler 2 Mark og 18 Skilling⁶¹). Der hørte et helt Mandskab til Betjening af dette Byens Spil. Det hænder, at 4 Karle faar Betaling »for at slaa med Bukken«, naar Bolværk repareres⁶²). Kæmnerregnskaberne giver Indtryk af, at der ofredes meget paa Havnens Indretning og Vedligeholdelse, men ogsaa, at det var vanskeligt at have det hele i Orden, og at der skulde passes paa, om Havnen ikke skulde helt forfalde. Storm og Højvande voldte megen Ravage i 1694 baade paa Bolværk og Bygninger ved Aaen, da Vandet stod op i Gaderne⁶³). Trods alle Anstrengelser synes Besejlingen at være blevet vanskeligere i 1600 Aarene, saa Arent Berntsen næppe er ganske korrekt, naar han for-

⁵⁰) R. P. 1656 ¹⁰/₇, fol. 80, L. A. ⁵¹) A. a. 184, 1663 ²⁰/₁₀, Aa. B. A. ⁵²) K. R. 1667 ²⁸/₃. ⁵³) K. R. 1681. ⁵⁴) Bl. a. K. R. 1667—1681. ⁵⁵) A. a. 108, 1581 ⁶/₇, Aarhus Museum. ⁵⁶) A. a. 150, 1626 ²⁶/₁, Aa. B. A. Reskript 1665 ⁶/₁₁. ⁵⁷) K. R. 1622, L. A. og K. R. 1635, Aa. B. A. ⁵⁸) K. R. 1679 ¹²/₇ og 1681 ²²/₁₂ m. fl. St. ⁵⁹) K. R. 1671. ⁶⁰) K. R. 1673 ¹⁰/₇. ⁶¹) K. R. 1673 Foraar. ⁶²) K. R. 1676. ⁶³) Theatrum Daniæ. 1730, S. 372.

tæller⁶⁴), at »den bekvemme Indsejling og Havn, som formedelst Havets Indbøjelse og den snævre Kanal, som i Byen indløber« er heldig for Byen. Selv om Gregers Niensens Skib har kunnet gaa op i Aaen i 1630erne, har det maaske kun været muligt i heldige Tilfælde, under Højvande og naar Vindforholdene var gunstige. I uheldigt Vejr var det vanskeligt for Skipperne at ramme Aamindet saa præcist, at Skuden gled ind. Borgmester Basballes Smakke forliste i selve Indsejlingen 1685 »formedelst en heftig paa-kommende Storm«⁶⁵). Det var ikke uden Grund, at Holger Iacobæus i sin Rejsedagbog nævner Minde blandt de 3 Ting, Aarhus var bekendt for⁶⁶). Skippere, der kom her, kendte Vanskelighederne. Derfor er det naturligt, at Salt- og Vinkompagniet ikke regnede med, at Aarhus normalt kunde tage Skibe paa over 70 Læster i Havn, men regnede med Pramlosning, eventuelt i Kaløvig⁶⁷). Der er flere Eksempler paa, at Skibe lossede paa Reden. En Nederländer maatte til det Arbejde engang i en daarlig Vejrperiode bruge en 14 Dage⁶⁸), og Flaadens store Skibe kunde ikke gaa ind i Mindehavnen, saa naar Byen skulde stille Søfolk, maatte den i det mindste sørge for at faa dem roet ud paa Reden⁶⁹). Dette Ord nævnes jævnlige i Arkivalierne uden nærmere Angivelse af, hvor Stedet var, og derfor har det vel betegnet en ret hyppigt benyttet Ankerplads og den samme, som senere omtales tydeligere. Under disse Forhold var det naturligt, at nogle private havde Bolværker direkte mod Havet, ikke blot til Beskyttelse af deres Grunde, men ogsaa til Benyttelse som Losse- og Ladeplads. Det gælder bevisligt enkelte Beboere i Mejlgade og Skolegade. Anders Lydicksens Bolværk ved Stranden bag hans Gaard i Mejlgade kunde der losses og lades ved endog, omend med Besvær, i uroligt Vejr⁷⁰). I Fralandsvind har det været let nok. Af andres Bolværker mod den aabne Strand kan nævnes et, omtrent hvor nu Havnegade findes⁷¹). Kommunen tog sig længe ikke paa at gøre selve Stranden anvendelig for Skibsfarten. Først efter 1700 begyndte Byen at nyttiggøre et Mindehoveds, det nordliges, Yderside ved at bygge Bolværk her til Gavn for nogle Skibe, der saa kunde slippe for at vove sig gennem Aamindet. Men den Spire til en Yderhavn, der rummedes i denne ny Praksis, kunde foreløbig ikke faa større Betydning. Dog var Spiren der, og dens Vækst skal følges i det næste Afsnit af Havnens Historie. Foreløbig søgtes de vanskelige Besejlingsforhold lettet for Skipperne ved, at en Lods var at faa⁷²). Og en Bøje udlagdes⁷³).

Som en Del kan vides om Havnens Indretning, kan noget siges om dens Udseende. De nærmeste Omgivelser hører med deri. Ved Mindet og sikkert næsten yderst ude stod Byens østligste Forpost, et Kors, der kan have fun-

⁶⁴) Danmærekis oc Norgis fructbar Hærlighed. 1656, S. 141. ⁶⁵) Hübertz: Et Blik paa Staden Aarhus. 1837, S. 88 f. ⁶⁶) Suhms nye Samlinger III, S. 188. ⁶⁷) Saltkompagniets Akter, Aarhus vedk. fol. 3. R. A. ⁶⁸) R. P. 1655 19/4, L. A. ⁶⁹) Kæmnerregnskab 1677 7/4, 1678 m. fl. Steder, Aa. B. A. ⁷⁰) Hbz. II, S. 306. ⁷¹) B. P. 1638 22/11, L. A. ⁷²) K. R. 1678 Dec. ⁷³) A. a. 252, 1699 7/6.

geret som Vejledningstegn for søfarende, men som vel ogsaa har været et Fredstegn⁷⁴), fra gammel Tid brugt til at varsle for fremmede, at her begyndte Byens Fred, det Omraade, der stod under Byens Ret. Det ledede Tanken i Retning af eventuel Rettergang, farefuld for den, der begik Vold paa Stadens Omraade, og derfor erindrende om, at tilfredsstillende Opførsel var heldigst, om man ikke vilde stifte Bekendtskab med »Klenodierne at smykke Skælmer med«⁷⁵). Et Rettersted⁷⁶), en enarmet Galge bestaaende af Pæl, Skraastang og Tværtræ fandtes ogsaa ved Mindet, og et alvorfuldt Indtryk af Byen styrkedes yderligere af, at en Stolpe med Halsjærn og Lænke ogsaa havde fundet Plads her ved Indsejlingen saavel som en Træhest⁷⁷). Ikke mindst den sidste har fundet Benyttelse ved militære Afstraffelser, der skønnedes passende her, hvor Ryttersoldater var indkvarterede i en Barak, en Cordegaard, som den kaldtes, da dens rette Navn »corps des gardes« var for vanskeligt at faa til at flyde i Pennen. En Tid var der paa hver Side af Mindet en Cordegaard bestaaende af Mandskabslokaler, Stalde, Skilderhuse og alt til Militærfaget henhørende⁷⁸). Et helt Skanseanlæg opførtes her til Beskyttelse af Mindet og dermed Byen, da Den skaanske Krig gjorde en Beskyttelse aktuel, idet Borgerne ønskede at være fri for en eventuelt lige saa slem, eller værre, Overraskelse som den, Havn og By var ude for, da Svenskerne angreb Byen i 1659⁷⁹). Et mere fredeligt Præg end Skansen havde Rebslageriet ved Mindet⁸⁰), for ikke at tale om Blegghaven dernede, hvor Blegekonen færdedes forsigtigt mellem de lange Rader af Folks Hvidevarer⁸¹). Hvad enten Taage laa over Byen eller Vestenvinde blæste, mødtes de sejlene af noget skrapple Dufte i Mindets Nærhed, thi bag det søndre Mindehoved var en af Byens Affaldspladser, der i det 17. Aarhundrede benyttedes stærkt, at se af Kæmnerregnskaberne, der jævnligt viser Beløb udbetalt Vognmænd for »at age Møg til Mindet« eller Beløb leveret til fattige Kvinder, der »spredte Møget ved Mindet«⁸²). Det egentlige Havneomraade begrænsedes af et Gærde, der jævnligt repareredes med Stave og Gærdsel fra Riis Skov⁸³). Bag det ragede Hustagene i Sømandskvarteret i Dynkarken op. Skattemisterne viser, at det var Skippere og andre Søfolk, der havde til Huse her sammen med enkelte andre som Rebslagere, hvis Produkter Sejlskibene nød godt af, og Skibstømrere, der reparerede Skibe eller byggede ny paa Skibsværftet, der fandtes her⁸⁴). Muligvis har Biskop Niels Clausen i sin Tid ladet bygge et Skib der⁸⁵), og i hvert Fald lod Christian III 1535 sin Skibsbymester opføre en Jagt »paa det aller stateligste« ved Aarhus Minde, af Materiale, der førtes hertil fra de nærmeste Lens Skove, og af Vragrester,

⁷⁴) K. R. 1622 Sept. Gunnar Knudsen i Turistforeningens Aarvog. 1931, S. 114. ⁷⁵) H. D. Lind: Kong Kristian IV og hans Mænd paa Bremerholm. 1889, S. 333. ⁷⁶) K. R. 1678 ¹²/₅. ⁷⁷) K. R. 1652 ²/₅ og flere K. R'er i A. B. A., f. Eks. 1670 og 1675. ⁷⁸) K. R. 1675, 1677 m. fl. Aar. ⁷⁹) Se I, S. 291. ⁸⁰) B. P. 1639 ²/₅, L. A. ⁸¹) K. R. 1666 m. fl. Aar samt forskell. Skattemister i A. B. A. og L. A. ⁸²) K. R. 1622, L. A. m. fl. K. R'er i Aa. B. A. ⁸³) K. R. 1622, L. A. og flere K. R'er i Aa. B. A. ⁸⁴) Resens Atlas. ⁸⁵) Hbz. 1502 ²/₄.

deriblandt Ankre og Jærn, der skikkedes hertil fra Vestervig i Thy. Jagtens Køl skulde være 36 eller 38 Alen lang, af Træ, som Abbeden i Øm skulde skaffe. Bygning og Udrustning skulde gaa meget hastigt for sig, og gjorde det. Allerede i Marts 1535 kunde Kongen befale Erik Banner, »at han lader straks annamme den Jagt til sig, som ligger for Aarhus, og som Kongen har ladet opbygge der, og lader komme den for Kalø ind under Slottet i Vinterleje⁸⁶). Og Skibsbyggeriet varede ved. Det var ved Mindet, at Skibsbygmesteren fra Kurland i 1680erne arbejdede for Kongen med en Række Skibstømmere fra Aarhus⁸⁷). Og i alle Byens Skattelister opføres Skibsbyggere.

Skibene selv har præget Havnen mest. Naar der i en Liste ved et enkelt Kæmnerregnskab noteres Afgift af 111 Skibe⁸⁸), og der desuden samtidigt noteres Havneafgifter i selve Regnskabet, og private Bolværker fandtes bag Mejlgade, har mere end 111 Skibe vist sig i Havnen og paa Reden i den nævnte Periode. At regne med, at der hver anden Dag ankom eller afgik et Skib, vil da ikke være at regne for højt. Og da der i Vintertiden kom færrest, har det været flere i Aarets øvrige Maaneder. Det vil sige, at Havnelivet har været livligt, og at Havnefogder og Toldere og Kornmaalere og Vejere og Vragere og Favnsættere har haft Arbejde nok⁸⁹), saa meget mere som baade indkomne og udgaaende Skibes Last skulde kontrolleres og synes at være blevet det med Iver. At Kongens »Contraleur« da har været en vigtig Mand med en god Gage⁹⁰), er naturligt. Det er vel et Faatal af de Skibe, der anløb Aarhus, hvis Navne kendes. Samlet udgør de dog et anseligt Tal. Enkelte Skibes Navne og Begivenheder i Forbindelse med dem anføres i det følgende til Illustration af Datidens Havneliv og Skibsfartsforhold.

Gang paa Gang har Aarhus By enten alene eller sammen med andre, som i 1535 med Randers⁹¹), skullet stille et bemanded og velrustet Skib til Flaaden⁹²). Vel til den Ende var det, Byen ca. 1502 købte et Skib af Biskop Niels Clausen⁹³), ligesom det tidligere af Danzigerne tagne kommunale Skib fra Aarhus har været holdt af Byen til eventuel Krigsbrug. Den Slags Skibe stævnedes undertiden ud af Mindet, bemanded med Sømænd og andre værgende Karle under Kommando af en Borgmester og en Raadmand, saaledes som Niels Clausen havde raadet Kong Hans til at forordne⁹⁴). Kongens Orlogsskibe kom undertiden til Aarhus, naar de skulde »udfitallies«, indtage komplet Proviantforraad⁹⁵). Den statelige Jagt, der var bygget i Aarhus i 1535, var maaske det Skib, der fik Navnet »Falk van Aarhus«⁹⁶). Blandt Orlogsmænd, der anløb Havnen, var tidligt moderne konstruerede som Papegøjebøjjerter, med særlig Anordning for Sejlmanøvrering⁹⁷). Under

⁸⁶) D. M. 3. V, S. 32—36 og 103. ⁸⁷) Hbz. 1681 ²⁰/₁₁. ⁸⁸) Liste vedlagt K. R. 1635, Aa. B. A. ⁸⁹) Anordning 1683 ⁵/₅. ⁹⁰) C. C. D. 1652 ⁶/₃. Carl Christiansen: Dansk Statshusholdnings Historie II, 1922, S. 706 og passim. Jvfr. E. Marquard: Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid. 1918, S. 409. ⁹¹) D. M. 2. VI, S. 129. ⁹²) D. M. 2. V, S. 97 og K. B. passim. ⁹³) Hbz. 1502 ²/₄. ⁹⁴) Hbz. 1510 ¹¹/₁₁. D. M. 2. VI, S. 129. ⁹⁵) D. M. 3. V, S. 36. ⁹⁶) D. M. 4. I, S. 341. ⁹⁷) Anf. St. og K. B. 1558 ⁴/₃. Om Papegøje se Danske Studier. 1918, S. 182—85.

Den nordiske Syvaarskrig laa blandt mange andre Skibet »Duen« her og indtog Proviant⁹⁹), medens Folk ønskede nyt fra Krigsskuepladsen. En skønne Dag i 1593 kom den adelige Sørrøver Jacob Rostrup sejlene med et Par Skibe, han under Norge havde røvet fra Hollændere en Tid i Forvejen. I Aarhus gjorde hans Folk »et stort Mytteri«, medens han selv slap væk⁹⁹). En Decemberaften i 1672 gik nogle engelske Sømænd i Aarhus ned til Mindet, bemægtigede sig en Baad og sejlede ud paa Reden, hvor de entrede en nederlandsk Galiot, hvis Kaptajn og fleste Folk var i Land. Saa stod Skuden til Søs efter det frække Kup¹⁰⁰). Aarhusgaard havde sit eget Vedskib, en Stangkrejert, liggende i Aarhus til Brændselstransport¹⁰¹). Af andre aarhusianske Skibe kendes nogle som Borgmester Jens Rasmussen Laasbyes »Appelboom«, »Fides«, »St. Johannes de Doppe« og »Helboe Skuden«, der omtales ved Ejerens Død¹⁰²). En hollandsk Skude »Fortuna« blev købt af nogle Aarhusborgere med Skipper Chr. Pedersen Rømer i Spidsen¹⁰³). Jens Basballe & Co. ejede en Krejert, der fo'r paa Frankrig, men forliste i Mindet, da det engang i 1685 kom hjem med Salt og Vin med mere¹⁰⁴). Saltkompagniets Skib, der løb paa Aarhus, kaldtes populært Spaniefareren, og i det mindste een Aarhusianer hørte til dets Mandskab¹⁰⁵). Jens Lassen havde et stort Skib omkring 1680¹⁰⁶). Jens Mikkelsen Langballe sejlede med eget Fartøj blandt andet paa Lübeck¹⁰⁷), hans Far havde ejet flere Skuder¹⁰⁸). Forskellige Benævnelser svarede til forskellige Skibsstørrelser. De største Skibe, der nævnes paa Listen 1635, var paa 120 Læster, mindre var Skuder, Smakker, Krejterter, Bøjterter, Baade. Gregers Nielsen & Co.'s var det største af de ca. 60 Skipperes i 1635. Byens Handels- og Fragtflaade har været i Tilbagegang henimod 1700. Der klages efter Den skaanske Krigs Tid over, at Skibene paa Grund af Krigstjeneste og Usikkerhed paa Søen længe havde indtjent for lidt, og at over 10 Skibe var gaaet tabt¹⁰⁹). Og flere Ulykker indtraf. Tre Mænd led saa stor Skade til Søs, at de fritoges for Grundskat¹¹⁰).

Som Havnen var vigtig for Aarhus Bys næringsdrivende, var den det for et stort Opland. Selv Viborg fik en Del af sine Varer via Aarhus, især fordi Løgstør Grunde i Almindelighed nødvendiggjorde Omladning ved Hjælp af Lægtene ved Løgstør¹¹¹). Og for Kronen var Havnen vigtig, idet Aarhus var en Slags Fragtcentral for de nærmeste Lens Leverancer. Skanderborg og Silkeborg Slot og delvis Aakjær sendte og modtog Varer over Aarhus. Og for alle Slags Rejsende var Stedet stærkt benyttet som Hovedstation. Det ses af Smakkefartens Historie og af Byens Kæmnerregnskaber, der alle rummer en Række Poster for Udgifter til især Bespisning af kongelige Budbringere

⁹⁹) K. B. 1565 ¹⁴/₇. Jvfr. 1555²⁰/₉ og K. B. passim. ⁹⁹) K. B. 1593 ¹⁷/₉. Slange I, S. 74. Ludvig Holberg i Danmarks Riges Historie II, 1753, S. 557 f. ¹⁰⁰) Et Blik . . . , S. 87 f. ¹⁰¹) K. B. 1569 ¹⁴/₁₂. ¹⁰²) Hoffmeyer I, S. 440. ¹⁰³) R. P. 1651 ⁷/₅, L. A. ¹⁰⁴) Et Blik . . . , S. 88 f. ¹⁰⁵) Mandtal paa Unionsskat 1641, Ved Mindet, L. A. ¹⁰⁶) K. R. 1680. ¹⁰⁷) R. P. 1655 ²³/₅, L. A., K. R. 1663, S. 57. ¹⁰⁸) Liste ved K. R. 1635. ¹⁰⁹) Forord til Liste ved K. R. 1683. ¹¹⁰) K. R. 1689. Jvfr. A. a. 198, 1687 ⁴/₁. ¹¹¹) Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, II, S. 456.

— Enspændere, Liggere, Brevdragere eller hvad, de kaldtes — og til Befordring af dem og visse andre som høje Embedsmænd eller deres Repræsentanter, Udgifter, der sikkert med Rette syntes flere i Aarhus end andetsteds¹¹²). Til Belysning af Transportens Art og Størrelse fremføres her nogle Eksempler, taget især fra de talrige Oplysninger om Fragten, som rummes i Kancelliets Brevbøger, hvor de er lette at efterse ved Hjælp af Registrene. Korn var Landets vigtigste Eksportartikel, og Aarhus var en af de vigtigste Kornhavne. De aarhusianske handlendes Korn fra Byen og Oplandet solgtes til fremmede Opkøbere, især Nederlændere, der selv eller ved deres Skippere hentede det her¹¹³). Snart kom Nederlændere til Aarhusgaard efter Korn, eller Henrik Dingelachs af Emden sendte sin Skipper til Aarhus efter Rug fra Silkeborg Len, undertiden udskibedes i Tusindvis af Tønder fra Skanderborg og Aarhus Len for at gaa til »de Mouridtsener i Hamburg«¹¹⁴). Tiendekorn helt fra Fjends Herred ved Karup Aa og flere Herreder i Viborg Amt førtes til Aarhus og udskibedes der¹¹⁵), til Tider maatte Aarhusgaards Lensmand chartre flere Skibe til Korntransport med mere fra Aarhus Havn¹¹⁶). Af Grovvarer var Korn den, der fyldte flest Skibe. Men Tømmer og Sten og andre Bygningsartikler gav ogsaa mange Skibe Ærinde her. Fra Skanderborg Len førtes Egebjælker og Ved over Aarhus Havn¹¹⁷), her hentedes Træ til Silkeborg Slot¹¹⁸), Skippere kom fra Gulland til Aarhus med Tusinder af Trærender, Trævandrør, til Vandkunsten ved Skanderborg Slot omkring 1570, norsk Tømmer førtes over Aarhus til Aakjær¹¹⁹), Skuder fra Haderslev kom til Aarhus efter Tømmer til Skibe¹²⁰). Fra Holland kom Fartøjer og stod Havnen ind, tungt lastede med Sten¹²¹). Fra Haderslev sejlede i 1573 300000 Mursten til Aarhus til Brug paa Skanderborg Slot, og andetsteds fra kom omtrent samtidig ogsaa store Mængder Mursten ad Søvejen hertil og til samme Brug, i Aarene omkring 1570 førtes en Mængde Tagsten samme Vej. Store Kampestensplader sendtes fra Helsingborgegnen via Aarhus til Skanderborg, og til Byggeriet der og paa Aakjær fragtedes Kalk over Aarhus Havn, jævnlige den eftertragede Mariager Kalk¹²²). En Mængde andre Ting gik over Aarhus, Jærnringe, Jærnbøsninger, til Vandkunsten ved Skanderborg, Træer til Slotshaven, Peberrod, Pærer, Æbler, Agurker Kabudskaal, Gulerødder, røde Roer, hvide Roer med flere Grøntsager til Hoffets Husholdning, Kaniner, Humle, Salt og ikke mindst Øl og Vin. Engang sendtes Skibet »Leoparden« til Aarhus med »et stort Antal Fade Vin«, der for en Dels Vedkommende skulde videresendes til Skanderborg¹²³). Vildsvin og andet Vildt til Kongens Fornødenhed førtes over Havnen. Alene Hofholdningen øgede Transporten over den ret betydeligt. Og naar Krig var i Sigte eller i Gang, blev der ekstra Travlhed her. Saa skulde der sendes Øl og Øl og Øl, Brød,

¹¹²) Forord til Liste ved K. R. 1683. ¹¹³) K. B. 1620 ¹⁵/₄ og passim. ¹¹⁴) K. B. 1620 ¹³/₄, 1621 ⁵/₈, 1626 ¹⁹/₆. ¹¹⁵) K. B. 1553 ¹¹/₁₁. ¹¹⁶) K. B. 1554 ²⁸/₉, 1612 ³⁰/₃, ¹²/₄. ¹¹⁷) K. B. 1552 ⁶/₄, 1559 ²¹/₁. ¹¹⁸) K. B. 1559 ¹⁸/₁. ¹¹⁹) K. B. 1608 ²⁴/₁₂. ¹²⁰) K. B. 1618 ¹⁰/₅. ¹²¹) K. B. 1561 ²¹/₁₁. ¹²²) K. B. 1573 ⁹/₂. ¹²³) K. B. 1608 ²³/₉, 1610 ⁵/₉, 1619 ¹²/₁, 1620 ⁵/₁. ¹²⁴) K. B. 1605 ³/₁₀.

Rug, Malt, Gryn, Havre, Faarekroppe, Oksekød, Flæsk og Spegesild, Sko, Strømper, Hesteko, Søm og hvad andet, der kunde være Brug for ved Hæren¹²⁵). Det hænder, at et helt Skib lastes med Smør i Aarhus Havn, som Tilfældet var med »Uglen« engang¹²⁶). Mølleaksler, Slusebrædder, Savdele, Hjul-tømmer, Træsko, Osmund, Stangjærn, Salpeter, Hamp, Lærred, Talg var at finde paa Skibe i Aarhus Havn blandt Masser af andre Varer. Undertiden agedes Hjorte og Harer og andet Vildt til Mindet for at føres om Bord. Undertiden indskibedes Militærafdelinger¹²⁷), engang blev der »leveret paa Skibet »Vandhunden« 22 Baadsmænd« og engang 22 paa »Tønsbergfløjten«, i begge Tilfælde paa Reden. Ved en anden Lejlighed førtes Baadsmænd til Jens Laasbyes Skude¹²⁸). Det skønnedes nødvendigt at »levere« dem, da der var Eksempler paa, at de gjorde sig usynlige efter at have faaet Haandpenge¹²⁹).

Det vil være set, at baade Byen og Staten var stærkt interesseret i Aarhus Havn, og derfor var det naturligt, at begge Parter bidrog til dens Vedligeholdelse. Baade fra Riis Skov og fra Kronens Skove kom Materiale til Havne-reparation. Men det var, som intet ret forslog. Ikke blot virkede Tidens Tand paa ventelig Vis ved, at Orme borede Pælene skøre, og Forraadnelse fulgte af Regn og Rusk, Uheld var ude i sjælden Grad, Krigene førte direkte Ødelæggelser med sig og indirekte ved, at Lodsejere forarmedes eller helt forsvandt, saa Bolværksgrunde blev øde, som det hed. Ildspaaættelse og Kanon-bombardement, Oversvømmelse og Borgeres Forarmelse gjorde de offentlige Havneudgifter tunge, da Skatteevnen forringedes. Men det gik ikke an at lade Havnen forfalde. Den var et vigtigt Værn mod kommunal Fattigdom. Derfor udbedredes den atter og atter. Da 1600 Aarene løb ud, var den som altid under Reparation, og dermed fortsattes i den følgende Tid, som det næste Kapitel skal vise.

III. MINDEHAVN OG RED

Et Prospekt af Aarhus 1755 viser, hvorledes Mindehovederne var bygget ret ud i Søen, og betegner Havet nærmest uden for som Havnen¹³⁰). Denne Ankerplads er den, som oftest kaldes Reden. Mens det tidligere enten ikke siges, hvor Reden var, eller det noteres, at Ankerpladsen var i Kaløvig, saa er der nu en ret bestemt Angivelse af Stedet, der dog vel ogsaa tidligere har været det almindeligt benyttede. At det kaldes Havnen, er et Vink om, at ikke blot enkelte Skibe, men mange stoppede op dér enten for senere at lodes ind eller for at losse og lade derude. Mange Skippere har maattet klare sig paa Reden, saa der fra omkring 1700 er Grund til at skelne skarpere mellem den og Mindehavnen, der bevarede sit Navn, skønt den enkelte Gange kaldtes Reven¹³¹), en Betegnelse, der er bevaret i vore Dages Revet.

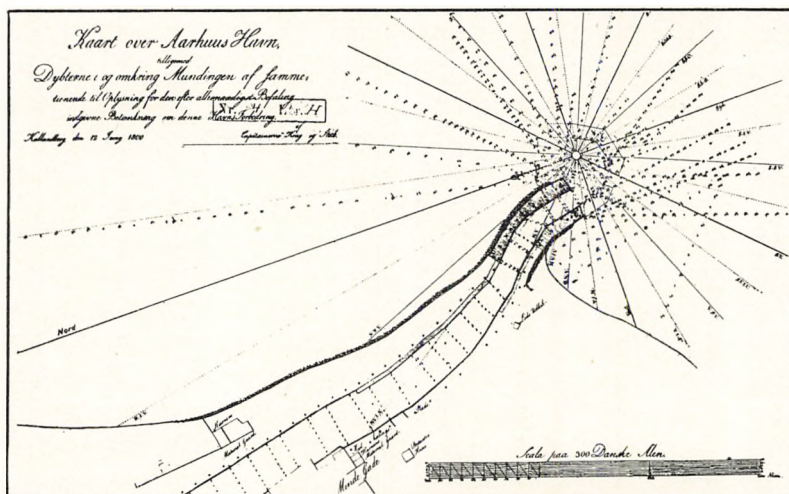
¹²⁵) K. B., passim. K. R. passim. ¹²⁶) K. B. 1555 ²⁹/₆. ¹²⁷) K. R. 1668 ¹⁶/₇, 1678. ¹²⁸) K. R. 1683. ¹²⁹) K. R. 1683. ¹³⁰) I, S. 348. ¹³¹) A. a. 251, 1738 ¹¹/₄, Aa. B. A.

Om Vedligeholdelsen af denne Havn er der Oplysninger i alle Havne-regnskaber og i næsten alle Kæmnerregnskaber og Bilag til dem. Bolværks-pæle nedrammedes der hvert Aar en Del af. Gennemsnitligt anvendtes 50 Egestammer fra Riis Skov til det Formaal hvert Aar, regnedes det omkring 1800¹³²). Havnen havde Førsteret til Egestammer fra Skoven¹³³), og Retten blev udnyttet. Navnlig til Mindehovedernes Forlængelse og Reparation brugtes mange Pæle, og ikke altid var der nok at faa. I Forbindelse med Penge-mangel førte dette til, at Havnen ikke altid holdtes i god Stand. Smakke-skipperne vilde engang ikke give Bropenge, før Magistraten lod det søndre Mindehoveds Brøstfældighed afhjælpe¹³⁴). I 1735 siges det¹³⁵), at Havnen var saa godt som tilstoppet og fordærvet og i mange Aar »uvedgjort haver hen-hvilet«, før Stiftamtmanden fik Forbedringer iværksat, saa det nordre Minde-hoved blev forlænget en halv Snes Meter, Indløbet rensed og en Mudderpram bygget¹³⁶). Havnen kunde derefter kaldes nogenlunde god, selv om den ikke var ganske i Orden. Aaret efter fandt Regeringen Anledning til at paalægge at bringe Havnen i tilbørlig Stand¹³⁷), og kort efter omtales det, at nogle private paa Trods af gældende Forpligtelser ikke siden 1728 havde holdt deres Bolværker i Orden langs Aaen, og at Bolværk paa sine Steder mang-lede, saa Jorden var skredet ud, og Pælestumper ragede op i Vandet¹³⁸). Det skønnedes da formaalstjenligt at lade foretage en Besigtigelse af Ejendomme og Huse langs Aaen, og Resultatet blev en Række Paalæg til Ejerne om at udbedre Bolværker, Rendestene og Riste efter nærmere Angivelse. Nogle Ejere gjorde Indvendinger, men mange lovede at faa Tingene i Orden¹³⁹). Havnen selv skylgte i 1741 for 400 Læs store Sten, der var anvendt til dens Udbedring tilligemed 12½ Tylt Bjælker¹⁴⁰). Omkring 1740 havde dens Ud-gifter været store, men dog var til en ordentlig Istandsættelse af den endnu 3000 Daler nødvendige i 1743. Det søndre Mindehoved truede med at styrte sammen og spærre Indløbet¹⁴¹). Stadig var der Mangler¹⁴²), og stadig frem-kom ny Skader. Bolværkernes værste Fjende var Pæleorme, der i Løbet af seks Aar »ganske afæder Egepæle paa 10 à 12 Tommer i Kant«¹⁴³). Storme arbejdede paa Havnens Ødelæggelse. En Oktobernat i 1760 blev det nordre Mindehoved »ved den da indfaldende usædvanlige Storm . . . aldeles ruineret og ødelagt«. Ved Reparationen derefter blev Mindehovedet forlænget en Smule og kom i bedre Stand end nogensinde før, men samtidigt kom det søndre Mindehoved til at trænge til Udbedring og Forlængelse paa Grund af

¹³²) Udateret Beregning over Skovens Ydelser c. 1800 i Pakken D. b. 6, Aa. B. A., Aa. St. A. 1916, S. 109 f., K. R. 1734, Nr. 44, Aa. B. A. ¹³³) A. b. 6, 1742 ²¹/₂, Protokol D. a. 2, Fol. 337, forskellige Skovregnskaber fra c. 1800, vedlagt K. R.erne, alt i Aa. B. A., Hbz. III, S. 312 f., Reskript 1791 ⁹/₇, og tidligere Reskripter om Havnevæsen. ¹³⁴) A. a. 236, 1726 ¹⁶/₈, Aa. B. A. ¹³⁵) Stiftsrelationer 1735 ⁸/₁₁, R. A. ¹³⁶) Havneregnskab 1738—98, fol. 2 f., Aarhus Havns Arkiv. ¹³⁷) A. a. 247, 1736 ²/₁₁, Aa. B. A. ¹³⁸) A. a. 251, 1738 ²³/₈, Aa. B. A. ¹³⁹) Ekstrakt af Besigtigelsesforretning 1738 ²⁰/₈, i Pakken A. a. 252, Aa. B. A. ¹⁴⁰) A. a. 252, 1741 ⁴/₈ m. fl. Bilag, jvfr. 1739 ²³/₈, Aa. B. A. ¹⁴¹) Hbz. III, S. 22 og A. a. 252, 1742 ²⁰/₈, Aa. B. A. ¹⁴²) Reskript 1745 ¹⁹/₈, A. a. 267, 1750 ³/₈, og A. a. 252, Bilag 1741 ⁴/₈, Aa. B. A. ¹⁴³) Magistrats- andragende til Kongen 1784 ¹⁰/₈, Aa. St. A. 1916, S. 104 f., jvfr. 107.

den Gêne, som Tang bevirkede¹⁴⁴). Udbedringen blev foretaget. Derefter var begge Mindehovederne udbygget med Stenkar og Bolværk, saa Havnen en Tid derefter blev betegnet som meget sikker og bekvem¹⁴⁵).

Lidt for rosende er dette dog nok. I hvert Fald udtaler Stiftamtmand Rosenørn sig mere forbeholdent om den i 1774. Han indrømmer, at den hidtil var holdt i brugbar Stand, men peger paa, at den var meget udsat for Beskadigelse af Storm, Isbrud og Pæleorm samt Tang og Sand, der førtes

Kort over Aarhus Havn fra 1800 med 2 Materialgaarde, Køhalingsplads og Lodsudkig. Der er en »Skærm« foran Havneindløbet, men Indsejling baade fra Nordøst og Sydvest.

Kortet i Havnens Arkiv.

ind ved Paalandsvind, og at »hvis Havnen i Tiden skulde tilstødes nogen betydelig Bræk, enten af Sø-Orme, som ofte skeed er, eller ved Havets Indbrud, siden den er beliggende for aaben Strand og underkastet Havets Magt af alle østlige Vinde«, saa vilde Laan blive nødvendigt, om ikke Havnen da skulde »blive henliggende i Ruine«. Derfor foreslaar han forøget Havneafgift, idet han mener, at Bolværk og Molehoveder saa vil kunne holdes i Stand, »naar ingen ekstraordinair eller Total-Skade maatte paakomme«¹⁴⁶).

Daarligt stod det altsaa ikke til, men helt tilfredsstillende heller ikke. Omkring 1790 virkede i Havnekommissionen især Købmand Lauritz Jørgensen for en kommende Havneudbygning, og blandt andet fik han samlet en Mængde Sten til dette Formaal¹⁴⁷).

¹⁴⁴) Pontoppidan IV. 1768, S. 100. ¹⁴⁵) Nicolay Jonge: Kongeriget Danmarks chorographiske Beskrivelse. 1777, S. 667. ¹⁴⁶) Aarhus Stiftamts Kopibog, 1774 ³¹/₅, L. A. ¹⁴⁷) Havne-regnskaber, Aa. H. A. Begtrup, anf. V., S. 557.

Byens Købmænd ønskede grundig Forbedring af Havnen og vilde have Molehovedet flyttet, hvad de foreslog i en Skrivelse af 1797. Foranlediget heraf nævnede Stiftamtmand Ove Høegh Guldberg blandt flere Muligheder den at udbygge Mindehovedet mod Nordøst. Efter nogen Vaklen mellem forskellige Planer skred man til at bygge en »Skiærm« i Retning Syd-Nord uden for Havneindløbet til Læ for Østenstormene. Den var færdig 1803 og udbygget længst mod Nordøst, som et Kort over Havnen fra 1800 viser. Der var Indsejling baade fra Sydvest og Nordøst. Men Skærmene virkede gavnligt. Mindet tilstoppedes ikke mere saa let. Hensigten var delvis naaet, og man følte sig inde paa den rigtige Vej. De følgende Aar fortsattes Molebygningen. Den sydvestre Indsejling blev lukket, og mod Nord førtes Molen stadig videre¹⁴⁶). I 1805 fuldførtes 120 Alen¹⁴⁹), og i 1806—07 færdiggjordes et nyt Stykke, saa Skibe i flere Tilfælde end før kunde slippe for Opankring paa aabent Vand og i Læ af Dækmolen naa i Havn. Med enkelte Undtagelser gjaldt det alle Byens egne Skibe. Efter Tidens Forhold var Arbejdet stort. Sten og Pæle i Massevis var brugt. Alene i 1800 toges 80 Egestammer i Riis Skov¹⁵⁰). Til Gengæld var Indsejlingen blevet helt anderledes god end tidligere. Den store Formindskelse af Indsejlingsvanskelighederne indledede en ny Tid i Havnens Historie.

Molebygning og Bolværksreparationer var vel de bekosteligste Arbejder i Havnen, men der var flere end dem. Fortøjningspæle¹⁵¹) maatte anbringes og fornyes, Brolægning langs Kajerne maatte holdes i Orden¹⁵²). Yderst ude var Træbrolægning i Stedet for Stenbro 1784¹⁵³). Bryggebroer maatte være i Stand¹⁵⁴), Færdselsbroerne over Aaen ligeledes. Disse Broer stod paa høje Pæle og var belagt med Planker med Brolægning ovenpaa¹⁵⁵). Mindebroen vedligeholdtes hele Tiden af Havnen. Engang tales om »den norderste Mindbrou«¹⁵⁶), og da der foruden Broerne ved Møllen kun var Brobjerg Bro og Mindebro, har den sidste været delt i 2 Halvdele. Til Brug ved Nedramning af Pæle havde man som tidligere en Buk med Tilbehør og en Tømmerstol¹⁵⁷), ved Hjælp af en Mudderpram søgtes det at holde Aaens Dybde stor nok¹⁵⁸), og da dette var vanskeligt, anskaffedes en Muddermølle. Et Kongebesøg gav Anledning dertil. Da Christian VI i 1733 kom hertil i en Fregat, maatte han fra Reden gaa i Land i en Baad og roes ind igennem stinkende Renovation og Tang i Havnemundingen. Han blev fuldt overtydet om, at en Oprensning af Aaen vilde være heldig, og lovede at skænke Byen en Muddermølle. Ekspeditionen blev dog ikke hurtig. Tre Aar efter meddeltes det Magistraten, at en Muddermølle ved Holmen i København maatte skænkes Aarhus som

¹⁴⁶) Emanuel Sejr: Træk af Aarhus Havns Historie. 1937, S. 14—17. ¹⁴⁹) G. Begtrup: Agerdyrkningens Tilstand V. 1808, S. 556. ¹⁵⁰) Sejr, anf. V., S. 16 f. ¹⁵¹) A. a. 250, 1738 ¹¹/₄ § 10, Aa. B. A. Aa. St. A. 1916, S. 109 f. ¹⁵²) K. R. 1753 Nr. 48. ¹⁵³) Aa. St. A. 1916, S. 102. ¹⁵⁴) K. R. 1704 ²⁵/₁₁, ¹¹/₁₂, Aa. B. A. ¹⁵⁵) Jonge, anf. St., S. 622. ¹⁵⁶) K. R. 1711, Nr. 63, Aa. B. A. ¹⁵⁷) K. R., f. Eks. 1712, Nr. 44, Aa. B. A. ¹⁵⁸) K. R. passim.

lov, men saaledes, at Byen selv skulde bekoste Transporten¹⁵⁹). Det gjorde den. Møllen kom i 1737¹⁶⁰). Og den fulgtes med Interesse fra Regeringen. Aaret efter forlangtes Besked om, hvor dyb Havnen var, før Muddermøllen kom til Byen, og hvor meget Havnen siden da var uddybet, og desuden forlangtes aarlig Rapport, for at det kunde ses, »om alting saaledes bedrives, at den saavel ved denne Anordning som Muddermøllens Skænkelse intenderede Nytte opnaaes, at Havnen vorder bragt i fuldkommen Stand«¹⁶¹). Samtidig udstedte Havneartikler forlangte Aaen uddybet paa Steder, hvor Kajen var skredet ud og skulde repareres, og krævede, at intet Skib under noget Paa-skud maatte ligge Muddermøllen i Vejen¹⁶²). Trods alle Forventninger til Muddermaskinen viste den sig af tvivlsom Værdi, da den var saa bekostelig at anvende, at Havnen maatte optage Laan blandt andet af den Grund¹⁶³). Vanskelighederne ved at holde Havnedybden stor nok skønnes ogsaa af de nævnte Havneartiklers strenge Forbud mod Forurening af Aaen. Ved Losning og Laden maatte intet gaa udenbords, fra Arbejdspladser og Vogne maatte intet smides i Vandet, heller ikke Spaaner og deslige fra Skibsbyggestedet og Tømmerpladserne, og Gadesnavs maatte ikke skylles i Havnen. Rendestene skulde føres til Skarnkister, der anbragtes langs Aaen, for at Sand og andet kunde synke til Bunds i disse og fjernes med passende Mellemrum, saaledes som Praksis længe havde været¹⁶⁴). Uden for Mindet var der i 1704 en Bøje, der var fastgjort til en Tømmerflaade, som med Ringe og Ort og Jærnkæde var lænket til et Anker¹⁶⁵), og i 1731 var der to Bøjer, som en Mand fik fast aarlig Betaling for at holde vedlige med Tjære og paa anden Maade, og som han skulde faa i Land, hvis Vandet frøs til, og sætte ud igen, naar Isvinteren var forbi¹⁶⁶). Et Skur til Lodserne, en Lods-Udkig, som det kaldtes, var der i hvert Fald før 1800¹⁶⁷), og i 1805 opførtes et grundmuret Hus med Lampefyv øverst og med Vagtstue for Byens Lodser¹⁶⁸). Der var saaledes Ting nok at bekoste holdt i Orden ud over Moler og Bolværk, som Havet og Pæleorme brød ned.

Forlængelsen af det søndre Mindehoved i en Bue mod Nord kom til at betyde Mindehavns Afslutning og begyndende Fremkomst af en Yderhavn. I Perioden falder da Mindehavns sidste Udbygning. Denne Havns Udstrækning fra Mindebro til Mindehovederne angives flere Gange. Efter Udbygningerne i 1730'erne var Havns nordre Bolværk 490 Alen i 1741, og Aaret efter opgives Distancen fra Mindebro til Mindehovederne til 170 Favne¹⁶⁹), altsaa lidt længere. Pontoppidan regner unøjagtigere med Skridt i Redegørelsen for Mindehavns Længde¹⁷⁰), men lader til Gengæld et Kort

¹⁵⁹) A. a. 247, 1736 ²/₁₁, Aa. B. A. ¹⁶⁰) Sejr, anf. St., S. 9. ¹⁶¹) A. a. 250, 1738 ¹¹/₄, Aa. B. A. ¹⁶²) A. a. 251, 1738 ¹¹/₄, Aa. B. A. ¹⁶³) Sejr, anf. St. A. a. 252, 1742 ²⁰/₈ og 1739 ³/₉ Aa. B. A. ¹⁶⁴) K. R. f. Eks. 1716 Nr. 44, Aa. B. A. ¹⁶⁵) A. a. 252, 1699 ⁷/₈ og K. R. 1704 ²⁷/₁₀, Aa. B. A. ¹⁶⁶) A. b. 23, 1731 ¹⁸/₄, Aa. B. A. ¹⁶⁷) Kort fra 1798, Havns Arkiv. ¹⁶⁸) Begtrup, anf. V., S. 557, jvfr. S. 556. ¹⁶⁹) A. a. 252, 1741 ¹⁸/₁₁ og 1742 ²⁰/₈, jvfr. Hbz. III, S. 312. ¹⁷⁰) Danske Atlas IV. 1768, S. 99.

give Indblik i Forholdene. Jonge siger en halv Snæs Aar næsten det samme som Pontoppidan¹⁷¹). Og da større Ændringer ikke fandt Sted, før man omkring 1800 skred til at forlænge det søndre Mindehoved i en Bue om for Enden af den nordre, saa har fra Reparationen i 1761 det nordre Mindehoved været bygget næsten saa langt ud, som det nogensinde kom, det vil sige omtrent til det Sted, hvor Aaen nu tvinges mod Nord lige overfor Damp-

Lodshuset fra 1805.
Kliché tilhørende Aarhus Havn.

møllen. — Mellem Mindehovederne var Havnen snævrere. Selve Indløbet var i 1760erne knap 18 Alen bredt. Længere oppe var der bedre Plads, saa paa de bredeste Steder kunde 5 jævnt store Fartøjer ligge Side om Side¹⁷²). Og nogle Aar senere siges, at Havnen dør var meget bredere end Indløbet, hele 30 Alen ialt¹⁷³). Der var den Fordel ved disse Forhold, at Strømmen i Aaen, især i Foraarstiden, naar der var rigeligt Vand, bidrog til at rense Mindet, saa der blev dybt nok. Det var dog ikke saaledes, at man byggede Mindet snævrere, jo længere det byggedes ud, men saaledes, at naar Bolværket gik i Stykker, og Jordmassen bagved skred ud, saa sattes ved Reparation de ny Pæle lidt bag de gamles Plads. Især oven for Mindebroen var det saaledes. Det ses, at mange Gange fik Pælestumper¹⁷⁴) Lov at staa og rage frit op af Vandet til Gæne for den Baadtrafik, der var dør.

¹⁷¹) Jonge, anf. V., S. 667. ¹⁷²) Pontoppidan IV, S. 99. ¹⁷³) Jonge, anf. St. og Sejr, S. 12. ¹⁷⁴) A. a. 252, 1699 7/8, Aa. B. A.

Mindehavns Dybde varierede en Del gennem Tiderne. Før Krigen begyndte i 1709, kunde Skibe, der stak 8 à 10 Fod, gaa ind, siges det i 1735 samtidigt med, at det erklæredes, at nu kunde ikke et Fartøj paa 5 à 6 Fod flyde ind¹⁷⁵). De uheldige Tider under og efter Krigen havde sat deres Præg ogsaa paa Havns Dybdeforhold. Idéen at sende en Muddermølle hertil kunde nok synes god. Fra Slutningen af 1730erne bedredes Forholdene noget efter de store Bekostninger, saaledes at mellemstore Fartøjer, der stak 6 à 7 Fod, kunde flyde til Bolværk¹⁷⁶). Med de idelige Reparationer fulgte en langsom Bedring, og efter nordre Mindehoveds Genopbygning i 1761 var der »med daglig laveste Vande« 7½ à 8 Fods Dybde¹⁷⁷), saa naar Munden holdtes fri for Tang, var det ikke saa galt med Besejlingen. Men med Tangen kneb det, og Dybdeforholdene blev næppe stort bedre, før søndre Mindehoved førtes som en Mole mod Nordøst, foran selve det gamle Minde. Men saa kunde ogsaa Skibe paa indtil 10 Fods Dybgaende glide ind, dog aabenbart ikke til enhver Tid, da der ved daglig Vande regnedes med 9 Fods Dybde¹⁷⁸).

Trafiken paa Aarhus Havn var omtrent som før, regnet efter Skibenes Antal. Som der i 1635 gaves Afgift af 111 Skibe¹⁷⁹), fortoldedes 103 i 1731¹⁸⁰), saa gennemsnitligt ca. hveranden Dag kom eller gik der et Skib. Regnet efter Tonnage var der dog utvivlsomt mindre Besejling. Gennemsnitsstørrelsen af de noterede Skibe i 1635 var højere end i 1731, da den var 13 Læster. Sammenhængen er den, at de benyttede Smaaskibe det sidste Aar ikke var mindre, end Tilfældet var i det første, men at saa store Skibe som i 1635 ikke kom her mere. Under Den store nordiske Krig var det største Skib, der var hjemmehørende i Aarhus, »Domkirken«, paa 56¼ Læster, mens det største i 1635 var paa 120, og flere af de følgende dengang var større end »Domkirken«. Skibsfartens Historie¹⁸¹) under den nævnte Krig og i de nærmest følgende daarlige Tider viser, at alene i dette forholdsvis korte Tidsrum erstattedes store Skibe med mindre. Og selv om Aarhusianerne i deres Jammerklager i Stiftsrelationerne 1735 smører lidt tykt paa, ikke mindst i deres Ros til Tiden før 1709, for at faa en virkningsfuld Kontrast frem, saa har de dog i høj Grad haft Ret i, at der var Tilbagegang, og sikkert ogsaa i, at en Aarsag var Vanskeligheder ved Besejlingen af Havnen. At ændrede økonomiske Forhold ude i Europa ogsaa laa bagved Tilbagegangen var vanskeligere at overse. Den Omstændighed, at Handelsskibe ifølge Traktat med Nederlandene af 1701 ikke maatte være væbnede, var til Skade for dansk Skibsfart i Almindelighed, ikke mindst da det nordafrikanske Sørøveri bredte sig fra Middelhavet til Atlanterhavet, saa algierske Sørøvere undertiden laa paa Lur i Kanalen og blev saa talrige, at Frederik V fandt det formaalstjænligt at indgaa paa Overenskomst med Sørøverstaterne¹⁸²). Da den aarhus-

¹⁷⁵) Stiftsrelationerne 1735 9/9, R. A. ¹⁷⁶) A. a. 251, 1738 11/4. ¹⁷⁷) Pontoppidan IV, S. 100. Jonge, anf. V., S. 667. ¹⁷⁸) Sejr, anf. V., S. 17, og Begtrup, anf. V., S. 556. ¹⁷⁹) Liste ved K. R. 1635, Aa. B. A. ¹⁸⁰) Alb. Olsen: Danmark-Norge i det 18. Aarh. 1936, S. 63. ¹⁸¹) I, S. 348—51. ¹⁸²) Tidsskr. f. Søværnen. 1903, S. 444 og 448. Jvfr. Reskr. 1747 1/3. H. T. 9. I, S. 53.

ianske Skibsfart¹⁸³) nu væsentligst gik paa Danmark og Norge, hindredes den vel ikke videre af Sjørøveriet, men Muligheden var der dog, da enkelte Skibe gik herfra til Middelhavet, hvor i hvert Fald et Skib fra Aarhus forliste¹⁸⁴). Flere aarhusianske Skibe ansaas i 1747 for egnede til at befare Island, England og Frankrig, skønt de ikke gjorde det¹⁸⁵). Endnu efter Havnedbedringen i 1761 kom ingen fremmede Skibe hertil, men Besejlingen af Havnen gik dog frem. Den anløbes i 1769 af 187 Skibe paa over 2 Læsters Drægtighed¹⁸⁶) og i 1771 erklæres, at der aarlig kom omved 200 Skibe til Aarhus. De var alle indenlandske og af Størrelse fra en til nogle og tredive Læster¹⁸⁷). I 1774 gjorde 34 aarhusianske Skibe 130 Rejser, hvoraf de allerfleste gik til Norge og alle de øvrige til danske Pladser¹⁸⁸). I 1798 kom der til Aarhus 261 Skibe, og samme Aar gik fra Aarhus alene til København 248 Skibe¹⁸⁹).

Spores der saaledes en Fremgang i Besejlingen fra 1760erne, viser der sig kort efter Opgang i Tallet paa aarhusianske Skibe efter lange Tidens Nedgang. Mod 63 Skibe i 1704, 62 i 1711, 52 i 1735, 46 i 1750¹⁹⁰), 37 i 1769¹⁹¹), 31 i 1771¹⁹²), 34 paa 463 Læster i 1774¹⁹³), var der i 1798 ikke mindre end 70¹⁹⁴), naar de mindste taltes med. Af Fartøjer paa 6 Læster og derover var der 46 paa tilsammen 850 Læster i 1806¹⁹⁵). Til Svingningerne i Skibsantallet svarede nogenlunde Størrelsen af Tonnagen. Trods alle Vanskeligheder har da Havnen kunnet benyttes med større Sikkerhed efter 1760erne end før. Selv om den engelsk-franske Kolonikrig og den nordamerikanske Frihedskrig paavirkede Chancerne ved Skibsfart, vel ogsaa den aarhusianske, skønt udenrigs Fart herfra var ringe, saa maa dog ogsaa Havnens Tilstand have været af Betydning.

Skibe og Skibe var mange Ting. Alle Skibe kaldtes Fartøjer, men ikke alle Fartøjer Skibe. Fartøjerne betegnedes efter Byggefaçon: Skibe, Bysser, Hukkerter, Krejterter, Skuder, Galioter, Galeaser, Jagter, Snaver og Smakker¹⁹⁶). Bortset fra Havnens Pramme og Postvæsenets Baade foruden private var de mindste, der viste sig i Havnen, vel Omegnens Fiskeres. Saa-danne kom daglig hertil fra Landsbyen Skæring¹⁹⁷). Paa en Liste gældende for 1774 var det mindste Skib, der var hjemmehørende i Aarhus, paa 3 Læster, det største paa 29 ½, Gennemsnitsstørrelsen 13 ½ Læster¹⁹⁸). For den skibskyndige var der Variation nok i Havelivet. Skæring-Baade og Skibe, der for paa Trondhjem, repræsenterede meget forskellige Arter. I Vintertiden, naar Skibe i Mængde var lagt op, var alle Slags at finde. Over 100

¹⁸³) A. a. 262 C, 1747 ³/₁₁. Jonge, anf. V., S. 666. ¹⁸⁴) Pontoppidan IV, S. 95. ¹⁸⁵) A. a. 262 C, 1747 ³/₁₁. ¹⁸⁶) M. L. Nathanson: Danmarks National- og Statshusholdning. 1836, S. 460. ¹⁸⁷) A. a. 284, 1771 ³⁰/₇ og Bilag 1771 ¹³/₈, Aa. B. A. ¹⁸⁸) A. a. 284, Bilag 1775 ¹⁷/₁. ¹⁸⁹) Nathanson: Danmarks Handel og Skibsfart. II. 1833, S. 288. ¹⁹⁰) I, S. 348—51. ¹⁹¹) Tidsskr. f. Søvsen. 1903, S. 451. ¹⁹²) A. a. 284, anf. St. ¹⁹³) A. a. 284, 1775 ¹⁷/₁ m. fl. Bilag, Aa. B. A. ¹⁹⁴) Tidsskr. f. Søvsen. 1903, S. 454, jvfr. 451. ¹⁹⁵) G. Begtrup: Agerdyrkningens Tilstand V, 1808, S. 555 f., jvfr. 563. ¹⁹⁶) Liste i Stiftsrelationerne 1735, R. A., A. a. 284, Bilag. ¹⁹⁷) Jonge, anf. V., S. 667 f. ¹⁹⁸) A. a. 284, 1775 ¹⁷/₁, Liste.

Skibe var der Plads til¹⁹⁹). Saa gjaldt det at udnytte den snævre Plads paa bedste Maade. Havneartikler fortæller derom²⁰⁰).

Ingen Fortømring, Kølhaling eller Kalfatring maatte ske andetsteds end næst ved Mindebroen, mellem Broen og Nedgangen til Skibsbyggestedet, »saa langt som de tilgaaende Toug ere slagne eller de nedsatte Pæle paa den søndre Side naa, paa det Ingen derved ved Ind- og Udgaende, Ripen og Forhaling skal betages Rum og Plads«. Ingen Skipper maa anbringe sin Ladning paa Mindehovedet eller Ladebroer og derved hindre Farten paa Land til Smakkerne og de Skibe, som ligger yderst i Kanalen. Alt tungt Gods maa kun for en kortere Tid lægges paa Jorden ud til det nordre Bolværk, »imellem de oprejste Pæle med Haanden paa og paa den søndre Side ved de oprejste Pæle«. Straks efter Losningen skal der ophales til Kølhalingspladsen, og der skal Fartøjet blive liggende, til Ladning kan finde Sted fra anvist Plads. At placere Skibe midt i Aaen var forbudt. Helt op til Broen skulde der være Passage selv for store Skibe. Ingen Skipper maatte indlade mere Gods i Havnen, end at Skibet kunde flyde ud ved daglig Højvande, og efter Indladning havde han Forpligtelse til straks at gøre Plads for andre, i tilstrækkelig godt Vejr ved at gaa ud paa Reden, hvor han eventuelt kunde lade færdig ved Baades Hjælp²⁰¹) Ingen maatte sejle ind i Havnen uden Sikkerhed for at kunne naa til Lossested, saa han ikke skulde komme til at ligge og spærre for Trafiken til Sinkelse for andre og Forsømmelse af deres Rejser, »som ofte sket er«. Hjælp ved Placering af Fartøjer skulde Skipperne yde hinanden »og ingenlunde derved beté sig fortrædelig, naar de derom anmodes«. Skulde nogen »befindes saa vanartig« ikke at ville slaa sit Tov løs til Forhaling efter Havnefogdens Ordre, har Fogden Lov til »med sin til den Ende hos sig havende Øxe« at kappe Tovet, og hvis det ikke hjælper paa Beredvilligheden, »skal saadant et genstridigt Menneske« betale Mulkt og eventuelt Erstatning til den, der bliver opholdt. Flere af Artiklernes Bestemmelser røber, at der var snæver Plads i Havnen neden for Mindebro. Oven for var det værre. Dér var som før Tvættsteder bygget ud i Aaen²⁰²), dér stod fra 1760erne en ny Toldbod og mavede sig frem paa Pæle uden for Bolværket²⁰³), dér ragede Pælestumper fra gamle Bolværker op, dér var der kun Plads til den lettere Baadtrafik til og fra Pakhuse. Hele Havnen igennem var der Vanskeligheder for Besejlingen. Snæver Plads, ringe Dybde og mange Skibe gjorde i Fællesskab disse Vanskeligheder større. Og ikke blot inde i Havnen var det galt, ogsaa uden for.

Paa Reden, som nu viser sig at være en ganske bestemt Ankerplads med god »Anker- og Sættbund«²⁰⁴), maatte ogsaa Ordensregler overholdes. Paa dette Sted, »Byens Red, Anker- eller Sættsted«, maatte ikke udkastes Sten,

¹⁹⁹) Reskript 1735 4/3. ²⁰⁰) A. a. 251, 1738 11/4, jvfr. Reskript 1738 11/4, der har Trykfejl: Skibsbryggestedet for Skibsbyggestedet. ²⁰¹) A. a. 252, 1739 23/8, Aa. B. A. ²⁰²). K. R., mange Steder, f. Eks. 1757 Nr. 23. ²⁰³) Se I, S. 206. Jvfr. foran S. 185. ²⁰⁴) A. a. 284, Bilag 1771 17/8, Aa. B. A.

Sand eller andre tunge Ting, der kunde gøre Bunden farlig at sejle hen over. Sligt skulde udkastes enten Syd for eller Nord for Sættstedet, »siden store Ulykker med Livs og Godes Forliis ved Spild i Bunden kan foraarsages«. Blev en Skipper nødt til der at stikke sit Ankertov, skulde Ankeret bjerges inden anden Dags Aften, hvis det overhovedet var muligt for Vind og Vejr. Ankommende Skibe kunde altsaa møde Farer allerede paa Reden. — De to Bøjer uden for Mindet har været paakrævede. I vanskeligt Vejr var selve Indsejlingen meget farlig. Det kunde gælde baade Skib og Skibsfolk. En Skipper fra Sønderborg sejlede her sit Skib i Kvag og omkom selv, saa Enken maatte bede om Støtte gennem en Indsamling i Aarhus²⁰⁵). Det var da paa sin Plads, at der var Udroere, Lodser eller Litsenbrødre til at hjælpe de sejlede ind.

Ved Postvæsnet var ansat Udroere, der tog ud til Skibene efter Post, men Udroere førte ogsaa andet til og fra Skibene paa Reden²⁰⁶). Lodser nævnes siden 1678²⁰⁷). Niels Gius var »Lous paa Enkedronningens Skib herfra til Callundborg«²⁰⁸). I særlige Tilfælde maatte Lodsen over Land til Ebeltoft for at gaa om Bord der, som da Niels Pedersen i Krigstid »lorsset Confoyen ind paa Reden«²⁰⁹). Lodserne overtog Udroernes Bestilling. Og naar de havde faaet Skibene i Havn, kunde de bagefter optræde som Litsenbrødre eller Dragere. Ingen var ansat som blot Lodser²¹⁰). Da deres Bestilling saaledes var flersidig, blev Lods og Litsenbroder Betegnelse for det samme. Et Reglement for »Lidsenbrødre, Lodser eller Udroere« gaves 1750²¹¹). Til deres Pligter hørte efter dette at være parat ved Havnen for straks at kunne gaa ud til ankommende Skibe, »for samme at indlodse, enten at sætte paa Reden eller i Havnen, hvor forlanges«. Havnens Vandstand skulde de i Forvejen erkyndige sig om. Forsømte de det med den Følge, at Skibe beskadigedes, var de erstatningspligtige og at anse med Mulkt. De skulde rette sig efter, hvad Havnefogden paalagde dem saavel med Skibenes Rippen og Flytning i Havnen som med alt andet deres Tjeneste vedkommende, »og alt Sligt uden nogen Uvillighed, Knurren, Støjen, Banden og deslige« eller de skulde mulkteres. Til Gengæld maatte ingen andre end Folk paa Skibe, som blev betjent, forrette Ting, som vedkom Litsenbrødrene. Uvedkommende maatte ikke gaa dem i Bedene. Og de fik tillagt Lodspenge, som baade Byens egne Skipper og fremmede skulde betale, enten saa de forlangte at indlods eller ikke. Taksterne rettede sig efter Skibenes Dybgaaende og var dobbelt saa store for Indlodsning som for Udlodsning til Reden eller til Sejls. Skibe under 5 Fods Dybgaaende ventedes at kunne gaa ind uden Lods. Var de paa 5 à 6 Fod, var Betalingen 2 Mark ind og 1 Mark ud, stak de 7 à 8 Fod, var det henholdsvis 3 og 1½ Mark, mens 5 og 2½ var Taksten for Fartøjer,

²⁰⁵) A. a. 252, 1761 ³⁰/₁. Aa. B. A. ²⁰⁶) K. R.er, mange Steder, f. Eks. 1710 ²/₁₁, ²⁶/₁₁, ¹/₁₂, ¹⁷/₁₂, 1717 Nr. 12, Aa. B. A. ²⁰⁷) K. R. 1678, Dec., Aa. B. A. ²⁰⁸) K. R. 1706 ²/₈, Aa. B. A. ²⁰⁹) K. R. 1710 ⁴/₅. ²¹⁰) A. a. 284, 1771 ²/₉, ¹⁷/₈, A. B. A. ²¹¹) A. a. 266, 1750 ¹⁹/₁, Aa. B. A.

der stak 9 à 10 Fod. Større Skibe har Lodserne ikke i denne Periode kunnet føre i Havn, men kun til Reden. Der var dog Takster for Skibe op til 16 Fods Dybgaende. Til de gamle Udroerhverv, som Lodserne havde overtaget, hørte det at føre Skippere i Land fra Skibe paa Reden eller fra Land ud til dem. I godt Vejr var Taksten 12 Skilling, i daarligt Vejr maatte de akkordere om Betalingen. Indladning og Udlosning af Kreaturer og Gods skulde de være behjælpelige ved. I sværere Tilfælde, som naar det gjaldt »med Seele at ud- og indhidse« Heste eller Kreaturer, var Taksten dobbelt saa stor som ellers. For almindelig Dragertjeneste fik de Betaling i Forhold til Rejsegodsets Mængde og Bærevejens Længde. For »en Kuffert med Kappe og Rejsehynder at bære« fik de 8 eller 12 Skilling efter Afstanden, »for en Rejsehynde, Mantelsæk, Tvørsæk og Kappe« fik de mere. Alt skulde gaa efter Reglementet. Tog nogen af dem mere end fastsat i Taksterne eller fandtes han »uvillig, trodsig med Mund, Knur, Støjen, Banden«, skulde han mulkteres eller lide Straf, eventuelt afskediges²¹²⁾. Det gjaldt for Litsenbrødre at tage Vare paa deres Mund og passe deres Dont. Men det lykkedes dem ikke i Længden saa godt, som Skipperne ønskede. Det ses af en hel Række Klager.

Fire Mænd beskyldte i 1792 i en Skrivelse til »Den Respective Magistrat udi Aarhus« Litsenbrødrene for at være »drikfældige næsten fra Morgen til Aften«, slette i deres Opførsel over for de sejlende og uvillige til at gøre deres Pligt²¹³⁾, saa de nok har glemt baade Paragrafen om Knurren og Banden og alle de øvrige og vel oven i Købet Evnen til at forbedre sig, for ikke længe efter møder ikke mindre end 23 Skippere frem med en ny Klage i Anledning af den ualmindelig store Uorden, som »nu i tvende Aar har haft Sted her ved denne Byes Havn, deels formedelst Havne Fogdens Alderdom og uhabilité, deels formedelst Lidtzen-Brødrenes Efterladenhed og andre Utilladeligheder, som gaar i Svang«. De foreslaar da Ansættelse af en bedre Havnefoged, saa enhver maa kunne »nyde uden Kiv og Klammer den Ret han tilkommer«, og pointerer, at Havnefogden skal »efter Ret og Billighed« have uindskrænket Kommando over Litsenbrødrene, saaledes at de »uden mindste Knur eller Uvillie skal være ham hørig og lydige i, hvad han til almindelig Nytte befaler dem, imod deres Tienestes Forliis eller anden Straf«. De skal passe deres Vagt ved Havnen, hvad de har forsømt, saa Skibe, der kom med Lanterne, har maattet vende 2 à 3 à 4 Gange uden for Mindehovedet og dog knapt har kunnet faa Lodser gjort opmærksomme, »ja, undertiden er det hændet, at de er bleven ganske borte, ingen Vagt holdt, men været ganske forsømmelig eller gaaet til Sengs, saa de sejlende for ikke at risikere Skib og Ladning uden deres Hjælp har maattet gaa til Ankers paa Reden«, hvad der kunde være en farefuld Sag og i det mindste let medføre Skade paa Ankertovene, foruden at det var Spild af Tid. Fik man ende-

²¹²⁾ Anf. St., jvfr. Sejr, anf. V., S. 84 ff. ²¹³⁾ A. a. 252, 1792 17/3, Aa. B. A.

lig fat paa disse Litsenbrødre, saa sludrede de i Stedet for at arbejde. De 23 Skippere endte med at foreslaa Forbud mod Brændevinssalg ved Havnen — i den Forbindelse en talende Bemærkning — og at 6 Litsenbrødre ansattes i Stedet for de fire, som var der, og af hvilke i hvert Fald den ene ubetinget burde afskediges²¹⁴).

Magistraten afæskede da Havneinspektørerne en Erklæring²¹⁵). Da denne kom, viste den sig at gaa ud paa, at Skipperne skød over Maalet og blandede sig i for meget ved at ville vælge bestemte Personer, hvad der ikke tilkom dem²¹⁶). Saa var der Misfornøjelse paa tre Sider, og Forholdene blev ved at være daarlige. To Aar senere klager ikke mindre end 34 Skippere over Lodsernes Upaapasselighed, der er saa stor, at de endog gaar hjem fra Vagten, saa Skibe ikke kan faa Lodser om Bord. Altsaa udbad man sig nye, inden Søfarten igen skulde sætte ind efter Vinterens Ophør²¹⁷). Paa Forespørgsel maa Havneinspektørerne da indrømme, at Litsenbrødrene ikke var duelige, og at Ansættelse af ny vilde være heldig, samt at Taksterne burde forhøjes²¹⁸). Saa kom der en Realitetsforhandling i Gang. Klagerne hørte op. Forholdene bedredes.

Betjening af Skibene krævede ikke blot Udroere, Lodser eller Litsenbrødre og Ankre og Bøjer og Kølhalingsplads, men ogsaa visse Redskaber og Arrangementer paa Land. Landgangsbroer fandtes, og ved højtidelige Lejligheder skaffedes en særlig Trappe, som det skete engang »ved Enkedronningens Opvartning ved hendes Ankomst«²¹⁹). Bryggebroer²²⁰) skulde holdes i Orden og Ladebroer være til Tjeneste²²¹). Skilte benyttedes, i det mindste naar Ændringer indførtes, som den »Fiel som blev opslaget ved Mindet angaaende Færgeløbet«²²²). En Pæl med »Afstikninger« paa, tjente til at angive Vandstanden. Naar der var 7 Fod Vand ved Pælen, var der 8 à 9 Fod lige uden for Mindehovederne²²³). En Gang og maaske hele Tiden var vel den Pæl forsynet med en Haand, siden der tales om »den oprejste Pæl med Haanden paa i Aaen«²²⁴). Dens Plads synes at have været i Kanten paa det nordre Bolværk over for Beddingen, og formodentlig var den en af »de oprejste Pæle med Haanden paa«, der omtales her²²⁵). En Haand af Jern eller Træ anvendtes i Almindelighed til at vise, at hvor den stod, der begyndte Byjurisdiktion, og til at minde om, at god Opførsel var heldigst, om man vilde slippe ustraffet bort. Da Korset ved Mindet ikke længer findes nævnt, er det nok erstattet af Pælen med Haand paa, et nyt Politiskilt, som Haanden kunde kaldes. Den har budt de søfarende et alvorsfuldt Velkommen, og maaske har den derved hjulpet dem til at huske, at Fortøjning skulde ske ved de »dygtige Landpæle«, Fortøjningspælene, og ikke paa

²¹⁴) A. a. 252, 1793 $\frac{5}{1}$, Aa. B. A. ²¹⁵) A. a. 252, 1793 $\frac{11}{1}$, Aa. B. A. ²¹⁶) A. a. 252, 1793 $\frac{26}{1}$, Aa. B. A. ²¹⁷) A. a. 252, 1795 $\frac{26}{1}$, Aa. B. A. ²¹⁸) A. a. 252, 1795 $\frac{2}{2}$, med Bilag. ²¹⁹) K. R. 1704 $\frac{13}{8}$, Aa. B. A. ²²⁰) K. R. passim, f. Eks. 1704 $\frac{25}{11}$ og $\frac{11}{12}$. ²²¹) A. a. 251, 1738 $\frac{11}{4}$, Aa. B. A. ²²²) K. R. 1710 $\frac{26}{10}$. ²²³) A. a. 252, 1739 $\frac{23}{8}$, Aa. B. A. ²²⁴) A. a. 252, 1699 $\frac{7}{6}$, Aa. B. A. ²²⁵) A. a. 251, 1738 $\frac{11}{4}$, Aa. B. A.

nogen Maade til Bolværket, for at dette ikke skulde »ganske drages ud i Canalen og ruineres«²²⁶). Toldbod og Vejerhus laa som før lige oven for Mindebro til behagelig Afbenyttelse, maaske nok mest behagelig for Toldere og Vejere og deres Kolleger, Maalere og Vragere, af hvilke de sidste dog forsvandt²²⁷), mens Vejer- og Maalerhvervet sloges sammen. Tolderne og Vejer og Maaler sorterede vel ikke under Byen, men deres Virksomhed var af stor Betydning for den, idet de konstaterede, hvad Skibene havde inde, og hvor stor Afgift der skulde erlægges af det. Da en Del af Afgiften gik til Byen til Havnens Vedligeholdelse, gavnede disse Folk altsaa baade Kongen og Staden.

Med de meget lange Bolværker og det udsatte Minde, generet af Hav og Pæleorme, kunde Aarhus Havn nok trænge til Indkomster. Af Færgesmakkerne paa Kalundborgruten ydedes 12 Skilling i Bro- og Bolværkspenge, men Aarhus ønskede stadig mere af dem²²⁸). Andre Skibe gav normalt 6 Skilling af hver Læsts Drægtighed, og en Del af Accisen tilfaldt Havnen, saa dens Indtægt i 1735 var ca. 150 Daler, et Beløb, der var ganske utilstrækkeligt til Dækning af Udgifterne²²⁹). Af Accisen fik Havnen en Fjerdedel. Dens Indtægter opgjordes i 1739 til godt 100 Daler i Bropenge af Kreaturer til Kalundborg, godt 30 Daler i Accisepenge og godt 20 Daler i Bolværks- og Kanalpenge, ialt godt 150 Daler og i hvert Fald under 190²³⁰), mens Udgifterne samtidigt var godt 2400 Daler. Tre Aar efter var Accisepengene vel steget, men Udgifterne var stadig langt højere end Indtægten²³¹). Og et halvt Hundrede Aar senere var det samme Tilfældet. I Tiaaret 1778—87 var Havnens Fjerdepart af Accisen stadig under 40 Daler²³²). Bøderne, som den havde Del i, udgjorde et meget ringe Beløb²³³). Fra 1745 var vel Havneindtægterne steget²³⁴) til ialt ca. 800 Daler²³⁵), men dog ikke mere, end at Havnen stadig var daarligere end ønsket. Indtægterne steg dog, hvad Havneregnskaberne tydeligt viser²³⁶). Efter 1800 gik de egentlige Havneindtægter vel op over 1600 Daler, men de store Udbedringer gjorde det dog nødvendigt at optage et Laan paa 6000 Daler²³⁷). Havnen var alt andet end en lukrativ Forretning, men som set ansaa man dens Anvendelighed for absolut nødvendig for Byens Næringsliv. Derfor hændte det, at Borgerskabet skød Penge sammen til dens Reparation²³⁸), og derfor gjorde man sig de idelige Anstrengelser for at holde den i nogenlunde Stand. De Mænd, der stod for Styrelsen af den, saa dens Betydning.

Det daglige Tilsyn med Havneforholdene førtes af Havnefogden. Han skulde som tidligere sørge for, at Bolværker og Broer holdtes vedlige saa

²²⁶) A. a. 252, 1738 ¹¹/₄, Aa. B. A. ²²⁷) Forsk. Reskripter. ²²⁸) Aa. St. A., 1916, S. 80—110 pass. ²²⁹) Reskript 1735 ⁴/₃, ²³⁰) A. a. 252, 1739 ⁴/₉, Aa. B. A. ²³¹) Anf. St. 1742 ²⁰/₆. ²³²) Anf. St. 1792 ²⁴/₇. ²³³) Hbz. III, S. 312 f. Reskr. 1738 ¹¹/₄. ²³⁴) Reskr. 1745 ¹⁹/₆, Rothes Reskripter I, S. 552. Jvfr. Sejr, anf. V., S. 78. ²³⁵) Pontoppidan IV, S. 100 og Jonge, S. 667. ²³⁶) Havneregnsk. 1738—98, Protokol Litra C. og Oppebørselsbog 1790—99, Protokol Litra D. Aa. H. A. ²³⁷) Begtrup, anf. Værk V, S. 557. ²³⁸) Stiftsrelationerne 1735, R. A.

godt som muligt, overvaage Sejladsen i Havnen og Kørselen paa Bredderne, i det hele hævde Orden. Forseelser var det hans Pligt at melde til sine Overordnede, Havneinspektørerne. Bøderne skulde han indkræve, og $\frac{1}{3}$ af dem skulde han selv have »for des bedre at blive lønnet for hans Umage«²³⁹). Folk, der forsaa sig mod Havneartiklerne, maatte han ikke skaane, for »at

Aarhus ældste eksisterende Toldbod, nu i Den gamle By.

Emanuel Sejr: Aarhus Havns Historie.

deslige letsindige Mennesker kan vorde ertappet paa det den hidindtil saa uforsvarlige Misbrug kan vorde hæmmet og Havnen conserveret«²⁴⁰). — At meget afhang af ham er set under Omtalen af Litsenbrødrene ovenfor. Indtil 1807 skulde der kongelig Konfirmation paa hans Bestalling²⁴¹).

Havneinspektørerne udgjorde Havneinspektionen. De var fem Mand, nemlig et Medlem af Magistraten, Byens Vejer og Maaler, en af de bedste Købmænd samt to Skippere, der ikke mere sejlede. Ingen blandt saadanne Mænd kunde undslaa sig for at blive Havneinspektører, og den, der blev det, havde Forpligtelse til at være det i det mindste i tre Aar. Havneinspektionen skulde paase, at Havnen holdtes vedlige, og fremsætte Forslag til Forbedring af den.

²³⁹) A. a. 251, 1738 $\frac{11}{4}$. ²⁴⁰) Anf. St. ²⁴¹) Reskript 1807 $\frac{30}{6}$, jvfr. 1670 $\frac{3}{8}$ m. fl.

Inspektionen stod ogsaa for Havnens Kasse og leverede ved hvert Aars Udgang Magistraten et Havneregnskab²⁴²). Den største Indflydelse i Havnesager havde Magistraten næsten hele Perioden igennem. Indtil 1735²⁴³) bestyrede den disse under Kontrol af Stiftamtmanden, der stod som et Medlem mellem Magistraten og Kancelliet. Fra da af tog Kommercekollegiet sig af det meste Havnevæsen, indtil det i 1739 blev Marineintendantens Sag. General-Landets-Havne-Kommission styrede i sin korte Levetid 1746—47 alt Havnevæsen i Kongens Riger og Lande fra Elben til Nordkap, men derefter fik Stiftamtmanden atter Tilsynet med Magistratens Havnestyrelse, en Tid under Rentekammerets, en Tid under Generaltoldkammerkollegiets Overbestyrelse²⁴⁴).

Havnefoged, Havneinspektion, Magistrat, Stiftamtmand med flere Myndigheder var nok til at tage sig af Havnens Sager. Alle disse Myndigheder viste til enhver Tid ivrig Omhu for Havnens Forhold. Utrætteligt repareredes og udbyggedes, saa meget som Riis Skov og Havnens Kasse kunde holde til eller endda noget mere. Gennem Krisetider og Krigstider, gennem Fattigdom og Vanskeligheder naaedes dertil, at Indsejlingsforholdene ændredes afgørende i meget heldig Retning, da Tiderne bar med omkring 1800. Aarhus hørte op med at være sørgeligt berømt for sit Minde, sin frygtede Indsejling. Mindets Omdannelse indleder en ny Tid i Havnens Historie.

IV. MINDEHAVN OG MOLEHAVN

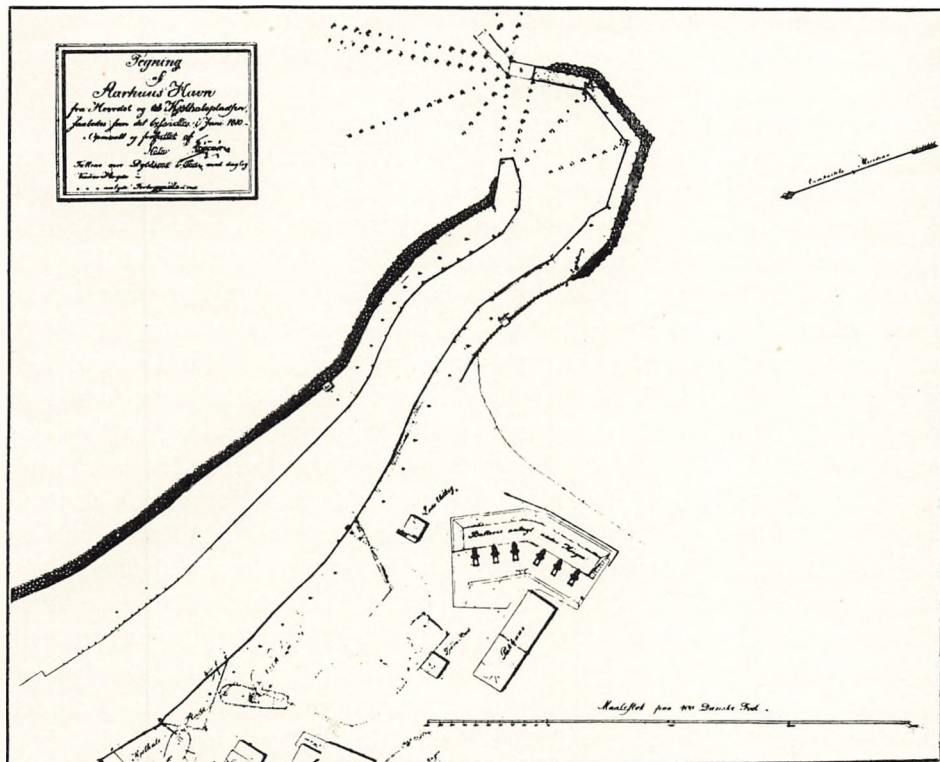
Den gamle Ankerplads Reden uden for Mindet benyttedes efter 1807, men mindre og mindre, efter som den paabegyndte Mole voksede længere og længere ud. I ugunstigt Vejr kunde Skibe ligge i Læ af Molen og derved i større Sikkerhed end paa den gamle Red, og i Almindelighed kunde de hjælpes ind gennem Mindet eller til Kaj ved Revets Nordside, selv om Blæsten var stærk. En egentlig Yderhavn var Vandarealet bag Molen dog ikke, før en Stenskærm og derefter en ny Mole i Aarene 1845—47 blev stukket ud neden for Skolegyde og med Retning omtrent mod den ydre Moles nordligste Punkt²⁴⁵). Dette Vandareal, der blev den første Yderhavn, den nuværende Inderhavn, kunde for Tiden 1807—47 passende kaldes Molehavnen.^{*)} Mindehavnen var i sin Tid som i den foregaaende en egentlige Havn, mens Molehavnen var en Slags Hjælpehavn, der langsomt voksede sig bedre og bedre ved Molens Forlængelse.

Flere Kort i Havnens Arkiv illustrerer Havnearbejdet. Fra 1807 førtes Molen længere ud i forskellige Ryk, naar Havnen havde Penge og Mate-

²⁴²) A. a. 251, 1738 ¹¹/₄. ²⁴³) Reskript 1670 ³/₈ og 1735 ⁵/₁₂ m. fl. ²⁴⁴) Reskript 1747 ²³/₁₀ og Skrivelse 1747 ¹⁰/₁₁, A. a. 262, jvfr. D. b. 6., 1742 ²¹/₂, Aa. B. A. Meddelelser fra Rentekammerarkivet. 1878, S. 79 f. ²⁴⁵) Fortegn. over til hvilken Tid de forskellige Bolværker, Moler og Stændæmninger i Aarhus Havn ere byggede. Aa. H. A. (Aarhus Havns Arkiv).

^{*)} Nu kaldes den Bassin I.

rialier til Udvidelse, hvad den ikke paa alle Tidspunkter havde. Hver Gang en projekteret Forlængelse var fuldført, var der Glæde over Resultatet. Det daarlige Ry, som Indsejlingen gennem lange Tider havde haft, søgte man at komme til Livs ved reklamelignende Erklæringer. Saaledes udtalte Havne-

Aarhus Havnemunding efter Kort fra 1810 med Batteri fra Krigstiden, Pakhus, Tjærebod, Køhalingsplads og Lodsudkig. Mellem de to sidste Ting er det senere udgravede Bassins Plads antydet.

Kortet i Havnens Arkiv.

kommissionen i 1812²⁴⁶), at Havnen nu var stærkt forbedret, og at ingen af Uvidenhed eller Misundelse, som man havde grundet Formodning om, at mange nærede, burde have »feilende Meninger« om denne Havns Forfatning. Til Belysning af Situationen fremdroges samtidig den Udtalelse fra »40 af Byens Handlende og Skibsrhedere, Qvægghandlere og Skippere«, at der var en vældig Forskel paa nu og før; mens det 10 Aar tidligere ofte var Tilfældet selv ved Højvande, at Færgesmakker og andre Fartøjer paa 6 Fod i Dagevis hverken kunde komme ind eller ud og derfor var udsatte for Faren ved at ligge paa aaben Red, saa var det nu saaledes, at selv Skibe paa 9 og

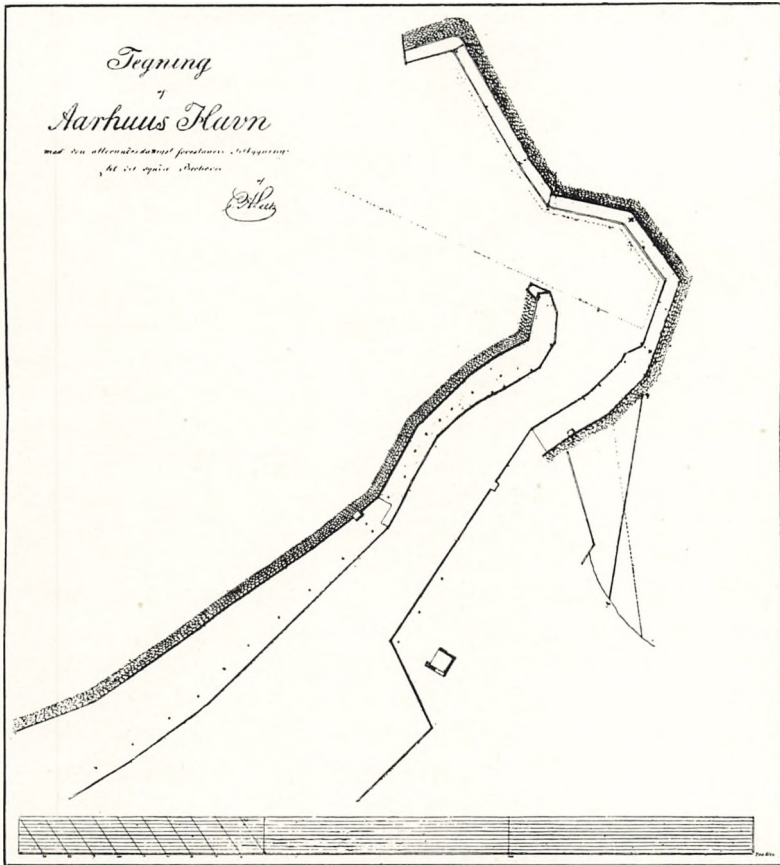
²⁴⁶) Emanuel Sejr: Træk af Aarhus Havns Historie. 1937, S. 17f.

10 Fods Dybgaende ofte kunde besejle Havnen og Færgesmakkerne altid. Kort sagt: Besejlingen var lettere og sikrere og mulig for flere Skibe. Havnen var god. Men det gode varer ikke altid længe. Mens Molen byggedes ud, stod Mindehavnen og faldt sammen. I 1814 var 80 Alen af det sydlige Bolværk skredet ud paa Strækningen fra Lodshuset og opefter, og de næste 40 Alen var paa Nippet til at falde. Noget maatte altsaa gøres ved den Sag. Det laa lige for at forny Bolværket paa det gamles Plads. Men Havnekommissionen fik den Tanke at udvide Mindehavnen med et Bassin, der hvor Bolværket skulde fornyes alligevel. En Henvendelse til Canal-, Havne- og Fyrdirektionen herom blev dog ikke straks imødekommet. Direktionen vilde vide Besked med Merbekostningen ved Gennemførelsen af den ny Plan og Havnekommissionens Mening om, hvordan Pengene skulde skaffes. Kommissionen svarede, at 200 Alen Bolværk maatte bekostes i Stedet for 120, men at man saa til Gengæld kunde faa et Bassin »af saadan Størrelse, at deri kunde rummes 15 à 16 Fartøjer fra 7 til 20 Læsters Størrelse, og at Dybden med daglig Vande vil blive omtrent 7 Fod«, vel at mærke naar Bassinet først opmudredes til denne Dybde; men selv uden denne Opmudring vilde det kunne »afbenyttes til smaa Jagter, svenske Baade og deslige Fartøjer, som ikkun stikke lidet i Vandet«²⁴⁷). Hvad Pengene angik, mente Havnekommissionen, at Havnekassens Beholdning og de Indtægter, der kunde ventes, i den Tid Arbejdet stod paa, kunde dække de fleste af Udgifterne, medens Salg af overflødige Træer i Riis Skov kunde bringe Kassen de manglende Beløb, forudsat at Stiftamtmanden vilde samtykke i en saadan Anvendelse af Træerne. Da Direktionen saa, at Havnekommissionen havde gennemtænkt Spørgsmaalene og kunde anvise Udveje til Arbejdets Gennemførelse, gav den Tilladelse til, at Bassinudgravningen blev begyndt under Kommissionens An- og Tilsvar for Havnens virkelige Forbedring og for eventuelle Følger af Nyindretningen²⁴⁸).

Bidragende til Fremkomsten af Havnekommissionens Plan om Havneudvidelse med et Bassin var, at Havneindtægterne var stigende og meget høje. Inden Udgravningen begyndte i 1815, havde det vist sig, at Havneafgiftsindtægten var mere end dobbelt saa stor som i 1812 og mere end tre Gange saa stor som i 1807²⁴⁹). Men fra 1815 sank den. Der var derefter Grund til at holde Udgifterne nede. Bortset fra nødvendige Bolværksreparationer var den væsentligste Bekostning i de følgende Aar Mindebroens Ombygning, der medførte den store Udgift 4200 Daler²⁵⁰). Dybden holdtes som det vigtigste bedst i Orden. I 1822 kunde Skibe af 9 Fods Dybgaende uhindret gaa ind²⁵¹). Men hverken Opmudring eller Bolværksreparation var i Længden nok at nøjes med. Fra 1825 førtes Molen længere ud²⁵²). Foreløbig hjalp det

²⁴⁷) Aarhus Havns Brevkopibog 1814 ²⁰/₆, Aa. H. A. ²⁴⁸) Stiftamtets Skrivelse til Havnekommissionen 1815 ²²/₁, Aa. H. A. ²⁴⁹) Liste over Havneafgifter, Pakken Havnens Historie, Aa. H. A. ²⁵⁰) Havnekommissionens Forhandlingsprotokol 1817 ²⁹/₄, Aa. H. A. Jvfr. Sejr, anf. V., S. 20. ²⁵¹) Grøn Mappe i Pakken Havnens Historie, Aa. H. A. ²⁵²) Anf. St.

dog ikke meget paa Dybden. Endnu 1830 regnedes, at Skibe over 9 Fods Dybgaende normalt ikke kunde løbe ind, og under haard Paalandsvind, der medførte Lavvande og stærk Søgang, var Indsejling stadig farlig, saa meget mere som der i saadant Tilfælde var for lidt Svingerum og Læ. — Kanal-

Kaptajnløjtnant Leths Forslag til Forlængelse af søndre Broarm 1830.
Aarhus Havns Arkiv.

Havne- og Fyrinspektøren, Kaptajnløjtnant Leth, foreslog da at forlænge »den søndre Broarm« med 54 Alen, hvorved man vilde komme ud paa 11 Fod Vand og desuden indvinde saa megen Plads, at Faren ved Indsejling vilde forringes betydeligt, samtidigt med at Havnen kunde slippe for Op-hobning af Tang og Sand, der hidtil havde været generende. En dobbelt Flaademuddermaskine og et Bolværk paa Havnens søndre Side maatte samtidig bekostes. Det hele skulde uden Vanskelighed kunne skaffes, da Havnen havde baade en stor Formue og gode Indtægter. To Aar senere var Planen realiseret²⁵³).

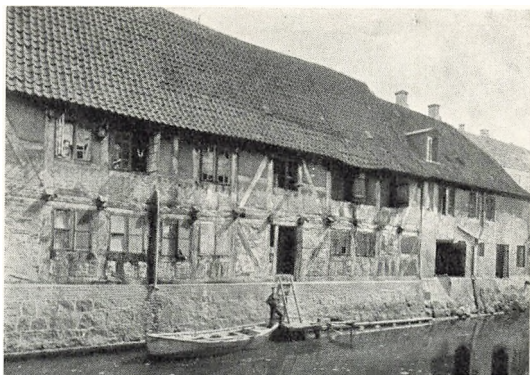
²⁵³) Anf. St. Leths Plan af 1830, Aa. H. A.

Havnen var nu velhavende og i god Udvikling. De økonomiske Krav, der nu og da foraarsagedes af Uvejr, honoreredes med en Beslutsomhed, der førte til yderligere Styrkelse af Havnen som Helhed. — En skrækkelig Storm af Nordøst den 20. December 1835 ødelagde en Række Bolværker og Haver langs Søen, kastede store Sten op over Havnens Nordside, rev dybt nedrammede Pæle og Ankere ud og spredte Bjælker og Tømmerstokke vidt omkring; næsten hele Revet overskylledes²⁵⁴). — Havnekommissionen fik en Opgave ekstra: at overvinde Skaden; men den gik videre og paatog sig yderligere en Opgave: at udvide Havnen stærkt. Snart havde den Planerne i Orden og forskellige Kort udarbejdet, saa Borgerskabet kunde indbydes til Drøftelse af Sagen²⁵⁵). Resultatet blev, at Kommissionen fortsatte Udbygningen i hurtigere Tempo end før. Et nyt Molestykke, paa 220 Alen, sattes under Arbejde i 1836, og Aaret efter stod det færdigt med »en ydre Taliet af Basis 3½ Gange Højden«²⁵⁶), mens Bolværker var ført saa langt ud, at Skibe, der stak 14 à 16 Fod, kunde lægge til²⁵⁷). Mange Kræfter havde været virksomme for at naa saa vidt. Med Kommercekollegiets Billigelse og under Havnekommissionens Kontrol havde Ingeniører ledet Aarhusarbejderes Baksen med Pæle fra Riis Skov og Sten fra forskellige Strande. Stenfiskere fra Ebeltoft, Gilleleje, Kerteminde og mange flere Steder fik Leverancer til Molerne i Aarhus²⁵⁸). Der var tydelig Travlhed uden for Mindet. Og Resultatet syntes godt.

Aarhusianere begyndte at blive imponerede af deres Havn, hvad følgende Citat kan vise. »Et Menneskeværk af den Art, som det nye Anlæg ved Aarhus Havn, fortjener i Sandhed en offentlig Omtale. Smukt er Synet, som det lige saa skjønne som nyttige Arbejde, Havnens Forlængelse af 75 Favne beundringsværdige, klippefaste Steenmulie med dens smukke og durable Bol- og Rækværk frembyder«²⁵⁹). Ved samme Lejlighed rostes baade Havnekommissionen og Entreprenørerne. Der har været Grund til det. Arbejdet kom inden længe til at staa sin Prøve. En vældig Novemberstorm voldte stor Ravage paa private Bolværker, og det ny Havneanlæg led en Del, men skønt »Stene saa svære, at fire Mands Kræfter behøves for at løfte dem«, blev slynget op af Bølgerne og sønderslog Lygtehuset paa den yderste Pynt, tog Molen slet ikke nogen faretruende Skade. Dens Basis var stadig i Orden, og det havde vist sig, at den kunde beskytte Skibe, der ankrede op inden for den²⁶⁰). Og som Østenstormenes Kraft var brudt, var Tilsanding blevet en mindre Gène. Men som Havnen blev bedre, og Tiderne trak sig i Lave, blev Besejlingen større og Mindehavnen derfor for lille som Havnebassin. Da tilmed det uheldige Tilfælde indtraf, at Nordenstorm i Forbindelse med Højvande slog Søer ind over Kajen paa Revet, saa Varer blev ødelagt, trængte

²⁵⁴) Aa. St. 1835 22/12. ²⁵⁵) Aa. St. 1836 22/1. ²⁵⁶) Pakken Havnens Historie, Aa. H. A. 257) Aa. St. 1837¹³/10. ²⁵⁸) Havnens Copie-Bog 1836—56 passim, f. Eks. S. 67 ff., jvfr. Havne-regnskaber passim, Aa. H. A. ²⁵⁹) Aa. St. 1837 13/10. ²⁶⁰) Aa. St. 1837 2/11 og 1/11.

Spørgsmaalet om mere Kajplads sig paa. Byraadet var opmærksomt paa Sagen og fremstillede den for Kong Christian VIII, da han paa sin Kroningsrejse gæstede Byen i 1840²⁶¹). Og ikke mindre end 51 Skibsredere, Købmænd og Skibsførere tilsendte 1841 Magistraten et Forslag til en Havneudvidelse, som viste sig at være Genstand for stor Interesse²⁶²). Kommercekollegiet havde i 1843 ikke mindre end fire Planer om Havneudvidelse i Aarhus til Behandling. Foreløbig begyndtes derpaa nogen Tovtrækning om, hvordan Udgifterne skulde fordeles. Kollegiet kunde vel tænke sig, at Staten skulde give Laan til Arbejdets Udførelse, men kun mod 6 % aarligt i Renter og Afdrag og desuden Kommunens Garanti for Opfyldelse af de Forpligtelser, den indgik²⁶³). Kommunalbestyrelsen mente, at Staten dels burde give Tilskud og dels ikke burde have 6 % i Renter og Afdrag af et Laan, men at dette burde amortiseres over et længere Tidsrum, da det mest vilde komme vordende Generationer til gode; og endelig ønskedes fuld Klarhed over, hvor stor en Sum Kommunen skulde garantere for²⁶⁴). Det viste sig for en Havneudvidelse til 45000 Daler at blive den Del af Beløbet, Havnen ikke selv havde, nemlig godt 30000 Daler, og den Sum kunde dog ikke laanes af Staten, med mindre det først viste sig umuligt at rejse den andetsteds²⁶⁵). Det viste sig vist umuligt, for i 1844 indbød Magistraten til Raadstueforsamling til Drøftelse af Spørgsmaalet om, hvorvidt Kommunen skulde garantere for Laan af den nødvendige Kapital, eller Havnen forblive, som den var²⁶⁶). Raadstueforsamlingen fraraadede Laan til en Udvidelse, der ikke var tilstrækkelig. Ved den paatænkte Udvidelse, som Kollegiet bifaldt, vilde kun naas en Dybde af 14—15 Fod. Men en Udbygning af Molen til 17—18 Fods Dybde burde Aarhus forlange og saa til Gengæld garantere Omkostningerne uanset Størrelsen paa disse. Lettere Besejling, større Kajplads, Rummelighed og Sikkerhed i Havnen var det, man ønskede, og Havnens Indtægter ansaas for saa gode og sikre, at der stadig kunde regnes med et aarligt Overskud. Der var Stemning for den bedste og dyreste Plan, der var bedre end Havnekommissionens og langt bedre end Kollegiets oprindelige. Raadstueforsamlingen havde stivet Magistraten af. Byen selv tog Risi-

Den gamle Toldbod mod Aaen.

af et Laan, men at dette burde amortiseres over et længere Tidsrum, da det mest vilde komme vordende Generationer til gode; og endelig ønskedes fuld Klarhed over, hvor stor en Sum Kommunen skulde garantere for²⁶⁴). Det viste sig for en Havneudvidelse til 45000 Daler at blive den Del af Beløbet, Havnen ikke selv havde, nemlig godt 30000 Daler, og den Sum kunde dog ikke laanes af Staten, med mindre det først viste sig umuligt at rejse den andetsteds²⁶⁵). Det viste sig vist umuligt, for i 1844 indbød Magistraten til Raadstueforsamling til Drøftelse af Spørgsmaalet om, hvorvidt Kommunen skulde garantere for Laan af den nødvendige Kapital, eller Havnen forblive, som den var²⁶⁶). Raadstueforsamlingen fraraadede Laan til en Udvidelse, der ikke var tilstrækkelig. Ved den paatænkte Udvidelse, som Kollegiet bifaldt, vilde kun naas en Dybde af 14—15 Fod. Men en Udbygning af Molen til 17—18 Fods Dybde burde Aarhus forlange og saa til Gengæld garantere Omkostningerne uanset Størrelsen paa disse. Lettere Besejling, større Kajplads, Rummelighed og Sikkerhed i Havnen var det, man ønskede, og Havnens Indtægter ansaas for saa gode og sikre, at der stadig kunde regnes med et aarligt Overskud. Der var Stemning for den bedste og dyreste Plan, der var bedre end Havnekommissionens og langt bedre end Kollegiets oprindelige. Raadstueforsamlingen havde stivet Magistraten af. Byen selv tog Risi-

²⁶¹) Aa. St., flere Numre sidst i Juli 1840 samt 1928 ²⁰/₅. ²⁶²) Aa. St. 1842 ¹/₁. ²⁶³) Stiftamtets Skrivelse til Havnekommissionen af 1843 ²⁹/₃, Aa. H. A. ²⁶⁴) Deliberationsprotokol 1843 ³/₅, Aa. B. A. ²⁶⁵) Stiftamtets Skrivelse til Havnekommissionen 1843 ⁸/₆, Aa. H. A. ²⁶⁶) Aa. St. 1844 ²⁵/₅.

koen. Saa approberede Kommercekollegiet Havneudvidelsen. Først blev den foran omtalte Stenskærm bygget skraat ud for Skolegyde, og derefter den første nordre Mole, der nu kaldes Midtermolen. Til Aflastning af Mindehavnen havde Byen faaet et Havnebassin, der var langt større. Med Moleforlængelserne efter 1807 og Opførelsen af en nordre Mole var en ny afgørende Ændring til det bedre opnaaet. Aarhus havde bygget en Havn i Havet, den Havn, som siden da er bygget større og større. — Udgifterne til Molehavn og

*Havnebygning omkring Midten af det 19. Aarhundrede.
Efter Maleri af Chr. Blache. Den gamle By.*

Mindehavn gik mest til Nybygning. Men Vedligeholdelsesudgifter var der hvert Aar. Gang paa Gang kunde »Aarhus Stiftstidende« berette om Beskaedigelser af Bolværker, naar Storme fra Øst havde suset over Højvande, og forskellige Havnesyn²⁶⁷) og Havneregnskaber illustrerer Ødelæggelserne med al ønskelig Tydelighed. Men Reparationer og Udvidelser var ikke ene om at bevirke Udgifter. De aarlige Havnesyn, der gerne foretoges først i Februar, fortæller baade om Havnens hele øjeblikkelige Tilstand og om Reparationer foretaget i det foregaaende Aar, og de laa til Grund for de aarlige Indberetninger til Kommercekollegiet om Havnesituationen i Aarhus. Baade Havnesyn, Havneindberetninger og Havneregnskaber rummer da en Righoldighed af Oplysninger til Havnens Historie og en Mængde Enkeltheder om Havneudgifter. Til Illustration fremsættes nogle Punkter af Havnesynet 1837²⁶⁸). Det siges deri, at sidstafvigte Aar var Mindebroen optaget og en ny opført,

²⁶⁷) Havnens Copie-Bog 1836—56, passim, Havneregnskaberne (der findes tilbage til 1738), passim, Aa. H. A. ²⁶⁸) Havnens Copie-Bog 1836—56, S. 62f., Aa. H. A.

solid og godt bygget, dog med den Indskrænkning, at Brolægningen paa Broen var maadelig; den var »kuns brolagt med smaa runde Sten«, hvad der kunde have til Følge, at Vand kunde trænge igennem og opraadne Broens Træværk. Søndre Havneholes Forlængelse var en Stenopfyldning mellem Bøge- og Egepæle; paa den indvendige Side var der Afviserpæle beslaaet med Jernplader. Yderst var det midlertidige Fyr med rødt Skær anbragt. Skønt Molearbejdet ikke var fuldført, havde Vinterstormene ikke kunnet

Fra Bygningen af Bassin I i 1840erne.

Efter Akvarel af Fr. Visby i Den gamle By. Den nuværende Toldbod ligger omtrent, hvor de 2 Drengestager en Tømmerflaade frem.

gøre det nogen egentlig Skade. Ved den nordre Side var det Stykke Bolværk, »som Stormfloden i December 1835 nedbrækkede«, erstattet med et nyt. Dettets Egetræspæle var godt forankrede ind i Grunden; Molen var solid og durabel. Der var opført et nyt Bolværk paa 32 Alen »ved den indtagne Plads ved den søndre Side«, hvor Søen havde undergravet Grunden ved Batteriet. Ved Mindebroen var et 58 Alen langt Bolværk af kløvede Sten faldet ned og erstattet af et solidt nyt Bolværk. Ved dette var anbragt en Nedgangstrappe med en Gangbro uden for, »hvorved Baade bekvemmelig kunne anlægge og forhandle Fisk etc.«. Til Nedgangstrappen, der ikke var færdig, vilde blive anvendt hugne Sten. »Noget fra den Trappe er anbragt en Kasse, som staar i Forbindelse med Aaen, til tvende Pomper at bruges i Ildebrands Tilfælde«. En Strækning af Bolværket paa den søndre Side er blevet forsynet med »en furre Forhudning«. Dybden ved daglig Vande fandtes ved Indløbet at være 10 à 10½ Fod faldende med ½ Fod til hen mod Lods-

huset og højere oppe i Havnen til 9 à 8 Fod; langs den ny Mole var 11—14 Fods Dybde. Skibsbyggepladsen var for Størstedelen indhegnet med Grundmur. Det gamle Toldbodpakhuis var nedbrudt, men dets Plads ikke planeret. »Slæbestedet findes noget brøstfæddig«, sagde Synsmændene; de foreslog at give det »en anden Retning mod Udløbet imod Sydøst, hvorved der vilde være mere Løberum for Skibe«. Paa begge Sider af Mindebroen var ny Bolværker samt Rækværker og Brolægning i god Stand. Derimod var Kørevejen paa den nordlige Side som sædvanlig i en maadelig Forfatning, og »da Søen jævnlig skyller over, kan den rimeligvis ikke holde sig uden at være brolagt«, hed det.

I Almindelighed havde Havnen nok at tage sig af. Brolægning maatte holdes i Orden hvert Aar. I 1837 indhentedes Overslag over Udgifterne »til en ny Kørevej paa Nordsiden af Aarhus Havn, enten med en macadamiseret Bane eller en Brolægning med tildannede Brosten«. Kørevejen havde hidtil ikke været af fast Materiale, blot var det yderste Stykke belagt med Planke²⁶⁹). Fortøjningspæle skulde være til Afbenyttelse, Bøjer være udlagt, et Materialehus forefindes, Plads til Skibsbygning, Fortøjning og Kølhaling skulde der sørges for²⁷⁰). Mindebroens Vedligeholdelse paahvilede Havnen, der havde store Bekostninger paa den i 1817 og 1836²⁷¹), som set. En Art Garanti for det hele var Havnebatteriet lige Syd for Mindehavnens yderste Del. Det skulde dundre, naar Kongen kom, men især holde Fjender paa Afstand²⁷²). Havnebatteriet var en Afløser af Batterier i Forbindelse med de tidligere Cordegaarde, og det var styrket i Anledning af den engelske Krig 1807—14. Det Lodshus, der fra 1805 erstattede et ældre, virkede som Fyr, da der oppe i dets Spir var anbragt en Lampe²⁷³). Den gamle Toldbod, der flere Gange er nævnt, benyttedes til 1838, da Frederik VI's ny Toldbod toges i Brug.

Redskaber af enhver Art til Benyttelse i Havnen var til Raadighed. I Tilknkning til hvert Havneregnskab²⁷⁴) findes Lister over Inventar og Materialier. Til Illustration af Havnetjenesten og Havnearbejdet nævnes her Ting som Stenkløver med og uden Stager, Takkelager med Kopser, Pighager, Jernbor, Tanggrebe, Jernkofødder, Mukkerter, Spader, Hakker, Skovle, Hjulbøre, Rendebukke, Rambukke, Bøjer, Muddermaskiner med Tilbehør, Kraner, Trosser, Gangspil, Ankere, Varpankre, Jernladestokke med Fingerpinde, Kobberlygter, Haandlygter, Vippestang med Sko, Bjælker, Pæle, Buller, Beg, Gullandstjære og sidst blandt det hele som Prikken over Iet: Havnefogdens Messingskilt. Har Tingene været i lige saa god Orden som Listerne over dem, saa har der ikke været Grund til Klage. Udelt Tilfredshed var der dog ikke, baade Lodser og Lygter blev Genstand for Kritik.

²⁶⁹) Havnens Copie-Bog 1836—56, S. 59, Aa. H. A. ²⁷⁰) Havnereglement 1799 ¹⁶/₁₂, 1816 ¹⁰/₂, jvfr. Havnekommiss. Forhandlingsprot. 1800 ²⁶/₂, 1816 ²⁴/₄ og A. 72, Punkt 7, Aa. B. A. ²⁷¹) Havnekommiss. Forhandlingsprot. 1817 ²⁹/₄, Aa. H. A., jvfr. ovenfor. ²⁷²) Aa. St. 1836 ²²/₆. ²⁷³) Begtrup, anf. V., S. 557, jvfr. 563. ²⁷⁴) Havneregnskaberne alle i Aa. H. A.

Forskellige Midler til at lette og sikre Besejlingen maatte forefindes. Havnefyre var der flere af. Fra tidligere Tid var der et ved Mindehavn, og yderst paa Molen skinnede fra 1836 et rødt Lys fra en Lygte med røde Ruder²⁷⁵), for at det ikke skulde kunne forveksles med Lyset i Gaderne. »I Førstningen havde denne Lygte og dens Lampe vel nogle Mangler«, der dog snart blev afhjulpne, saa Lygten, der kun var »et midlertidigt Fyr«, 3 Maa-

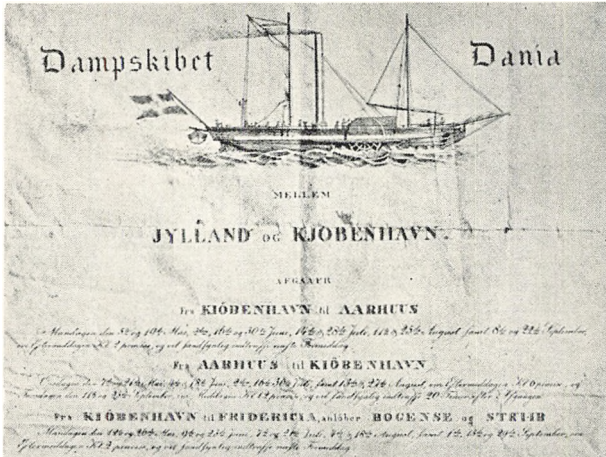

Aarhus Toldbod 1838—68.
Aarhus Havns Arkiv.

neder igennem ikke gik ud, skønt det tit var daarligt Vejr. Baade Mindefyret og Molefyret var Lampefyre, der kunde ses i 10—15 Kilometers Afstand²⁷⁶). Desuden var der saakaldte Fyre paa Lodshuset. Nærmere beset var det dog kun »simple Lamper uden Reverberer«, og de blæste let ud, hvad ogsaa Fyret paa Havnehovedet undertiden gjorde²⁷⁷). Tilfredsstillende var Fyrens Virkning ikke altid. En Martsaften i 1837 naede Dampskibet »Dania« efter en haard Rejse i Modvind fra Kalundborg næsten til Aarhus Havn Kl. 11 ½, men noget Fyr var ikke at se, og Snebyger hindrede derfor Indsejlingen, saa meget mere som Kaptajnen ikke kunde regne med, at Lodserne havde observeret Skibet og vilde komme til Hjælp. »Dania« gik da i Læ under Mols, hvor det Dagen efter laa til Ankers under en hylende Storm, mens en

²⁷⁵) Aa. St. 1837 ¹³/₁₀. Havneregnskab. ²⁷⁶) Havnens Copie-Bog 1836—56, S. 69 f. og 62 f., jvfr. Aa. St. 1837 ³¹/₁₀. ²⁷⁷) Aa. St. 1837 ⁸/₄.

Række ærgerlige Passagerer skrev en hvas Kritik, som en Dag senere var at læse i »Aarhus Stiftstidende«. Det hed deri: »Vi mene derfor at have den højste og billigste Grund til at udtrykke vor Harme mod en saadan utilgivelig Forsømmelse fra Havnekommissionens Side, idet vi istedetfor at have kunnet endt vor Reise sidste Nat nu haver holdt Søen det øvrige af Natten og under megen Fare og Besværlighed have kuns lidet Haab om at komme ind i Aarhus Havn i Dag, da Stormen er tiltaget, og Vinden bærer lige paa Havnen. Havde Fyret været tændt i Aftes, havde vi sikkert kommet ind, da

Fartplan for Dampskibet »Dania» 1827.

Søfartsmuseet paa Kronborg.

Efter I. C. Weber: Fra Hjulskibenes Dage. 1919, S. 147.

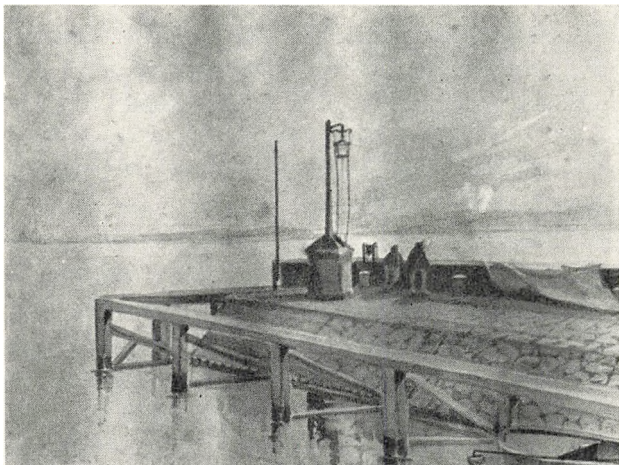
en Erklæring, der sagde god for Kommissionens Forhold²⁷⁹). Den vilde hævde, at baade det ældre og det ny Fyr »havde begge brændt den omkvæstionerede Tid og den hele Nat«, og at det blot var Snevejrets Skyld det hele. Men Kaptajnen holdt paa, at da han havde kunnet se baade Domkirken og andre Huse, havde han ogsaa kunnet konstatere, at Lygterne, som han sagde om Fyrene, ikke var tændte. Han endte med at foreslaa, at »Havnekommissionen, der i den senere Tid har gjort saa meget for at befordre en bedre Indsejling«, vilde søge for et Par ordentlige Havnefyre²⁸⁰). Havnekommissionen mente, at da Kaptajnen hverken ved Lanterner eller Skud havde søgt at henlede Opmærksomheden paa sin Ankomst, havde det ikke været hans Agt at løbe ind²⁸¹). Parterne stod stejlt over for hinanden. Endnu om Efteraaret nægtede Kaptajnen at betale Afgift til Lodserne²⁸²). Men i Oktober fortælles, at »til Efterretning for Indsejlingen er der ogsaa, foruden det ved Havnen værende Fyhr, anbragt paa Enden af den nye Steenmulie et rødt

Vejret paa den Tid var mindre heftigt og Vinden heel Norden. Idet vi have gjort opmærksom herpaa, haabe vi, at Havnekommissionen ei oftere vil udsætte Menneskers Liv for den største Fare«²⁷⁸). De vrede Mænds Ord skurkede fælt i Havnekommissionens Øren. Den henvendte sig til Politimesteren for at faa optaget Forhør til Sagens Klarlæggelse og skrev til Kommercekollegiet om Satisfaktion, som den kaldte det, eventuelt i Form af

²⁷⁸) Aa. St. 1837 21/3. ²⁷⁹) Havnens Copie-Bog 1836—56, S. 67 f. ²⁸⁰) Aa. St. 1837 1/4, jvfr. 31/3. ²⁸¹) Havnens Copie-Bog 1836—56, S. 69 f. ²⁸²) I. c., S. 73 f.

Fyhr²⁶³). Kan hænde har Vreden fra Marts skaffet det Resultat i Oktober, at det midlertidige, røde Fyr erstattedes af et permanent, da Moleforlængelsen var endt for denne Gang.

Det Reglement, der i 1750 gaves for »Lidsenbrødre, Lodser og Udroere«, og som det havde knebet noget med at faa tilfredsstillende overholdt²⁶⁴), gjaldt i Hovedsagen til 1836. Det mangesidige Hverv, som var dem paalagt, har syntes dem for omfattende. Den Dragertjeneste, der hørte med til deres Bestilling, men forekom dem for daarligt betalt, vægrede de sig tilsidst saa stærkt ved at udføre, at Magistraten opfordrede andre til at indtræde i et Dragerlav²⁶⁵). Drager-tjenesten skiltes ud fra det øvrige, som Litsenbrødrene fik Ord for at passe godt. Ogsaa dem havde Affæren med »Dania«s Opankring under Molsberørtilde, og Havnekommissionen erklærede da, at den havde »bestandig funden de nærværende Litsenbrødre, hvem Fyrenes Pasning er gjort til Pligt, saavel

Molefyret, som det saa ud i 1854.
Akvarel i Den gamle By.

derved som ved Vagtholdet og deres Tjeneste i det hele, meget paalidelige«, og den anmodede Stiftamtet om at foranledige, »at de erholder den fornødne Satisfaktion«²⁶⁶). Opfejning syntes den Part rimelig. Modparten var som set af en anden Opfattelse. Lodseriet nyordnedes omtrent samtidig. Der var 5 Havnelodser, af hvilke der til enhver Tid skulde være 2 paa Vagt. At lodse Skibe ind og ud, at hjælpe til ved Fortøjning og Forhaling i Havnen, kort sagt, egentlig Betjening af Skibe var nu deres Hverv, mens Betjening af Passagererne ikke var deres Sag.

Havnefogeden havde forskellige Opgaver. Han skulde paase, at Havneforordningen overholdtes. Som før var det strængt forbudt at kaste Affald i Aaen eller Havnen. Paa Foranledning blev dette indskærpet 1824²⁶⁷). At Baade tog Pladsen op, skulde hindres. Da Slæbestedet ved Handskemager Brams Hus ved Aaen fandtes opfyldt med Baade og andet, beordredes Slæbestedet rensat for Baadene og det øvrige; blev Ordren ikke efterkommet,

²⁶³) Aa. St. 1837 ¹³/₁₀. ²⁶⁴) Se S. 201 ff., jvfr. Reglement af 1792 ²⁵/₁₀ og Sejr, anf. V., S. 84 ff. ²⁶⁵) Aa. St. 1836 ¹⁴/₅. ²⁶⁶) Havnens Copie-Bog 1836—56, S. 70, Aa. H. A. ²⁶⁷) Reskript 1824 ²⁴/₇, jvfr. Reglement 1799 ¹⁰/₁₂ og Instruks 1842 ³¹/₃, i Havnens Copie-Bog, Aa. H. A.

skulde alt paa Pladsen betragtes som Hittegods²⁸⁸). Oplagsplads til Varer paa Havnens Grund skulde benyttes saaledes, at Reglementet overholdtes ogsaa med Hensyn til Tidsfristen²⁸⁹). Skibe, der ikke kunde gaa ud paa Grund af Isvanskeligheder, maatte der være Plads til. Jævnligt laa der i Havnen saakaldte indefrosne Fartøjer²⁹⁰). I Krigstiden 1807—14 optog undertiden et Priseskib Plads ved Kajen²⁹¹). Da Dannebrogsmænd Christian Bruun i 1842 afløste Jens Klog som Havnefoged, indskærpedes de gældende Havne-reglementer, og der gaves Havnefogden en ny Instruks²⁹²). For Havnekommissionen skulde han være den befalende i Havnen. Han skulde dirigere Skibene til og fra Kaj, saa de ikke skulde ligge hinanden i Vejen. Han skulde have Kommandoen over Litsenbrødrene eller Havnelodserne og tilholde dem »nøjagtigt at opfylde deres Pligter baade Nat og Dag med Fyrenes Pasning, Skibes Ind- eller Udloosning, Vagthold og Udkig«. Han skulde lade dem besørge Forhalinger i Havnen, Ankeres Udbringning eller Flytning, i det hele sørge for Havnetjenesten. Skulde nogen Lods vise »Overhørighed« mod Havnefogedens Befalinger, skulde Fogeden melde det for Havnekommissionen, der saa kunde foranledige den skyldige straffet. Havnefogeden skulde føre Journal over indkomne og udgaaende Skibe, og den skulde ligge til Eftersyn paa Lodshuset. Han skulde staa til Ansvar for Tilstedeværelsen af Havnens Inventar og Materialier, føre Tilsyn med Opmudring og Pramme og Pramarbejde og andet Arbejde. Han skulde forhandle med Skippere og paase, at Kørevejen og Kørselen til Kolonnade og Fortøjningsringene »ikke belemres«. Fra Frederiksbro til Havnens yderste skulde han ugentlig efterse Bolværker, Fortøjningspæle, Rendestensriste, Sandkister og holde Øje med, at ikke Møddinger og lignende laa saa nær Aaen, at Forurening af den fandt Sted. Der var nok for Havnefogeden at tage fat paa.

Ikke mindst vigtig blandt Havnefogedens Opgaver var det at faa indkrævet Afgifterne for Benyttelse af Havnen. I Lodshuset fandtes Taksterne opslaaet, saa enhver kunde kontrollere dem. Efter forskellige Forslag til Ændringer af Havnetaksterne i 1837 og 1838 indførtes et nyt Sæt Takster i 1842²⁹³). Af Havneindtægternes samlede Sum udgjorde de egentlige Skibsfartsindtægter oftest omved 75 %²⁹⁴). Skovindtægter, Slæbestedspenge, Acciseandel med flere Beløb udgjorde Resten. En Takstændring i 1806 havde bidraget til, at Indtægten steg stærkt til 1814, da de egentlige Havneafgifter udgjorde 9626 Daler mod 1972 i 1806 og 2915 i 1807. Bortset fra en forbigaaende Bedring i 1817 faldt Indkomsten stærkt i Efterkrigstiden fra 1815, til den i 1819 var nede paa 4231 Daler. Derefter steg den under gennemgaaende jævne Svingninger. I 1830erne var den oftest over 5000 Daler. Fra

²⁸⁸) Aa. St. 1815 7/1. ²⁸⁹) Havnekommissionens Forhandlingsprotokol 1800—1835, S. 14, Aa. H. A., jvfr. Reglement 1816 10/2. ²⁹⁰) F. Eks. Aa. St. 1815 20/1. ²⁹¹) Jvfr. Reskript 1809 4/2. ²⁹²) Havne-reglement 1799 10/12 og Tillægsreglement 1816 10/2 samt Havnens Copie-Bog 1842 30/3 og 31/3, Aa. H. A. ²⁹³) Havnens Copie-Bog 1836—56, S. 73 ff., 95 ff. og passim. Havnetakster fra 1806 og 1842, Aa. H. A. ²⁹⁴) Havne-regnskaber, Aa. H. A.

7170 i 1843 naaede Beløbet 11168 Daler i 1847. Bedrede Tider og Havneforbedring sporedes tydeligt i Indtægten²⁹⁵).

Besejlingen af Havnen paavirkedes af flere Vanskeligheder. Ikke blot Mangler ved Fyrvæsenet gjorde sig gældende. Især først i Perioden lagde

*Lodshuset i ny Skikkelse efter Ombygning.
Den gamle By.*

Vejret undertiden Hindringer i Vejen. Tronfølgeren Christian Frederik var blandt dem, der oplevede det. Da han havde afgivet sin Kongeværdighed i Norge 1814 og om Bord paa Briggen »Bornholm« sejlede til Danmark, søgte Skibet under ualmindelig haardt Vejr til Aarhus den 4. November, men maatte ankre op paa Reden, da Indsejlingen var for farlig. Ingen af Briggens Baade kunde føre ham i Land. En Sejlbaad gik da ud og hentede Hans kongelige Højhed²⁹⁶). Samme Aar havde nogle Mennesker været i Livsfare

²⁹⁵) Liste over Havneafgifter efter 1803, Aa. H. A. Havneregnskaber, der gaar tilbage til 1738, Aa. H. A. ²⁹⁶) H. T. 5. III, S. 449—52.

tæt ved Mindehovedet, men var blevet reddet af en dygtig Samsøskipper²⁹⁷). Men Besejlingsvanskelighederne mindskedes med Havneudbedringen. Under den engelske Krig holdtes Tallet paa besøgende Skibe nede af de engelske Plagerier til Søs, der begyndte allerede i Foraaret 1807. Muligvis omkring Halvdelen af Danmarks Skibe blev taget i Krigens 7 Aar²⁹⁸), saa Plagerierne var store. Til Gengæld førte Danskere undertiden et opsnappet Skib til Aarhus, hvor dets Skæbne kunde afgøres af den lokale Priseret²⁹⁹). De saaledes tilførte Værdier var store³⁰⁰), og Skibene, der kom til Havnen, var mange. Farten paa Norge nød godt af, at Regeringen assurede baade Skib og Ladning for fjendtlig Opbringelse, og skønt England skærpede Blokaden fra 1810, kom der i 1811 ikke mindre end 426 Skibe til Aarhus mod 261 i 1798, og omtrent lige saa mange Skibe var udgaaende³⁰¹). Som Havneindtægterne viste, var der Nedgang efter Krigen. Ikke alene kom der da færre Skibe, men Bestuvningen var ret ringe³⁰²). I 1826 sejlede 380 Skibe ud af Aarhus Havn. De rummede ialt 4471 $\frac{1}{2}$ Kommercelæster, hvoraf 1968 $\frac{1}{2}$ var ubestuvet³⁰³). Saa bedredes Forholdene. I 1829 kom 396 Fartøjer til Aarhus³⁰⁴). Fem Aar senere gik alene fra Aarhus til København 372 Skibe³⁰⁵). I 1834 sejlede ialt fra Aarhus 451 Skibe paa tilsammen 6818 Kommercelæster, af hvilke 2141 $\frac{1}{2}$ var ubestuvet³⁰⁶). Bestuvningsprocenten var da i 1834 69 mod 56 i 1826, og regnet efter Læster udgik 4676 $\frac{1}{2}$ fra Aarhus Havn i 1834 mod 2503 i 1826. Havneindtægterne fortæller paa deres Maade om stigende Transport, og de viser, at Fremgangen fortsattes³⁰⁷).

I Foraarstiden, naar Sejlsadsen satte ind, var Havnelivet livligt. En Skilddring fra Datiden kan vise det. »Vor Havn fremviste i Gaar et stolt Syn ved den Mængde Skibe, som laa der tæt sammenstuede indtil det alleryderste, og hvorfra der vajede mange fremmede Nationers Flag. Alene i Bassinet langs med den nye Havnemole laa der 26 store Skibe i een Række, og i Dag har man talt af store og smaa nogle og halvfjerds. Et saadant Liv som det, der for nærværende Tid finder Sted her i Havnen, kan man ikke mindes«³⁰⁸). Det var mange forskellige Slags Skibe, der kom. Det sidste ny var Dampskibe. Da Damperen »Caledonia« fra 1819 havde begyndt at pløje de danske Vande mellem Kalundborg og Kiel, voksede Interessen for den Slags Fartøjer. Til Kongen skaffedes et Dampskib 1824, og Aaret efter købtes for privat Regning fra England et Skib »Dania«, der fra 1827 gik mellem København og jyske Byer og derfor jævnlige dampede ind i Aarhus Havn. Fra 1830 blev det sat ind paa Ruten Aarhus—Kalundborg, hvor det skulde be-

²⁹⁷) Aa. St. 1815 $\frac{20}{1}$. ²⁹⁸) M. Rubin: 1807—14, S. 434. ²⁹⁹) Reskript 1809 $\frac{1}{2}$ og 1814 $\frac{7}{7}$.
³⁰⁰) Rubin, anf. V., S. 352 f. ³⁰¹) M. L. Nathanson: Danmarks National- og Statshusholdning, 1836, S. 615. M. L. Nathanson: Danmarks Handel og Skibsfart, Penge- og Finansvæsen II, 1833, S. 288. ³⁰²) Stat. Tabelv., 3. Hefte, 1. Afd. ³⁰³) Stat. Tabelv., 3. Hefte, 2. Afd. ³⁰⁴) Nathanson, anf. St. ³⁰⁵) Nathanson: Danmarks National- og Statshusholdning, 1836, S. 622. ³⁰⁶) Stat. Tabelv. anf. St. ³⁰⁷) Havneregnskaber, Aa. H. A. ³⁰⁸) Aa. St. 1847 $\frac{3}{4}$, jvfr. 1838 $\frac{13}{4}$, 1815 $\frac{21}{3}$.

sørge en Del af Farten, en Opgave, det løste med Held³⁰⁹). Ogsaa andre Dampskibe viste sig i Ny og Næ i Havnen³¹⁰), og noget saa imponerende som et Jerndampskib saas her i 1840erne³¹¹). Disse tekniske Vidundere, som de synes at være, var ikke blot interessante at se og vigtige for Transport, men ogsaa af Betydning for Havneudviklingen og for Havnens Økonomi.

Om den kan det i Korthed siges, som det delvis vil være fremgaaet af det foregaaende, at den Perioden igennem bedredes langsomt og sikkert. Fra tidligere Tid havde Havnen en Gæld til Byen paa 1743 Daler. Dette Beløb blev eftergivet i 1820, mod at Havnen til Gengæld paatog sig fremtidige Bekostninger paa Mindebro³¹²). Der havde været nogen Uklarhed over Havnens og Byens gensidige Forpligtelser. Allerede tidligere havde Havnen afholdt Udgifter paa Mindebro, og længe havde Havnekommissionen kunnet betale de 1743 Daler. Havnekassens Tilgodehavende og Beholdning udgjorde allerede i 1800 over 3500 Daler, mens Udgifterne androg godt 1900 Daler og de samlede Indtægter godt 5400. Lige før Havneudvidelserne i 1805—07 var Kassebeholdningen 3500 Daler, men Arbejdet nødvendiggjorde et Laan paa 6000 Daler, som man haabede at kunne afdrage samtidig med, at Indtægterne steg, hvad man ventede, de vilde. Forventningen var rigtig. Den »publique Gæld« gik snart ned. I 1809 var den sunket til 5000 Daler og i 1810 til 3000. Men derefter ophørte Afdragene en Tid. Da den gamle Gæld paa 1743 Daler kom ud af Verden i 1820, stod Havnen dog med Formue, og i 1830 var Formuen ikke mindre end omved 20000 Daler³¹³). Udgifterne var store hele Tiden og gennemgaaende stærkt voksende, omend ikke saa stærkt som Indtægterne. De store Udgifter kom i Ryk, Indtægterne voksede ret jævnt. Regnskabsbalancen, der i 1800 var 5400 Daler, var i 1806 8400, i 1837 16000 og 1846 30000. De nævnte Aar var dem, i hvilke Udgifterne var særlig store, og derved kom Balancesummerne højt op. Til Belysning af Udviklingen af Havnen og dens økonomiske Evne er disse Tal gode. Havnen var blevet bedre og bedre og havde formaet mere og mere.

Det Havnestyre, der førte Aarhus Havn gennem denne resultatrige Udvikling, havde til Overledelse først Toldkammerkollegiet, fra 1811—16 Canal- Havne- og Fyr-Direktionen, derefter General-, Told-Kammer- og Commerce-Collegiet, indtil de gamle Havnesager i 1848 deltes mellem Indenrigsministeriet og Marineministeriet³¹⁴). Under Overledelsen stod Stiftsammanden og under ham Havnekommissionen, som dog ogsaa var under Indflydelse af Magistraten. Magistratsmedlemmet i Havnekommissionen var i denne Periode efter hinanden Borgmestrene Hviid, Schumacher og Fleischer, der alle synes at have været stærkt interesserede i Havnens Forhold. For-

³⁰⁹) Nord. Tidssk. 1888, S. 268. Aa. St. A. 1916, S. 111 ff., jvfr. Frdn. 1836 19/4. ³¹⁰) Aa. St. 1836 27/5. Aa. St. A. 1916, S. 114. ³¹¹) Historiske Meddelelser om Staden København. 1. VIII, S. 276. ³¹²) De eligerede Borgeres Deliberationsprotokol 1820 3/7. ³¹³) Havneregnskaber, Aa. H. A. Begtrup, anf. V., S. 557. ³¹⁴) Meddelelser fra Rentekammeret. 1878, S. 79.

bindelsen mellem Bystyre og Havnekommission styrkedes yderligere derved, at nogle af de eligerede Borgere ogsaa fik Sæde i Havnekommissionen. Blandt dem, der virkede kraftigst for Havnen, kan passende fremhæves Købmand, Agent Jens Røgind, der gennem mange Aar var Havnekasserer. I 1836, da han var 75 Aar, udtraadte han af Havnekommissionen og overleverede

Agent Jens Røgind.
Aarhus tekniske Skole.

Protokollerne til sin Efterfølger, Købmand C. Bentzen. Medens Købmand Laurits Jørgensen omkring 1790 havde forberedt Havneudvidelserne, blandt andet ved at faa samlet Stenmateriale, saa blev Agent Jens Røgind Manden bag Udvidelsesarbejdernes Udførelse, indtil han som gammel Mand kunde se Havneudbygningen inde i det faste Spor, som siden da er fulgt. Allerede 1806 kaldte Borgmester Hviid ham den forstandige Mand, der fortjente »at erindres for utrættelig Flid, Omhu og Virksomhed, saavel ved Havnearbejdet i Almindelighed, som ved ommeldte dens Forbedring i Særdeleshed«³¹⁵). Havnekommissionen som Helhed havde, som det vil være fremgaaet af det fore-

gaaende, været udsat for baade Ros og Dadel, mest dog det første, som rimeligt var. Initiativet til Ændringer kom oftest fra den, dens Lokalkendskab støttede dens Sagkundskab, og den havde Orden i Pengesagerne. Den var dristigere i sine Planer end Overledelsen og vandt mere og mere Støtte fra Borgerskabet. Den sidste af de Havneudvidelser, der er omtalt i nærværende Afsnit, blev særlig stærkt præget af Fremsyn og Dristighed, fordi Borgerskabet paa Magistratens Foranledning gik ind for den største Udvidelse. Den store, lokale Interesse for Havnen som betydningsfuld i højeste Grad for hele Byens Næringsliv, Magistratens Forstaaelse af Havnens Vigtighed og Havnekommissionens Dygtighed var de tre Faktorer, der var vigtigst for Aarhus Havns Fremgang. Resultatet af Datidens Havnepolitik kan vanskeligt agtes for højt. At Havnen i Havet sattes i Vækst, var Spiren til Byens Trivsel.

³¹⁵) Begtrup, anf. V., S. 557, jvfr. 563. Aarhus tekniske Skole 1828—1928. 1928, S. 14 f. Havnekommissionens Forhandlingsprotokol 1800—1836, 1836 ¹³/₂, Aa. H. A.

HAVN OG SKIBSFART

FRA MIDTEN AF DET 19. AARHUNDREDE TIL VORE DAGE

Af C. FL. STEENSTRUP

AAMUNDINGEN var omkring 1850 endnu Aarhus' eneste Havn, der benyttedes af en efter Datidens Forhold ganske enseelig Skibsfart. Den aarhusianske Handelsflaade omfattede i 1843 49 Skibe med en samlet Drægtighed af 918 Kommercelæster¹⁾ eller ca. 459 Tons, og flere af disse Skibe gik paa Langfart i det fremmede. Adskillige mindre Byer og Pladser havde dog en større Handelsflaade end Aarhus. Saaledes havde for Eksempel Svendborg 175 Skibe med 4255 Kommercelæster, og endvidere kan blandt andre nævnes Ærøskøbing, Marstal, Fanø og Aabenraa.

I Aarhus var en selvstændig Udvikling af Redernæringen kun i ringe Omfang foregaaet. Aarhus' egen Handelsomsætning var som Følge af Byens centrale Beliggenhed for de kornproducerende og rigeste Dele af Jylland saa stor, at selve Handelsnæringen naturligt maatte blive den primære og Redernæringen den sekundære. Maaler vi — i Stedet for Handelsflaadens Størrelse — Omfanget af Skibsfarten paa Byens Havn og sammenligner den med andre Havnes ind- og udgaaende Trafik, vil vi finde Aarhus i forreste Række blandt Kongerigets Provinsbyer, kun i nogen Grad overgaaet af Aalborg.

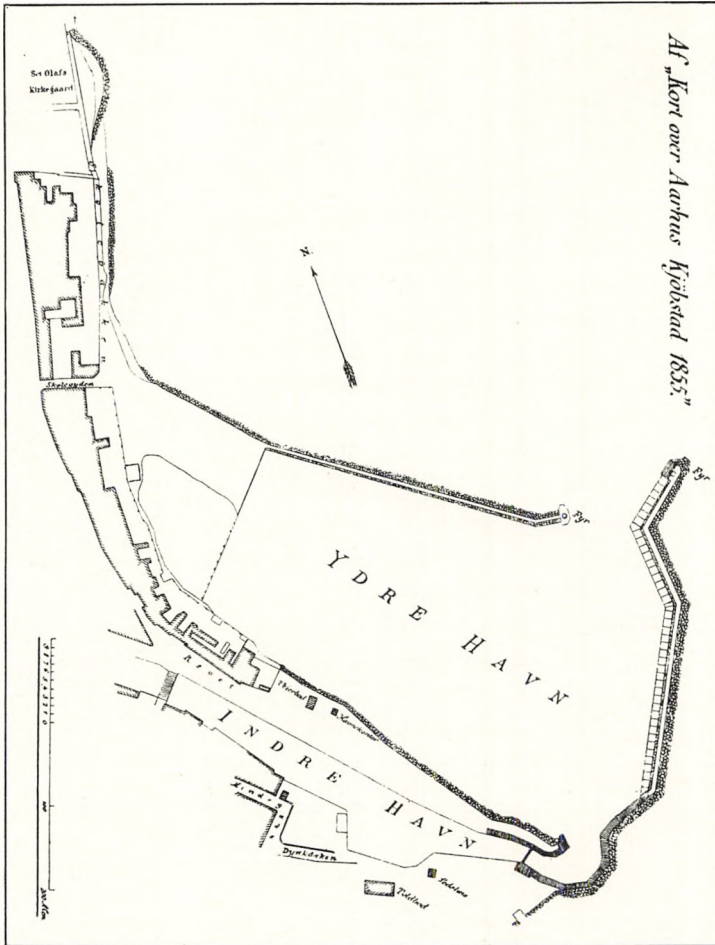
For 1843 kan vi anføre nedenstaaende Tal²⁾ for Skibsfarten paa Aarhus.

Fra eller til	Indgaaede Skibe		Udgaaede Skibe	
	Antal	Bestuvning C. L.	Antal	Bestuvning C. L.
Norge	89	1611	101	1203
England	29	1023	38	1010
Tyske Stater*)	28	306	35	316
Sverige	30	266	29	37
Holland	8	166	3	73
Andre Lande	5	139	7	106
Ialt udenrigs Fart	189	3511	213	2745
Indenrigs Fart (1837)	298	1511	288	1568

*) Herunder Altona.

¹⁾ A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik. 1847. II, S. 596. ²⁾ Bergsøe: Anf. V., II, S. 522.

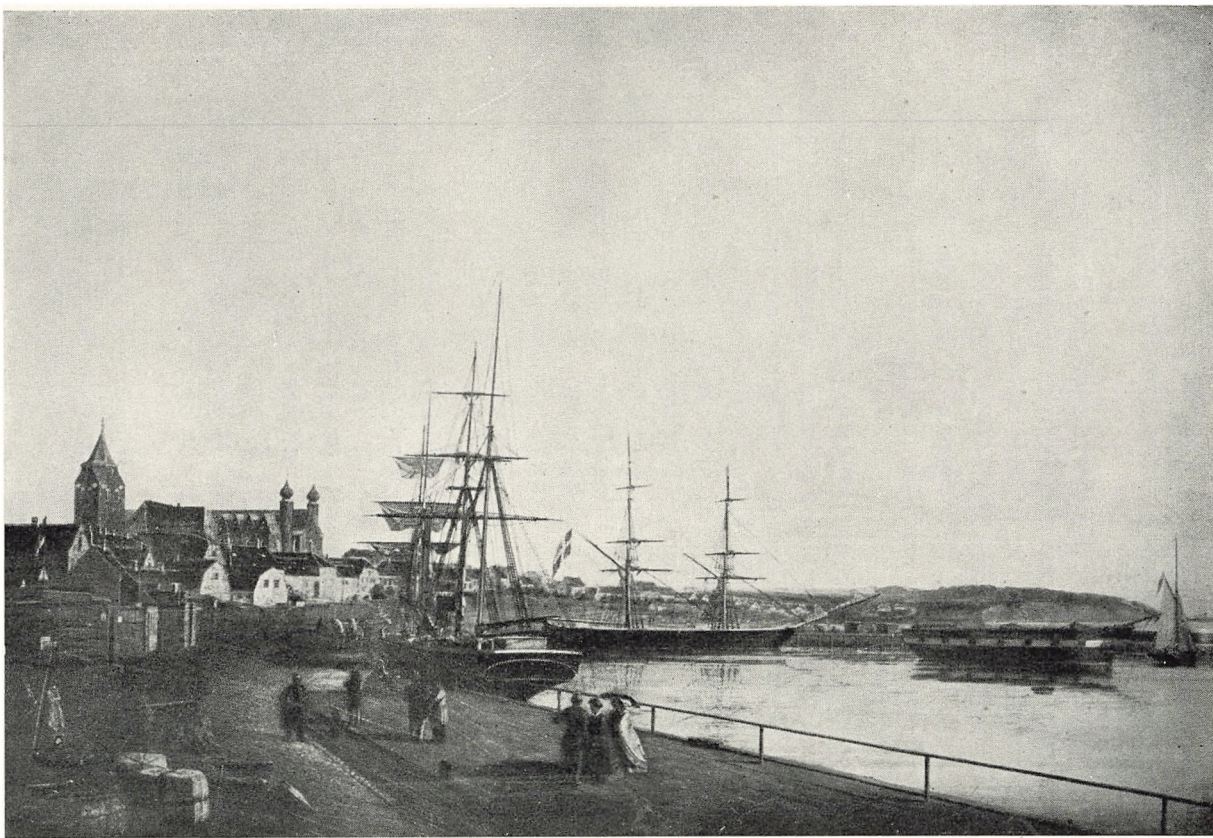
I den udenrigske Fart var Norge og England langt de vigtigste Lande. Til disse foregik en betydelig Udførsel af Korn, og Aarhus var en af Landets betydeligste Korneksportpladser, særlig forsaavidt angik Byg og Rug. Endvidere tog Aarhus livlig Del i Kødeksporten, og medens Udførselen af levende

Plan over Aahavnen og Bassin I.

Kvæg fra Jylland i overvejende Grad fandt Sted ved Dyrenes Selvtransport Syd paa over Landegrænsen, foregik der en betydelig Skibstransport af levende Kvæg fra Jylland til Sjælland, særlig til Forsyning af Hovedstaden, og heraf gik den væsentligste Del over Aarhus.

Aaret før Aarhus—Randers Banen aabnedes, havde Aarhus fuldført Anlægget af sit første egentlige Havnebassin. Planerne herom stammede fra Begyndelsen af 40erne. I 1845 kunde man paabegynde Arbejdet, og i 1861 var

Dampskibsbroen c. 1860.
Efter Maleri. Den gamle By.

dette tilendebragt. Bassinets Vandareal maalte 649204 □ Fod. Bolværkernes Længde var 1720 Fod, heri indbefattet en særlig Dampskibsbro paa 712 Fod. Dybden i Bassinet var ansat til 14—18 Fod, men synes dog ikke at have været helt paalidelig. Ved Siden af dette ny Havnebassin havde Aarhus sin gamle Havn i Aaløbets Munding med et Vandareal paa 88828 □ Fod og en Bolværksplads paa 1716 Fod³⁾.

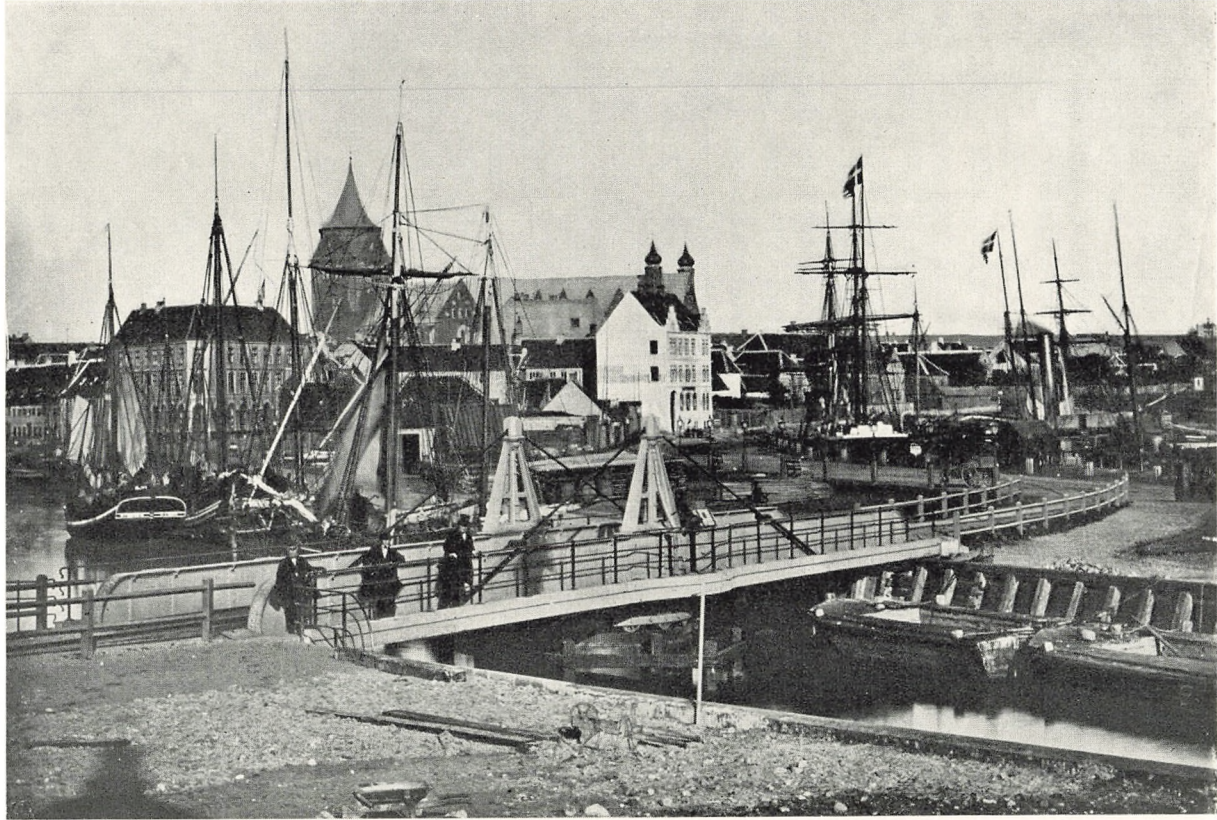
Det var overordentlig heldigt for Aarhus, at Byen netop nu stod godt udrustet i havnemæssig Henseende. Fortrinsstillingen, det første nørrejyske Jernbaneanlæg gav Aarhus, kunde derved udnyttes, og da senere Længdebanen var fuldført og de forskellige øvrige østjyske Havnebyer foruden at berøres heraf fik hver deres Stikbaner ud i Oplandet, havde Aarhus faaet et afgørende Forspring for sine Konkurrenter som Knudepunkt for Jernbanetrafik og Skibsfart.

En rig Vekselvirkning kom fra 60erne i Gang — og er ikke senere afbrudt — mellem Jernbanetrafik og Skibsfart, samt Havnens Udvikling. Medvirkende til, at Forholdene kom til at stille sig saa gunstigt for Aarhus, var ogsaa den Omformning af Skibsfarten, som foregik. Dampskibene fortrængte mere og mere Sejlskibene, og Tendensen gik i Retning af stadig større Skibe. Den Fordel, Aarhus havde fremfor Fjordbyerne ved sin Beliggenhed direkte ved dybt Vand, fik derved stigende Betydning. Dertil kom, at Skibsfarten nu i voksende Grad organiseredes i faste Ruter, og dette maatte i Særdeleshed være til Fordel for en By med Aarhus' centrale Beliggenhed. Netop ved Betragtning af Skibsruaternes Historie faar man et ganske godt Overblik over Udviklingen af Byens Skibsfart i denne Periode, samt over det Initiativ, Byens Borgere udfoldede til Fremme heraf.

Fra gammel Tid bestod Færgeforbindelsen mellem Aarhus og Kalundborg. Som Danmarks længste Færgerute indtog den lidt af en Særstilling, men har dog som de øvrige Færgeruter altid haft sin Betydning i at danne Forbindelsesled mellem Landjordens Trafikaarer, og da Danmarks indenlandske Trafikforbindelser ved Begyndelsen af det Tidsrum, vi behandler, var i Færd med — særlig som Følge af Jernbaneanlægene — at blive stærkt omkalfatrede, saa det en Tid ud til, at Ruten skulde miste sin gamle Betydning og erstattes af andre under de ny Forhold fordelagtigere Forbindelser.

I 1856 var den sjællandske Jernbane blevet forlænget fra Roskilde til Korsør. Ved at forlægge Aarhus—Kalundborg Rutens sjællandske Udgangspunkt hertil undgik man helt den langsommelige Dagvognskørsel over Sjælland og fik en udmærket Forbindelse i Stand mellem Hovedstaden og det midterste og nordlige Jylland. Jernbanetoget Kl. 7 fra København havde Forbindelse med det fra Korsør dagligt afgaaende Dampskib, som ankom

³⁾ Oplysningerne om Aarhus Havn her og i det følgende efter E. Sejr: Træk af Aarhus Havns Historie i »Aarhus Handelsforening 1862—1937«.

Aahavnen med Svingbroen i 60erne.

til Aarhus Kl. 17, og omvendt kunde man med Afgang fra Aarhus Kl. 12 være i København Kl. 22³⁰. Samtidig med, at denne Nyordning indførtes i 1856, ophævedes det hidtidige Færgeprivilegium mellem Aarhus og Kalundborg.

Der var dog foreløbig ingen, der benyttede sig af Færgefartens Frigivelse. Postdampskibsfarten mellem Aarhus og Korsør vedblev indtil 1868, da Banestrækningen mellem Fredericia og Aarhus aabnedes, hvorved der var etableret en kun ved Bælterne afbrudt Jernbaneforbindelse mellem København og Aarhus over Fyn. Posten sendtes nu ad denne Rute. Imidlertid fortsatte Det forenede Dampskibsselskab Korsørruten med daglig Fart indtil 1870, hvorefter Antallet af ugentlige Ture nedsattes til 4 og efter 1872 til 2⁴). Da den nordvestsjællandske Jernbane Roskilde—Kalundborg var aabnet for Driften i 1874, blev det fordelagtigere igen at lade Ruten ende i Kalundborg fremfor i Korsør. Paa Finansloven for 1892/93 og følgende Aar bevilgedes den nødvendige Subvention til, at daglig Drift kunde gennemføres.

Aarhus—Kalundborg Ruten havde i sin Tid haft stor Betydning for Overførselen af levende Kvæg fra Jylland til Hovedstadens Forbrug, men de Tider hørte op, hvor det kunde betale sig at lade Kreaturerne transportere sig selv ad Landevejen, og dermed mistede Ruten utvivlsomt sin væsentligste Betydning for Godstransporten. Derimod betjente den ved Anløb af Koldby Kaas paa Samsø Lokaltrafikken mellem Aarhus og denne Ø og bidrog til at knytte Øen til Aarhus' Oplandsomraade. Iøvrigt var det navnlig for den gennemgaaende Person- og Posttrafik, at Ruten var af Vigtighed.

Helt anderledes stiller det sig med Ruten Aarhus—København. For en Skibsroute udgaaende fra Landets Hovedstad maatte Aarhus nødvendigvis blive den gunstigste Indfaldsport i Jylland. Her ramte Ruten Centrum af Landsdelens frugtbareste og bedst befolkede Egne og fik samtidig omtrent den korteste Længde. Her var tillige Havne- og Jernbaneforhold de gunstigst mulige. Efterhaanden som den indenlandske Omsætning mellem København og det øvrige Land voksede, fik Skibsruten mellem Landets to største Byer en betydelig Godsmængde at befordre.

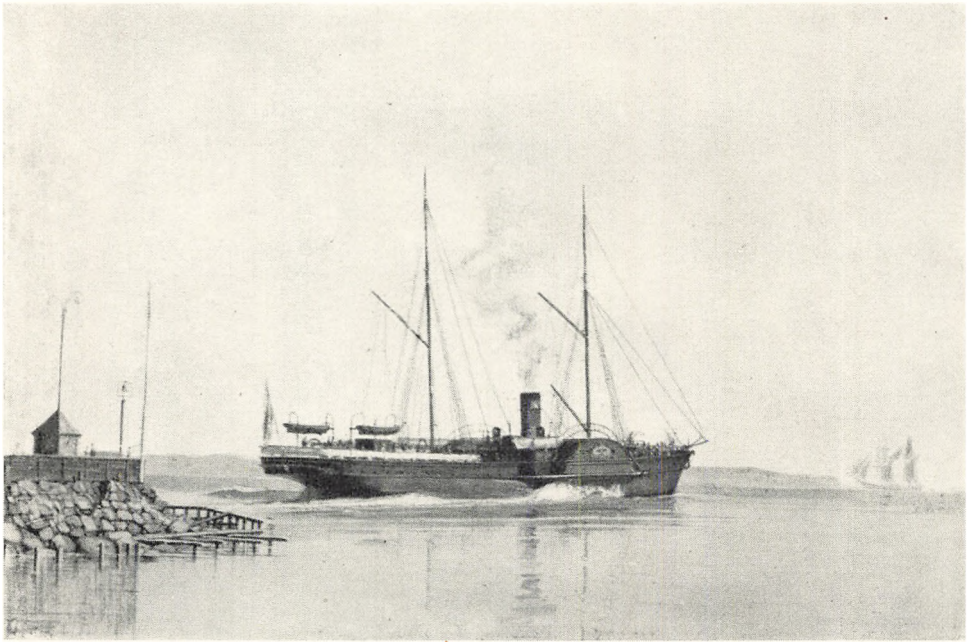
Ret hurtigt efter at Dampskibstrafikken var begyndt i vore Farvande, sattes der ogsaa Dampskibe ind paa Aarhus—København Ruten. Rutens økonomiske Grundlag var fra først af især Kreaturtransporten fra Jylland til København. Denne Transport, som jo for en stor Del frarøvedes Kalundborg-ruten, gav især i Begyndelsen af 1850erne gode Indtægter, hvilket fristede til Indsættelse af flere Skibe i Forbindelsen. Men Kreaturtransporten tog efterhaanden af, og dette samt Konkurrencen fra en med Dygtighed drevet København—Randers Rute bevirkede, at Rentabiliteten forringedes. Senere var Dampskibet »Valdemar«, tilhørende H. P. Priors Rederi i København, ene om at opretholde den direkte Københavns-Forbindelse, der derefter overtoges af det aarhusianske Dampskib »Aarhus«.

⁴) Efter Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1848—73. Kbh. 1924.

Bassin I set fra Dækmolen i 60erne.

I 1865 havde en Kreds af de mest fremtrædende Næringsdrivende i Aarhus udsendt Indbydelse til Tegning af Aktier i et Selskab »Dampskibsselskabet i Aarhus af 1865«, der skulde drive Dampskibsfart mellem Aarhus og København. Paa et konstituerende Møde paa Raadstuen valgtes en Bestyrelseskomité, hvori bl. a. Købmændene Hans Broge, Langballe og Rahr fik Sæde, og denne sluttede Kontrakt med Burmeister & Wains Skibsbyg-

»Aarhus« staar ud af Aarhus Havn.
Efter Maleri af Chr. Blache. Den gamle By.

geri om Bygning af et Skrueskib paa 100 HK⁵⁾). Paa Aarets sidste Dag ankom det nybyggede »Aarhus«, der maalte 188 Register Tons, til sin Hjemstedsby, hilst med Kanonsalut og Flagning. — Aarhusianerne var stolte af Skibet. I »Aarhus Stiftstidende« skildres dets Indretning: »Første Kahyt er indrettet med en Salon, langs ad hvis Sider findes Sovekabinetter Ved Herrekahytten findes Køjelejlighed til 23 Personer; Damekahytten rummer 12 Køjer, og desuden findes et Privatkammer til 2. Anden Kahyt har Sovepladser til 14 Passagerer. — For Kreaturer findes Plads i Lasterummet til 34 Stk., hvorhos Skibet om Sommeren vil kunne føre 36 å 38 Stk. paa Dækket⁶⁾. — »Aarhus« blev straks sat ind paa Københavnsruten med Afgang een og snart efter to Gange ugentlig i hver Retning og viste sig tilfredsstillende i Driften. Imidlertid skulde Glæden over det selvstændige Aarhus-Rederi blive kortvarig.

⁵⁾ Aa. St. 6/4, 29/4 og 3/5 1865. ⁶⁾ Aa. St. 11/1 1866.

I 1866, da Det forenede Dampskibsselskab stiftedes, blev der fra dette rettet Henvendelser til det nævnte aarhusianske Selskab om Overtagelse af »Aarhus«. Sagen var efter forskellige Underhaandsforhandlinger ved at gaa i Orden, men nu rejste der sig i Aarhus en stærk Stemning imod Sammenmeltningen, hvilket medførte, at en indkaldt Generalforsamling nægtede sit Samtykke til Salget, og at der tilmed samledes en større Kapital til Bygning

*Skolebakken, St. Olufs Kirkegaard og Bang og Lottrup's Fabriker.
Set fra Syd.*

af et nyt Dampskib til Ruten. D. F. D. S. optog saa Konkurrencen med det aarhusianske Selskab, først ved at sætte et Skib »Vesta« ind paa den direkte Aarhus—København Rute, for dernæst i Oktober 1868, da Postdampskibsfarten Aarhus—Korsør var ophørt, at overflytte det til denne Rute, som i Kraft af særlige Aftaler med det sjællandske Jernbaneselskab var gjort konkurrencedygtig med den direkte Rute⁷⁾). Det viste sig imidlertid snart, at Trafikken mellem Aarhus og Sjælland ikke var stor nok til at gøre begge Forbindelser rentable, og da det aarhusianske Selskab nu ovenikøbet havde faaet sin Nybygning »København« færdig til Indsættelse paa Ruten, blev Stillingen vanskelig for dette Selskab. 1869 bragte et daarligt regnskabsmæssigt Resultat. Selskabets Aktier omsattes til synkende Kurser, og det forlød, at en stor Del af dem opkøbtes af Det forenede Dampskibsselskab. Bestyrelsen saa efterhaanden meget pessimistisk paa Selskabets Fremtidsudsigter,

⁷⁾ J. Schovelin: Det forenede Dampskibsselskab 1866—91, Kbh., S. 20.

og selv de Medlemmer, der i sin Tid havde været de ivrigste Modstandere af Overdragelsen til D. F. D. S., mente det nu nødvendigt at afvikle Selskabet. Ny Forhandling optoges med D. F. D. S., som var villig til at købe begge Skibe, og som blandt andet vilde forpligte sig til i 5 Aar at holde daglig Skibsfart i Gang mellem Aarhus og København, skiftevis direkte og over Korsør eller eventuelt Kalundborg. Bestyrelsen anbefalede Afsluttelsen af en saadan Overenskomst, og trods adskillig Modstand vedtoges Overdragelsen⁶⁾. I samme Aar, 1870, overdroges »Aarhus« og »København« til D. F. D. S., der lod det nyeste og mest moderne af Skibene, Hjuldamperen »København«, fortsætte i den direkte Rute. Dermed var Forholdene paa Aarhus—København Ruten kommet i et roligt Leje, og denne Rute udviklede sig støt til at blive en af Hovedarterne blandt Trafikforbindelserne mellem Jylland og Landets Hovedstad.

I Rutefarten paa Udlandet fik Aarhus tidlig Del. I 1848 var der ved Regeringens Initiativ til Fremme af Landbrugseksperten til England aabnet en Dampskibsforbindelse mellem Aarhus og Hjørring paa den ene Side og London paa den anden Side. Fra Aarhus udførtes i nævnte Aar 3 Rejser med fuld Henfragt af Korn, men som Følge af den fjendtlige Okkupation maatte Farten derefter standses⁷⁾. Efter Trearskrigens Ophør fordobledes Bestræbelserne fra dansk Side for at vinde direkte Indpas paa det engelske Marked, hvor den hamborgske Mellemandel hidtil havde behersket Afsætningen af vore Produkter, men foreløbig gav dette sig i det væsentlige Udslag deri, at der aabnedes regelmæssige Dampskibsforbindelser paa England fra de sydslesvigske Byer Husum og Tønning. Anderledes gik det efter 1864. Hertugdømmernes Afstaaelse besværliggjorde Benyttelsen af Udførselsvejene herigennem, og da den nørrejyske Vestkyst manglede Havne, maatte Englands-eksporten — det var i disse Aar i første Række Creatureksporten, det drejede sig om — søge ud gennem Østjylland. Her fik det nu Betydning, at Nørrejyllands dengang eneste Bane havde sine Endepunkter ved Østkysten i Aarhus og Randers. Disse to Byer, der saaledes havde Jernbaneforbindelse med vigtige Dele af Vestjylland, herunder blandt andet de fleste af de Egne, der opdrættede Stude til Eksport, maatte derved faa særlig gode Betingelser for at blive Udgangspunkt for Eksporten paa England.

For Aarhus' Vedkommende kom straks i 1865 en betydelig Skibsfart i Gang over Vesterhavet. Efter Opfordring af Det kongelige Landhusholdnings-selskab lod C. K. Hansens Rederi i København i dette Aar et af de Dampskibe, der løb mellem København og Leith, hver 14. Dag anløbe Aarhus paa Udturen, og ved privat Entreprise chartredes tillige forskellige engelske Skibe til at foretage en Række Ture mellem Aarhus og London, Newcastle eller Hull.

⁶⁾ Aa. St. 18/1 og 29/1 1870. ⁷⁾ C. M. Poulsen: Om Vigtigheden af Jyllands Handelsforbindelse med England. Kbh. 1851, S. 11.

I aarhusianske Handelskredse saa man med stor Interesse den nævnte Udvikling tage Fart, og man stod parat til at gribe Chancen for selv at sikre sig Andel i denne opblomstrende Skibsfartsvirksomhed. Ganske naturligt kom Initiativet fra den Kreds af handlekraftige Mænd, der havde Ledelsen af »Dampskibsselskabet i Aarhus af 1865«. I Februar 1866 lod nævnte Sel-

*Havnen og Skolebakken set fra Stranden mod Nord, hvor nu Kystvejen er.
Efter Maleri af Chr. Blache. Den gamle By.*

skabs Bestyrelse, der var »kommet til den Erkendelse, at det vilde være fordelagtigt at udvide Selskabets Virksomhed med Erhvervelsen af endnu et Dampskib nærmest bestemt for Farten paa Storbritannien«, indkaldte til Generalforsamling i Selskabet¹⁰⁾, og her vedtoges Udvidelsen. Imidlertid viste det sig, at det ikke var den rette Vej, man var gaaet. I August 1867 maatte Bestyrelsen meddele, at da den »ikke hidtil har kunnet se tilvejebragt den efter Generalforsamlingens Beslutning fornødne Aktiekapital til Anskaffelsen af et nyt Dampskib til Fragtfart paa England, maa denne Plan for Tiden opgives fra nærværende Selskabs Side, hvilket Bestyrelsen finder sig foranlediget til at bekendtgøre, for at denne for Aarhus By og Omegn vigtige og gavnlige Sag mulig ad anden Vej kunde fremmes«¹¹⁾. Erklæringens Slutningspassus gav øjensynlig Udtryk for, at de paagældende Bestyrelsesmed-

¹⁰⁾ Aa. St. 21/2 1866. ¹¹⁾ Aa. St. 21/8 1867.

lemmer aldeles ikke havde skrinlagt Tanken, men vilde søge den virkelig-gjort under andre Former end gennem Dampskibsselskabet af 1865.

Udførselen fra Aarhus til England blev i 1866 noget mindre end i 1865, men der indskibedes dog — paa 48 engelske og 6 danske Skibe — bl. a. 5729 Stk. stort Kvæg, 2915 Faar og Lam, 190 Tons Flæsk, 29 Tons Kød, 7066 Tdr. Smør, 11000 Snese Æg, 71 Tons Huder og Skind, 18 Tons raa Uld samt 33 Tons Hvedemel¹²⁾. Aarhus indtog i dette Aar en dominerende Stilling i Kvægekspporten til England, men allerede i 1867 skiftede Billedet stærkt. Af stort Kvæg udførtes fra Aarhus kun 1762 Stkr. mod 1789 fra København, 1698 fra Randers og 879 fra Aalborg, og af Faar og Lam fra Aarhus 133 Stkr. mod henholdsvis 1296, 343 og 276 Stkr. fra de tre øvrige Byer¹³⁾.

Aarhus Stiftstidende drog i et Par ledende Artikler stærkt til Felts for Eksport-Sagen. Indledningsvis nævnes det:

»Medens de første Dampskibe (til London) kun kom hertil som forud engagerede eller sikrede Fragt hidkaldte af indenbys prisværdig Foretagsomhed, saa viste der sig snart Skibe, der saa hyppigt hentede Ladninger herfra til Leith, Newcastle etc., at Farten næsten blev regelmæssig; fra hele det nordlige Jylland strømmede Kreaturer og Gods hertil«

Men heri var som sagt ved at ske en Forandring.

»Ja, vi tro, at det nu er paa høje Tid at henlede Opmærksomheden paa, at den direkte Udførsel herfra til England staar i Fare for at drages bort fra vor By, og at dette ikke i nogen væsentlig Grad er Importørernes Skyld, men tværtimod maa tilskrives, at man stolende paa Fremmede har undladt at udvikle Eksportmidlerne, selve Farterne, ved egen Hjælp til den Regelmæssighed, uden hvilket det hele kun bliver et forbigaaende Opsving«

»Da har vor Naboby Randers, som ikke tør hengive sig til den Tro, at stegte Duer skulde komme flyvende ind i Munden, og derfor med sand Patriotisme anstrænger sig for at udrette alt, hvad den formaar for at holde sig paa et fremragende Standpunkt blandt Jyllands Stæder, baaret sig anderledes ad. Den har ikke ladet sig friste udefra, men ved Midler fra Byen og Omegnen har den tilvejebragt et ikke stort, men særdeles hensigtsmæssigt og passende Skib: »Niord«. Dette har nu i Aar og Dag holdt en regelmæssig Fart direkte mellem Randers og England hver 14. Dag, og trods de lokale mindre heldige Forhold for Besejlingen se vi dette Skib stadig gaa med fuld Ladning af Kreaturer, Smør, Uld og andre Produkter. Fra de nordlige og vestlige jyske Egne gaa ad denne Vej meget Gods, som ellers ubetinget vilde søge til Aarhus, og selv fra Aarhus sendes ikke sjældent Kreaturer og Smør etc. dertil Vor By vil tabe det Renomme, den havde begyndt at erhverve sig som Hovedudførselsplads for Jylland. Men dette bør ikke vedblive; det Par vigtige Aar, inden Jernbanen aabner en dobbelt haard Konkurrence med Udførsel syd paa, bør ikke gaa ubenyttede bort. Det har altid været betragtet som en af vore Fordele, at Aarhus ved Tværbanens Bygning, før Sydforbindelsen kom i Stand, kunde faa Tid til at udvikle sig. Denne Frist er om 2 Aar udløben¹⁴⁾.

¹²⁾ Aa. St. 4/1 1867. ¹³⁾ Tidsskrift for Landøkonomi, 4. R., 2. Bd., S. 41. ¹⁴⁾ Aa. St. 17/4 1867.

Tiden blev heller ikke spildt. Med vanlig Energi tog de interesserede Borgere fat paa Opgaven. I Slutningen af 1867 udsendtes Indbydelse til Tegning af Aktier for ialt 210000 Rdlr. i et Selskab, der skulde drive Dampskibsfart mellem Aarhus og England. I Januar 1868 var man naaet saa vidt, at en konstituerende Generalforsamling kunde indkaldes, og paa denne vedtoges det at anskaffe to Skibe og kalde Selskabet »Det jysk-engelske Dampskibs-

*Efter Kapsejlds 1868. »Naja« og »Agnete« sejler ind i Havnen.
Efter Tegning af Chr. Blache. Illustreret Tidende.*

selskab«. En Bestyrelse valgtes bestaaende af Købmændene Hans Broge, Edw. F. Rahr, H. W. Secher, Rudolph Wulff samt Prokurator Jensen. Endvidere valgtes en Lovkomité omfattende en Række af Byens og Omegnens kendte Navne spændende fra Godsejer Ingerslev til Marselisborg til Højskoleforstander Bjørnbak, Viby. Som et Vidnesbyrd om det brede Grundlag, det var lykkedes at skaffe for Foretagendet, kan det nævnes, at af 1196 Aktier à 100 Rdlr., der var tegnet paa Generalforsamlingens Dato, var 377 tegnet i Aarhus, 194 blandt større Landejendomsbesiddere i og udenfor Aarhus Amt, 207 af mindre Landejendomsbesiddere i Aarhus Amt og 218 af forskellige udenfor Amtet¹⁵⁾.

Inden Udgangen af 1868 var de i Skotland bestilte to Dampskibe »Horsa« og »Hengest« færdigbyggede og indsatte i Ruter mellem Aarhus paa den ene Side og Leith samt Newcastle paa den anden Side.

¹⁵⁾ Aa. St. 9/1 1868.

I 70erne begunstiges Udførselen af levende Kvæg fra Danmark til England af særdeles gode Konjunkturer. Det jysk-engelske Dampskibsselskab, der i sit første Driftsaar ikke havde haft Fragt nok til at holde de to Skibe i regelmæssig Fart paa Englandsruterne¹⁶⁾, lukkede stærkt herved og kunde opsamle betydelige Reserver. Tillige byggedes efterhaanden yderligere tre Skibe »Rovena«, »Octa« og »Orric«, der dels kom i Fart paa Østersøen, dels indsattes paa en fast Rute Gøteborg—Newcastle¹⁷⁾. Ialt raadede Selskabet dermed over en Flaade paa 3099 Tons Brutto.

Imidlertid havde den gunstige Udvikling af Kreatureksporten foruden at komme de bestaaende Dampskibsselskaber til Gode den Følge, at adskillige mindre Selskaber stiftedes, og at der fra forskellige Havnebyer rundt om i Landet oprettedes faste Ruter paa England. I disse Aar var det ogsaa, at Det forenede Dampskibsselskab aabnede en Kreaturudførselsrute fra den nybyggede Esbjerg Havn og hermed indledede en ny Æra i Englandsforbindelsernes Historie. Ruten aabnedes i 1875, og det skulde snart vise sig, at den var i Stand til at trække en væsentlig Del af Landbrugseksporten til sig.

Efter flere Aars skarp Konkurrence mellem D. F. D. S. og de forskellige mindre Dampskibsselskaber maatte de fleste af disse lade sig opløse af det store københavnske Selskab. »Det jysk-engelske Dampskibsselskab« holdt dog Stand, og det samme gjorde »Randers Dampskibsselskab af 1866«. I 1885 kom det til Overenskomst mellem disse to Selskaber og D. F. D. S. om Ophævelse af et under Konkurrencen indført for Selskabernes Økonomi skadeligt Rabatsystem, og i 1888 enedes man om Fællesskab i Trafikeringen af de østjyske Ruter paa Newcastle¹⁸⁾. Aaret efter oprettede D. F. D. S. en ugentlig Rute Odense—Aarhus—Aalborg—Leith og en 14 Dags Rute Aarhus—Aalborg—London, hvilken sidste Rute dog atter ophævedes i 1890, da Godset fra Østjylland til London alligevel stadig søgte over Esbjerg¹⁹⁾. Efter Kielkanalens Aabning i 1894 oprettede Selskabet endvidere Ruter fra de østjyske Byer til Hamborg til Betjening af Kreaturudførselen sydpaa. Vi kan ogsaa nævne, at en Rute Aarhus—Bremen kom i Gang, og at Sydfynske Dampskibsselskab satte Dampskibet »Thor« ind paa en Rute Aarhus—Svendborg—Lybæk. Allerede i 1881 var dog en regelmæssig Dampskibsfart paa-begyndt mellem Aarhus—Kolding og Lybæk²⁰⁾.

Det stod efterhaanden klart, at det store københavnske Selskab i Kampen om Eksportfarten havde faaet fat i den tykke Ende af Tovet, navnlig ved Esbjergruternes Etablering, og samtidig svækkedes »Det jysk-engelske Dampskibsselskab«s Stilling. Et Slag, som Selskabet aldrig forvandt, var det, at England i 1892 forbød Indførsel af Kvæg fra det europæiske Fastland. Dermed standsedes Selskabets Hovedforretning; dets Materiel var indrettet under særligt Hensyn til, hvad der tjente Kreaturtransporten bedst,

¹⁶⁾ Aa. St. 3/3 1869. ¹⁷⁾ P. Holm: Aarhus Handelsforening 1862—1912, S. 61. ¹⁸⁾ Schovelin: Anf. V., S. 69. ¹⁹⁾ Schovelin: Anf. V., S. 68. ²⁰⁾ Aa. St. 26/4 1881.

og da det nu væsentlig maatte lægge sig efter Smørekspor, kunde Skibene ikke længere regnes for tidssvarende. Det toges nok under Overvejelse at indrette isafkølede Lastrum, og man haabede paa at faa Statsunderstøttelse hertil paa samme Maade som Esbjergfarten fik Statstilskud. Men dette Haab glippede, og Selskabet var ikke ved egen Hjælp i Stand til at sætte ny Skibe i Gang. Yderligere havde man det Uheld at tabe et betydeligt Beløb paa en

Den 1868 byggede Toldbod.

Affære, som en af Selskabets Baade »Horsa« under det kubanske Oprør blev indblandet i som Følge af Kaptajnens Uforsigtighed, og som medførte, at denne af De forenede Staters Højesteret dømtes for Overtrædelse af Neutralitetslovene²¹). Tilsidst saa man ingen anden Udvej end at søge Skibene afhændede. I 1896 havde man tre tilbage, der beskæftigedes i forskellige Farter; og det vedtoges at sælge ogsaa disse²²). Paa den ordinære Generalforsamling i Juni 1897 meddeltes det, at man forgæves havde søgt Skibene afhændede til D. F. D. S. Aktiekapitalen nedskreves nu med 20 pCt. uden Udbetaling til Aktionærerne og yderligere udloddedes til disse 30 pCt., saaledes at Kapitalen ialt halveredes²³).

Halvanden Maaned efter kom det til Offentlighedens Kundskab, at en Sammenslutning mellem »Det jysk-engelske Dampskibsselskab« og »Randers Dampskibsselskab af 1866« var under Forberedelse. I en Fællesmed-

²¹) Aa. St. 26/5 1896. ²²) Aa. St. 7/6 1896. ²³) Aa. St. 12/6 1897.

delelse fra de to Selskabers Bestyrelser proklameredes Oprettelsen af et samlet Selskab med en Aktiekapital paa 1 Mill. Kr.²⁴). Initiativet hertil var udgaaet fra Jysk-engelsk's Bestyrelse²⁵). I September blev Forslaget endeligt vedtaget²⁶). Det ny Selskab fik Navnet »Det jyske Dampskibsselskab«. Dets Hovedsæde blev i Randers, men Kontor og Ekspedition i Aarhus blev bestaaende under Ledelse af Aarhus Selskabets hidtidige Ekspeditør, Konsul Bergmann.

Saaledes endte »Det jysk-engelske Dampskibsselskab«s Historie. »Det jyske Dampskibsselskab«s Saga blev meget kortvarig. Man havde haabet ved Sammenslutningen at blive i Stand til at stille et fyldestgørende Materiel paa Benene, men Bestyrelsens Henvendelser til Regering og Rigsdag om at faa et lignende Statstilskud hertil, som D. F. D. S. fik for Esbjerggruternes Vedkommende, viste sig frugtesløse. Man betragtede i Aarhus og Randers sidstnævnte Subvention som en urimelig Begunstigelse af Statshavnen Esbjerg. »Med Staten kan vi ikke konkurrere« udtrykte Grosserer Baune det²⁷), og medens megen Bitterhed kom til Orde mod de jyske Rigsdagsmænd, fordi disse, som man mente, havde svigtet deres Vælgeres Interesser, vedtoges det i Januar 1900 at godkende en Overenskomst med D. F. D. S. om dettes Overtagelse af Skibene og Ruterne mod Ombytning til pari Kurs af det jyske Selskabs Aktier med Aktier i det københavnske²⁸).

De skiftende Veje, Landbrugseksporten fra Nørrejylland har fulgt, vil fremgaa af nedenstaaende Tal, der er uddraget af de aarlige Handelstabelværker.

Kreaturudførselen gik indtil 1865 praktisk talt kun over Landegrænsen. I 1865/66 kom den betydelige Udførsel pr. Skib i Gang, navnlig over Aarhus.

Kvægudførselen fra Nørrejylland.

Gennemsnitligt aarligt	Aarhus	Randers	Aalborg	Frederikshavn	Esbjerg	Andre nørrejyske Havne	Landegrænsen	Nørrejylland ialt
	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.
1854—63	28	303	11	53	—	718*)	ubek.	—
1864/65	—	—	—	61	—	—	964	1025
1865/66	9274	—	1877	361	—	800	30603	42915
1866/67—70/71	2953	1586	655	405	—	596	38724	44919
1871/72—75	6146	3288	368	2669	9678**)	778	48072	63407
1876—80	5147	2799	5200	5625	17810	510	39591	76682
1881—85	7881	8003	14197	9593	26812	1588	20947	89021
1886—90	8425	6370	13290	5397	25357	2702	29053	90594
1891—95	458	703	2966	893	9280	947	68583	83830
1896—1900	3998	1192	3946	—	21511	18086***)	4080	52813

*) Heraf fra Hjerting 299. **) I 1875. ***) Heraf fra Kolding 16089.

²⁴) Aa. St. ³¹/₇ 1897. ²⁵) Aa. St. ²⁵/₆ 1897. ²⁶) Aa. St. ⁴/₉ 1897. ²⁷) Aa. St. ⁴/₁ 1900. ²⁸) Aa. St. ²⁴/₁ 1900.

Men fra sidst i 70erne distanceredes Aarhus stærkt paa den ene Side af Esbjerg og paa den anden Side af Aalborg, samt i nogle Aar tillige af Frederikshavn og Randers. Englands Lukning i 1892 bragte Kvægudførselen over Landegrænsen til at stige voldsomt, men snart efter begyndte Tyskland at lægge Hindringer i Vejen for Indførselen af danske Kreaturer, særlig til Lands. Dette havde en vis Genopblussen af Kvægeksperten fra østjyske Havne til Følge, men nu var det ved Siden af Esbjerg Kolding, der kom i Spidsen.

For Smør- og Flæskeudførselens Vedkommende vil man ligeledes se, hvorledes Aarhus (og de andre østjyske Havne) blev trængt ud af Esbjerg.

Smør- og Flæskeudførselen fra Nørrejylland.

Gennemsnitligt aarligt	Smør			Flæsk m. v.		
	Samtlige jyske Havne Tons	Heraf		Samtlige jyske Havne Tons	Heraf	
		Aarhus Tons	Esbjerg Tons		Aarhus Tons	Esbjerg Tons
1854—63	1182	258	—	693	12	—
1864/65	1166	206	—	708	3	—
1865/66	2198	1009	—	2050	217	—
1866/67—70/71	1748	900	—	2159	467	—
1871/72—75	2869	1600	(27)*	1718	654	(98)*
1876—80	3309	1100	746	1675	582	359
1881—85	4810	812	1657	4223	1011	979
1886—90	9895	1826	5037	16117	703	13160
1891—95	17662	3236	8947	33162	1109	33294
1896—1900	25810	3437	16153	54332	1786	49487

*) I 1875.

Sluttelig skal omtales de lokale Skibsruiter. I 1866 købte et Interessentskab, repræsenteret ved Dampskibsekspeditør Rasmus Petersen, Aarhus, et mindre Skruedampskib, for at sætte det ind paa en Fart mellem Aarhus og Samsø samt Tunø, eventuelt ogsaa Helgenæs og Ebeltoft²⁹⁾. Farten i Aarhusbugten synes dog ikke at have været tilstrækkelig til at beskæftige Skibet, der omdøbtes til »Samsø«; thi vi ser det afvekslende hermed betjene en Rute Aarhus—Kiel med Anløb af Vejle, Fredericia og Middelfart. Og da Aarhus i 1868 havde faaet Jernbaneforbindelse med Fredericia og videre sydpaa, og »Samsø« som Følge heraf maatte standse sine Farter paa Kiel, blev det averteret til Salg og solgt. Imidlertid stiftedes i 1874 »Aarhus-Bugtens Dampskibsselskab«. Der oprettedes af dette efterhaanden faste Ruter paa Kaløvig, Knebel med flere Pladser paa Mols, Æbeltoft og Samsø, og Selskabet oparbejdede derved en lønnende Virksomhed. Dets Flaade bestod ved Aarhundredets Udgang af de tre Dampskibe »Helgenæs« (bygget 1874, 46 N. R. T.), »Samsø« (1893, 51 N. R. T.) og »Mols« (1900, 72 N. R. T.).

²⁹⁾ Aa. St. 3/2 1866.

Nævnes kan ogsaa Dampskibsselskabet »Turisten«, der oprettedes i 1896 for at drive Lystsejlad mellem Aarhus og de skovklædte Kyststrækninger Syd og Nord for Byen. Til Brug herfor anskaffedes Dampbaadene »Turisten« og »Marselisborg« paa henholdsvis 25 og 22 Netto Register Tons.

Foruden for de Dampskibsselskaber, vi har nævnt, har Aarhus i Aarenes Løb været Hjemsted for flere ret store Sejlskibsrederier, men disses Be-

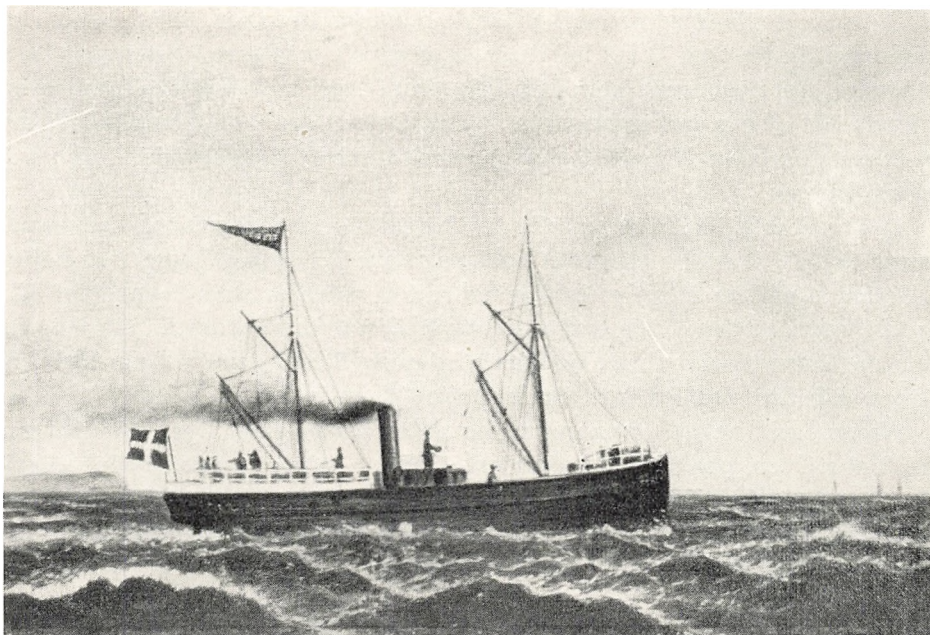
	Antal Skibe	Samlet Tonnage		
1871.				
Det jysk-engelske Dampskibsselskab	2 Dampskibe	739 ½	Tons	Br.
C. Langballe	5 Sejlskibe	661 ½	-	-
C. M. Schmidt	5 —	636 ½	-	-
H. Broge	4 —	551	-	-
H. Schandorff	3 —	418	-	-
H. Tanggaard	4 —	322 ½	-	-
C. Faurchou	2 —	234	-	-
P. Michelsen	2 —	126	-	-
1885.				
Det jysk-engelske Dampskibsselskab	5 Dampskibe	3099	-	-
Aarhus-Bugtens Dampskibsselskab.	1 —	80 ½	-	-
C. Langballe & Søn	3 Sejlskibe	524 ½	-	-
H. Tanggaard	4 —	420 ½	-	-
N. C. Lind	2 —	27 ½	-	-
1901.				
Aarhus-Bugtens Dampskibsselskab.	3 Dampskibe	341	-	-
A/S Turisten	2 —	85	-	-
H. C. Andersen	2 Sejlskibe	73	-	-

tydning svandt stærkt ind op imod Aarhundredets Slutning. Til Belysning heraf skal vi anføre ovenstaaende Oversigt over de aarhusianske Rederier og deres Flaade i Aarene 1871, 1885 og 1901³⁰⁾. De oprindeligt ret talrige (i 1871 12) Sejlskibsrederier med kun eet Skib er dog udeladt.

Ved Udgangen af	Antal Skibe over 4 Reg. Tons	Tonnage Reg. Tons
1855.....	57	3361
1860.....	71	4032
1870.....	58	4113
1880.....	56	4357
1890.....	60	6605
1900.....	76	4983

Det samlede Antal Skibe paa 4 Reg. Tons og derover, der var indregistreret i Aarhus, og disses Tonnage fremgaar af ovenstaaende Tal³¹⁾.

³⁰⁾ Efter A. Schneider: Danmarks Handelsflaade 1871 og Officiel Fortegnelse over Danske Krigs- og Handelskibe. 1885, 1901. ³¹⁾ Efter Statistisk Tabelværk: Vareomsætning, Skibsfart og Handelsflaade for de paagældende Aar.

*»Helgenæs«. Molshoved i Baggrunden.
Efter Maleri i Den gamle By.*

*Hans Broges Skibe 1874. Sølvbryllupsgave fra jyske Landmænd.
Efter Maleri af F. C. Sørensen, tilhørende Aarhus Museum. Den gamle By.*

Det maa dog herved bemærkes, at de udenbys Rederier, der overtog aarhusianske Skibe, som Regel lod disse og deres Efterfølgere i Ruter paa Aarhus være indregistrerede her. I Slutningen af Aarhundredet faldt den overvejende Del af den indregistrerede Tonnage paa saadanne fremmede Skibe, medens den selvstændige Rederivirksomhed i Aarhus i afgørende Grad havde mistet Terræn.

Der er, som vi i det foregaaende har berørt, fra et aarhusiansk Synspunkt næppe Grund til alt for stærkt at beklage denne Udvikling, der var en naturlig Følge af en hensigtsmæssig Koncentration indenfor Rederierhvervet. Thi uanset, hvordan det gik de aarhusianske Rederivirksomheder, fandt der gennem det halve Aarhundrede en stærk Stigning Sted i den samlede Rute- og Trampskibsfart paa Aarhus, hvilket efterfølgende Tal vil vise.

Eksportruterne og Jernbanerne havde i 60erne gjort Byen til Centrum for Skibsfarten paa Jylland. Esbjerg Havns Anlæg maatte nødvendigvis drage en væsentlig Del af Eksportfarten fra Aarhus, men til Gengæld forstod man her at udnytte de Trafik- og Handelsforbindelser, der var skabt, til en kraftig Udvikling af Importomsætningen.

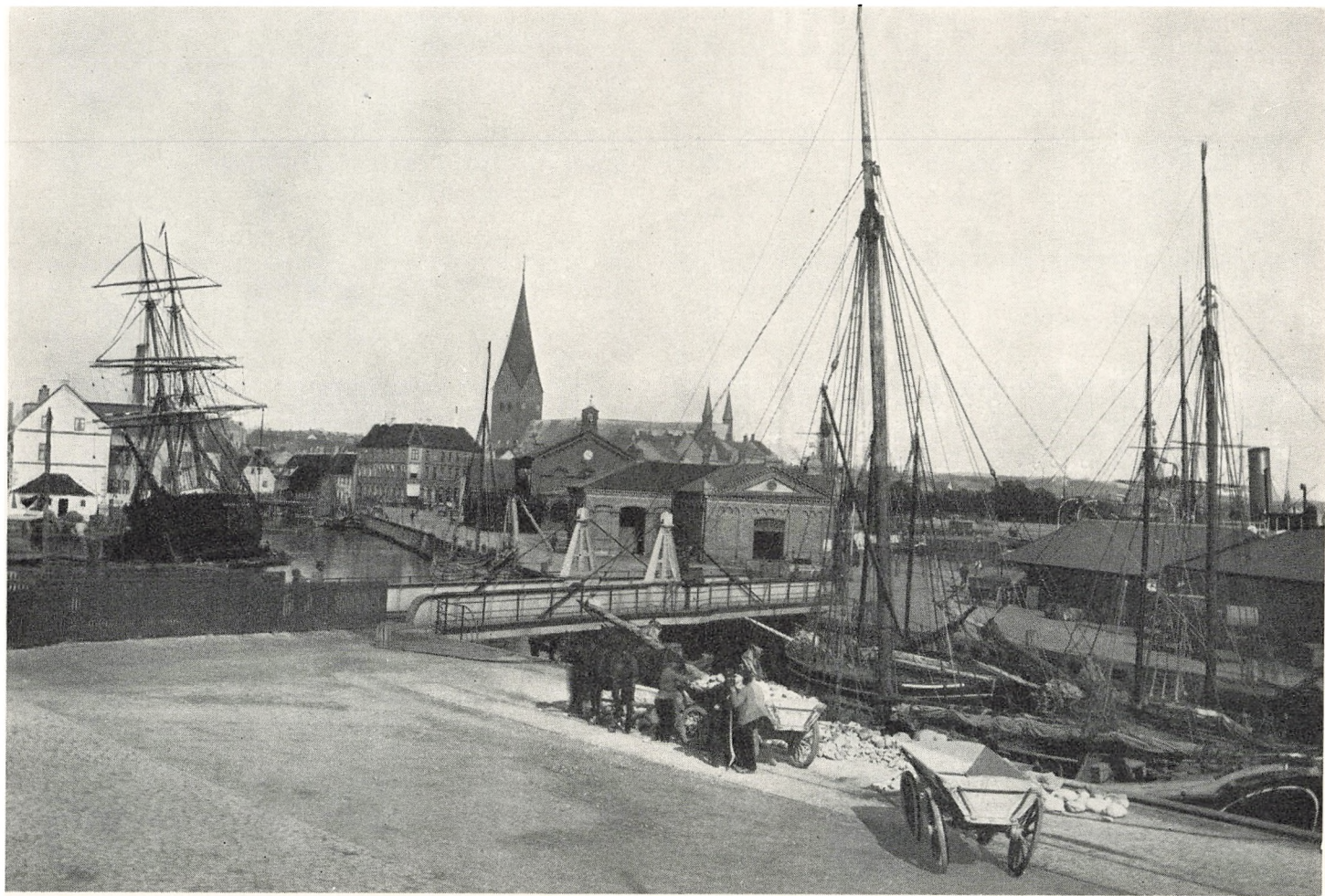
Skibsfarten paa Aarhus).*

	Udenlandsk Fart			Indenlandsk Fart			Ialt Bestuvning 1000 T.
	Antal Skibe ind- og udgaaet tilsammen	Bestuvning		Antal Skibe ind- og udgaaet tilsammen	Bestuvning		
		Indg. 1000 T.	Udg. 1000 T.		Indg. 1000 T.	Udg. 1000 T.	
1857	863	15	10	2556	14	11	50
1870	1008	68		1857	27		95
1871—75 gnst!	1251	93		2170	34		127
1876—80 -	1205	88	26	2256	29	10	153
1881—85 -	1556	130	22	2238	31	14	197
1886—90 -	1403	162	18	3037	35	13	228
1891—95 -	1540	186	19	3998	42	19	266
1896—1900 -	2036	254	28	4430	57	23	362

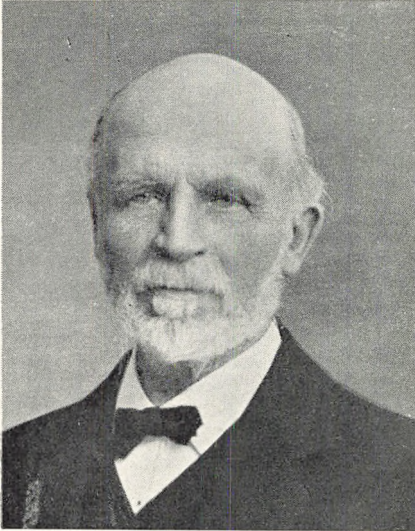
*) Efter Skibsfartstabelværkerne. For 1857 dog efter Trap, 1. Udg.

Fra 1870 til 1900 er Skibenes samlede ind- og udgaaende Bestuvning rundt regnet firdoblet, og naar Antallet af Skibe ikke er vokset i samme Grad, skyldes dette disses stigende Gennemsnitsstørrelse.

Det var især Skibsfarten paa udenlandske Havne, der forøgedes, og her indenfor ses Stigningen igen overvejende at falde paa den indgaaende Godsmængde. Den fra det øvrige Land indgaaede Godsmængde forøgedes vel ogsaa, men ikke i samme Forhold som Godsmængden fra Udlandet, et Vidnesbyrd om, at Aarhus i stigende Grad blev i Stand til at tage Importvarerne direkte hjem fra Udlandet fremfor ad Omvejen over København.

*Aahavnen med et Skib paa Bedding. 90erne.
Til højre Børs og Toldbod.*

Havneingeniør T. S. W. Hornemann.
1831—1910.

Skibsfartens betydelige Vækst var muliggjort ved forskellige Udvidelser og Forbedringer af Havnen. I 1870 forelagde Maskinfabrikant Frich et Forslag til en ny Havneudvidelse, bl. a. omfattende Anlæg af en Bedding. Foreløbig skrinlagdes dog disse Planer. Derimod udførtes i de følgende Aar forskellige Udvidelser af Beskyttelsesmolerne, og i 1877—80 omdannedes den inderste Del af søndre Mole til Anlægsplads.

I 1883 tog man fat paa en af Havneingeniør Hornemann udarbejdet Udvidelsesplan. Hovedpunktet heri var Anlægget af et stort nyt Havnebassin nord for det gamle med 18—20 Fods Dybde. Den hidtidige nordre Mole blev nu Midtermole og forsynet med Bolværk paa begge Sider. Ved den ny nordre Mole anlagdes et Slæbested. Hele Arbejdet var saa nogenlunde færdigt i Begyndelsen af 90erne. — I Forbindelse med disse Havneudvidelser var der Planer fremme om Anlæg af et stort Jern-

Aahavnen efter at Beddingen er fjernet. 1937.

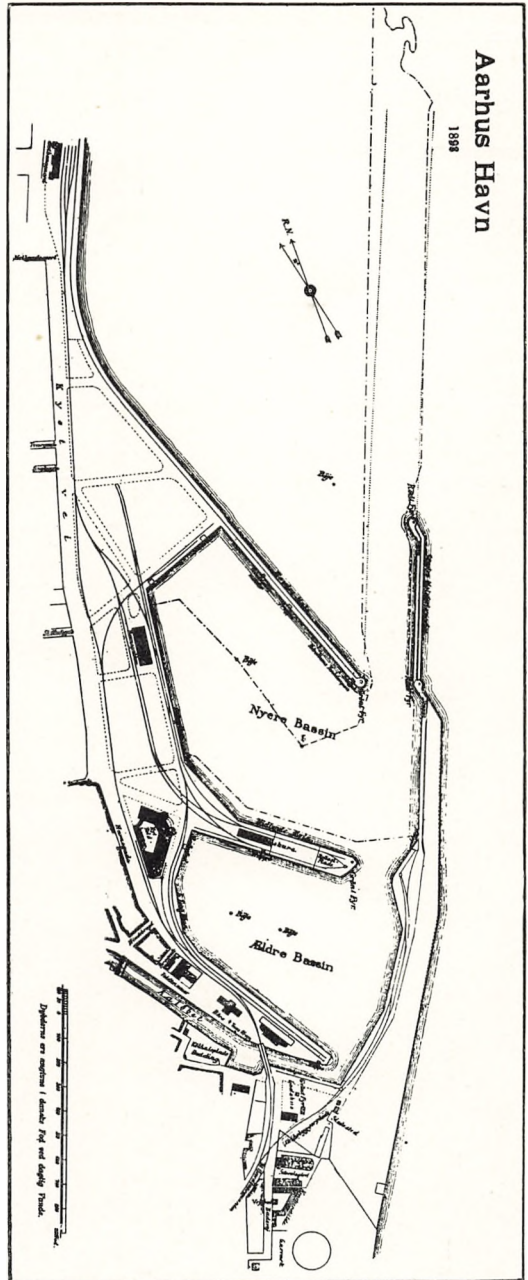
skibsværft ved Havnen, men der kom intet ud heraf, da Byraadets Flertal ikke mente at kunne stille de fornødne Havnearealer til Raadighed, og Anlæg af Værftet paa en Grund, der først skulde opfyldes, blev for dyrt.

Paa den ny Havneplads opførtes derimod i 1889-90 et stort Havnepakhus bl. a. forsynet med Kornelevatorer. Paa Midtermolen byggedes i 1892 et lukket og i 1895 et aabent Vareskur. — Af egentlige Havnearbejder foretoges indtil Aarhundredskiftet kun en Forlængelse af søndre Mole, samt senere en Udvidelse af denne i Bredden. Paa den nyopførte Toldkammerbygning indrettedes i 1897 et Frilager³²⁾.

Omkring Aar 1900 omfattede Kajlængderne i Aarhus Havn 7240 Fod Bolværk og 1520 Fod Dækmole. Havnens Vandareal var 28 ½ Tdr. Land. Men Planer om store ny Havneudvidelser forelaa nu fuldt udarbejdede og var tillige vedtaget i Princippet, omend foreløbig stillede i Bero.

Med Hensyn til Arten af den Varebevægelse, der gennem Skibsfarten foregik over Aarhus Havn, har vi allerede paa Side 238—39 anført Tallene for Udførsel af Kreaturer, Smør og Flæsk og skal omstaaende anføre Tallene for den anden store Gruppe af Eksportvarer, Korn og Kornvarer.

Vi ser Korneksporten kulminere i 70erne og derefter hurtigt svinde ind, hvilket ogsaa gjaldt den med Opsvinget i den danske Mølleriindustri op-

³²⁾ Aa. St. 24/2 1897.

Udførsel fra Aarhus af

Gennemsnitligt aarligt	Uformalet				Korn, formalet Tons
	Byg Tons	Havre Tons	Hvede Tons	Rug Tons	
1854—55	8300	3100	1200	3100	39
1856—60	7900	2700	1200	3200	85
1861—65	7300	5400	1100	2000	200
1866—70	11000	8000	1500	3600	554
1871—75	9600	10000	2000	7200	394
1876—80	9000	6400	1500	3400	1028
1881—90	2500	—	700	1400	259
1891—1900	1600	—	700	800	16

voksende Eksport af formalede Kornprodukter. — Aarhus' voksende Betydning som Fordelingscentrum for Importen til Jylland kan belyses gennem

*Toldkammerbygningen, opført 1897.
Arkitekt Hack Kampmann.*

Statsbanernes Opgørelser over Mængderne af de fra Aarhus forsendte Importvarer. Nedenstaaende Tal³³⁾ viser især en meget stærk Forøgelse af de forsendte Korn- og Foderstofmængder.

Gennemsnitligt aarligt	Korn og Kornvarer m. v. 1000 Tons	Foderstoffer 1000 Tons	Gødningsstoffer 1000 Tons	Tømmer og Skoveffekter 1000 Tons	Stenkul, Cinders m. v. 1000 Tons
1870/71—75/76	3	2	3	7	11
1876/77—80/81	7	7	5	8	17
1881/82—85/86	15	12	6	10	29
1886/87—90/91	28	24	5	12	35
1891/92—95/96	35	38	6	18	39
1896/97—1900/01 . . .	74	52	10	18	46

Det skal nævnes, at Aarhus i 1900/01 var Forsendelsesstation for 61 Mill. kg Korn og Kornvarer, medens af jyske Byer Esbjerg herefter kom nærmest med 19, Aalborg med 14, Kolding med 13 og Randers med 11 Mill. kg. I endnu højere Grad beherskede Aarhus endda Distribueringen af Foderstoffer, idet der herfra afgik 60 Mill. kg mod kun 10, 9.5 og 6.5 Mill. kg fra henholdsvis Esbjerg, Aalborg og Randers. Endvidere udgik der fra Aarhus større Statsbaneforsendelser af bl. a. Gødningsstoffer, Tømmer m. v., samt af Stenkul og Cinders end fra nogen anden jysk By.

At Aarhus' Andel i Importhandelen var stærkt stigende, fremgaar ogsaa af efterfølgende Oversigt over Toldintraderne absolute og relative Beløb³⁴⁾. Af Toldintægterne udenfor København faldt i Femaaret 1866/67—70/71 10.4 pCt. paa Aarhus Toldsted, men i Femaaret 1896/97—1900/01 ikke mindre end 17.7 pCt.

Toldintraderne i Aarhus.

Gennemsnitligt aarligt	I 1000 Kr.	I pCt. af Toldintraderne i				
		hele Landet	København	Aalborg	Randers	Horsens
1866/67—70/71	401	3.5	5.2	131.6	175.3	188.7
1871/72—75/76	665	4.4	6.5	162.9	250.6	285.0
1876/77—80/81	779	4.6	6.5	167.2	318.3	270.2
1881/82—85/86	1121	5.3	7.6	211.3	383.0	319.9
1886/87—90/91	1272	5.6	8.1	217.2	324.9	350.5
1891/92—95/96	1351	5.6	8.4	174.7	288.2	329.4
1896/97—1900/01	1661	5.9	8.7	166.1	265.2	382.0

Skibsfartens Fordeling efter Afgangs- og Bestemmelsessted stillede sig ved Aarhundredets Udgang som følger.

³³⁾ Fra Statsbanernes aarlige Driftsberetninger. ³⁴⁾ Efter de aarlige Handelstabelværker.

Skibsfarten paa Aarhus Toldsted i Aaret 1900).*

Fra eller til	Indgaaet Antal		Indgaaet Bestuvning ialt	Udgaet Antal		Udgaet Bestuvning ialt
	Dampskibe	Sejlskibe		Dampskibe	Sejlskibe	
København	246	42	51554	266	30	11833
Danske Provinstoldsteder	676	720	16286	729	891	14815
Indenrigs Fart ialt ..	922	762	67840	995	921	26648
Norge	3	10	2933	19	30	366
Sverige	16	375	22657	51	405	2170
Rusland (inkl. Finland)	49	24	26348	20	17	—
Tyskland	130	382	26156	122	190	10593
Storbritannien & Irland.	216	15	108330	190	6	12014
Holland, Belgien, Frankr.	7	6	2550	3	7	596
U. S. A.	56	—	98492	1	1	—
Andre Lande	2	—	2423	—	1	—
Udenrigs Fart ialt ...	479	812	289889	406	657	25739
Tilsammen	1401	1574	357729	1401	1578	52387

*) Efter Statistisk Tabelværk V. D. 7, Danmarks Handelsflaade og Skibsfart i 1900.

I Udenrigsfarten var Trafikken størst paa Storbritannien samt U. S. A. Mest Betydning herefter havde Tyskland, Rusland (med Finland) samt Sverig, medens der paa andre Lande kun dreves ringe Skibsfart. Den væ-

*Havnepladsen, før det store Kornpakhus blev bygget.
Til venstre Sct. Olufs Kirkegaard og Badeanstalt.*

sentligste Del af Trafikken paa svenske, norske og slesvigholstenske Havne besørgetes af Sejlskibe, medens Dampskibene nu iøvrigt havde overtaget Hovedparten af Transportarbejdet. Af den samlede ind- og udgaaende Bestuvning faldt saaledes 333000 R. T. paa disse mod 77000 R. T. paa Sejlskibene.

Af efterfølgende sammenlignende Oversigt over de fem største Provins-havnens Skibsfart i 1900 fremgaar det, at Aarhus som Importhavn var de

	Aarhus 1000 R. T.	Aalborg 1000 R. T.	Esbjerg 1000 R. T.	Odense 1000 R. T.	Randers 1000 R. T.
Indgaaet Godsmængde fra:					
Danske Havne	68	34	—	26	22
Storbritannien og Irland	108	75	58	53	21
U. S. A.	98	11	1	—	—
Andre Lande	84	49	28	20	21
Tilsammen..	358	169	87	99	64
Udgaaet Godsmængde til:					
Danske Havne	27	34	1	8	10
Fremmede Havne	25	43	118	12	4
Tilsammen..	52	77	119	20	14
Ialt..	410	246	206	119	78

øvrige Havne langt overlegen. Derimod havde Aalborg og især Esbjerg en større udgaaende Godsmængde end Aarhus.

Den for Aarhus saa heldige Vekselvirkning, der i 1860erne kom i Gang mellem de tre vigtige Faktorer: Jernbanetrafik, Skibsfart og Havnens Udbygning, fortsattes med ikke mindre gode Resultater i det 20. Aarhundrede, i vore Dage med Motorkøretøjstrafikken som en vigtig fjerde Trafikfaktor.

Ruteskibsfarten er blevet udbygget, dels ved Forbedringer af de gamle Ruteforbindelser og dels ved Oprettelse af ny Ruter.

Blandt de indenlandske Ruter er Københavnsruten nu som tidligere den vigtigste. Det forenede Dampskibsselskab har ved gentagne Gange at sætte ny, større og hurtigere Skibe ind paa Ruten, forstaaet at fastholde og øge dennes Popularitet blandt det rejsende Publikum. Ved Indsættelsen i 1939 af den store, smukke Nybygning »Hans Broge« er der foruden de daglige Nature indført Dagejlad i Sommertiden.

Godstrafikken mellem København og Aarhus maa D. F. D. S. nu dele med Rederiaktieselskabet »Anholt«, der kort efter Krigens Slutning aabnede en speciel Godsroute mellem de to Byer og oparbejdede en ikke ringe Trafik herpaa, som det ses af de omstaaende Tal³⁵⁾. Den samlede Godsmængde,

³⁵⁾ Efter Havneingeniørens aarlige Beretninger om Havnens Drift.

der med de to Selskabers Rutebaade er transporteret fra København til Aarhus, har siden Krigen nærmest været stagnerende, medens der har været Stigning for den i modsat Retning gaende Godstrafik.

Gennemsnitligt aarligt	D. F. D. S.			»ANHOLT«		
	Antal Anløb	Udlosset Ladning Tons	Indtaget Ladning Tons	Antal Anløb	Udlosset Ladning Tons	Indtaget Ladning Tons
1922—26	307	61755	27666	53 ^{*)}	3366 ^{*)}	2312 ^{*)}
1927—31	304	56933	33846	139	7511	3115
1932—36	315	50015	38485	207	12119	7101
1937	322	55086	40830	232	15649	7601
1938	323	53584	36794	250	18448	7568

^{*)} 1926.

Den ældgamle, men efter Jernbanernes Anlæg noget omtumlede Kalundborgrute dreves indtil September 1914 af Det forenede Dampskibsselskab, hvorefter Statsbanerne overtog Driften. Gennem adskillige Aar havde der i Rigsdagen været fremsat Krav paa og arbejdet for Tilvejebringelse af en rationel Færgeforbindelse mellem Jylland og Sjælland, og da nu Kalundborg-ruten var overgaaet til Staten, vedtog Folketingets Finansudvalg en Opfordring til Ministeriet om at lade udarbejde Forslag til Anlæg af Færgelejer³⁶⁾.

I Tilslutning hertil anstilledes der Undersøgelse af andre mulige Ruter mellem Jylland og Sjælland. Paa den jyske Side var som Udgangspunkter foreslaaet Juelsminde, Hou eller Steder paa Djursland og paa Sjællandssiden Refsnæs. En af Planerne regnede med at lade Forbindelsen gaa over Samsø, hvor der skulde anlægges to Færgehavne forbundne med en Jernbane tværs over Øen. Mange Fortalere havde især Hou—Refsnæs Projektet, og herom diskuteredes der livligt i Pressen. Resultatet af Regeringens Overvejelse blev dog, at Aarhus maatte foretrækkes som Udgangspunkt paa Jyllandssiden, idet man herved opnaaede gunstige Besejlingsforhold samt umiddelbar Forbindelse med den jyske Hovedbane og Jyllands største By³⁷⁾. I Rigsdags-samlingen 1916/17 forelagde Trafikminister Hassing Jørgensen et Lovforslag om Anlæg af Færgelejer i Aarhus og Kalundborg, to hvert Sted, og Anskaffelse af tre Dampfærger. Statsbanerne havde hidtil været imod Færgeplanerne, da man ikke ansaa en Færgeforbindelse for lønnende, og da denne i hvert Fald ikke burde gaa forud for Hovedrutens Førsyning med Dobbeltspor. Imidlertid var Persontrafikken paa Kalundborgruten efter Statsbanernes Overtagelse af denne steget over Forventning, og dertil kom, at den almindelige Stigning af Trafikken gjorde en Aflastning af Hovedruten over Fyn—Fredericia ønskelig. Lovforslaget standsedes dog i Landstinget, idet

³⁶⁾ Rigsdagstidende 1916/17, Folketingets Forhandlinger, Sp. 1682. ³⁷⁾ Rigsdagstidende 1916/17, Folketingets Forhandlinger, Sp. 4873.

Flertallet mente, at man i det mindste foreløbig kunde nøjes med hurtige Dampskibe. Herved blev det. Statsbanerne havde til at begynde med drevet Ruten med forhaandenværende ældre Materiel, men anskaffede senere to til Ruten specielt byggede Motorskibe. Fra 1935/36 er der i Sommertiden udført to daglige Ture i hver Retning. Passagertrafikken har været stigende. Nogen Godstrafik af Betydning har Ruten derimod ikke; dog overføres der et stærkt

*Kalundborgdamperen 1935 og Midtermolen med de to Pakhuse.
I Baggrunden »Danebrog«.*

stigende Antal Motorkøretøjer og Cykler, i 1937/38 henholdsvis 13342 og 7014 mod 5900 og 4455 fem Aar forinden. Efter Lillebæltsbroens Aabning og Lyn-togenes Indførelse er Forbindelsen mellem Aarhus og København hurtigere over Fyn, og stærk Konkurrence er der endvidere, navnlig for Automobiler-nes Vedkommende, fra Grenaa—Hundested Ruten. Alligevel har den gamle Aarhus—Kalundborg Rute vist sin fortsatte Eksistensberettigelse.

Aarhusbugtens Dampskibsselskab, der i Aarene før Krigen havde haft god Frengang og flere Gange moderniseret sit Materiel, sidst i 1914 ved Anskaffelse af Nybygningen »I. P. Petersen«, paa 83 N. R. T., saa i Aarene efter Krigen sin Indtjeningsevne svigte. Det var Rutebilerne og Lastbilkørse-len mellem Aarhus og Molshalvøen, der mere og mere drog Passager- og Godstrafikken bort fra Skibsruterne. Endnu 1924 og 1925 bragte dog gode Driftsresultater, men efter 1926 udbetaltes intet Udbytte af Selskabets Aktier. Besejlingen af Æbeltoft Ruten indstilledes i 1929, og i 1934 standsedes

Farten paa Kalø, Knebel og Kongsgaard. Driften af den tilbageværende Rute Aarhus—Tunø—Samsø overtoges samtidig af det nystiftede Aarhus—Samsø Dampskibsselskab, der købte »I. P. Petersen«, medens Aarhusbugtens Dampskibsselskab efter at have afhændet sine to øvrige Skibe traadte i Likvidation. I 1939 erhvervede Aarhus—Samsø Selskabet en Paketrute paa Ballen Havn paa Samsø.

Foruden den ovenfor omtalte særlige Godsroute mellem København og Aarhus er der Tid efter anden kommet forskellige andre indenlandske Godsru-ter i Gang med Aarhus som Udgangspunkt. Nævnes kan saaledes Ruterne paa Odense, Svendborg, Nakskov (den afkortede Fortsættelse af den gamle Lybækrute via de to nævnte Havne) Kolding, Korsør, Nykøbing F. og Samsø.

Dampskibsselskabet Turisten har fortsat sin Sommersejlds paa Marse-
liborgkysten. Det havde i Aarene efter Krigen en Række vanskelige Aar og har kun kunnet fortsætte Driften ved Hjælp af Tilskud fra Kommune og Havn. I de senere Aar har A/S Kystfartens Passager-Motorskib »Kysten« drevet Udflugtstrafik paa Rude Strand og Skødshoved.

Den udenlandske Rutefart paa Aarhus repræsenteredes indtil 1914 af Det forenede Dampskibsselskabs Ruter paa Leith, Newcastle og Hamborg—Altona, Dampskibsselskabet Thors Rute paa Lybæk via Svendborg—Nakskov, samt de med tyske Skibe drevne Ruter paa Rotterdam, Bremen, Aaben-
raa og Lybæk. Ved Krigen Udbrud indstillede Bremen- og Rotterdam-Rute-
damperne Farten, medens en Kreaturdamper vedligeholdte Forbindelsen med Lybæk en Gang ugentlig. Paa Grund af Minefaren i den sydlige Del af Nord-
søen forlagdes fra 1. September 1914 D. F. D. S.'s Esbjerg—Grimsby Rutes danske Udgangspunkt til Aarhus, og en betydelig Del af Landbrugseksporten til England afsendtes nu herfra, idet der 2 eller 3 Gange om Ugen afgik Dampskib til Grimsby, eventuelt Liverpool eller Manchester. Imidlertid blev det, da Krigen skærpedes, vanskeligere og vanskeligere at opretholde regel-
mæssig Skibsfart over Nordsøen.

Efter Krigen Ophør blev Esbjerg igen Hovedudførselssted for Land-
brugsprodukter, men Ruterne mellem Aarhus og Leith og Newcastle gen-
aabnedes ogsaa, i Sommeren 1920. Det samme gjaldt i 1921 Ruten Aarhus—
Hamborg, og endvidere paabegyndtes i dette Aar en omtrent regelmæssig
Fart paa Oslo. I 1924 omtales i Havnens Driftsberetning yderligere Ruter
paa Kolding—Sønderborg—Hamborg, Bremen, Lybæk, Kiel og Stettin samt
paa Antwerpen, i 1925 en Rute paa Amsterdam, i 1926 en Rute paa Italien
og i 1927 en Ruteforbindelse med New York via Oslo og Halifax, medens
den tidligere Oslo Rute nu fik sit Endepunkt i Gøteborg. I 1929 paabegyndte
D. F. D. S. Rutefart paa Liverpool—Swansea—Cardiff, og i 1930 omtales en
af samme Selskab dreven Rute paa Østnorge (—København—Stettin). De
nævnte Ruteforbindelser er siden i det væsentlige opretholdt³⁸⁾.

³⁸⁾ Efter Havneingeniørens aarlige Beretning om Havnens Drift.

For 1938 kan Godsmængden paa nedennævnte Ruter oplyses.

Aarhus—		Antal Anløb	Udlosset Ladning Tons	Indtaget Ladning Tons
Hamborg	D. F. D. S.	68	5814	2952
Leith	do.	52	985	7933
Newcastle	do.	53	2200	12792
Amsterdam	Holl. Dampskibe ...	35	8387	3985
Sønderborg—Hamborg.	Tyske Dampskibe ..	93	11368	7860

Ved Siden af disse Ruter opretholder Det forenede Dampskibsselskab regelmæssig Forbindelse med Antwerpen, Liverpool, Manchester, Swansea, samt U. S. A.'s og Sydamerikas Østkyst; C. Clausens Dampskibsrederi med Lybæk, Aalborg—Kiel—Bremen—Rotterdam, Stockholm, Norrköping, Halmstad og Memel; Aarhus Shipping Co. med Danzig—Gdynia og Stettin, svenske Rederier med Middelhavs- og Sortehavshavne, Portugal samt svenske Kysthavne, hvoraf med Gøteborg 2—3 Gange ugentlig, den norske Sydamerikalinie med Sydamerikas Østkyst, Finska Ångfartygs A/B med finske Havne, et tysk Rederi med Rotterdam og et skotsk med skotske og irske Havne.

Sammen med Ruteskibsfarten har Trampskibsfarten udviklet sig. En Række af de store, grove Artikler kommer fortrinsvis med specielle Trampbaade, dels de meget store, der ofte har Partsladninger til forskellige Havne, dels mindre, hvorimellem Sejl- og Sejlmotorskibe stadig spiller en Rolle, navnlig i Farten paa Sverrig og Tyskland.

Omfanget af den samlede Skibsfart paa Aarhus vil fremgaa af efterfølgende Oversigt³⁹⁾. Tallene omfatter Skibsfarten paa hele Aarhus Tolddistrikt,

Gennemsnitligt aarligt	Indgaact Antal Skibe	Udlosset Ladning			Indladet Ladning		
		fra Indl. 1000 T.	fra Udfl. 1000 T.	Ialt 1000 T.	til Indl. 1000 T.	til Udfl. 1000 T.	Ialt 1000 T.
1901—05	2635	62	286	348	22	29	51
1906—10	2840	78	328	406	24	30	54
1911—15	2881	109	356	465	36	51	87
1916—20	2985	165	261	426	67	45	112
1921—25	3565	123	702	825	91	57	148
1926—30	4539	165	961	1126	82	113	195
1931—35	4533	156	1014	1170	98	184	282
1936—38	4434	230	992	1222	80	167	247

hvis Kystlinie strækker sig langs Aarhusbugten fra Sletterhage til Gyllingnæs, men ikke Farten mellem Tolddistriktets Havne indbyrdes. Da der i

³⁹⁾ Efter Stat. Tabelv. og Stat. Medd., Danmarks Handelsflaade og Skibsfart.

Distriktet kun findes ubetydelige Havne udover Aarhus, svarer Tallene ret nær til de for selve denne Havn gældende.

Mindst er Stigningen for Skibenes Antal, idet dette knap nok er fordoblet siden Aarhundredets Begyndelse, hvilket jo hænger sammen med den

1938 Fra eller til	Indgaaet		Udgaet	
	Antal Skibe	Udlosset Ladning Tons	Antal Skibe	Indtaget Ladning Tons
Norge	48	9967	68	5933
Sverige	279	34057	400	27381
Finland	36	12531	70	23504
Rusland v. Østersøen	7	11232	1	—
Polen og Danzig	99	30733	170	6625
Tyskland	659	131873	622	22315
England og Irland	281	349686	172	23968
Holland, Belgien og Frankrig	121	39465	74	10903
Middel- og Sortehavslændene	14	32132	1	—
Afrika	27	37485	3	1120
Nord- og Mellemamerika	30	41323	1	323
Sydamerika	17	24737	4	5208
Syd- og Sydvestasien	16	51966	15	5980
Østasien	12	102611	—	—
Andre og uang. Lande	18	15442	22	246
Samtlige fremmede Lande ..	1664	925240	1623	133506

voksende Gennemsnitsstørrelse. Vægten af det udlossede Gods ses derimod at være steget til det 3—4 dobbelte og af det indladede Gods til det 5-dobbelte. Det ses endvidere, at Stigningen har været særlig stor for Skibsfarten paa Udlandet.

Dennes Fordeling paa de forskellige fremmede Lande fremgaar for 1938 af ovenstaaende Tal⁴⁰⁾. Henved en Tredjedel af den samlede indgaaede Vare-mængde kommer direkte fra udeneuropæiske Lande.

Til Belysning af den indenrigske Trafiks Omfang og Fordeling skal anføres efterfølgende Oversigt⁴¹⁾, der viser Skibsfarten paa selve Aarhus Havn

	Indgaaet fra Tons	Udgaet til Tons	Tilsammen Tons
København	59821	44362	104183
Aarhus og Æbeltoft Tolddistrikter m. m. ...	173285	9932	183217
Indlandet iøvrigt	110815	25866	136681
Indlandet ialt	343921	80160	424081

⁴⁰⁾ Efter Havneingeniørens Beretning om Havnens Drift i 1938. ⁴¹⁾ Statistik over Varebevægelsen i Aarhus Havn i 1938 udg. af Havneingeniøren.

i 1938 og ogsaa omfatter Farten mellem Aarhus og de øvrige Havne i Aarhus Tolddistrikt.

Den store indgaaende Vægtmængde fra Aarhus og Æbeltoft med flere Tolddistrikter omfatter i Hovedsagen Sand, Kampesten, Singels og Skærver.

Udlosset Gods	Gennemsnitligt aarligt	
	1922—26 Tons	1934—38 Tons
Korn	91300	99700
Foderstoffer	106500	102500
Gødningsstoffer	33400	31700
Kul og Koks	319300	452400
Sten, Cement og Teglværksprodukter .	38100	60500
Trælast	31500	39300
Forskelligt Styrtegods	141500	293300
Stykgods	115400	111400
Levende Dyr	600	200
Ialt udlosset Gods ..	877600	1191000
- indladet — ..	151800	259800
Heraf Foderstoffer	42600	94000
— forskelligt Styrtegods	18400	50900
— Stykgods	70600	84200
— levende Dyr	3800	2600

Angaaende de udlossede og indladede Varers Fordeling efter Art er ovenfor meddelt Oplysning for et Femaar efter Krigen og for det seneste Femaar⁴²⁾.

Under »forskelligt Styrtegods«, der udgør en betydelig og stærkt stigende Del af Havnens Vareindførsel, indgaar forskelligt Frø med mere til Oliepresning, navnlig Soyabønner, Kopra, Palmekærner og Jordnødder, og paa

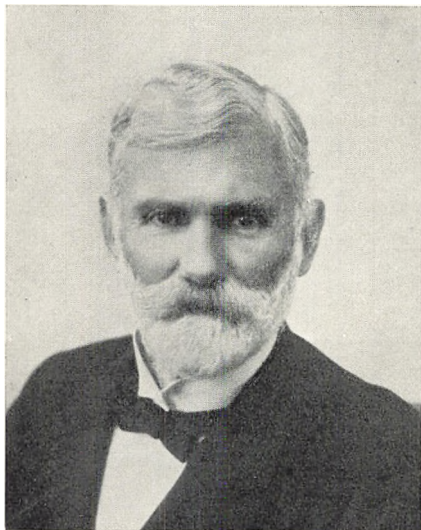
	Dampskibe		Motorskibe	
	Antal	Brutto Tonnage	Antal	Brutto Tonnage
Aarhus Sten- og Gruskompagni	1*)	206	—	—
Aarhus-Samsø Dampskibsselskab A/S .	1	187	—	—
C. L. Nielsen	1	136	3	175
O. I. P. Larsen	—	—	6	602
E. Nygaard	—	—	3	475
H. C. Christensen	—	—	1	97
N. M. Nygaard	—	—	1	96
Aarhus Mørtel Compagni A/S	—	—	1	83
Tilsammen ..	3	529	15	1528

*) Sandpumper.

⁴²⁾ Efter Statistiske Meddelelser: Danmarks Handelsflaade og Skibsfart.

Udførselssiden Oliefabrikkens store Eksport af Fedtstoffer og Olier, foruden i de senere Aar en betydelig Kartoffeleksport til oversøiske Lande.

Til Trods for Byens store Skibsfart har kun faa og smaa Rederivirksomheder hjemme i Aarhus. I 1939 fandtes her forannævnte Dampskibs- og Motorskibsrederier med registreret Tonnage af over henholdsvis 100 og 50 Registertons Brutto⁴³⁾.

Havneingeniør Peter Vedel.
1862—1922.

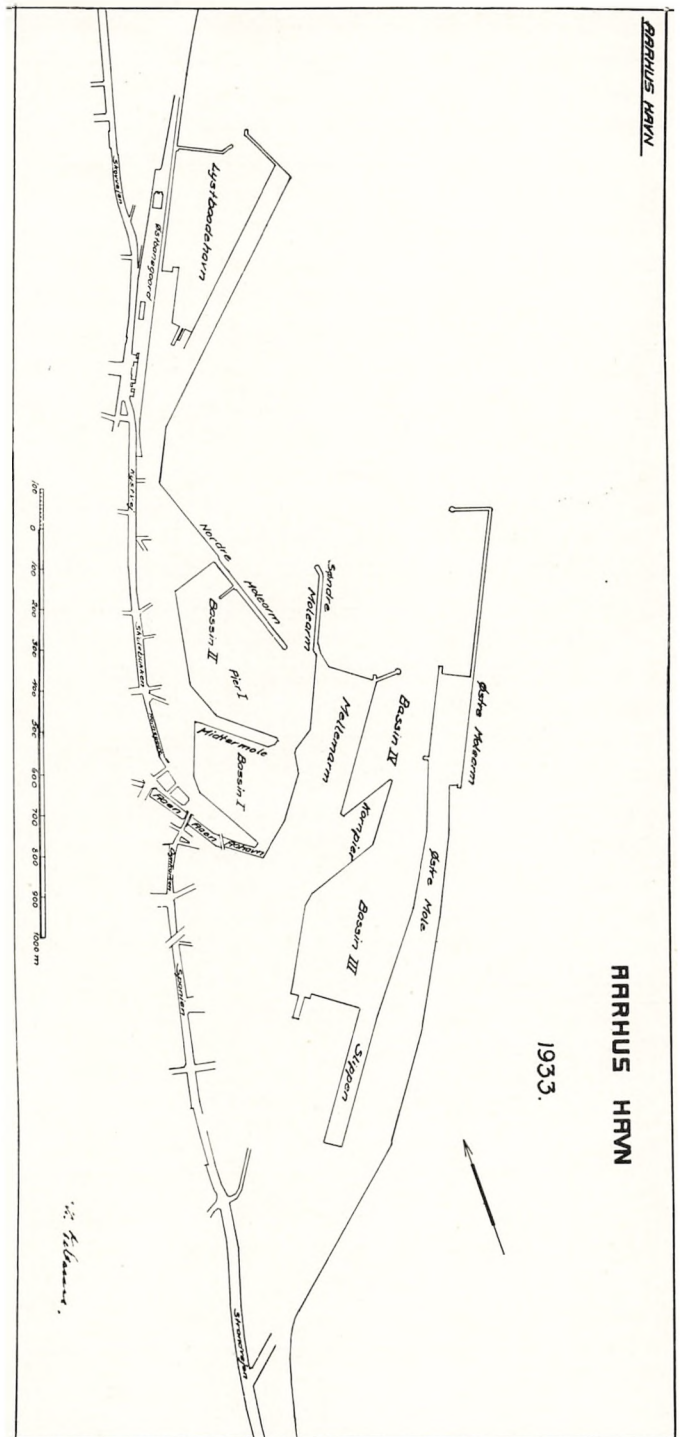
En storstilet Plan til Udvidelse af Aarhus Havn med Bygning af en Sydhavn og to mindre Nordhavne var kort før Aarhundredskiftet udarbejdet af Havneingeniør P. Vedel og i Princippet tiltraadt af Byraadet. Spørgsmaalet var kædet sammen med Tilvejebringelse af en Bebyggelsesplan for de nyligt i Byen indlemmede højtliggende Marselisborg-Jorder, hvorfra Fylden til de store Landvindingsarbejder ved den foreslaede Sydhavn paaregnedes hentet. Meget stor Trang til en Havneudvidelse var der paa det daværende Tidspunkt egentlig ikke, og Uvisheden om, hvor den paatænkte nye Godsbanegaard vilde komme til at

ligge, bidrog under disse Omstændigheder til, at Byraadet foreløbig stillede Sagen i Bero.

Et fra anden Side fremsat Forslag om at føre Aarhus Aa gennem et nyt Leje fra Fiskerhuset til Stranden ved Marselisborg, senere udvidet til, at man skulde gøre det ny Aaleje til en Kanal, langs hvis Sider Oplagspladser og Arealer for industrielle Virksomheder vilde kunne indrettes, afvistes af Byraadet, som i 1904 vedtog at bringe Vedels Projekt til Udførelse, men delt i tre Afsnit, hvoraf det første væsentlig skulde omfatte Afgravnings- og Opfyldningsarbejderne samt Bygning af Kystværn og Dækmole. Dette gennemførtes i Aarene 1905—11. I 1909 kunde Landsudstillingen afholdes paa de opfyldte Arealer samt paa det delvis afgravede Terræn ved Skanseanlægget. Derefter tog man fat paa 2. Afsnit omfattende Opfyldning af Østmolen og Bygning af Bolværker langs denne og i »Slippen«. — At Aarhus havde paa-begyndt denne store Havneudvidelse, fordi Pladsmangel i Havnen efterhaanden havde gjort sig stærkt gældende, var heldigt. Thi i de første Krigsaar blev Skibsfarten paa Aarhus ekstraordinær stor*). Omend den ny Sydhavn manglede adskilligt i at være fuldført, særlig med Hensyn til Transportmidler, Jernbanespor og Belysningsanlæg, toges den dog i Brug og

⁴³⁾ Danmarks Skibsliste 1939. *) Jvfr. Kurve i »Stat. over Varebev.« i Aarh. Havn i 1937.

benyttedes i udstrakt Grad. Alligevel maatte de indgaaende Skibe undertiden henligge nogle Dage paa Reden, før der blev Kajplads ledig. — Straks efter at Krigen var sluttet, udskreves en Konkurrence om Forbedring af Havneplanen. Der var dog ingen af de indkomne Forslag, man fandt at kunne belønne med 1. Præmie. I Stedet udarbejdede Havneingeniør Vedel et Udvidelsesforslag, der tog Hensyn dels til de ved Konkurrencen fremkomne Tanker og dels til den aarhusianske Forretningsverdens Ønsker, saaledes som disse kom til Udtryk gennem en af Aarhus Handlsforening med flere nedsat Kommission. Forslaget omfattede dels betydelige Udvidelser i Sydhavnen og den gamle Havn, dels Anlæg af et Bassin ved Strandvejen mod Syd til Lystbaade, Sten- og Sandfartøjer samt Fiskefartøjer. — Byraadet godkendte i 1920 disse Skitseplaner, og i det

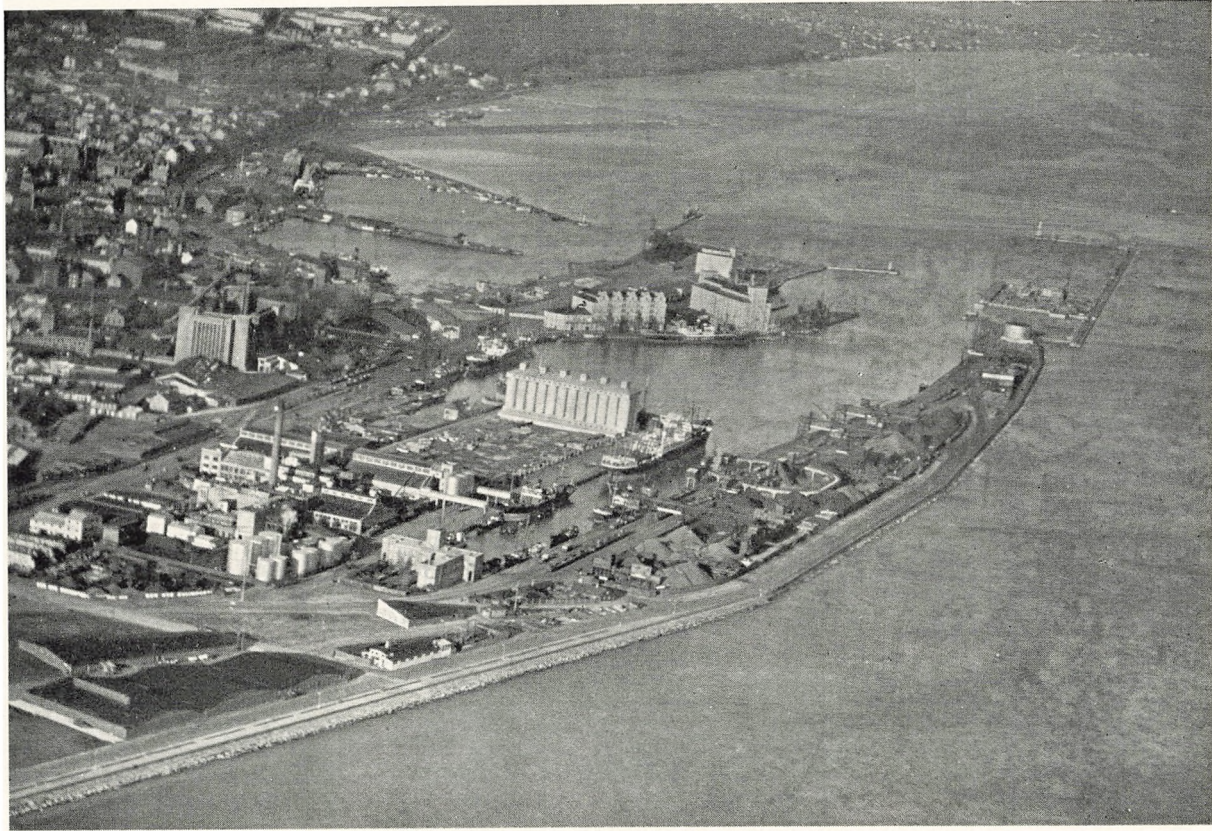

følgende Tiaar foregik Havnearbejderne i Hovedsagen efter de heri angivne Linier. Dog opgav man Fiskeri- og Lystbaadehavnen mod Syd af Frygt for Tilsanding, og i Stedet byggedes efter Forslag af Vedels Efterfølger, Havneingeniør H. Gebauer, den ny Lystbaadehavn som Led i en større Plan. Den brede Plads langs den er beregnet til Sporrist.

Udbygningen af Sydhavnen var imens blevet fortsat, og nogle Ændringer i Planerne, efter at Havneingeniør Gebauer i 1922 var tiltraadt, muliggjorde en hurtigere Udnyttelse af Havnens Arealer til Opførelse af Pakhuse. Dette fandt Sted i stort Omfang. Ny, store Udvidelser projekteredes nu af Havneingeniøren. I 1933 vedtoges disse af Byraadet og har siden været under Udførelse⁴⁴). I Fortsættelse af den Sydhavnen begrænsende Østre Mole er bygget en Bølgebryder af betydelig Længde og en Dækmole ved Østre Molearm for den Benzinhavn, man nu havde besluttet at anlægge her. Jævnside hermed arbejdedes der paa den nordre Afslutning af Mellemarmen, mellem Sydhavnen og den gamle Havn, og byggedes herudfra en midlertidig Dækmole. Det er Planen at skabe en stor Trafikhavn mod Nord ved efterhaanden at bygge et Redekamsystem af Piere, I—IV, udgaaende fra den gamle Havns Vestsiden og fra Lystbaadehavnens Dækmole. I 1936 paabegyndtes Anlægget af Pier II, der træder i Stedet for den gamle Nordre Molearm, og i 1938 var Opfyldnings- og Bolværksarbejderne saa vidt fremskredet, at man kunde udføre Anlægget af Kajgade paa Pieren⁴⁵). Da det indgik i Planerne for det ny Havneanlæg, at den gamle nordre Mole fjernedes, blev det nødvendigt at finde en ny Plads for den her beliggende Fiskerihavn. Havneingeniør Gebauer foreslog i en i 1939 fremsat 5-Aars Plan for Havneudvidelserne at udbygge Vestsiden af Lystbaadehavnen til midlertidig Brug for Fiskerne. Dette vedtoges af Byraadet, og Arbejdet sattes kort efter i Gang⁴⁶). De videre Planer omfatter bl. a. Anlæg af en Turistkaj ved Mellemarmens nordre Ende samt Bygning af et nyt Bassin Nord for Pier II, dels til Brug for Trælastindførselen og dels for at kunne faa Arealer disponible for ny Virksomheder⁴⁷). — Til Illustration af Havnens Kapacitetsforøgelse kan anføres nedenstaaende Tal:

	Vanddybde indtil m	Kajlængde m	Vandareal ha	Landareal ha
1900	7.5	2400	16	13
1910	7.8	2400	16	13
1920	8.3	4400	26	40
1930	10.0	5300	40	50
1935	10.0	5900	42	56

⁴⁴) Efter E. Sejr: Træk af Aarhus Havns Historie i Aarhus Handelsforening 1862—1937, Aarh. 1937. ⁴⁵) Havneingeniørens aarlige Beretninger om Havnearbejdet. ⁴⁶) Demokraten 3/4 1939. ⁴⁷) Demokraten 25/1 1939.

Aarhus Havn 1935.
Flyverbillede.

Aarhus Havn bestyres som de øvrige købstadkommunale Havne af en særskilt Havnebestyrelse, og dens Finanser holdes adskilt fra Kommunens. Nedenfor er anført en Oversigt over Havnens vigtigste Indtægtsposter i de enkelte Femaar af indeværende Aarhundrede samt dens Aktiver og Gæld⁴⁸⁾. Bro- og Havnepengene er nu som tidligere Nr. 1 blandt Havnens Indtægtskilder, men ved Siden heraf spiller Indtægten ved Plads- og Grundleje en stærkt stigende Rolle, idet et stort Antal Firmaer har gjort Brug af Havnens Arealer og her opført Lagerbygninger, Fabriksanlæg med mere. Herimellem maa særlig nævnes Aarhus Oliefabriks store »Havneanlæg«, om-

	Gennemsnitligt aarligt			Status ved Periodens Udgang				
	Bro- & Havnepenge 1000 Kr.	Bygningsleje 1000 Kr.	Pladsleje 1000 Kr.	Værdipap. Kassebh. 1000 Kr.	Faste Ejend. 1000 Kr.	Maskiner, Fartøjer 1000 Kr.	Aktiver ialt 1000 Kr.	Gæld 1000 Kr.
1901—05/06	282	6	22	1261	4756	98	6115	849
1906/07—10/11 ...	350	7	27	2534	7101	157	9792	3215
1911/12—15/16 ...	489	9	39	1762	9595	163	11520	2935
1916/17—20/21 ...	667	16	143	2982	12659	195	15836	5356
1921/22—25/26 ...	1527	27	238	4389	15729	904	21022	4342
1926/27—30/31 ...	1751	46	247	1355	23809	905	26069	3297
1931/32—35/36 ...	1573	52	295	3027	26542	1106	30675	2294
1936/37	1641	91	328	2981	27556	1057	31594	2101
1937/38	1617	96	358	3140	27622	1159	31921	1905

fattende Fabriksbygninger, Raastofsilo og Tankanlæg samt de forskellige Korn- og Foderstoffirmaers kæmpemæssige Silo- og Kagepakhuse. Nævnes kan ogsaa de store Oliefirmaers Depotanlæg i den ny Benzinhavn, hvortil nu Tankskibe paa 10—12000 Tons ankommer direkte fra Produktionslandene.

De store Udvidelsesarbejder har Havnen for en stor Del kunnet gennemføre uden Gældsstiftelse. Havnens Gæld er nu kun ringe i Forhold til dens Aktiver. Siden Krigen er der betalt betydeligt af paa den. Driften har gerne givet Millionoverskud.

Aarhus Havns gode finansielle Stilling vilde forlængst have tilladt en Nedsættelse af Havnetaksterne, men af Hensyn til den Konkurrence, den herved vilde paaføre de øvrige Provinshavne, hvis svagere Økonomi ikke tillod tilsvarende Nedsættelser, vægrede Ministeriet for offentlige Arbejder, der skal approbere Taksterne for de forskellige Havne, sig længe ved at imødekomme Forslag fra Aarhus i denne Retning og lod i Hovedsagen Aarhus Havns Takster følge de for de øvrige Provinshavne fastsatte.

Man har fra aarhusiansk Side fremhævet det urimelige i, at Jyllands største Havn skal lide under, at for Eksempel Hobro eller Mariager Havne

⁴⁸⁾ Efter Statistisk Tabelv.: Kommune- og Havneregnskaberne for de paagældende Aar.

ikke kan taale en Takstnedsættelse, saa meget mere som Taksterne for Københavns Havn fastsættes uden saadanne Hensyn⁴⁹), og det er paaapeget, at Udbygningen af de mange Provinshavne næppe har været til Gavn for Landet, idet den har medført en Spredning af Storskibstrafikken til Skade for de Havne, der i Kraft af deres Beliggenhed ved dybt, aabent og praktisk talt isfrit Farvand har en naturlig Forret til at være Fordelingshavne⁵⁰). I den for 1925—30 fastsatte Takst opnaaede Aarhus Havn dog, at Omladningsgoods fritoges for Afgift. — I 1928 approberedes en Del Nedsættelser i Vareafgifterne og i 1931 indførtes det københavnske mere rationelle System med Hensyn til Skibsafgiften, ligesom man har opnaaet, at Vareafgiften for Udførsel af visse Varer beregnes lavere end for Indførsel, men den fulde Fritagelse for Vareafgift for Varer, der udføres fra Aarhus til Indlandet, vilde Ministeriet ikke gaa med til, endskønt en lignende Afgift ikke findes i København⁵¹).

At der saaledes er sat kunstige Skranker for Konkurrencen fra Aarhus Havn baade overfor Københavns Havn og overfor Provinshavnene, har jo imidlertid langt fra hindret den jyske Hovedhavns Vækst, og der ligger i de uudnyttede Konkurrencemuligheder en potentiel Styrke for Havnen, der kan blive af Værdi i vanskelige Tider.

⁴⁹) Betænkning afg. af Kommissionen til Undersøgelse af Købstædernes Havne- og Bro-takster, Kbhvn. 1928, S. 36. ⁵⁰) Jvfr. Forhandlingerne paa det 8. danske Byplanmøde 1934: Bør Provinshavnenes Udvikling standses til Fordel for enkelte Storhavne? ref. i Danmarks kommunale Efterretninger 1934, S. 318 ff. og 325 ff. ⁵¹) Aarhus Handelsforening 1862—1937, S. 216 ff., Aarhus Byraads Forhandlinger 1931/32 A, S. 43 og Havneingeniørens Beretning om Havnens Drift 1928, 1931 og 1937.

FÆRGELØBET

AF PALLE BIRKELUND OG EMANUEL SEJR

DEN KORTESTE VEJ mellem Jylland og Sjælland er betydelig kortere end de ca. 90 km, som Sejlløbet mellem Aarhus og Kalundborg er opmaalt til at være. Alligevel er det mellem disse to Byer, at den direkte Forbindelse mellem de to store Landsdele gaar, og har gaaet i Aarhundreder¹). Allerede i Adam af Bremen's hamburgske Kirkehistorie — fra det 11. Aarhundrede — nævnes det vigtige Færgeløb, der gennem Tiden har betydet saa meget for hele den indenrigske Samfærdsel²).

Indtil for et Par Aarhundreder siden foregik Trafikken, hvor det overhovedet var muligt, ad Søvejen, der var mere direkte og især mere farbar end Datidens elendige Landeveje. Tidligt blev derfor ogsaa alt Færgvæsen organiseret med approberede Takster o. l., og Farvandenes og Færgeløbenes store militære Betydning forøgede naturligvis Kongens og Statsmagtens Interesse for Færgvæsenet. Kongen ejede oprindeligt alle Havne og Færgesteder³), og det var hans Lensmænd eller Købstadmagistrater paalagt at sørge for Færgemateriel m. m.

Saa tidligt som i 1325 var Rutens Varetrafik af et saadant Omfang, at den syntes et passende Skatteobjekt, hvorfor Kong Kristoffer lod afkræve en Afgift paa ikke mindre end en Tredjedel af Værdien af de Varer, der overførtes mellem Kalundborg og Aarhus. Afgiften blev dog ophævet Aaret efter⁴).

»Færgeløbet«, hvilket efter ældre Sprogbrug ogsaa betyder det Lav eller den Institution, der besørgede Trafikken opretholdt, havde Forpligtelse til at overføre først og fremmest Kongen selv og hans Følge og desuden de Adelsmænd og andre, der af Kongen blev beordret til København eller andetsteds til Ros- eller Krigstjeneste, eller hvad det nu kunde være. Det kunde navnlig i Ufredstider dreje sig om store Transporter. Helt vederlagsfrit ud-

¹) Om Færgeløbets Historie i Alm. se: Torkil Baumgarten: Færgeløbet mellem Aarhus og Kallundborg samt nogle Bidrag til Aarhus Havns Historie i Aa. St. Aa. IX, 1916, S. 80—117. I Bent Rasmussens Artikel: Med Smakke, Isbaad og Dampskib. Samsøs Postforbindelser fra 1682 til vore Dage, hvoraf 1. Del er fremkommet i Fra Holbæk Amt XXXIII, 1939, findes ligeledes Oplysninger af Interesse. ²) Adam ed. Schmeiler. 1917, S. 230. Jvfr. A. A. Bjørnbo: Adam af Bremens Nordensopfattelse i A. f. n. O. 1909. ³) J. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog. 1874, S. 117 f., og Tidsskrift for Søvæsen. 1902, S. 284 f. ⁴) Arup II, S. 70 og 75, A. G. II, S. 13, og: Erik Klipping og hans Sønner. I Ovs. v. Ellen Jørgensen. 1927, S. 108.

førtes de vel næppe, i hvert Fald ikke i Midten af det 16. Aarhundrede. Da paalægges det Færgemændene at opkræve en rimelig Fragt af de overførte Adelsmænd. Færgefolkene benyttede dog gerne en gunstig Lejlighed til at skrue Priserne i Vejret, og det var ikke alene fra Aarhus—Kalundborg Overfarten, at Kongen modtog Klager over for høj Færgeløn. 1567 paalægges det Lensmanden paa Aarhusgaard, Folmer Rosenkrantz, sammen med Borgmester og Raad i Byen at sørge for Taksternes Overholdelse⁵). Et Aar senere kommer det Kongen for Øre, at det koster 12 Skilling at faa en Okse færget til Kalundborg, og paa staaende Fod beordrer han Prisen nedsat til 4 Skilling⁶). Det er Adelen, der har klaget, og et Par Dage senere foretages en generel Takstnedsættelse⁷).

Ved Færgestederne havde man en glimrende Lejlighed til at føre Kontrol med, hvem der rejste rundt i »Kongens Riger og Lande«. Det indskærpes jævnlige, at kun de, der har Kongens Pasbord, maa komme i Land ved Færgestederne, dog undtages Kongens egne Undersaatter, som kendes og er hjemmehørende i Landsdelen, og de, der have »ilig Post til Kongen«, skrives der 1557. Det, man skal være paa Vagt overfor, er »Kundskabere, der forfare Landets Lejlighed« (d. v. s. Spioner), Lejesvende og afdankede Soldater. Senere bliver det navnlig Betlere og Tatere, man skal holde Øje med⁸).

Da Færgeløbet efterhaanden gik over til de to interesserede Byer, maatte der betales en Afgift til Kongen. Af Byfogedregnskaberne for Aarhus 1610 og følgende Aar synes Afgiften at have været 1 Skilling af hver Person og 2 af hver Hest, Ko eller Vogn. I Aaret 1635—36, da Aarhus havde seks, Kalundborg to Færger i Drift, overførte »Borgmesters Smakke« 70 Fodgængere, hvorfor Kongen modtog en Afgift paa 1 Sletdaler og 6 Sk.⁹). I flere Tiaar af det 17. Aarhundrede var Afgiften kun ca. 15 Daler aarligt. Ved Forordning af 16. Maj 1647 fastsattes Afgiften til Konge og Krone til 1 slet Mark af hver Smakke og ½ af hver Færge pr. Tur.

Borgmestre og Raad betragtede imidlertid Færgefarten som en dem specielt tillagt Indtægtskilde, en Kilde, man helst saa springe saa rigelig som muligt, skønt Færgeløbet jo tilhørte Byen. Christian IV forsøgte her som saa mange andre Steder at regulere de uheldige Forhold, bl. a. gennem Forordningerne af 7. April 1619 — Købstadloven — og 1. Juni 1615. I den sidstnævnte fastsættes Takster for Aarhus—Kalundborg Farten. Prisen for en enlig Person bliver 8 Sk., for en Kavallers Hest 2 Mk., en almindelig Bondehest, ligeledes med Fører, 1 Mk. og 8 Sk. Dersom nogen vil fragte en hel Færge for sig, maa han betale 5 eller 4 Rdl. efter Størrelsen. Der fastsættes Straffe for Overtrædelse af Reglementet, og ogsaa Publikum paadrog sig Straf, hvis det uden Indsigelse fandt sig i »Inconvenientzer oc forseelser« fra Færgefolkenes Side.

⁵) K. B. 16/7 1567. ⁶) K. B. 8/8 1568. ⁷) K. B. 11/8 1568. ⁸) Se bl. a. K. B. 29/1 1557, 22/7 1559 og Chr. IV's Reces 1643, 2-24-3. ⁹) Hoffmeyer II, S. 131.

De økonomiske Forholds Ustadighed gjorde i Løbet af en Aarrække det ovenfor omtalte Takstreglement ubrugeligt, og det viste sig umuligt at arbejde med et »stift« Reglement. I 1632 bemyndiges Lensmand og Borgemestre og Raad til i Forening hvert tredje Aar, eller naar det skønnes nødvendigt at taksere og fastsætte Størrelsen paa Færgeløn og Vognleje¹⁰⁾.

»Oc maa ingen anden Skiberom end de forskrefne, noget imellem bemelte Kiøbstæder, det være sig Folck, Qweg eller andet ved hvad Nafn det nævnes kand, ofverføre«, hedder det i den grundlæggende Forordning om Færgeløbet, som Christian V i 1674 — den 2. December — lod udstede. Her faar de to interesserede Byer deres Privilegium paa Færgeriet lovfæstet. De foreskrevne »Skiberom« var otte Børtsmakker, hvoraf Aarhus skulde holde de fem, Kalundborg de tre. Magistraterne skulde overvaage, at Smakkerne holdes i forsvarlig Stand, og eventuelt kassere »udygtige« Fartøjer. Hver Tirsdag og Fredag »præcise naar Klocken er siuf Formiddag«, skal afgaa en Smakke fra hver Havn, ligemeget om den har megen, lidt eller slet ingen Fragt. Skulde Person- eller Godstransporten være større, end en enkelt Smakke kan rumme, maa der til den ordinære føjes en eller flere Bi-Smakker. Efter Smakkernes Ankomst til Bestemmelsesstedet maa de ligge et Døgn for at søge Returfragt. Om Taksterne bestemmes blandt andet: For en Karosse eller Rustvogn med seks Heste betales 4 Rdl., for en Postvogn eller aaben Vogn med to Heste 8 Mk. For en Adelsperson, Officer, Præst, Købmand, borgerlig Person eller Hoftjener er Taksten $\frac{1}{2}$ Rdl. En Bonde med samt sin Knapsæk slipper med 2 Mk. Overførsel af en Okse, en Hest, et Føl eller et Faar betales med henholdsvis $2\frac{1}{2}$, 3 Mk., 1 Mk. og 8 Sk. Færgesmakkerne fritoges efter samme Forordning for Provinstold og deslige Toldbodsafgifter mod at man uden Betaling overførte Hofstatens Medlemmer, naar de var i Besiddelse af gyldigt Pas. Tidligere havde man maattet betale Told. Et Reskript til Kommercekollegiet omtaler, at Jørgen Juel — Borgmester i Aarhus fra 1670 — har begæret at faa den Told, som Færger og Smakker indbringer, i Forpagtning¹¹⁾.

Efter kun en halv Snes Aars Forløb faar Færgeløbet nyt Reglement¹²⁾. De mere almindelige Bestemmelser heri er dog de samme som de hidtil gældende, men Taksterne ændres i opadgaaende Retning, ligesom der indføres Sommer- og Vintertakst. Endvidere paalægges det hver fuldfragnet Smakke at udrede 12 Sk. for hver Rejse til Anlægspladsernes Vedligeholdelse. Det lykkedes Færgelavet i over 100 Aar at holde denne Afgift nede paa de 12 Sk., mens der i Aarenes Løb blev paalagt stigende Bropenge af det overførte Gods.

Nogen god og stabil Driftsordning kunde Reglementet imidlertid ikke skabe. Der udvikler sig Chikanerier og Konkurrence mellem de to Byers Smakker, og det gik igen ud over de rejsende. Det Lav eller Interessentskab

¹⁰⁾ K. B. 15/1 1632. ¹¹⁾ Reskript 23/10 1661. ¹²⁾ Forordning 29/4 1684.

i Aarhus, der drev Færgefarten som en privat Forretning, var sikkert ikke uden Skyld heri. I 1693 skrider Regeringen ind mod de mange »Urigtig-heder« og foreskriver, at Færgeløbet fremtidigt skal bestaa af eet Rederi, et Fællesrederi mellem Indvaanerne i Aarhus og Kalundborg. Rederiets Flaade skal bestaa af 5 dygtige Smakker og 4 Rorsbaade. Aarhus Reder for tre Femtedele, Kalundborg for to. De i Forvejen eksisterende Interessentskaber, der ejer de hidtil brugte Fartøjer, skal vedblivende forestaa Driften af Færgeløbet, dog »skal det ingenlunde være tilladt nogen af Magistratspersonerne paa foreskrefne to Steder, enten selv at participiere udi forbemeldte Rederi, eller andre Navn dertil laane«¹³⁾. Et haardt tiltrængt Forbud, der dog ikke haandhævedes strengt nok. Rederiet forpligtedes til omgaaende at kassere alle »udygtige« Smakker og inden førstkommende St. Hansdag anskaffe nye i Stedet. Det er antagelig Rygtet om disse Nyanskaffelser, der faar en initiativrig Mand, Simon Pedersen, til at tilbyde Aarhus Magistrat at bygge et Fartøj, som i al Slags Vejr skal kunne sejle selv den bedste Smakke agterud. Skibet skulde være 50 Fod langt og stikke 5 Fod med fuld Last. Bygmesteren foreslaar Lugerne bygget saa store, at Kareter o. l. kan sættes ned i Lasten. Til Passagererne skulde der indrettes komfortable Kamre. Færgeløbs-Interessenterne faar det vellydende Projekt overladt til Eftertanke, men videre kom det ikke¹⁴⁾.

»Particulare Interesser« har altid spillet en stor Rolle i Færgeløbets Historie. Allerede i 1695 synes Aarhus-Interessenterne, der haardhændet søgte at presse saa mange Penge som muligt ud af Færgeløbet, at være blevet kede af Fællesskabet med Kalundborgerne. De hævder overfor Kongen, at en Takstforhøjelse er nødvendig, hvis Færgefarten skal betale sig; faar de ikke den, vil de helt opgive Færgeløbet! Regeringen lader sig dog ikke saa let true. Stiftsbefalingsmanden i Aarhus, Grev Niels Friis, faar Bemyndigelse til at ordne Sagen og eventuelt uden videre give Færgeløbet til andre¹⁵⁾. Og saaledes gik det. Fra Aarhus-Siden opgav man Færgeriet; det siges senere, at »Interessenterne i Aarhus saa gott som satte Christian V stolen for døren«¹⁶⁾. Kalundborg bliver saa fra Sommeren 1696 ene om Færgeløbet. Byfogeden der, Erik Christensen, bliver dets eneste Reder. Han klager senere over, at hans Smakker nægtes sikkert Liggested i Aarhus Havn, og Magistraten i Aarhus modtager en kongelig Ordre om ufortøvet at sørge for bekvemt Liggested for de kalundborgske Smakker¹⁷⁾. Det lykkes mærkværdigvis Erik Christensen at faa Taksterne i Vejret under Paaberaabelse af, »at Overførselen skal være saa meget vanskelig formedelst det lange Farvand og særdeelis, naar Vinden er imod, at undertiden 2 à 3 Ugers Tid paa en Rejse kan bortgaae«¹⁸⁾.

¹³⁾ Reskript 25/3 1693. ¹⁴⁾ Hübertz: Blik paa Staden Aarhus. 1837, S. 91. ¹⁵⁾ Jydske Misesiver 11/1 1696. (R. A.). ¹⁶⁾ Danske Kancellis Supplikprotokol 1704, Afd. N., No. 181. (R. A.). ¹⁷⁾ Resolution af 28/2 1699. ¹⁸⁾ Aabent Brev 1/5 1697.

I Anledning af Tronskiftet i 1699 indsender Erik Christensen Andragende om Konfirmation paa sit Privilegium, og i den Anledning faar Magistraten i Aarhus hele Færagesagen til Betænkning¹⁹). Om det er denne, der giver Stødet til en Nyordning, ses ikke, men en saadan finder i hvert Fald Sted kort Tid senere. Raadmand Peter (eller Peiter) Jessen Farver og nogle Medinteressenter faar Privilegium paa at udføre Færgefarten fra Aarhus-Siden med tre Smakker. Jessen ejer selv Halvdelen af den ene og er Medejer af den anden. Den tredje ejes af Matthias Harboe²⁰). For Byfoged Christensen i Kalundborg betød Nyordningen et haardt Slag. Han fik nu kun Lov til at holde to Smakker mod før tre. Han var trods sit Ægteskab med Aarhus-Borgmesteren Jens Laasbys Datter og sit Familieskab med indflydelsesrige jydskse Købmænd ikke yndet i Aarhus, i det mindste ikke af den Peter Jessen'ske Klike. Stridigheder og Chikanerier hører til Dagens Orden, og i 1700 nedsætter Kongen en Kommission, der skal søge Forholdet bedret til Gavn for Rutens Benytttere. Der blev indkaldt til Forligsforhandlinger i Kalundborg, men Aarhus-Repræsentanterne i Kommissionen: Stiftamtmand Friderich Wind og Viceadmiral Jens Rodsteen til Rodsteenseje, mødte overhovedet ikke, og efter nogle Dages Venten maatte de to andre Medlemmer, Amtmanden over Vordingborg Amt, Otto Krabbe, og Kancelliembedsmanden, Justitsraad Severin Rasmussen, forbitret rejse hjem igen²¹). Det lykkedes ikke Kommissionen at skabe nogen varig Ro. I 1704 bryder Ufreden løs igen, oven i Købet fra to Sider. I Februar dette Aar indsender Erik Christensen en bitter Supplik til Kongen, for hvem han fremhæver, hvor godt han i sin Tid har istandsat Færgeløbet, og dog er det som ovenfor skildret blevet ham frataget uden videre, saa han knap kan have det tørre Brød. Han beder om at maatte sætte sin tredje Smakke — »Hyrden« — ind i Farten og faa Lov til at sejle »til Cassa« med Aarhusianerne²²). Sagen kompliceres imidlertid, da Kancelliet en Maaned senere modtager en Supplik fra atten navngivne Borgere i Aarhus. De fremhæver de daarlige Forhold ved Overfarten, »saa formedelst særspøgendes egne Nøttigheder mange Klager foraarsages og den reysende ofte lide Skade og Ophold«. Indtægten fra Smakkerne bør komme hele Byen til Gode og anvendes til Havnens haardt tiltrængte Reparation. Det foreslaas, at de nuværende Færgeinteressenter afstaar deres Materiel til en af uvildige Mænd fastsat Pris. Hovedmanden for Aktionen var Rasmus Wærn, og af de øvrige Underskrivere kan nævnes Chr. Basballe, Jens Andersen Müller, Morten M. Hvas og Jesper Sørensen Herskind²³). Magistratens Paategning er velvillig, og Stiftamtmand v. Plessen fremhæver i sin Indstilling, at de nuværende Interessenter ikke har nogen Ret til at bemægtige sig Smakkefarten til egen Fordel. Han omtaler de stedfundne Uregelmæssig-

¹⁹) Jydskse Tegnelser 19/9, 1699. (R. A.). ²⁰) Hbz. III, S. 17. ²¹) Jydskse Tegnelser 4/12 1700. (R. A.). ²²) Danske Kancellis Supplikprotokol 1704, Afd. N., Nr. 181. (R. A.). ²³) Danske Kancellis Supplikprotokol 1704, Nr. 517. (R. A.). Kopi i Haandskriftet Ny kgl. Samling 413 u. Fol. Aftrykt i Baumgartens anf. V.

heder ved Overfarten og mener, at de vil forsvinde, hvis Byen overtager Færgeløbet²⁴).

Kancelliet dekretterer følgelig, at Færgeløbet overlades Byen og ikke »som hidtil for nogle particulaire«. Aarhus og Kalundborg skal hver sejle med tre Smakker og til een Kasse. Hvad der tilkommer Aarhus af Overskud, anvendes til Havnens Bedste²⁵). De atten utilfredse forblev imidlertid utilfredse. De protesterer mod at sejle til Cassa med Erik Christensens Smakker, som de hævder er daarligere²⁶). Kancelliet foretog sig vist ikke noget i Sagen, og det gjorde for saa vidt heller ikke noget. De siddende Medlemmer af Færgelavet var slet ikke opsat paa at afstaa deres Fartøjer til de Folk, »der vistnok tillige have andre Hensyn end de Rejsendes Tarv og Byens og Havnens Nytte«²⁷). En anden Ting, der ogsaa hindrede Ordningens Gennemførelse, var, at Byen formodentlig slet ikke havde Penge til at købe Smakker for. De Penge, man havde beregnet hertil, stammede fra Konsumtions-Forpagtningen for Aarene 1701—03, men de kom først til Stede efter flere Aars Proces. Mellem Færgelavet i Aarhus og Byfogeden i Kalundborg træffes derimod en økonomisk Overenskomst, og man giver Kancelliet det Indtryk, at alt nu er i den skønneste Orden. Rasmus Wærn søger dog at ændre dette Indtryk og skriver i Løbet af 1706 flere Supplikker, hvori han navnlig angriber Erik Christensen²⁸). Kancelliet er nu træt af det evindelige Færgedrøvl og giver de to Stiftamtmand — Otto Krabbe og v. Plessen — Ordre til at forlige de stridende eller henvise dem til Lands Lov og Ret!²⁹) Tilsyneladende sker der ikke noget før i 1710. Da dør nemlig Byfoged Erik Christensen. Hans Hustru er død tidligere, og Arvingerne ser sig ikke i Stand til at føre Rederiet videre. Det overgives saa til 15 kendte Kalundborgborgere³⁰). I Aarhus sætter Dødsfaldet mange Kræfter i Bevægelse. De ved Magten siddende Interessenter ansøger om, at de maa slippe for at sejle Cassa med den eller de, der betroes Færgeløbet i Kalundborg³¹). Ogsaa den Rasmus Wærn'ske Gruppe lader høre fra sig i et Brev til »Velvise Hr. Raadmand Peter Jessen og Kgl. M. Byfoged Sgr. Oluf Andersen samt deris med Interessenter udi fergeløbet her paa stedet, Vores kiere medborgere og gode Venner!« Heri anslaaer man, som det allerede ses af Overskriften, en mere forsonlig Tone end forhen. Man fremhæver Handelens Stilstand og Havnens Nød og beder Interessenterne opgive Privilegiet og Ordningen med Kalundborgborgerne alt til Gavn for deres By og Havn³²). Men heller ikke de pæne Ord og venlige Henstillinger nyttede noget. Færgelavet giver ikke Slip paa sin Indtægtskilde. Interessenterne skriver til Kongen, at deres Smakker med stor Bekostning er istandgjorte, og de har i Kongens Tid maattet gøre mange Troppetransporter, saa det vil være

²⁴) Hbz. III, S. 17. ²⁵) Resolution 2/12 1704. ²⁶) Supplikprotokol 1704, Afd. N., Nr. 517. (R. A.). ²⁷) Her efter Baumgarten. Anf. V., S. 91. ²⁸) Indlæg til Sjæll. Tegnelser 26/2 1707. (R. A.). ²⁹) Sjæll. Tegnelser 28/2 1707. (R. A.). ³⁰) Reskript 16/1 1711. ³¹) Danske Kancellis Supplikprotokol 1710, Afd. DD., Nr. 380. (R. A.). ³²) Kopi af Skrivelsen findes i Haandskriftet Ny kgl. Samling 413 u. Fol. Aftrykt i Baumgartens anf. V.

katastrofalt for dem, hvis de mister Færgeløbet³³). Det lykkes dem ogsaa at blive ved Færgeløbet, men de slap ikke for at sejle til Cassa med Lavet i Kalundborg. To Gange om Aaret aflagde de to Smakkekasserere, som til daglig varetog Lavenes Forretninger i de to Havne, Regnskab og Rigtighed, og man delte Indtægterne imellem sig.

Under den store nordiske Krig led Færgeløbet ligesom Aarhus' hele Skibsfart stor Skade. I 1715 overførte Smakkerne kun 86 Passagerer mod for Eksempel 226 i 1698. Færgeløbet var dog til stor Gavn for Aarhus Havn, der i hele det 18. Aarhundrede befandt sig i meget daarlig Forfatning; i 1743 betaler Smakkerne saaledes over 100 Rdl. i Afgifter, og da Havnens Indtægter kun var 2—300 Rdl. om Aaret, forstaar man Smakkefartens Betydning.

Efter Aarhundredets Midte faar Smakkerne en Transportartikel, som i mange Aar fik Fragterne til at flyde rigeligt. Den Overgang fra Kvægavl til Mejeribrug (Hollænderier), der fandt Sted paa Sjælland, bevirkede, at de københavnske Slagtere nu maatte købe en stor Del af deres Stude og Slagtekvæg i Jylland. Det gav navnlig ved Foraars- og Efteraarstide en voldsom Sejlad over Aarhus—Kalundborg, saa stor, at det ofte kneb med at overkomme den. Vilde man sikre sig Plads til sine Stude, gjorde man klogt i at smøre rigeligt med Drikkepenge, og det er bl. a. dette Forhold, der giver Slagterlavet i Hovedstaden Anledning til en Klage over Færgeriet. Kancelliet finder da ogsaa Grund til at træffe Forholdsregler mod Ondet³⁴), men allerede en halv Snes Aar senere lyder igen Slagternes Klager over Smakkefarten. Ofte faar man Lov til at vente fire-seks Uger, inden man kan faa sine Dyr sejlet over, og i Foraaret 1782 var det helt galt, da tre Smakker paa en Gang var til Reparation, saa det kneb med at forsyne København »med det behøvende Kjød«. Kancelliet beordrer Færgelavet til i saadanne Tilfælde at »chartre« Koffardifartøjer, saa man kan love i det mindste Heste- og Kvægtransporter Smakkeplads i anden Børt. Efterlever Lavet ikke denne Ordre, er det Magistratens Pligt at sørge for de fornødne Fartøjer³⁵).

Det er tydeligt, at det, Færgeejerne mest tænkte paa, var at tjene Penge i Øjeblikket. Om Udvidelser, Publikumsservice eller andet, der kunde gavne i det lange Løb, var der ikke Tale. Det oplyses da ogsaa, at en Part i Færgeløbet, som i 1720'erne kunde købes for 8—900 Rdl., et Par Menneskealdre senere maa betales med ca. 1900 Rdl. Heller ikke den forsømte Aarhus Havn, der jo var af fundamental Betydning for Smakkefarten, tænkte man paa at støtte. Ligesom i Kalundborg ønskede man i Aarhus indført en Havneafgift paa 2 Sk. pr. Læst ved Smakkerne Ind- og Udgaende, men Færgeinteressenterne svarer med at kræve den alt eksisterende 12 Skillings Afgift for hver Smakke nedsat. Magistraten sender i Sommeren 1784 Andragende til Kongen om Approbation paa den nævnte Havneafgift. Der fortælles om

³³) Supplikprot. 1710, Afd. CC., Nr. 342. (R. A.). ³⁴) Reskr. 11/2 1773. ³⁵) Reskr. 14/6 1782.

den brøstfældige Havn og om Færgesmakkerne, der forvolder Bro og Bolværk megen »Fornærmelse«³⁶). Kancelliet finder Afgiften rimelig, og Interessenterne maatte bøje sig.

Kvægpestens Rasen, Omlægninger indenfor Landbruget og andre økonomiske Faktorer var Aarsag til en klækkelig Nedgang i Trafikken i Slutningen af Aarhundredet. Naar dertil kom Dyretid, kan det ikke overraske, at Færgelavet begyndte at beklage sig. Dersom det ikke understøttes paa en eller anden Maade, vil Færgeløbets og Interessenternes »dermed forbundene timelige Velfærds Spilde være nær forhaanden«. Et nyt fyldigt Reglement for Færgeløbet bliver Resultatet. Taksterne ændres i opadgaaende Retning. En Hest koster det nu 3 Mk. og 12 Sk. at faa overført, om Vinteren er det 8 Sk. dyrere. For Passagerer gælder Forhøjelsen kun Personer, der tilhører Borgerstanden eller Stænder derover. Billetpriisen er for dem den samme som for Hesten. Interessenterne forpligter sig til Gengæld til at anskaffe og holde i Drift endnu to Smakker. Hvad Drikkepenge angaar — og over deres ublu Størrelse beklage alle Rutens Benyttere sig — saa maa de ikke overstige en Fjerdedel af det Beløb, der betales i Fragt, og de skal deles halvt mellem Skipper og Mandskab. Opfører nogen af Besætningen sig »uartigt« overfor Passagererne, mister han sin Andel. Skulde der opstaa Tvist mellem Skipper og de rejsende om, hvorvidt Vinden er brugelig og Vejret til at sejle i eller lignende, skal Havnekommissionen mægle³⁷).

Smakkernes Forhold i Aarhus Havn ordnedes, hvad angik Losning og Ladning m. m., ved et særligt Reglement³⁸). Under Henvisning til skete Uheld og Prisstigninger paa Materialer lykkedes det Lavet at blive fri for at bygge de to Smakker, der var Tale om, og den tidsbegrænsede Takstforhøjelse fra 1789 forlænges foreløbigt for et Aar. Til Trods for Forhøjelserne indbragte Fragten i 1791—92 alligevel 754 Rdl. mindre end i det foregaaende Regnskabsaar. Færgelavets Klager forstummer derfor ingenlunde. Det fortæller om de stigende Priser, om Sejladsens »betydelige Hazard« o. l., og tør man tro Klagerne, stod Færgefarten nogle Aar senere overfor sin Standsning og Interessenterne overfor deres »ufeelbarlige Ødelæggelse«. Kancelliet indrømmer igen nye Takstforhøjelser, og det loves Færgeløbet, at det om fire Aar maa befries for at betale de ovenfor nævnte Havnepenge i Kalundborg Havn³⁹). 1801 gives Tilladelse til, at Forhøjelserne maa gælde endnu i fire Aar⁴⁰), og endelig i 1805 gøres de permanente.

I et af det nittende Aarhundredes første Aar var Smakkefarten ramt af Uheld. To Smakker forliste med Mand og Mus, en tredje mistede sin Takkelage, og en Last af nye Sejl og andet Materiel gik tabt paa Rejsen til København. Disse Uheld i Forbindelse med de almindelige daarlige Tider var vel

³⁶) Her efter Baumgartens anf. V., S. 102 ff. Der efter: Journal over udgaaede Breve i N. Rohdes Embedstid. (Aarhus Hospitals Arkiv.). ³⁷) Reskript 6/2 1789. ³⁸) Regl. fik kgl. Konfirmation 31/7 1789. ³⁹) Reskript 17/3 1797. ⁴⁰) Reskript 6/11 1801.

Aarsagen til, at Færgeløbet i Begyndelsen af forrige Aarhundrede befandt sig i en dybtgaaende Krise, hvorfra kun en virkelig Reorganisation kunde redde det. Grunden til en saadan var allerede lagt i 1794, da al Landets Befordringsvæsen blev lagt ind under Postvæsenet, en Foranstaltning, der dog først realiseredes 10 Aar senere ved den bekendte Forordning af 27. Januar 1804 om Befordringsvæsenet. Tre Aar efter fik Generalpostamtet ogsaa overdraget Overbestyrelsen af samtlige Færgesteder i Landet, og til Ophjælpning af de daarlige Færgesforhold maatte man anvende Befordringsvæsenets Overskud i fem Aar, ligesom Staten til samme Formaal i samme Tidsrum stillede 4—5000 Rdl. til Disposition aarligt. Det blev udtrykkeligt bemærket, at der i første Række skulde sørges for en Forbedring af Færgeløbet Aarhus—Kalundborg⁴¹⁾.

For at beholde Privilegiet paa Færgeriet maatte Færgelavene naturligvis underkaste sig Postamtets Bestemmelser angaaende Materiel, Sejlads, Takster o. a., og det vilde forandre saa store Udgifter til Nyanskaffelser o. l., at Lavene meldte Pas. De urolige Krigstider opfordrede naturligvis heller ikke til større Eksperimenter. Med Udgangen af 1807 opløstes det kalundborgske Lav, og næste Aar fulgte Aarhusianerne Eksemplet. Ingen havde i de følgende Aar lyst at overtage Færgefarten, og først ved Krigens Ophør blev Sejladsen igen etableret. Det var et nyt aarhusiansk Færgelav, der forsøgte sig. Men kun et Par Aar gennemførtes Driften⁴²⁾. Generalpostdirektionen fik den dog atter i Gang. Med offentlig Understøttelse begyndte Interessenterne i Aarhus og Kalundborg igen Smakkefarten, og der udfærdigedes nyt Reglement⁴³⁾.

Noget straalende Resultat gav Sejladsen imidlertid ikke, og helt daarligt blev det, da Dampskibene dukkede op som Konkurrenter. 1827 begyndte Dampskibet »Dania« — som omtalt andetsteds — sine regelmæssige Ture mellem Aarhus og København, og selv om Smakkefarten nedsatte Taksterne, kunde Driften dog ikke bære sig. Postdirektionen saa gerne indført Dampskib paa Kalundborg Ruten og forhandlede med Interessenterne herom, men uden Resultat, dog erklærede de, at de ikke havde noget imod, at der fra anden Side gjordes Forsøg med Dampskib, naar blot Interessenterne fik halv Børtfragt af alt, hvad der befordredes med Damperen! Paa disse ejendommelige Vilkaar tilbød imidlertid Grosserer Matthias W. Sass, der var Reder for »Dania«, at lade dette Skib sejle en ugentlig Tur mellem Aarhus og Kalundborg. Farten begyndte Sommeren 1833. Prisen for Overfarten var for 1. Kahyts Vedkommende 5 Rbd. Sedler, hvortil kom Afgiften til Opsynsmanden — Smakkekassereren — og Afgift til Færgelavet. Sidstnævnte udgjorde for Kahytspassagerer 5 Mk. og 14 Sk.⁴⁴⁾. Den paafølgende Vinter drøftede en Kommission — Postdirektør Boiesen, Kommandørkaptajn Schifter og

⁴¹⁾ Plakat ²⁴/₃ 1807. Jvfr. Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1711—1808. 1903, S. 249 f.

⁴²⁾ Baumgarten. Anf. V., S. 111. ⁴³⁾ Anordn. ³¹/₅ 1815. ⁴⁴⁾ Aa. St. ⁵/₇ 1833.

Kaptajnløjtnant Leth — Kalundborgrutens Fremtid. Man udtalte sig ubetinget for Dampskibsfart og for, at denne forenedes med Smakkefarten i een Entreprise. I Januar 1835 udstedtes da Indbydelse til at overtage en saadan Entreprise. Der fordres heri et Dampskib paa mindst 50 HK. — til hvis Anskaffelse Postvæsenet dog vil yde Laan — samt tre Smakker og to

Indløbet til Aarhus Havn i Fyrreerne.

Efter Akvarel af Frederik Visby i Den gamle By.

Til højre ses Lodshuset; i Havnen et Koffardiskib med paamalede Kanonporte, en Camouflage, der maaske kunde skræmme Sørøvere. Smakken »Ørnen« og Hjuldampere »Lolland« for udgaende. — Visby tegnede efter Hukommelsen; hans Billeder kan da ikke gøre Krav paa fuld topografisk Nøjagtighed.

Færgebaade⁴⁵). Det blev, som ventet, Grosserer Sass, man sluttede Kontrakt med. Han fik Lov til i fire Aar at anvende »Dania«. Ruten skulde om Sommeren besejles mindst to, om Vinteren mindst en Gang ugentlig. Sass fik et Laan af Postkassen paa 20.000 Rdl., en Sum, der senere forhøjedes med 10.000 Rdl. Efter at et udførligt Reglement for Færgefarten var offentliggjort⁴⁶), begyndte Farten den 1. Maj. Paa Dampskibet betalte en Passager paa 1. Kahyt en Billetpriis paa 3 Rbd. Sølv plus 24 Sk. i Drikkepenge og 8 Sk. i Tilsigelsespenge. Overførsel med den almindelige Børtsmakke var noget billigere.

Allerede efter »Dania«s første Tur lyder der Klager over det ikke sær-

⁴⁵) Aa. St. 22/1 1835. ⁴⁶) Anordn. 19/4 1836.

ligt fremragende Skib⁴⁷⁾, der f. Eks. bruger mere end otte Timer til Turen, og konservative Tilskuere konstaterede med Glæde, at de gammeldags Smakker i Magsvejrs kunde gøre Turen paa en Time mindre⁴⁸⁾. Til andre Tider maatte Smakkerne dog kønt finde sig i at blive taget paa Slæb af deres nymodens Konkurrent⁴⁹⁾. Et Faktum var det imidlertid, at Smakkerne — »Falken«, »Svanen« og »Ørnen« — ikke alene blev foretrukket til Gods-transport, men ogsaa af de rejsende, mest naturligvis, fordi Priserne var lavere her.

Det lykkedes ikke at faa Ruten til at svare Regning. Skønt Rejselysten netop i de Aar var i jævn Stigning, kunde den ikke opveje de Tab, der forarsagedes af den faldende Gods- og Kreaturtransport. Sass fik i 1840 et nyt Laan fra Postkassen paa 10000 Rdl. og Moratorium for det gamle Laan. I 1839—40 gennemgik Dampskibet en Ombygning og fik Navnet ændret til »Christian VIII«, uden at det dog forøgede dets Popularitet. Det er en saare langsom Sejler, siges der, som »lader sig saa ofte ved en Smule Blæst afholde fra at søge Søen og nøler saa ofte med at opfylde sine Løfter om bestemt Ankomst i Aarhus og Kallundborg . . .«⁵⁰⁾. Ved Hjælp af et kontant Tilskud paa 3000 Rdl. overtales Sass i 1842 til at fortsætte endnu et Aar, og da der derefter stadig ikke melder sig Liebhaveere til Ruten, beslutter man at opretholde det samme Tilskud i endnu tre Aar. Efter denne Periodes Udløb i 1846 udbydes Farten i Licitation, men heller ikke nu indgives acceptable Tilbud. At Befolkningen trods alt interesserede sig for Ruten, viser et lille Indlæg i Avisen, hvori Jyder og Sjællændere opfordres til at indgaa til vor »gode Landsfader« med en Petition om fortsat Tilskud til Driften⁵¹⁾. Ogsaa Poststyrelsen er klar over, at Ruten — dette Smertensbarn — bør opretholdes, da »det næppe kan være tvivlsomt, at denne Forbindelses Opretholdelse i den Grad interesserer det almindelige Velvære, at dens Understøttelse og Overtagelse af Staten kun kan ansees som en billig Opfyldelse af de Fordringer, Statsborgerne retfærdigen kunne og ville stille det offentlige«⁵²⁾. En kgl. Resolution af 15. December 1847 bemyndiger da ogsaa Generalpostdirektionen til at træffe Foranstaltninger til Fartens Fortsættelse bl. a. ved at indkøbe et Dampskib. Postvæsenet tog saa fat, hvor Sass slap, men Treaarskrigen hindrede en tilfredsstillende Ordning. Efter Krigen gjorde flere forskellige Skibe Tjeneste i Ruten, bl. a. »Mercurius«, som imidlertid »under ingen Betingelser, selv for den korteste Tid, burde besejle dette vigtige Post- og Færgeløb«⁵³⁾. I 1853 indsattes det nybyggede Dampskib »Gerda« i Ruten og gjorde sin første Tur paa mindre end fire Timer, hvorfor det var Genstand for megen Ros og Beundring.

Tiaaret efter Treaarskrigen prægedes af en betydningsfuld Udvikling

⁴⁷⁾ Et i 1832 udtalt Ønske om, at Skibet maatte blive underkastet en sagkyndig Besigtigelse, inden det anvendtes til Passagerfart, blev aldrig imødekommet. ⁴⁸⁾ Aa. St. ⁹/₅ 1836. ⁴⁹⁾ Aa. St. ¹/₆ 1836. ⁵⁰⁾ »Diversa« ¹²/₁₁ 1841. ⁵¹⁾ Aa. St. ²³/₁₂ 1843. ⁵²⁾ Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1808—1848. 1908, S. 400. ⁵³⁾ Aa. St. ¹⁴/₃ 1852.

indenfor Trafikvæsenet. Jernbaneanlægene paa Sjælland og i Slesvig og Holsten bevirkede, at Kalundborg mistede meget af sin Betydning som Sjællands Udfaldsport mod Vest, og da Banen fra Hovedstaden til Korsør i 1856 var en Realitet, blev det privilegerede Færgeri mellem Aarhus og Kalundborg ophævet⁵⁴). I Stedet fik man en Postdampskibsroute Aarhus—Korsør.

Den sidste Fredag i April foretog »Gerda« sin sidste Tur paa Ruten, og den traditionsrige Færgefart var herefter indstillet en Aarrække. Først i 1875 etableredes Farten paany, denne Gang af »Det forenede Dampskibsselskab«, der drev Ruten, indtil Statsbanerne i 1914 overtog den.

I Litteraturen vil Færgeløbet Aarhus—Kalundborg leve lige saa længe som Holbergs berømte »Peder Paars«, et Poema Heroico-comicum om »en Helt, den store Peder Paars, som tog en Reyse for fra Callundborg til Aars«. Men baade før og efter Holberg træffer vi Ruten omtalt i Litteraturen, baade den »skønne«, den topografiske og den biografiske. Heraf kan man danne sig et glimrende Billede af, hvilke Genvordigheder tidligere Tidens rejsende kunde komme ud for, naar de gjorde Sørejsen fra Jylland til Sjælland eller omvendt.

Naar Aarhus—Kalundborg Ruten gennem Tiderne har været saa foretrukket af de rejsende, skyldes det bl. a., at Farvandet her var forholdsvis roligt, og kun i strenge Vintre var Isvanskelighederne uovervindelige. Var Vinden god, kunde man i Løbet af faa Timer naa over, selv med de smaa, enmastede aabne Baade — Bojerter — hvormed man sejlede for nogle Aarhundreder siden. Et betydeligt Fremskridt var det, da man fik Smakker, Jagter eller Gallioter, der dog havde Dæk og i Tidens Løb forstørredes og fik Kahyt o. l. Var Vinden »contrair« — og det var den ofte — kunde Turen let tage et Par Dage, ja, i enkelte Tilfælde flere Uger! Ofte gik der nogle Dage, inden man overhovedet kom af Sted, og mange er de Smakker, der har maattet afvente bedre Vejr ved Refsnæs, under Samsø eller Tunø eller søge Havn i Norsminde. Adelsmanden Ove Juel fortæller i sin Dagbog, hvordan han i 1662 maa opholde sig to Dage paa Tunø, inden han naar Aarhus. 17 Aar senere gør han samme Tur paa mindre end syv Timer⁵⁵). Den berømte Læge Holger Jacobæus (født i Aarhus 1650) fortæller, at da han i 1692 vil fra Kalundborg til Aarhus, paastaar Skipperen paa Børtsmakken, at Baaden ikke kan sejle formedelst kontrær Vind, der dog ikke er stærkere, end at Jacobæus i en lejet Baad via Tunø naar Aarhus⁵⁶). Det var en kendt Sag, at naar Smakkerne ikke havde tilstrækkeligt at sejle med, undskyldte Skipperne sig med daarlig Vind, et Forhold, der ofte blev klaget over.

En ganske fornøjelig Skildring af en Smakketur fra Aarhus findes i en nu ganske ukendt, men litteraturhistorisk interessant, Roman, »Holger Lax-

⁵⁴) Kgl. Resolution 5/1 1856. ⁵⁵) H. T. 3. Rk. III, 1862—64, S. 598 og 644. ⁵⁶) H. Jacobæus: Rejsebog. Ved V. Maar. 1910, S. 175.

mands Historie. En komisk Fortælling« af Viborg-Redaktøren og Forfatteren Anton Frantz Just. Den udkom i 1798 i hans »Fortællinger«. Romanen foregives fortalt af en ung Huslærer, der ledsager sin Elev, den jydsk Adelsmand Holger Laxmand, til København. Han fortæller om Vanskelighederne ved at faa en Smakke i Aarhus, om Turen og Medpassagererne. Undervejs digter han en »Smakkesang«, der tager sig saaledes ud:

Her vipper man i Hav og Himmel,
Og frit gaer Solen op og ned —
Man flyder over Havets Vrimmel
Piano og prestissimo afsted.
Man drikker Kaffe, spiser Duer,
Og blir ej rød for store Fruer,
Man lever kort fortreffelig.

Man ængstes ej for store Renter,
Og aldrig siges Penge op —
Naar Byger Tag paa Landet henter,
Saa siger Skipperen kun: Stop!
Man nyder Pølse, Steeg og Kringler,
Man stander fast, naar Smakken svingler,
Man bryder sig om ingen Ting.

Man bliver flau og kold og bange
Paa Land for hver en Smule Ting;
Snart findes Snørliv Folk for trange,
Snart er man livløs af et Sting —
Her er man søesyg, eller ikke,
Livet renses, de andre drikke,
Ved Kallundborg er man rask igjen.

Forfatteren føler sig øjensynligt lykkelig over at være ombord paa denne anden Verden, der befrier ham for de daglige Pengesorger o. l. Han nyder »denne Rejse over det vaade Element, der vel var endeel mindre moersom end Holbergs Peder Paars', men som dog kunne have givet en Digter god Anledning til at synge om tre Ryttere, der manglede een Rigsdaler, toe Piger der skulde blive Jomfruer og vi andre Personers Forhold til alt dette«.

Holger Laxmand og hans Præceptor havde dog — ligesom saa mange andre rejsende — følt sig brøstholdne over de høje Drikkepenge, Skipper og Mandskab opkrævede. »Det er bekendt,« siger Magistraten i sin ovenfor nævnte Betænkning fra 1783, »at en passager af høj eller borgerlig Stand maae, naar han ikke vilde exponere sig Ubehageligheder, uden Fragt betale Drikkepenge til Skipper og Folk 2 a 3 Rdl.«. End ikke udkommanderede Soldater kan slippe for dem. Paa to Ansøgninger herom udtaler Kancelliet, at det finder det betænkeligt at fratage Færgefolkene deres Belønning⁵⁷⁾.

⁵⁷⁾ Promemoria 1¹/₂ 1797. Jvfr. Promemoria af 4/10 1794.

Men iøvrigt forsøgte samme Kancelli flere Gange at regulere Drikkepengenes Størrelse, som ovenfor omtalt⁵⁸). Til Drikkepenge kunde man ogsaa regne de Tilsigelsespenge, der var tillagt Smakkekassererne i de to Havne. Til dem henvendte man sig angaaende Billetter, Fragter o. s. v. De var Mellemmændene mellem Rederne og Publikum og kaldtes senere Opsynsmænd⁵⁹). Til Hjælp ved Ind- og Udladning, Befordring af Bagage o. l. var der hvert Sted nogle Litsenbrødre — Dragere⁶⁰). De havde Privilegium paa at bringe Gods og Bagage fra og til Gæstgivergaarde. Til stor Ulempe for Rejselivet vedblev man længe, efter at den indenlandske Pastvang for indfødte var ophævet eller ihvertfald stærkt lempet, at opretholde Pligten for de rejsende til at være forsynet med Pas, naar de søværts rejste fra den ene Provins til den anden. Passet udstedtes i Købstæderne hos Politiet og gjaldt kun for en bestemt Rute og kun i meget begrænset Tid. I 1830 udkom et særligt Reglement for Pasvæsenet ved Aarhus—Kalundborg Overfarten. Det paalagdes Skipperne at samle de rejsendes Pas og ved Ankomsten overgive dem til den stedlige Politimester. Her kunde de rejsende saa hente dem lidt senere mod at betale et Paategningsgebyr »efter Behag«, dog ikke under 4 Skilling. Ved Smakkernes eller Dampereis Ankomst til Aarhus mødte gerne en Kone paa Broen for at tjene lidt ved at bringe Passene til Politiet og senere bringe dem ud til de paagældende rejsende paa deres Gæstgivergaarde, eller hvor de nu befandt sig. Der blev dog klaget over denne Ordning, hvorved man kom af med ca. 10 Sk. for at faa sit Pas igen⁶¹). Kontorchef Waldemar Kornerup fortæller i sine Erindringer om en Rejse til Aarhus engang i 40'erne, at han har glemt at faa Pas og derfor efter den elskværdige Kaptajn Luja's Raad henvender sig paa Byfogedkontoret. Det var imidlertid Søndag Morgen, og en Kontorist svarede, at Byfogeden endnu ikke var til Stede. »I min Befip-pelse sagde jeg, at saa kunde man jo kalde paa ham. Jeg vil ikke sige, at Comptoiristen grinte mig lige op i Ansigtet ved denne Anmodning, men hans Svar røbede tydeligt, at han ansaa mig for meget grøn, naar jeg kunde komme med et saadant Forlangende; formodentlig har han anset mig noget nær for gal, naar hensees til, hvad det dengang betød at være »Hans Kongelige Majestæts Justitsraad og Byfoged« i en Købstad . . .«⁶²). Kornerup fik ikke sit Pas, men der skete heller ikke noget ved det. Pastvangen blev efterhaanden for upraktisk for alle Parter. Efter nogen Betænkning erklærede Kancelliet i 1846, at den »uden Fare for Sikkerheden kan, til det indbyrdes Samqvems Tarv, ophæves«⁶³).

Ufarlig var Turen mellem Aarhus og Kalundborg i gamle Dage ingenlunde. Mangan Smakke har i Storm og Uvejr drevet hjælpeløs om paa Kattegats Bølger i Dagevis og kun med Nød og næppe reddet sig i Havn. Forlis

⁵⁸) Se ogsaa Reskript ¹⁷/₅ 1799. ⁵⁹) Takstreglement for Opsynsmændene udstedtes ³¹/₅ 1815. ⁶⁰) Reglement ³¹/₅ 1815. Jvfr. E. Sejr: Træk af Aarhus Havns Historie. 1937, S. 84 f. ⁶¹) »Diversa« ¹⁰/₅ 1839. ⁶²) Memoirer og Breve XLII, 1924, S. 115 f. ⁶³) Plakat ⁷/₆ 1846. Betænkning i Ny Collegialtidende s. A., S. 697—703.

kendes dog kun i faa Tilfælde. Det er forstaaeligt, at selv ugudelige Skippere i Farens Stunder samlede Passagerer og Mandskab til Bøn om Frelse og efter denne til Lovsang og Takkebøn. Interessenterne i de kalundborgske Smakker var i 1721 saa ædle at bestemme, at de Penge, de rejsende ofrede efter Lovsangen paa Smakkerne, skulde danne et Legat, hvis Renter tilfaldt nødlidende Søfolk, der var eller havde været forhyret med Smakkerne. I Løbet af en Snes Aar naaede Kapitalen op paa ikke mindre end 702 Rbd.⁶⁴).

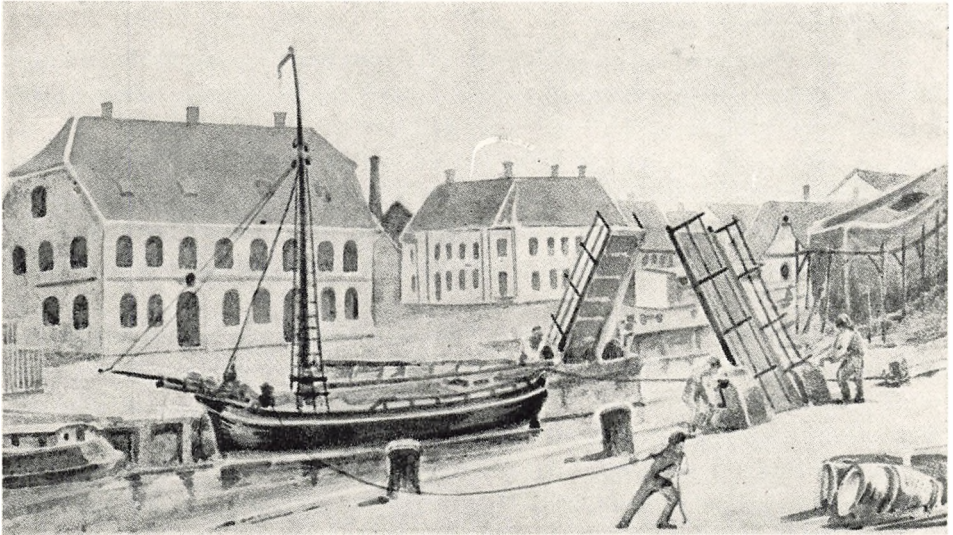
Om en mirakuløs Redning af en Smakkes Passagerer og Mandskab i 1813 fortælles: En Oktobernat strandede en Aarhusmakke med Søren Buchtrup som Fører paa Besser Revs Nordside. Fra Land forsøgte man forgæves at undsætte de skibbrudne, men ved Middagstid lykkedes det en sydfra kommende Kragejolle at naa ind i Nærheden af Smakken. Tre Mand fra Jollen naaede ved Svømning gennem den oprørte Sjø ombord paa Smakken, hvor man lavede en Flaade af fire Bomuldsballer, og paa den reddede man de seks forkomne Passagerer og Mandskabet. Paa Bolsaksen, en farlig Sandbanke ved Asnæs, strandede engang en Smakke paa Vej til Aarhus. Passagererne, hvoriblandt var den kendte Organist ved Domkirken, Johannes Kabell, maatte en hel Dag friste Livet klanret til nogle Humlesække paa Smakkens Dæk i stadig Fare for at blive skyllet overbord. Omsider reddedes de af nogle Fiskere⁶⁵). Et katastrofalt Forlis ramte i 1801 Børtsmakken »Haabet« af Aarhus. Den strandede i Januarstorm ved Fynshoved. Skipperen Chr. Rasmussen Soede, Baadsmanden Chr. Thonboe og alle andre ombordværende, hvoriblandt 15 indkaldte Artillerister, druknede. Der kunde ogsaa nævnes Eksempler paa Forlis, der kun anrettede materiel Skade. Saaledes forliste en Børtsmakke i August 1837 lige uden for Aarhus Havn. Mange Kreaturer druknede, og meget Gods gik tabt. Andre Magter end Vind og Vejr kunde true de rejsendes Liv og Sikkerhed. Kattegat har jo gentagne Gange været Skueplads for aarelange Kaperkrige. Det fik for Eksempel Smakken »St. Katherina« at føle i 1715, da den under Tunø blev angrebet af en svensk Kaper. Skipperen, Peder Pedersen Møller, satte imidlertid Mod i de faa rejsende og bevæbnede dem med Økser o. l., Skipperen selv nedlagde med sin Riffel flere Svenskere, og Skærbaaden foretrak at forsvinde. Færgeløbets Interessenter lod senere til Skipperens Ære og Belønning lave et Sølvbæger, hvorpaa Aar og Dag for denne Episode indskrives sammen med et Ærevers — og Interessenternes Navne!⁶⁶)

Den kendte Skolemand, daværende Adjunkt ved Aarhus Katedralskole E. G. Tauber, har skildret en saare dramatisk Sejlsad i 1806⁶⁵). Han havde været til Bryllup i Roskilde og maatte nu i Novemberstormenes Tid foretage Rejsen hjem til Aarhus over Kalundborg. »Der var ingen Lejlighed uden

⁶⁴) Hofman VIII, S. 208. ⁶⁵) Omtalt i E. G. Taubers Erindringer (Add. 233 b, 8°. Kgl. Bibl.). Jvfr. Aa. St. ⁴²/₁₀ 1930. ⁶⁶) P. Paludan: Beskrivelse over Staden Kallundborg. 1788, S. 271.

Salling, « hedder det, »og han og hans Smakke hørte begge til Antiquiteterne; men vi lærte desværre først bagefter at kjende dem som saadanne, han som den usleste Kjælling af en Sømand, og Smakken som en gammel forraadnet Kasse, der skulde gjøre sin sidste Reise for derefter at ophugges og tjene Luerne til Bytte, som den længe havde tjent Ormene til Redek.

Efter nogen Ventetid i Kalundborg gik man under Sejl om Formiddagen, men maatte hele Eftermiddagen krydse frem og tilbage i Fjorden. Ved Sol-

En Smakke forhales ud af Aahavnen.

Efter Akvarel af Frederik Visby i Den gamle By.

Til venstre Toldboden, i Baggrunden Beddingen og Klapbroen, der i 1860erne blev afløst af Svingbroen.

nedgang var man naaet temmelig langt, »maaske noget for langt sønderpaa, da Skipperen gav Ordre til, tvært imod hans første Plan, at holde norden om Samsøe. Der opstod en Mumlen imellem Matroserne, som om de vare af forskjællig Mening. Det begyndte at kule frisk fra en Vesten til Norden . . .«

Smakken arbejdede sig nu langsomt nordpaa. »Det sukkede i Ribbenene paa den arme Skude. Den rullede som en Nøddeskal i den høje Sø, og Masterne bøiede sig for Vinden. Den gamle Salling gik op og ned af Dækket, vred Hænderne og græd som et Barn. Det er kun en daarlig Trøst for den, der med Tillid har betroet Liv og Gods til en Skibsfører, saaledes med et at se denne tabe Modet. Heldigvis var Styrmanden af en anden Kaliber. Han bragte os ved en klog Manøvre snart efter til Ankers under Kyholmen. Det var formodentlig det eneste, der kunde gøres for i den mørke Nat at berge det skrøbelige Fartøj. Faren var dog dermed langt fra at være forbi. Det kom nu an paa, om Ankeret vilde holde . . .«

Saaledes red Smakken Stormen af under Kyholm. Men hyggelig har Nat-ten ikke været for Passagererne, da Skipperen selv saa fuldkomment havde mistet Besindelsen og opførte sig, som om Skibets sidste Time var kommet. Han »indjog de stakkels Fruentimmer og Børn en ikke ubetydelig Skræk, da han med det fortrukne Ansigt vaklede hen til Kahytsskabet, udtog en Bønnebog og med mumlende Røst begyndte at læse: »Vi arme Syndere, som ere her i dette gruelige Veirligt, bekjende, at vi have saare vel fortjent denne Plage og meget værre . . .« Det var den lange Bøn for Folk i Havsnød fra den Guldbergske Salmebog.

Det har utvivlsomt været en haard Nat; men den fik dog Ende. »Vinden dreiede sig mod Morgenstunden noget til vor Fordeel, og vi landede op paa Formiddagen lykkeligen frelste i Aarhus Havn«.

Som Eksempel paa en lykkelig om end efter Beretterens Mening ikke særlig behagelig Overfart kan anføres Søren Kierkegaards Dagbogsoptegnelser fra den Rejse, han i 1840 som nybagt teologisk Kandidat foretog til Jylland. Hvad han fortæller, oplyser ganske vist mere om ham selv end om Sejladsen⁶⁷⁾:

». . . Det er forfærdeligt saa trættende Konversation i Almindelighed er, naar man saaledes skal være i saa lang Tid sammen; ligesom gamle, tandløse Folk saa ofte maa vende Maden, saaledes blev her hver enkelt Bemærkning saa ofte gjentaget, at man tilsidst maatte spytte den ud.

Der var Præster med, og skønt Overfarten varede i 8 à 9 Timer (for mig en Evighed), fandt dog de erfarne Passagerer, at det var en usædvanlig hurtig Overfart, hvilket gav samtlige Præster Anledning til først hver især at gjøre den Bemærkning, at Skippere ikke ønske at have Præster ombord, fordi det gav Modvind, samt at denne Bemærknings Sandhed var omstyrtet, derefter til ved Slutningen af Sejladsen i fuldstændig Chor at etablere det som en Grundsætning, at det med Modvinden ikke forholdt sig saa.

Forgjæves udspændte jeg alle Høreorganernes Sejl for at opfange en Luftning; en Dødsstilhed herskede; kun fra fire Kanter hørte man Fortællingen om: at Skippere ikke ønskede Præster ombord (man ser heraf, hvor tvivlsomt et Gode Sognebaandets Løsning dog er; thi uagtet der i Smakken herskede fuldkommen Sognefrihed, saa jeg kunde høre, hvilken Præst jeg vilde, var jeg dog ingenlunde hjælpen). Da hver af Præsterne syntes sig selv at være lige interesseret i og berettiget til at eje denne Historie, vilde naturligvis ingen af dem indrømme den anden privilegium exclusivum. — Jeg havde haabet, at jeg selv skulde være blevet søsyg, eller i Mangel deraf samtlige øvrige Passagerer . . .«

En sarkastisk ung Mand denne Hr. Kierkegaard.

⁶⁷⁾ Søren Kierkegaards Papirer III, 1911, S. 23—25.

BYSTYRE

AF JENS CLAUSEN

V. 1750—1837

MAGISTRATEN SAMVIRKER MED ELIGEREDE BORGERE

KONGEVALGTE EMBEDSMÆND OG BORGervalgte Raad samarbejder i denne Tid i Byernes Styre. Fra oven førte Regeringen mere indgaaende Kontrol, og fra neden virkede de eligerede Mænds Tilsyn. Ved begge Dele søgtes Sikkerhed mod Vilkaarlighed og Uorden. Enevældens naturlige Tendens havde Enhed og Orden til Maal. Dens Embedsmænd maatte stile mod dette. Eligerede Mænd skulde overvaage, at Rimelighed og Retsind blev hævdet i Bystyrets forskellige Grene. Samarbejdets Resultat blev voksende Orden og Fasthed. I Aarhus er det tydeligt at spore.

Forbindelsesleddet mellem Regeringen og Byen var Stiftamtmandens Kontor. Men dette var langt mere end et Ekspeditionskontor. Ikke blot besørgedes Sagerne prompte, men Stiftamtmandene¹⁾ satte sig ind i de Forhold, Skrivelserne drejede sig om. I særlig Grad gælder det for Ove Høegh-Guldbergs Vedkommende, hvad det følgende vil frembyde Eksempler paa. Da han efter Statskuppet i 1784 gik af som Statsminister, var det, han fik Stiftamtmandsembedet i Aarhus, hvor han virkede til 1802.

Som Ordet landsfaderlig knyttet til Frederik VI, kunde Betegnelsen byfaderlig benyttes om Høegh-Guldberg som Stiftamtmand i Aarhus. Omhu og konservativ Nyttensans prægede hans Ledelse af Byens Sager, hvad enten det drejede sig om Bystyret i Almindelighed, om vigtige Havnespørgsmaal eller om Hegnsplantning paa Diger i Riis Skov eller hvor mange Kreaturer, de enkelte Borgere maatte have paa Græs²⁾. Han varetog Byens Interesser som en Ejendoms. Ærlighed i Administrationen og Konsolidering af Økonomien prægede især hans Virken som Embedsmand her. Den gode Skure, Byadministrationen var inde i, fæstnedes yderligere under ham og fulgtes gennem Periodens Krigs- og Krisetider, til en ny Kommunallov gennemførtes efter 1837³⁾.

¹⁾ Om dem se de samme Kilder som for tidligere nævnte Stiftamtmand. ²⁾ D. b. 11, 1794 ^{3/7}, Aa. B. A. Jvfr. Havnens Historie og Økonomisk Udvikling. ³⁾ Anordning angaaende Købstædernes økonomiske Bestyrelse af 24. Oktober 1837.

Magistraten bestod i 1750 som siden 1682 af 2 Borgmestre og 3 Raadmænd, af hvilke sidste en var Viceborgmester, en maaske — som U. C. Müller — Byskriver og mindst en slet og ret Raadmand. Men Embedssammenlægninger praktiseredes, og i Aarhus skulde det efter 1766 ved Vakance blive saaledes, at Byen nøjedes med 1 Borgmester og 2 Raadmænd⁴⁾, af hvilke den ene var Byskriver, og dertil som Viceraadmand Byfogeden⁵⁾.

Ove Høegh-Guldberg.

Efter Maleri i Aarhus Katedralskole.
A. Hammerschmidt fot.

Fra 1803 var der kun 1 Borgmester og 1 Raadmand, medens Byskriveren ikke længere skulde beklæde Raadmandsembede⁶⁾. Byfogeden i Aarhus fik Sæde i Magistraten fra 1809⁷⁾, og fra 1813 skulde han være Borgmester⁸⁾. I 1821 bestemtes, at Borgmesteren skulde være latinsk Jurist⁹⁾.

Peder Laasbye fortsatte som Førsteborgmester til 1761¹⁰⁾ og var til det sidste Genstand for Folks Tillid¹¹⁾. Saa fik Andenborgmesteren, den mindre populære M. A. Gertsen¹²⁾, Stillingen til sin Død 1769, medens den indsigtfulde, virksomme og raske Mand¹³⁾, F. C. Gleerup, blev hans Kollega indtil da for derefter at fortsætte til 1782¹⁴⁾. Ifølge den nævnte Resolution af 1766 skulde der efter M. A. Gertsens Død 1769 kun være 1 Borgmester. Raadmand R. E. Müller maatte da nøjdes med at være Viceborgmester. Gleerups Efterfølger blev N.

Rohde¹⁵⁾, der bestred Embedet 1782—1800¹⁶⁾, hvorefter N. Hviid beklædte Posten til 1813¹⁷⁾ og efter ham Jens Legaard Schumacher, der var baade Byfoged og Borgmester¹⁸⁾ til 1818, da Hans Astrup Fleischer overtog Stillingen, som han beholdt til sin Død 1847¹⁹⁾.

Karakteristisk for Magistraten i denne Periode er, at den lader sig raade, tager mod Forslag fra de eligerede Mænd og retter sig derefter. I alle Sager af blot nogenlunde Vigtighed eller Sager, der indebar økonomiske Konsekvenser, indhentes Udtalelser eller Godkendelser fra de eligerede, hvorefter Magistraten først traf sin Beslutning og det altid i Overensstemmelse med de eligeredes Svar paa Forespørgselen. Nu udgaar ikke som tidligere

⁴⁾ Resolution 1766^{17/10}. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark I, S. 202. ⁵⁾ Munch I, S. 220. ⁶⁾ Reskript 1803 ^{19/8}. Munch I, S. 221. ⁷⁾ Reskript 1809 ^{15/11}. ⁸⁾ Reskript 1813 ^{28/12}. ⁹⁾ Frdn. 1821 ^{26/1}. ¹⁰⁾ Pakke F. 1 og K. R. 1761 Bilag Nr. 33, Aa. B. A. Jvfr. I, S. 338, 414—16, 423, 425, 431. ¹¹⁾ D. b. 3, 1760 ^{5/5} og ^{7/5}, jvfr. nedenfor. ¹²⁾ D. b. 3, 1760 ^{7/5}, Aa. B. A. ¹³⁾ Hertel II, 3, S. LXII. ¹⁴⁾ Aarh. Stiftamts Kopibog 1782, ^{30/7}, L. A. K. R. er, Aa. B. A. ¹⁵⁾ A. b. 72, 1742 ^{4/11}, og K. R. 1774 ^{11/4}, Aa. B. A. ¹⁶⁾ K. R. 1782 og Skattemandtal 1800, Aa. B. A. Hertel II, S. 146. ¹⁷⁾ A. b. 70, 1813 ^{17/2}. Aa. St. A. 1914, S. 76, 1913, S. 174. ¹⁸⁾ Reskript 1813 ^{28/12}. ¹⁹⁾ K. R. og Deliberationsprotokoller 1818—47, Aa. B. A.

Penge af Kæmnerkassen »efter Borgmesters Befaling«²⁰⁾ alene, men først efter Indhentning af de eligeredes Godkendelse²¹⁾. Skønt dette Borgerudvalg oprindelig ikke formelt havde nogen egentlig Myndighed, men kun Forslagsret²²⁾, fik de i Aarhus en faktisk Myndighed derved, at deres Raad altid indhentedes og fulgtes. I Virkeligheden havde de afgørende Indflydelse i en Mængde af Kommunens Anliggender. Indførelse af Rentekammerrevision 1773²³⁾ og forskellige Reskripter²⁴⁾ blev til Støtte for de eligerede Borgere. Fra 1787 kan det regnes, at deres Myndighed var sideordnet Magistratens²⁵⁾. De var med ved Afgørelser af Klager over Ligningen²⁶⁾, de medunderskrev Betænkninger²⁷⁾. Nægtede de en Sag Godkendelse, kunde den kun afgøres af en højere Myndighed end Magistraten²⁸⁾. Men saa megen Indflydelse maatte medføre et Ansvar²⁹⁾ og Pligt til at varetage deres Opgaver. Viste de sig forsømmelige, kunde de idømmes Mulkt³⁰⁾. De betragtedes reelt som Borgernes Repræsentanter og efterhaanden ogsaa formelt³¹⁾. Fra første Færd betød de noget i Aarhus, som det ses af Attestationer vedlagt Kæmnerregnskaber siden 1740, og som det vil blive belyst i det følgende. — Omend sjældent havde man endnu i første Halvdel af det 18. Aarhundrede ved Lejlighed opkaldt Borgerskabet paa Raadstuen til Raadstueforsamling³²⁾, men den Skik synes at være ophørt omtrent samtidig med Oprettelsen af Institutionen de eligerede Borgere. Institutionen har altsaa i første Omgang ved sin Eksistens bidraget til Raadstueforsamlingers Ophør. Da det kom paa Tale at indføre dem paany, fraraadede Høegh-Guldberg det kraftigt og sluttede sin Begrundelse deraf med, at »Følgerne aldrig vilde blive gode«³³⁾. Regeringen var dog af en anden Mening og bestemte, at i vigtigere Sager skulde Raadstueforsamlinger spørges. For selv om der paa disse Forsamlinger sjældent rejstes Indvendinger, fremkom dog ofte Kritik bagefter af Ting, der havde været dem forelagt. De skulde ingen Beslutning kunne træffe, men blot drøfte foreliggende Spørgsmaal. Dog maatte de vælge de eligerede Borgere³⁴⁾. Forsamlingerne genoplivedes da i Aarhus. For

Aarhus fjerde Bysegl,
brugt fra 1672—1900. I, S. 400.
Efter »Aarhus« 1905.

²⁰⁾ I, S. 399. ²¹⁾ F. Eks. K. R. 1801, Paategning ^{25/5}, A. b. 2—39 I, A. b. 34, 1778 ^{30/5}, A. b. 2—39 II, 1788 ^{20/10} med Paategning ^{21/10}, Aa. B. A. ²²⁾ I, S. 427. Aarh. Stiftamts Kopibog 1740 ^{19/12}, L. A. Neckelmann: Om Kommunevæsenet i Danmark. 1835, S. 57. ²³⁾ Reskript 1773 ^{13/4}. ²⁴⁾ F. Eks. 1787 ^{2/3}, 1797 ^{24/3}. ²⁵⁾ Jvfr. Neckelmann anf. V., S. 52. ²⁶⁾ Reskr. 1791 ^{5/8}. ²⁷⁾ Reskript 1792 ^{5/5}. ²⁸⁾ Munch, S. 41. ²⁹⁾ Reskript 1791 ^{15/9}, ^{9/10}. ³⁰⁾ Reskript 1790 ^{26/3}. ³¹⁾ Reskript 1787 ^{2/3}, 1797 ^{24/3}, Neckelmann, anf. V., S. 52 f. ³²⁾ I, S. 338 og 427. Munch II, S. 74. ³³⁾ Munch II, S. 48. ³⁴⁾ Collegial-Tidende 1798, S. 803. Reskr. 1791 ^{20/4}, 1797 ^{24/3}, 1798 ^{14/12}. Deliberationsprotokol 1816 ^{22/8}, Aa. B. A.

Eksempel drøftedes Mark- og Udskiftningspørgsmaal med dem³⁵). Medens de saaledes en Tid havde været betragtet som overflødige, var det anderledes i Slutningen af Perioden.

Bystyrets Myndighedsomraade var i Hovedsagen som i foregaaende Periode. Under Kontrol af Kancelli og Stiftamtmand fra oven og af eligerede fra neden havde Magistraten den besluttende Myndighed i Byens særlige Sager. En vigtig Ændring skete dog derved, at retslige Afgørelser undroges den, da Raadstueretten ophævedes samtidigt med Indførelsen af Landsoverretten i Viborg, under hvilken de fleste raadstueretlige Sager blev henlagt³⁶). Tidligere var oprettet en Forligskommission³⁷), der i civile Sager skulde forsøge at fremkalde Forlig, saa Proces eventuelt kunde undgaas. Forligskommissionen havde Lokale paa Raadhuset, hvor der en Tid holdtes baade Raadstueret, Byting og Herredsting³⁸). Enkelte Ting laa i Hovedsagen uden for Magistratens Myndighedsomraade. Saaledes styredes Markvæsenet af en Markdirektion. Dog havde Bystyrelsen Haand i Hanke med den, da en af dens 5 Medlemmer skulde være et Magistratsmedlem og 2 desuden tages blandt de eligerede Borgere³⁹). Paa lignende Maade var det med Fattigvæsenet, der lededes af en Fattigkommission, hvori ogsaa et Magistratsmedlem havde Sæde⁴⁰). Tidligere fandtes en Fattiginspektion i Aarhus bestaaende af Stiftsprovsten, et Magistratsmedlem og to Borgere. I Raadhuset fra 1750 var en Fattiginspektørernes Sal, hvor Inspektørerne holdt Møde hver Onsdag⁴¹). For Skolevæsenet fandtes en Skolekommission længe før Skoleloven af 1814⁴²). Skoven sorterede under en Skovinspektion, som Magistraten indirekte havde Indflydelse paa⁴³). Havnen styredes af en Havneinspektion under Tilsyn af Magistraten⁴⁴), der ogsaa havde Indseende med Brandvæsenet og Borgervæbningen⁴⁵). Hospitalsvæsenet ordnedes i denne Periode under Magistratens Medvirkning⁴⁶). For Indkvarteringsvæsenet oprettedes en særlig Indkvarteringskommission, der foretog Ligningen af Indkvarteringsudgifterne efter forudgaaende Samarbejde med de eligerede og Magistraten⁴⁷).

Vigtigst for Bystyret var Økonomien. I hele denne Periode synes Finansstyrelsen i Orden og uden Tilløb til skandaløse Tilstande som før den store Udrensning ved Peder Laasbyes Kamp mod Raadet⁴⁸). Selve denne Udrensning og Indførelsen af de eligerede Borgere var af Betydning for det gennemgaaende redelige Styre, der derefter herskede. Skatteudskrivningen lede-

³⁵) Beretning og Betænkning fra den i Anledning af et Forslag til en friere Afbenyttelse af Aarhus Kjøbstads Fælledsjorder nedsatte Comitee. 1838. Jordebog for Aarh. Købstad. 1874, S. 32 f. A. b. 2—39 II, 1792 ¹⁰/₅, Aa. B. A. ³⁶) Frdn. 1805 ²⁵/₁. ³⁷) Jvfr. Frdn. 1795 ¹⁰/₇, 1796 ³/₆. ³⁸) Jvfr. Dannemarks Speil. 1768, Sp. 524. Pakken A. 32, K. R. 1804—15, Aa. B. A. ³⁹) Se S. 10, 40. ⁴⁰) Frdn. 1708 ²⁴/₉, Reskr. 1734 ⁵/₃, 1791 ²³/₁₂, Frdn. 1803 ⁵/₇. ⁴¹) Dannemarks Speil. 1768, Sp. 530. Pontoppidan IV, S. 89 og 106. Jvfr. Frdn. 1708 ²⁴/₉ og Reskript 1734 ⁵/₃. ⁴²) Reskr. 1791 ²/₇. ⁴³) Se S. 16, 44. ⁴⁴) Se S. 205 f. ⁴⁵) Se Afsnit derom i Bd. III. ⁴⁶) Se nærværende Værks Afsnit om Medicinalvæsenet. Jvfr. Frdn. 1805 ⁵/₂ og Resolution 1806 ⁸/₆. ⁴⁷) Munch II, S. 9. K. R. og Deliberationsprotokol passim, Aa. B. A. ⁴⁸) I, S. 338 f., 414—17.

des saaledes, at Magistraten med de eligeredes Tilslutning lod Takserborgere paaligne Borgerskabet Skattebeløbet. Indtil 1773 fulgtes den tidligere Fremgangsmaade, at Takserborgerne, der det ene Aar lagde Ligningen, overgik til at være Revisorer, naar Regnskabsaaret var omme, men fra det nævnte Aar gik Revisionen over til Rentekammeret, der saa gennemgik Regnskabet i Enkeltheder og sendte det tilbage til Magistraten med en lang Række Antegnelser, der altid var præget af stor Omhu for, at smaa som store Ting skulde være i Orden, men ogsaa jævnligen præget af et Skøn, der var uholdbart, fordi de Rentekammerembedsmænd, der behandlede de paagældende Sager, savnede tilstrækkeligt Kendskab til de lokale Forhold i Aarhus⁴⁹). Til Belysning af Forretningsgangen oplyses, at naar Kæmnerregnskabet var sendt tilbage med Rentekammerets Antegnelser, gjorde Magistraten sine Bemærkninger til disse, hvorefter Rentekammeret fik Papirerne igen for derefter at afgive Decision. Til Kæmnerregnskabet for 1772 gjordes 85 Antegnelser. Magistraten modtog Pakken retur den 9. November 1773 og daterede sine Bemærkninger den 21. December 1773. Rentekammerets Decision⁵⁰) forelaa den 22. December 1774. Kammeret gav Magistraten Ret i nogle af Bemærkningerne derved, at de paagældende Antegnelser overspringes i Decisionerne. Store Indvendinger mod Regnskabet havde der ikke været. Som en Prøve paa deres Beskaffenhed kan fremføres, at den samlede Kommuneindtægt betegnedes som 1 Daler 24 Skilling for lav, ikke meget at snakke om i et Kommuneregnskab. Den hele Revisionsordning var omstændelig. Først besluttedes det da⁵¹), at Stiftamtmanden skulde approbere Ligninger, og efterhaanden udvidedes hans Indflydelse paa Bystyret⁵²), blandt andet derved, at for en Mængde Udgifters Vedkommende kunde Magistraten ikke lade dem afholde uden med Risiko for at maatte refundere Beløbet i Tilfælde af, at Stiftamtmanden ikke var enig med dem. Det endte med, at man indsaa, at den trufne Ordning Mangler var større end Fordele ved den. Revisionen overgik da til Stiftamtmanden med den Moti-

*Borgmester og Byfoged
Hans Astrup Fleischer.*

Efter Maleri tilhørende
Tandlæge, Dr. dent. O. Fleischer.

⁴⁹) Reskript 1773 13/4. Jvfr. A. 26, Antegnelser til K. R.-er og en Pakke: A. 27, Decisioner 1780—90, Aa. B. A. Indlæg til Reskript 1787 2/3. ⁵⁰) Ekstrakt af Rentekammerets d. 22. Dec. 1772 ergangen Decision over Antegnelserne udi Aarh. Kjøbstæd Regnskab 1772, i Pakken A. 27, Aa. B. A. ⁵¹) Reskript 1787 2/3. ⁵²) Oversigt over Spm. i Viborg Stændert. 1836, II, Sp. 1230—32.

vering, at han bedre kendte de stedlige Forhold⁵³). Den Gnidning mellem Regering og Magistrat, der undertiden foranledigedes af det ikke helt rimelige i Antegnelserne, erstattedes da af et vist Modsætningsforhold mellem Stiftamtmand og Magistrat⁵⁴). Et Udtryk der for er det, at to af de bedste Bypolitikere i Aarhus, Tobaksfabrikant Thomas Funder⁵⁵) og Borgmester H. A. Fleischer, som ansete Stænderdeputerede i Viborg optraadte som Talsmænd for, at Bystyret skulde være selvstændigere og staa mere direkte under Centralstyrelsen⁵⁶), et Program, der delvis blev gennemført ved Købstadanordningen af 1837.

Under den almindelige Prisstigning voksede de kommunale Udgifter til efter Napoleonskrigenes Ophør i 1815, ligesom Tilfældet var med de samlede Stats- og Kommuneskatte. Krig eller Forventning om Krig fik Skatterne til at stige stærkt i nogle Perioder. Som de sprang op fra under 2000 Daler til over 6000, da Rusland lod en Hær rykke mod os i 1762, og steg til 18000 under Revolutions- og Napoleonskrigene inden 1807, viste de en Stigning til 25000 Daler i 1812, og efter et Fald i 1813 steg de atter stærkt, til det samlede Beløb i 1815 udgjorde næsten det samme som i 1812⁵⁷). Fra da af mindskedes Skatteudskrivningen. Tydeligt ses det af den nøgne Kommuneskat, den saakaldte »Vægter- og Sprøjteskat samt Byens Bekostning«, der fra 1819 kaldtes »Vægter-, Sprøjte- og Lygteskat samt Byens Bekostning« og senere fik et endnu længere Navn⁵⁸). Fra 14000 Daler i 1817 faldt den til 7500 i 1820 og 4000 i 1822, og samtidigt med Skattelempelsen afbetalles endda Gæld, der var stiftet ved Laan i tidligere Aar. Fra 1823 begyndte ny Stigning. I 1837 var de kommunale Udgifter oppe paa over 13000 Daler. For Statsskattens Vedkommende indførtes en ny Ordning i 1762. For hver Person over 12 Aar svarede et bestemt Beløb. Den Del, der gjaldt for de fattige, udrededes af de øvrige. Magistraten sørgede for Paaligningen⁵⁹). I Tidens Løb kom flere ny Skatter. Ved nogle Lejligheder maatte Ekstraskat paalignes. Saa blev Ekstraskatteansættelse⁶⁰) sat i Virksomhed. En særlig tung Ekstraskat var Indkvarteringskatten, der paalignedes af Indkvarteringskommissionen under Kontrol af Magistrat og de eligerede Borgere⁶¹). Denne Skat betød i Almindelighed en Forøgelse af de samlede Skatter med omved 20 %. Eksempelvis anføres, at den i 1833 var 7063 Daler af en samlet Skatteydelse paa godt 36000 Daler, hvoraf godt 24000 var Kommuneskat og næsten 12000 Statsskatte. Da Folketallet i 1834 var 6765, udgjorde den

⁵³) Frdn. 1827 ²²/₃, 1832 ⁶/₄. Coll.-Tid. 1829, S. 406. Neckelmann, anf. V., S. 57 ff. ⁵⁴) Jvfr. Hans Jensen: De danske Stænderf.s Hist. I. 1931, S. 403. ⁵⁵) Østjydske Hjemstavn. 1939. ⁵⁶) Vib. Stændert. 1836 I, Sp. 43 og II, Sp. 1230—1325. H. Jensen, anf. V., I, S. 484. ⁵⁷) Se S. 35. K. R.-er, Aa. B. A. Jvfr. G. Begtrup: Agerdyrknings Tilstand i Danmark. V. 1808, S. 561: Kommunen optager Laan. ⁵⁸) Deliberationsprotokoller f. Eks. 1819 ¹/₃, Aa. B. A., K. R.-er, Aa. B. A. ⁵⁹) Frdn. 1762 ²³/₉ jvfr. 1765 ⁴/₆, 1810 ⁸/₂ og Munch II, S. 9. ⁶⁰) A. b. 72, passim, Aa. B. A. Munch II, S. 9. ⁶¹) Frdn. 1764 ²¹/₄, 1788 ⁴/₈, Munch II, S. 9. K. R. passim. De eligerede Borgeres Deliberationsprotokoller fra 1815 og opefter, Aa. B. A.

samlede Skat pr. Individ ca. 5 $\frac{1}{3}$ Daler og pr. Skatteyder ca. 36 $\frac{1}{8}$ Daler⁶²). Foruden de Skatter, der gik i Kommunens Kasse, var der andre Indtægter for denne⁶³). Men de var langt mindre. Jordleje af Oldjorden gav fra 1750erne godt 250 Daler, enkelte mindre Arealer gav hver nogle Dalere, Udleje af Reberbaner ligeledes. Salg af Skoveffekter betød en Smule, Græspenge gav et lille Overskud, naar Kobygspengene var leveret Bispen, Salg af Byggematerialier fra nedrevne, kommunale Bygninger var i Ny og Næ en Indtægt for Byen, Leje af Tømmerpladser ved Mindet betaltes med nogle Dalere, saakaldte Delinkventpenge udrededes andetsteds fra til Aarhus, naar Arresterne her havde ydet dem Husly, visse Bøder, for Eksempel for uforsigtig Omgang med Ild, ulovlig Græsning og Skovtyveri, nød Kommunen godt af⁶⁴). Engang imellem var der særlige Auktionsindtægter, saaledes over Stykheste, da Krigsfaren i 1762 var drevet over. Det var Heste, Byen havde stillet, da Krigen truede. Der solgtes 50, som alle var vurderet til 1 Mark Stykket. Vurderingen var dog alt for lav og har ikke været en virkelig Værdiangivelse. I nogle Tilfælde var den under 1 % af den Pris, der opnaaedes ved Auktionen⁶⁵). I 1805 solgtes Sygehuset paa Guldsmedgade for 1300 Daler, der med Renter indgik i Kassen Aaret efter, da ogsaa Materialer fra Batterierne ved Mindet bortauktioneredes⁶⁶). Kommunen spillede i det altonaiske Statslotteri og noterede sig undertiden en Gevinst, saaledes i 1769 10 Daler. Fra sidste Halvdel af 1760erne opføres en Indtægtspost: Leje af Sygehuset. Handlende i St. Olufs Marked erlagde hver Sommer et mindre Beløb i Stadspege hver. Raadstuen udlejedes til Bal nogle Gange om Vinteren, da Embedsmænd, Borgere og nogle unge Mennesker ønskede det, og de eligerede 6 Mænd anbefalede Sagen⁶⁷). Husleje af enkelte kommunale Huse ydedes⁶⁸). »For Herredstingets Holdelse paa Aarhus Raadstue« modtog Kommunen et Beløb aarligt, en Tid 60 Daler⁶⁹). Katedralskolen betalte efter 1820 nogle Daler hvert Aar for 2 Gadelygter ved Skolen⁷⁰). De mange spredte og delvis lejlighedsvis Indtægter var forholdsvis ringe, men i de gode Tider dog stærkt stigende. Eksempelvis nævnes, at Aarslejen af Oldjorden, der som ovenfor angivet var godt 250 Daler i 1750erne, steg til godt 1100 i 1815. Den største Indtægt var Skatter. Mens den samlede Sum, der gik gennem Kommunens Kasse i 1815, var 23000 Daler, udgjorde Indtægter af de her oven for nævnte Arter paa samme Tid kun ca. 3000 Daler af de 23000.

Byens Penge havde mangesteds Ærinde. Til Belysning af Kommunens

⁶²) Trykt Udsigt over Aarhus Købstads økonomiske Tilstand 1833, jvfr. Viborg Samler 1835 10/5, Statistisk Tabelværk, første Hefte, S. 45. ⁶³) K. R. og Deliberationsprotokoller passim, Aa. B. A. De fleste Poster saa ofte genkommende, at Henvisninger for dem er anset for unødvendige. ⁶⁴) K. R. 1759, 1805, 1801, Aa. B. A. ⁶⁵) K. R. 1762, Bilag Nr. 9, Aa. B. A. ⁶⁶) K. R. 1806, Indtægt, S. 4 og Bilag Litra L og M, Aa. B. A. ⁶⁷) K. R. passim. A. b. 2—39, II, 1792 29/10, Aa. B. A. ⁶⁸) F. Eks. Deliberationsprot. 1821 22/1, 1822 29/4, jvfr. A. b. 2—39, II, 1789 1/5 og K. R. passim. ⁶⁹) Pakke A. 32, K. R. 1815, Aa. B. A. ⁷⁰) K. R. f. Eks. 1837. Deliberationsprot. 1820 11/12, Aa. B. A.

Opgaver og til Illustration af Forhold i Datidens Aarhus fremdrages et Udvalg af Kæmnerregnskabsudgiftsposternes lange Rækker⁷¹). Brolægning her og Stenpikning dér nævnes i næsten hvert Kæmnerregnskab, Renholdelse af Gaderne kostede hvert Aar noget. I 1751 gjaldt en Udgiftspost, Nr. 12, 43 Læs Skarn, der kørtes fra Torvet. Senere besørgede Gadekørerne Fjernelsen mod fast aarlig Betaling, der leveredes deres Oldermænd⁷²). Folk smed Af-fald af enhver Slags paa forskellige Steder, der laa belejligt for dem, saaledes ved Basballebro, »ved Bagerens Hus paa Tangen« og ved Aaen i Nærhed af »det fordom brugte Veier-Huus«⁷³), der vel havde fungeret som saadant, indtil Peder Brendstrup opførte den Bygning, der senere kaldtes »Den gamle Toldbod«, og som nu staar i »Den gamle By«⁷⁴). Fra 1821 sluttedes Overenskomst med en Daglejer om for en aarlig Betaling at fjerne det Af-fald, der 2 Gange ugentlig sammenfejedes paa Torvene og Tangen⁷⁵). Rensning af Slamkisterne, der nu ofte kaldes Sandkisterne, fandt jævnlige Sted, Borrebækken blev hvert Aar oprenset et Par Gange, Kreaturfolden engang imellem⁷⁶), Vangeded og Diger ved Mark og Skov bekostedes hvert Foraar istandsat, saakaldte indre Diger skulde vedligeholdes af private⁷⁷). Guldberg sørgede for Kastning af store Diger ved Riis Skov, saaledes, at der var en Grøft paa hver Side af Diget, der desuden beplantedes ovenpaa med Tjørn⁷⁸). Vejene skulde ofte repareres. Haslevejen var særdeles bekostelig at holde i Orden. Gang paa Gang maatte Huller i den fyldes op. Engang sendte fire af de gæveste Borgere Meddelelse til »velædle og velbyrdige, velædle og velvise Herrer Borgmester og Raad«, at Haslevejen uden for Vesterport var i meget daarlig Stand, og foreslog samtidigt at udbedre den med Kalk, Sten og Grus, der fandtes liggende ved Provsteresidensen. Raadets velædle og velvise Mænd tog sig af Sagen. Flere Hundrede Læs af det ønskede Materiale kørtes i Sommerens Løb ud i Haslevej⁷⁹). Nogle Aar efter var Vejen dog atter saa daarlig, at Vesterboere undertiden kørte til Randers eller Horsens i Stedet for Aarhus, da Haslevejen her var saa elendig, at Vognhjul let sank i til Navet i den »Lervæltning«, Vejen bestod af⁸⁰). Saa blev der taget endnu kraftigere fat end før paa Udbedringen. Fem Aar efter havde det aabenbart hjulpet. Da var den »smukt pikket og vedgiort«⁸¹). Men Pikningen varede ikke evigt. Mange Fornyelser maatte til⁸²). I Almindelighed repareredes nu Vejene med Grus. Randersvej »indpæledes« gennem Vorregaards Vang og blev senere moderniseret⁸³). Det blev efterhaanden almindeligt at indgrøfte Vejene⁸⁴). I Marken holdt Byen Grøfter vedlige, saakaldte Vandsteder til

⁷¹) Jvfr. Deliberationsprotokoller efter 1815, Aa. B. A. ⁷²) K. R. 1773. ⁷³) A. b. 2—39, I, 1793 ¹⁶/₉. ⁷⁴) Se I, S. 206, jvfr. Pakke F. 1, Nr. 223, Aa. B. A. ⁷⁵) Deliberationsprot. 1821 ¹⁴/₁₀, Aa. B. A. Jvfr. Aa. St. 1837 ¹⁴/₁₀. ⁷⁶) F. Eks. K. R. 1760, Nr. 63, Aa. B. A. ⁷⁷) Forskellige Dokumenter i D. b. 5, f. Eks. Plakat af 1811 ⁶/₆, Aa. B. A. ⁷⁸) F. Eks. Guldbergs Promemoria af 1788 ⁹/₃, jvfr. 1787 ²¹/₉, ¹⁹/₁₀, 1800 ¹⁵/₉, Pakken D. b. 6, Aa. B. A. ⁷⁹) K. R. 1769 med Bilagshefte Nr. 23, Aa. B. A. ⁸⁰) Pakken D. b. 8, 1785 ²⁰/₆, Aa. B. A. ⁸¹) D. b. 8, 1790 ⁷/₁₀, Aa. B. A. ⁸²) Deliberationsprot. f. Eks. 1815 ⁵/₁, 1818 ⁶/₄. ⁸³) K. R. 1771. D. b. 8, 1785 ⁶/₉, Aa. B. A. ⁸⁴) Deliberationsprot. 1815 ³/₇.

Vanding af Kreaturer ogsaa⁸⁵). Stensætninger blandt andet ved Koetroebækken i Riis Skov sattes i Stand engang imellem⁸⁶) ligesom Stenkisten paa Galgebakken⁸⁷). »Skanse- eller Helligkilden, hvoraf en anselig Del af denne Bys Indvaanere lader hente Vand, er af Ondskabs Mennesker blevet beskadiget«, siges det i et Dokument, og saa blev Kilden bragt i Orden⁸⁸). Broer over Vandløb i Marken, især i Oldjorden, vedligeholdtes⁸⁹). Broerne inde i Byen slugte stadig store Summer⁹⁰). Basballebro blev delvis muret op og fik derefter Navnet Frederiksbro⁹¹). Byens Porte repareredes idelig og fornyedes jævnlige⁹²). »Formedelst passerede Beskadigelse paa Byens Vester Port af nogle derigennem drevne Stude« maatte den Port bringes i Orden 1773⁹³) som ved saa mange andre Lejligheder.

Tjærede og malede brunrøde stod Byens Pumper paa Torvene og i forskellige Gader og modtog Køkkenpigens og andres Besøg. Selv naar de ikke benyttedes, bragte de Liv i Gadebilledet. Naar Frostene truede, bevikledes de med Halmmaatter eller Halm, og kom man for sent paa Veje med at lade »Byens publiqve Pomper indbinde«, maatte Salt anvendes til Optøning. Længe var der 7 Bypumper. Næsten i hvert Kæmnerregnskab fortælles om Reparation eller Fornyelse af dem, og lejlighedsvis gives Oplysninger om Pumpers Indretning⁹⁵).

Gadelygter kom i Brug. Til en Begyndelse anbragtes i 1750 2 Tranlamper paa Raadhuset. Efterhaanden kom der Lygter flere Steder. I 1803 var der 3 Kobberlygter paa Byens Torve og ved Broen over Aaen. Der kom mere Fart i Lygteanskaffelsen efter Lygteskattens Indførelse 1819, og efter at visse Statedepenge blev anvendt til den Sag. I 1837 var der anbragt 64 Gadelygter rundt i Byen⁹⁶). Som tidligere bekostede Byen Tvættsteder ved Garvergyden, Basballebro og Stentrappen⁹⁷). De saakaldte Vandhuse stillede Byen til Disposition⁹⁸). Der var en vis Ordning med Hensyn til deres Benyttelse. Paa Svinetorvet, der i 1753 kaldes det ny Torv⁹⁹) og i 1769 Kanniketorvet¹⁰⁰), var et Vandhus, »som Dragoneren gaar paa«¹⁰¹). Stakitter og Bro-rækværker fornyedes¹⁰²), Sprøjtehuse var der flere af¹⁰³), Svingeler, Bomme og Bomhuse holdtes i Orden¹⁰⁴), Redskaber som Hjulbøre og Vaaben, Forke og Grebe, Limer og Skovle, Kvistkurve og Brandredskaber med meget mere holdtes parat¹⁰⁵), Rakkerhuset uden for Munkeport ved Vejen op til Galgebakken var der mange Bekostninger paa. En Tid var Huset saa ringe, at

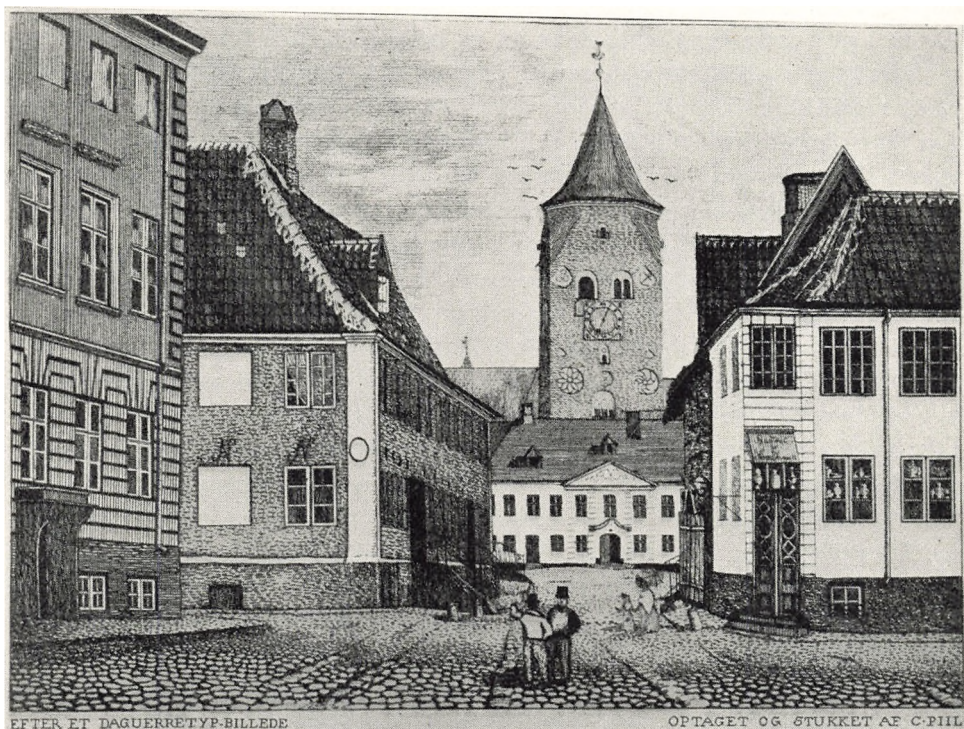
⁸⁵) K. R. 1772 Nr. 6 og 1801 Punkt 5. ⁸⁶) K. R. 1764 Nr. 10 og 1801 Litra K, Nr. 12. ⁸⁷) K. R. 1837. ⁸⁸) A. b. 2—39 II, 1785 ¹⁵/₁₂, Aa. B. A. ⁸⁹) F. Eks. K. R. 1751 Nr. 78. ⁹⁰) F. Eks. K. R. 1805 Nr. 12. ⁹¹) Aa. St. 1839 ²¹/₅. Aa. St. A. 1929, S. 102. ⁹²) F. Eks. K. R. 1752, Bilag Nr. 1. ⁹³) K. R. 1773 Nr. 4. ⁹⁴) K. R. 1773 Nr. 12. ⁹⁵) Se f. Eks. K. R. 1772 Punkt 7 og 1801 Nr. 67, jvfr. Billede i Bind I, S. 429. ⁹⁶) K. R. og Deliberationsprot. passim. Hoffmeyer II, S. 61. K. R. 1803, 1811 og 1837, Punkt X. Deliberationsprot. 1819 ¹/₃, 1820 ²³/₁₀ m. fl. St., f. Eks. 1838 ¹/₁₀. ⁹⁷) K. R. fl. St., f. Eks. 1757 Nr. 54 og 23, 1805 Bilag Nr. 6 og Bilag ⁵/₅, Aa. B. A. ⁹⁸) Deliberationsprot. 1819 ²²/₃. ⁹⁹) K. R. 1754 Nr. 68, jvfr. A. b. 2—39 I, 1753 ⁷/₆. ¹⁰⁰) K. R. 1769, Bilag Nr. 24. ¹⁰¹) K. R. 1769, Bilag Nr. 48. ¹⁰²) Deliberationsprot. 1819 ²²/₃. ¹⁰³) F. Eks. K. R. 1837. ¹⁰⁴) Deliberationsprot. 1816, ⁴/₁₁, 1819 ⁷/₁₁. ¹⁰⁵) K. R. f. Eks. 1774 og 1808. Deliberationsprot. 1818 ²⁰/₄.

Rakkeren i en Ansøgning om Reparation af det gjorde opmærksom paa, at »det regnede ned i hans Mad«¹⁰⁶). Nogle Fjælehuse paa Markerne, især fra Kvægpestperioderne, havde maattet bekostes¹⁰⁷). I 1808 kostede Indkvarteringen af spanske Tropper Byen godt 2000 Daler. Forskellige Ting, der var overladt Tropperne, fandtes bagefter ødelagt. Hovedudgiften gik til Opførelse af »de spanske Stalde« uden for Mindeport¹⁰⁸), hvor nu Gaden Spanien er. Nogle Funktionærboliger, saakaldte Betjentboder, stillede Byen til Raadighed for de paagældende, indtil den Ordning indførtes, at Beboerne af dem skulde give Husleje. Saa endte det med, at de blev til almindelig Udleje for Liebhave af enhver Slags. En Skomager og en Skrædder lejede Byens Vaaninger paa Svinetorvet¹⁰⁹). Et Sygehus, Krankhuset, opførtes 1764¹¹⁰). Undertiden kaldes det Indkvarteringssygestuen¹¹¹) eller Garnisonssygehuset¹¹²). Udgifter til det omtales ofte i Kæmnerregnskaberne. Regimentets Sygehus paa Brobjerg omtales 1805 i Forbindelse med »den nye Krankstue«, og Aaret efter bortauktioneredes Sygehuset paa Guldsmedgade¹¹³). Der var fra da af et Sygehus for Militæret og et fælles for Byen og visse Herreder¹¹⁴). Krudthuse til Militærets Brug fandtes uden for Mindeport og Vest for Byen ved Vejrmøllen¹¹⁵).

Vigtigst af de kommunale Ejendomme var Raadhuset med Arresterne og Bytinget. I 1761 takseredes Huset til 6000 Daler¹¹⁶). Kort efter 1800 fik det en Tilbygning¹¹⁷). Om dets Indretning og Indhold findes Oplysninger fra 1825¹¹⁸). For det første var der Magistratssalen, hvor der stod et ovalt Skrivebord bestrukt med grønt Klæde og omgivet af 12 læderbetrukne Stole og forøvrigt udstyret med 1 Jernlinial og 2 Blækhuse og 2 Sandhuse. Før Trækpapir blev opfundet, brugtes Sand til Tørring af Blækskrift. I Salen var desuden et blaamalet Skab med 2 Fløjdøre og en toetages Kakkellovn med Tromle og Rør og Tilbehør. I Loftet hang en Lysekroner, for Vinduerne var der Rullegardiner. I Værelset ved Siden af var vigtige Ting som Jernpengeskabet med 2 Hængelaase, 2 store, nagelfaste Arkivskabe, 2 indrammede Malerier, 2 Borgerfaner og 1 Standart, 2 Lyseplader, 2 Stager og 2 Lysestager, 1 Lygte til Raadstuegangen og en Kammerpote, der sikkert har været noget for sig. Tidligere havde Raadstuen et »betrukket Natskrin«¹¹⁹). Der var Forskel paa Dragoner og Byraadsmedlemmer. Den store Raadhussal rummede af Møbler kun et Auktionsbord, men et stort Maleri af Frederik VI prangede i forgyldt Ramme paa Væggen. Tre Glaslysekroner afgav Belysningen, og en treetages Kakkellovn skulde varme Salen op. Foruden de nævnte Lokaler var der et

¹⁰⁶) K. R. 1769, Bilag 22/4. ¹⁰⁷) F. Eks. K. R. 1772, jvfr. under Økonomisk Udvikling om Landbrug paa samme Tid. ¹⁰⁸) K. R. 1808. ¹⁰⁹) A. b. 2—39 II, 1789 1/5. K. R. f. Eks. 1837. Deliberationsprot. 1817 7/7, 1821 22/1, 1822 3/6, 15/4. ¹¹⁰) K. R. 1764, Nr. 90 og 91. ¹¹¹) K. R. 1765. ¹¹²) K. R. 1804. ¹¹³) K. R. 1806, Litra M. ¹¹⁴) G. Begtrup: Agerdyrknings Tilstand i Danmark, V, S. 553 f. ¹¹⁵) A. b. 2—39 I, 1795 21/5, A. b. 2—39 II, 1787 16/4, A. b. 2—39 I, 1801 19/9, Aa. B. A. ¹¹⁶) K. R. 1761, Bilag Nr. 33. Jvfr. I, S. 419 f., 431. ¹¹⁷) Hertel I, S. 30. Begtrup V, S. 561. ¹¹⁸) Specifikation paa Byens Inventarium, A. 72, Aa. B. A., Aa. St. A. 1929, S. 101 f. ¹¹⁹) K. R. 1760, Nr. 16.

Forligskommissionsværelse, et Køkken, et Tinglokale og en Vagtstue, til Erstatning for den tidligere Cordegaard, og desuden forskellige Kælderarrester, der stadig repareredes og sikredes paa forskellig Maade med Laase og Gitter, men som dog Fangerne nu og da brød ud af, ganske vist ikke altid ved egen Hjælp¹²⁰). Paa Loftet var Oplag af forskelligt til Byens Brug, saaledes 15

Raadhuset foran Domkirken.

Efter et Daguerreotypbillede, optaget og stukket af C. Piil. Daguerreotypien muligvis fra Januar 1840 og i det mindste et af de allerførste danske Daguerreotypier.

Her efter Fotografi i Den gamle By.

Pyramider, Lystestager, til Anvendelse under Illumination ved festlige Lejligheder, som naar Kongen kom, og den spanske Kappe, der i Periodens Løb gik af Brug, 150 Landeværnsspyd og 10 gamle Malerier, der sikkert tidligere havde prydet Væggene i Raadhuset. Strafferedskaber af forskellig Art som for Eksempel Blokken raadede Byen over, men en Kag nævnes ikke blandt Inventaret i 1825. Flere Redskaber havde Bystyret beroende paa spredte Steder i Byen. Markdirektionen opbevarede »1 Brende til Kreaturernes Indbrænding«, forskellige Vangede og løse Bækbroer med mere. Arrestforvarenen, Natmanden og Stadshauptmanden havde Ansvar for nogle Genstande, i Pakhuset ved Mindet laa 2 lange Jernstænger til Isning ved Broen, og Stifts-

¹²⁰) F. Eks. K. R. 1772 og 1805, Regning Nr. 10. Collegial-Tid. 1806, S. 705, jvfr. 641—48.

fysikus havde i sit Væрге et »Redningsetui til Brug ved druknede Mennesker«¹²¹). Etuiet var anskaffet paa Stiftsfysikus Hahns Foranledning allerede 1803 med det Formaal at bringe skindøde til Live igen i paakommende Tilfælde¹²²). En Sneplov var i Byens Eje¹²³). Skilderhuse, Reberbaner, Markhytter, Krudthuse, Akciseboder, Cordegaarden, Batterier, Kanonlavetter, Sprøjtehuse, Brandredskaber og en Mængde andre Ting, som det vil føre for vidt at nævne her, hørte Byen til og betød Udgifter for den¹²⁴).

Tjenester og Bistandsydelsler af enhver Art, som det hedder saa kønt i visse modernere Papirer, kostede Byen en Del. Snekastning blev besørget, dog ikke i udstrakt Grad. Betaling til Skorstensfejeren »for de publice Skorstenes Renovation«, som det jævnlige hed, var en tilbagevendende Post. En Skorstensfejerbog blev ført¹²⁵). Skorstensfejeren var Rakkeren fra Rakkerhuset paa Rakkerbakken uden for Munkeport. Han fik Betaling for Udførelse af de almindelige Natmandshverv. I ét Tilfælde lod man Natmandsenken varetage Bestillingen¹²⁶). Enken var Sidsel Rolandsdatter, der var en meget udspekuleret Person, som flere Gange kom paa Kant med Loven for Bedrageri. Hun benyttede sig af jævne Menneskers kolossale Overtro og havde Held til økonomisk at afklæde enkelte til Skindet, idet hun under Tavshedsløfte betroede dem, at hun havde Overenskomster med Fanden, som hun havde saa megen Indflydelse hos, at hun kunde afværge ondt for andre — hvis de betalte hende godt for Risikoen. Den var naturligvis stor, for Hamselv, som hun kaldte sin høje foresatte, var en grumme snedig Herre, som ingen løb om Hjørner med. Til Held for hende var Hekseri afskaffet som juridisk Begreb, men til Gengæld takseredes Bedrageri straffemæssigt højt, saa det var ikke tilstrækkeligt, at hun ikke kaldte sig Heks, men blot det, som pænere var: klog Kone. Det faktiske var, at hun med en særlig Udspekulerethed i Forbindelse med en sjælden Evne til at gennemskue Folk tog dem ved Næsen med den største faglige Grundighed. Som fungerende Rakker i Aarhus blev hendes Tid kort. Hun fik en ny Ægtefælle, der en Tid var Byens Natmand, men snart efter flyttede han og Sidsel til mere landlige Steder¹²⁷), og Rakkerhuset fik ny Beboere.

Stalde og Møddinger og Snavs af mange Slags gjorde Forholdene gode for Rotter og Rottefængerens. Byen maatte til at tage Kampen op mod Rotteplagen og sluttede derfor Kontrakt med Rottefænger Steckhahn »her af Byen« om, at han mod 10 Rigsbankdalersedler aarlig »indestaar for og holder Raadstuen med alle deri værende Fængsler og Aflukker fri for Rotter«¹²⁸). Saa fik Fangerne i Kælderen det mere roligt. De havde det ikke for

¹²¹) A. 72, Aa. B. A. ¹²²) Collegial-Tidende 1803 5/2. ¹²³) K. R. 1801. ¹²⁴) K. R. passim, f. Eks. 1801. Jvfr. G. Begtrup: Agerdyrkningsens Tilstand i Danmark. V. 1808, S. 553 f. ¹²⁵) F. Eks. K. R. 1757, Nr. 58. ¹²⁶) Deliberationsprotokol 1817 3/2, Aa. B. A. Jvfr. om Rakkeren Bind I, passim og Aa. St. Søndagstillæg 1937 4/7, S. 12—14. ¹²⁷) Ugeblad for den danske Bonde. 1837. Aa. St. 1927 14/8. Ringkøbing Amts Dagblad 1930 7/1. Østjydsk Hjemstavn. 1936, S. 178 ff. ¹²⁸) Deliberationprot. 1821 8/10.

godt. Byen havde mange Bekostninger paa deres »Forbedring«. Det hænder, at Fangefogeden faar ekstra Betaling »for at afstraffe en arresteret Tyv«, engang ikke mindre end 5 Daler¹²⁹), saa Afstraffelsen har næppe været alt for løselig. En specificeret Regning paa en Forbryders Afstraffelse kunde være lang og stor og omtrent vise Fremgangsmaaden. Da Delinkventen Frederik Wilhelm behandlede, viste Regningen særlige Poster som: for at tage Jern af ham, for at binde ham til Pælen o. s. v. og for selve Pælen, der var 8 Alen lang, tildannet af en Snedker, en Smed og en Drejer, og efter hver Benyttelse blev henlagt i et Raadhuskælderrum¹³⁰). Den var knap saa høj og flot som den tidligere omtalte¹³¹). I Kælderarresterne sad Fangerne og kukkelurede. Der var vist oftest godt besat. Engang anskaffedes »til Tyvehullerne 6 Bryndninger Halm til de Arresteranter, som kom her med Stabet og 4 dito til en af Arresterne til 9 Mand at Liige i«¹³²). Omtrent samtidig købtes »4 Bryndninger Halm til Arresterne, hvor Fruentimmerne sidder for Lejermaal« og »5 Brøndninger Halm til Arresterne, hvor de Hads Herreds Bønder blev indsat paa Vand og Brød i 8 Dage«¹³³). Undertiden skaffede Byen sig tilsyneladende et Oplag, engang »1 Traw Halm til Byens Arrestværelser«¹³⁴). Fangemangel har der ikke været. Vognmænd fik som før jævnlige Betaling for Transport af rejsende i Regeringens Tjeneste. Befordring af Kartoffeltyskere deltog Aarhus i med forskellige Udlæg¹³⁵). Til Digesynsmænd og lignende gik Beløb »for Øl og Brændevin di drak«¹³⁶). Forfriskninger maatte til under Anstrengelserne. En Gartner fik Betaling »for et Lindetræ at beklippe paa Fortogget af Byens Krankhuus«¹³⁷). Apoteker Selmer modtog engang 50 Daler »for forbrugte Medicamenter til de af Byens fattige, som med den her grasserende Sprinkel Sygdom var behæftede«¹³⁸).

Som de her fremførte Eksempler paa Kommunaludgifter illustrerer tidligere aarhusianske Forhold, godtgør de, at Byraadets Opgaver var mangfoldige. Og Eksemplerne kunde suppleres med en Masse andre. I Almindelighed maa det siges, at Magistrat og eligerede var omsorgsfulde med Byens Finanser. Et Par Smaatræk kan belyse det. Da Raadstuevinduerne engang som saa ofte trængte til Kitning og Maling, behandlede Magistraten og de eligerede Sagen i et Møde, hvor de blev enige om at tilstaa Glarmester Gamst 1 Daler og 4 Mark for Kitning og Maling pr. Fag »ifald han ej kunde overtales til at gjøre det billigere«. Saa blev Glarmesteren indladt for den snilde Forsamling, og han »bekvemmede sig til« at male og kitte Vinduer for 1 Daler og 3 Mark for hvert Fag¹³⁹). De velvise Borgere havde sparet 1 Mark pr. Vindue, og Glarmesteren gik uden at vide, hvad han kunde have vundet ved ikke at »bekvemme sig«. — Magistraten lod Kæmneren gaa paa Auktion

¹²⁹) K. R. 1751, Nr. 53. ¹³⁰) K. R. 1756, Nr. 37 og 36 med tilsvarende Bilag. ¹³¹) I, S. 421. ¹³²) K. R. 1771, Nr. 25. ¹³³) K. R. 1771, Nr. 24 og 28. ¹³⁴) K. R. 1773. ¹³⁵) K. R. 1759, Nr. 94—96 og 1760, Indtægt. ¹³⁶) K. R. 1761, Bilaget Kvægregister. ¹³⁷) K. R. 1773. ¹³⁸) Anf. St. ¹³⁹) Deliberationsprot. 1817 1/9, Aa. B. A.

for at faa Varer som Tømmer »til Byens Fornødenhed« billigere end i den fri Handel, og de eligerede billigede det Køb, han havde gjort¹⁴⁰).

Medens Borgerne saaledes godt kunde være tjent med Styrelsens økonomiske Sans i visse Retninger, var der andre Omraader, hvor det kneb med Tilfredsheden, saaledes Skatteligningen. Det hændte ikke saa sjældent, at Klager over den maatte kaldes beføjede¹⁴¹). Engang mødtes Klager fra en Række Købmænd med Løfte om, at de næste Aar kunde »ansættes forholdsmæssigt«¹⁴²), hvad de i det paagældende Aar altsaa næppe har været. Den Slags Klager kunde vel altid fremføres. Men en Snæs Aar var der Uorden i Grundlaget for Ansættelse til Grundskat, saa dette Forhold skyndsomst maatte rettes, da de eligerede opdagede Fejlen¹⁴³). En sjælden Gang viser virkelig Misfornøjelse sig tydeligt. Vel i sin Mands Fraværelse skrev Geske Christine Pind høfligt til »velædle og velvise Hr. Borgmester Laasbye« og anmodede om, at 157 Stude, som hendes Mand havde indkøbt for Forsendelse over Kalundborg til Gehejmeraad Thott, maatte faa Lov at gaa »her neden i Forten« om Dagen for at røre sig. Peder Laasbye tillod det og henviste Geske til Vangherrerne for at faa en nærmere Ordning truffet¹⁴⁴). Men Sagen var ikke dermed ude af Verden. Maaske har Vangherrerne været mindre elskværdige end Peder Laasbye. Geskes Mand, Anders Pind, kom hjem og fandt det meningsløst, at hans Kone skulde bede om Plads til Studene, naar han havde Ret til at lade dem gaa i Forten. Han var i høj Grad utilfreds med en Del af Bystyrelsens Mænd. Den 7. Maj sendte han en Klage med Næb og Klør til Stiftsbefalingsmand de Schouboe og forlangte Plads til Studene, da Borgmester Gertsen og Raadmænd Müller »vert imod al Rimelighed og billighed, Ja imod gammel og Retsindig vide og vedtægt haver understaaet sig at Indtage det bedste Stykke til Græsning, af Byens Forte og den for alle og enhver værende almindelige Kongevej, hvor alle Reisende forhen har kunnet faa deres fornødne Græsning, og saaledes betaget Byen og den menige Mand den Frihed og Nytte de bør at have«. Anders Pind ønskede nu et Fald i Fælleden stillet til Raadighed. Stiftsbefalingsmanden henviste Sagen til Magistraten¹⁴⁵). Hvordan Striden endte, ses ikke. Men Anders Pind har formodentlig faaet Ret. Dels synes Peder Laasbye at have indset det berettigede i hans Krav, dels ses Forten ikke at have ligget til Magistratsmedlemmers private Benyttelse senere. I alle Tilfælde var Klagen et skarpt Skud for Boven til visse Magistratsmedlemmer. For Peder Laasbyes Vedkommende tjener dog Sagen til Belysning af, at han stadig stod som Vogter af Ret og Skel i Byen¹⁴⁶). Geske Pind synes at have haft særlig Tillid til ham, da hun sendte ham og ikke Magistraten som Helhed

¹⁴⁰) l. c. 1816 9/9. ¹⁴¹) l. c. f. Eks. 1819 15/3, 22/3, 13/9. ¹⁴²) l. c. 1819 30/8. ¹⁴³) A. b. 2—39 II. 1787 10/12, 12/12, Aa. B. A. ¹⁴⁴) D. b. 3, 1760 5/5, Aa. B. A. ¹⁴⁵) D. b. 3, 1760 7/5, Aa. B. A. ¹⁴⁶) Se I, S. 338, 414—17, 425—26, 431.

sin Anmodning. Og han tiltraadte Ansøgningen. Men han var nu en gammel Mand og døde Aaret efter.

Den her omtalte Sag er den sidste, der vidner om, at Magistratsmedlemmer tiltog sig Fordele ulovligt. I det hele har Bystyret Perioden igennem været samvittighedsfuldt. Naar Kancellideputerede rejste rundt i Landet for at kontrollere Administrationen, fandt de intet at udsætte i Aarhus. I 1819 var Aarhus det eneste Sted i Amtet, hvor alt var i Orden¹⁴⁷). Nøjere beset har det dog maaske paa netop dette Tidspunkt været saa som saa med Ordenen. I hvert Fald konstateredes kort Tid efter Underslæb i Kommunekassen. Men der blev bragt Orden uden anden Staahej, end at Kæmneren fik sin Afsked¹⁴⁸).

Midlerne til at holde Orden i Byen benyttedes efter vore Begreber strengt. Særlig tydeligt er det paa Retsvæsenets Omraade. En Mand, der ved Dom var forvist fra Byen, sneg sig efter et Par Aars Forløb ind i den. Han opholdt sig hos sin Mor i over en Maaned, men saa blev han »angreben og i Stadens Arrest hensat, samt derefter dømt at arbejde i Viborg Tugthus udi 6 Aar, og naar saadan Tid haver Ende, da ikke at lade sig finde i denne Province Jylland uden at gribes og straffes paa hans Hals«¹⁴⁹). En Mand, »som i mange Maader var Byen til Besvær og siden døde i Arresten«, havde Byen uskadelliggjort ved at hensætte ham der¹⁵⁰). Fire Dreng, der havde stjaalet, fik Straf paa Kroppen, og en Kvinde, som havde »hælet med dem«, sendtes til Viborg Tugthus for 10 Aar. »Nogen Dreng Børn«, som havde stjaalet paa Skibene ved Mindet, maatte »miste deres Hud i Arresten«, mens andre blev straffet med »Ris paa Rumpen«¹⁵¹). Naar Byen var interesseret i, at Afstraffelsen fandt Sted, betalte den Omkostningerne.

Til Ordenshaandhævelse og anden Hjælp for Bystyret var flere saakaldte Byens Betjentere¹⁵²). Der var Raadstuebudet og Raadstuetjeneren, Fangefogeden, der snart blev kaldt Arrestforvarer, 2 Politibetjente, fra 1818 4, Taarnvægteren og 4 Gadevægttere, fra 1765 6, senere 8, af hvilke den ene var Vægtervagtmaster¹⁵³), lige før den engelske Krig yderligere 1 Vægter, under denne Krig 7 og derefter igen 8, 2 Skovfogeder, som Vangvogterne nu oftest kaldtes, 2 Udridere, der red ud og tilsaa Marken som en Slags Inspektører, 2 Markmænd, 2 Hyrder, Natmanden, Brandkaptajnen. Byen lønnede 2, senere 3, Jordemødre og betalte Husleje for Tamburen, der fik særlig Betaling for ekstra »Udtromning« og sidst i Perioden maatte have en Kollega. Byskriveren, der ogsaa blev Raadstueskriver, var finere end de nævnte, hvilket blandt andet fremgaar af hans Løn. En Politiajudant fik Ansættelse i Byen fra 1813¹⁵⁴) for at lede Politivæsenet under Byfogdens Til-

¹⁴⁷) Munch II, S. 99. ¹⁴⁸) Deliberationsprot. 1822 ⁸/₇, ¹⁵/₇, 1823 ⁵/₁, Aa. B. A. ¹⁴⁹) Bilag 1750 ¹³/₄ ved K. R. 1745. ¹⁵⁰) Bilag 1753 ³⁰/₃ ved K. R. 1745. ¹⁵¹) Anf. St. ¹⁵²) K. R. Lønningslister. Dannemarks Speil, Sp. 524 ff. ¹⁵³) A. 32, 1793, Aa. B. A. ¹⁵⁴) Reskript 1813 ²⁶/₁₂.

syn. Byfogedens Opgave var i Hovedsagen som før. Hver Mandag ledede han Bytinget, der nu holdtes i Raadhuset. Et nyt Byfogedhverv var det at være Brandmajor. At Borgmesterstillingen sloges sammen med Byfogedembedet skyldtes Forenklingsbestræbelser i Administrationen. Da Byfogeden kom til at bestride to forskellige Embeder, maatte han snart optræde som Byfoged eller Centralstyrets Repræsentant og snart som Borgmester eller Lokalstyrets Leder. I Praksis betød Ordningen en nærmere Sammenknytning af de to Myndigheder og samtidig en Forøgelse af Byfogedens Anseelse¹⁵⁵).

Midt i Bystyrets Maskineri med Forbindelse til alle Styrelsens Grene sad Kæmneren med Kassen, som i de fleste Tilfælde vogtedes med Flid, for Kæmneren var ansvarlig for Underskud. Endnu i Begyndelsen af denne Periode spores det gamle Forhold, at Kæmneren lagde Penge ud af sin egen Lomme, naar Kassen var løbet tør, og saa maatte se at faa sit Krav honoreret ad Aare¹⁵⁶). Men Rentekammerrevisionen kom Kæmneren til Hjælp i dette Forhold, og senere viste det sig, at han ikke ønskede den gamle Skik indført. I en underdanigst Promemoria advarer han mod at lade Kassen blive tom, for »naar Pengene gaar Reent bort, førend man faar nogen ind, saa bliver det galt«. Synspunktet godkendtes, de eligerede skyndte sig at bevilge større Skat end Aaret før¹⁵⁷). Det var Prisstigningstider, der nok kunde være vanskelige for en Kasse. Men Kæmneren var paa Post. Han var fast ansat med bestemt Aarsløn, da Aarhus fra 1809 havde faaet fast Kæmner¹⁵⁸). De vanskelige Tider blev særlig vanskelige for fastlønnede. Deres Indtægt steg ikke med Priserne. Den aarhusianske Kæmner gik det, som det ikke sjældent gik, da en Daler blev en Skilling værd. Han stod en Dag med for lidt i Kassen, men fungerede dog videre i over et halvt Aar, inden hans Afsked fandt Sted. Underskuddet var kun lille, og formodentlig har han været en ellers ærlig Mand, siden man ikke skred hurtigere til Værks imod ham¹⁵⁹). Denne Uregelmæssighed for Kæmnerkassen var saa vidt det ses, den eneste, og for Kommunens Økonomi var den betydningsløs.

Næsten alt, hvad der skete inden for Bystyret, havde de eligerede Borgere Indflydelse paa. Da næsten intet besluttedes, uden Magistraten først udbad sig deres Betænkning, som altid blev taget til Følge, kom de eligeredes Forsamling til at virke som en Regulator paa Bystyret. De allerede anførte Eksempler paa dettes Opgaver er næsten lige saa mange Eksempler paa de eligeredes Virksomhed. Den holdtes ikke inden for snævrere Rammer end bestemt ved forskellige Forordninger og Reskripter¹⁶⁰), men havde snarere Tendens til at gaa ud over disse. Magistraten havde sin Ryg fri, naar den udbad sig de eligeredes Betænkning og rettede sig derefter, og derfor gjorde

¹⁵⁵) Jvfr. om Byfogeden Bd. I, S. 416. Dannemarks Speil. 1768, Sp. 524. Frdn. 1761 ²⁴/₁. Rasmus Nielsen: Fra det gamle Aarhus. 1902, S. 201. ¹⁵⁶) Bilag 1753 ³⁰/₃, ved K. R. 1745, Aa. B. A. ¹⁵⁷) A. 32, Kæmnerens Promemoria af 1812 ¹³/₅ med Borgmesterens Paategning og de eligeredes Udtalelse 1812 ¹³/₅, Aa. B. A. ¹⁵⁸) Reskript 1809 ²/₉. ¹⁵⁹) Deliberationsprot. 1822 ⁶/₇, ¹⁵/₇, 1823 ⁵/₁, Aa. B. A. ¹⁶⁰) Jvfr. foran, S. 280 f.

den det ved enhver Lejlighed. Kæmnerregnskaberne og Bilag til dem saavel som Deliberationsprotokollerne fra 1815 og fremefter vrimler med Eksempler derpaa. I det foregaaende er nævnt forskellige Fakta som Resultater af Magistratsbeslutninger fremkomne paa denne Maade. Yderligere skal blot omtales enkelte Ting, der ikke blot illustrerer de eligeredes Opgaver, men bringer os nærmere paa Livet af deres Synspunkter og Fremgangsmaader. Engang skulde de give Forslag til Plads for et Krudtmagasin »for den Kvantitet af 25 Centner« til Regimentets Brug og med Plads til Vagtstue og Rum til Krudtets Indpakning i Patroner og Karduser. De besigtigede da et Vaaningshus uden for Byen nær Vejrmøllen og fandt det passende, og den Leje, Møllejeren Seigneur Bregendahl forlangte, syntes dem ikke ubillig¹⁶¹). Ved flere Lejligheder afgav de Erklæring om Jordarealer. Paa visse nærmere Betingelser kunde de anbefale, at en Del af Arealet af Folden ved Klostermuren overlodes en Mand, der vilde bygge der¹⁶²). De raadede til at overlade Købmand Malling en Byggeplads, »hvor den saakaldte spanske Stald har staaet«¹⁶³). De godkendte, at Købmand Kiellerup overtog en Affaldsplads langs Vejen fra Viborg Landevej til Mølleporten mod, at han holdt Grøften langs Vejen i Orden¹⁶⁴. De krævede, at de Aaby Mænd skulde undlade at misbruge Præstevejen mellem Aaby Vang og Oldjorden¹⁶⁵). Mod »Wansiir« og unødigt Udgift var de paa Vagt, og derfor nægtede de at anbefale Opførelse af et Brandhus paa Svinetorvet, da de skønnede, at det vilde blive »til Wansiir for selve Pladsen og til Hinder ved Markeder og Torvedagene«, og forøvrigt mente de, det vilde blive for bekosteligt for Byen, der var gaaet »saa overordentlig meget tilbage«, at den ikke kunde udrede »de allernødvendigste Udgifter«¹⁶⁶). Heller ikke vilde de tillade, at Rebslager Almtøft

*Politiajudant, senere Byfoged Jørgen Nielsen.
Efter Maleri i Den gamle By.*

¹⁶¹) A. b. 2—39 II, 1787 ¹⁸/₄, Aa. B. A. ¹⁶²) A. b. 2—39 II, 1786 ²⁰/₄, Aa. B. A. ¹⁶³) Deliberationsprot. 1815 ²⁰/₃, Aa. B. A. ¹⁶⁴) l. c. 1815 ³/₇. ¹⁶⁵) l. c. 1816 ⁴/₁₁. ¹⁶⁶) l. c. 1818 ²⁰/₄.

byggede Hus ved en Reberbane uden for Mejlgedes Port, »dels fordi Pladsen ikke kan undværes, særdeles Torvedagene og i Markedstiden, og dels fordi en saa uanselig Bygning i Tilfælde af Byens Udvidelse baade vilde være til Vansiir og kunde anses som hinderligt i den tilgrænsende Pladsers reelle Afbenyttelse«¹⁶⁷). Købmand Fullings Ejendom »Elba« uden for Mindeport blev med deres Samtykke gjort til Munderingskammer. Naar de udtalte sig om Lønreguleringer og Skattelempelser, vilde de sikre sig, at eventuelle Ændringer var lovlige. Det hændte, at de udbad sig Kancelliets Udtalelse om den Slags¹⁶⁸). De vilde have Bevislighederne i Orden, naar Aftaler skulde træffes. En Mand kunde faa Ordre til at møde paa Raadstuen og fremvise sit Skøde til Paategning¹⁶⁹). Kommunale Ejendomme kunde de foranledige stillet til Auktion som »den saakaldede lille Vagt« uden for Mindeport¹⁷⁰). Gader og Gyder droges der Omsorg for. Færdsel med Heste og Kreaturer gennem »Gyden eller den saakaldte Snevre« fra Mejlgade til Studsgade skulde forhindres ved Anbringelse af »tvende Svingler i samme Snevre«, saa kun Folk maatte færdes der¹⁷¹). Naar Byggelinien mod Gaden over-skredes, naar Tagene ikke var, som de burde, og i mangfoldige flere Tilfælde, som det vil føre for vidt at gaa nærmere ind paa, maatte de eligerede deliberere og afgive Betænkning. Deliberationsprotokollerne og Kæmnerregnskaber med Paategninger rummer Mængder af Eksempler derpaa. Fremgangsmaaden var den, at naar en Sag var aktuel, saa fik den af Magistraten Paategning om, at de eligeredes Betænkning ønskedes. Nogen Tid efter, oftest meget kort Tid efter, skrev disse da deres Erklæring under Magistratspaategningen. Fra 1815 rummes Betænkningerne i Deliberationsprotokollerne. Baade i Spørgsmaal af kommunaløkonomisk Art og i andre mærkedes de eligerede Mænds Indflydelse. I visse Tilfælde medvirkede nogle af de eligerede i andre Sager end egentlig kommunale. Den kongelige Varekontrolkommission i Aarhus til Modvirkning af Prisopskruning bestod delvis af Byens eligerede Borgere¹⁷²). Da Kancelliet bestemte, at Maltkøller i Aarhus skulde være af Mur og Jern, ikke Mur og Træ, ansøgte de eligerede Mænd paa Borgerskabets Vegne om Lempelser i Bestemmelsen, da dens Gennemførelse vilde være dyr og ikke alle Bygninger kunde bære Køllen, naar den blev som foreskrevet. Resultatet blev, at Kancelliet gav Henstand med Sagens Gennemførelse¹⁷³). Men det ønskede Tingene i Orden.

I Almindelighed var der god Orden i Aarhus. Et synligt Tegn derpaa var, at Husnumre indførtes¹⁷⁴). Alle Kilder peger i Retning af, at Forholdene i Byen i denne Periode var gode for Styrelsens Vedkommende. Kancelli, Stiftamtmand, Magistrat og eligerede bidrog alle dertil. Med deres Lokalkend-

¹⁶⁷) l. c. 1819 ²³/₈. ¹⁶⁸) l. c. 1819 ²²/₃ og passim. ¹⁶⁹) l. c. 1819 ⁵/₄. ¹⁷⁰) l. c. 1816 ⁴/₁₁. ¹⁷¹) l. c. 1819 ⁷/₁₁. ¹⁷²) Frdn. 1813 ⁵/₁ og Reskript 1813 ¹⁸/₂. Jvfr. K. R.-er med Bilag og A. b. 70, Aa. B. A. ¹⁷³) Reskript 1799 ²⁴/₅, jvfr. Collegial-Tidende 1799, S. 399 og 1801, S. 406. ¹⁷⁴) Reskript 1830 ⁶/₂.

skab stod de eligerede i de fleste Spørgsmaal stærkt. Det er tydeligt at spore, at de virkede med Omhu og fremmede en Finanspolitik, der var forsigtig og dog ikke uden Fremsyn. Med god Grund kunde Tiden kaldes de eligeredes Periode. Det var derfor naturligt, at Institutionen de eligerede Borgere yderligere udbyggedes ved den ny Købstadkommunallov af 1837, da Enevældens Likvidation var begyndt.

BYSTYRE 1837—1919

AF SIGVARD PREBEN SKOV

BYSTYRETS HISTORIE fra 1837 til Nutiden betegner Udviklingen fra Embedsmandsstyre til folkeligt Selvstyre. Det falder naturligt at dele Perioden efter Udstedelserne af de nye Købstadlove i 1837, 1868 og 1919. Det første Afsnit under Frederik VI's Anordning af 1837, Nationalliberalismens Tidsalder, karakteriseres ved et nøje Samarbejde mellem dygtige Embedsmænd og Borgerskabets valgte Repræsentanter. Det andet Afsnit under Estrups Kommunallov af 1868 betegner en Tilbagetrængning af Embedsmændenes Indflydelse og Overdragelse af Magten til Byraadet. Det tredje Afsnit vil blive behandlet i 4. Del.

De skelsættende Aarstal betegner dog ikke skarpe Brud, Kontinuiteten er usvækket fra Afsnit til Afsnit. Saaledes forberedes de højstbeskattedes Styre ved Valgloven af 1860, som vedblev at gælde under den følgende Ordning, ligesom det fulde Folkestyre indledes med Valgloven af 1908. Udviklingen er saaledes skredet jævnt fremad.

I. 1837—1868

BORGERLIGT EMBEDSMANDSSTYRE

Julirevolutionen i Frankrig af 1830 var et Nederlag for den siden Wienerkongressen herskende europæiske Politik. Det var det fremvoksende Borgerskab, der nu krævede Lod og Del i Staternes og Kommunernes Styrelse. Dønninger af dette liberale Røre naaede ogsaa Danmark, der endnu sov en politisk Tornerosesøvn under Sjette Frederiks milde og landsfaderlige Styre, og satte her deres første Spor i Indførelsen af de raadgivende Provinsialstænder. Omend de formelt kun var raadgivende, kom de dog til at spille en ikke ringe Rolle, idet Regeringen faktisk i en Række Sager fulgte Stændernes Beslutninger, saaledes at der kom et frugtbart Samarbejde i Gang mellem den enevældige Konges Regering og Folkets valgte Repræsentanter; Enevælden havde faktisk likvideret. En naturlig Konsekvens heraf var, at ogsaa Lokalstyrelsen blev reformeret. Der fandtes jo nok den Institution,

*Aarhus.
sigt fra den Nordre Side*

**Udsigt over Aarhus paa Frederik VI's Tid.
Prins Frederik Ferdinands Dragoner rider ud.**

der hed de eligerede Borgere, men den tilfredsstillende ikke længere det liberale Borgerskabs Krav om Medbestemmelsesret i de kommunale Anliggender.

Allerede 1834, endnu før Stænderne var traadt sammen, blev Spørgsmaalet om Kommunernes Styrelse taget op af Regeringen, og den 31. Maj blev der nedsat en Kommission med den Opgave at udarbejde Forslag til en Nyordning. Medlemmer af Kommissionen blev Gehejmestatsminister, Præsident for Danske Kancelli, P. C. Stemmann (1764—1855), Gehejmestatsminister, Præsident for det slesvig-holsten-lauenborgske Kancelli, Otto Moltke (1770—1853), Generalprokurør, Kancellideputeret A. S. Ørsted (1778—1860) og Overprokurør, Deputeret i det slesvig-holsten-lauenborgske Kancelli, J. P. Høpp (1782—1847), de samme Mænd som havde udarbejdet Stænderforfatningen. Som ved denne var det Hensigten at bruge den preussiske Ordning som Grundlag, men man foretrak i højere Grad at bygge paa det bestaaende. Man bibeholdt saaledes Amtmændene som Melleminstans mellem Magistrat og Kancelli, ligesom man heller ikke vovede det revolutionerende Skridt at lade nogen Del af Øvrigheden vælge af Borgerne, tværtimod fastholdtes under Hensyn til hele Samfundets Vel, at Magistratshvervet skulde beklædes af en Statsembedsmand, der af økonomiske Grunde ofte tillige var Dommer eller Politimester. Valgretten blev gjort afhængig af enten Grundejendom af en vis Værdi eller Borgerskab som Næringsdrivende. Ogsaa Valgbarheden blev gjort afhængig af Grundejendom og Borgerskab. Et Fremskridt i liberal Retning sammenlignet med Stænderforfatningen var det, at man ikke som i denne udelukkede Jøderne; Kommissionens Beslutning herom var eenstemmig.

Kommissionen afgav sin Betænkning 1835, hvorefter den blev forelagt Stænderne, først Roskilde Stænder, som underkastede Forslaget en grundig Komitébehandling. De Synspunkter, der kom frem under Debatten, var stærkt borgerlige og alt andet end demokratiske, endda mindre end Regeringens. Borgerskabet ønskede at styrke sin Stilling overfor Bureaukratiet. Magten skulde, navnlig ved Valgbarhedsbestemmelser, sikres Købmands-aristokratiet og enkelte større Haandværksmestre. Der er ikke Tale om noget egentligt Modsætningsforhold mellem Købstædernes Borgerskab og Embedsmænd; de arbejdede som Regel udmærket sammen som Magistrat og eligerede Borgere, men snarere et Fællesskab med Front mod Amtmanden¹).

Den 14. April 1836 blev Forslaget af den kgl. Commissarius forelagt de nørrejske Stænder i Viborg, som henviste det til Behandling i en Komité paa 7 Medlemmer²). Med Undtagelse af nogle juridiske Embedsmænd var de alle Repræsentanter for det Købmands-aristokrati, der nu krævede Styrelsen for sig, de fleste var eligerede Borgere. Blandt Komitéens betydeligste

¹) Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie. I. 1931, S. 403. ²) Stænder-tidende for Nørrejylland 1836, 1. R., S. 43.

Medlemmer var de to Aarhusrepræsentanter, Byens Borgmester, Justitsraad Fleischer, og eligeret Borger, Tobaksfabrikør Funder. Fleischer valgtes til ordførende for Komitéen. Efter at Komitéen havde afgivet sin Betænkning, der paa visse Punkter havde Karakter af en ret bitter Klage over Central-administrationens mislige Indgreb i de lokale Anliggender, blev Sagen behandlet paa tre Møder, den 16., 18. og 21. Juni. Synspunkterne, der kom til Orde i Debatten, var de samme som i Roskilde Stænder, dog med enkelte nye Krav som Adskillelse af Borgmester- og Politimesterembederne.

Derefter gik Forslaget tilbage til Kancelliet, der efter en fornyet Behandling paa nogle Punkter fulgte Stændernes Ønsker, paa en Række andre Punkter ikke.

Resultatet blev »Anordning angaaende Købstædernes økonomiske Bestyrelse af 24. Oktober 1837«³⁾. Den blev modtaget med store Forventninger, navnlig var Glæden stor i den liberale Presse. Man fandt, at Udkastet var bedre end det bestaaende og Anordningen bedre end Udkastet⁴⁾. De fleste Blade optrykte Forordningen, saaledes ogsaa Aarhus Stiftstidende⁵⁾, efter allerede tidligere at have givet et kort Referat⁶⁾. Nogen Kommentar indlod Redaktionen sig ikke paa, men nøjedes med et Par Citater af Helsingør Avis og Kjøbenhavnsposten. Først da den ved Aarsskiftet skuede tilbage over det svunde Aars Glæder og Sorger, fandt den Lejlighed til forsigtigt at udtrykke det Haab, næsten alle nærrede til den nye Ordning: »Hvad Communalloven angaaer, da har den hartad alle Stemmer for sig. Gid dens Hovedøjemed maa opnaaes, saa alle Borgerne i hver sin By i Landet virkeligen faae Adgang til, ved selvvalgte Repræsentanter, at bestyre deres samtlige oeconomiske Anliggender«⁷⁾.

Dette Ønske er netop, hvad Frederik VI havde kundgjort i Indledningen til Anordningen, dog med den for den landsfaderlige Enevælde typiske Tilføjelse: »dog under Medvirkning og . . . Tilsyn af de af Os beskikkede Embedsmænd«.

Trods denne Medvirkning og Tilsyn, der var mere end en Formsag, betød dog den nye Ordning et stort Fremskridt i Retning af Selvstyre fra de af Magistraten tidligere udpegede »eligerede Borgere«. Antallet af Borgerrepræsentanter kunde højst være 18, i Aarhus blev det 15, ligesom i Helsingør, Odense og Aalborg. Valgbarheden var afhængig af Grundejendom eller Næringskat af en vis Størrelse, dog skulde de to Trediedele af Repræsentanterne være Grundejere. Reglerne herfor kunde variere lidt i de forskellige Byer, de fastsattes nærmere i Byens særlige Regulativ. I Aarhus gjordes Valgbarheden afhængig af Grundejendom takseret til 1000 Rdl. Sølv eller en Næringskat, der efter den gældende Ligning udgjorde $\frac{1}{450}$ af hele

³⁾ Collegialtidende 1837, S. 881—918. ⁴⁾ P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark 1619—1848. 1900. II, S. 157. ⁵⁾ Aa. St. $\frac{16}{11}$ 1837. ⁶⁾ Aa. St. $\frac{10}{11}$ 1837. ⁷⁾ Aa. St. $\frac{16}{2}$ 1838.

Næringskatten. Endelig kunde Valgbarhed erhverves ved Sammenlægning af Grundejendom og Næringssskat efter nærmere fastsatte Regler (se S. 303 Regulativets § 3). Valgretten var ligeledes gjort afhængig af Grundejendom eller Næringssskat. Ved Lov af 31. Marts 1860 ophævedes Bestemmelsen om Borgerskab som Betingelse for Valgret og Valgbarhed. Valgperioden var 6 Aar, og Valgdagen var Dagen efter Nytaar eller en af de følgende Dage. Valget skulde foregaa offentligt paa Raadstuen ved mundtlig eller skriftlig Afstemning. Borgerrepræsentationen valgte selv sin Formand for ét Aar ad Gangen til at lede Forhandlingerne. Det blev for Fremtiden overladt Borgerrepræsentationen at vælge Medlemmer af Fattig-, Skole-, Havne-, Indkvarterings- og Bygningskommissionerne, samt udpege en eller to Raadmænd til at tage Sæde i Magistraten. Aarhus fik to Raadmænd ligesom Odense, Helsingør, Randers og Aalborg⁸⁾.

Den bevillende Myndighed var tillagt Magistrat og Borgerrepræsentation i Forening, Budgettet skulde dog godkendes af Amtmanden. I Tilfælde af Uenighed appelleredes Sagen til Kancelliet. Ligningen kunde enten foretages direkte af Magistraten og Borgerrepræsentationen eller ogsaa af en særskilt Ligningskommission bestaaende af Kæmneren og et vist Antal Borgere valgt paa tre Aar; da der i Aarhus var en saadan Ligningskommission i Virksomhed, beholdt man den her, ligesom i de fleste andre større Byer. Til at føre Opsyn med Byens Kasse sammen med Kæmneren og Magistraten udvalgte Borgerrepræsentanterne én af deres Midte, hvorfor Byens Kasse, der opbevaredes paa Raadhuset, forsynedes med tre Laase.

I denne frie Kommunalforvaltning gjordes dog Undtagelser for ekstraordinære Foranstaltninger eller saadanne, der »har sær indgribende og vedvarende Følger for Communen«. Hertil regnedes større Laan, Afhændelse af Byens faste Ejendomme og Arbejder, der vilde kræve Skatteforhøjelse.

Ved en Kancelliskrivelse af 4. November 1837 blev det paalagt Amtmændene at sørge for, at Byøvrighederne og de eligerede Borgere i Overensstemmelse med Anordningens § 27 udarbejdede Forslag til de enkelte Byers specielle Regulativer, og snarest at indsende dem til Kancelliet med Amtets Betænkninger. Udarbejdelsen skete i Aarhus ret hurtigt, og allerede 23. December 1837 kunde Aarhus Stiftstidende meddele Hovedindholdet: to Raadmænd og 15 Repræsentanter, Reglerne for Valgbarhed, og en Ligningskommission paa 9 Medlemmer. Den 12. Januar 1838 blev Forslaget underskrevet af de eligerede Borgere, hvorefter det sendtes til Amtet og derfra til Kancelliet. Det gengives her i dets Helhed efter Originalen i Rigsarkivet⁹⁾.

⁸⁾ Kgl. Resolution af 29/1 1838. ⁹⁾ Indr. Min. 1. Dept. Købstadregulativer indsendte fra Amtmændene i Henhold til Circulaire 1851 27/11. Journ. D. 3308. Nyt Skab 8. Pk. 123. (R. A.).

PROVISORISK REGULATIV

FOR

AARHUUS KIØBSTAD

I HENHOLD TIL ANORDNINGEN ANGAAENDE KIØBSTÆDERNES OECONOMISKE
BESTYRELSE AF 24. OCT. 1837

§ 1.

De Ejendomme, Gaarde eller Huuse, som i Henhold til § 4 i Anordningen skal kunne give Adgang til Borgerskab, maa ifølge den til enhver Tid giældende Taxation til Brandassurance i det mindste være ansatte til en Værdi af 1000 Rbdl. Sølv.

§ 2.

Ligeledes skal det Minimum af Næringssskat, der efter Anordningens § 7 kan give Adgang til at vælges til Repræsentant, efter den til enhver Tid giældende Ligning udgøre $\frac{1}{450}$ Deel af hele Næringssskattens Beløb.

§ 3.

Forsaavidt derimod Nogen baade er Næringsbruger og Grundeier, uden dog ifølge Bestemmende at være valgbar, enten alleene som Næringsbruger eller alleene ved sin Grundeierdom, giver Beløbet af hans Næringssskat sammenlagt med Grundeierdømmens Assurance Værdie ligeledes Adgang til at kunne vælges, naar Assuranceværdien reduceret til Næringssskat efter et Flerfold af 100 Rbdl. Assuranceværdi mod $\frac{1}{10000}$ Deel af Næringssskattens Totalbeløb i Forbindelse med hans Næringssskat eller sammenlagt med denne udgøre $\frac{1}{450}$ Deel af hele Næringssskattens Beløb.

§ 4.

Repræsentanternes Antal bestemmes til 15.

§ 5.

Af Repræsentanterne afgaae til nye foretagende Valg i Henhold til § 9 i Anordningen i Aaret efter det første Valg To, i det næste Aar Tre og saaledes afvexlende.

§ 6.

Hvad angaaer de Summer, som udkræves til de af Bystyrelsens særlige Grene, navnlig til Fattig- og Skolevæsenet m. fl., da maa i Henhold til § 20 i Anordningen vedkommende Administrations Ledelse hvert Aars 1. August til Kiøbstadens oeconomicke Forvaltnings Autoritet indgive deres Begiæring over det fornødne for det følgende Aar, hvorefter hin Autoritet har at foranstalte det fornødne overensstemmende med Anordningens Bydende, og det saa betemmeligen at Ligningen tilligemed Overslaget kan ligge til Eftersyn inden 1. Novbr.

§ 7.

Til at lignede samtlige Commune-Skatter udvælges i Medhold til Anordningens § 21 en Commission bestaaende af 9 Medlemmer foruden Kæmmeren.

Ligningen maa fra Commissionen i fuldkommen færdig Stand være afleveret inden 6 Uger, efterat den har modtaget Overslaget og Ordren til at foretage Ligningen, under 5 Rbdl. daglig Mulct, som efter 8 Dage fordobles.

§ 8.

Samtlige paalignede Afgifter forfalder til Betaling ved hvert Quartals Begyndelse og erlægges saaledes stedse forud for det løbende Quartal. De opkræves af og

indbetales til Kæmneren. Hvad angaaer Godtgiørelse for Indquartering in natura m. m. da skeer denne, forsaavidt den er forfalden, i hvert 3.de Quartals Afgivter samme Aar og første Quartals Afgivter det følgende Aar efter Godtgiørelses Beregning ved Indquarteringscommissionen under dennes Opsigt saaledes som hidtil, og hvilken maa være afleveret inden for et Aars 30. Junij og 31. December.

§ 9.

Den Sum, der udenfor Overslaget eventuelt maatte behøves til at bestride Communens Udgivter og i Henhold til Anordningens § 21 efter befalet Omgang kan tilvebringes uden Efterligning maa dækkes ved Ligning for det følgende Aar, fastsættes til 2000 Rbd. Sølv.

§ 10.

Forsaavidt yderligere Bestemmelser end de i § 23 befalede maatte findes passende eller nødvendige til Communekassens Betyggelse blive disse i Henhold til § 24 at indføre i den Instrux som af Forvaltningens Autoriteter udfærdiges for Kæmneren.

§ 11.

Forsaavidt § 25 i Anordningen tilstæder en Myndighed som undtagelsesviis maa gives den locale Communal-Forvaltning, til inden visse Grændser at afgjøre Sager eller tage Beslutning om Gienstande, der i Almindelighed ere undtagne dens Afgjørelse, fastsættes, at Communalbestyrelsen maa være berettiget til:

- a) at kunne bevilge nye Lønninger indtil 50 Rbd. Sølv
- b) Lønningers Forhøjelse indtil $\frac{1}{4}$ af det Lønningen er reglementeret til
- c) Gratificationer indtil 100 Rbd. Sølv
- d) at optage Laan indtil 2000 Rbd., naar dette enten dækkes ved næste Aars Ligning eller Tilbagebetaling skeer inden 5 Aar
- e) at forlænge Terminen for et allerede bevilget Laan, naar denne ikke overstiger 5 Aar
- f) at antage Auctionsbud paa Lejemaal af Byens Jorder, ligesom og naar Auctionsbud er prøvet, højere Bud underhaanden, i begge Tilfælde naar Lejeditiden ikke overskrider den hidtil sædvanlige til Driften passende Tid, eller et Tidsrum af 10 Aar
- g) at beslutte Bygnings Arbejder, naar samme udføres uden større Forhøjelse end 500 Rbd. i det Skattebeløb, som Communen i de nærmest foregaaende 3 Aar efter Middeltal har udskrevet
- h) at indgaae Forlig, hvorved Byen for at undgaae Rettergangstrætte overtager en vis Forpligtelse eller opgiver noget af en formentlig Rettighed, naar denne Rettighed eller Forpligtelse ikke angaar et længere Tidsrum end 5 Aar eller ikke overstiger en Værdi af 50 Rbd.

§ 12.

Til at gjennemgaae Kæmnerregnskabet vælges 2de Revisorer, og Regnskabet bekendtgøres offentligen i Trykken i Extract, saaledes som hidindtil brugeligt.

§ 13.

Saaledes som hidindtil har Byen en fastlønnet Kæmner, hvis Løn bliver 500 Rbd. Sølv af Kæmnerkassen.

Aarhus, den 12. Januar 1838.

Kancelliet underkastede Forslaget en indgaaende Behandling¹⁰⁾, uden dog at kræve nogen Ændringer af Betydning, Forhandlingerne drejede sig mest om Tvivlsspørgsmaal vedrørende Forstaaelsen af enkelte Punkter.

Da Regulativet var godkendt ²²/₂ 1838, stod kun tilbage at udarbejde Valglister, for at det med Spænding imødesete Valg kunde finde Sted. Herom underrettedes Byens Borgere ved følgende Bekendtgørelse: »At Valglisten tilligemed en Afskrift af Regulativet ere henlagte paa Raadstuen, saavel som hos Byens Repræsentanter, samt at Valget paa 9 Repræsentanter og andre Bestillingsmænd efter Anordningen af 24. October 1837 vil tage sin Begyndelse Mandagen den 19. dennes om Formiddagen Kl. 9, paa Raadstuen, og continuere de følgende Dage til samme Tid; dette bekendtgjøres herved. Valglister over de til Repræsentanter valgbare kunne afhentes hos eligeret Borger, Kjøbmand Bang. Aarhus, d. 1. Marts 1838. Valgbestyrelsen«¹¹⁾.

Til selve Valghandlingen indfandt der sig en talrig Forsamling¹²⁾. Borgmesteren, Justitsraad Fleischer, holdt som Indledning en Tale, hvori han, typisk for Tidens Opfattelse af den nye Ordning som en kongelig Naadegave, der fordrede Paaskønnelse, lagde Vælgerne paa Sinde at vise sig modne til den viste Tillid ved at vælge de dygtigste og bedste uden Bihensyn. Derefter foretoges selve Valgene, der strakte sig over to Dage. Byens seks eligerede Borgere (Kjøbmand Bang, Skibsbygmester Bonnesen, Skræddermester Røgind og Købmændene Hald, Simmelkiær og Søgaard) gik som saadanne uden Nyvalg over i den nye Borgerrepræsentation, hvortil der følgelig kun skulde vælges 9 Medlemmer. Valget af disse gav følgende »efter almindelig Formeening heldige Resultat«¹³⁾: Tobaksfabrikør Funder, Købmændene Raae, Bursche og Hammershøi, Uhrmager Holstebro, Guldsmed Høegh, Naalemager Zehmann, Tobaksfabrikør Grarup og Murermester Preis.

Den 2. April traadte den nyvalgte Borgerrepræsentation sammen paa Raadstuen, der i samme højtidelige Anledning var blevet forsynet med et nyt Bord, 12 nye Stole samt Messinglyseplader og Lysesakse¹⁴⁾. Til Formand valgtes Kjøbmand Chr. Bang og til Viceformand Kjøbmand J. P. Hald. Til at beklæde de to nyoprettede borgerlige Raadmandsposter valgtes Th. Funder og Kjøbmand S. Søgaard¹⁵⁾, hvilket Valg stadfæstedes af Kongen den 21. Juni. Om Forretningsordenen vedtoges følgende i det næste Møde, d. 5. April: Repræsentanterne skulde samles til Møde hver Torsdag Kl. 5. Den første Mandag i hver Maaned samledes man med Magistraten til fælles Forhandling, og hver Uge samledes tre af Borgerrepræsentanterne skiftevis med Magistraten for at anvise Regninger paa Byens Kasse¹⁶⁾.

I Følge Bestemmelserne skulde der altsaa være Valg hvert Aar i Begyndelsen af Januar. Der opstilledes ikke Lister; der kunde stemmes paa alle

¹⁰⁾ Ind. Min. 1. Dep. D 3308. R. A. ¹¹⁾ Aa. St. ²/₃ 1838. ¹²⁾ Aa. St. ²⁰/₃ 1838. ¹³⁾ S. St. ¹⁴⁾ K. R. 1838. ¹⁵⁾ De eligerede Borgeres Deliberationsprot. 1835—44, S. 36. Aa. B. A. ¹⁶⁾ De eligerede Borgeres Deliberationsprot. 1835—44, S. 36. Aa. B. A.

de valgbare, hvis Navne var opførte i en Protokol, i 1844 var der 174, i 1854 var der 250, og nedenunder anførtes saa Navnene paa dem, der stemte paa Vedkommende; hemmelig og skriftlig Afstemning kendtes ikke. Der var ingen faste Partirammer, lige saa lidt som en planmæssig Valgkampagne. Ved den gradvise Fornyelse af Repræsentanterne sikredes Kontinuiteten i Raadets Arbejde, ligesom dette var vel garderet mod pludselige Omvæltninger. En Ændring af Betingelserne for Valgbarhed og Valgret skete i 1860¹⁷⁾, da Nærings- eller Grundejerborgerskab ophævedes som Betingelse, og der i Stedet indførtes Toklassevalg, ialt væsentligt som det vedblev at være under den nye Kommunallov af 1868. Stemmeprocenten var næppe ringe, men unddrager sig en nøjagtig Beregning. Ved Valget den 9. Januar 1854¹⁸⁾ blev der saaledes afgivet ialt 161 Stemmer paa tre Kandidater, hvoraf de to var Genvalg, herudover blev der kun afgivet ganske faa Stemmer, 1 à 2 paa enkelte andre. Den, der én Gang var blevet valgt til Borgerrepræsentant, blev i Reglen genvalgt, saa længe han selv ønskede det.

I den første halve Snes Aar refereredes Forhandlingerne ikke, og det var kun meget lidt, Aarhus Stiftstidende vidste at fortælle sine Læsere om, hvad der foregik bag de lukkede Døre, trods det at Bladets Redaktør, Elmquist, havde tilbudt at aftrykke Forhandlingerne gratis. 1845 ansøgte Cand. Seidelin om at maatte aftrykke Forhandlingerne i »Aarhus Ugeblad«, det blev ham nægtet, da Protokollerne ikke kunde udlaanes¹⁹⁾. I 1848 overvejede man at lade Forhandlingerne trykke, men man nøjedes i Stedet med at lade Oberst Høegh Guldberg forfatte et Referat af hvert Møde til Raadighed for Stiftstidenden²⁰⁾. I det samme Frihedens Aar tillodes det at holde Møderne for aabne Døre²¹⁾. Først fra 1867 foreligger Forhandlingerne trykt i Uddrag.

Byens Borgmester var siden 1818 den djærve Nordmand, Hans Astrup Fleischer, født 1785 paa Lekvegaard, Voss Præstegjæld i Bergens Stift. Han var en dygtig og myndig Embedsmand, der med Nidkærhed røgtede sit Hverv som den enevældige Konges Stedfortræder. Han var dog ikke uden Forbindelse med den nye Tid, idet han var Stænderdeputeret 1836—46. Ved sin Side i Magistraten havde han siden 1825 som Raadmand Kancelliraad Engelsted (1786—1854), der tillige var By- og Raadstueskriver, men som næppe har øvet større Indflydelse paa Byens Anliggender. Det har derimod Politiassistenten, Jørgen Nielsen²²⁾ (1789—1853), der i en lang Aarrække var Borgmesterens nærmeste Medarbejder i alle vigtigere kommunale Foretagender. Hans Skæbne havde ikke formet sig som de fleste Embedsmænds. Han var født 1789 i Egtved ved Kolding som Søn af en Husmand. Ved en Visitats i Skolen blev Bispen opmærksom paa hans Evner, og da der naturligvis ikke var Raad til Studium, fik Bispen ham efter Konfirmationen an-

¹⁷⁾ Lov af 31/3, 1860. ¹⁸⁾ Valgprotocol for Borgerrepræsentantvalg 1854. Aa. B. A. ¹⁹⁾ Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1845—52, S. 50. Aa. B. A. ²⁰⁾ l. c., S. 272. ²¹⁾ Reskript af 8/4 1848. ²²⁾ Hans Søn, Rasmus Nielsen, har i sine to Bøger, Aarhus i Fyrreerne, S. 31, og Fra det gamle Aarhus, S. 198—201, skildret Faderens Personlighed og Virksomhed.

bragt paa Herredskontoret i Kolding. 1815 tog han dansk-juridisk Eksamen, hvorefter han blev Herredsfuldmægtig i Hads og Ning Herreder, indtil han 1825 udnævntes til Politiassistent i Aarhus. 1844 blev han Stænderdeputeret, og 1848 blev han efter Fleischers Død Politimester, Byfoged og Raadmand. Han var i Besiddelse af betydelige administrative Evner og var meget virksom for kommunale Reformere. Han var i omtrent en Menneskealder, først som Fleischers højtbetroede Fuldmægtig, siden selvstændig, den egentlige Leder af Politi og Brandvæsen og hvad dermed stod i Forbindelse. Han arbejdede ivrigt paa Byjordens Udløsning af Fællesskabet, for en forbedret Brolægning og for Fattigvæsenet. Spare- og Laanekassens Oprettelse var for en stor Del hans Værk²³). Han var den ledende i Forhandlingerne om Bygning af Gasværket, som han lykkeligt førte til Afslutning, inden han døde. Ogsaa Jernbanespørgsmaalet interesserede ham, han blev som Byens Repræsentant valgt til at tiltræde en Komité, som Handelsstanden havde nedsat i Anledning af den projekterede Jernbane²⁴), men naaede ikke her at se noget Resultat. Ikke mindst i de vanskelige Tider, under den fjendtlige Besættelse af Byen i 1849 og under Koleraepidemien 1853, gjorde han et stort Arbejde. Han har ved sin rastløse Iver tilfulde fortjent den Mindesten, som »erkjendtlige Medborgere«²⁵) satte paa hans Grav i 1854.

Han efterfulgtes af Kammerjunker Hans Rudolph von Scholten (f. 1816), som 1866 forlod Byen for at blive Borgmester og Byfoged i Hillerød.

Justitsraad Fleischers Efterfølger som Borgmester blev Chr. Hertz (1795—1866), der tidligere havde været Byfoged i Bogense og i Frederikssund. Han tiltraadte sit Embede i det kritiske Aar 1848, og blev straks efter stillet overfor Occupationens mange Vanskeligheder, der ligesom Situationens Genntagelse i 1864 stillede store Krav til hans Forhandlingsevner og administrative Dygtighed²⁶).

Det var disse Embedsmænd, som Borgernes valgte Repræsentanter havde at samarbejde med, et Samarbejde der forløb uden større Sammenstød, selv om der af og til kunde være mindre Skærmydsler, naar Borgerrepræsentationen, der helt domineredes af Købmandsstanden, undertiden viste sig noget paaholdende i et Bevillingsspørgsmaal. Det stod dem ganske klart, at her kunde de virkelig gøre sig gældende, idet de støttede sig til 1837-Ordningens Bestemmelser; ikke for intet hed den »Anordning angaaende Købstædernes økonomiske Bestyrelse«. Der vil derfor være Grund til nærmere at betragte Byens Finanser.

I Tabellerne 1, 2 og 3 er der givet en Oversigt over Kommunens vigtigste Udgifter i Perioden 1838—68²⁷). De fleste Udgifter viser her en ret stærk

²³) Aa. St. 31/12 1853. ²⁴) Borgerrepræsentanternes Forhandlingsprot. 1853—62, 20/1 1853, S. 24. Aa. B. A. ²⁵) E. Fibiger: Kulturelle og historiske Tidsbilleder. 1904, S. 286. ²⁶) Aa. St. 15/1 1866. ²⁷) Efter de trykte Kæmnerregnskaber i det Kgl. Bibliotek i København og Statsbiblioteket i Aarhus, ingen af Stederne haves en komplet Række, og efter de originale Kæmnerregnskaber i Aa. B. A.

Tablet 1.

Oversigt over Byens Udgifter 1838—1848.

	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848
Skatter, Afgifter	1028	2015	1068	905	979	1389	1516	2197	2095	2259	3557
Fattigvæsen	—	6500	7300	7327	6327	6827	6827	6827	6427	6827	8327
Skolevæsen	5036	4794	3800	4160	3780	3721	4090	5080	4780	5080	5780
Præstepenge	—	612	1224	1224	1224	1224	1224	1224	1224	1224	1224
Frue Kirke	—	400	400	400	400	400	400	400	400	400	400
Indkvartering	15203	8184	7600	7472	7613	7608	5923	8247	8123	8653	7812
Delinkventomkostn..	656	393	675	560	918	627	605	508	360	519	982
Syges Kur	48	160	139	338	676	314	381	279	214	260	366
Brolægning	193	81	1275	1275	1275	1275	1275	1275	1275	2551	2551
Borgervæbning	75	91	103	41	112	79	89	294	90	86	229
Lønninger	1143	1098	1093	1161	1151	1111	1561	1563	1560	1713	1913
Vægter, Sprøjtevæsen	2277	1990	2156	2356	2030	2242	2313	2222	2920	3133	2538
Bygningsvæsen	644	1218	750	834	232	462	483	304	414	445	531
Inventar	—	97	206	83	67	232	192	78	79	178	98
Brænde og Lys	54	93	56	144	70	93	129	117	129	95	96
Broer, Stenkister ...	—	—	305	311	355	347	699	279	681	456	516
Markvæsen	573	650	536	1779	2214	2843	563	1901	5240	789	714
Riis Skov	156	279	344	312	314	382	203	251	550	637	402
Renovation m. m. ...	520	495	517	442	358	206	333	333	339	408	1455
Diverse	198	1347	2527	273	259	513	686	387	474	293	1078
Restancer	2870	1812	1616	1380	1848	2964	3254	4278	2307	1908	3081
Udgift		32317	33698	32784	32211	34871	32757	38053	39691	37922	43659
Indtægt		38875	39904	36464	37560	37735	36205	40992	43074	42570	47650

Tabel 2.

Oversigt over Byens Udgifter 1849—1858.

	1849	1850	1851	1852	1855	1856	1857	1858
Skatter	4514	6034	8459	4817	5437	5315	5140	5191
Fattigvæsen	6827	5202	7452	5327	9277	8972	10727	10627
Skolevæsen	6220	6080	6880	6880	7646	7430	14144	12080
Præstepenge	1224	1224	1224	1224	1224	1224	1224	1224
Frue Kirke	400	400	402	402	400	400	400	400
Indkvartering	9656	14180	8874	12498	7676	15557	17549	14462
Delinkventvæsen	689	636	420	1112	631	548	626	1195
Syges Kur	459	463	362	363	530	421	4361	1359
Brolægningsvæsen	2551	4121	4950	2722	2471	3227	6112	4429
Borgervæbning	84	50	50	50	151	165	125	200
Lønninger	1911	1924	1893	1870	2276	2545	2466	2175
Vægter, Sprøjtevæsen ..	2535	2987	3057	3533	5808	6740	9178	7207
Bygningsvæsen	152	359	1765	636	54	112	176	180
Inventarium	801	233	309	205	60	137	7	18
Brænde og Lys	476	285	230	164	397	246	313	274
Broer, Stenkister	—	—	2034	1604	111	112	858	912
Markvæsen	—	—	1189	1370	4696	4276	4329	4875
Riis Skov	309	465	441	422	493	764	424	425
Renovation	1014	806	921	458	752	802	924	967
Diverse	2580	1424	619	3223	4604	5099	9929	7137
Restancer	2701	2557	2640	5619	1867	2212	2364	3172
Raadhuset	—	—	—	—	—	—	—	2353
Udgift	47224	54293	54185	59276		66311	91682	80868
Indtægt ...	48323	59482	56656	65169		83976	97628	85545

Tabel 3.

Oversigt over Byens Udgifter 1859—1868.

	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868
Skatter	5780	5610	1554	5875	5746	5923	6158	5741	6792	19856
Fattigvæsen	9327	8327	9427	12455	15042	16652	13227	13327	13912	16004
Skolevæsen	11603	12480	11380	13963	13538	13780	14516	14800	14803	15722
Præstepenget	1224	1224	1224	1224	1224	1224	1224	1224	1224	1224
Frue Kirke	400	400	400	400	400	400	400	400	1080	1080
Indkvartering	21171	17146	16865	15772	15359	6344	22422	22493	21724	27549
Delinkventvæsen	1063	697	1173	962	1177	316	543	768	1363	1172
Syges Kur	3129	679	763	1292	3621	1293	1524	834	880	1505
Brolægningsvæsen	4313	3121	3530	5561	5397	4113	3115	2901	5420	3512
Borgervæbning	200	212	213	220	212	208	200	212	206	200
Lønninger	2065	2184	2383	2913	2675	2750	2756	2671	3023	2813
Vægterne	7998	3740	3616	3910	3625	3630	3824	3644	3625	3835
Markvæsen	1267	2572	2321	1991	2023	867	980	1081	1192	1051
Riis Skov	687	455	440	700	600	600	500	500	600	1674
Renovation	961	1221	1001	1037	907	980	977	1003	1085	1017
Raadhuset	2824	5234	2844	1610	1477	1541	1933	2843	1672	2906
Vandvæsen	—	653	983	435	1367	1256	1428	1295	2175	3037
Brandvæsen	—	779	743	776	844	633	1002	912	870	931
Gadebelysning	—	2861	3156	3027	3217	3255	3371	3515	3648	3463
Sygehuset	—	2645	2731	2683	2788	1110	1945	1510	4327	2219
Renter af Gæld	—	5811	3128	4544	4507	4451	4084	3916	5108	3483
Snekastning	—	—	—	100	—	236	899	280	37	—
Diverse	5162	1287	4059	2523	4097	2916	2661	7355	4993	5053
Restancer	3527	2838	2592	2975	4491	3995	3320	2968	2811	3060
Forskønnelseskomitéen	—	—	—	—	—	—	—	—	479	480
Vejvæsen	—	—	—	—	1447	828	972	1965	2851	3555
Udgift	84116	82365	80547	86960	95790	76311	94002	97668	105907	126413
Indtægt	84294	82563	85445	95299	100885	88035	95171	101856	108217	133803

Stigning i Forhold til Folketallets Vækst og Byens Udvidelser. Folketallet fordobles i den her omhandlede Periode, idet det var 7087 i 1840 og 15025 i 1870, og det samme gør Udgifterne til Fattigvæsen, Renovation, Borgervæbning og Delinkventomkostninger. Næsten konstante er nogle Grupper, det gælder Præstepenge, Riis Skov og mærkeligt nok Restancerne. Mere omskiftelige, paavirkede af særlige Forhold er Udgifterne til Indkvarteringsvæsen, Syges Kur og Pleje og Markvæsen. Større Stigning end Folketallet udviser Udgifterne til Lønninger, der tredobles, til Brolægning, der fire-dobles, til Skolevæsen, der femdobles, og endelig Skatter og Afgifter, der seksdobles. Fattig- og Skolevæsen behandles andetsteds i dette Værk og skal derfor ikke omtales her. Præstepengene er Lønninger til Præsterne ved Byens to Kirker. Udgifterne til Frue Kirkes Vedligeholdelse, 400 Rdl. aarligt, paalignedes naturligvis kun Beboerne af Frue Sogn; den pludselige Stigning i 1867 skyldes Walthers Restaurering af Kirken. Til Domkirkens Vedligeholdelse var der de saakaldte Kobygspenge, 36 Tønder Byg efter Kapitels-takst. Udgifterne til Indkvartering omfattede foruden Administration Godtgørelse til Kvarterværterne efter nærmere bestemte Regler²⁸⁾, hvoraf dog Statskassen refunderede det meste. Delinkventomkostningerne, det vil sige Udgifterne ved det Offentliges Forfølgning af Lovovertrædelser, varierede naturligvis fra Aar til Aar; men de her gengivne Tal giver alligevel ikke noget klart Billede af Byens Udgifter paa dette Omraade, idet en Del refunderedes i Arresthusleje og Varetægtspenge af de omliggende Landjurisdiktioner, der benyttede Arresten i Aarhus. Syges Kur og Medicin optræder ogsaa med stærkt vekslende Udgifter, dog med 1857 som et tydeligt udtalt Maksimumsaar med 17549 Rdl., Aaret efter at Sygehuset i Dynkarken var købt. Til Indrettelsen af et Koleralazaret gik 287 Rdl., samtidig betaltes et Afdrag paa 500 Rdl. paa Sygehuset, der først 1860 fik sin egen Konto. Bro-lægningsvæsenet, der i 40erne havde klaret sig med 1275 Rdl. pr. Aar, gaar i 1847 helt op paa 2551 Rdl., men dette Aar blev da ogsaa baade Guldsmed-gade, Fiskergade, Klostergade og Garvergyden ombrolagt. Til de faste, men ikke særlig tyngende Udgifter hørte Borgervæbningen med et Budget mel-lem 41 og 294 Rdl., en Tid var det ordnet saaledes, at man bevilgede Væb-ningens Chef 200 Rdl., som han saa selv maatte administrere, saaledes at et eventuelt Overskud tilfaldt ham selv, da man ikke kunde gaa ind paa hans Ønske om at blive lønnet af Byens Kasse. Hvad der er medgaaet til rent militære Formaal er kun beskedne Beløb. Af de 75 Rdl. for 1838 gik saaledes 12 Rdl. til Jægermusikkens Undervisning, 11 til Sølvtoj til Gevin-ster til den aarlige Skiveskydning og kun 10 til Bøsssemagerarbejde. 1842 gik der 12 Rdl. til tre nye Krudtmaal, ligesom Trommerne blev istandsat. Det høje Tal 294 Rdl. for 1845 skyldes en omfattende Reparation af Jæger-gevæerne, der kostede ialt 113 Rdl. Lønningerne udbetaltes til Byens Tje-

²⁸⁾ Frdg. af ¹⁵/₁₁ 1816 og Plakat af ⁴/₁₂ 1818.

nestemænd, Kæmneren, Arrestforvareren, Politibetjentene tre i Tallet, to Jordemødre, Organisterne ved Byens Kirker, Adjudanten ved Borgervæbningen og Politiassistenten. Andre Tjenestemænd som Markbetjenten og Skovfogeden lønnedes af de specielle Budgetter for henholdsvis Mark- og Skovvæsen. Det maa dog ved den beskedne Sum, der er gaaet til Lønninger, erindres, at der for de flestes Vedkommende maa regnes med et ikke ringe Tillæg i Sportler, som laa udenfor Bystyrets Myndighed, Embedsjord o. l. Politiassistentens Løn er saaledes i 1838 sat til den ringe Størrelse af 50 Rdl., hvormeget der hertil skal føjes, lader sig ikke sige saa nøje, men i 1844 fik han ialtfald et ikke ubetydeligt Tillæg, idet det i 1803 nedlagte Raadmands-embedes Indtægter, der havde været tillagt Herredsfogeden i Hasle, Vester Lisbjerg, Framlev og Sabro Herreder, skulde deles saaledes, at Borgmesteren fik $\frac{2}{3}$ af Sportlerne og den kgl. Raadmand Resten, mod at de i samme Forhold udredte 50 Rdl. til Politiassistenten, og Jorderne deltes mellem Raadmanden, Kancelliraad Engelsted, der fik $7\frac{1}{2}$ Td. Land i Oldjorden, og Politiassistent Nielsen, der fik $9\frac{1}{2}$ Td. Land udenfor Frederiksport²⁹). Opretelse af nye Stillinger laa udenfor Borgerrepræsentationens Myndighedsomraade. 1842 havde Magistrat og Borgerrepræsentanter ansøgt om at maatte antage en Sekretær til at føre Protokol og Korrespondance, hvad der hidtil havde paahevet Borgerrepræsentationens Formand, og at lade Lønnen udrede af Kæmnerkassen. Dette iøvrigt særdeles rimelige Krav blev afvist af Kancelliet³⁰). Under Vægtervæsen er foruden Løn til Vægterne, deres Uniformering og Udrustning — i 1839 anskaffedes saaledes hos Drejer Liisberg to nye Morgenstjerner til en Pris af 1 Rdl. og 32 Skilling — ogsaa indtil 1860 opført Udgifter til Byens Brandvæsen og til Byens noget sparsomme Belysning ved Tranlamper, som passedes af Vægterne, indtil Gasbelysningen indførtes 1855, hvad der foraarsager den store Stigning paa denne Konto i dette Aar. Paa Byens Bygninger var der stadig Udgifter. Den almindelige Vedligeholdelse paa Tag og Fag samt Kalkning o. l. var i Reglen bortliciteret paa 3 eller 5 Aar³¹). Paa samme Konto afholdtes ogsaa de stadig tilbagevendende Istandsættelser af Aaens Bolværk. Den store Sum, 1275 Rdl., der medgik i 1839, skyldes, at der dette Aar blev opført en ny Vejerbod ved Mindet for 420 Rdl. Aarsagen til den pludselige Stigning paa Mark- og Vejvæsenets Konto for 1845—46 er Udskiftningen, som netop da fandt Sted. Riis Skov er her ført som Udgift, det drejer sig om Vedligeholdelse af Gangstier, Løn til Skovfoged o. l. I Virkeligheden gav Skoven hvert Aar et net lille Overskud, idet den gav Indtægter ved Salg af Træ, Ærteris og Bødkerkæppe samt Egebark til Garvning. I 1839 beløb Indtægten sig til 696 Rdl., i 1868 til 3688 Rdl. Overskudet blev dette sidste Aar ret betydeligt, og det

²⁹) Cancelli Resolution af $\frac{15}{3}$ 1844. ³⁰) Cancelli Res. af $\frac{7}{4}$ 1842. ³¹) De eligerede Borganes Deliberationsprot. 1835—44, $\frac{9}{8}$ 1840, S. 170. Aa. B. A.

tiltrods for den usædvanlig høje Udgift paa 1674 Rdl., der skyldtes Opførelsen af et nyt Skovfogedhus til 1027 Rdl. Diverse Udgifter lader sig naturligvis ikke specificere, og ret naturligt kan de variere stærkt. Der er herunder medtaget mere dagligdags Udgifter som Skrivematerialer, Udtromning af Bekendtgørelser, og mere ekstraordinære som Opsamling og Nedgravning af Ben paa Sct. Olufs Kirkegaard og »Flytning af Kongens Tøj paa Raadstuen fra Fru Halds Gaard«.

Bemærkelsesværdigt er det, at Restancerne ikke udviser nogen næneværdig Stigning i Perioden; men en relativ Nedgang var ogsaa ønskelig efter Frederik VI's Efterkrigstids noget sløsedede Kasseøkonomi. Svingningerne er her stærkt konjunkturbestemte, højest er Kriseaarene 1848 og 1858.

Alt i alt udviser Udgifterne en stærkere Stigning end Befolkningstallet, men samtidig maa det erindres, at de skattepligtige Indtægter ogsaa var steget, og at Byen i Løbet af de 30 Aar havde paataget sig en Række nye Opgaver til Gavn for Borgerne. Faktisk havde Kommunalbestyrelsen ført en forsigtig og til Tider noget paaholdende Finanspolitik i den her omhandlede Periode.

Til at opretholde Ro og Orden havde Bystyrelsen Politi og Vægttere til sin Raadighed. I Spidsen for Politiet stod Politimesteren; men da han indtil 1847 tillige var Borgmester, overlod han den daglige Ledelse til Politiassistenten, Jørgen Nielsen, som siden blev hans Efterfølger. Hele Styrken bestod kun af tre Mand, dog lykkedes det i 1849 Politimester Nielsen at faa Borgerrepræsentationen til at gaa med til at ansætte én Mand til³²⁾. Først i 1867 paabegyndtes en virkelig Modernisering af Politiet. Arresterne var i Raadhuset, og fra Tid til anden maatte Repræsentanterne tage Stilling til Istandsættelser og Nyanskaffelser af Inventar³³⁾. Et Vidnesbyrd om de provinsielt hyggelige Forhold er det, at Arrestforvareren, Taarnby, lod Arresterne arbejde privat for sig. Det gik ogsaa meget godt, indtil en skønne Dag en Arrestant, der havde været sendt i Byen, blev noget længe borte og først kom tilbage ud paa Natten. Saa blev der sat en Stopper for denne Trafik, og Taarnby fik sin Afsked³⁴⁾.

Vægterkorpsset bestod af syv Vægttere under en Vægtervagtmester, for-

*Politiskilt, der har tilhørt
Politimester Jørgen Nielsen.
(Den gamle By fot.)*

³²⁾ Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1844—52, 4/8 1849, S. 418. Aa. B. A. ³³⁾ De eligerede Borgeres Deliberationsprot. 1835—44, S. 94. ³⁴⁾ Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrrenerne, S. 39.

uden Taarnvægteren, der havde sit Stade i Domkirketaarnet, hvorfra han hvert Kvarter mod Syd, Vest og Nord udraabte Vind og Klokkeslet. Vægterne var klædt i mørkeblaa Kavajer med blanke Knapper med Kongens Navnetræk, Fedtlædersstøvler og Læderkabuds samt bevæbnet med Morgenstjerne. De var daarligt lønnede, hvorfor de til Stadighed ansøgte Bystyret om Lønforhøjelser eller Gratialer, ofte motiveret med den forløbne strenge Vinter; disse Andragender blev ofte, selv naar de var anbefalede af Politiasistent Nielsen, afslaaede³⁵⁾ med den Motivering, »at de var ret godt af lagte«; undertiden lykkedes det dog at gennemføre smaa Forhøjelser for kortere Tidsrum³⁶⁾.

Under Vægtervæsenet hørte ogsaa Gadebelysningen, Pasningen af de faa og sparsomt lysende Tranlamper, i 1837 var der 64 Lamper, der tændtes i de mørkeste Vintermaaneder. Det hedder herom i et Møde 1. Oktober 1838: »Da Tiden nu nærmer sig paa hvilken Gadelygterne skal tændes, overtog Kiøbmændene Simmelkiær og Hammershøj at undersøge den Tran som Kiøbmand Lange overenstemmende med Licitationsforretningen af 27. Aug. d. a. har paataget sig at levere. Ligesom Bonnesen, Hald, Simmelkiær, Mørch, Bang, Søegaard og Bursche paatog sig at udlevere Tran til Vægterne af den hos dem oplagte Tønde«³⁷⁾. Uheldigvis fandt Hammershøj og Simmelkiær ikke den leverede Tran af den ønskede Kvalitet³⁸⁾. Naar Lygterne ikke længere var brugbare, var det igen Politiasistent Nielsen, der maatte tage Affære, han anmeldte saaledes i 1845, at tre Lygter var kassable, og nye maatte anskaffes; men sligt forhastede Borgerrepræsentanterne sig ikke med, de nedsatte en Kommission bestaaende af Oberst Høegh Guldberg og Købmand Liisberg til at undersøge Sagen, paa det at der ikke skulde opkomme Udgifter uden skellig Grund³⁹⁾. Det lod sig dog ikke længere skjule, trods Paapasselighed med Lygterne og den leverede Tran; Tranlampernes Tid var uhjælpelig forbi, og 2. December 1852 tog Kommunalbestyrelsen den vigtige Beslutning at træde i Forbindelse med Etatsraad Westenholz om Opførelse af et Gasværk⁴⁰⁾, for derefter at gaa over til den Gasbelysning, der nu efter Udviklingens Lov atter er trængt tilbage og nu kun findes i lidet befærdede Sidegader. Til at forhandle med det dansk-engelske Gaskompagnis befuldmægtigede, Ingeniør T. A. English, nedsatte Kommunalbestyrelsen et Udvalg bestaaende af Byfoged Nielsen, Muremester Preis, Tømmermester Andersen og Købmændene Kiørboe og Liisberg. Forhandlingerne blev snart afsluttede og den 10. Januar 1853 blev Kontrakten underskrevet⁴¹⁾. Kompagniet fik Eneret i 25 Aar paa at levere Gas til Byen. Belysningen skulde være paa-

³⁵⁾ F. Eks.: De eligerede Borgeres Deliberationsprot. 1835—44, 2¹/₁₁ 1842, S. 331, og Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1845—52, 12¹/₅ 1845, S. 55. ³⁶⁾ l. c. 17¹/₁₂ 1846, S. 175, og 6¹/₅ 1847, S. 202. ³⁷⁾ De eligerede Borgeres Deliberationsprot. 1835—44, S. 59. Aa. B. A. ³⁸⁾ l. c., S. 67. ³⁹⁾ Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1845—52, S. 80. Aa. B. A. ⁴⁰⁾ Borgerrepræsentanternes Forhandlingsprot. 1852—62, S. 19. ⁴¹⁾ Kontrakten er trykt i Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger for 1869, S. 189—92.

begyndt allerede 1. November samme Aar, det viste sig dog umuligt for Kompagniet at overholde den korte Frist, og først den 2. Januar 1855 tændtes Gasblussene for første Gang. Nogen større Begejstring i den Anledning lader sig ikke spore, Aarhus Stiftstidende stillede sig nærmest reserveret afventende: »I Gaar Aftes var der usædvanlig levende paa vore Gader. Det var i Anledning af Gasbelysningen, som første Gang var tændt. Da det var Maaneskin tillige, kunde man endnu ikke rigtig bedømme Gasflammernes Styrke og Klarhed. Men efter som det var første Gang, og altsaa kun en Prøve, forekom det os at være meget tilfredsstillende«⁴²⁾. Der var opstillet 164 Gadelygter og 259 Maalere, hvilket Antal i Løbet af det første Aar steg til 300. Prisen var ret høj, 3½ Rdl. pr. Kbfd.⁴³⁾.

Brandvæsenet vil blive behandlet i et særligt Afsnit i tredje Bind, og om Drikkevandsforsyningen kan man læse i dette Bind, S. 444 ff.

Udenfor Kommunalbestyrelsens Myndighedsomraade laa en Række kommunale Foretagender, som havde sine særlige Bestyrelser, der kunde være i fastere eller løsere Kontakt med Borgerrepræsentationen. Det gælder Fattigforsorg, Skolevæsen og Havnen, der behandles andetsteds i dette Værk. — Havnekommissionens Medlemmer skulde udvælges af Borgerrepræsentationen, men kun ét Medlem behøvede at være Borgerrepræsentant. Funktions-tiden var 6 Aar. Kommissionen skulde holde Møde mindst én Gang om Maaneden og føre Protokol over Møderne. Den, der førte Kommissionens Korrespondance, fik en mindre Kontorgodtgørelse, mens de øvrige Medlemmer var ulønnede. Havnen havde sit eget Budget, der regnskabsmæssigt var Amtet undergivet⁴⁴⁾.

Ogsaa Markvæsenet styredes af sin egen Direktion. Endnu indtil Midten af Aarhundredet betød Driften af Bymarken meget for Byens Indvaanere. Først i 1854 blev det forbudt at holde Svin og at opsamle Svineføde i Byen⁴⁵⁾. Markerne var endnu ikke udskiftede, da den nye Købstadordning traadte i Kraft. Der var i 1836 blevet nedsat en Komité, som den 29. Januar 1838 afgav sin Betænkning⁴⁶⁾. Denne blev behandlet paa et Raadstuemøde den 10. December, hvor det vedtoges, at de Græsningsberettigede som Vederlag for deres Græsningsret, der nu bortfaldt paa Grund af de nye Driftsformer, skulde have udlagt ⅓ af Fællesjorden nærmest Byen, hvilken skulde bestyres for fælles Regning de første 10 Aar. Kommunalbestyrelsen indstillede derefter til Kancelliet, at Fællesskabet herefter skulde ophøre, og en af Landinspektør Oxholm udarbejdet Delingsplan gennemføres. Kancelliet bi-

⁴²⁾ Aa. St. 3/1 1855. ⁴³⁾ Aarhus Gasværk og dets 50-aarige Udvikling 1855—1880—1905, S. 4. Aarh. 1905. ⁴⁴⁾ Instrux af 1/7 1848. ⁴⁵⁾ Lov af 10/3 1852, cfr. Skrivelse fra Justitsministeriet til Amtmanden 10/6 1854. Departements Tidende 1855, S. 611. ⁴⁶⁾ Beretning og Betænkning fra den i Anledning af et Forslag til en friere Afbenyttelse af Aarhus Kjøbstads Fællesjorder nedsatte Committee. Aarh. 1838.

faldt denne Ordning den 11. Februar 1840, dog med den Anmærkning, »at Græsningsretten ikke, som antaget af Kommunalbestyrelsen, allene til kom Grundejerne«. Der blev derfor holdt en ny Raadstuesamling den 6. April 1841, hvor det blev vedtaget, at Indtægterne af den Jord, som vilde blive udlagt for Græsningsretten, skulde indgaa i Kæmnerkassen⁴⁷⁾, hvilket approberedes af Kancelliet⁴⁸⁾. Endelig afgjorde Indenrigsministeriet i 1851 Spørgsmaalet om Ejendomsretten til de udlagte Jorder derhen, at de var Kommunens Ejendom⁴⁹⁾.

Markdirektionen bestod efter Vedtægterne af 1846⁵⁰⁾ af 3 Medlemmer: et lovkyndigt Medlem valgt af Magistraten, et valgt af Borgerrepræsentationen og et valgt af samtlige Jordejere. Funktionstiden var sat til tre Aar, saaledes at et Medlem afgik hvert Aar. Dens Myndighedsomraade var Kommunens Markjorder, de offentlige Veje samt Grus- og Mergelgrave. Til at have Opsigt hermed ansattes en Markbetjent. Omkostningerne lignedes paa Jorderne efter Hartkorn.

Brolægningen sorterede ligeledes under en særlig Kommission. Den bestod af Politimesteren og fire Grundejere, hvoraf én skulde være eligeret Borger og valgt af disse, mens de tre andre var valgt direkte af Grundejerne. Et Reglement for Kommissionens Virksomhed blev udstedt 1. Maj 1839⁵¹⁾. Valget til Kommissionen gjaldt for tre Aar. Ved Valget burde der tages Hensyn til, at ét af Medlemmerne burde forstaa sig paa Nivellering; man havde jo endnu ikke nogen Stadsingeniør, et Forslag om Oprettelse af et saadant Embede fremkom først 1867, men blev da forkastet⁵²⁾. Det paahvilede Kommissionen først at faa alle Gadegrunde maalt op, for derefter at paabegynde Brolægningen med nye Sten, »udsøgte, vel tildannede, tilpassede, . . . bekvemme for Fodgængere«. Udenfor Kommissionens Myndighedsomraade var Rendestensbrædter, der var henvist til privat Anskaffelse og Vedligeholdelse, samt Broer og Slamkister, hvis Vedligeholdelse paahvilede Kæmnerkassen. De nødvendige Midler skaffedes til Veje ved en særlig Ligning, som dog ikke maatte overstige 8 Skilling pr. Kvadratfavn for Hovedgader og 4 Skilling for Sidegader. Opkrævningen skulde ske ved Rodemestrene sammen med de andre kommunale Afgifter. Kommissionen skulde føre et særligt Regnskab, der skulde udgøre et Anhang til det egentlige Kæmnerregnskab.

Større Foretagender afgjordes dog af Centralmyndighederne, navnlig naar det gjaldt Hovedvejene, som netop i Frederik VI's sidste Dage og Christian VIII's Tid var Genstand for store Udbygninger og Forbedringer. Den østjyske Hovedlandevej førtes gennem Frederiksgade, der derfor maatte lægges om⁵³⁾. I Erstatning til Grundejerne udbetaltes dels 2300 Rdl. af den al-

⁴⁷⁾ Jordebog for Aarhus Kjøbstad, S. 33. Aarh. 1874. ⁴⁸⁾ Kgl. Rescript af $\frac{5}{1}$ 1842, cfr. Cancelli Skrivelse af $\frac{15}{1}$ 1842. ⁴⁹⁾ Resolution af $\frac{10}{7}$ 1851. ⁵⁰⁾ Manuskript Nr. 61 i Statsbiblioteket i Aarhus. ⁵¹⁾ Res. af $\frac{1}{5}$ 1839 approberede Brolægningsreglementet for Aarhus Købst. ⁵²⁾ Uddr. af Aarhus Communalbest. Forhandl. 1867, S. 26. ⁵³⁾ Kgl. Res. af $\frac{4}{5}$ 1838.

mindelige Vejkasse og dels 1300 Rdl. i Forskud, som Byen skulde udrede. For denne Sum fik Vejkassen den saakaldte Brohavre i Pant, d. v. s. Hads og Ning Herreders Ydelser til Vedligeholdelse af Basballe Bro, indtil Tilbagebetalingen skete, dog med Pligt til at vedligeholde Broen. De, der i Dag synes, at Frederiksgade er snæver og kroget, kan altsaa trøste sig med, at den har været meget værre. Ogsaa i andre Tilfælde sørgedes der for Udvidelser, f. Eks. erhvervedes i 1850 fra Kathedralskolen 142 Kvadratalen for 142 Rdl. til Skolegydens Udvidelse⁵⁴).

Eftersom Byen voksede, og Kravene til en ordentlig Brolægning steg, fandtes i 1860 i Begyndelsen af den store Nybygningsperiode det gamle Brolægningsreglement af 1839 forældet; et nyt og mere specificeret var paa krævet. Et saadant blev udarbejdet og vedtaget af Kommunalbestyrelsen, hvorefter det den 1. August 1860 fik Ministeriets Godkendelse. Der ændredes intet i Kommissionens S sammensætning, men Valgperioden fordoblede fra 3 til 6 Aar, saaledes at ét Medlem afgik hvert andet Aar. Det paahvilede som hidtil Kommissionen at lade Gaderne opmaale og endvidere at lade denne Opmaaling fremlægge paa Raadstuen samt at bekendtgøre dette i Aarhus Stiftstidende. Grundejere, der mente sig forurettede, kunde derefter klage deres Nød for Kommunalbestyrelsen, eventuelt appellere til Indenrigsministeriet. Noget nyt er Anlæggelse af Fortove med Fliser. Kommissionen skal sørge for Anskaffelse af Stenene »paa den mindst bekostelige Maade«, helst om Vinteren, saa de kunde være rede, naar Arbejdet om Foraaret skulde tage sin Begyndelse. Tilkørsel og Anskaffelse af Brolægningssand paahvilede Grundejerne. Brolægningsvæsenet havde i de forløbne Aar paadraget sig en ikke ringe Gæld til Kæmnerkassen; under Hensyn hertil tillodes det at opkræve Brolægningskatten efter en Takst af 16 Skilling pr. Kvadratfavn af Hovedgader og 8 Skilling af de mindre Gader. Denne Takst maatte kun overskrides med Grundejernens udtrykkelige Billigelse. Naar Gælden var betalt, skulde Afgiften nedsættes til det halve. Til de mindre Gader henregnedes dengang Grønland, Spanien og Nørregade. Helt udenfor den almindelige Ordning holdtes Søndergade, Østergade og Amaliegade, der betegnede Byens Fremrykning mod Syd. De skulde, indtil de havde faaet en tidssvarende Brolægning, have deres egen Konto i Kæmnerregnskabet. Undtaget fra Kommissionens Myndighed var Hovedlandevejsgaderne, der var underlagt Ingeniørkorpset, og kun Halvdelen af Udgifterne herpaa repareredes paa Grundejerne. Liberalt kunde man i visse Tilfælde overlade Brolægningen til privat Initiativ, nemlig naar det gjaldt nyanlagte Gader, i saa Tilfælde begunstigedes de med 10 Aars Fritagelse for Brolægningskat.

Til de større Begivenheder i denne Periode hører Opførelsen af et nyt Raadhus. Det gamle Raadhus krævede idelig Reparationer og Istandsættel-

⁵⁴) Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1845—52, 1²/₈ 1850, p. 531. Aa. B. A.

ser⁵⁵), og da det ydermere laa midt paa Store Torv lige for Domkirken, saa opstod den Tanke at bygge et helt nyt Raadhus et andet Sted og rive den gamle Bygning ned og derved frilægge Domkirkens Vestfront. Da Sagen tillige angik Oplandets Jurisdiktioner, blev der nedsat en Komité med delegerede fra alle interesserede Parter for at forhandle om Sagen, det hedder herom:

»1847, den 20. Maj var den samlede Communalbestyrelse forsamlet paa Raadstuen i Anledning af en Skrivelse fra det kgl. Cancellie, hvori beordres, at Delegerede af Communalbestyrelsen skal sammentræde med Justitsraad, Borgmester Fleischer, Justitsraad Rosenstand, samt Delegerede fra Aarhus Amtsråd for yderligere at overveje og derover at afgive sin Betænkning betræffende Opførelsen af et nyt Raadhus og Arresthus Bygning i Aarhus for Byen og Landjurisdiktionerne, ved hvilken Lejlighed den constituerede Borgmester Hee⁵⁶) og Raadmand, Cancellieraad Engelsted som Medlem af Magistraten blev valgte som Delegerede, og af Repræsentanterne blev i samme Egenskab valgte: Formanden, Amtsforvalter Hertz, Vice Formanden Bentzen og Consul Herskind. Sagens Dokumenter modtog Hee, som det ligeledes blev overdraget at meddele Amtet Underretning om det her passerede⁵⁷).

16. September afgav Komitéen sin Betænkning, der gik ud paa at erhverve Provsteresidensen og derpaa at opføre en Arresthusbygning⁵⁸), man havde nu foreløbig stillet Planen om Opførelse af et nyt Raadhus i Bero, hvorfor det gamle i 1850 underkastedes en Istandsættelse. Stiftsprovste-gaarden, der laa lige Nord for Domkirkens Kor, erhvervedes for 15000 Rdl.⁵⁹). Udgifterne til det nye Ting- og Arresthus skulde lignedes med $\frac{1}{4}$ paa Byen og $\frac{3}{4}$ paa Landet for Arresthuset og med $\frac{1}{6}$ og $\frac{5}{6}$ for Tinghuset. Blev der nogen Grund tilovers, kunde den anvendes til en ny Stiftsprovstebolig. Det blev dog snart efter klart, at den eneste rationelle Løsning vilde være at udvide den planlagte Bygning til ogsaa at være Raadhus. Det skulde opføres efter Tegninger af Bygningsinspektør Thielemann, og Omkostningerne skulde deles ligeligt mellem By og Land, dog at Inventaret skulde betales med $\frac{2}{3}$ af Landet og $\frac{1}{3}$ af Byen⁶⁰). Det gamle Raadhus skulde følgelig nedrives, og Fortjenesten deraf alene komme Byen til Gode. Bestemmelserne om Inventaromkostningerne ændredes senere derhen, at Inventaret i Herredernes og Amtsrådets Lokaler skulde anskaffes paa Landets Bekostning, det øvrige alene paa Købstadens. For Arresternes Vedkommende skulde Delingen dog ske saaledes, at Landet udredte de $\frac{2}{3}$ og Byen det resterende⁶¹).

Bygningen kostede 58000 Rdl. at opføre, og heraf betalte Aarhus Kommune de 34000, Landjurisdiktionerne Resten. I Raadhusbygningen var der

⁵⁵) T. Eks.: De Eligerede Borgeres Deliberationsprot. 1835—44, S. 94 og Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1845—52, S. 528. Aa. B. A. ⁵⁶) Byens Kæmner, Hee, var konstitueret Borgmester under Borgmester Fleischers Sygdom og under Vakansen efter hans Død 1847. ⁵⁷) Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1845—52, S. 203. Aa. B. A. ⁵⁸) l. c., S. 233. ⁵⁹) Kgl. Resolution af $\frac{4}{4}$ 1848. ⁶⁰) Kgl. Resolution af $\frac{18}{10}$ 1855. ⁶¹) Kgl. Resolution af $\frac{13}{7}$ 1858.

foruden Arresterne og de nævnte Lokalteter for Kommunalbestyrelse og Amsraad tillige indrettet et militært Vagtløkal samt militære Arrester, desuden Lokaler for Byens Malerisamling⁶²⁾ og Samling af Gibsafstøbnin-ger efter Thorvaldsens Værker, som Bestyrelsen for Thorvaldsens Museum havde skænket Byen⁶³⁾. Det voldte en Del Kvaler at faa disse Afstøbnin-ger anbragte, især Copernicus, som Kunstforeningen i Stedet for som fore-

Aarhus Raadhus, indviet 1857.
Arkitekt Thielemann.

slaaet i Malerisamlingen hellere saa opstillet i Domkirkens »Entre«⁶⁴⁾, hvor- med formentlig skal forstaaes Vaabenhuset. Det antiquarisk-historiske Sel- skabs (oprettet 1861) Samling af Oldsager og Runestene, der blev Grund- stammen i Aarhus Museums historiske Afdeling, fik ogsaa Husly paa Raad- huset.

Den 29. December 1857 blev Raadhuset højtideligt indviet. Kl. 12 an- kom Stiftsøvrigheden, som blev modtaget af Kommunalbestyrelsen og hilst med klingende Fanfarer af et tilstedeværende Musikkorps. Højtideligheden i Raadhussalen indledtes med Afsyngelsen af en i Dagens Anledning for- fattet Sang: »Der staaer et Træ i Danmarks skjønne Vange —«. Derefter holdt Stiftamtmand Graah Indvielsestalen, hvori han tolkede den Indskrift,

⁶²⁾ Borgerrepræsentationens Forhandlingsprotocol 1852—62, S. 206. ⁶³⁾ J. P. Trap: Sta- tistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Speciel Deel II. 1859, S.575. ⁶⁴⁾ Bor- gerrepræsentationens Forhandlingsprotocol 1852—62, S. 215. Aa. B. A.

hvormed man havde prydet Bygningens Façade: »Med Lov skal man Land bygge«, idet han rekapitulerede de forskellige Maader, hvorpaa, og Midler, hvorved Retfærdigheden er blevet haandhævet fra Oldtid til Nutid, navnlig for at godtgøre Juryinstitutionens Skadelighed. Derefter blev endnu en Sang afsunget, som paa sin Vis tolkede Indskriften:

»Med Lov vort Land vi bygge skal«,
 Saa lød et Viisdoms Ord,
 Da rejste sig den Tempel-Hal,
 Hvor Ret og Skjel blir Pligtens Kald,
 Thi der kun trives Frihed, hvor
 Retfærdigheden boer.«

Næste Taler var Borgmester Hertz, der gav en saglig Redegørelse for Bygningens Rejsning, Bekostningerne derved osv. og sluttede med at udbringe et Leve for Kongen. Om Aftenen var der Festmiddag paa Hotel Royal⁶⁵).

Raadhusets Arkitekt var den kongelige Bygningsinspektør for Jylland C. G. F. Thielemann (1803—63), der i Aarhus 1842 havde opført Bankkontoret. Han havde 1833 vundet Kunstakademiets Ærespræmie for »Et Raadhus«, saa Opgaven skulde ikke synes ham fremmed. Han var Elev af C. F. Hansen og var siden Konduktør hos Hetsch; men han havde paa daværende Tidspunkt helt forladt sine Læremestres Klassicisme og var gaaet over til Frederik VII-Tidens Renaissancebegejstring, Raadhuset blev derfor opført i den Stil, som Samtiden kaldte »gotisk Renaissance«. Raadhuset blev ikke bygget væsentlig større end det gamle, det afløste, og det bærer paa ingen Maade Præg af at være bygget til en By i Fremvækst, det afviger ikke særlig i Størrelse fra de samtidige Raadhuse i Thisted og Stubbekøbing, der synes at være Variationer over samme Tema. Allerede en halv Snes Aar efter Fuldførelsen forekom Raadhuset at være for lille, og der fremkom Planer om at bygge en Etage paa, uden at det dog blev til noget.

Den bevægede Tid, der i hele Europa fulgte efter Februarrevolutionen i Frankrig, kom med den politiske Uro og Trearskrigen ogsaa til at sætte sine Spor i Aarhus Bys ellers saa rolige Dagligliv og kom ogsaa til at stille ganske exceptionelle Krav til Bystyrelsen.

Der var vel Tale om nogle Optøjer, men de var ganske uden Karakter af politiske Demonstrationer, og ikke alvorligere, end at Politimester Nielsen ved sin personlige Myndighed kunde skaffe Ro⁶⁶). Men da man jo aldrig kunde vide, hvad der videre kunde ske, og da man Mand og Mand imellem tvivlede en Smule paa, om nu ogsaa de velvise Borgerrepræsentanter kunde klare de eventuelle Spørgsmaal, der laa ud over Vægterstøvlers Forsaaling og Tranlampers Tænding, og da navnlig Opretholdelse af Ro og Orden, for

⁶⁵) Aa. St. 30/12 1857. ⁶⁶) R. Nielsen: Aarhus i Fyrrerne. 1901, S. 150.

med al Respekt for Politimester Nielsen, saa havde han dog kun tre Mand til sin Raadighed, saa indgik en Kreds af Borgere til Kommunalbestyrelsen med det Forslag, »at nogle af Byens agtværdigste og for Besindighed erkjendte Mænd skulde udnævnes til at sørge for Byens Roelighed«, men Forslaget blev ved Afstemning forkastet⁶⁷). Men da Folkestemningen var for disse besindige, valgtes alligevel paa et Møde i Ridehuset den 24. Marts en saakaldt »Betryggelseskomité«, Navnet havde man laant fra den franske Revolutions »Comité de Salut public«, men det var ogsaa det eneste revolutionære ved den. Den bestod af Oberst Høegh Guldberg, Oberstløjtnant Juel, Borgerkaptajn Røggind, Kaptajn Robertson, Lærer Kraiberg og Købmand Hartvigson. Da Krigen kort efter lagde Beslag paa de militære Medlemmers fulde Arbejdskraft, gled de ud og erstattedes af Overlærer Oppermann, Toldinspektør Müller og Købmand Hammershøj⁶⁸). Komitéen tog Sæde paa Raadhuset, hvor den undertiden lod læse op af »Berlingske Tidende« for den forsamlede Folkemængde, idet en af dens Hovedopgaver var at sørge for korrekt Underretning, om hvad der hændte, og sørge for, at ingen falske Rygter blev bragt hid; derfor vandt Rygtet om Rendsborgslaverne ingen Tiltro i Aarhus⁶⁹). Komitéen organiserede et frivilligt Betryggelseskorps paa ca. 100 Mand⁷⁰). Til Chef for dette Korps fik man en forhenværende Sekondløjtnant, Hans Olsen. Efter en kortvarig militær Uddannelse afmarcherede de 100 Mand som Aarhus Frikorps den 1. Maj til Krigsskuepladsen⁷¹). Overkommandoen opfordrede ligeledes det frivillige Jægerkorps til at marchere mod Fjenden, men det undslog sig, hvorefter det ikke fandtes at være til nogen Nytte; det blev opløst, og det tjenstpligtige Mandskab overflyttet til et af de øvrige Korps i København⁷²). Heller ikke den egentlige Borgervæbning kom til at yde nogen militær Indsats. Den blev brugt til Vagttjeneste ved Banken i Stedet for den fraværende Garnison, hvad der faldt besværligt nok endda; en Ansøgning om Fritagelse herfor blev mødt med Afslag fra Justitsministeriet⁷³).

I 1849 virkede Komitéen i nøje Kontakt med Borgerrepræsentationen, idet denne i et Møde d. 29. April paatog sig Udgifterne ved, at Komitéen ved Hjælp af en Stafet til Kolding til Stadighed skaffede Underretning om Fjendens Fremrykning, da det skønnedes at være af Vigtighed for Byens Indvaanere, da de derefter kunde tage deres Forholdsregler⁷⁴). Det blev vistnok Komitéens sidste Triumf, for da den sidenhen ignoreredes baade af Ministeriet, Overkommandoen og Preusserne, døde den ubemærket hen paa Aaret; 28. April 1850 afsluttede Toldinspektør Müller dens Regnskab⁷⁵), som

⁶⁷) Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1845—52, S. 299. ⁶⁸) E. Fibiger: Kulturelle og historiske Tidsbilleder. 1904, S. 127. ⁶⁹) R. Nielsen: Aarhus i Fyrreerne, S. 154. ⁷⁰) R. Berg i »Aarhus«. 1905, S. 336. ⁷¹) E. Fibiger: Kulturelle og historiske Tidsbilleder. 1904, S. 155. ⁷²) Reskript af 7/8 1848. ⁷³) Skrivelse fra Justitsministeriet til Amtmanden af 17/2 1851. ⁷⁴) Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1845—52, S. 308. Aa. B. A. ⁷⁵) E. Fibiger: Kulturelle og historiske Tidsbilleder, S. 242.

derefter blev henlagt paa Raadstuen og sidenhen offentliggjort⁷⁶). Komitéen har siden faaet det Eftermæle, at den var ganske unyttig⁷⁷), en ikke helt retfærdig Dom; det maa billigvis indrømmes, at de Opgaver, den tog sig paa, Efterretningstjenesten og Roens Opretholdelse, løste den i alt væsentligt tilfredsstillende, selv om de rettelig burde have været løst af Kommunalbestyrelsen.

I 1848 var Aarhus en Tid besat af fjendtlige Tropper under General Wrangel. Til at forhandle med Fjenden nedsattes to Komitéer, en for Rekvision af Proviant med Borgmesteren som Præsides og en for Indkvarteringen under Byfogdens Forsæde. Det var et stort og brydsomt Arbejde, der paahvilede de to Komitéer, og det kunde naturligvis ikke udføres uden Klager fra formentlig forurettede; disse var dog oftere Byens Borgere end de fremmede Tropper⁷⁸).

Da Fjenden det følgende Aar atter nærmede sig Staden, holdt Borgerrepræsentationen og Magistraten d. 10. Maj et fælles Møde for at træffe de fornødne Foranstaltninger. Der blev som Aaret før nedsat forskellige Komitéer til at sørge for Indkvartering, Forplejning, Befordring og Lazaretter. Til Underhandlings- eller Centralkomité valgtes Borgmester Hertz, Købmand Bentzen og Købmand Herskind⁷⁹). Denne Komité skulde staa i Forbindelse med Fjenden, modtage, underhandle om og saa vidt muligt afkorte i Rekvisionerne for derefter at give Ordre til de underordnede Komitéer. Den 21. Juni rykkede de tyske Tropper ind i Aarhus, og den 22. Juni blev Intendanten enig med Centralkomitéen om de nødvendige Rekvitioner, hvorefter den besatte Omegn ogsaa maatte yde sin Part. Værdien beløb sig ifølge Centralkomitéens Opgørelse for Byens Vedkommende til 37000 Rdl., hvortil kom, hvad der var gaaet uden om Komitéen, hvilket androg ca. 7000 Rdl.⁸⁰). 25. April 1850 resolverede Indenrigsministeriet, at et Beløb paa 7000 Rdl. beroende i Aarhus Amtstue maatte udbetales Kommunalbestyrelsen til Dækning af Fordringer hidrørende fra Okkupationen⁸¹).

Ogsaa under den anden slesvigske Krig blev Aarhus besat af fjendtlige Tropper. Den 25. Februar 1864 samledes paa Raadhuset foruden Kommunalbestyrelsen Stiftamtmanden, Kammerherre Dahl, Herredsfogederne Willemoes, Lillienkiold, Fries og Frost for at forhandle i Anledning af den forestaaende fjendtlige Okkupation⁸²). Der blev som forrige Gang nedsat en Centralkomité, der kom til at bestaa af Stiftamtmanden, Borgmesteren, Konsul Mørk, Prokuratur Nors, Justitsraad Ingerslev, Etatsraad Willemoes, Kammerjunker Lillienkiold og Justitsraad Frost, desuden en Række Specialkomitéer for Providering, Fouragering, Befordring, Indkvartering og Lazaretter.

⁷⁶) Aa. St. 10/9 1850. ⁷⁷) R. Nielsen: Fra det gamle Aarhus. 1902, S. 175. ⁷⁸) R. Nielsen: Fra det gamle Aarhus, S. 173. ⁷⁹) Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1845—52, S. 414. Aa. B. A. ⁸⁰) F. Hertz: Livet under en Occupation, Aarhus, fra den 21. Juni til den 24. Juli 1849. 1849, S. 44—45. ⁸¹) Borgerrepræsentanternes Forhandlingsprot. 1845—52, S. 513. Aa. B. A. ⁸²) Borgerrepræsentationens Forhandlingsprot. 1862—68, S. 186—88. Aa. B. A.

Søndag den 13. Marts rykkede de første fremmede Tropper ind, men kun for et kort Besøg og for at rekvirere en Del Fødevarer og Fodtøj⁸³). Den egentlige Besættelse tog sin Begyndelse den 28. April. Den 1. Maj holdt Kommunalbestyrelsen et Møde paa Raadhuset, hvor ogsaa Amtsraadet var tilstede, for at forhandle om den af Major v. Uechstritz paa Feltmarskal Wrangels Vegne forlangte Contribution paa 150000 preussiske Thaler, ca. 200000

*Preusserne beslaglægger Stude i 1864.
Samtidigt Træsnit.*

Rdl., som skulde udredes af Aarhus By mod senere forholdsmæssig Refusion af Amtet. At skaffe en saa stor Sum tilveje var dog ikke muligt, og det Svar afgav man til Preusserne⁸⁴), der som en ringe Erstatning bemægtigede sig Nationalbankfilialens Kassebeholdning, der dog kun beløb sig til 130 Rdl.⁸⁵). Samme Dag indfandt General Vogel von Falckenstein sig i Aarhus og krævede et andet Svar af Kommunalbestyrelsen med Hensyn til Contributionen, hvilket Krav v. Uechstritz overbragte paa et Møde næste Dag, den 2. Maj, med den Tilføjelse, at ellers vilde 10 Mand blive ført bort som Gidsler. Da Kommunalbestyrelsen nægtede at ændre Svaret, blev der ved Lodtrækning

⁸³) [M. Wilnau]: Aarhus under Occupationen 1864. 1864, S. 8. ⁸⁴) Borgerrepræsentationens Forhandlingsprot. 1862—68, p. 203. Aa. B. A. ⁸⁵) [M. Wilnau]: Aarhus under Occupationen 1864, S. 31.

udtaget 10 Mand, deriblandt Byfogeden, Kammerjunker v. Scholten og Købmand Hans Broge. De blev holdt fangne paa Raadhuset i to Dage og derefter transporteret sydpaa, men allerede i Horsens blev de frigivet igen⁸⁶), og der blev indrømmet en Frist til Contributionens Erlæggelse. Den 11. Maj holdt man et nyt Møde⁸⁷), hvor Major v. Barby truede med Tvangsforholdsregler, om Ordren ikke blev efterkommet; man besluttede sig derfor til at

Carl Gustav Rosenørn.
1784—1858.

indkalde Amsraadet, men allerede samme Dags Aften Klokken 7,20 meddelte General Vogel von Falckenstein, at man for at inddrive Contributionen saa sig nødsaget til at beslaglægge Købmændenes Varelagre, hvilket derefter skete. Den preussiske Intendantur beslaglagde Varer til en Værdi af ca. 82000 Rdl.⁸⁸), samme Dag som Vaabenhvilen traadte i Kraft, den 13. Maj.

Der foreligger ikke Vidnesbyrd om alvorlige Sammenstød mellem Kommunalbestyrelsen og Centralstyrelsen. 1828—43 var Kammerherre Carl Gustav Rosenørn til Nørholm (1784—1858) Stiftamtmand i Aarhus; han var en dygtig og samvittighedsfuld Embedsmand, der forstod at samarbejde med Bystyrelsen. Hans Efterfølger blev Kammerherre J. A. Graah (1787—1873), der var Stiftamtmand 1843—1857.

Han var en stilfærdig og indesluttet Pebersvend uden repræsentative Evner og ængstelig og vaklende i sin Embedsførelse. Han var ikke populær i Byen og betragtedes med Mistillid af Borgerrepræsentationen, kun Borgmester Fleischers personlige Autoritet overfor Stiftamtmanden hindrede et alt for aabenbart Modsætningsforhold. Men da Fleischer var død, og den ekstraordinære Situation i 1848 helt overvældede Stiftamtmanden, benyttede Byens fremtrædende Borgere sig af Orla Lehmanns overordentlige Myndighed som Regeringskommisær⁸⁹) til, saalænge den kritiske Situation varede, at faa ham adjungeret Kancelliraad Chr. Otterstrøm (1795—1876), Bestyreren af Nationalbankfilialen, der gjorde udmærket Fyldest paa den vanskelige Post. Kommunalbestyrelsen forsøgte nu ved Købmand Liisberg at blive Stiftamtmanden endelig kvit, idet Liisberg bekendtgjorde offentligt⁹⁰), at Graah i de sidste Aar ikke havde betalt sine personlige Skatter, og dog var han

⁸⁶) Borgerrepræsentationens Forhandlingsprot. 1862—68, S. 204. Aa. B. A. ⁸⁷) Borgerrepræsentationens Forhandlingsprot. 1862—68, S. 206. Aa. B. A. ⁸⁸) [M. Wilnau]: Aarhus under Occupationen. 1864, S. 57. ⁸⁹) C. E. F. Reinhardt: Orla Lehmann. 1871, S. 172. Orla Lehmanns Efterladte Skrifter, udg. af Hother Hage. 1873. II, S. 282. ⁹⁰) Aa. St. 7/11 1848.

stadig Byens højeste Embedsmand. Efter ham fulgte 1858—1868 Moesgaard-Godsejeren Thorkil Christian Dahl (1807—1872), nationalliberal af Anskuelse og en dygtig Administrator, hvis Virksomhed paa en Række Omraader, navnlig økonomiske, blev af stor Betydning for Aarhus.

Kun sjældent greb Centralstyrelsen, Kancelliet eller Ministeriet, direkte ind i Bystyrelsen og afgjorde en Sag, stik imod hvad Kommunalbestyrelsen havde vedtaget. Det hændte dog engang, at da Kancelliet vejrede en politisk Demonstration, benyttede det Lejligheden til at tilkendegive Kommunalbestyrelsen Grænserne for dens Myndighed og Virksomhed. Kort efter at den nye Kommunalordning var traadt i Kraft, døde Frederik VI, og den i liberale Kredse med store Forventninger imødesete Christian VIII besteg Tronen. Ogsaa Kommunalbestyrelsen i Aarhus fandt sig i denne Anledning foranlediget til at deltage i den almindelige Jubel og lod Kongen overrække en Lykønskingsadresse ved en Deputation bestaaende af Raadmand Engsted og Købmændene Hammershøj og Bang. Den 6. Januar 1840 blev Adressen forelagt Raadet⁹¹⁾. Men da Rejseudgifterne næste Aar figurerede paa Kæmnerregnskabet, der ifølge de gældende Bestemmelser⁹²⁾ skulde indsendes til Kancelliet, benyttede dette disse Udgifter som Paaskud til at tilkendegive Kommunalbestyrelsen sit Mishag med det skete: »At de Udgifter, der ere medgaaede for paa en passende og værdig Maade at overrække Hans Majestæt Kongen en Lykønskings Adresse, ej kan passere af Kæmnerkassen, fordi Communalbestyrelsens Competence kun strækker sig til at repræsentere Communen, i alt hvad der angaaer dennes Communalanliggender, men ingenlunde til uden højere Bemyndigelse at foranstalte aflagt politiske Troesbekjendelser, Gratulationer eller deslige«⁹³⁾. Kommunalbestyrelsen lod sig dog ikke forbløffe, den fastholdt i en Protokoltilførsel sin Ret til at handle, som sket var, og bragte derefter paa en grandseigneurmæssig Maade det pinlige Spørgsmaal ud af Verden ved selv at betale de famøse Rejseudgifter.

Under Stændernes Behandling af den nye Købstadordning havde den nedsatte Komité, hvori som nævnt baade Fleischer og Funder havde Sæde, ud-

Jens Andreas Graah.
1787—1873.

⁹¹⁾ De eligerede Borgeres Deliberationsprot. 1835—44, S. 123. Aa. B. A. ⁹²⁾ Placat af 23/3 1827, cfr. Res. af 12/7 1838. ⁹³⁾ De eligerede Borgeres Deliberationsprot. 1835—44, S. 230. Aa. B. A.

trykt Ønsket om at faa Borgmester- og Politimesterembederne skilt ad. Men et er at ønske, et andet at ville det. Da Borgmester Fleischer i 1847 var død, foreslog Stiftamtet, at man i Aarhus adskilte de to Embeder. Kancelliet forespurgte i den Anledning Kommunalbestyrelsen, om den ønskede at følge

Thorkil Christian Dahl.
1807—1872.

Stiftamtets Forslag⁹⁴). Efter lang Tids Overvejelse gav man det Svar, at man ønskede, at det blev ved den gamle Ordning⁹⁵). Aarsagen hertil er den ganske simple, at den nye Ordning vilde betyde forøgede Udgifter. Da Kancelliet stadig ønskede en Deling, svarede man endnu engang, at den var overflødig, da Politiasistenten var i Stand til at bestride Politimesterembedet⁹⁶), hvilket ogsaa var rigtigt, men det kunde lige saa vel siges at være et Argument for at lade Jørgen Nielsen ogsaa af Navn blive Politimester. Sagen trak derfor ud, og ved den endelige Afgørelse negligeredes Kommunalbestyrelsen fuldstændig. En folkevalgt Deputation — bestaaende af Overlærer Oppermann, Konsul Herskind og Toldinspektør Müller — der var sendt til Kon-

gen i Martsdagene 1848, havde tillige den Kommission ved personlig Henvendelse til Justitsminister Bardenfleth at faa en Afgørelse fremmet⁹⁷). Henvendelsen virkede, og allerede den 4. April faldt Afgørelsen uden Hensyn til Kommunalbestyrelsens Sparetilbøjeligheder om Embedernes Adskillelse, saaledes at Borgmesteren tillige skulde være Auktionsdirektør og Byfogeden tillige Politimester og Raadmand, og endelig ophævedes den nuværende Politiasistentstilling⁹⁸). Samtidig udnævntes Hertz og Nielsen til de to Embeder.

II. 1868—1919

Med den kommunale Valglov af 1860 begav de Nationalliberale sig paa Vej over i Reaktionen i voksende Mistillid til den almindelige Valgret. Det bestemtes heri, at den større Halvdel af Kommunalbestyrelsens ulige Antal Medlemmer skulde vælges af alle Folketingsvælgere, den mindre Halvdel af de højstbeskattede. Ved de højstbeskattede forstodes den Femtedel af Kom-

⁹⁴) Borgerrepræsentanternes Deliberationsprot. 1845—52, S. 216. Aa. B. A. ⁹⁵) I. c., S. 247. ⁹⁶) I. c., S. 248. ⁹⁷) E. Fibiger: Kulturelle og historiske Tidsskildringer. 1904, S. 129. ⁹⁸) Res. af 4/4 1848.

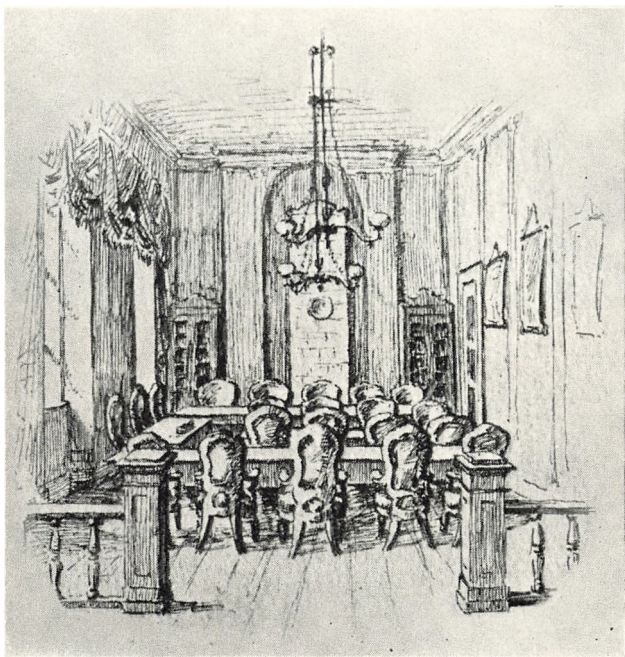
munens valberettigede, der, i det forud for Valget gaaende Kalenderaar, havde udredet det største direkte Skattebeløb til Kommunen, forsaavidt denne Femtedel havde svaret i det mindste $\frac{2}{3}$ af Kommunens samtlige Skatter; i modsat Fald medtoges saa mange af de højstbeskattede blandt de øvrige fire Femtedele, at dette Skattebeløb naaedes. Det vil altsaa sige, at denne Femtedel af højstbeskattede fik dobbelt Stemmeret. Denne plutokratiske Valgordning gik uforandret over i den nye Lov om Købstædernes Styrelse af 26. Maj 1868.

Denne Lov var blevet til under det Samarbejde mellem Nationalliberale og Godsejerhøjre, der beherskede dansk Politik i Aarene efter 1864, følgelig blev den, som det ses af ovennævnte Valgbestemmelser, ikke nogen Demokratisering af Bystyret. Princippet var det samme som i 1866-Grundloven; man vilde vel ikke ophæve den almindelige Valgret, men dog begrænse dens Betydning. De velhavende havde stadig stor Indflydelse i Byraadene. Disse fik ved den nye Lov større Myndighed end forhen, idet alle de Forvaltningsgrene, der havde været underlagt særlige Kommissioner og Direktioner, nu kom til at sortere under

Byraadene. Der skulde være Ligningskommissioner som hidtil; noget nyt var derimod Overligningskommissionen som en højere Instans; den skulde bestaa af en af Indenrigsministeren for Købstaden udnævnt Overligningskommissær som Formand og de to nærmeste Købstæders Overligningskommissærer. Der var som i den gamle Ordning fastsat Grænser for Byraadets Magtbeføjelser, det kunde ikke uden Indenrigsministeriets Tilladelse afhænde og erhverve faste Ejendomme, bruge af

Byens Kapital eller forhøje Skatterne med mere end en Femtedel. Raadmændene — baade de kongelige og de borgerlige — forsvandt med den nye Ordning.

I Henhold til 1868-Loven udarbejdedes en ny Vedtægt for Styrelsen af

Byraadssalen 1881.

de kommunale Anliggender i Aarhus Købstad⁹⁹⁾, den blev vedtaget af Kommunalbestyrelsen den 18. December 1868¹⁰⁰⁾ og allerede den 30. samme Maa-
ned approberet af Indenrigsministeriet. Det bestemtes heri, at Byraadet
skulde bestaa af Borgmesteren som Formand og 19 valgte Medlemmer. Den
egentlige Forvaltning overlodes følgende 13 Udvalg paa 2—5 Medlemmer
for Kasse-, Havne-, Fattig-, Skole-, Brolægnings-, Vej-, Bygnings-, Belys-

Borgmestergaarden Mejlgade 6.

nings-, Sygehus-, Legat-, Skov-, Forskønnelses- og Markvæsenet. Ved at
nogle af disse Udvalg overtog Styrelsen af de Grene, der tidligere havde
haft særegen Bestyrelse, sikredes Ensartethed i Forvaltningen, og tillige, at
ingen Grene af Forvaltningen helt eller delvis unddroges Byraadets Ind-
flydelse. Endvidere sikredes Byraadets Kontakt med en Række borgerlige
og kommunale Institutioner ved Valg dels af Byraadets Midte, dels udenfor
dette til Inspektionerne for Byens Kirker og til Skole-, Bygnings-, Sund-
heds-, Indkvarterings- og Borgervæbningskommissionerne.

Den 7. Januar 1869¹⁰¹⁾ vedtog Byraadet en Forretningsorden¹⁰²⁾, der fast-
satte, at Møder ordentligvis skulde holdes hver Torsdag. Møderne skulde
være offentlige, dog kunde enkelte Sager efter særlig Vedtagelse behandles

⁹⁹⁾ Samling af Vedtægter for Styrelsen af kommunale Anliggender i Kjøbstæderne i Kongeriget. Trykt ved Indenrigsministeriets Foranstaltning. 1869, S. 17—29 og B. F. 1869, Tillæg, S. 92—109. ¹⁰⁰⁾ B. F. 1868. ¹⁰¹⁾ B. F. 1869, S. 10. ¹⁰²⁾ Trykt l. c., S. 110—114.

for lukkede Døre. Forhandlingsbogen skulde føres af en lønnet Sekretær, hvis Pligt det var inden 3 Dage at besørge et Referat af Mødet til Brug for Byens Avis, ligesom han ogsaa under Raadets Tilsyn skulde udarbejde de Uddrag af Forhandlingerne, der hvert Aar skulde trykkes. De Medlemmer, der uden skriftligt Afbud ikke mødte eller kom for sent, havde at erlægge en Bøde paa 16 Skilling. Forandring i Forretningsordenen kunde ske med $\frac{3}{4}$ Majoritet. — Fra Tid til anden kom der flere Udvalg til i Byens Forvaltning, for Vandforsyning, Byens Udvidelse, Revision af Skatterestancer, Alderdomsunderstøttelse og for det offentlige Slagtehus; Byens Vedtægt maatte derfor revideres og føres à jour¹⁰³). Ligningskommissionen, der var valgt for sig for en treaarig Periode, blev i 1904 delt i to med Virkekreds henholdsvis Nord og Syd for Aaen¹⁰⁴).

Særdeles vigtig for det kommunalpolitiske Liv var den nye Lov om kommunale Valg af 1908, der brød med den tidligere privilegerede Valgret. Alle skatteydende Borgere over 25 Aar fik nu Valgret, og for første Gang i dansk politisk Historie fik ogsaa Kvinderne Valgret. Det havde ikke manglet paa advarende Røster, før disse revolutionerende Bestemmelser blev Lov. Højre udgav en af Redaktør H. Hansen forfattet Pjece¹⁰⁵), der spaaede socialistisk Enevoldsregimente, domineret af de Skatteydere, der netop betalte det Beløb, som Skattens Optræning kostede. Foruden Skatteplyndring kunde den næringsdrivende Borger vente ubillig Konkurrence, dersom Kommunen skulde falde paa selv at udføre sine Arbejder, saadan som det var begyndt i Esbjerg. Udviklingen lod sig imidlertid ikke standse, og trods de mørke Spaadomme tog Byens Udvikling blot yderligere Fart.

I 1870 var der ialt 2078 Vælgere, ved Byraadsvalget samme Aar stemte 290 eller 13,9 %, ved de højstbeskattedes Valg i 1873 stemte af 499 de 177 eller 35,5 %, en ret lav Stemme procent sammenlignet for Eksempel med Randers, der i de tilsvarende Valg havde 39,3 og 48,2 %, men allerede ved de næste Valg i 1876 og 1879 var man oppe paa 34,7 og 37,5 %, og i 1906 naaede man helt op paa 80 %.

Borgerskabet, hvori Handelsstand og Embedsmænd gav Tonen an, var i

U. C. v. Schmidten.
1815—1886.

¹⁰³) B. F. 1894, Tillæg, S. 1—22. ¹⁰⁴) B. F. 1903—04, Tillæg, S. 34—37. ¹⁰⁵) H. Hansen: Skat og Valgret i Aarhus. En Oversigt udg. af Højre i Aarhus. 1907.

1860'erne nationalliberalt, mens Haandværkerne for Størstedelen var konservative, ialtfald afgjort imod Næringsfriheden. — Da Nationalliberale og Konservative i Aarene efter 1870 smeltede sammen, var det givet, at Byraadet i Aarhus maatte blive højrepræget og domineret af Handelsstanden. Der kunde nok være divergerende Opfattelser for Eksempel om Næringslovgivningen og om større eller mindre Sparsommelighed i Bystyrelsen; men

F. Vestergaard.
1837—1917.

der var ingen partimæssige Skillelinjer. Den i 1881 stiftede Borgerforening var venstreorienteret, den arrangerede endog Møder med Berg og Hørup som Talere¹⁰⁶). Først i 1888 valgtes den første Venstremand, Læge Ørum, ind i Byraadet. 1894 fik Venstre tre og i 1900 fire Mand ind; men derefter blev den fælles Modstandsfølelse overfor Socialismen stærkere end de indbyrdes Modsætninger, og begge Parter samlede sig om en fælles Borgerliste, selv om Pastor N. Johan Laursen endnu nogle Aar repræsenterede det rene Venstrestandpunkt. I 1871 dukkede Arbejderbevægelsen op i Aarhus og støttedes til at begynde med af Aarhusborgerskabets arge Modstander, Lars Bjørnbak¹⁰⁷); til Byraadsvalg opstilledes Karetmager Kruse, der dog kun opnaaede 72 Stemmer. Saa kom der en Række Trængselsaar for Partiet; men efter at Typograf Harald Jensen i 1883 fik startet Bladet »Demokraten«, gik det atter fremad, og i 1894 indvalgtes Harald Jensen

som den første Socialdemokrat i Byraadet med 1660 Stemmer. Ved Valgene i 1900, 1906, 1909, 1913 og 1917 besatte dette Parti 6, 10, 11, 9 og 11 Pladser. — De Radikale fik i 1913 een Mand valgt, Dansk-Amerikaneren, Grosserer Martin Hansen, der i Perioden indtil 1917 var i den ejendommelige Situation at være Tungen paa Vægtskaalen mellem 9 Borgerlige og 9 Socialdemokrater.

Byens Borgmester var 1866—86 U. Chr. von Schmidten, en forsigtig Embedsmandstype, ængstelig ved nye Foretagender; han var saaledes imod, at Byen i 1880 overtog Gasværket. Efter ham fulgte 1886—1905 F. B. C. S. Vestergaard¹⁰⁸), der var en kyndig og korrekt Leder af Byraadets Forhandlinger. 1905—19 var Ernst Drechsel Borgmester, hvis Lod det blev at være Landsudstillingens Præsident, desuden var han virksom for Anlæggelsen af Gu-

¹⁰⁶) Holger Birk: Borgerforeningen 1881—1931. 1931, S. 10. ¹⁰⁷) Hans Jensen: Lars Bjørnbak og den Bjørnbakske Bevægelse. 1919, S. 120. ¹⁰⁸) D. k. E. I. 1905, S. 48, og C. C. Clausen: Aarhus. 1899, S. 52.

denaacentralen og var den ledende i Arbejdet for Universitetssagen efter Biskop Fredrik Nielsens Død 1907. Da han traadte tilbage, udtalte hans Efterfølger, at naar man kom til Drechsel, og det gjaldt »Ting, der var Fremdrift i, var vi altid sikre paa at finde Velvillie hos Borgmesteren«¹⁰⁹). I en stor Del af den Tid, Højre var i Flertal i Byraadet, var Retshistorikeren og Overretssagføreren Chr. Kier dettes ledende Mand, og hans administrative Dygtighed udnyttedes i høj Grad i Kommunens Tjeneste, det var paa hans Initiativ, at Spørgsmaalet om Erhvervelsen af Marselisborg blev taget op, og i Løbet af ganske kort Tid førte han Forhandlingerne om Købet til Ende. I de senere Aar lededes Højre af Købmand Mikael Johansen, der ikke tilfulde formaaede at løfte Arven efter Kier, især ikke da han overfor sig fik den ny Tids Mand, Jakob Jensen.

Kommunens økonomiske Stilling ved Periodens Begyndelse var ikke særlig god. 1874 var Formuen 1225000 Kr. og Gælden 873000 Kr., det giver et Formueoverskud paa 17,60 Kr. pr. Indbygger, mens Gennemsnittet for hele Landet var 42,50 Kr. og Nabobyen Randers havde 48,50 Kr.¹¹⁰). Indtægten af Kapitalrente og faste Ejendomme var 2,05 Kr. pr. Indbygger, det samme som Landets Gennemsnitstal, Randers havde 4,77 Kr. De paalignede Skatter udgjorde 9,07 pr. Indbygger, i Randers 9,20 Kr.¹¹¹). I 1878 varierede Købstædernes Indtægter pr. Indbygger mellem 7,00 Kr. (Nexø) og 22,00 Kr. (Ringsted), Aarhus havde 16,96 Kr. og Randers 18,14 Kr.¹¹²). Som man ser, var Randers langt gunstigere stillet, navnlig i formuemæssig Henseende.

Indbyggerantallet steg fra 15000 i 1870 til ca. 60000 i 1915, altsaa en Fire-dobling, mens Byens Udgifter samtidig steg til det 34-dobbelte. En nogenlunde jævn Stigning har der været paa Bystyrets, Fattig-, Skole- og Politivæsenets Konti, mens Udgifterne til Renovation paa Grund af Kloakanlæggene og Udgifterne til Medicinalvæsen paa Grund af de omfattende Hospitalsbyggerier er steget meget stærkt, men frem for alt er Udgifterne til Renter og Afdrag paa Gæld steget meget stærkt. Trods Gældens stærke Stigning fra 873000 Kr. til 15500000 Kr., er der intet foruroligende heri, da Formuen samtidig er steget fra 1225000 Kr. til 26500000 Kr., det giver et Formueoverskud

Harald Jensen.
1851—1925.

¹⁰⁹) Borgmester Jakob Jensens Afskedstale til Borgmester Drechsel. B. F. 1918—19, S. 503. ¹¹⁰) Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik V. 1881, S. 296. ¹¹¹) l. c., S. 273. ¹¹²) J. T. Bayer: De danske Købstæders kommunaløkonomiske Stilling og Formuesforhold. 1880, S. 5, 13 og 16.

paa omtrent 200 Kr. pr. Indbygger mod godt 17 Kr. i 1874. Skattebyrden er steget fra 9,07 Kr. til ca. 36 Kr. pr. Indbygger; men i samme Periode flerdobledes Arbejdernes Løn maalt i Penge, for ikke at tale om Handelens og Industriens Indtægter. Fra Tid til anden har der været klaget over de stigende Skattebyrder; til de morsommere hører en Satire i Eventyrform over

E. Drechsel.
1858—1933.

Ligningskommissionen, der ligner til Fordel for sig selv og skærer en bred Rem af andres Ryg¹¹³⁾.

Byens Udgifter er vist i Oversigt i Tabel 4—9. Det ses her, at 1909 paa Grund af Landsudstillingen har et ekstrastort Budget paa over 10 Millioner. Vandværkskontoen havde i 1885—86 særlige Udgifter til Udvidelser i Anledning af Frederiksbjergs Indlemmelse og til nye Filtre og Bundfældningsbassiner. 1901 anskaffedes en ny Pumpe-maskine for 52000 Kr. Naar Brandvæsenets Udgifter i 1883 og de følgende Aar sank betydeligt, skyldtes det Indførelsen af den Ordning, hvorefter man kunde købe sig fri for Brandtjeneste. Stigningen i 1901 skyldes Anskaffelse af en Gassprøjte og Opførelse af en Vagtbygning, 1916 anskaffedes en ny Sprøjte og en Udrykningsvogn. De offentlige Lystanlæg havde i 1881 særlige Udgifter til Nyanlæg ved Valdemarsgade og ved den nye Kirkegaard, i 1886 til Jordarbejder ved Knud-

risbakkens østlige Skraaning. 1902 blev der sat et Jernrækværk om Dalgasstatuen. 1907 og 1909 musiceredes der i Vennelyst af et 25-Mands Orkester. 1914 overtoges Det jyske Haveselskabs Have, der 1915 omlagdes. Udgifter til større Nyanlæg er i Reglen afholdt af Laan. I 1909 indfriedes en Del ældre Laan, Gas- og Elektricitetsværket udvidedes, der indrettedes Sløjd- og Husholdningslokaler i Skolerne, desuden opførtes Varna- og Ørneredepavillonerne, Observatoriet og Christian IX's Børnehjem. 1912 ydedes 137000 Kr. til Observatoriets Opførelse og 85000 Kr. til Krematoriet. 1918 erhvervedes Bispegaarden i Stautrup for 69000 Kr.

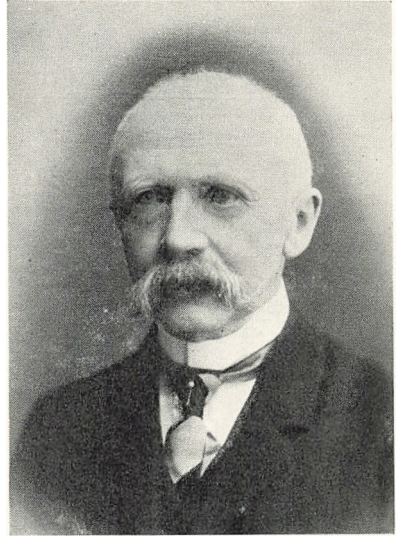
Udbygningen af den sociale Forsorg krævede efterhaanden store Beløb til Alderdomsunderstøttelse, Hjælpekasse og Arbejssløshedskasse, og under Krigsaarenes unormale Forhold krævedes Dyrtidshjælp, Hjælp mod Bolignød, kommunal BESPISING, Folkekøkken, Fordeling af Fødemidler o. s. v. i

¹¹³⁾ Et Møde i Ligningskommissionen. Et lille Eventyr fra en stor Købstad til Opbygelse af Skatteydere af Formue og Lejlighed. Aarh. 1900.

Henhold til de midlertidige Love, som fuldt ud udnyttedes¹¹⁴). Alle disse Ekstraudgifter i Forbindelse med de ustabile Forhold gjorde enhver Budgetlægning i Krigsaarene i nogen Grad illusorisk; Overslaget for 1916 var paa 7—8 Millioner Kr., men Regnskabet kom op paa den dobbelte Sum.

Forholdet mellem Indtægtskilderne forskubbete sig i denne Periode. Skatten, der havde været Hovedindtægtskilden, synker nu til at udgøre $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ af Indtægten, mens Indtægterne af Ejendomme, navnlig de kommunale Værker, er stærkt stigende.

Byens Omraade, der havde været uforandret gennem Aarhundreder, voksede ganske betydeligt i denne Periode. Som en Enklave indenfor Byens Omraade laa Aarhus Mølledistrikt, der hørte til Hasle Herred. Det indlemmedes 1886, efter at en Overenskomst¹¹⁵) havde sikret Møller Weis en Række særlige Rettigheder, blandt andet med Hensyn til Skat.

Chr. Kier.
1839—1934.

Efter Jernbanens Anlæg var der vokset en Bebyggelse frem Syd for Bygrænsen i Viby Sogn, i 1870 var der ca. 300 Beboere, som naturligt hørte under Aarhus. I Januar 1874 indlemmedes ca. 88 Td. Land, dog stemte i Byraadet en Minoritet paa 6 imod, af Frygt for paafølgende store Udgifter¹¹⁶). Byen forpligtede sig til at opføre en Bro over Jernbanen, Bruunsbro, hvilket Arbejde overdroges et Aalborg-firma for 15000 Rdl.¹¹⁷). Med denne Indlemmelse tog Bebyggelsen sydpaa yderligere Fart, indtil den standsedes af Herregaarden Marselisborgs Jorder. I et Byraadsmøde den 7. November 1895 stillede derfor Overretssagfører Kier Forslag om at købe de nærmeste af Marselisborgs Marker, eventuelt hele Gaarden. Kier fik Bemyndigelse til at forhandle med Trafikminister, Godsejer Ingerslev, der stillede sig imødekommende, og der opnaaedes Enighed om Køb af Arealet mellem Havet og Skanderborg Landevej, endvidere opnaaede man Forkøbsret til hele Gaarden. Da Godsejer Ingerslev døde den 20. April 1896, gjorde man denne Ret gældende, og i et Møde den 30. April 1896 vedtoges Købet for en Sum af 1.183.750,70 Kr.¹¹⁸), en af de vigtigste Byraadsbeslutninger i Byens nyere Historie, og som da ogsaa hilstes med Begejstring af Byens Indvaanere. De Mænd, der dengang sad i Byraadet,

¹¹⁴) E. Wiinblad & Alsing Andersen: Det danske Socialdemokratis Historie 1871—1921. 1921. II, S. 200. ¹¹⁵) B. F., Tillæg, S. 28—33. ¹¹⁶) B. F. 1872, Tillæg, S. 49—67. ¹¹⁷) B. F. 1874, S. 60. ¹¹⁸) B. F. 1896, S. 109—11, 121.

Oversigt over Byens Udgifter 1869—78.

(1869—74 i Rdl.; 1874—78 i Kr.)

Tabel 4.

	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878
Skatter og Afgifter	15700	8018	8604	8629	8603	8678	16367	19932	21668	22561
Byens Styre	3955	5239	4875	5997	5638	5900	12858	12901	17172	21104
Fattigvæsenet	20136	18673	18485	19069	20053	23053	43577	44058	57605	73330
Skolevæsenet	19909	17152	16476	17823	18715	21282	42451	46642	48296	50159
Ret og Politi	8138	8190	8281	9150	8564	10299	25026	26081	24982	25479
Medicinalvæsen	2960	2729	2516	5223	3599	2016	7738	10914	9016	15305
Gader og Veje	2940	5400	5529	4814	86677	4812	9667	8777	8367	11302
Gadebelysning	3489	3979	4066	4029	4071	4833	10721	10511	12632	12014
Renovation	976	1100	1100	1191	1197	1488	4248	6802	5723	6574
Vandforsyning	53	100	19	1453	4056	6985	13437	21948	25285	21997
Brandvæsen	707	860	728	2975	789	1426	2572	2356	1733	1331
Indkvarteringsvæsen	5644	8281	2821	10594	6079	8097	19754	21798	22517	27261
Offentlige Lystanlæg	450	300	351	303	441	309	590	1078	2321	1214
Renter af Gæld	1419	8522	8289	11916	13949	15278	30018	61972	79470	96195
Afdrag paa Gæld	1333	7962	7963	8174	7635	6486	14189	14381	12463	28241
Forøgelse af Activer	295	645	727	18167	8482	19975	36381	15089	22464	23423
Kirkerne	1080	1080	1080	1080	1080	1080	2160	7160	7640	7640
Diverse	19892	9602	17041	9962	9800	23970	18500	22572	53323	25381
Udgift....	121036	112038	116772	143904	141222	174856	327414	371722	473438	499178

Tabel 5.

Oversigt over Byens Udgifter 1879—88.

	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888
Skatter og Afgifter	25001	22119	28080	27349	26362	26261	25968	22443	25068	23566
Byens Styre	24325	23213	25479	25370	27044	28761	29758	30125	30893	32387
Fattigvæsenet	70576	67726	73673	78418	79121	76095	74575	82935	81799	78093
Skolevæsenet	90620	102642	71317	66834	70012	75192	82021	88316	95832	98021
Ret og Politi	24050	31186	31162	31606	42027	42470	37254	35501	38693	41033
Medicinalvæsen	11477	2634	4779	9972	9210	9885	12303	8137	6568	7709
Gader og Veje	21618	16552	21271	20974	21613	17663	19852	19234	33845	31053
Gadebelysning	12039	489669	106511	146906	117005	123636	220252	156698	141387	153976
Renovation	7238	6785	8241	7151	6458	6513	6284	11447	8904	12657
Vandforsyning	26327	21710	32339	29163	34502	37367	40220	41477	35709	40368
Brandvæsen	1882	2146	2421	2177	1370	1599	2430	3351	3061	4977
Indkvarteringsvæsen	17310	16200	14988	28625	28552	30163	26094	28608	29069	30621
Offentlige Lystanlæg	1984	1943	3118	2537	2709	2687	3091	5054	3049	2998
Renter af Gæld	102117	121037	118053	119515	135576	139642	150201	157336	157032	148602
Afdrag paa Gæld	17422	31883	38838	44622	37966	53341	74859	52804	56924	71561
Forøgelse af Activer	10085	10312	14822	10326	13035	7167	14063	17931	29840	4286
Kirkerne	8023	10075	9326	9272	9237	9290	11086	12129	14876	13415
Diverse	25069	17670	19232	21593	18326	20271	22454	30775	54326	58204
Udgift....	537455	1066444	698676	762271	753652	792097	975124	905821	947384	917704

Tabel 6.

Oversigt over Byens Udgifter 1889—98.

	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898
Skatter og Afgifter	21297	25197	25085	26478	25987	24973	23556	22657	22725	23098
Byens Styre	32685	33139	33277	34985	35698	36401	39862	41532	44049	45822
Fattigvæsenet	84538	98630	104273	112363	104560	102697	102219	105397	103832	105897
Skolevæsenet	99577	110639	116562	120472	128634	136822	140915	145960	156583	158609
Ret og Politi	44108	43494	42066	39852	44206	44804	47474	50708	50287	60343
Medicinalvæsen	7280	8525	11691	10860	15314	24633	32457	24727	25465	39967
Gader og Veje	22663	17723	19206	15640	20628	18853	16413	31505	37605	47542
Belysningsvæsen	168318	194871	235249	219752	243682	254473	270322	361642	336596	391078
Renovation	9460	11738	13726	15135	19949	13195	20030	17001	20123	25332
Vandforsyning	39988	46370	51407	50176	53109	60979	60704	59667	61375	65940
Brandvæsen	5318	5211	5311	5487	5797	6174	6751	8117	8957	7911
Indkvarteringsvæsen	28728	33522	30412	29790	29945	32599	29576	30791	26820	32646
Offentlige Lystanlæg	4419	4909	4913	4562	4648	4652	4446	4457	2835	3590
Renter af Gæld	160278	173679	174970	179802	190385	187905	192800	227229	262787	267463
Afdrag paa Gæld	72929	77966	80381	86484	89039	92479	87824	98548	102637	100162
Forøgelse af Activer	6256	3147	8021	5861	12775	3344	57719	17021	4159	1458
Diverse Udgifter	41413	43144	51586	47959	41068	44320	44035	53446	56281	57489
Kirkerne	17898	20578	17599	19086	18712	18575	19452	23405	23264	24172
Begravelsesvæsen	—	—	1673	2405	26	÷ 355	1975	÷ 837	÷ 1578	÷ 498
Alderdomsunderstøttelse	—	—	—	35126	43817	47466	55132	59890	60905	66750
Udgift	917699	997488	1075234	1146954	1228093	1303445	1458519	1568139	1679665	1828404

Tabel 7.

Oversigt over Byens Udgifter 1899—1908.

	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Skatter og Afgifter	24211	23488	22075	24459	27959	18775	13541	—	—	—
Byens Styre	49622	55418	62914	66650	80298	76451	87770	88208	91047	105766
Fattigvæsenet	115319	117173	131941	146712	195832	157334	171761	189685	214067	247906
Alderdomsunderstøttelse	70491	78882	92165	106491	151665	143124	157512	96927	116701	119721
Skolevæsenet	173799	187816	217465	223182	294937	261878	272042	293132	329815	426294
Ret og Politi	61542	76361	91565	103159	139380	116344	117877	130279	143388	149952
Medicinalvæsen	29588	35313	47618	56432	81358	63445	75445	81788	101780	123424
Gader og Veje	71023	84553	96516	114554	128740	159437	142510	119054	120749	13821
Gadebelysning	26483	26876	30592	39221	52061	43061	44694	49386	59568	52094
Renovation	25683	32868	36662	37390	51492	42666	45675	72113	75121	74674
Vandforsyning	61499	72070	102234	78793	70169	70886	73928	—	—	—
Brandvæsen	8837	11343	21335	19583	23080	37726	28081	34836	37231	45625
Indkvarteringsvæsen	30224	32452	30951	33158	39903	31212	33269	31891	33123	35661
Offentlige Lystanlæg	4889	4876	5079	7378	8056	9990	7952	7056	20361	12051
Renter af Gæld	273756	300846	337419	374910	451526	418000	442147	435401	433408	485267
Afdrag paa Gæld	116361	134697	140381	158134	182036	173544	211935	251951	263595	272851
Forøgelse af Activer	6204	33597	3651	44888	8291	19131	4563	6263	46252	27611
Andre Udgifter	59838	85275	96328	99218	132259	105486	117603	30679	27556	41838
Begravelsesvæsen	303	19093	16938	18741	22505	15912	22382	÷ 5417	÷ 3248	÷ 4761
Kirkerne	25703	28361	30843	30123	41449	32271	33326	78044	72161	82116
Hjælpekassen	—	—	—	—	—	—	—	11000	14000	24000
Udgifter afholdt af Laan	—	—	—	—	—	—	—	626937	361333	1118082
Bidrag til Institutioner	—	—	—	—	—	—	—	30334	33618	45838
Udgift	1543631	1780970	1859341	2555754	2981009	2900080	3101598	3748543	3855268	5284921

Tabel 8.

Oversigt over Byens Udgifter 1909—18.

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Byens Styre	118282	119329	116399	126242	137427	141627	147792	165449	184077	229340
Fattigvæsen	255850	296929	316025	312001	376931	403872	446551	497731	632028	732039
Hjælpekassen	30000	50000	47057	63185	72688	134564	129863	126196	217125	389189
Alderdomsunderst. .	122611	133487	151596	165797	174051	200506	251647	318822	447200	540487
Skolevæsen	451129	490807	525318	547741	560968	594465	626018	692837	835081	889251
Ret og Politi	167493	170032	182953	180565	185880	193661	208613	261116	279310	342259
Medicinalvæsen ...	118201	130345	142283	149088	209372	267181	312786	430313	639392	973153
Gader og Veje	129532	142536	142645	158975	152711	171456	178258	172667	203535	281644
Belysning	55958	56081	61471	61976	64770	60582	64789	78352	58492	81712
Begravelsesvæsen ..	184	2554	120	÷ 8053	÷ 4353	÷ 2779	÷ 2247	÷ 2544	1585	÷ 22964
Renovation	104736	90241	94495	101212	100995	109203	115774	161624	146208	161776
Brandvæsen	59029	47475	43506	41100	43102	50609	49357	83503	78277	61352
Indkvarteringsv. ...	34525	36763	32702	36047	23996	22416	33514	27722	60798	61024
Off. Lystanlæg	21882	18320	18055	16108	10705	36403	28585	29949	29197	28827
Renter af Gæld	623557	680111	652373	635978	621458	611797	586263	640063	889513	1055339
Afdrag paa Gæld ..	281996	327555	336111	354616	366323	380196	390475	400305	520663	603264
Udgifter afh. af Laan	2327670	961229	742948	1456806	349122	133093	263964	637538	2637588	4061530
Forøgelse af Activer	20498	30925	40240	16346	11277	14107	6142	20246	38231	24345
Bidragt. Institutioner	92055	93671	83222	88116	86160	75342	77935	89745	96673	153513
Diverse Udgifter ...	46379	25438	36003	49673	63282	53441	125179	200024	1795528	2272029
Arbejdsløshedskasse	—	—	—	—	—	29610	35749	35937	43066	51303
Samlet Udgift ..	10848855	8997166	8365651	8131467	6914036	6846963	8150124	15023653	18681780	20826100

har derfor faaet deres Navne foreviget ved at faa dem knyttet til de nye Gadeanlæg paa de tidligere Herregaardsmarker. Naturligvis ønskede man det erhvervede lagt ind under Aarhus Kommune. Viby stillede imidlertid Krav om ret store Erstatningssummer, men omsider opnaaedes der Enighed om 75000 Kr.¹¹⁹), hvorefter Indlemmelsen skulde gælde fra Aaret 1899.

Den 23. Maj 1867 nedsattes en Komité, der sammen med Politimesteren skulde drøfte en Forbedring af Politiet¹²⁰). 21. December forelagde den et Udkast udformet dels efter Odense, dels efter København som Forbillede; der regnedes med en Udgiftsstigning paa 600 Rigsdaler. 6. Marts 1869 approberedes den nye Politivedtægt¹²¹). Styrken skulde bestaa af 1 Politiassistent, 7 Politibetjente, 12 Patruljebetjente og 1 Taarnvægter. De 12 Patruljebetjente skulde overtage det nu ophævede Vægterkorps' Forretninger. Komitéen havde foreslaaet at opføre en Politistation paa Hjørnet af Rosensgade og Raadhusstræde, hvad Stiftamtet ikke var videre begejstret for; det foretog i Stedet at bygge en Etage til paa Raadhuset¹²²). Foreløbig nøjede man med at leje et Lokale paa Hjørnet af Rosensgade og Volden, sidenhen i Immervad, indtil Militæret i 1879 rømmede de Lokaler, det hidtil havde haft i Raadhuset til Vagstue og Arrester, hvorefter der her indrettedes Politistation¹²³). Med Byens Vækst kom nye Arbejdsomraader til, saaledes kom Opsynet med Færdselen til at spille en Rolle; Styrken maatte flere Gange udvides, 1918 var der ialt ansat 102 Mand.

I 90erne blev Pladsen i Raadhuset for kneben, og da Fængselsinspektøren tillige ankede over visse Mangler ved Arresterne, besluttedes det, efter at der var opnaaet Overenskomst med Amtet¹²⁴), at opføre et nyt fælles Ting- og Arresthus, og derefter lade Raadhuset overgaa helt til Byens Brug. Der blev udskrevet en Konkurrence, som vandtes af Arkitekterne L. A. Ludvigsen og Jul. Andersen, København¹²⁵), og efter deres Projekt skete Opførelsen 1903—06; den kostede 618000 Kr.¹²⁶). Bygningen var bygget rigelig stor, idet øverste Etage foreløbig stod ubenyttet; man haabede nemlig at faa den jyske Landsret til Aarhus. Skønt dette ikke skete, var Bygningen alligevel for lille ved 25-Aars Jubilæet, hvorfor Politimester Hoeck udtalte Ønsket

Politiskille.

Nederste brugt til ca. 1850,
øvrste til 1900.
(Den gamle By fot.)

¹¹⁹) B. F. 1897, S. 95, 332. ¹²⁰) B. F. 1867, S. 19. ¹²¹) B. F. 1869, Tillæg, S. 28—32. Instrux og Reglement, S. 133—53. ¹²²) B. F. 1868, S. 65. ¹²³) B. F. 1879, S. 37. ¹²⁴) B. F. 1901, S. 81. ¹²⁵) B. F. 1902, S. 214—16. ¹²⁶) Architekten IX, S. 49 (1906—07); D. k. E. I, S. 545 (1905).

om Opførelse af en Politigaard¹²⁷), et Ønske, som det ikke hidtil, væsentlig af økonomiske Grunde, har været muligt at realisere. Tinghuset bestyres af et Udvalg paa fem Mand, tre valgt af Byraadet, to af Amtsraadet¹²⁸).

Den 19. August 1869 vedtog Byraadet Borgervæbningens Ophævelse. I Stedet organiseredes en ny Afdeling under Brandkorpset til at opretholde Orden i Brandtilfælde¹²⁹); men som dog ogsaa af Politimesteren skulde kunne anvendes ved andre Lejligheder. Dette Ordenskorps skulde bestaa af 50 Mand og helst rekruteret ad frivillig Vej. Tjenesten gjaldt for fem Aar. Bevæbningen var Gevær med Bajonet, da saadanne fandtes fra Borgervæbningens Tid. 1896 fremkom et Andragende om Ordenskorpsets Ophævelse¹³⁰), det skete dog ikke formelt; men det ophørte med sine Øvelser det følgende Aar, og i Stedet oprettedes forsøgsvis et Reservepolitikorps paa 20 Mand, der skulde lønnes med 30 Kr. aarlig og 2—3 Kr. for hver Gang, de gjorde Tjeneste¹³¹). Ordenskorpsset var hermed ude af Sagaen, 1902 bortsolgtes dets Armatur, efter at Museet og Theatret havde faaet Lov til at udtage enkelte Genstande¹³²).

Om Brandvæsenet fortælles i et særligt Afsnit i tredje Bind.

I 1877 begyndte Byraadet at forhandle med Gaskompagniet om en Fornyelse af Kontrakten; men i et Møde den 6. Juni 1879 forkastedes Kompagniets Tilbud. Man besluttede i Stedet at opføre et nyt Gasværk, hvortil et Laan paa 400000 Kr. sikredes. Da tog Hans Broge Affære og købte Gasværket efter en kort Forhandling med Kompagniets Direktør, Westenholtz. Samme Dag, den 13. Juni, som ellers Beslutningen om det nye Gasværk skulde tages, godkendte Byraadet Købet for 350000 Kr. med en Amortisationstid af 25 Aar¹³³). Priserne blev straks nedsatte, og i 1893 paabegyndtes en stor Udvidelse med Inddæmning af et Areal, hvorpaa opførtes en Gasbeholder rummende 300000 Kbfd., den blev nedrevet 1939. 1898 opførtes et Vandgasværk og 1903 et nyt Retorthus.

Imidlertid var »det hvide Lys« begyndt at gaa sin Sejrs gang, og i 1890 ansøgte et Interessentskab om Koncession paa Anlæggelse af et Elektricitetsværk, men det blev ligesom et senere Andragende af 1898 afvist¹³⁴), da Kommunen overvejede selv at anlægge et Elektricitetsværk, hvilket skete 1900. Værket begyndte Driften 1901. Det blev anlagt af Allgemeine Electricitäts Gesellschaft, Berlin, for 675000 Kr., og i Aarets Løb leveredes Strøm til 7057 Glødelamper, 174 Buelamper, 256 Husstikledninger med 364 Maalere¹³⁵). Allerede samme Aar fik Søndergade og Ryesgade elektrisk Belysning i Stedet for Gas, idet Grundejerne udredede Merudgiften¹³⁶). Elek-

¹²⁷) D. k. E. XXVIII, S. 33 (1931—32). ¹²⁸) B. F. 1918—19, Tillæg, S. 229. ¹²⁹) B. F. 1869, S. 50. ¹³⁰) B. F. 1896, S. 257. ¹³¹) B. F. 1897, S. 132—33, 149. ¹³²) B. F. 1902, S. 108. ¹³³) Aarhus Gasværk og dets 50-aarige Udvikling 1855—1880—1905. 1905, S. 7. ¹³⁴) Skøde og Købekontrakt B. F. 1889, Till., S. 88—93. F. Gierlev: Aarh. Elektricitetsværk. 1930, S. 7. ¹³⁵) B. F. 1901, S. 206. ¹³⁶) l. c., S. 222.

tricitetsværket, der gentagne Gange er blevet udvidet, har Beliggenhed og Administration fælles med Gasværket.

Om Vandforsyning og Kloakering henvises til Afsnittet Sundhedsvæsen.

1871 fik Byen et nyt Brolægningsreglement¹³⁷), hvorefter Stadsingeniøren medvirkede ved Nivellering og Opmaaling. Da Brolægningen var i en utilfredsstillende Forfatning, blev der udarbejdet en Plan for 1872—82¹³⁸), ifølge hvilken Byen kunde faa en tidssvarende Brolægning for en Omkostning af 57000 Rigsdaler, hvoraf Kommunen skulde udrede de 50000. Denne Sum slog dog langtfra til, der brugtes ialt 464000 Kr.¹³⁹).

Kommunalbestyrelsen havde i 1857 forhandlet med Biskop Brammer om Køb af Bispegaarden, hvilket dog blev opgivet igen paa Grund af Pengekrisen. Ved Biskoppens Afsked 1881 toges Sagen atter op, dels for at faa Domkirken frilagte og dels for at skaffe Torveplads¹⁴⁰). Til Bispegaard erhvervedes den nuværende Gaard i Sønderallé, der tidligere havde tilhørt Herredsfoged Willemoes. Kirkeministeriet godkendte Salget for en Sum af 85000 Kr.¹⁴¹), mod at Pladsen aldrig maatte blive bebygget¹⁴²). Den gamle Bispegaard blev derefter nedrevet, og Tomten udlagt til Torveplads og fik Navnet »Bispetorvet«.

Da Jernbanen var blevet anlagt, var de to Broer, Mindebro og Frederiksbro, ikke længere tilstrækkelige til at forbinde de to Bydele Nord og Syd for Aaen. Der trængtes ogsaa til en anden Færdselsaare end den krogede og snævre Frederiksgade, skønt den atter i 1881 var blevet udvidet flere Steder. Det var ogsaa klart nok, at den nye Bro skulde forbinde Clemens-torv med Søndergade; men det var nu paa Grund af Terrænforholdene ikke saa lige en Sag, og de første Projekter om »Luftbroer« rystede de besindige Borgere bare paa Hovedet af. I 1875 udskrev Byraadet imidlertid en Konkurrence¹⁴³), hvori Præmien tilkendtes et Projekt udarbejdet af Premierløjtnant Andersen¹⁴⁴). Kommunen foretrak dog at bygge Broen ved sine egne Ingeniører, Hornemann og Sletting. Den opførtes 1883—84 og kostede 364000 Kr., heraf gik de 166000 Kr. til den egentlige Brobygning¹⁴⁵). Ved en privat Indsamling var indkommet ca. 100000 Kr. Broens Udsmykning forestodes af kongelig Bygningsinspektør V. Th. Walther (1819—92). Der var herved skabt en moderne Hovedfærdselsaare gennem Byen, og tillige et meget smukt Gadeparti, saadan som det stod indtil for nylig, navnlig om Sommeren, naar de med Clemensankre prydede Rækværker kantedes med et broget Blomsterflor.

De andre Brobygningsarbejder i denne Periode er alle af mindre Format. Byens Udvidelser krævede endnu et Par Broer over Aaen, og da Fre-

¹³⁷) B. F. 1871, Till., S. 65—67. ¹³⁸) B. F. 1873, S. 13—14. ¹³⁹) B. F. 1882, S. 61 ff. ¹⁴⁰) B. F. 1881, S. 90—91. ¹⁴¹) Købekontrakt i B. F. 1885, Till., S. 51. ¹⁴²) B. F. 1881, S. 106. ¹⁴³) Betingelser for Konkurrencen i B. F. 1875, p. 70—71. ¹⁴⁴) B. F. 1887, S. 171. ¹⁴⁵) I. c., S. 172—79.

Det nederste af Søndergade, før Clemensbro blev bygget (Sønderbakken).

Udsigt fra Søndergade til Domkirken, mens Arbejdet med Clemensbro stod paa.

deriksbjerg var blevet indlemmet, kom dertil Bruunsbro, ligesom den af Amtet opførte Jernbanebro i Frederiksallé blev overtaget af Kommunen.

Vejvæsenet blev en stor Virksomhed i denne Periode. Byen udvidede sig stærkt, saa der var et stort Arbejde med at anlægge nye Veje og Gader, hvis samlede Længde kom op imod 70 km, hvoraf de 20 var brolagte og omtrent 40 makadamiserede. Til Arbejdet disponerede man efterhaanden over

Hestesporvogn paa Vej over Sct. Clemensbro.

en Styrke paa ca. 20 Mand; 1910 anskaffedes den første Damptrømler, der snart efterfulgtes af en til, Vandvognenes Antal var steget fra én til 15.

I 1881 indgav en Vognmandsforretning Andragende om Koncession paa Sporvejsanlæg fra Banegaarden over den projekterede Clemensbro til Store Torv¹⁴⁶). 1883 gav Indenrigsministeriet en saadan Koncession til Vognmandsforeningen i Aarhus paa 30 Aar¹⁴⁷). Det blev nu ikke nogen absolut Succes, Ruten var for kort, men en Forlængelse til Østbanegaarden nægtedes, da den formentlig vilde genere Færdselen i Guldsmedgade¹⁴⁸). Derefter opgav Selskabet i 1895¹⁴⁹). 1903 sluttedes en Overenskomst med »A/S Aarhus elektriske Sporvej« om Eneret gældende til 1945, dog saaledes at Opsigelse skulde kunne ske 1925¹⁵⁰). Denne Gang viste Foretagendet sig rentabelt;

¹⁴⁶) B. F. 1881, S. 139. ¹⁴⁷) B. F. 1883, Tillæg, S. 146—52. ¹⁴⁸) B. F. 1895, S. 35. ¹⁴⁹) I. c., S. 104 ff. ¹⁵⁰) B. F. 1903—04, S. 9—15.

men Byen var jo ogsaa vokset stærkt, ligesom den udvidede Guldsmedgade var blevet farbar for Sporvogne.

En ny Bygningsvedtægt¹⁵¹⁾ der vedtoges i 1868, indeholdt Bestemmelser om Tørring af Nybygninger, Sikring mod Brandfare, Ovnes Opsætning og Forbud mod Mansardtage, et Forbud, der opretholdtes indtil 1893. 1879 sikredes Sundhedskommissionens Medvirken ved Bygningstilsynet¹⁵²⁾. 1893 træffes Bestemmelser om Ordning af Kloakforholdene og om Isolation mod Fugtighed. 1895 sattes Husenes Maksimumshøjde til 5 Etager¹⁵³⁾, der efter en Bestemmelse af 1909 ikke maa overstige 27 Alen. Samtidig fastsattes nye Gaders Minimumsbredde til 30 Alen (19 m), og de gamle skal efterhaanden udvides til 20 Alen (13 m).

Under den Bolignød, der fulgte med Verdenskrigen, oprettedes efter svensk Forbillede et Boligtilsyn¹⁵⁴⁾, som skulde raade Bod paa de værste Skavanker og hindre, at Tilstandene forværredes. En forhenværende Sygeplejerske under Røde Kors blev ansat som Boliginспекtrice, hun skulde besøge sundhedsfarlige Lejligheder og føre Tilsyn med de i Barakker og Skoler indkvarterede Husvilde. Den første Beretning fra denne Virksomhed tegner et meget mørkt Billede af Tilstanden: Smaa, usle Lejligheder, forfaldne og fugtige og i en uhyggelig Grad overbefolkede¹⁵⁵⁾. Som en effektiv Hjælp mod denne Bolignød besluttede Kommunen sig omsider til at opføre en Del Beboelsesejendomme, noget som Jakob Jensen havde foreslaaet allerede i 1908 og gentaget i 1910—11; men Højre havde da afvist Tanken med den Begrundelse, at Kommunen ikke egnede sig til at administrere, og heller ikke burde konkurrere med private Grundejere. Det sidste Argument var uden Betydning under Krigen, da al privat Byggevirksomhed var gaaet i Staa; hvad det første angaar, havde man visse uheldige Erfaringer fra Frederiksgade 4—6, der købtes i 1905¹⁵⁶⁾.

I Perioden 1868—1919 foregaar i Aarhus det vældige Opsving, der som Mærkepunkter har de store Begivenheder: Købet af Marselisborg 1896 og Landsudstillingen 1909. Udviklingen stillede store Krav til Bystyret, dets Opgaver blev mangedoblet, bl. a. ved Anlæggelsen af de kommunale Værker, og Antallet af dets Tjenestemænd, navnlig Teknikere, steg stærkt. Efter det politiske Systemskifte maatte den plutokratiske Valgordning vige 1908, og i 1919, fra hvilket Aar Borgmesterembedet ikke længere blev besat ved kongelig Udnævnelse, men med Folkevalg, d. v. s. Byraadsflertallet vælger Borgmesteren, faldt den sidste Hindring for det fulde demokratiske Selvstyre, hvorom der skal fortælles i et senere Kapitel.

¹⁵¹⁾ B. F. 1871, Till., S. 122—23. ¹⁵²⁾ B. F. 1879, S. 23—24. ¹⁵³⁾ B. F. 1895, Till., S. 18—39. ¹⁵⁴⁾ B. F. 1916—17, S. 311. ¹⁵⁵⁾ B. F. 1917—18, Till., S. 198—99. ¹⁵⁶⁾ Pjecen: Store Tyverier fra Aarhus Kommune (Aarh. 1910) og en livlig Bladpolemik mellem Aa. St. og Demokraten.

OMSORGEN FOR DE FATTIGE

AF HANS SEJERHOLT

I. AF FATTIGVÆSENETS HISTORIE

I MIDDELALDEREN røgtes Fattigplejen af den katolske Kirke. Almæssens Værdi som Vej til Salighed indskærpedes aarle og silde. Fromme Borgere, der skænkede Gods til Messe og Forbøn, ihukom i deres Gavebreve ogsaa de fattige, saaledes som det hændte paa Fyn, hvor en Herremand skænkede Nyborg Kirke en Hovedgaard, 28 Bøndergaarde, en Mølle m. m. Til Gengæld skulde der oprettes et evigt Vicarie med daglig Messe, men desuden maatte Præsten, hvem Indtægten tilfaldt, daglig bespise 7 fattige og give dem Sko og Klædning en Gang om Aaret¹⁾.

Fattige syge, gamle og hjælpeløse fandt i Aarhus et Fristed i Helligaandshuset, saaledes kaldet, fordi Barmhjertighedsgerninger tænktes særlig signet af den hellige Aand. Helligaandshuset var en Blanding af Sygehus, Alderdoms- og Plejehjem og vel nok samtidig Gæstehjem for Rejsende. Reglerne for det Konvent af Brødre og muligvis tillige Søstre, der her i Byen røgtede denne Barmhjertighedsgerning, er os ubekendt, men vi véd, at Ledelsen var lagt i Hænderne paa en Kannik ved Domkirken, hvilket fremgaar af Domkapitlets Statutter 1383. Helligaandshuset synes at have haft sin Plads paa vestre Side af Immervad — en passende Beliggenhed for en saadan Stiftelse: nær den alfare Vej og med nemme Afløbsforhold til Aaen.

Tæt uden for Byens Vesterport laa Sct. Karensgaard, bag hvis Mure de spedalske holdt til.

Reformationen 1536 slog Kirkens sociale Forsorg over Ende, dog fastslog Regeringen hurtigt, at det Gods, der tidligere havde tjent til fattiges Underhold, fremtidig skulde have samme Anvendelse, thi »de arme syges deres Ophold til Klæde og Føde skulle dennem derudi ikke formindskes«²⁾. Fem Aar efter Reformationen oprettedes da i Aarhus et »Almindeligt Hospital«, der fik Gavebrev paa det forladte Sortebrødre kloster og dertil al Gods og Rente, der hidtil havde ligget til Hospitalerne i Randers og Horsens. Desuden skænkede Kongen bl. a. Mølleengen til Hospitalet »at græsse deres Køer paa til Mælk, Vælling, Grød og anden Nødtørft«³⁾. Omkring 1620 af-

¹⁾ D. M. 2. VI, S. 266. ²⁾ Kh. S. 2. V, S. 501. ³⁾ Hbz. II, 73.

gav Hospitalet Plads til 60 Lemmer, der betjentes af Forstanderen, dennes Hustru og 8 Tjenestefolk⁴).

Med Oprettelsen af det almindelige Hospital betragtede Staten sin Gerning som endt. Hvad der videre skulde ske, overlod den til Kommunen. De nærmeste Aar efter Reformationen lagdes da Rammerne til en Organisation af den kommunale Fattigpleje. Der indsattes Fattigforstandere, som skulde bestyre »De fattiges Kiste«, Fattigkassen, hvis Indtægter kunde bestaa af visse Bøder, men først og fremmest var Gaver, ligesom den ogsaa betænkedes ved Køb og Salg af Ejendomme, de saakaldte »Fattiges Penge paa Købet«⁵).

Kirkeordinansen paalagde »Prædikerne [at] formane Folket, at de nu skulde give Gud og vor Herre Jesus Kristus i de fattige det, de tilforn af en god, men dog en vildfarende Mening plejede at give til Messer, Munke, for Sjæle . . .«. De katolske Sjælegaver, for økonomisk værdifulde til at slippes under den ny Tingenes Tilstand, fortsattes da efter Reformationen, skiftede blot Ham, idet de nu frembares som en Troens Bekendelse og Taksigelsens Offer. Paa Mariæ Bebudelses Dag 1681 skrev Aarhusborgeren Niels Nielsen saaledes:

Den Grundgode Gud, som haver velsignet mig og mine, givet nødtørftigt Brød at æde, Klæder at iføre, at de i Herren hensovede med Ære ere komne i Graven; der haver forlænget mine Dage, indtil de fader og moderløse Børn i deres myndige Aar haver faaet Rigelighed for deres Arve-lodder, mit Vidne er i Himmelen! Hannem til Ære og de fattige til en liden Vederkvægelse haver jeg med en frivillig Aand besluttet at lægge en ringe Skierv i Guds og de fattiges Kiste, vil og saa give i Jesu Navn til førmtalte Stands Personer Et Hundrede Slettedaler . . .⁶).

Renterne af dette Legat uddeltes af Fattigforstanderen, hvorimod Fru Anne Friis havde gjort anden Skik med det Legat, hun oprettede 1636, og hvis Renter tilfaldt dels 12 fattige Skolebørn og dels »fire fattige og elendige Husarme, de fattigste som i Byen findes«. Saa længe Fru Anne selv levede, vilde hun raade for Legat og Renten Uddeling. Efter hendes Død skulde Legatet administreres og Renten uddeles af Biskoppen, Sognepræsten ved Domkirken og den øverste Borgmester — »og ingen anden i nogen Maade uden alleneste disse trende Mænd«⁷). Paa dette Legat havde Fattigforstander og Fattigkasse ingen Indflydelse. Det samme gjaldt de Gaver, Else Marsvin og Elline Sørensdatter havde skænket, og hvis Renter uddeltes af Biskoppen. De Bemærkninger, Bispen knyttede til sin Uddeling af Legatmidler, vidner tydeligt om Nød: »Børre Nielsen een ælendig vanfør Dreng i Hænder og Fødder, som er fader- og moderløs oc dog søger den Latinske Skole 2 Mark 8 Sk.« — »Hr. Kield Mougenssen een fattig afsat Præst som er fra Sandtzen« 2 Mark — »Sl. Peder Bundis Daatter ælendig oc meeget forderfuet i ansigted«⁸) o. s. v.

⁴) Aa. St. A. 1934, S. 118. Om Hospitalet se 3. Bind ⁵) Hbz. II, 223. ⁶) Aarhus fattiges Capital-Bog og Enckers Waaninger, S. 33. ⁷) S. St., S. 29. ⁸) Hbz. II, S. 193.

Naar intet andet var bestemt vedrørende Anvendelsen af Gavens Rente-
penge, tilfaldt Legatet Fattiggassen og administreredes af Fattigforstan-
derne, saaledes som Tilfældet var med de Legater, hver paa 100 Slettedaler,
som Borgmester Jørgen Juul, Raadmand Søren Michelsen Malling med
Hustru og Borgmester Hans Winthers første Hustru, Maren Michelsdatter
Malling havde skænket.

Man blev dog ikke staaende ved Gaver i Form af klingende Mønt. Lige
saa hyppigt skænkedes faste Ejendomme, Gaarde og især Huse. (Kendt er
saaledes den Bolig til 26 af Byens fattige, som Storkøbmanden Jens Bang
lod opføre i Aalborg).

Saadanne »fattiges Waaninger« gemte sig ogsaa hist og her i Aarhus
Gader. Mikkelsdag 1684 skænkede Borgmester Michel Michelsen Malling og
Hustru Margrethe Christensdatter fire Boder paa Fiskergades søndre Side,
»hvilke fire Boder herefter alle Tider skal være og blive til fattige Enchers
Husværelser, en efter anden deres Livs Tider, eller saa længe enhver sig
ærlig, skikkelig og vel forholder, fri for Husleje«⁹⁾. Efter Borgmeste-
rens, Hustrus og Arvingers Død skulde Borgmestre, Raad og Sognepræsten
ved Domkirken raade for og have Tilsyn med de fire Enkeboder »at skalte
og valte, som de for Gud Allermætigste vil ansvare«.

Borgmester Christen Jensen Basballe, der i en Alder af 63 Aar 1674
giftede sig med Inger Hieronimusdatter, skænkede 4 Boder »Bag Klosteret«.
Til Bodernes Vedligeholdelse gav Inger og Arvingerne siden et Stykke Sæde-
jord »liggendes mellem Closter Engen og Borge Mester Jorden paa den nor-
dre Side«. Stedet kaldtes Jeronimusbakken, formentlig efter Kapitlets Ride-
foged Hieronimus Gùlden, der antages at have været Fader til Borgmester
Basballes Hustru¹⁰⁾.

Ca. 1700 udlejedes Toften for en aarlig Leje af 3 Rdlr. Jorden forblev
stedse i Fattigvæsenets Eje, og da Aarhus lang Tid senere byggede sin egen
Fattiggaard (1869—70), rejstes den paa Jeronimusbakken.

Maren Clemensdatter, der i mange Aar sad Enke efter Borgmester Anders
Lydichsen, som døde 1664, gav 7 Boder paa Studsgade. I den ene Bod boede
1704 en Skomager til Leje for 6 Sldr. om Aaret; de øvrige var Friboliger,
hvor 18 Mennesker, deriblandt Sidsel Jens Organists Enke med 2 smaa
Børn, fandt Husly. To og to delte Kvinderne Stue sammen. Sidsel Organist
og Børnene boede i Rum sammen med Maria, Abraham Kobbensmeds Enke.
— »Under bemeldte Waaninger — oplyses det¹¹⁾ — er ogsaa Kjældere, som
kand beboes af Ringe fatige folck«.

»Bag Klosteret« laa Storkereden, 7 Enkeboder skænket 1695 af Borg-
mester Jens Basballe og hans Hustru Anna Friis. Storkeredens Skæbne er
Vidnesbyrdet om en Gave, der lagdes øde. Som Maren Clemensdatter havde

⁹⁾ Aarhus fatiges Capital-Bog m. v., S. 36. F. A. ¹⁰⁾ Hoffmeyer I, S. 416. ¹¹⁾ Aarhus
fatiges Capital-Bog m. v., S. 4.

Jens Basballe ogsaa ordnet Ejendommens Vedligeholdelse gennem Udleje af en Lejlighed. Efter Giverens Død raadede Sønnen, den stive Borgmester Christen Basballe, for Storkereden; han hævede Lejen, saa længe han levede, men undlod at holde Ejendommen i Stand, saa den efter den gamle Borgmesters Død var i en ynkelig Forfatning. Da Inspektørerne 1758 skønnede, at Boderne næppe kunde istandsættes under 300 Rigsdaler, blev den gamle Rede solgt ved offentlig Auktion og nedbrudt. Pladsen udlagdes til Fortov for Klostret¹²⁾.

1700 fandtes i Aarhus 37 Smaalejligheder, fra Tid til anden bortskænket af velstillede Borgere, mest Borgmestre, Raadmænd eller deres Hustruer. Bortset fra de faa udlejede beboedes disse udelukkende af Kvinder: af gamle Enker, vanføre, »elendige Kvinder«, enkelte yngre Enker med deres Børn, men altsaa ikke en eneste gammel Mand. De var »Enkeboder«.

— De Legatmidler, hvis Rente tilfaldt Byens fattige, Skoledisciplene fra-regnet, udgjorde Aar 1700 omkring ved 2000 Rdlr.; men det var langt fra, at det egentlige Fattigvæsen havde Haand i Hanke med alle disse Midler. De 233 Rdlr. 2 Mark, som Borgmester Jens Christensen Basballe havde skænket til fattige Enker og Skolebørn, administrerede han selv og »der af sielfse dend Aarlige Rente ud-deller«¹³⁾. Nogle Legater bestyredes som nævnt af Bispen og indlemmedes senere i Stiftsmidlerne.

TIGGERIET

»De fattiges Kiste«, »de fattiges Waaninger« og »Rentepengene« var de 3 Kilder, hvoraf Datidens organiserede Socialforsorg randt, lige saa usikkert som utilstrækkeligt. I Virkeligheden strakte Hjælpen sig ikke synderligt ud over Enkernes og andre enligstillede snævre Kreds. Den Understøttelse, der kunde afses til andre trængende, var som en Draabe i Havet at regne. Der regnedes iøvrigt næppe med den. Den store Hob af Fattigfolk, paa hvis Dør Armoden bankede, slog deres Lid til en anden Form for social Forsorg; hævdvunden og gennemprøvet i Aarhundreder var den al Forsorgs Hovedkilde: Tiggeriet.

Tiggeriet florerede i Katolicismens Dage, hvor Kirkens Lære skabte en religiøs Baggrund for Uddeling af Almisse og milde Gaver. Ved Reformationen blev Tiggeriet ikke forbudt, men man søgte — som ogsaa Christian II havde prøvet — at sætte et vist System i Tiggeriet. Under Trusel om Dødsstraf blev det 1536 forbudt enhver arbejdsfør at tigge. Derimod maatte de syge, svage og affældige, der ikke kunde arbejde, frit have Lov at bjerge til Livets Ophold ved Tiggeri, »efter som Sædvane haver været«, dog at de holdt sig til den By, hvor de havde hjemme eller var født i; »dennem skal

¹²⁾ Aarhus fatiges Capital-Bog m. v., S. 20. ¹³⁾ S. St., S. 3.

gives Bysens Tegn, at de kunne se uden paa deres Klæder, at de mue der trygle og bede«¹⁴).

Regeringerne havde sat sig den Opgave at bringe noget System og Orden i Tiggeriet. Mindre kunde det Maal, man stræbte efter, ikke være. Hvor ringe Resultat der trods dette var naaet et halvt Aarhundrede efter Reformationen, røbes af Frederik II's store »Forordning og Skik, hvorledes heretter holdes skal med Betlere og Staadere over alt Danmarks Rige« af 27. December 1587. Kongen klager over, at tidligere »alvorlige Mandater og strenge Befalinger har baaret saa ringe Frugt, at mange Tiggere »løbe og stryge alle Lande igennem«. Derfor skal Borgmestre og Raad sammen med Sognepræsterne optage Registre over alle værdige trængende og give dem Tiggertegn. Den, der forlader Byen for at tigge, skal miste sit Tegn. Desuden skal der over de betlende sættes en eller to Stodderfogder, hvis vigtigste Hverv formentlig har været at genne fremmede Betlere af By. Formedelst denne Foged sagtens kun var en Stodder iblandt Stoddere, blev Stodderkongen hans Navn. Da Stodderdronningen i Aarhus døde i November 1653, fik hun for Armods Skyld fri Jord til en Grav¹⁵).

Kontrol skulde der holdes med tvivlsomme Eksistenser, der søgte til By. Recessen af 1587 med dens Paabud om de fattiges Optegnelse paa »klare Registre« og Undersøgelse af visse Personers Rygte har givet Efterslægten Lejlighed til at kaste et Blik ned i »det mørke Aarhus«, idet Raadet lod optegne en Liste over liderlige og pasløse Personer. Blandt dem nævnes Madelline Perlament mackers, Berette, som forlokker godt Folks Dreng og Piger, Sevrin, der bor i Ivers Boder og stjæler Staver og anden Gærdsel, Jørgen Clausen i Knuds Boder, der med sine Huskvinder er i »et unnt røgt at holde Huorer paa stalde och Sameller Huorer om Afftenn til skalck och tyffpack«¹⁶).

Hele Skaren, 41 Mænd, 83 Kvinder og 4 Børn, ialt 128 Personer, blev 17. Februar 1588 forvist Aarhus By — hvad dog næppe har hindret dem i atter at dukke op igen i Stadens Gyder.

Christian IV anvendte Løsgængere til Tvangsarbejde ved Byggeforetagender, ligesom han i København oprettede et Tugthus, der virkede dels som en Art Tvangsarbejdsanstalt, dels som en Art Tvangs-Opdragelsesanstalt, hvor Børn kunde oplæres til et Haandværk. 1634 fik Borgmestre og Raad i Aarhus Brev om at samle 50 Drengbørn, ikke under 15 Aar, som godvilligt vilde lade sig optage i Tugthuset¹⁷). Et Par Aar derefter besværede Lensmanden, Erik Grubbe, sig over den Mængde fattige Børn, der drev om og betlede og derved vænnedes til Tyveri, i hvilken Anledning Kongen gav Lensmanden Tilladelse til at samle de Børn, som Forældrene ikke vilde holde af Gaden, skønt de kunde tjene deres Brød, og sende dem til Tugt-

¹⁴) Christian II's Reces 1537. ¹⁵) Hbz. II, S. 190. ¹⁶) Hbz. I, S. 217. ¹⁷) Hbz. II, S. 62.

huset. — Siden skulde aarlig følge 4—5 af samme Slags¹⁸⁾. 22. Marts 1638 udsendtes Ordre til Lensmanden om — med det gode eller onde — at samle 20 Børn og skikke dem til Børnehuset i København¹⁹⁾.

2 Aar efter Christian IV's Død gik hans Tugt- og Børnehus ogsaa i Graven. Tiderne var vanskelige. Svenskekrigens Ulykkesaar, et lammet Næringsliv, Rigets Oversvømmelse af betlende Trosfæller, uddrevne af Trediveaarskrigens forarmede Tyskland — alt dette gjorde enhver Kamp mod Tiggeriet haabløs, i hvert Fald uden for København, hvilken Bys særlige Forhold iøvrigt her lades uomtalt.

Et lige saa betegnende som sørgeligt Tidernes Tegn er det, naar Kongen forordner Bønderne at »klemme Klokken udi deres Sognekirke« og stille med Vaaben, naar løst Pak kommer i By og truer med Gevalt.

Ordningen af den sociale Forsorg efterlod sig uløst til Enevælden. Opgaven var tredelt: Der skulde tilvejebringes nødvendig Hjælp til de værdige trængende, skaffes Arbejde til den arbejdsføre, der med eller mod sin Vilje intet Arbejde havde, og endelig lovfæstes et absolut Forbud mod at tigge, saaledes at Tiggeriet stemples som strafbart Erhverv.

Mere end en Menneskealder henrandt, inden Enevælden uden for Hovedstaden dristede sig til et saadant Skridt. Christian V forordnede endnu engang, at værdige trængende skulde have Tiggertegn og Tigge-Ret.

Skellet til en ny Tid blev sat under Frederik IV. 24. September 1708 udkom »Forordning om Betlere i Danmark saavel paa Landet som i Købstæderne, København undtaget«. Paa Grundlag af denne og det forudgaaende Reskript af 3. September s. A. organiseredes Fattigvæsenet i Aarhus.

FATTIGVÆSENET ORGANISERES 1708

Ledelsen af Aarhus Bys Fattigvæsen blev lagt i Hænderne paa De fattiges Inspektører, der efter Forordningen skulde være Sognepræsten ved Domkirken, et Medlem af Magistraten tillige med 2 eller flere Borgere af hvert Sogn. Det blev Stiftsprovst Thura, Borgmester A. Wendelboe og 4 Borgere, der fik den Opgave at nyorganisere Fattigvæsenet. De skulde straks træde sammen og forfatte en Liste over de trængende fattige, som hørte til Byen, og dele disse i 3 eller 4 Klasser.

Et Held, at Staden ikke var større, end at man kendte dens Gyder og Gader ud og ind. Det voldte næppe Inspektørerne større Vanskelighed at tilvejebringe de 144 Navne, der til Slut stod paa Listen over dem, man skønnede værdige til en fast ugentlig Understøttelse. (Snart forøgedes Tallet til 164).

¹⁸⁾ Hbz. II, S. 73. ¹⁹⁾ Hbz. II, S. 75.

De deltes i 4 Klasser:

»I den første Klasse ere sengeliggende, Vanføre, højaldrende og de der ellers ere ubekvemte til deres Brød at adspørge.

I den anden ere fattige Børn, som have enten ingen eller forarmede Forældre.

I den tredje ere den Slags fattige, som enten fordi de ere fremmede og for kort Tid til Byen ankomme, skulde til deres eget Hjem bortvises, eller, fordi de ere føre og stærke til at gøre noget Arbejde for deres Ophold, til Manufakturhuset efter kgl. allernaadigst Forordning burde at forsendes

I den fjerde er mestendels de, som dagligdags plejede allevegne i Byen at omgaa og betle²⁰).

Paa disse 4 Klasser blev de ovennævnte 144 fordelt saaledes: 1. Klasse 24. — 2. Klasse 41. — 3. Klasse 19. — 4. Klasse 60.

Var dette Mandtal nu i Orden, skulde Inspektørerne »gøre en Calculation paa, hvor stor en Sum der kand behøves først til dem i dend 1. og 2. Classe, som fornemmelig skal tages i Agt, siden til de andre, derefter gøre de et Overslag paa de ordinaire Midler, som de have til de fattige, være sig af de fattiges Blok, Legatis, som de fattige egentlig vedkommer og tilhører, eller i andre Maader«. Til disse ordinære Indtægter føjede Forordningen en afgørende ny, idet 1 .Post § 2 paabød: »Enhver Undersaat kan efter sin Evne og Vilkaar i en dertil igennemdraget og nummereret Bog selv indskrive, hvad han aarlig som en frivillig Gave vil erlægge«. Gejstlige og civile Betjente paalagdes det at betale 1 Procent af deres Gage til Fattigkassen.

Meget vilde afhænge af denne Indtegning af frivillige Bidrag i den dertil autoriserede Bog, »Kollektbogen«. Stemningen præpareredes først ved Op-læsning fra Prædikestolene af den kgl. Forordning, dernæst ved Magistratens Indkaldelse af et Borgermøde, hvor formentlig Stiftsprovst Thura erindrede Menigheden om dens Kærligheds-Pligt mod de fattige.

Den 12. November 1708 begyndte Kollektbogen sin Vandring. Som den første af alle indskrev Biskop Braëm sig for 20 Rigsdaler, Borgmester Winther gav et tilsvarende Beløb, hvorimod Borgmester Christen Basballe skrev:

Udi dend forhaabning at ald Bettel og Trygell ved Husene og paa Gaderne kand afskaffes tilsiger Jeg at vil give til denne Byes fattige Underholdning aarligen seksten Rixdaler.

Som Modsætning kan anføres Hans Christopfer Muurmand paa Møllestien, der tegnede sig for et Aarsbidrag af 8 Skilling. Smaahaandværkere indskrev sig som Regel for 1—2 Mark. Da Kollektbogens Vandring var endt, viste den sig at rumme i udlovede Bidrag 746 Rigsdaler 2 Mark 8 Skilling. Det var klart, at Kollektbogen maatte blive en Hovedhjørnsten i det nyorganiserede Fattigvæsen.

En anden ny Indtægt var Bøssepengene. Forordningen befalede, at der ved alle Bryllupper og Barsler skulde ombæres en Bøsse, »og er det hos

²⁰) Regnskab 1709, S. 24. Fattigvæsenets Arkiv = F. A.

fornemme Folk, skal een af Inspektørerne selv gaa om dermed, paa det Gæsterne til des større Gavnildhed kan opmuntres«. I Værtshusene skulde ligeledes opstilles Bøsser. I Februar 1709 ofrede Inspektørerne 1 Mark paa Forfærdigelsen af Bryllupsbøssen. Endvidere lod man lave et Dusin Bøsser, der anbragtes paa Værtshusene, Bytinget, Smakkerne, hos Postmesteren og flere andre Steder.

Hertil kom de hidtidige Indtægter til Fattiggassen som f. Eks. Indholdet af Fattigblokkene i Domkirken og Frue Kirke, der tilsammen vel kunde give ca. 100 Rdlr., de Legatreuter, der indkom i Fattiggassen o. s. v.

Ny og betydelige Indtægter var nødvendige, thi Maalet for Socialreformen var intet mindre end Betleriets Udryddelse. Den arbejdsføre Betler skulde vandre i Tvangsarbejdsanstalt, hvor Plads kunde findes; til Gengæld vilde man sætte al Magt ind paa at hjælpe den virkelig trængende ved at etablere en fast og regelmæssig Understøttelse i Form af Ugepenge.

Udbetaling af Ugepenge, forud forkyndt ved Trommeslag, tog sin Begyndelse den 23. Januar 1709. Forinden havde den nye Institution dog begyndt sit Virke underhaanden; større var Staden ikke, end at det kunde rygtes, at Maren Sjællandsfar næppe vilde leve til den 23., hvorfor der paa Forhaand skikkedes hende 3 Mark. Da det var sølle fat med Kirsten Bang, »som befandtes i hendes Sygdom ikke at have een Linned Traad paa sit Legeme«, fik hun sendt en nysyet Særk; et Par Ugers Understøttelse opnaaede Kirsten at oppebære, inden hun døde.

. . . Den 23. Januar oprandt. Med spændt Mine rokkede mere end een Gammelmor til Raadhuset, forbi den opvartende »Politier« og frem til Inspektørernes Bord. Besked var der tilgaaet hende om, at der var tillagt hende Ugepenge. Hvor meget vilde hun og de andre faa?

Regnskabsbogen for 1709 udviser følgende vedrørende understøttede og Understøttelser ved det nyorganiserede Fattigvæsens Start:

UGE PENGE:

1. Klasse: 24 Personer. Samlet Understøttelse: 19 Mk. 12 Sk.

1 Mk. 4 Sk. til 3 Personer.

1 - 0 - - 8 —

0 - 12 - - 6 —

0 - 8 - - 7 —

2. Klasse: 41 Personer. Samlet Understøttelse: 5 Mk. 14 Sk.

12 Sk. til 6 Personer.

8 - - 17 —

6 - - 3 —

4 - - 15 —

3. Klasse: 19 Personer. Samlet Understøttelse: 12 Mk. 12 Sk.

1 Mk. til 4 Personer.

12 Sk. - 5 —

8 - - 10 —

4. Klasse: 60 Personer. Samlet Understøttelse: 10 Mk. 2 Sk.

1 Mk.	til 1 Person.
12 Sk.	- 10 Personer.
10 - -	1 Person.
8 - -	22 Personer.
6 - -	2 —
4 - -	24 —

Som Eksempler paa Understøttelser anføres: Den syge Kirsten Bang var en af de 3, der i 1. Klasse modtog højeste Ugepenge, 1 Mark 4 Skilling, medens den blinde Karen Toftebjerg fik 1 Mark og Maren Rasmusdatter, ligeledes blind, 8 Sk. Blandt de understøttede i 2. Klasse (Børnene) kan nævnes Lars Pedersen, fader- og moderløs, der blev betænkt med 4 Sk. i Ugepenge. Sidsel Organist i Enkeboderne fik til sine 3 Børn 8 Sk. (siden forhøjet til 12 Sk.) om Ugen. »Lisbeth Steen-Winkels har 2 fremmede Børn«, der modtog først 8 Sk. og siden 1 Mark i Ugepenge, hvilket Beløb ogsaa gaves til Niels Simonsens 5 Børn og Trommeslagerens 4 Børn. Til Anna Kannikes vanvittige Barn blev givet først 4, siden 8 Sk. I 3. Klasse nævnes »Skiøn Anna«: 12 Sk., den benbrudne Mette Poulsdatter: 1 Mark. I 4. Klasse nævnes Jens Hansen Organists Enke: 4 Sk., Laurits Steenpikker, der døde ca. 1. Marts og sidste Uge, han levede, saa sine Ugepenge forhøjet fra 4 Sk. til 8 Sk., Anna Kannikes: 12 Sk., Jacob Skolemesters Enke: 4 Sk., Dorethe Jacobsdatter, en gammel Pige: 4 Sk., hun døde inden Uddelingen den 30. Januar. Over Halvdelen af de understøttede i 4. Klasse har Bopæl i Enkeboderne. I »Borgmester Anders Lyddiksens Enkeboder« (d. v. s. Maren Klemensdatters) modtog foruden Lauritz Steenpikker 3 Enker Understøttelse, hver 4 Sk., men Abraham Kobbersmeds Enke 8 Sk. I Kælderen under Boderne var som tidligere nævnt ogsaa Beboelse; her boede 7 understøttede Kvinder, hvoraf de 5 fik 12 Sk. i Ugepenge. Blandt Kælderbeboerne var Anna Kannik med sit vanvittige Barn.

Kun i meget faa Tilfælde opnaaede Mænd Understøttelse. Deres Tal udgjorde 5 i 1. Klasse, 6 i 4. Klasse (ingen i 3. Kl.).

Ialt uddeltes i Ugepenge det første Aar ca. 15 Rigsdaler om Ugen, med Ekstrauddeling Helligtrekongers-, Mortens-, Jule- og Nytaarsaften, i alt 450 Rdlr. 10 Sk. for Aaret 1709.

Ud over denne Form for fast Understøttelse bevarede Reformen en anden og ældre Understøttelse: Halvaarspenge, der uddeltes til

— en Del fattige Personer, mesten del Enker, hvilke førend dette Værk blev indrettet, plejede aarligen strax efter Juul at nyde hver et Par Marks Penge af det, som fra de fattiges Blokker i Kirken eller andensteds fra var indkommen. Samme Personer blev nu tillagt somme 1 Sldr., somme 1 Rxdlr. aarligen som den nem til tvende Terminer er leverede.

Det her anførte danner den indledende Forklaring til Regnskabets 1. Udgiftskonto for 1709, Halvaarspengene, hvorefter følger en Fortegnelse over

56 Personer, der tilsammen modtog 44 Rdlr. 1 Mark og 8 Sk. i Understøttelse.

Indskrænke Hjælpen til de faste Understøttelser gjorde Inspektørerne dog ikke. Da Else Jordemoders Datterdatter plagedes af »et elendigt Ben«, ydede Kassen 2 Rdlr. i Lægehjælp, at Antonius Hardung kunde prøve sin Kunst. Sidst i Maj eller først i Juni 1709 drog Anna Kannik sit sidste Suk i Kælderen under Anders Lydichsens Boder; Brædder og Arbejdsløn til Kisten blev betalt af Fattiggassen. »17. Oktober [1709] begjærede Lauritz Poulsen betaling for Husværelse, som afgangne Lauritz Jensøn Steenpikker havde nødt hos hannem i fem Aar (à 2 Mark for hvert Aar)«, hvilken Fordring ogsaa godkendtes. — Under den store nordiske Krig fornåm Stiftsprovsten et Pust fra den store Verden, da »2 Baadsmænd, Karl Marchi og Bertel Donche, som havde været i Kgl. Maj. Tjeneste under Tordenschiolds Commando og havde mistet deres Been« stod for hans Dør og bad om Rejsehjælp til Hovedstaden. De fik af Kassen 1 Rdlr. 2 Mk.

Foruden de faste Understøttelser ydede Fattigvæsenet altsaa ogsaa en Haandsrækning i ekstraordinære Situationer, ved Sygdom, Død, Begravelser o. l., hvilke Udgifter — sammen med Reparationsudgifter paa Enkeboderne — opsamledes under Udgiftskontoens 3. Hovedpost: »Ekstra Udgifter«.

De sociale Udgifter i Aarhus 1709 fordelte sig da paa følgende 3 Konti:

- 1) Halvaars-Understøttelsen: 44 Rdlr. 1 Mk. 8 Sk.
- 2) Uge-Understøttelsen: 800 Rdlr. 3 Mk. 2 Sk. (heri indbefattet Fattigfoged-Løn).
- 3) Ekstraudgifterne: 54 Rdlr. 2 Mk.

Ialt beløb Fattigvæsenets Udgifter 1709 sig til 899 Rdlr. 10 Sk.

Hvorledes skaffedes nu dette Beløb til Veje?

Den vigtigste Kilde til Indtægt var de tegnede Bidrag. Ad denne Vej indkom 711 Rdlr. Fattigblokkene i Domkirken og Frue Kirke, der blev tømt i Januar 1709, viste sig at indeholde 98 Rdlr. Atter tømt i December s. A. afgav de et lignende Beløb. Vi vender os dernæst til Bøssepengene. Før Reformen havde Fattigfoged Anders Poulsen baaret en Bøsse, hvori der fra 12. Maj 1708 til 7. Februar 1709 indkom 8 Rdlr. 5 Mk. 1 Sk. I to af Smakkebøsserne fandtes ialt 26 Rdlr. 3 Mk. 8 Sk. (den tredie Smakke var under Reparation). Den 26. Juli »bleve Fattigbøsserne aabnede og befandtes da« i 11 Bøsser ialt ca. 15 Rdlr., ligesom Anders Poulsen denne Gang kunde møde med 4 Rdlr. 11 Sk. Hvad angik den særlige Bryllupsbøsse, da var dens Indtægter svingende. »Efter Potmagerens brøllop« laa kun 4 Sk. i Bøssen, men til Gengæld 6 Rdlr. 2 Mk. 4 Sk. efter Frederik Tiistmarks Bryllup med Madam Raae. Yderligere kunde nævnes de Pengegaver, som enkelte Borgere skænkede ud over det Bidrag, de havde tegnet sig for. I Rentepenge af Legaterne

indkom første Aar kun ca. 12 Rdlr. Maren Sjællandsfarers fattige Bo, der tilfaldt Kassen og vel blev solgt ved Auktion, gav kun en Indtægt af 1 Rdlr. 1 Mk. 13 Sk. — Fra 1711 ydedes en Part af Accisen (ca. 13 Rdlr.) til Fattiggassen, der ligeledes nød Gavn af visse Mulkter og Bøder. Da saaledes Mons. Holst af Skjødstrup til Aftensang en 1. Juledag prædikede næsten syv Kvarter i Domkirken, kostede det ham ikke alene Sved, men ogsaa 1 Rdlr. til Fattiggassen²¹).

— Det Beløb, der 1709 indkom i Kirkeblokken, i Fattigbøsserne, i Rente-
penge, i Gaver o. s. v., udgjorde 375 Rdlr. 5 Mk. 12 Sk.

INDTÆGT 1709

	Rdlr.	Mark	Skilling
1) De tegnede Bidrag	711	4	7
2) Alle andre Indtægter	375	5	12
Ialt..	1087	4	3

Som nævnt var Udgiften 899 Rdlr. 10 Sk. At faa Del i disse rare Penge, kunde vel nok staa som et dragende Maal ikke alene for Stadens egne fattig, men ogsaa for Landevejens farende Folk, der sikkert i 1709 ivrigt har drøftet Socialreformen og i deres Vankundighed gjort sig Forestillinger paa tværs af baade Forordningen og Livets bitre Virkelighed. Var Johan Ernst en af disse Optimister? 3 Dage efter Reformens Iværksættelse noterer Bogføreren:

»Blev givet en fattig Betler ved Navn Johan Ernst, (som gik paa to Krykker og ankom 2 Dage tilforn her til Byen med Kone og to Børn i Mening her at forblive og at nyde Ophold af de fattiges Kasse, fordi han for ungefær 40 Aar siden var barnefødt her i Aarhus) til Tærepenge hjem igen 4 Mark«.

I Juni blev nogle Kvinder sendt væk; de kunde ikke erkendes forsørgelsesberettigede. I de samme Sommerdage drog Lisbeth Steenvinkel ud ad Grenaa Landevej. Hendes mislykkede Attentat paa Fattiggassen i Grenaa røbes af Syrligheden i følgende Udgiftspost:

»Lisbeth Steenvinkels, som foregav at ville rejse til Grenaa, at ville skille os der ved 2 fattige Piger, som hun fornyligen hafde ført hid til Byen og med dem de fattiges Tal formeret (dog de kom ald tre siden 8 Dage her igen)
til Rejsepenge 1 Mark 4 Sk.

Byens Børn bør nyde Byens Brød! blev Inspektørernes Motto. Derfor uvidede man ogsaa Fattigfogdernes Antal til 4, en for hver Rode i Byen, som de »ald Dagen skal igjennemvanke for at holde, saavidt muligt er, baade uden og inden Byes Betlere og Overløbere fra Folks Døre«. Fattigfogderne udstafferedes i ny Vadmelkjoler med grønne Kraver og dertil lange, grønt

²¹) Fattigregnskabet 1740. F. A.

anstrøgne Stokke og Krabasker. Særlig Agtpaagivenhed over for fremmede Bellere maatte Fogderne udvise under Olufsmarkedet, der regelmæssigt indvarsledes ved Tambourens gjaldende Forbud mod at huse fremmede Betlere. Skønt Fattigfogderne i disse Folketrængselsens Dage allierede sig med Byens Tjenere, Politiet, slap Betlere alligevel ind, og det var kun faa, det lykkedes at transportere til den dertil indrettede »De fattiges Arrest«; her havnede dog under Olufsmarkedet 1711 en stærk Krøbling, der slog Fattigfogden over Ende, efter at det var forbudt ham »at sidde og overskrige Folk«.

OMSORG FOR DE FATTIGES AANDELIGE VEL

»De Fattige skal indrømmes et vist Sted i Kirken — bød Forordningens § 13 — enten i Stolene eller paa Gulvet, hvor de skal have et Sted for sig selv og paa Kirkens Bekostning gives en Foldestol, som de kan bære med sig, eller gøres Klapper, de kan sidde paa; paa det Præsten des bedre kan mærke paa deres Forhold under Prædikenen«. Desuden skulde Klokkeren give Agt paa dem og meddele Præsten Navnene paa de fra Kirkegangen udeblevne. Endvidere paalagdes det de fattige at stille i Kirken hver Søndag fra Kl. 12, til Klokkeren ringede til Aftensang og overvære Informationen af Ungdommen i Katekismus'en. Som Tilsynsførende var Sognepræsten, Kapellanen eller en af Inspektørerne pligtige at være til Stede.

Forordningen paabød tillige, at Skoleholderne uden Vederlag skulde undervise de i de fattiges Tal indskrevne Børn. Til Gengæld skulde de være fritaget »for at ordinaire Byens Tynge« saavel som Bidrag til Fattigvæsenet. De danske Skoleholdere var imidlertid alt andet end glade for den Ordning. Overfor Inspektørerne fremstillede de deres »kummerlige og slette Vilkaar og hvor gandske tung slig Byrde vilde blive for dennem«, og Direktionen tillod da, at Skoleholderne for deres Arbejde med de fattige Børn maatte ydes Vederlag efter Kassens Vilkaar. Betalingen blev sat til 2 Sk. ugentlig for hvert Barn, der lærte at læse, medens Taksten var 3—4 Sk., naar Undervisningen tillige omfattede Skrivning og Regning. Skønt Skoleholderen indvilgede i at undervise en Del af Børnene vederlagsfrit, afstedkom Nyordningen dog 1710 en Udgift af 47 Rdlr. 4 Mk. 8 Sk. for Fattigkassen.

I Foraaret 1722 lukkedes Fattigkassen med et Brag for enhver Betaling til Skolemestrene. Det skyldtes den hæftige Kamp om Natmandens Børns Skolegang, som ogsaa har sat Regnskabsførerens Fjerpen i Bevægelse, idet det under April Kvartal bemærkes om 3 Lærere: »De bekom kun den halve Deel af denne Kvartal, som var fortjent, indtil den Dispute paakom om Natmandens Børns Information, da Skolerne ophørte, og nyder de herefter intet for fattige Børn«. (Se i øvrigt Skolevæsenets Historie i tredje Bind).

— I Forbindelse med ovenstaaende Redegørelse for Omsorgen for de fattiges aandelige Vel gennem Kirke og Skole bør tilføjes, at Inspektørerne ogsaa kom de affældige og sengeliggende i Hu. De gæstedes hver Søndag af »en Person af Skolen«, der forelæste dem et Stykke af Rostochs liden Postil og sang Salmer dertil.

KOLLEKTBOGEN

Omtrent samtidig med Socialreformens Iværksættelse udbrød den store nordiske Krig, der lagde sit Tryk over Byen, som baade fik Skattetryk og Indkvartering at bære. De relativt nogenlunde lyse Tilstande afspejler sig i, at Fattiggassen trods Krigen dog i Ny og Næ blev betænkt med Gaver; men de vanskelige Tider kendes paa de Smaa bidrag, der nu indkommer i Bøsserne og navnlig i Kollektbogen. Aar efter Aar, som Krigen fortsattes, gik det ned ad Bakke med »Contingenten«, hvad følgende Tal over indkomne Bidrag udviser:

	Contingenten
1710	731 Rdlr.
1712	582 —
1714	495 —
1716	481 —
1718	357 —
1720	326 —

Hermed var Lavmaalet naaet. Da Krigen var endt, udsendte Inspektørerne Kollektbogen paany med en indtrængende Opfordring om »atter at continuere dette gudelige Værk med voris egne Byens fattige«, hvorved der 1723 indkom i Kontingent 484 Rdlr. — alligevel et ringe Beløb i Sammenligning med Kontingentet 1710.

Da Indbetalingen af Bidrag svigtede ogsaa andre Steder end i Aarhus, udsendte Regeringen Reskriptet af 5. Marts 1734: Siden der i en og anden Købstad findes adskillige, som enten slet ikke vil indtegne sig for aarligt Bidrag eller tegner sig for en efter deres Vilkaar alt for ringe Sum, saa paa-bydes det, at saadanne uvillige aarlig sættes »for noget vist til de fattige«, dog under Direktørernes Approbation. I lige Maade udebliver en Del baade Aar og Dag med deres udlovede Bidrag; saadanne efterladende skal udpantes.

Men var der noget, Magistraten kviede sig ved, saa var det at pante for de lovede Bidrag til Fattigvæsenet. Forud for Udpantningen og vel nok i Haab om til syvende og sidst at undgaa Kalamiteten gik da et længere Forspil, hvorunder den forsømmelige først retsindigt rykkedes; var Anstrelgelserne forgæves, fremsendtes til Stiftamtmanden Begæring om Tilladelse til at pante, og naar Approbationen paa Udpantningen forelaa, blev dette

tilkendegivet Synderen med et sidste Haab om, at han dog vilde gaa i sig selv. Skete dette ikke, skulde Udpantningen finde Sted.

Naturligvis kendte Magistraten alle disse Bestemmelser, men naar den længst mulig holdt sig tilbage, skyldtes det, at Taksation og Udpantning betød, at det blide, gammelkendte Ord Collekt skiftede Ham og forvandlede sig til det arge Begreb Skat. Sejgt og stædigt stod Borgerskabet paa den gamle Tanke, at hvad der kom i Fattigvæsenets Kasse, var Gaver, frivillige Bidrag, som det stod i hver Mands Magt at tegne sig for i Kollektbogen, lidt eller meget eller aldeles intet, alt efter eget Tykke. Saa sent som i 1772 hedder det i en Skrivelse af 26. August fra Magistraten til Inspektørerne: »Mange staa i den Tanke, at dem intet til de Fattiges Væsen imod deres Vilje kan affordres«²²⁾.

Sig selv uafvidende havde Gejstligheden blandt Inspektørerne vistnok gjort sit til at holde Liv i denne Tanke ved bestandigt at understrege en religiøs Baggrund for saa vel Bidragene som Fattigvæsenet i Almindelighed. »Det er saaliger at giffue End at tage«, hedder det i et af de Bibelsprog, der indleder »Aarhus fatiges Capital-Bog« fra 1704. I samme Bog digter en ukendt Repræsentant for Fattigvæsenet:

Se et Folk i Aarhus her,
 som nødlidend hierte bær,
 her sin Schiærff har ydet nok
 til dend Arme Almissflok.
 De paa Rente haver sat
 Capital og efterladt
 det, den Arme nyder her.
 Renten de selv nyder der.
 De som alt har takket af,
 de, hvis Been er lagt i Grav,
 frydes nu for Herrens Stol,
 skinner som den klare Sol.

De svigtende Bidrag bundede dog maaske væsentlig i, at det endnu en Gang havde vist sig umuligt at komme Tiggeriet til Livs. Stiftsprovst Wichmann indrømmede det selv i den 1722 udsendte Kollektbog. Skulde en Skatteborger af med Penge til de nødlidende, foretrak han ofte at give direkte til den trængende. At indbetale til Fattigkassen, syntes ham en unødvendig Omvej i Tider, som bød paa Besvær nok endda.

Kun paa Baggrund af disse Kræfternes Sammenspil vil man kunne fatte, at trods de klare Bestemmelser i Reskriptet af 5. Marts 1734 var Kollektbogens Tilstand 1740 ringere end i 1723, da der indkom 480 Rdlr., men nu kun 403 Rdlr. 1750 saa det endnu jammerligere ud; da var Beløbet sunket til 286 Rdlr., 1755 endog til 131 Rdlr.

²²⁾ Fattigvæsenets Breve. F. A.

Lige saa talende som disse Tal er Restancelisterne, hvoraf her skal anføres Uddrag af en enkelt fra Slutningen af 1750'erne. Om Værtshusholderen paa Lilletorv hedder det opgivende: »Niels Rømmer har ikke givet noget udi mange Aar, endskjønt han har udlovet endell, mens intet betalt«. — »Christian Wissing Guldsmed paa Vestergade udlovet aarlig 2 Mark. Rester for 1753, 1754, 1755, 1756 og 1757«. — »Christen Sørensen paa Vestergade intet betalt i mange Aar«. Under Betegnelsen »Giver intet« nævnes: »Søe Capitainen«, Oberst Winding, Apotekerne Høst og Selmer. Paa Restancelisten nævnes ogsaa Byfoged Hass og Fru Assessor Westergaard, den sidste staar i Restance for Aarene 1753—1757²³).

Fra 1740, da Fattiggassen formaaede at understøtte 106 trængende, sank Antallet af understøttede de næste 15 Aar ned til ca. det halve, thi stedse sparsommere randt Indtægterne i Kassen, saa Inspektørerne sidst paa Aaret 1757 maatte udbryde: »At det fattige Væsen her i Byen end er i Stand, er mere at tilskrive Guds end Menneskenes Forsyn«.

Ordene dannede Indledningen til den udførlige Skrivelse af 10. December 1757, hvori Inspektørerne over for Direktionen, Stiftamtmand og Biskop, fremsatte deres Tanker og Forslag om Reformen; Skrivelsen giver tillige et Indblik i de Vanskeligheder, en Købstads kommunale Socialforsorg droges med ved Midten af det 18. Aarhundrede²⁴).

REFORMPLANER 1757

Naar Fattigvæsenets Indtægter var gaaet saa stærkt tilbage, skyldtes det efter Inspektørernes Mening følgende:

1mo. Den største del af Indvaanerne og de, som ere mest formuende, slet intet giver eller for noget vist have antegnet sig aarlig at ville yde.

2do. at iligemaade en stor Del af Indvaanere, som før har givet, holder inde med deres Gave, begge under Foregivende, at de daglig af inden og udenbyes Betlere besøges.

. . . . For os er [det] ugørligt at kunne raade Bod paa vore Medborgeres Klager eller at kunne hemme Betleriet, og det af følgende Grunde:

- I. Da kassen ej er i Stand til at give de Fattige saa fornødne Ugepenge saa de deraf kunde subsistere, mindst i denne dyre Tid.
- II. Fordi de Fattige i Almindelighed klager over at dem intet, ihvor gerne de sig med deres Hænder vilde ernære, af Borgerskabet til Haandgerning betoes. Og at der
- III. I Byen ej findes den Indretning gjort hvorved man under Tvang kunde forbyde de modvillige Betlere, baade Byens Børn som andre ved Tiden naturaliseret, til at arbejde og saaledes at befri Borgerskabet fra disse Unyttige Meublers Overløb.

²³) Løs Restanceliste. F. A. ²⁴) Kopi i Deliberations- og Decisionsprotokol 1757. F. A.

Dernæst udkaster Inspektørerne Planer til Forbedring af Fattiggassens Indtægter og vender sig naturligvis først mod Kollektbogen. Formentlig har denne i de senere Aar været ombaaret ved Bud eller maaske slet ikke ombaaret. Nu vil en eller to af Inspektørerne prsonligt tage Kollektbogen under Armen og vandre rundt til Borgerskabet »med den fra gammel Tid indrettede Fattiges Bog«. Hvis nogen uvillig nægter at tegne sig for Bidrag eller nægter at betale det tegnede Bidrag, haaber Inspektørerne, at der maa blive ydet dem den nødvendige Assistance, altsaa Paaligning og Udpantning.

Det foreslaas derefter, at ingen Mand gives Borgerskab, før han har præsteret Bevis for, at han har tegnet sig for et Beløb som Bidrag til Fattiggassen.

Paa den gængse Skik, at velstillede Borgerfolk paa en Hjemmets Højtidssdag, f. Eks. efter Altergang, sammenkaldte Fattigfolk og skænkede dem Øl og Penge, kunde efter Inspektørernes Mening vindes en ny Indtægtskonto for Kassen. Man foreslog, at saadan Sammenkaldelse blev forbudt i Fremtiden. Til Gengæld skulde Stodderfogden møde op i Hjemmet med Fattigbøssen, at Husfaderen i denne kunde nedlægge, hvad han ellers havde tænkt at dele ud paa egen Haand.

En Indtægt mente man ogsaa at kunne gøre sig af Dødsboerne i Fattigboderne. Efterladenskaberne her tilhørte Fattigvæsenet, men de afdøde efterlod sig sjældent noget, fordi de betænksomt »forinden deres Død bortgave, hvad de eje og have«. Derfor foreslog man nu, at Kassereren optog en Fortegnelse over, hvad Ejendele der forefandtes, naar den fattige tildeltes Fribolig, ligesom det ønskedes gjort strafbart af afkøbe vedkommende noget af hans Gods.

Hvis disse fire Forslag kunde vinde Direktionens Bifald, troede Inspektørerne, at »Kassen da derved vil sættes i Stand til med virkelig Hjælp at kunne assistere den fattige«.

Trods Udsigten til at fremskaffe højere Understøttelse vilde Inspektørerne dog ikke slaa sig til Taals hermed. Man ønskede i lige saa høj Grad at kunne skaffe Arbejde; derom fremfører Inspektørerne deres »underdanige Tanker« i følgende Forslag:

- I. At det naadigst maa tillades os for Kassens Regning at lade indkøbe et Quantum af Hør og Uld, diverse Sorter
- II. Enhver, som oppebærer Kassens Penge og kand arbejde, skal være forbunden ugentlig at modtage 1 eller 2 Pund Spind af Hør, Blaar eller Uld. Saaledes som deres Sundhed, Aar og Syn det tillader de andre som ej kan spinde, tilholdes at plukke Uld eller andet dem giørligt Arbejde. Dog er herved at agte, at naar nogen sig enten med anden Haandgjerning selv ernære, eller for Borgerskabet arbejde og derfor kand give Bevis, de da nyder Tilladelse derved at forblive.
- III. Især maatte det naadigst agtes: At da saa stor en Del af unge Mennesker opfødtes ved Betleri, alene paa det at onde Forældre ved og af dem kand

have Underholdning, at de skulde være forbunden, enten de ville eller ikke, at lade sig under Tvang og Straf undervise hos Klædevæveren i at spinde Uld med videre N. B. naar de fra Scholegang vare befriede, eller og haver qviteret Scholen gandske 8 a 10 og 12 Sk. er det mindste de om Dagen kunde fortjene, naar de kun i Arbejde ere øvede.

Inspektørerne erkendte dog, at hermed vilde Betleriet ikke være lammet. Straf maatte der til. Udeblev nogen understøttet med sit Spind paa Udledningsdagen, skulde vedkommende miste Ugepenge, og havde den forsømmelige drevet Betleri, takseredes det til 3—4 Dages Vand og Brød i Arresten med paafølgende øjeblikkelig Udvisning af eventuel Fribolig under Fattigvæsenet. De unge, der betlede eller »og i andre Maader løber om«, skulde paagribes af Stodderfogderne og enten henbringes til Klædevæveren for der at straffes med Hug eller indsættes paa Vand og Brød i Arresten. Var Skylden Forældrenes, hjemfaldt disse til Straf »enten paa Pungen eller Kroppen«.

Stodderfogderne skulde som før gøre Jagt paa Betlerne. I Opmuntringspræmie blev der foreslaaet tillagt dem 2 à 3 Sk. for hver indfanget Tigger, formentlig henholdsvis inden- og udenbys. Da Synderen selv skulde udrede Gratialet, maatte disse Indtægter nok henregnes til de uvisse.

Iøvrigt tænker Inspektørerne sig følgende Straffesatser for Betleri: 1. Gang: 2 Dages Arrest paa Vand og Brød; 2. Gang: 8 Dage paa samme Kost; 3. Gang: »Med Fidlen eller den Spanske Kappe, men sker det oftere da at hensætte i Wiborig Tugthus« Ved Plakater og Trommeslag ønskede man Borgerskabet indskærpet, at det var forbudt at give ved Dørene.

Det synes, som om Inspektørerne har set med betydelig Optimisme paa, hvad der kunde naas ad den anviste Vej — et Livssyn, som de stillede Forslag næppe berettigede til.

Derimod kredser Inspektørerne i deres Forslag med god Grund om Tiggeriet. Mellem dette og de svigtende Bidrag til Fattigkassen fandtes en Aarsagsammenhæng. Ved Reformens Gennemførelse 1708 foresvævede det adskillige, at med den ny Tingenes Tilstand vilde Tiggeriet enten stærkt aftage eller ganske ophøre. Haabet herom kunde en og anden Bidragsyder, som f. Eks. Borgmester Basballe 1709, give Luft i Kollektbogen, samtidig med at han tegnede sit Bidrag til det organiserede Fattigvæsen. Men Haabet beskæmmes. Uanset Forordningen florerede Betleriet tilsyneladende lige frodigt; hvad skulde de lokale Myndigheder stille op, naar selve Regeringen 1731 maatte anraabe sine Embedsmænd, at om de kendte noget, der kunde tjene til Trygleriets Afskaffelse, da maatte de frit derom indsende Forslag.

Problemet var i Virkeligheden uløseligt. Man kunde ingen Vegne komme med Forbud mod Betleri af den simple Grund, at ingen kunde leve af den Understøttelse, Fattigvæsenet formaade at give.

Der er tidligere redegjort for Ugepengene ved Fattigvæsenets Nyorganisation. I 1730'erne indførtes faste Satser efter følgende Skala, der bevarede næsten uændret i over 30 Aar.

1. Klasse:	1	Mark	5	Skilling
2.	—	1	—	
3.	—		10	—
4.	—		8	—

De gamle, affældige eller paa anden Vis uskikkede til selv at tjene deres Brød, der 1750 nød Hjælp i 1. Kl. havde nøjagtig 3 Skilling til at leve for hver Dag i Ugen.

Til Sammenligning tør maaske tjene Udgiften ved Bispisningen af Dorette Skivholme, »som ved menneskelig Hjælp blev befriet for at drukne sig ved Skibsbroen den 1. August« 1744. Da hun straks efter blev indsat i de fattiges Arrest paa Vand og Brød i 15 Dage, udredede Fattigvæsenet 4 Skilling daglig i Kostpenge. Endelig kan ogsaa anføres et Par Eksempler paa den arbejdsføres Dagløn. Kalkslageren, der i Oktober 1750 arbejdede ved Boderne paa Studsgade, havde 1 Mark i Dagløn, Murersvenden 28 Sk. Haandlangeren fik 10 Sk. om Dagen²⁵). Med alt Forbehold over for slige enkeltstaaende Prøver paa Arbejderes Dagløn er det dog Lønninger, der næppe tillod sin Indehaver med Familie at leve mere end lige fra Haand til Mund; selv et enligt, gammelt Menneske kunde da ikke klare sig med en Understøttelse, der udgjorde ca. Femtedelen af Kalkslagerens Ugeløn.

At de understøttede ikke kunde leve af den offentlige Hjælp, var vitterligt for enhver. Naar de trængende da nødvendigvis og efter gammel Skik maatte bede om en Skærv i Guds Navn, laa det nær at ræsonnere: Hellere give direkte til den nødlidende end ad Omveje gennem Kollektbog og Fattigvæsen.

Forbudet mod Sammenkaldelse paa Højtidsdage og mod at give ved Dørene var et Forsøg paa at tilstoppe de Kilder, som Betlere søgte til. Der rørtes her ved aarhundredgamle Traditioner fast forankrede i et patriarkalsk Bysamfund; Husbonden med Aldershævd paa at regere over sit eget Gods baade som Herre og som Giver lod sig bestemt ikke rende over Ende af slige Forbud, der tilmed skulde overvaages og haandhævedes af en sølle Stodderfoged.

— Med Hensyn til at skaffe Arbejde kendte Inspektørerne Vejen frem. De vilde have et »Manufakturhus«.

²⁵) Regnskab over Ekstraudgifter, Regnskab 1750. F. A.

MANUFAKTURHUSET

Christian V havde slaaet til Lyd for Oprettelse af Arbejdsanstalter, kaldet Manufakturhuse, hvor arbejdsføre kunde beskæftiges med Syssel i Uld, Hør, Hamp o. l. Forordningen af 24. September 1708, § 6, paabød, at alle fattige arbejdsføre, der var uden Arbejde, skulde henses »til Arbejde i de Byer, hvor Manufacturer ere indrettede«. De paagældende, som Inspektørerne 1708 tiltænkte en saadan Rejsefærd, var ikke alene føre og stærke hjemlige Betlere, men ogsaa fremmede, nylig kommet til Byen. Men da nogle af dem blev sendt til Manufakturhuset i København, kunde de ikke finde Optagelse, og da de fremmede fattige »ikke vilde eller muligt ikke kunde nævne deres rette Hjem, uden Tvivl fordi de paa deres Trygle-Færd have mangesteds lige meget haft hjemme«, saa maatte man, indtil andet Raad kunde findes, tillægge »begge Hobene«, som de nævnes, Ugeunderstøttelse, idet de vedkommende — 23 Personer — anbragtes i 3. Klasse for sig selv, (men indføjedes faa Aar efter blandt de øvrige). Da Stiftsprovst Wichmann i November 1722 paa Inspektørernes Vegne udsendte Kollektbogen med en Fortale til Borgerskabet, udtrykte han Haabet om, at Byen kunde naa saa vidt, at de fattige ved et og andet »Arbejde eller Manufacturs Opretning kunde forsørages, som dertil ere bequemme«.

Nu fik Aarhus Fattigvæsen sit Manufakturhus. Den 17. December 1757 sluttede Inspektørerne Kontrakt²⁶⁾ med Klædevæver Johan Gotfried Wilde paa Vestergade. Wilde overlod Fattigvæsenet 2 Sale ud til Gaden for en aarlig Leje af 10 Rdlr. samt forpligtede sig til »troligen og vel at undervise de fattige Lemmer, som til mig at arbejde enten henvises eller af sig selv anmelde, baade udi Karten, Spinden med videre«, idet han dog betingede sig, at Inspektørerne skulde yde ham al mulig Assistance, »saa at han forhindredes Overfald af de fattige«.

Den 21. April approberede Stiftamtmand Levetzau og Biskop Hygum det fremsendte Forslag, der kunde »til en Prøve iværksættes«, og i Forsommeren gik man da i Gang med at indrette Manufakturhuset hos Wilde, som selv drog til Hovedstaden paa Indkøb af Meklenborger- og Færø-Uld.

Hjemme i Huset arbejdede Snedker og Murer, Rokkedrejeren kom med 12 smaa Rokke, 6 Skotrokke og 2 Spolerokke, ligesom der hidbragtes saavel Nøgler til Arrestkammeret som 6 Salmebøger og en Bønnebog. Den 5. Juli skrev Rasmus Budde sin Kontrakt under som Opsynsmand i Anstalten²⁷⁾.

Den approberede Socialreform blev oplæst fra Prædikestolene, og den 10. Juli aabnede Manufakturhuset.

Til Stede denne Morgen var sikkert de Inspektører, der havde paataget sig paa Omgang, en Uge ad Gangen, at føre en Art Overtilsyn, endvidere Rasmus Budde, hvis Røst her første Gang ledede Morgenbønnen og Sangen.

²⁶⁾ Kopi i Cassabog for Manufaktur Huuset i Aarhus. F. A. ²⁷⁾ S. St.

Ikke alene at Rasmus vogtede over Materialerne, holdt Regnskab med udleveret Uld, Hør og Blaar; han vaagede ogsaa over Moralen, at ingen indsmuglede Kontrabande, Brændevin og Tobak, eller henfaldt til »Banden, Sværen, Skiænden, Larmen«.

Der affattedes tillige en »Instruks for de arbejdende«²⁸⁾, og da denne er det ældste Reglement for Fattiglemmer, anføres her det væsentlige af de 9 Paragrafer, hvoraf Instruksen bestaar:

1.

De arbejdende forsamle sig hver Morgen, om Sommeren fra Kl. 5 til 11 og 1 til 7. Mens om Vinteren fra Kl. 7 til 11 og fra 1 til Kl. 6 om Aftenen.

2.

Hver passer paa den Gjerning hand vorder anvist til, uden Skiælden og Larmen.

3.

Hvo, som viser sig opsætsige . . . straffes efter Inspecturens Sigende, som haver Opsigt, i hans Nærværelse.

4.

Bander nogen, og det ikke efter een og anden Gangs Advarsel efterlades, straffes først med Hug og siden paa Pungen, mens kand dette ej hjælpe saa med Arrest i Byens Kiælder paa Vand og Brød.

5.

Ingen maa forsømme at bivaane Bønnen, som holdes baade naar de kommer eller gaar, uden at vorde anset med Mulct eller Straf.

Samtidig med Reformen ansattes et Par ny Fattigfogder, og der udarbejdedes en: »Instrux for Fattigfogderne i Aarhus efter den ny gjorde Indretning«²⁹⁾.

1. De skal flittig have Opsigt med de Fattige i og uden for Byen, at ingen betler eller omløber for at søge Gave hos Godtfolk i Husene eller paa Gaden. Men saa snart saadant sker, have de dem at paagribe og til den næstboende Inspektør at henhføre, som skønner og dømmer, hvad og hvorledes de videre have at forholde sig.

2. Ingen Sammenkaldelse vorder efterdags tilladt, være sig naar nogen gaar til Herrens Bord, Skibe hjemkommer eller ved anden Lejlighed.

3. Hver Fredag og Søndag, naar offentlig Gudstjeneste holdes i Kirkerne, op- passer de ved Kirkedøren, at hverken smaa Drengestøje og larme paa Kirke- gaarden, mindre at de fattige sig ved Kirkedøren forsamle. Sker det, da paamine de i det gode, hvis ikke det kan hjælpe, da hensættes de i Byens Arresthus.

4. Naar Tjenesten er ude, gaar en af dem til mig [Stiftsprovst J. C. Pingel] og en anden til Degnen ved Domkirken, som giver dem til Kende, hvem de ere, som den Dag have gaaet til Guds Bord og er i Stand til at Meddele noget til de fattige. Naar saa sket er, gaar de til dem med deres Bøsse, og i samme lader nedlægge den Gave de agter at give, uden at de nogen noget aftvinger eller Skændsord give, thi det staar i enhvers frie Vilje, hvad og om de vil give.

²⁸⁾ Kopi i Cassabog for Manufaktur Huuset i Aarhus. F. A. ²⁹⁾ S. St.

5. Hvor det har været brugeligt hos Borgerskabet at uddele Brød, da have de at anmelde, at om de dermed efterdags vil vedblive, have de at sende det til Inspektøren hver Uddelingsdag, som bliver om Onsdagen, da det samme blandt de Fattige paa Raadstuen kan uddeles. Men for Dørene tillades ingen Samling.

6. Fogderne skal dele sig hver Dag i Byen, en her, en der, nu samlet og nu igen adskilt, for at efterse, om nogen betler, eller nogen giver dem noget, og om saa sker, da forholde de sig, som før er meldt.

7. En af dem har ugentlig Opsigt i Arbejdshuset, som de hver 8. Dag skifte imellem sig, da den, i hvis Uge Opsigten falder, tillige visiterer i Distriktet paa Vestergade, ved Munkeport og Bag Klosteret.

8. De skal altid føre deres Bøsser med sig, paa det de altid kan være færdige at modtage den Gave, nogen de fattige vil unde.

9. De have nøje at have Opsigt med de Fattige Boder og deres Lemmer at de sig skikkelig forholde. Sker det ikke, og det kan bringes i Erfaring, at de noget af deres Tøj enten afhænder eller bortgiver, som de have bragt ind med sig, eller leve uordentlig, have de straks saadant at anmelde.

Udrustet med Instruksen drog det forøgede Korps af Stodderfogder til Daad mod Betleriet og med Løfte ikke alene om 1 Par Sko aarlig, Kjortel og Paagribelses-Penge — foruden Ugeløn — men ogsaa Tilsagn om ekstra Paa-skønnelse for god Flid og Opsigt.

Inden Aaret skred i sin Grav, var deres Nederlag i Kampen mod Betleriet fuldt beseglet. Forbudet mod at give ved Døren agtedes ikke, tværtimod »med unyttige Gaver« styrkede Borgerne de fattige »i deres Ondskab«. Naar Stodderfogden satte efter Betleren for at bringe ham til Inspektøren, forsvandt Synderen ofte sporløst, idet velvillige Sjæle drev Gæk med Fogden ved at henputte og skjule den forfulgte. Det hændte jævnlig ved en saadan Jagt, at »Fogderne overvældes med Trusler, Banden og Eder«³⁰).

Paa Inspektørernes Bøn udstedte Magistraten 18. December 1758 en Raadstueplakat, hvis første Stykke vidner om Myndighedernes Afmagt. Ikke alene Betleren, men ogsaa Borgeren, der giver, skal straffes, idet Giveren skal bøde med 4 eller 2 Mark, eftersom Tiggeren er arbejdsfør eller ikke. Hvis nogen vil angive vedkommende Borger, udbetaler Inspektørerne paa Forhaand de 4 — eller 2 — Mark, der udgør Bøden, til Angiveren. Og Raadstueplakaten tilføjer opmuntrende:

Om det endog er Betleren, som selv har oppebaaret samme [Almisse], da skal han foruden ham bliver betalt 4 Mark for al anden determineret Straf vorde befriet.

Trods visse Skygger tegnede Manufakturhuset dog til at blive en Sukces. I Løbet af faa Maaneder stod man foran Pladsmangel og købte da Nabo-huset til Wildes. 19. Februar 1760 fik Reformplanen kgl. Konfirmation³¹).

Hør, Blaar og Uld blev bearbejdet og spundet saavel i Smaakaarshjem i Byen som i Arbejdshuset; og Retten til at faa Arbejde ad denne Vej var

³⁰) Inspektørernes Klage til Magistraten ¹³/₁₂ 1758. Kopi i Deliberations- og Decisionsprotokollen. F. A. ³¹) Schous Forordninger.

ikke indskrænket til de understøttede alene. Hvad disse sidste angik, da mødte de den Dag, de skulde have deres ugentlige Understøttelse, frem med det spundne og fik det vurderet og betalt efter Bonitet.

I December fandt Inspektørerne en Læremoder til at undervise de fattige Børn i Knytning.

Netop de unge kneb det at holde til Karten og Skotrok, og trods Rasmus Buddes og den vagthavende Stodderfogeds Kæp vel har garvet en og andens Ryg, hjalp det nok ikke nok, idet Inspektørerne klager over, at mange Forældre holder Børnene væk baade fra Skole og Arbejdshus. En Julidag 1760 hændte paa Gaden følgende, som af Provst Pingel blev sat i Pennen til Byfogden³²⁾:

»En uforskammet Kvinde navnlig Anna Monnichens har i Onsdags, da Fogden skulde efter den gjorde Indretning hente hendes tvende Børn m. fl. af Skolen, overfaldet ham paa Gaden med skammelige Skiældsord kaldet ham en Skiælm, revet Børnene fra ham og taget dem med sig som ej heller siden har været enten i Skolen eller Arbejdshuset skieldet med ubekvemme Talemaader baade mig og de andre Med-Inspektører, in Summa opført sig helt uanstændig. Da den bemeldte Kvinde ej ugentlig er Kassens Lem, da hun kun nyder Halvaarspenge og derfor ej af os kan vorde tugtet som hun burde, saa tager vi os den Ære at bede, at benævnte Kvinde forhøres og at deres Velædelheder hende vedbørlig ville afstraffe baade for hendes skidne Mund som for den Hinder hun gør Børnene baade i at søge Skolen som Arbejdshuset, alt efter den lovl. approberede Plans II. Post, Plakat af 6. Juli 1743, og Magistratens Anordning her i Byen af 18. Dec. 1758. — 2. Post. Conceqvensen er alt for stor end, at vi dermed kan tie; thi gaar det an at en Kvinde skal gælde mere end de der til Orden og Skik ere autoriserede, da maa Pokker være Inspektør.

Paa egne og Medinspektørers Vegne

Aarhus d. 12. July Anno 1760«.

Jacob Chr. Pingell.

Faa Dage senere maatte Inspektørerne tage sig af Drengen Rasmus: »Anno 1760 d. 21. Juli blev en ugudelig Dreng navnlig Rasmus Rasmussen, 13 Aar, for sine Ondskaber dømt til Viborg Tugthus paa 3 Aar«³³⁾.

— Startudgifterne ved Arbejdshuset hos Wilde havde beløbet sig til 1218 Rdlr., ialt udgjorde Udgifterne det første Aar (¹⁰/₇ 1758—⁹/₇ 59) 2104 Rdlr., heraf 577 Rdlr. i Arbejdsløn, mod en Indtægt paa 1532 Rdlr., heraf 248 Rdlr. for solgte Varer, Resten var forarbejdede eller uforarbejdede Lagervarer. Der tilvirkedes Klæde, Multum, Rye, Hestedækkener, Linnedvarer m. v., men efter faa Aars Forløb stod det Inspektørerne klart, at Driften ikke kunde svare sig, og at Fabrikken syntes at ville arbejde sig i dybere og dybere Gæld. I Foraaret 1762 søgte Inspektørerne at faa Byens Købmænd til at overtage Virksomheden, men det lykkedes ikke, og dette Afslag i Forbindelse med Inspektørernes Frygt for en Katastrofe for Fattiggassens Kapitaler gjorde, at Manufakturhuset maatte standse 29. Januar 1763.

³²⁾ Kopi i Cassabog for Manufaktur Huuset i Aarhus. F. A. ³³⁾ S. St.

Eksperimentet havde været kostbart. Da Stiftsrevisor en Menneskealder senere savnede nogle Legater i Regnskabet, svarede Inspektørerne, at en Del var »anvendt til det her i Byen forhenværende og mislykkede Arbejds-
hus, hvorved udi 4 Aar fra 1758 til 1763 ses af de Høje Herrer Direktørers
Decissioner over Regnskaberne, at Fattigkassen havde tabt ialt 1026 Rdlr.
3 Mark 12 Sk. foruden 812 Rdlr. 3 Marks Legatpenge«³⁴).

Med Standsningen af Manufakturhuset, de magre Bidrag til Fattigkassen, Uviljen mod overhovedet at yde noget, fordi man hellere vilde distribuere Pengene selv — med alt dette var Jordbunden atter beredt for Lediggang og Tiggeri. Men at Arbejde og Opdragelse til Arbejde var mere værd end Almisse, skulde den tænksomme Borger nok faa Øje paa ved Synet af de pjaltede Børn, der drev om paa Betleri i Byens Gader. Med Henblik paa disse Børn oprettedes da ca. 25 Aar efter Manufakturhusets Undergang en saakaldt Spindeskole. I et hvælvet Rum i Klosterbygningens vestre Fløj fik den Lokale med Plads til ca. 50 Børn. Skolen var »et Pendant af Fattigvæsenet«, idet ethvert Barn, der blev grebet i Betleri, skulde transporteres til Skolen og tvangsindskrives i denne. Skulkede vedkommende for at fremture i fornyet Betleri, truedes der med strenge Straffe. De tvangsindlagte blev til en Begyndelse anbragt for sig selv, indtil de var gaaet saadan frem i »Renlighed og Sædelighed«, at de kunde faa Plads blandt skikkelige Folks Børn; disse sidste kunde nemlig ogsaa optages. Ved Optagelsen stededes den indskrevne eller indfangede for Skolens Direktion, der undersøgte Barnets Kundskab, hvorefter det blev bestemt, »hvor mange Timer om Ugen det skal søge den med Spindeskolen forenede Læseskole«, nemlig Friskolen, der havde Lokale i samme Klosterfløj³⁵).

Ved Nytaarstid 1787 stod 30 Rokke samt 10 Lispund Hør parat til Børnene. Til »Læremoder« var beskikket Martha Hansen, hvem Fattigfogden skulde gaa til Haande med Riset ved mulig Rebellion. 1788 sad 28 Børn i Spindeskolen, desværre mest fra skikkelige Hjem, idet de, der skulde opdrages til Renlighed og Sædelighed, undveg. Daglønnen var ogsaa ringe nok. Da den 12-aarige Christen Henriksen, Elev paa andet Aar, i Følge »Protocol ved Linnedspindeskolen« d. 7. Februar 1788 fik udleveret 1 Pund Hør til Spinding, afleverede han Spindet den 15. s. M. og erholdt i Spindeløn 13 Sk. Senere anvendtes en Art Akkord- og Præmiesystem, men omkring ved Aar 1800 udbetaltes fast Dagløn 2 Sk. — Ved S sammenskud fra Borgere og for Fattigkassens Penge indkøbtes Hør, som blev spundet af fattige gamle i Byen, saa disse derved fik nogen Fortjeneste.

Omkring ved Nytaar 1804 havde Skolen Besøg af Stiftamtmand og Biskop, der bemærkede: »Linnedspinderiet har fra 24 til 27 Børn, et meget uforholdsmæssig og ringe Antal. Disse gives 2 Sk. om Dagen, enten de spinde

³⁴) Bemærkninger anført i Fattigregnskabet 1794. ³⁵) Reskript 20/1 1792.

lidet eller meget, hvilken Indretning vi ikke kunne anse for tjenlig, da 2 Sk. er for lidet eller give ingen Lyst eller Opmuntring til at søge Spindeskolen eftersom ved den uheldigste Betlergang mere end 2 Sk. vindes«. Inspektørerne fandt det ogsaa sørgeligt, at saa faa Børn søgte Linnedspindeskolen, thi »at kunne faa fri Undervisning i Læsning nogle Timer om Dagen, lære at bruge Hænderne til Spind i andre og faa dog 12 Sk. à 1 Mark ugentlig for at fordærve en Traad, forekommer os dog burde være fattige Forældre en Opmuntring til at sende deres Børn derhen«.

Spindeskolens Begyndelse havde ellers været lys nok. Den var startet paa Tilskud fra Spindeskoledirektionen (87 Rdlr.), Fattigvæsenets oplagte Rentepenge til et Arbejdshus (200 Rdlr.) samt en Gave paa 100 Rdlr. fra den virksomme Stiftamtmand Høegh Guldberg; Byens bedre Hjem bragte Hør og Blaar til Spinding, en Indsamling blandt Borgerne 1788 gav 196 Rdlr. til Skolen. Alligevel hang dens Liv i en Traad 1791. Af Kunderne mødte kun den trofaste Geheimeraadinde og Provstinden; i det hvælvede Rum sad ved Rokkene ialt 4 Børn. Det lykkedes imidlertid, ikke mindst takket være Stiftamtmanden og Biskoppen, at faa Skolen bragt paa Fode igen.

I Marts 1793 forhandlede Randers-Købmanden H. C. Hansen med Stiftamtmand Guldberg og Biskop Janson om Anlæggelse af et Uldspinderi, og da Stiftøvrigheden mente, at Uldspinderiet vilde være mere rentabelt end Linnedspinderi, enedes man om følgende Vilkaar: Spinderiet skulde have Lokale i Klosterbygningen, Lokalet, de nødvendige Redskaber samt Løn til en Spindemester skulde tilvejebringes uden Udgift for Randers-Købmanden, der til Gengæld forpligtede sig til at aftage Spindet efter den i Randers gældende Takst. Som Spindemester ansattes With til en Løn af 100 Rdlr. aarlig; 1799 foretrak With, der ansaas for at være en noget haard Natur, at trække sig tilbage til sit private Væveri, og Kriel blev hans Afløser. 1802 blev i »Uldspindeskolen« skrubbet 1559 Pund Uld, kartet 2189 Pund Uld og spundet 5645 Streng Garn. I Arbejds løn udbetalte H. C. Hansen 434 Rdlr. 1803 hævede Randers-Købmanden imidlertid sin Forbindelse med Spinderiet, saa dette ikke mere kunde drives for hans Regning. Bogholderen, Skolelærer Gulev, udarbejdede i den Anledning en Oversigt³⁶⁾, hvoraf anføres:

ARBEJDSYDENDE

	Gamle	Unge	Samlet Løn
1793	5	17	77 Rdlr.
1794	10	29	483 —
1797	7	21	274 —
1800	6	24	454 —
1803	5	24	315 —

Ialt var der 1793—1803 til fattige i Aarhus for deres Virksomhed i Uldspinderiet blev udbetalt en Arbejds løn af 3698 Rdlr.³⁷⁾.

³⁶⁾ Fattigv. Brevp. 1803. ³⁷⁾ Om Spindeskolerne: Se Chr. Buur: Folkeunderv. før 1814, S. 108 ff.

TRÆK AF TILSTANDENE I AARHUNDREDETS SIDSTE HALVDEL

Ved at se tilbage over Landstrygernes, Løsgængernes og Tiggernes Skare faar Iagttageren det Indtryk, at denne sørgelige Hær er i Tilbagegang gennem Aarhundredet. Det vanskelige Problem om deres Hjemstedsret søgte Regeringen at løse, blandt andet ved Reskript af 14. December 1736: Alle de, som havde opholdt sig 2 Aar paa et Sted, skulde holdes for samme Steds fattige. Forbryderske »Mængder, ja hele Bander af Landstrygere og Løsgængere« havde hidtil drevet uantastet om, idet »enhver baade i Kjøbstæderne og paa Landet undseer sig ved at lægge Haand paa saadanne Folk og lade dem paagribe, siden de ikke vide, hvorfra Omkostningerne til deres Paagribelse, Oppasning og Forflegning i Arresten, Vognleje til deres Befordring med Vagt skal komme«. Derfor bestemtes nu, at saadanne Omkostninger ligesom andre Delikventsager maatte repareres paa Stiftet³⁸). Endelig kundgjorde Regeringen 1778, at Omkostningerne ved Betleres Paagribelse og Arrestophold i Købstæderne skulde lignedes paa Stiftets Købstæder. Strenge Straffe fastsattes for Betleri. Børn, der var indskrevet i Spindeskolen i Aarhus, men blev grebet i Tiggeri, straffedes med 24 Timer paa Vand og Brød i Byens Arrest, skete det andet Gang, forlængedes Opholdet til det dobbelte, men fremturede de fremdeles, var de hjemfalden til Piskning, Gabestok eller Manufakturhusarbejde³⁹).

Det var imidlertid vanskeligt at passe paa Tiggerne. Da Beboerne paa Mejlgade, Skolegade »og andre langt fra Inspektørerne beliggende Gader« 1760 besværede sig over Betleriet, lod Inspektørerne Trommen gaa med Kundgørelse om, at fremtidig vilde en af Fattigfogderne altid have Standkvarter i Manufakturhuset. Skulde da nogen Tigger vise sig, bad man vedkommende gribe Betleren og derpaa sende Bud til Huset. Fattigfogden vilde da straks komme og føre Synderen til Arrest. At Inspektørernes Meddelelse skulde have bragt Fred over Mejlgade eller Skolegade, er vist tvivlsomt, især hvis den Fattigfoged, der skulde rykke ud, var Hans Horsens, som 1765 tiligemed sin Kone angives til at være mellem 70—80 Aar. Det nævnte Aar, en Novemberdag, var Inspektørerne samlet i Sieur Daniel Bøggilds Hus i Anledning af, at Hans og Konen Karen ved Hjælp af en Kniv havde »udpraktiseret« Penge af den Bøsse, hvori han om Fredagen indsamlede Altergæsternes frivillige Gaver. Ane Joens, der boede sammen med de to i Bodden paa Fiskergade og havde faaet sin Part for at tie, magtede dog ikke at holde Tand for Tunge. Formedelst Trekløverets høje Alder, alle over Støvets Aar, kviede Inspektørerne sig ved af egen Myndighed at straffe dem, men indstillede dog, om ikke de 2 Kvinder burde gaa med »Fieddelen«. Da Hans Horsens ikke havde Kræfter til at bære den spanske Kappe, vilde nogle Timer i Gabestokken være passende Straf for ham⁴⁰).

³⁸) Reskript af 15/9 1749. ³⁹) Reskript af 20/1 1792. ⁴⁰) Fattigv. Brevp. 1765.

Da Biskop Hee 1784 tegnede sig paa en Liste over dem, der i Anledning af Kongens Fødselsdag vilde betænke de fattige, skrev han: »Foruden det uophørlige Besøg, som mit Hus haver baade af gamle og unge i denne Dyr Tid, da hverken Hjærte eller Haand bør være tillukt for de trængende, tegner jeg mig herved for 6 Rdlr.⁴¹⁾. Faa Aar senere klagedes der over de mange betlende Børn, der »foraarsage Indvaanere daglig Paahæng, fremmede et skammeligt Overløb og Byen ond Paatale« — og dette til Trods for, at Spindeskolen dengang havde virket ca. halvandet Aar, men Sagen var, at uanset Truslerne i Spindeskolens Reglement mod betlende, rendte dog de, der mest havde Skolen behov, deres Vej igen. Det betalte sig bedre at betle.

Naar Tiggeriet saaledes langt fra var udryddet, hang dette bl. a. sammen, at Fattigvæsenet ogsaa efter Reformen i 1750'erne befandt sig i svækket Tilstand. Vi har nævnt de Restancer, som Fattigvæsenet maatte trækkes med i 1750'erne. Ogsaa 1760'erne kunde opvise efterladende Betalere. Ved Synet af Restancerne for 1768 skrev Stiftamtmand Rosenørn og Biskop Bildsøe til Magistraten, at denne Tilstand var utaalelig, hvorfor de ønskede Magistratens Betænkning over, »hvorledes de eragte, at de nuværende Restancer føjeligt bliver at inddrive«. Ligeledes fik de 2 Direktører sendt Kollektbogen til Gennemsyn med ledsagende Fortegnelse over dem, der ikke havde villet indtegne sig for Bidrag.

Saaledes stillet Ansigt til Ansigt med de nøgne Fakta, efterladende Bidragsydere og absolute Nægttere, tonede Direktionen Juraens klare Flag. I en Skrivelse af 18. Juli 1769 anmodede den Magistraten paa det nøjeste at overlægge, hvorvidt det, hver Bidragsyder havde tegnet sig for, kunde »efter enhvers bekendte Omstændigheder eragtes billig eller ikke«, hvorefter det paalagdes Magistraten snarest muligt at

forfatte en Ansætning, hvor meget saa vel enhver af de, der ikke har ladet sig antegne for noget, som de, der slet intet har villet udlove til de fattige, herefter til dem bør contribuere, hvilken Ansætning til vores Approbation indsendes. Hvad som deraf for Eftertiden maatte findes til Restance, skal straxen af mig, Stiftamtmand Rosenørn, efter Begjæring blive approberet til Udpantning.

Det var en Besked lige saa klar som haandfast. Men Brevet indeholdt endnu en Bemærkning:

Det vilde være en særdeles angenehm, om vedkommende uden saadan Tvangsmiddel kunde formaas til nogen billig eragtende godvillig Gave til de fattige⁴²⁾.

En Tilføjelse, der unægtelig svækkede den resolute Handlekraft og tilføjelige var inderlig overflødig. Den »angenehme« Fremgangsmaade uden Anvendelse af Tvangsmidler havde man jo forsøgt i Aarevis. Imidlertid fandt Taksation nu Sted i Henhold til Stiftamtmandens Brev. De, der tegnede sig for et for ringe Bidrag eller totalt nægtede at tegne sig, blev altsaa simpelt-

⁴¹⁾ Fattigv. Brevp. 1785. ⁴²⁾ Dir. Brev ¹⁰/₇, 1769 til Magistraten. F. A.

hen lignet til et passende Beløb. Dette gav Anledning til Kævl. 1771 nægter adskillige genstridige at betale, hvad de er takseret til. De vil selv »distribuere hvis de finder for godt at give de fattige«. Samtidig beskylder de Inspektørerne for urigtig Omgang med Fattigvæsenets Midler. Næste Aar er Forholdene ikke blevet synderlig bedre; derom vidner de Linier, Magistraten den 26. August 1772 sendte Inspektørerne³³⁾:

»Da vi adskillige Gange har prøvet . . . at opkalde de uvillige Indvaanere, hvoraf en Del end ikke har villet møde og lidet eller intet derved udrettet, da mange staa i den Tanke, at dem intet til det Fattige Væsen imod deres Vilje kan affordres, hvilken Indbildning de end mere ved Indulgence bestyrkes udi«, saa holdt Magistraten for, at Restancerne burde inddrives uden Omsvøb.

Alligevel synes man ikke at have dristet sig til nogen energisk Offensiv, thi endnu i en Aarrække forblev Kollektbogen lige slunken. 1765 udgjorde det lovede Bidrag 412 Rdlr., men heraf indkom kun 182 Rdlr. Af »Contingenten« indkom

1775	261 Rdlr.
1780	188 —
1785	184 —
1790	194 —

1792 havde Fattigkassen en samlet Indtægt af 539 Rdlr. Udgiften beløb sig til 409 Rdlr., hvoraf omtrent 3 Fjerdedele var Ugepenge, der fordeltes saaledes til 40 understøttede:

1. Klasse:	2 Mark	7 Personer
2. —	14 Sk.	5 —
3. —	10 -	4 —
4. —	8 -	34 —

1793 betegner et Vendepunkt. — Blandt Fattigvæsenets Papirer for det nævnte Aar findes en udateret Liste over, hvad Byens Indbyggere dels skriftlig dels mundtlig har lovet at betale til de fattiges Kasse. Som Nr. 1 og Nr. 2 staaar Stiftamtmand Høegh Guldberg og Biskop Janson, der har tegnet sig for henholdsvis 54 og 44 Rdlr. 12, deriblandt Borgmester Rohde, Rektor Krarup og Købmand Hans Raae, tegnede sig for 10 Rdlr. Ialt tegnede 151 Borgere sig for 1 Rdlr. eller derover, 220 for et lavere Beløb, deriblandt Christian Skoflikker: 1 ½ Mark.

Paa en Tillægsliste nævnes dem, som ikke har været villig til »at tegne sig for, hvad de billig burde betale« eller rent ud har nægtet at yde noget. Det drejer sig om 47 Personer, deriblandt kun faa af Byens lidt større Skatteydere. Magistraten ansatte dem til at yde 72 Rdlr. Ialt indkom 8—900 Rdlr., hvorved Contingenten nu altsaa steg til over det 4-dobbelte.

Denne Fremgang hang vel sammen med 1790'ernes lysere Tider for Byens

³³⁾ Fattigv. Brevp. 1772.

Næringsliv, men maa vel ogsaa ses paa Baggrund af Høegh Guldbergs utvivlsomme Virkelyst. Medvirkende til det gode Resultat var ikke mindst den Ihærdighed, hvormed Inspektørerne lagde sig i Selen for at skaffe Bidragene frem. Personlig vandrede de fra Hus til Hus hos dem, om hvem de formodede, at vedkommende nok kunde yde lidt mere i Aar end i Fjor. Gangen var ikke altid behagelig. I Bemærkningerne til ovennævnte Fortegnelse over de 47 læses under Nr. 16: »Købmand og Avlsmand Christen Schaarup afviste os med de mest ondsksfulde Udladelser, erklærede derhos, at han intet vilde give«.

Trods Christen Schaarups og vel ogsaa andres Vrangvilje holdt Contingenten sig i sin nyerhvervede Højde, og her forblev den uanstastet i de næste 10 Aar, til en ny Tid oprandt med Fattigreformen 1803.

For den fattige, syge Aarhusianer var Vilkaarene mere lyse end ved Aarhundredets Begyndelse. Der ydedes nu en saadan Hjælp, at det nok kunde kendes paa Regnskabet og give Anledning til Gnidning mellem Administration og Lægevidenskab. 1796 sendte Inspektørerne 7 Regninger paa Varer, rekvireret uden deres Vidende hos Apotheker Lystager, til Afgørelse af Direktionen, der for denne Gang godkendte Beløbene, men vredt tilføjede: »Dog maa vi hermed tilkendegive, at vi herefter ikke modtager slige Regninger for at anvise dem udbetalt, især en saadan som Nr. 7, hvoraf et friskt dog hungersygt Menneske kunde have hans Livs Ophold et helt Aar, hvorom D'Hrr. Doctores og Apothekere endnu engang bedes erindret«⁴⁴).

1799 udsendte Regeringen »Pharmacopœa pauperum«, en Fortegnelse over Medikamenter, som Lægerne skulde holde sig til, naar de foreskrev Lægemidler, som betaltes af det offentlige.

Endelig maa nævnes, at der i Aaret 1790 oprettedes et Sygehus i Byen, hvor den fattige kunde blive indlagt til Kur og Pleje for Fattigkassens Regning.

Trods Fattigkassens forbedrede Tilstand lykkedes det naturligvis ikke at faa Bugt med Tiggeriet. »Betleri er ingen Skam mere«, siger en sagkyndig dansk Forfatter⁴⁵), og 1796 ytrer Høegh Guldberg og Janson deres Frygt for, at Borgerne vil tilbageholde eller formindske deres Bidrag til Fattigvæsenet, »fordi man nu igen siden nogen Tid finder, at Betleriet ikke haver ophørt«⁴⁶). Alligevel kan P. Willadsen paa Fattigvæsenets Vegne meddele i Byens Avis 1797: »En fremmed Reisende leveerte mig i Dag 3 Mk. til de Fattige med de Ord: »Nu kan man dog gaa paa Gaden uden at blive overtryglet af Betlere.«

I Løbet af Aarhundredet og særlig i dets sidste Halvdel betænkte Fattigvæsenet med adskillige Legater. Oberst Winding skænkede 2000 Rdlr., Fru Grønvald 1000 Rdlr., Kommerceraad Bøggild 800 Rdlr., Fru Panch 500 Rdlr., Ane Mogensdatter Blach 450 Rdlr. osv. 1799 henlaa under Fattigvæsenets

⁴⁴) Dir. Skr. ²⁵/₇ 1796. F. A. ⁴⁵) I. H. Bärens: Efterretning om Fattigv. Tilstand i Danmark. ⁴⁶) Skr. t. Mag. ²⁵/₄ 1796. F. A.

Bestyrelse en Snes Legater med en samlet Kapital af 6800 Rdlr., hvis Rente dog ikke udelukkende tilfaldt trængende, idet visse Legater var givet til særlige Formaal, f. Eks. Støtte til Fattigskolen. Nær de 20 Legater stod 6 »Gaver«, der tilsammen udgjorde 1202 Rdlr., »hvis Renter til de almindelige Udgifters Bestridelse bliver anvendt«. — Legatkapitalens Rentebeløb, der 1799 udgjorde 261 Rdlr., var stykket ud i 90 Portioner.

— Sluttelig vil vi ved Udgangen af den næsten 100-aarige Periode, der ligger mellem Forordningen af 1708 og Fattigreformen 1803, kaste et Blik paa de Kilder, hvoraf Fattigvæsenets Indtægter randt i Periodens sidste Aar. Af Regnskabet 1803 anføres følgende Poster:

1. Gaver ved Køb og Salg 40 Rdlr. — 3 Mk. — 0 Sk.
(Mest Smaabeløb: 2—3 Mk.)
2. Bøder eller Mulkter 48 Rdlr. — 3 Mk. — 0 Sk.
F. Eks.: 27. Juni. »Mulct. Betalt af Farver Asmussens Karl for Forseelse i sit Arbejde og andre Uordener. 1 Rdlr.«.
»12. September. Mulct. Betalt af 6 Grise optaget paa Frue Kirkegaard. 1 Rdlr.«.
»1. Dec. Mulct betalt af Peder Raae for usømmelig Tale og Opførsel imod Capitain Herskind og Underofficer Jens Høegh. 20 Rdlr.«.
3. Fra Accisevæsenet 13 Rdlr. — 4 Mk. — 2¹/₃ Sk.
4. Bøsserne.
 - a) Udi Bryllupsbøssen indsamlet. 60 Rdlr. 3 Mk. 2 Sk. ved 12 Bryllupper, alle Stuebryllupper. (Ved Sejlmager Kempels Bryllup indkom 3 Mk. 4 Sk.). — »Marts d. 28. Ved Hrr. Apoteker Køsters og Jomfru Selmers Stuebryllup: 5 Rdlr. 3 Mk. 6 Sk.
 - b) I Smakbøsserne (3 Smakskippere har hver sin Bøsse): 7 Rdlr. 4 Mk. 11 Sk.
 - c) I Bytingsbøssen: intet.
 - d) I Forligelses-Kommissionens Bøsse: 9 Rdlr. 5 Mk. 15 Sk.
 - e) I Hr. Tolder Lunds Bøsse: 10 Rdlr. 1 Mk.
 - f) I Kirkernes Bøsser, som ved Communionerne af Fattigfogderne ombæres: 15 Rdlr. 5 Mk. 7 Sk.
»Disse Penge [15 — 5 — 7] anvendes til en og anden nødlidende Hjælp i Byen uden derover at holde Bog«.
5. Ved Baller og andre Lejligheder indkommer 70 Rdl. 2 Mk. 15 Sk.
F. Eks.: Januar d. 17. »Fra et Bal i Jægergaarden 5 Rdlr. 15 Sk.«. Afgift til de fattige af Meticus Poulsens Forestilling: 4 Rdlr. — »Gaver, som dels af bekendte og dels af ubekendte Menneskevenner er indsendte 46 Rdlr. 3 Mk.«.
»Af disse Gaver ere de, som dertil af Giverne ere bestemte, strax uddelte. Med de øvrige saa vel som de fra Selskaber og andre Lejligheder indkomne have vi, ligesom i forrige Aaringer, understøttet de syge og sengeliggende i Særdeleshed og enhver virkelig trængende i Almindelighed, som haver nydt samme i Forhold til deres Trang og Forfat — efter vores bedste Skønnende — lige som og det Hør og Blaar de fattige have faaet hjem at spinde i afvigte Aar derfor er indkøbt«.
6. Huslejpenge: 28 Rdlr.
Lejere af Boder, som betaler i aarlig Husleje: 10 — 10 — 8 Rdlr.

7. Jordleje: 9 Rdlr. 3 Mk.
 (»af et Stykke Jord, Jeronimi Bakket kaldet«).
8. Blokpenge (af de to Kirkebøsser) 61 Rdlr. 2 Mk. 9 Sk.
9. Auktionsbeløb (fattiges Efterladenskaber) 184 Rdlr. 1 Sk.
10. Contingenten af Byens Borgere og Indvaanere: Indkommen 922 Rdlr. 2 Mk.
 Restance: 110 Rdlr. 3 Mk. 8 Sk.
 Ialt udgør Aarets Indtægt 1826 Rdlr. 10¹/₁₆ Sk.

Oversigt over Regnskab og nogle Regnskabsposter. Aar 1795—1805.

Aar	Udlovet Contingent Rdlr.	Heraf indkom ikke Rdlr.	Summa Indtægt Rdlr.	Den ugentlige Uddeling		Summa Udgift Rdlr.
				Antal Personer	Beløb Rdlr.	
1795	900	75	1556	99	674	985
1797	973	117	1655	108	759	1119
1799	941	78	1756	108	978	1499
1801	946	82	2064	119	887	1411
1803	1033	111	1826	134	1024	1680
1805	2240	288	3664	149	1676	3520

FATTIGREFORMEN 1803

1803 stadfæstede Kongen »Reglement for Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse i Danmarks Købstæder«. Som Forordningen af 24. Sept. 1708 havde dannet Grundlaget for det svundne Aarhundredes Fattigpleje, blev Reglementet af 5. Juli 1803 det Fundament, hvorpaa det 19. Aarhundredes Socialforsorg opbyggedes indtil 1891, hvorfor her skal anføres nogle af Reglementets Bestemmelser:

Fattigvæsenets Bestyrelse henlagdes under Fattigkommissionen, bestaaende af Sognepræsterne, et Medlem af Magistraten, Byfogden og 2 eller flere agtbare Mænd af hvert Sogn som Fattigforstandere. Omhuen for de trængende er fortrinsvis betroet Sognepræsterne, derfor bør enhver, som mener sig berettiget til Fattigvæsenets Forsorg, henvende sig til vedkommende Sognepræst. Fattigforstanderne, der for 3 Aar ad Gangen valgtes af Kommissionen, har bl. a. til Opgave at meddele Oplysninger og Raad, melde mulig Uorden i Distriktet, samle Bidragene til Fattigvæsenet og i det hele »overlægge med Kommissionens øvrige Tilforordnede om alt Fattigvæsenets Fremme i Distriktet vedkommende og i denne Henseende at meddele de Oplysninger og Raad, som af dem maatte begæres«. Præsten og Forstanderne i Sognet udarbejder Distriktets aarlige Forsørgelses-Plan, hvorefter den samlede Kommission tager Stilling til Forslaget. —

Som trængende til Understøttelse anses alene de Fattige, der ej ved egne Kræfter paa lovlig Maade kan erhverve sig nødtørftig Underholdning. »Af saadanne fattige paahviler det Købstadens Distrikt at forsørge alle dem, som i samme er født

og opdragne eller (skønt tilforn andetsteds hjemmehørende) have Bopæl og Hjemstand der, paa den Tid de findes trængende til Understøttelse; og ligeledes dem, som i de sidste 3 Aar, enten bestandig eller dog i længere Tid end paa noget andet Sted, have der haft Tilhold og paa lovlig Maade ernæret sig«. De, der antages til Understøttelse, deles i 3 Klasser:

»Til 1. Klasse henhøre alle saa gamle og syge eller paa Helbred, Førlighed, Sanser og Forstand saaledes svækkede, at de aldeles intet eller kun saare lidet kan fortjene til Livets første Nødvendighed. —

Til 2. Klasse henhøre Børn, som ere fader- og moderløse, eller hvis Forældres Forstand, Helbred eller Sæder er saaledes beskafne, at Børnenes Opfostring og Opdragelse ikke til dem bør betroes.

Til 3. Klasse henhøre saadanne Familier eller enkelte Personer, som formedelst Svagelighed, mange Børn, tiltagende Alder eller andre saadanne Aarsager ikke ere i Stand til at fortjene saa meget som behøves til deres eller deres Børns nødtørftige Underhold«.

Begærer nogen af Sognets fattige fri Kur og Pleje for sig eller sine i Sygdoms Tilfælde, og Præsten skønner, at Lægehjælp er fornøden, da medgiver han den syge en Seddel til Fattigvæsenets Læge.

Fattiggassens Indtægter er følgende: 1) »Aarlige Bidrag i Penge som ydes frivilligt eller efter Kommissionens Ansætning paalægges, i Forhold til hvad Distriktets Fattigvæsen behøver Over dem, som udebliver dermed, indsender Kommissionen en Fortegnelse til Direktørerne, som foranstalter Restancerne inddrevne. 2) En Afgift, lignet paa Købstadens Grundtakst efter Øvrighedens nærmere Forslag. 3) $\frac{1}{4}$ pct. af Varer og Løsoøre, som bortsælges ved offentlig Auktion. 4) Bøder tilkendt Fattigvæsenet ved Retten eller Forligskommissionen. 5) Indtægten af de fattiges Tavle (samt muligt Overskud af Helsingør Hospitals Tavle). 6) Frivillige Gaver som ved Ejendoms køb eller ved anden Lejlighed. 7) Hvad der indkommer ved Salg af fundne eller optagne Kreaturer og ved Salg af understøttedes Efterladenskaber. 8) Renter af Kapitaler og Indtægter af Jorder eller andet, som maatte være tillagt Distriktets fattige.

Alle Børn, som nyder offentlig Understøttelse, skal fra deres 6. eller senest 7. Aar stadig søge Skolen.

For Betleri af saavel Børn som voksne fastsættes alvorlig Straf. 3. Gang begaaet Betleri af arbejdsfør voksen straffes t. Eks. med 2 Aars Forbedringshusarbejde med efterfølgende Fordobling af Straffen for hver gentagen Forbrydelse.

Gennem flere Møder studerede Inspektørerne grundigt Reglementets Paragraffer og konstaterede med Fornøjelse, at paa flere Punkter var Aarhus Fattigvæsen allerede paa Linie med det foreskrevne, f. Eks. hvad angik Forsørgelsen af de umyndige, Opdragelse og Skolegang og Omhu for syge⁴⁷⁾. Derimod var det smaat med Fornøjelsen ved Drøftelsen af Grundskatten som en ny Indtægtskilde for Fattigvæsenet. Om Afgiftens Størrelse skulde Øvrigheden indsende Forslag til Approbation af Kancelliet. Kommissionen var meget imod denne Beskatning, og under Debatten herom endevendte man endnu en Gang det gamle Problem, hvorvidt Fattigvæsenet burde hvile paa Skat eller Gave. At de fattiges Forsørgelse »er i egentlig Forstand intet Skattepaalæg«, men bør »være saa vidt muligt et velvilligt Offer af . . . Bro-

⁴⁷⁾ Kom. Skr. t. Dir. $\frac{3}{12}$ 1803. Kopi. F. A.

derkærlighed«, det var Kommissionens Mening endnu paa Tærskelen til en ny Tid^{4b)}).

Sidst paa Aaret 1803 gik man i Gang med det betydelige Arbejde at udarbejde Forsørgelsesplanen og klarlægge, hvad der vilde medgaa af Understøttelser, hvorom Reglementet §§ 8—10 gav følgende Direktiver:

1. Klasse ydes: a) Kost (eller, hvor dette ikke er gørligt, Penge i Kostens Sted). b) Klæder. c) Husly og Varme ved at indtinges til Huse paa dertil bekvemme Steder. d) Pleje i Sygdoms Tilfælde.

2. Klasse: Børnene besørgeres sat i Pleje for Kassens Regning.

3. Klasse: Understøttes saaledes, at de ikke lider Mangel paa det nødvendige, hvorved dem kunde gives Anledning til Betleri. Der sørges tillige for dem »ved efter Mulighed at forhjælpe dem til noget med deres Kræfter passende Arbejde mod Betaling efter gangbar Pris; og naar dette ej kan tilstrække, ved anden Hjælp, hvilken Hjælp dog i Almindelighed ikke bør gives i Penge, men i Fødevarer, Brændsel, Klæder osv.«

Ved Nytaarstid 1804 var Kommissionen naaet til Ende med sine Overvejelser, og 9. Januar 1804 indsendtes Planen til Direktionen, der vistnok med nogen Hovedrysten studerede Aktstykket. Uanset Reglementets Bestemmelse havde Kommissionen delt de understøttede ikke i 3, men 4 Klasser. Af gamle og svagelige i 1. Klasse stod kun anført 19 Personer, om hvis Understøttelse med Kost, Klæder, Husly osv., som Reglementet krævede, ufyldstgørende Oplysninger var givet til Direktionen. Denne tilbagesendte Planen den 22. Januar med adskillige kølige Bemærkninger til Overvejelse:

»Det falder os ubegribeligt, at ikkun 19 af dette Slags [d: 1. Klasse] skulle findes i saa stor en By som Aarhus med dens Folkemængde, da det er os bekendt, at et Sognedistrikt paa Landet ofte har 8 à 9 saadanne«. Direktørerne ønsker et nyt Overslag udarbejdet af Sognepræsterne, der tillige maa vedlægge som Bilag Lister over Sognets fattige og deres Tilstand »til Befrielse for Ansvar paa alle Sider«.

Om den Understøttelse, man har tænkt at tildele de gamle, bemærker Direktionen: »Naar vi end ville antage, som vores Overbevisning er umulig, at et Menneske, som . . . intet eller saare lidt kan fortjene, kunde faa til Livets nødvendige Ophold for 2 Mark om Ugen, ikke 5 Skilling om Dagen, saa maatte dog oplyses, om de saaledes anførte have fri Husly; hvad Anstalt der er gjort for den for et gammelt og svagt Menneske saa nødvendige Varme og hvorfra det allernødvendigste til Klæder skal komme«.

Da Kommissionen har foreslaaet Understøttelsen til 3. Klasse ansat i Penge, men ikke i Naturalier, ligesom heller intet anføres om Hjælp i Form af Arbejde, forventer Direktionen Oplysning om, »hvorledes Fattiginспекtionen vil se den 3. Klasse at fattige efter Reglementets Paragraf 10 sat i Arbejde og forsynet med de nødvendige naturale Underholdningsmidler«.

^{4b)} Kom. Skr. t. Dir. 3/12 1803. Kopi. F. A.

Efter at have modtaget Direktionens Skrivelse lod Kommissionen Trommen gaa og indkaldte ad den Vej enhver, som forment sig at have Ret til at kræve Understøttelse. Det gav Resultater, idet 1. Klasse dermed yderligere forøges med 10, 2. Klasse med 25 og 3. Klasse endog med 42. Den reviderede Plan fremsendtes 20. Februar til Direktionen, der samtidig gjordes bekendt med, hvorledes Kommissionen saa paa Natural-Understøttelserne til 1. og 3. Klasse samt Fremskaffelse af Arbejde.

Om Klæder og Ildebrand til denne [c: 1.] Klasse er vel intet meldt i vor Plan, men samme ydes dog de fattige efter Omstændighederne, da af de Klæder, som ved fattiges Død tilfalder Fattiggassen, igen en Del uddeles til andre fattige, som maatte behøve samme. Og Marselisborg saavel som Riis Skov tillader de fattige paa visse Tider at samle Grene til Brændsel, som da hentes af dem, der ville, til Vintervarme Saa længe de fattige paa den Maade kunne komme til Brændsel (naar de ikkun selv ville) tør vi ikke lade dem tilføre Brænde eller Penge til samme af Frygt for en slem Anvendelse af deres Understøttelse, thi de søgte saa Skovene alligevel og solgte derpaa det dem tilførte Brændsel eller anvendte Pengene paa en anden Maade, der ikke altid var gavnlig.

Til tredie Klasse, der udgør saa stort et Antal og er af saa ganske ulige Vilkaar, er det os umuligt at fastsætte Understøttelse i Naturalprodukter Hertil maatte da lejes et Oplagshus for at rumme og bevare disse Ting. Og hvem skulde nu staa til Ansvar for disse Varer, at de ikke bleve fordærvede eller formindskede?

At Fattigvæsenet uden Arbejdsanstalter er og bliver stedse en Uting, indseer vi fuldt vel og stræber derfor ogsaa at anwise de fattige Arbejde men saa længe intet ordentlig indrettet Arbejdshus er for Haanden, vil Arbejdsanstalterne aldrig kunne trives. Og saa længe det ordentlige Politi i Byen ikke formener sig pligtig at oppasse Betlere og Løsgængere, men tror, at slikt bør ske ved Fattigfogderne, kan Betleriet ikke ventes hæmmet ved de elendige Fattigfogder, vi nu har, der selv er fattige Folk og derfor ser igennem Fingrene med Uordener.

Endelig vender Kommissionen sig til det økonomiske. Hensynet til de fattiges Trang og Medborgerernes Vilkaar og Byrder har man holdt »samlede for Øjnene«. Alligevel kræver den foreliggende Plan 1079 Rdlr. 5 Mk. 14 Sk. aarlig Tilskud mere end det, Byen hidtil har erlagt til Fattiggassen. Muligvis har dette gjort Indtryk paa Direktionen, som 1. Marts 1804 approberede Planen, idet samtidig den Tanke udkastedes, om det ikke kunde »eragtes nyttigt og ret« at gøre et Forsøg med en ny Tegning af frivillige Bidrag til Fattiggassen, inden anden Ansætning gøres; d. v. s. inden man greb til Ligning.

Den Opgave, Kommissionen her blev stillet overfor, var ikke behagelig. I Forvejen havde den bevæget Bidragsyderne til at tegne sig for en Sum, der laa betydeligt over de senere Aars Ydelser. Nu kunde Medlemmerne begynde forfra igen.

Samtlige Kommissionen [har] gennemgaaet hele Byen og Hus for Hus besøgt alle Byens Indvaanere for efter vor gjorte Forestilling om de Fattiges Tal, Trang og langt større behøvende Sammenskud til Industriens Ophjælpning og Betleriets

aldeles Afskaffelse at formaa enhver til at tegne sig frivilligen for den muligen største Sum til Opnaaelsen af dette vigtige Øjemed. Som Følge deraf har næsten alle, men nogle meget betydeligt, forhøjet det aarlige Tilskud⁴⁹⁾.

Ved det ny Besøg i Husene lykkedes det at hæve de frivillige Bidrag med yderligere 404 Rdlr., saaledes at Bidragene nu ialt udgjorde 1690 Rdlr. 4 Mk. 2 Sk. — den største Sum, Kollektbogen nogensinde havde oplevet. Alligevel, hvordan Kommissionen end vendte Regnskabet, der resterede dog 659 Rdlr. 1 Mk. 14 Sk., som der kun var een Udvej til at skaffe: Paaligning i Henhold til Reglementets § 30, der kort og klart bemyndigede Kommissionen til at fastsætte, hvormegit enhver efter sin Formue og Lejlighed skulde bidrage til Fattigvæsenet.

Men paa egen Haand at paaligne Indbyggerne de 659 Rdlr. veg Kommissionen tilbage for; den hævdede, at denne Ansættelse vilde medføre »den allerstørste Vanskelighed og udsætte Kommissionen for uberegnelige Fortrædeligheder«, hvorfor den vilde have Magistraten og de eligerede til at medvirke ved Ligningen denne første Gang, hvad Direktionen bifaldt den 19. April 1804. Beløbet skulde udredes af de Borgere, der formentes ikke at have tegnet sig for et passende Beløb i frivilligt Bidrag.

Med denne Ligning var Forberedelserne endt, og den ny Lov traadt ud i Livet. Hvad betød Reformen for dem, der trængte til Hjælp? Hvor beskedne Understøttelserne var under den tidligere Ordning, faar man Indtryk af gennem følgende Bemærkning i Regnskabet 1803 vedrørende den understøttede Christen Jespersen: »Er anført under Nr. 22 i 24 Skillings-Klassen, og formedelst han ej kan arbejde og har 4 smaa Børn er endvidere tillagt 8 Sk. ugentlig«. Ved Reformen 1804 fik han sin Understøttelse forhøjet til 3 Mark, men 1805 i Følge Planen atter nedskaaret til 2 Mk., skønt »Mandens ene Haand [er] forknuset og kan intet arbejde, men har 5 smaa Børn«. (Nedsættelsen motiveres med, at Hustruen er arbejdsfør og han selv fortjener noget ved Høkeri).

Fattigkommissionen havde et klart Blik for, at lige saa betydningsfuldt som det var at skaffe Understøttelse til de ikke-arbejdsduelige, var det tilige at iværksætte Arbejde for dem, der kunde arbejde. Dens Maal var »at aabne en Næringsvej for den fattige og sætte alle ledige Hænder i Arbejde« — et stort Maal, som Kommissionen lagde al sin Id og Flid i at naa, og som ikke naaedes, men voldte Besværlighed paa Besværlighed. 1805 kunde Kommissionen meddele: »Det offentlige Fattigvæsen i Aarhus har anlagt 2de offentlige Arbejdsanstalter, et Linnedspinderi og en Fabrik til at forfærdige alle Sorter Klæde og uldne Tøjer«⁵⁰⁾. Gennem Stiftamtmanden opnaaede Kommissionen Forbindelse med Direktionen for »Den danske Manufakturhandel« i København, der erklærede sig villig til at forsøge at afsætte Fat-

⁴⁹⁾ Insp. Skr. t. Dir. af 3/4 1804. Kopi. F. A. ⁵⁰⁾ »Correspondence Protokol ved Fattig Væsenets Arbejds Anstalt«. F. A.

tigvæsenets Klædevarer, men det var ikke nemt at finde Købere. Varerne var for ringe. En Novemberdag 1805 vendte Skipper Thomas Schieby hjem fra Hovedstaden med 100 Alen usælgeligt Klæde, som tilmed ved Indsendelsen ikke havde været opmaalt nøjagtigt, idet der var Undermaal.

En trykket Stemning rugede over Kommissionens Overvejelser i de følgende Dage, men Stiftsprovsten gav ikke op. Han tog til København, aflagde Besøg i »Den danske Manufakturhandel« og havde siden en indgaaende Forhandling med Deputeret i Det danske Kancelli, Justitsraad Berner, med hvem han med Iver diskuterede Manufaktur, Farvning med mere. Berner lovede at sende Stiftsprovsten Prøver paa blaåt, brunt og graat Klæde, hver Kvalitet og Farve var de helt rigtige. Justitsraaden ikke alene holdt sit Ord, men lod tillige med Klædeprøverne følge et meget venligt Brev, hvori han tilkendegav, at »det vil være mig en behagelig Tanke, om jeg maa være et fraværende Medlem af en Sogne Commission, der udmærker sig lige saa meget ved gavnlig Driftighed som ved den ædelste Velvillighed til at fremme det offentliges Vel«.

Justitsraadens Ord faldt som Dug paa slagne Enge, da hans Brev blev oplæst i et Kommissionsmøde sidst i November 1805. Stiftsprovsten aflagde først Beretning om sine Hændelser i Hovedstaden, og det blev ført til Protokols, at Kommissionen ved denne Redegørelse fandt sig »oplivet«. Dernæst oplæste Jansen Brevet fra Berner. Om dets endnu mere oplivende Virkning giver »Correspondence Protokol ved Fattig Væsenets Arbeids-Anstalt« fuld Besked:

Idet han [Stiftsprovsten] tillige fremlagde og forelæste os et Brev fra Deres Welb. af det meget smigrende Indhold, var det som Siælen vender tilbage i halv dødt Legeme.

— Selve Fattigreformen bevirkede en Stigning i saavel Antallet af understøttede som selve Understøttelser. Medens Antallet af ugeunderstøttede fra 1803 til 1805 forøgedes med ca. 11 %, undergik Ugeunderstøttelsen en samlet Stigning paa ca. 60 %⁵¹⁾.

KOMMISSIONENS VIRKE

En Søndag Aften i December 1808 blev Forstander Christen Schmidt hidkaldt til et Kone-Slagsmaal i Fattigboderne paa Rosensgade og kom anstigende med Jens Fattigfoged. Omtrent i de samme Dage havde Farver Asmussen, en samvittighedsfuld Forstander, Besværligheder med Helene Conrads. Syg og frugtsummelig var hun kommet til Byen og havde indløget sig hos en Kone. Da Asmussen erfarer den syges Tilstand, udfær-

⁵¹⁾ Fattigv. Regnsk. F. A.

diger han Medicinseddel og sender Bud til Fattiglægen Dr. Weis. Denne udebliver i to Dage; til Gengæld tilser Asmussen den syge, og da Konen, hos hvem hun logerer, ikke kan eller vil have Helene Conrads længere, skaffer han Husly til hende i en af Fattigboderne. Dette er kun et Par Eksempler. Med Lægen kunde man have Vanskeligheder vedrørende Apotekerregningerne, som efter baade Kommissions og Direktions Mening slutte alt for store Summer. Megen Tid maatte ofres af Forstanderen til den Gerning, »der ved daglige Overløb af de Fattige, Forsømmelse af sit Kald og saa mange andre tusinde Ubehageligheder er af de allerbesværligste og mest byrdefulde⁵²⁾. Alligevel holdt flere Forstandere tappert ud, deriblandt Major Severin, som holdt Stand i 23 Aar.

At Reglementets Bestemmelser vedrørende Forsørgelsesretten blev overholdt, vaagede Kommissionen nidkært over. Stadig stod man paa Vagt for at værne Fattiggassen mod andre Kommuners Trængende. Da Byfogden 1806 havde antaget en Mand fra Skjoldlev som Gadevægter, udvirkede Kommissionen, at Vægteren ikke fik Tilladelse til at føre Kone og Børn til Aarhus. Da gamle Kirsten Sparre — forhen Husmandskone i Skæring, nu Enke og boende hos sin Datter paa Fiskergade — samme Aar bad ikke om Understøttelse, men om lidt Arbejde i Form af Hør til Hjemmespind og saaledes fra Ubemærketheden traadte inden for Kommissionens Synsfelt, begærede man straks Politiforhør over den gamle med Henblik paa eventuel Hjemsendelse. Om Vejlbys Bøndernes formentlige træske Forsøg paa Omgaaelse af Bestemmelserne vedrørende Forsørgelses- og Hjemstedsretten, vidner en Skrivelse, som Kommissionen 25. Marts 1807 sendte Direktionen:

Da Sidsel Sørensdatter i de sidste 6 Aar har boet i Vejlbys Byes Fattigkommission sig ganske ubeføjet til her at anvise hende Hus paa Byens Bekostning og formener i Overensstemmelse med Reglementet, at samme tilhører Vejlbys Sogn.

At det Hus hun havde lejet i Vejlbys By blev solgt og at Bønderne var saa tjenstagtige i at føre med tyve Vogne hendes Gods her til Aarhus viser tydeligt nok Sagens Sammenhæng.

Bønderne i Vejlbys By saa nemlig i Sidsel Sørensdatter et nyt Almisselem for deres By, og for at slippe denne Byrde blev Huset solgt, som den gamle Kone havde lejet og ærlig betalt Leje af aarlig, og for at blive hende ganske fri og liste hende til en anden By fører man hende nu af Christenkærlighed til Aarhus og at ingen skal mærke, at de frygter for Følgerne for hendes Fattigdom og høje Alder, saa maa de forspænde tyve Vogne til at drage hendes Gods og Midler herind. Kommissionen kan ikke tage den Synd paa sig at berøve Vejlbys Almisselem, hvis Efterladenskaber upaatvivlelig vil gaa i mange Penge og rigelig belønne Vejlbys Sognekasse for Husleje til [en] Kone, der er over 80 Aar.

Det 18. Aarhundrede havde ikke formaaet at organisere Forsorgen for de trængende, som ikke hørte Sognet til. Denne Opgave tog det ny Aarhun-

⁵²⁾ Kom. Skr. til Kanc. af 24/11 1806. Kopi. F. A.

drede op. Ved Kancelliplakat af 14. December 1810 fastsloges, at »den Hjælp, hvortil en fattig befindes at trænge, bør meddeles ham paa det Sted, hvor han søger den, om han end ikke der har opholdt sig i 3 Aar«, og at »det Distrikt, som bliver kendt pligtig til at forsørge den bortflyttede Fattige skal ved hans Imodtagelse godtgøre det Distrikt, som foreløbig haver forsørget ham, de dertil medgaaede Udgifter«. Ved Plakat af 20. Februar 1817 fortolkedes det vanskelige Problem om Hjemstedsretten, og ny Plakat af 28. December 1827 bestemte, at saafremt intet Sted efter de gældende Regler overhovedet kunde udfindes som Hjemsted for Forsørgelsen, skulde Udgiften for en Købstads Vedkommende udredes ved Ligning paa samtlige Stiftets Købstæder og paa Landet afholdes af Amtsrepartitionens fonden.

Medens det svundne Aarhundrede ikke havde vidst andet Raad med Hensyn til de udensogns trængende end at give dem en Tæreskilling til Rejsen eller simpelthen jage dem af By under Trusel om Piskning, Vand og Brød, Spansk Kappe eller Tugthus, etableredes nu økonomiske Forbindelseslinier mellem Kommunerne indbyrdes, der kunde lette den nødlidende Opholdet paa et fremmed Sted, men samtidig ofte gav Anledning til vidtløftige Pennefejder, hvori Fattigkommissionernes Teologer deltog med Nidkærhed.

1820 meldte den vanføre Sypige Louise Hager sig med sin 15-aarige Søn Ludvig til Fattigkommissionen i Aarhus og bad om Hjælp. Da hun senest havde haft Ophold i Hadbjerg i længere Tid end tre samfulde Aar, blev hun henvist til nævnte Sted, men bad om at maatte blive i Aarhus, hvor hun lettere end paa Landet kunde tjene lidt ved Naalen. 27. November 1820 tilskrev Aarhus Fattigkommission Kommissionen for Galten Pastorat om Sagen. Louise Hager kunde forblive i Aarhus, saafremt man i Galten afgav Erklæring om at ville yde hende den nødvendige Hjælp; derimod kunde Drengen ikke blive boende i Aarhus. Galten Fattigkommissions Svar var af betydelig Længde. Gennem syv Punkter eller Grunde, hvor blandt andet ogsaa henvises til Kristendommens og Billighedens Gud, slog den landlige Kommission Døren i for baade Sypigen og hendes Barn. I Skrivelse af 20. December 1820 gendrev man fra Aarhus de syv Punkter, men ganske vist uden Resultat, hvorefter Sagen indankedes for Øvrigheden, og ved Amtets Resolution 2. Marts 1821 blev Hadbjerg Forsørgelsesstedet for den vanføre Sypige og hendes Søn. Lørdag den 14. April vandrede Ludvig Hager ud af Aarhus paa Vej til Hadbjerg. Moderen skulde følge efter ved første Vognlejlighed. For Drengens Underhold i Aarhus var den landlige Fattigkommission kendt pligtig at udrede 27 Rdlr. 3 Mk., men dem nægtede man nu at betale under Paaberaabelse af, at Drengen burde have været sat til Arbejde eller i Haandværkslære i Aarhus. (Han var holdt til Undervisning, da han ikke havde Kundskaber nok til at kunne blive konfirmeret.) I Midten af Maj 1821 dukkede Ludvig atter op i Aarhus »og foregiver at være tilbagevist af Kommissionen paa Grund af, at han ikke vedkommer Distrik-

tet«. Derefter blev ikke alene Drengen, men ogsaa hans Moder transporteret til Hadbjerg.

Der ydedes den trængende, som opholdt sig i fremmed Kommune, ikke alene Underhold efter fast Takst, men ogsaa Kur og Pleje under Sygdom, hvad der kom Anne Dorthea Ravn tilgode. Her er den lille Aarhuspiges Skæbne kort fortalt. I halvandet Aar tjente hun hos Guldsmed Kreutzberg, derefter hos Værtsholder Schandorff, men Hovedstaden vinkede. 18 Aar gammel forlod Anne Dorthea Hjemmet paa Fiskergade. Hos en Slagter paa Vesterbro fik hun Kondition, men forlod Pladsen et Fjerdingaar senere, og »efter den Tid har hun ingen Tjeneste haft, men ernærer sig ved Syning«. 10. November 1819 afleverede Politiet Anne Dorthea paa Almindelig Hospital som lidende af venerisk Syge. Hendes Kur og Pleje fra 19. November 1819 til 31. Marts 1820 kostede Fattiggassen i Aarhus 110 Rdlr.

Iøvrigt var det ikke ret mange fattige, der for 100 Aar siden havnede som trængende til Understøttelse i fremmede Kommuner. 1821 fandtes af saadanne 2 Mænd, 2 Kvinder og 1 Barn i Hovedstaden. I »Erstatning til fremmede Distrikter for udlagt midlertidig Understøttelse« maatte Aarhus det nævnte Aar udrede 846 Rdlr, fordelt paa 4 Kommuner og med tilsammen 6 Voksne og vistnok et lignende Antal Børn.

LIGNINGEN

Naar Forsørgelsesplanen var udarbejdet, skulde Forstanderen bekendtgøre den for Distriktets Indbyggere, at disse kunde faa Lejlighed til at fremføre Anker eller tegne sig for endnu større Bidrag, »om de maatte findes villige«, hvorfor »Afskriften bør vise, hvad Bidrag Commissionens Medlemmer selv have tegnet sig for«⁵³⁾. Endnu 1806 vandrede Inspektørerne om for at opkræve Fattigbidraget, en Vandring, der var den »allerubehageligste Sag for en anstændig og ærekær Mand«, idet Inspektørerne ikke alene »maa møde flere Gange foruden at faa Betaling, men endda paa mange Steder taale Grovheder, Skældsord og slet Behandling«. Kommissionen søgte derfor om, og fik Tilladelse til, at Fattigbidraget indkrævedes efter samme Regel som Byens øvrige Afgifter. Til Husejerne udleveredes nu Skattebillerter. Beløbet skulde betales til Distriktets Forstander i dennes Hjem.

Som tidligere nævnt deltog Magistraten og de eligerede i den første Ligning. Senere ordnede Kommissionen Ansættelsen alene, til det ved Kancelliresolutionen af 26. Maj 1832 bestemtes, at fire agtbare Borgere fremtidig skulde deltage i den aarlige Ligning — en Foranstaltning, der hang sammen med forskellige Klager over Ligningen. Klagernes Antal var dog ikke stort, 10—12 aarlig omkring 1830. Blandt de klagende 1834 var Skomager Lud-

⁵³⁾ Regl. ⁵/₇ 1803 § 34.

vigs, som holdt 12—14 Svende, foruden at flere fattige Smaamestre arbejdede for ham i Byen. Selvangivelser kendtes ikke. Man klagede ikke alene over egen Ansættelse, men drog ogsaa andres ind i Debatten, saa Kommissionen maa udbryde: »Ligesom Canc. Lanng har klaget over, at Proc. Hald stod for lavt, saaledes har denne ogsaa paa sin Side gjort samme Bemærkning om Førstnævnte, hvilket vil kunne tjene som Bevis for, hvor vanskeligt eller rettere umuligt at gøre alle tilpas«⁵⁴).

2 Procent af den aarlige Indtægt var den sædvanlige Form for Ligning ca. 1830. Enker, som var Husejere, ydede mindst 1 Rdlr. Med Mellemlum fremkom i Avisen Veklager over den høje Fattigskat, og det manglede ikke paa Raad om, hvorledes Byrden bedst kunde lattes⁵⁵). Ved Lov af 11. Februar 1863 ophævedes den særlige Fattigskat i Købstæderne.

DER SKAFFES ARBEJDE

Et Led i Reformplanen var som nævnt Igangsættelse af Arbejde for de helt eller delvis Arbejdsføre, der ikke ad anden Vej kunde skaffe sig noget at bestille. En ubehagelig Overtænkelse maatte det da være for Kommissionen, at just i de samme Julidage, da Reglementet kom den i Hænde, ophævede Købmand Hansen sin Forbindelse med Uldspinderiet. »Det vilde være til ubodelig Skade, om denne Vindskibelighedgren skulde henvisne«, herom var Kommissionen enig. Fattigvæsenet overtog da Uldspinderiet og knyttede til dette en lille Klædefabrik. Paa Fabriken fremstilledes blandt andet Klæde og Frakketøjer. I Krigsaarene fandt Produkterne rivende Af sætning, saa man endog kunde tale om »den Begærlighed, hvormed Fabrikens Varer søges og efterspørges«. Ved Krigens Ophør fik Fabrikens Flor en hastig Ende. Aar efter Aar forringedes Virksomheden, saa der tilsidst hverken kunde betales Renter af Gæld eller Leje til Hospitalet. Samtidig steg Fattigvæsenets Udgifter fra 7782 Rdlr. (Sedler) i 1815 til 11392 Rdlr. i 1817. I sin Nød greb man da til den Udvej at ligne Byens Tyende i Skat. 1818 optoges Mandtal over de tjenende Klasser:

Kontor- og Handelsbetjente	52	Personer
Haandværks- og Tjenestekarle	211	—
Tjenestepiger	370	—

De tre Klasser ansattes til henholdsvis 2, 1 og $\frac{1}{2}$ Rdlr. Sølv i aarlig Fattigskat; fritagne var Skomager-, Skrædder-, Smede- og Snedkersvendene, fordi de selv forsørgede deres syge Lavsbrødre — ad denne Vej lykkedes det at erhverve 754 Rdlr.

⁵⁴) Kom. Møde $\frac{31}{1}$ 1834. Forhandlingsprotokollen. F. A. ⁵⁵) Se f. Eks. Aa. St. $\frac{19}{3}$ og $\frac{29}{3}$. $\frac{3}{4}$ og $\frac{19}{4}$, $\frac{23}{10}$ 1839. Jyllandsposten 1839, S. 133, 160. »Diversa« 1839, Nr. 38.

Det var dog kun som en Lap paa et gammelt Klæde. De trange Tider med den optrækkende Landbrugskrise og dennes Tryk over Byens Næringsliv, den svigtende Beskæftigelse og det tiltagende Betleri — 1819 mener Kommissionen, at Skatteyderne giver lige saa meget i Almisse som i Fattigbidrag — alt dette bevirkede, at man i Efteraaret 1819 tog Fattigvæsenets hele Tilstand op til indgaaende Overvejelse, der især takket være Byfoged Fleischers Initiativ afsluttedes med Udarbejdelsen af et Forslag til en Reorganisation af Byens sociale Forsorg.

FORSØRGELSES- OG ARBEJDSANSTALTEN OPRETTES

»Ved en lang og sørgelig Erfaring overtødede om, at den nærværende Indretning af Fattigvæsenet her i Byen hverken er svarende til sit Øjemed eller vil blive det, have vi alt længe været betænkte paa at udfinde Midler til at forandre og forbedre dette«. Med disse Ord indledes den Skrivelse, som den første December 1819 af Kommissionen afsendtes til Direktionen, og som indeholdt Forslag til en Nyorganisation⁵⁶).

Man ønskede overladt den Del af Klostret, som nu afbenytttes til Væveri, beboes af Hr. Skolelærer Wolter og bruges til 2 Daarekister. »I denne Bygning have vi efter Undersøgelse fundet, at der vil kunne modtages 100 eller flere Fattige, som kunde vorde satte til Arbejde, nyde Logie og Ophold, ligesom ogsaa beqvem Lejlighed til et Sygehus for en 16 à 20 Personer«.

De nødvendige Midler til Ombygning, Inventar m. m. foresloges tilvejebragt blandt andet ved Salg af Fattigvæsenets Ejendomme, 33 Boder samt et Sted paa Fiskergade. Med fuldkommen Vished fastholdt Kommissionen, at et Fattiglem kunde bespises for 10 Skilling Sølv daglig, hvoraf de fire Skilling nok kunde dækkes ved vedkommende Lems Arbejde.

Arbejdet i Anstalten skulde indskrænke sig til simple Forarbejdelser af Materiale; saa meget som muligt vilde man bestræbe sig for, at de arbejdsføre udlejedes til Arbejde for Eksempel i Haver eller ved Høstgerning. »Det er De Høje Herrer Directeurer bekjendt, hvorledes den Understøttelse, Fattigvæsenet hidindtil har ydet, har været beskaften; ingen vil kunne tvivle om, at den har været saa slet, saa ussel som tænkelig; thi en Hjælp af 1, 2, 3 eller 4 Mark ugentlig kan muligen redde for at dø af Hunger, men ikke heller mere, for de fleste er denne Hjælp et Middel til Lediggang, Dovenskab, Drukenskab og andre Laster, som Erfaringen fuldkommen har vist os«.

Allerede 17. December gav Direktionen i næsten hjertelige Vendinger sit Bifald til Sagens Fremme. 14. Juli 1820 approberede Direktionen en interimistisk Plan for Fattigvæsenet, af hvis 10 Paragrafer følgende anføres:

⁵⁶) Skrivelsen anf. som Indledning til Fattigkommissionens Forhandlingsprot. 1820—26.

§ 1.

. . . ., naar den approberede Fattigindretning i Klosterbygningen saaledes er istandbragt, at den kan modtage de Fattige, [skal] alle Pengebidrag til de Fattige ophøre.

§ 2.

Fornævnte Indretning, der skal være en Fattigforsørgelses- og Arbejdsanstalt, skal herefter modtage de fattige, give dem Husly, Klæde og Føde samt derfor holde dem til Arbejde, hvortil enhver antagen Fattig efter sine Evner skal være pligtig.

§ 3.

Arbejdet skal i Almindelighed bestaa i Spinden, Strikken og Væven, og Vævning i Særdeleshed bestaa i Linned, samt Vadmel eller de simpleste Klædesorter — hvo der forstaar en eller anden Profision skal saa vidt muligt bruges til denne, og saafremt Byens Borgere maatte ønske nogle af de Fattige til Arbejde, Dage- eller Ugevis, for Eksempel som Lugekone, Vaskekone eller til Høstarbejde, kan de dertil erholdes og bør dertil bruges.

§ 5.

Hvad de Fattige, der udlejes i Byen til Arbejde, fortjene, erlægges til Fattigvæsenet, som beregner det til Indtægt med Undtagelse af en Fjerdedel, som tilfalder den Fattige selv, naar han tillige faar sin Spising i Byen.

§ 6.

Enhver, der er trængende til Understøttelse af Fattigvæsenet og enten anholder om samme eller befindes at betle, skal indsættes i den Arbejdsanstalt, og dette skal ligeledes være Tilfældet med besvangrede Fruentimmere for saavidt de trænge til Understøttelse for deres Barn og ikke straks have Condition.

Ved at opsigte ca. Halvdelen af Legatkapitalerne og rejse et Laan i Overformynderiet lagde Kommissionen ud med en Startkapital af 5287 Rdlr. I Sommeren 1820 klang da Sav og Hammer i det gamle Kloster og Brolæggerjomfruen dansede i Gaarden. Ved Udgangen af September havde Forandringerne kostet 4977 Rdlr. Snart indkaldtes de, der hidtil havde nydt Understøttelse. Nu blev de tilspurgt, om de fremdeles vilde vedblive at nyde denne »efter den approberede Plans Indhold« altsaa som Lem i Anstalten. En Del skulde imidlertid ikke nyde noget paa disse Vilkaar, de frasagde sig dermed Understøttelsen. Blandt dem fandtes flere, der for et moderat Beløb sad som Lejere i Fattigvæsenets Boder (der ikke var blevet solgt, saaledes som Planen oprindelig var). Ialt meldte sig 101 Personer, hvoraf dog de 40 var Børn. Den 1. Oktober aabnede Anstalten sine Porte, Vognlæs efter Vognlæs, fyldt med Fattigfolks Bohave, skramlede ind paa Gaardspladsen. Her holdt ogsaa Vognen med de Lagener, som var skænket af interesserede Medborgere. Endelig viste de indtegnede Lemmer sig. Noget om deres fremtidige Skæbne var vel nok sivet ud: at Jens Voldby skulde barbere Mændene en Gang om Ugen for 2 Skilling pro persona, og at Særk saavel som Skjorte skulde skiftes hveranden Uge var et Par Glimt fra den Fremtid, de 101 gik ind til.

BLANDT LEMMERNE

Af de Voksne var 6 mellem 15 og 29 Aar, 5 i 30'erne, 10 i 40'erne, 7 i 50'erne, 20 i 60'erne, 5 i 70'erne, 7 i 80'erne eller derover (en enkelt Alder anføres ikke). De fleste var enligstillede Kvinder. Fra Oktober til Nytaar indkom yderligere 19 Personer, 1821 meldte sig ialt 54. — Naar Morgen-

davren var sat til Livs, forføjede Lemmerne sig til deres Dagværk. De Korer, der var beskikket Økonomaen, Vævermester Hansens Kone, som Køkkenhjælp, tog fat paa Opvasken, andre vandrede til Tvættestedet ved Aaen og gik i Gang med Anstaltens Vask, Havemanden lugede Gaardspladsen, Sygevogtersken — en betroet Stilling til 16 Skilling om Ugen — luftede ud paa Sygestuen. Paa Arbejdsstuerne sad de gamle og skrubbete Uld eller kartede. Drengene og Pigerne og de gamle, hvem Synet ikke slog fejl, spandt eller brugte Haspen og Spolen, hvad der krævede særlig Paapasselighed. Det behandlede Materiale bragtes ind i de to Vævesale, Uldvæveriet og Linnedvæveriet, der lededes af Mestrene Hansen og Kriel, og hvor baade voksne og

Børn var beskæftiget med at tilvirke Klæde, Multum, Gulvtæpper, Linnedvarer med mere. — I Anstalten kunde Byens Borgere ogsaa faa rebet Fyld til Dynevaar, gamle Mænd plukkede Værk. I Morgengryet drog andre ud af Anstaltens Port, en forsvandt om i Vestergade til Rées Fabrik, en anden om til Vask hos Stiftsprovsten, en anden til Havearbejde⁵⁷⁾. I Juni 1822, da Hendrik Vilhelm arbejdede i Rées Have, tjente han 1½ Mark i Dagløn, hvoraf de 6 Skilling tilfaldt ham selv, dog var han uden Raadighed over Kapitalen, idet Kommissionen i sit Møde den 20. Februar samme Aar havde bestemt, at Lemmernes Ugeløn skulde oplægges til Køb af Smør, Klæder m. m.

Haandværkere som Skomager Lenbroch og Handskemager Knoblauch gik atter i Gang med Professionen som Lemmer i Anstalten. Paa samme Vis udnyttedes den forulykkede Student forhenværende Huslærer Henneboes Talenter, han blev sat til at læse med Børnene. Til hans brogede Eventyrdage hørte ogsaa Søndagen den 10. November 1822, da han med lovlig Udgangstilladelse, men i fuldkommen drukken Tilstand løb paa selve Borg-

*Damaskvæver og
Fattiggårdsbestyrer Hansen.
Efter Miniatur i Den gamle By.*

⁵⁷⁾ Aarhus Fattigv. Arbejdsprotokol. F. A.

mester Fleischer, hvem han vovede at forgribe sig paa, da Fleischer foreholdt ham hans Tilstand⁵⁶).

For Lemmerne har Savnet af Friheden nok været det sværeste. I Kommissionens Møde den 20. Februar 1822, bestemtes det, at »for at undgaa Tidsspilde maatte ingen Voksen komme ud de søgne Dage. Det kunde hænde, at Lemmerne udsnuglede et og andet sælgeligt og gjorde det i Penge til Brændevin. En Vintersøndag 1822 omviklede Bodil Wenniche sin Lænd med et Skørt og solgte det for 24 Skilling. Arrestforvarer Nicolaj Ihlers Kone blev derfor antaget som Søndags-Visitor af ethvert ud- eller indgaaende Lem blandt Kvinderne. Snapsen var et af de Goder, der stærkest savnedes fra Frimandstilværelsen. Et naadigt Forsyn gjorde Overgangen lempelig, idet Anstalten den første Vinter hjemstøget af et Art Epidemi, som formentes at staa i Forbindelse med de raakolde Soverum, hvad der gav Anledning til Anbringelse af Kakkelovne paa alle Soveværelserne og dertil Udlevering af Morgen- og Aftensnaps tilsat Malurt og Kalmus. Alligevel indsmugledes Brændevin med en Ihærdighed, der var en bedre Sag værdig. De lyse Nætter 1821 blev Vidne til adskillige Ekscesser, hvor beskænkede Gamlinge endog yppede Kiv med den stedlige Embedsmand i Funktion, Natvægteren.

Mere end én Tragedie udspillede bag Anstaltens Mure; her er en enkelt af dem. Den 19. November laa Matros Bentzen Lig i Anstalten. »Journal i Aarhus Fattigvæsen Forsørgelses- og Arbejdsanstalt« beretter lakonisk:

20. November: Fra afdøde Matros C. Bentzens Seng i Sygestuen er indleveret 1 Par skidne Lagener.

20. November var Matros Bentzens Enke med Tilladelse ude af Stiftelsen og kom saa Fuld hjem, at hun hverken kunde gaa eller staae og var dertil meget grov mod mig.

22. November: Matros C. Bentzens Kone blev forløst med et Dregebarn og fik to gl. Underdyner og en nogenledes god Overdyne, samt 2 gl. Puder, et Par Lagener og en gl. Særk.

[Senere Tilføjelse] Barnet blev døbt den 29. November og kaldet C. Bentzen og døde den 30. November og blev begravet den 4. December 1820.

1822 blev Fuldmægtig Schiørrings Hustru med tre Børn optaget paa Fat-tiggaarden, efter at Fuldmægtigen ved et udsvævende Levned havde gjort sig aldeles uskikket til Familiens Forsørgelse. En Midvinterdag 1825 kom 3 Koner, deriblandt Madam Schiørring, hjem fra Aaen, hvor de havde slidt med Gaardens Vask. Da det kendtes, at de var beskænkede, blev de »tilkendt Straf af 8 Str. Tapeslag paa Ryggen«.

Den 8. April 1821 opstod et stort Spektakel, hvor Birthe Jensdatter førte an, og hvor Bølgerne gik saa højt, at Kommissionen næste Dag holdt ekstra Møde paa Raadhuset. — I Journal fra 17. November 1820 noterede Opsynsmanden om J. Harboe, der havde forladt Gaarden uden Forlov. »Tillige

⁵⁶) Kom. Møde ^{20/11} 1822.

fandtes han inde i Fruentimmernes Værelse ved sorte Maries Seng Klokken 8 om Aftenen«.

Siden kom Birthe Jensdatter galt af Sted med Peder Larsen, ogsaa Lem i Stiftelsen. Til Afskrækkelse fik hun 14 Dage og han 4 Uger i Kachotten, og desuden bestemtes følgende:

For saavidt muligt at forebygge Samquem mellem Mandfolk og Fruentimmer i Stiftelsen vedtog Commissionen, at Mandfolkene herefter lægges i et Værelse for sig og Fruentimmerne ligeledes lægges i et særskildt Værelse og Døren aflukkes imellem begge Værelser om Natten.

Ligeledes at herefter ingen unge Ægtefolk begge indtages paa een Gang i Stiftelsen, og at straks Mand og Kone adskilles fra Samleje, naar de er i den Alder, at Børneavl kan finde Sted.

Saaledes kunde det gaa til, at Snedker Jelling sad som Lem paa Fattiggaarden, mens hans Kone havde Bolig i Enkeboderne paa Rosensgade. Da han en Søndag Nat ind under Jul 1823 blev hos sin ægteviede Hustru, kostede det ham Arrest paa Fangekost.

BØRNENE

Børnene arbejdede i Vævestuen og i Spinderiet, hvor de havde deres bestemte »Dags-Pensum« at præstere. Desuden maatte de, der var undervisningspligtige, passe deres Skolegang i Friskolen, Anstaltens nære Genbo mod Nord ud mod Grønnegade. 1832 undersøgte Stiftprovsten Fattighusbørnenes Skolekundskaber og fandt, at Elevernes »Fremgang i de nødvendige Kundskaber blev forhindret derved, at de tilholdtes til at arbejde fra om Morgenen de rejste sig af Sengen og til Skoletiden, og ligeledes fra Skoletidens Ende til Klokken 8 om Aftenen«. Da Stiftprovsten havde forelagt sin Redegørelse i Mødet den 22. Februar 1832, blev det besluttet, at Formiddags-Skolebørnene skulde være fritaget for Arbejde før Skoletid og Eftermiddags-Skolebørnene fra Arbejdet efter Skoletid.

1822 blev Skomager Øverups Kone antaget som kvindeligt Opsyn med Børnene. Senere prøvede man med ringe Held at lade denne Post besørge ved Fattiglemmer; 1837 finder vi Matros Bentzens Enke som Tilsynsførende, en Stilling, der næppe var hende ukær, idet Børnene anvendtes til en hemmelig Stafettjeneste med Brændevinsflasken, hvorfor man endelig besluttede sig til at indgaa en Akkord med en skikkelig Enke Karen Jacobsdatter. Til hendes Pligter hørte ogsaa at ledsage de mindre Børn (under 7 Aar) paa deres ugentlige Udgangsture om Søndagen. Normalt slap Børnene kun ud denne ene Gang om Ugen. For de større Børn var Portneren ved den Nordre Port og Daglejer Hans Oldrup skiftevis hveranden Søndag Fører, naar Truppen rykkere ud for at »nyde Bevælgelsen uden for Stiftelsen«. Det tillodes

dog de Børn, der havde Familie i Byen, at aflægge Besøg hos de paagældende i Stedet for at følge med Flokken.

Blidt blev der ikke taget paa Forseelser. Da 6 Piger 1837 uden Forlov havde spist af de Gulerødder, der laa i et Rum under Trappen, blev Hovedmanden, som tillige uden Tilladelse var gaaet i Byen, dømt til at sidde Natten over i Kachotten »og i Morgen straffes med Ris, hvorefter hun i 2 Maaneder ikke erhoder Tilladelse til Udgang af Stiftelsen. De øvrige straffes med Ris og tilstedes i 14 Dage ikke at forlade Stiftelsen«.

Anstalten virkede som en Art Børnehjem. Da Anders Bjørns Kone formedelst Drikfældighed hverken passede Børn eller Hjem, gik Bjørn til Kommissionen og bad om, at Børnene mod Betaling af 2 Mark ugentlig maatte blive optaget i Stiftelsen, hvad Kommissionen indvilgede i. I Trediverne foretrak man at beholde Børnene i Anstalten, men i Kommissionens Møde 18. December 1839 besluttede man sig til »aldeles at opgive det i de senere Aar fulgte Princip, hvorefter Størstedelen af Fattigvæsenets Børn er blevne opdragene i Fattigvæsenets Anstalt«. Børnene under 10 Aar vilde man søge sat i Pleje helst paa Landet. Børnene over 10 Aar kunde forblive i Stiftelsen paa sædvanlig Vis, hvis de ønskede det. Gode Plejehjem paa Landet haabede man at finde ved Direktionens Bistand, ligesom man vil forsøge at faa Præsten i det paagældende Sogn til velvilligt at føre Tilsyn med Børnene. De Børn, for hvis Moralitet Kommissionen maatte frygte, skulde saa vidt gørligt anbringes paa Opdragelsesanstalten paa Bøggildgaard.

— Kaster vi sluttelig et Blik ud over Anstaltens Virkeomraade, vil en betydelig Mangfoldighed iagttages. Stiftelsen var Forsørgelsessted for udslidte Gamle, den var Arbejdsanstalt, den var Børnehjem, ja, endog Pensionat (1823 tingede en Hattemager med sit 9-aarige Barn sig i Kost og Logi for 2 Rdlr. ugentlig, mens Konen sad arresteret). Som Drankerasyl fungerede den, da Avlsmand Thomas Thanning fik sin Søn Jens indlagt, »at han, som var meget forfalden til Drikfældighed, kunde blive afvænned fra denne Last«. For gamle Bogbinder Nordsted var Anstalten nærmest Logi-hus, idet han boede der, men ellers nød Kosten hjemme hos sin Svigersøn. Nævnes maa ogsaa, at Anstalten rummede en Sygestue, hvor andre end Lemmerne kunde indlægges til Kost og Pleje.

HJÆLP UDEN FOR STIFTELSEN

Efter Planen for Fattigvæsenet af 11. Juli 1820 skulde alle Pengebidrag til de fattige ophøre, naar Arbejds- og Forsørgelsesanstalten var kommet i Gang. Det ser virkelig ud til, at man har gjort Forsøg paa at spærre for al Understøttelse uden for Anstalten til trængende voksne.

1821 udgjorde Kontoen »Understøttelse til andre Fattige« ialt kun 174

Rdlr. (heraf 141 Rdlr. alene til Underhold af en vanvittig og døvstum). 25. Oktober 1820 blev Kommissionens Standhaftighed sat paa Prøve, da Toldbetjent Rørvigs Kone mødte og bad om Understøttelse til sig og 3 Børn; de var uden Forsørger, da Rørvig sad arresteret. I Mødet den 25. Oktober tog man følgende Stilling til Sagen:

Commissionen, der deels fordi Reglementet forbyder det, og deels fordi det maatte ansees skadelig, at nogen fik Understøttelse uden at ville arbejde ved Stiftelsen efter Evne, fandt ikke, at den kunde tilstaa hende nogen Hjælp uden for Arbejdsindretningen, men naar hun, uagtet hun boede i Byen, indfandt sig her med sine Børn og opholdt sig her om Dagen, for, saavidt Børnene tillod det, tillige at arbejde med de øvrige Trængende, skulde hun erholde den samme Forplejning som disse. Commissionen maatte altsaa overlade til hende at bestemme sig, om og naar hun vilde nyde dette.

Trods denne Kendelse maatte man dog snart bekvemme sig til at yde Rørvigs Kone nogen Understøttelse, uden at hun optoges i Stiftelsen. — I 30'erne ydedes betydelige Summer til Understøttelse uden for Anstalten. Til Mad, Ildebrændsel, Lys, Senge- og Gangklæder, Begravelseshjælp og anden Hjælp uden for Stiftelsen udrededes:

1835:	5854 Rdlr.
1836:	6351 —
1837:	6658 —
1838:	7028 —

I strenge Vintre med megen Arbejdsløshed iværksattes Udlevering af varm Middagsmad fra Anstaltens Køkken. I Aarhus Stiftstidende for 30. Januar 1830 læses:

Ligesom vi forr. Vinter uddelte til Husarme uden for Stiftelsen henved 1800 Portioner varm Middagsmad, saaledes at ethvert Medlem af Familien fik sin Portion, saa kan ogsaa i Aar enhver virkelig trængende Familie daglig afhente paa Fattigvæsenets Arbejdshus en rigelig og sund Middagsmad til sig og sine imod Forevisning af en Billet fra en af Fattigforstanderne eller Sognepræsten.

Paa Kongens Fødselsdag skænkede en høj og anset Embedsmand her i Byen 35 Portioner varm Mad til Husarme, hvoraf Fattigvæsenet uddelte de 25.

For adskillige Smaakaarsfolk kneb det at skaffe Udvej for Husleje. Den trængende stillede da i Kommissionens Møde og bad enten om Huslejhjælp eller om, at Fattigvæsenet vilde yde Kaution for Lejen. Gennem disse Oplysninger om Lejeforhold er det gørligt at iagttage saavel Huslejens Stigning som den stigende Knaphed paa Lejligheder, der tilslut i 1860'erne ender i Bolignød. Enlige Personer hjalp sig ofte til Husly ved et Stadelogi, Sovested for en Nat. »Der gives flere Steder her i Byen, hvor Fattige kunne erholde Nattekvarter for 4 Skilling hver Nat«. Paa en tilfældig bevaret Seddel anføres: »For Nattelogis i 7 Dage indestaar Fattigvæsenetscommissionen for Daglejere F. V. Billenberg. Aarhus, den 10. November 1841«. Kautionsbeviset

er underskrevet af 5 Medlemmer. 1842 indrettedes et Stadelogi i Enkeboderne paa Graven; her kunde den mødige mod at betale 4 Skilling gaa til Hvile paa en Halmmadras med et Dækken over sig.

— 1827 oprettedes de saakaldte »Frihaver«, vederlagsfri Jordlodder til Dyrkning af Havesager⁵⁹).

ENKEBODERNE PAA GRAVEN OG ALDERDOMSASYLET

1804 skænkede Urmager Søren Buxlund sin Ejendom paa Graven til Fattigvæsenet, i hvilken Anledning Commissionen i det trykte Regnskab fra 1804 bringer ham en hjertelig Tak for de 9 Lejligheder, Gaarden rummede. En halv Snes Aar senere blev den lange lave Længe ombygget og ført op i 2 Etager. I dens Smaalejligheder boede adskillige Enker og enligt stillede Mænd. Ofte delte to Enker Stue sammen, og to Lejligheder var fælles om samme Køkken, hvorved der skabtes en frodig Grobund for Kævl.

Grundet paa den betydelige Mangel paa Boliger opførte Kommunen 1876 en Nybygning i Haven, den nuværende Skoletandklinik. Efter Vedtagelsen af Loven om Alderdomsunderstøttelse 1891 besluttede Byraadet sig til at indrette et Alderdomsasyll i Havehuset. 15. Januar 1893 blev Asylet taget i Brug. I Begyndelsen holdt de gamle sig tilbage, men snart blev Huset fuldt belagt, saa der yderligere maatte indrettes Værelser paa Loftet. Ved Aarets Udgang boede 42 Gamle, deriblandt 10 Ægtepar, i Asylet, hvor de fik deres Underhold og dertil en lille Ugeskilling. Et 3½ Alen højt Plankeværk paa langs gennem Gaarden skilte Alderdomshjemmet fra Forhuset. Plankeværket repræsenterede det lovbefaalede Skel mellem Fattighjælp og Alderdomsunderstøttelse og var sat efter Ministeriets udtrykkelige Forlangende.

Det viste sig hurtigt, at Asylet ikke var tidssvarende. Der savnedes i høj Grad en grøn Plet til de Gamle, desuden Badeindretning og navnlig en Sygeafdeling, og hertil kom endelig den aabenbare Pladsmangel. Et nyt Asyl — mente Udvalget 1899 — burde afgive Plads til en Plejeafdeling paa 100 Personer og en Sygeafdeling til 30 Personer. 5. November 1904 indviedes »De Gamles Hjem« paa Knudriisbakken. I 1930'erne føjedes hertil Komplexer af billige Boliger for Aldersrentenydere ved Marselis Boulevard og Skovvangsvej.

Med den i 1820 aabnede Arbejds- og Forsørgelsesanstalt, med Buxlunds Gaard paa Graven (der nedreves i Maj 1938) og de øvrige offentlige Boliger for trængende havde Fattigvæsenet fundet den ydre Form, det skulde be-

⁵⁹) J. Tholle i Aa. St. A. 1927, S. 20—28.

vare gennem mange Aar. Først 1870 rejste en ny Fattiggaard sine røde Mure ude paa Jeronimusbakken, et Sted Kommissionen var alt andet end glad for; det laa for langt borte fra Byen og Vejen derud var for besværlig for de Fattige, især i Sneføre⁶⁰). 1869 nyorganiseredes Fattigvæsenets Bestyrelse foranlediget ved Loven af 26. Maj 1868 om Købstadkommunernes Styrelse, der ophævede saavel Fattigkommissionen som Direktionen og henlagde Fattigplejen direkte under Byraadet. Tirsdag den 26. Januar 1869 mødte Stiftprovst Boesen som sidste Repræsentant for den gamle Kommission og afleverede Dokumenter og Protokoller til Udvalget for Fattigvæsenet. 1884 stadfæstede Indenrigsministeriet en Ændring af § 6 i Vedtægt for Styrelsen af Købstadens kommunale Anliggender, hvorefter den paagældende Paragraf fik følgende Indhold: »Som Forretningsfører for Fattigvæsenet ansættes en Fattiginspektør, der har den umiddelbare Ledelse af eller øverste Tilsyn med alle under Fattigvæsenet hørende Forretninger«.

— Med Udflytningen fra de gamle Munkestenslænger i Klostret, med den daglige Drift lagt i Hænderne paa en juridisk uddannet Embedsmand, med Fattigloven af 9. April 1891 og endelig med Loven om Alderdomsunderstøttelse af samme Dato og Aar skred Fattigvæsenet over Tærskelen til en ny Tid, hvor Samfundet i stedse stigende Grad gennem Lovgivningen lagde — og lægger — Vægt paa at føre den trængende uden om Fattigvæsenets Port, — en vidtspændende social Lovgivning, hvis foreløbige Slutsten blev sat med Socialreformen af 1933, og hvis Resultat for Aarhus blandt andet blev Centralisering af den sociale Forsorgs-Administration ved Oprettelsen af Socialkontoret i Valdemarsgade.

II. VELGØRENHED

Den Understøttelse, som det offentlige Fattigvæsen gennem det 18. Aarhundrede kunde yde trængende, var — som vi har hørt — saare beskeden. I Aarhundredets første Halvdel præges de svindende Bidrag til Fattigkassen af Tidens nedadgaaende økonomiske Konjunkturer. Den bedre Forfatning, hvori Fattigkassen befandt sig ved Aarhundredets Slutning, afsvækkedes ved de stigende Priser paa Livsforbrødenheder, der ogsaa for den fattige gjorde det vanskeligere og dyrere at slaa sig igennem. Saa kom Reformen af 1803, en betydelig Nyorganisation, men der skulde kun hengaa faa Aar, før Pengenes synkende Værdi helt slog Grunden bort under Fattigreformen, saa den Hjælp, der kunde ydes, af Aarhus Fattigvæsens egen Ledelse betegnede som ussel og utilstrækkelig.

⁶⁰) Kom. Møde 28/2 1862.

Hvordan klarede Fattigfolk sig da? Svaret maa blive: ved Tiggeri som før og ved Støtte fra den private Godgørenhed.

Den private Godgørenhed, der havde sin Rod forsænket i Middelalderens katolske Fromhedsliv, bevarede — om end i afsvækket Grad — sin Livskraft blandt det lutherske Kirkefolk og affødte en Mentalitet, der — som vi har set — egentlig ikke var den offentlige organiserede Fattigforsorg gunstig.

Den private Godgørenhed udfoldede sig vistnok mest inden for den snævrere Kreds, hvor Giveren selv personlig havde Indblik i vedkommendes Nød og Trang, men henimod Aarhundredskiftet 1801 antog Hjælpsomheden en noget mere omfattende Karakter, i god Overensstemmelse med Tidens Tanker om Fremme af Borgerdyd og Almenvel. Bag Godgørenheden laa imidlertid sikkert ogsaa en Fornemmelse, dunkel og ubevidst, men effektiv nok, af, at egentlig var rig og fattig i samme Baad i et Samfund, hvor uforudset Modgang nemt kunde forvandle Velstand til Armod.

Denne Fornemmelse af, at Sorrig og Glæde vandrede til Hobe, baade blandt høj og lav, og at Uheld og Sygdom og Død var hver Mands Herre, skabte paa tværs af alle Klaseskel — og disse var ellers faste nok i det lille Bysamfund — en vis Solidaritet mellem den bemidlede og ubemidlede, naar Nøden bankede paa Døren til de lave Stuer.

Sit klareste Udtryk fandt denne Følelse af Samhørighed især blandt de gamle Aarhusslægter, der stod for Styret i de store Købmandsgaarde. Mellem Arbejdsgiveren og hans faste, gifte Daglejere raadede et patriarkalsk Forhold som mellem Husbond og Tyende med Tyendets Pligt til Hørighed og Lydighed, modsvaret af Husbonds Ansvar for Velfærd hos dem, der stod i hans Brød.

Overensstemmende hermed udtaler en velorienteret Forfatter⁶¹⁾ 1868, »at det, der af Arbejdsherren gives til hans faste Arbejdere«, er overordentlig meget, langt mere end man forestiller sig.

Indtraf Begivenheder, der kunde faa skæbnesvangre Følger for et Hjemts økonomiske Bestaaen, iværksattes jævnlig en Indsamling, hvad enten saa Formaålet var at skaffe Midler til Begravelse af en døvstum Væversvends Hustru, til en Smed, der havde faaet Armen kvæstet, eller til en Kone, der var nedkommet med Tvillinger. Da Købmand Monrads kun ufuldstændigt forsikrede Ejendom i Koldingegnen nedbrændte 1860, indsamledes der blandt Aarhusborgere Pengemidler til Støtte for Familien med den Begrundelse, at Monrad havde lært Handelen i Aarhus og havde siden konditioneret her i en Række Aar.

Til Smeden, der fik Armen kvæstet, ydede ogsaa Drengene og Pigerne i Fri-skolen deres Skærv, mens saavel Baronens paa Rosenholm som Sangerinderne

⁶¹⁾ Fr. Krebs: Samfundet.

i Vennelyst træder hjælpende til efter at have læst følgende, der formentlig af den gamle Overkrigskommissær er blevet optaget betalingsfrit i Avisen, efter at en Skræddermester paa Studsgade havde bevidnet Fremstillingens Rigtighed:

Min Kones gamle Far ligger Lig i vor eneste Stue, og intet har jeg til at faa en Kiste til hans Begravelse; vi ere saa fattige, min Fortjeneste er saa ringe, og vi have 4 smaa Børn.

Ikke mindst i Vintermaanederne udfoldede den private Velgørenhed sig. Vinteren var for Smaafolk en streng Tid at klare sig igennem. I Januar 1855 frøs det usædvanlig haardt (31. Januar Kl. 8 Morgen viste Termometret $\div 18\frac{1}{2}^{\circ}$ R.). Bugten spærredes totalt af Ismasser. Den saaledes lukkede Havn bidrog yderligere til at øge Arbejdsløsheden i en By, hvis Næringsliv i Forvejen var mærket af Vinteren. Under disse Forhold udsendte 21 kendte Borgere en Opfordring til Medborgerne om at komme de nødlidende til Hjælp. Ved den derefter iværksatte Indsamling indkom foruden Naturalier 1176 Rdlr., som blev anvendt til Understøttelse i Form af Penge, Brød og Brændsel.

Midler til at lindre den Nød, der skyldtes Vinterens Arbejdsløshed, tilvejebragtes ogsaa ved Afholdelse af Bazarer. I en Periode med megen Arbejdsløshed sammentraadte i Februar 1860 12 Damer og 6 Herrer i en Komité, der arrangerede en stor Bazar, hvorved indkom 3000 Rdlr. En ny Tids Brydning med gamle Opfattelser kom i øvrigt til Syne, da Fordelingen skulde ske. En Indsender i Avisen ønskede Beløbet, hvis Størrelse havde overrasket ham, uddelt under en vis offentlig Kontrol, nemlig under Medvirken af »Den fri Fattigkasse«s Bestyrelser i de to Sogne samt »Velgørenhedsselskabet«. Komitéen, der i det væsentlige bestod af »en indskrænket sammenhørende Kreds«, ønskede imidlertid selv at bestemme, hvem der skulde understøttes, dog tilstilledes der som en Imødekommenhed de to fornævnte Institutioner en Sum paa i alt 300 Rdlr.

— Det er naturligvis ugørligt for Efterslægten at danne sig et sikkert Skøn over, hvor meget den private Velgørenhed beløb sig til i Sammenligning med, hvad der ofredes gennem det offentlige Fattigvæsen. Fra Nabo-byen Randers⁶²⁾ meddeles, at de to Kilder maa anses som værende hinanden jævnbyrdige i Ydeevne.

Som et Forsøg paa at bringe en vis Orden og Plan i den private Velgørenhed ved at organisere denne stiftedes i 1841 »Velgørenhedsselskabet«, der særlig saa det som sin Opgave at virke uden for den egentlige Arbejderklasse, selv om Selskabet ved Siden heraf kunde yde sin Bistand ved Tilrettelæggelse af Indsamlinger og lignende. Under den haarde Vinter 1855

⁶²⁾ F. Møller: Om den private Fattigpleje med særligt Hensyn til Randers. 1868.

forespurgte en Indsender i Aarhus Stiftstidende, »om Velgørenhedsselskabet ulukkeligvis skulde være omkommet i den stærke Kulde«, siden det under den forhaandenværende Nød ikke havde rørt paa sig.

Denne Forespørgsel gav Anledning til følgende principielle Betragtninger, fremført af en ligeledes anonym Borger:

Velgørenhedsselskabet bør ikke være en Filial af Fattigvæsenet, og dets Midler bør ej i nogen væsentlig Udstrækning anvendes til Understøttelse for saadanne Individuer, der i Følge deres Livsstilling, og uden at den bedre Følelse derved saares, kunne søge Hjælpen hos det Offentlige.

Gradvis fremvoksede i Løbet af 1850 og 1860'erne en bevidst Stræben efter at opbygge Organisationer til Værn mod paakommende Nød. Men det bør understreges, at visse af disse Bevægelser i deres Opstaaen antager en halvt filantropisk Karakter, idet Initiativet i flere Tilfælde udgaar fra Byens Borgerskab. Det var saaledes Tilfælde med Oprettelsen af den Sygekasse for Arbejdere, der stiftedes 1867. Byraadet fik nedsat en Komité af ansete Mænd til at fremme Sagen. Kun efter lang Parlateren og Lokken (Købmand Ellermann tilbød endog i et vist Omfang at betale Kontingent for Medlemmerne) lykkedes det at faa Arbejdsmændene til at starte Foreningen og vælge en Bestyrelse. Ligesom den i 1863 oprettede Sygekasse for Haandværkere tilsagdes Arbejder-Sygekassen ogsaa kommunalt Tilskud, ligesom de af dens Medlemmer, der ikke var Husejere, fritoges for Kommuneskat.

Man ser bag dette en langsomt groende Udvidelse af de sociale Opgaver, som maatte anses for passende for Kommunen at tage sig paa.

Endnu klarere træder denne Udviklingslinie frem ved at sammenligne Iværksættelsen af Vinterhjælpen 1855 med Vinterhjælpen i 1871. Medens den førstnævnte iværksattes af private Borgere, stod Byraadet i 1871 som den ledende Myndighed, idet Raadet selv tog Initiativet til at lindre Nøden. Det skete dels ved at stille et Beløb af indtil 200 Rdlr. til Raadighed af Kommunens Kasse, dels ved at udstede et Opraab til Byens Borgere om at yde Bidrag til en Indsamling, som et af Raadet valgt 3-Mands Udvalg stod i Spidsen for. Borgmesteren lagde Byraadet paa Sinde at foregaa Borgerne med et godt Eksempel ved den forestaaende Indsamling, hvorfor hvert Medlem allerede under Mødet indbetalte sit Bidrag til Udvalget.

De ad offentlig og privat Vej indkomne Midler anvendtes til Oprettelse af Varmestuer, og denne Foranstaltning iværksattes atter det følgende Aar.

I den gamle Fattiggaard og i den nedlagde Toldbod samledes daglig gennemsnitlig 6—700 Mennesker, deriblandt ikke saa faa Børn. Alle beværtedes de med varmt Øl med Sirup i. I alt uddeltes 11000 Portioner i de 17 Dage, Varmestuerne blev holdt aabne. Den samlede Udgift udgjorde 332 Rdlr., men heraf dækkede de indsamlede Bidrag langt det meste, saa Kommunen fik kun en Udgift paa 67 Rdlr.

Alligevel er det værd at dvæle ved den lille Sum. Sammenholdt med Billedet af de brave Byraadsmedlemmer, der paa Borgmesterens Opfordring af deres private Lomme punger ud med Bidrag til Vinterens sociale Forsorg, repræsenterer de 67 Rdlr., udbetalt af Aarhus Kommunes Kæmnerkasse, et Stadium frem ad Vejen, der førte mod nye Baner for den sociale Forsorg.

1853 raadede en Aarhusborger Byens Arbejdere til at danne en Forening, hvis Kontingent skulde anvendes til Medlemmernes Alderdomsforsørgelse; var Foreningen først oprettet, vilde den, mente Forslagsstilleren, sikkert kunne regne med Støtte fra bedrestillede Medborgere.

Der blev dog ikke dannet en saadan Forening. I Foraaret 1867 henvendte Hr. T. Sandberg sig til Byraadet med Anmodning om Forhandling angaaende nogle Forsorgs-Planer, der ogsaa omfattede Oprettelsen af en Alderdomsforsørgelsesanstalt. Midlerne til denne skulde blandt andet tilvejebringes ved et økonomisk Samvirke mellem en Forening af Kommuner, idet hver enkelt indskød Kapital efter sit Folketal. — Det dæmrede nu for en og anden Aarhusianer, at Alderdomsforsørgelsen vist var en Opgave, ingen privat Forening magtede at klare, men kun kunde løses ved Hjælp af Kommune eller Stat.

SUNDHEDSVÆSEN

AF JOH. LUNDDAHL

I. LÆGER OG MEDICINALVÆSEN

A. LÆGER

VIL MAN BETRAGTE den lægelige og sundhedsmæssige Udvikling i Aarhus gennem Tiderne, da gælder det paa disse som paa andre Omraader at holde sig for Øje, at Byen indtil Midten af det 19. Aarhundrede var en lille Købstad i et lille Lands mest afsides Provins, en By, som indtil da jævnligen nævnes bagefter Byer som Helsingør, Viborg, Odense og Aalborg, ikke at tale om de aneligere Byer i Hertugdømmerne.

Og ser man paa Forholdene i det hele, da maa man ogsaa være klar over, at videnskabelig Lægevirkosomhed og Sundhedspleje stod i Stampe i Europa lige til langt hen i den nyere Tid, da man ad mange Veje og under forskellige Former naaede det Grundlag for Erkendelse, vi nu arbejder paa.

Det var i Middelalderen væsentlig Præster og Munke, som tog sig af Lægekunsten.

Her i Landet fandt en Indvandring af fremmede Munke Sted i det 12. Aarhundrede, Klostre grundedes og i Tilslutning til dem Stiftelser til Pleje af fattige og hjælpeløse Syge. Det var navnlig i den senere Middelalder, at den frygtelige Sygdomssvøbe Spedalskheden hærgede Landene, og de angrebne isoleredes, plejedes og efter Evne behandledes i Hospitaler — Le-prosierier. Ude i Befolkningen virkede Præster og Munke med stor Iver og Opofrelse, navnlig under de store Pestepidemier, som Gang paa Gang rasede. Mange af dem faldt som Ofre for deres Pligt.

Derimod var de studerede Læger, selv hvor saadanne fandtes, ikke meget i Ry. Kun enkelte nævnes, og Lægerne havde indtil langt op i Tiderne hverken nogen Forpligtelse eller følte gennemgaaende nogen Trang til personligt at bistaa deres lidende Medborgere under de svære Farsoter¹⁾.

Af højere Gejstlige, der har gjort sig bemærkede som Udøvere af Lægevirkosomhed i Aarhus, nævnes Biskop Knud, Canutus Episcopus Arhusiensis,

¹⁾ F. V. Mansa: Folkesygdomme i Danmark. 1873. V. Ingerslev: Danmarks Læger og Lægevæsen indtil 1800. 1873. er i det følgende benyttet i stor Udstrækning.

der under dette Forfatternavn har efterladt sig en Bog: *Tractatus de regimine pestilentico*, som udkom i Paris 1478 og er et for sin Tid betydeligt Skrift, der senere kom i talrige Udgaver og Oversættelser til forskellige Sprog. Det skulde altsaa være det første lægevidenskabelige Værk med Aarhusstempel. Skade blot, at der er saa stor Usikkerhed om Forfatterens Opholdssted; Biskop i Aarhus har han ikke været, men han er maaske født i denne By, hvad Navnet tyder paa. Sine Peststudier og Erfaringer har han haft fra Tjeneste i Montpellier under en Epidemî dør i 1466, og Skriftet har været meget læst i Tiden omkring 1500²⁾.

Iøvrigt varetoges den praktiske Lægevirksomhed her som andre Steder af Lægfolk, Badere og Bartskeerere, der var Saarlæger, og hvoraf gennem Barberlauget Kirurgerne udviklede sig, Broksnidere, Okulister (Stærstikkerere), Tandtrækkere, der repræsenterede den i de Tider ikke meget ansete operative Kirurgi, og Landfarere, væsentligt omrejsende Medicinfabrikanter og -forhandlere. Til disse var Befolkningen i Sygdomstilfælde henviste, og om der end sikkert ogsaa har været dygtige og brave Folk mellem dem, navnlig i Bartskeerlauget, der ikke mindst i Pesttider virkede trofast og modigt, saa var og blev de dog en social Underklasse, hvis Gærning de studerede Læger saa ned paa.

Ca. 1500 finder vi i en gammel Borgerskabsbog nævnt 4 Bartskeerere³⁾, og i hvert Fald fra den Tid (og sandsynligvis ogsaa forinden) har Byen til Stadighed været forsynet med disse nyttige og for manges Vedkommende vel agtede Borgere, hvis Virksomhed, der omfattede Kirurgien i Betydning af Saarlægekunst, paa den ene Side grænsede til og ofte gik over i den egentlige Lægekunst, da der ingen bedre var til at udøve den, og paa den anden Side til de nævnte raa Empirikere, der repræsenterede den operative Kirurgi.

De egentlige studerede Læger fandtes i de Tider ikke udenfor Kongens Hofstat og Hovedstaden. Først Frederik I og Christian III gjorde hæderlige Forsøg paa at skaffe saavel Læger som Helbredelsesanstalter udenfor København, hvilket efter Reformationen blev muligt, da Klostrene kunde anvendes til Hospitaler og Plejeanstalter, og der fra Domkapitlerne kunde skaffes Lønninger til promoverede Læger (d. v. s. saadanne, der havde skaffet sig en Licentiat- eller Doktorgrad), som skulde være pligtige til at komme alle fattige Syge i Omegnen til Hjælp. »Omegnen« var i hvert Fald i Jylland et vidt Begreb, fra først af var der kun ansat een Fysikus for hele Landsdelen med Bolig i Viborg. Men Begyndelsen blev dog gjort til et offentligt Lægevæsen i Danmark.

Disse videnskabeligt uddannede Læger var som Regel Folk, der havde studeret ikke blot ved vort hjemlige Universitet, der dog først i det 17. Aarhundrede blev nogenlunde i Stand til at tilfredsstille det videnskabelige

²⁾ H. T. II, 1, S. 240. Fr. Hallager: Biskop Knuds Bog om Pesten. 1919. ³⁾ Hbz. I, S. 236—250.

Behov, men ogsaa ved udenlandske Universiteter og Lægskoler, hvor de erhvervede sig deres Grad.

Den første af den Slags Læger, der nedsatte sig i Aarhus, flyttede dertil 1600; men da havde der allerede i et halvt Aarhundrede været Læger i Byer som Roskilde, Odense, Viborg, Ribe, Bergen, Malmø med flere⁴⁾. Den Mand, der nedsatte sig her, fortjener en nærmere Omtale, ikke alene fordi han var den første, men ogsaa paa Grund af hans fremragende personlige Egenskaber.

Mathias Iacobæus.

Hans Navn var Mads Jacobsen eller med det latiniserede Navn, der holdt sig i den fornemme og ansete Familie, som stammer ned fra ham, og den Dag i Dag er Slægtsnavnet, Mathias Iacobæus (1569—1636). Han var født i Ribe, hvor hans Fader, der senere blev Biskop i Odense, dengang var Stiftsprovst. 4 Aar gammel blev han sat i Ribe Latinskole og undervist dér til sit 18. Aar. Derpaa sendte hans Fader ham ud paa Rejse for at studere Filosofi og Medicin. Han drog da indtil sit 30. Aar fra det ene Universitet til det andet og kom saaledes det halve Europa rundt. I Padua, hvor han opholdt sig længst, blev hans Anseelse saa stor, at Posten som Prorektor og Syndicus Medicæ et Philosophiæ overdroges ham i Aaret 1598, samme Aar

som han med stor Hæder promoveredes til Doktor »udi en stor og ypperlig førstelig og adelig Frekvens, som hans skønne Testimonium udviser«. Kort efter rejste han hjem til Danmark. Og saa slog han sig ved Nytaarstid 1600 ned i Aarhus, »begav sig hid at residere og lade sig til Godtfolks Tjeneste bruge«. Hvad der særligt har lokket ham, den vidtberejste, højlærde Verdensborger, til den lille By i Hjemlandet, foreligger der ikke noget om, men hans senere Levnedsløb bærer Vidne om, at han har slaaet Rod og følt sig hjemme der. Aaret efter blev han viet til Biskop Jens Giødesens Datter Ingeborg, som fødte ham 7 Børn og døde 30 Aar gammel i 1614. 1613 var han blevet kaldet til Professor i Medicinen i København, men eftersom han havde en »driffuende Praxis hos Ædell og Uædell, bad han sig for saadan Vocation undskyldt«. — Næste Aar fik han imidlertid en Kaldelse, som han ikke saadan kunde sidde overhørig, idet han blev udnævnt til Livmedicus hos Christian IV. 1620 lykkedes det ham dog at blive dimitteret i Naade fra denne Tjeneste, og han modtog da som Paaskønnelse for tro Tjeneste Cantorie-Prælaturet ved Aarhus Domkirke.

⁴⁾ D. Cold: Lægevæsenet og Lægerne under Christian IV's Regering. 1858, S. 80—87.

Han vendte saa tilbage til sit kære Aarhus. Kongens Tillid bevarede han, saa at han oftere blev kaldet til Hove i Sygdomstilfælde enten til Kongen eller til Prins Christian, og i sin By synes han at have været særdeles paa-skønnet baade af Høje og Lave, overfor hvilke han viste megen Hjælpsomhed og Godgørenhed. Han sad i Byens Raad som Cantor, og under de vanskelige Forhold, da Wallensteins Tropper under Kejserkrigen holdt Aarhus besat, skal han have gjort Byen store Tjenester ved den Indflydelse, han havde hos de fjendtlige Befalingsmænd, af hvem han var vel anset. Han residerede i en Kannikegaard ved Domkirken; i Følge Kapitlets Jordebog af 1648 blev denne Gaard ødelagt af Fjenderne i 1628 og stod siden den Tid øde⁵).

Omkring Aar 1620 nedsatte sig Peder Pedersen Saxe (Petrus Petri Saxe Arusiensis), formodentlig indfødt Aarhusianer. Han døde i 1641 i Fattigdom. Efter hans Død var Byen et Par Aar uden Læge, men i de følgende ca. 150 Aar var Aarhus gennemgaaende forsynet med 1 à 2 Læger ad Gangen.

Mod Slutningen af det 17. Aarhundrede ansattes den første kongelig udnævnte Embedslæge i Aarhus, Andreas Køster, der i 1687 nævnes som Medicus provincialis. Om disse Provincialmedicis Ansættelsesvilkaar vides ikke meget; undertiden lønnedes de med et Canonikat, men undertiden fungerede de ogsaa uden Løn af det offentlige⁶). Han døde i 1693, og hans Efterfølger blev Johannes Ebeling, der frattraadte Embedet allerede i 1696 og fortsatte som praktiserende Læge i Aarhus indtil sin Død i 1706. Hans Efterfølger var Thomas Laurentsen (død 1719), han sad i meget smaa Kaar, var trykket af Konkurrence fra Landfarere og Kvaksalvere og havde, som hans Enke udtrykte det i en Ansøgning om en »liden Genant eller Gaffue« af Aarhus Byes Indtægter, »næppe kunnet erhverve det daglige Brød, mindre efterlade noget til sin Familie«.

Han efterfulgtes af Georg Sebastian Neuhaus (1687—1740), indkaldt fra Flensborg af Venner og Velyndere; han var født i Rostock og promoveret sammesteds. Han fik Privilegiet som Provincialmedicus, men søgte forgæves gentagne Gange om en aarlig Gage i Lighed med Landfysikus paa Sjælland. Foruden ham var der en praktiserende Læge (ogsaa Tysker). Han døde i 1740, og efter ham kom Frederik Otto Brian de Crèvecoeur (1710—1776), født i Berlin, men eksamineret (1741) og senere promoveret ved Københavns Universitet. Han blev ved kgl. Anordning af $\frac{9}{10}$ 1767 beskikket til Landfysikus for Aarhus Stift med 200 Rigsdaler aarligt. Som Landfysikus skulde han foruden det ham som Landfysikus vedkommende betjene fattige med Recept, naar det forlangtes, og Stiftets fattige syge uden anden og videre Betaling. Efter hans Død beskikkedes Christopher Ditlev Hahn (1746—

⁵) H. F. Rørdam: Historiske Samlinger og Studier III. 1898, S. 81—86. H. Jacobæus: En lærd Families Liv og Livsvilkaar. 1931, S. 220—223. Hoffmeyer I, S. 293 f. ⁶) Fr. Bremer: Medicinal-Personalet og Medicinal-Anstalterne 1840, S. 1 ff.

1822); han havde været nedsat i Aarhus siden 1770, havde studeret og taget Doktorgraden i Tyskland, men havde for at opnaa Embedet i Aarhus i 1776 underkastet sig en Eksamen i København. En Overgang var han eneste Læge i Aarhus⁷⁾. Han beklædte Embedet til 1817. Han interesserede sig meget for Skindødes især Druknendes Redning, oprettede en Redningsstation i Aarhus og udgav en Vejledning til Druknendes Genoplivning. Hans Sønnesøn var

Militærlægen Christopher Ditlev Hahn (1811—1895), Generalkommandolæge i Aarhus.

Frederik Willemoes.

1777 oprettedes der et nyt Lægeembede i Aarhus, idet der i Følge kgl. Anordning blev ansat en Distriktskirurg for Aarhus By og sammes Hospital samt for Ning, Hasle, Vesterlisbjerg, Sabro og Framlev Herreder. Distriktskirurgerne skulde tillige praktisere i Medicinen, skulde betjene og lade sig konsulere af enhver, som forlanger deres Tjeneste samt, og forsaavidt saadant ikke allerede er sket, lægge sig efter at blive kyndige og erfarne i Fødselsvidenskaben, saa at de deri kunde lade sig eksaminere og undervise Jordemødrene. De skulde foretage Obduktionsforretningerne.

— Det var altsaa Folk med kirurgisk Eksamen, der her stillede paa lige Trin med de eksaminerede og promoverede Doctores. Dog skulde de ved smitsomme Sygdomme korrespondere med Fakultetet og lade sig vejlede. Deres faste, aarlige Løn var 150 Rigsdaler.

Den første Distriktskirurg i Aarhus var Johan Caspar Weise (1732—1799), som virkede her til sin Død. Han var indvandret Thüringer, men eksamineret i København i 1768 og praktiserede i Aarhus fra Begyndelsen af 70'erne. Han omtales af Stiftamtmand Rosenørn som en »duelig, flittig, habil og uegennyttig Chirurgus, der ved lang Praxin og lykkelige Kure havde erhvervet sig god Reputation og Yndest«⁸⁾. Landfysikus ytrede nogen Betænkelighed ved Weises Ansættelse, da han dels formentes mindre bevandret i Fødselsvidenskaben og dels ved den af den forrige Fysikus foretagne Eksamination havde haft det Uheld, at Blækhuset var væltet over Protokollen med Spørgsmaalene, samt at der ingen Assessor (Censor) havde været til Stede ved Eksaminationen⁹⁾. Han reddede dog Situationen og virkede agtet og anset, om end i smaa Kaar, til han døde i 1799. Det kneb med at

⁷⁾ Aarhus Stiftamts Kopibog ¹³/₆ 1783. Lønforhøjelse nægtet med den Motivering, at H. nu var den eneste Læge i Byen og maatte have tilstrækkelig Indtægt. Forhøjelse bevilget 1790. ⁸⁾ l. c. ³⁰/₆ 1773. ⁹⁾ l. c. ²²/₈ 1778.

betale den pligtige Ydelse til Theatrum anatomicum og med at gøre Indskud i Enkekassen¹⁰⁾, saa han havde maattet bede sig fritaget for førstnævnte Afgift¹¹⁾.

Et Vidnesbyrd dels om den Agtelse, han nød, dels om Tidens Betragtningensmaade afgiver følgende Beretning i Aarhus Stiftstidende ¹⁶/₂ 1799 om hans Begravelse:

»Sidstafvigte Torsdag blev Chirurgus Johan Caspar Weise her i Byen begravet.

Kjøbmandsliglauguet viste ved denne Lejlighed deres Erkendtlighed og Hengivenhed for den Afdødes Fortjeneste. Paa en dette hæderfulde Laug værdig Maade tilbød det sin Ligvogn at befordre den afdødes Lig til Graven.

Ikke mindre blev vor afdøde Weises Minde hædret ved, at en Del af vore brave, saa aldeles borgerligt sindede Officerer i Forening med et Antal ligesaa agtværdige Borgere uindbudne fulgte Liget til Graven.

Uden Betænkning hævdede man sig over de Raisonnements, som Fordom saa hyppig udspreder ved enhver Afvigelse fra gammel Skik, og Rangforordningen brugte man ved denne Lejlighed aldeles ikke. De civile fulgte for største Delen i affarvede Klæder med Flor om Armen.

Forklarte! — Din Lovtale staar skrevet i hvert Hjerte som kendte Dig. Det bemærkedes ved den højtidelige Tavshed, der herskede blandt de mangfoldige Tilskuere, der var til Stede ved din Jordefærd. Fred med Dit Støv!!!«

Samtidig med ham virkede en Tid en anden Kirurg, Berner, som om end af ringere Kvalitet og væsentligt ernærende sig af Barbervirksomhed dog havde en Del Praksis i Byens Familier.

Hahn blev 1817 afløst af Frederik Willemoes (1778—1844), ældre Broder til Helten fra 1801. Fra hans Tid blev Betegnelsen Stiftsfysikus den almindelige. Det faldt i hans Lod at være ledende ved de Foranstaltninger, som i Trediverne blev trufne overfor den truende Kolerafare.

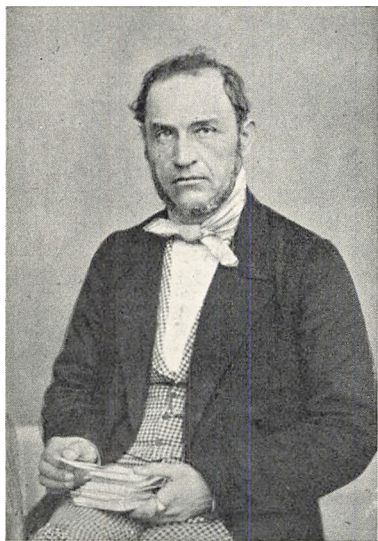
Han efterfulgtes af Jacob Vilh. Jespersen (1805—1860), Dr. med. i Udlandet. Han var to Gange i Ilden som Overledende under de alvorlige Koleræpidemier i Aarhus i 1853 og i 1859. Han holdt meget stejlt paa, at Kolera ikke var kontagiøs (direkte smittende), men miasmatiske (smittende ad indirekte Vej), en Mening, der i de Tider hyldedes af de lægevidenskabelige Spidser her og i andre Lande. I Kraft af dette Syn gjaldt det om at skabe saa gode ydre Sundhedsbetingelser som muligt, og alt tydede paa, at Jespersen har været en saare nidkær og dygtig Fysikus.

Jespersen

¹⁰⁾ l. c. ¹⁶/₃ 1770. ¹¹⁾ l. c. ¹/₁₂ 1788.

Hans Efterfølger blev Hans Christian Weis (1811—1880), hidtilværende Distriktslæge med kirurgisk Eksamen i 1834, medicinsk i 1835 (først i 1838 blev de to Eksaminer slaaet sammen), Dr. med. ved Københavns Universitet 1844, Søn af den gamle højt fortjente Distriktskirurg E. P. Weis. Weis var en meget kundskabsrig og energisk Mand, som vil blive nærmere omtalt S. 421 f. — Den næste Stiftsfysikus var Christian Bünger (1831—1909), som tog sin Afsked 1903. Bünger var udgaaet af en gammel Aarhus-Køb-

Hans Christian Weis.

mandsslægt og var en Mand af høj Anseelse saavel blandt Læger som blandt Byens Borgere i Almindelighed. Han var en værdig Repræsentant for et Købstadaristokrati, som man næppe finder nu til Dags, og han var med sit korrekte urbane Væsen, sit anselige af en vis Fornemhed prægede Ydre og med sin sikre Følelse af sin Stilling en af Landets sidste typiske rigtige Stiftsfysici, en Klasse Læger, som, indbyrdes højst forskelligt prægede, i Kraft af Embedet repræsenterede en Myndighed, der havde sin store Betydning.

Weises Efterfølger som Distriktskirurg blev V. Andreas Schæffer (1774—1804), som kun fungerede i 5 Aar og efterfulgtes af en Mand, som blev en af Byens mest karakteristiske Lægeskikkelser og fremragende Borgere i de 40 Aar, han virkede her. Det var

Distriktskirurg, eller som han almindeligvis benævnes, Distriktslæge Ernst Peter Weis (1776—1845)¹²⁾. Han var født i Itzehoe, hvor hans Fader var Gæstgiver, begyndte sin kirurgiske Virksomhed som Eskadronskirurg ved det derværende Dragonregiment, blev i 1797 ansat som Compagnikirurg i København, fortsatte ved det kirurgiske Akademi sine Studier under de dengang berømte Lærere i Lægevidenskaben: Mynster, Winsløw, Schumacher, Tode m. fl. og besøgte Hospitalerne dør. I 1803 tog han Eksamen og blev 1805 beskikket til Distriktslæge i Aarhus og Læge ved Hospitalet sammesteds. Han har nydt et ualmindelig godt Omdømme for sin Samvittighedsfuldhed og Dygtighed og har været uhyre populær baade som Læge og som Personlighed. Hans Ansigtstræk tyder paa Bestemthed og stilfærdigt Lune. Biskop Paludan-Müller, der tog ham til Huslæge efter Willemoes' Død, betegner ham som »lakonisk« (»ren Antipode af W.«)¹³⁾. Han har hørt til de gode gamle Doktorer, der som Huslæger gik ud og ind i Fa-

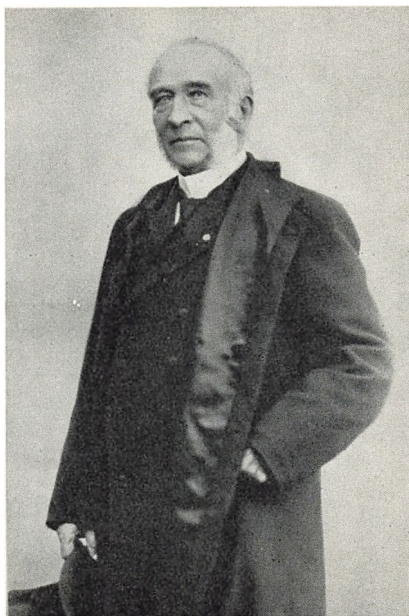
¹²⁾ Nekrolog. Aa. St. 27/2 1845. ¹³⁾ Biskop Paludan-Müllers Breve. 22/6 1844. N. kgl. S. 2954.

milierne og fulgte dem Livet og Generationerne igennem¹⁴). I sit Hus og i Selskabslivet har han sikkert været en gemytlig, jovial Mand, som i Forbindelse med en samtidig humoristisk anlagt fremragende Aarhusborger (Rektor Blache) har bidraget til Underholdningen i snævrere eller videre Kredse. Om Selskabeligheden i Doktorboligen paa Mejlgade kan vidne, at der ved Auktionen over hans Dødsbo bl. a. falbødes »paa Flasker aftappede røde Vine og engelsk Porter samt 1000 Stkr. tomme Bouteiller«¹⁵). — Han fik en pragtfuld Begravelse. »Sjældent vakte noget Dødsfald her i Byen større Deltagelse end den Foreviges, der baade som Læge og Menneske nød den mest uindskrænkede Agtelse og Kjærlighed. Fra Sørgehuset og til Kirken blev Liget ledsaget af det garnisonerende Regiments Musikkorps . . .«¹⁶).

Endnu et Par Maaneder senere mindes han i et langt højtideligt Mindedig (»Paa Kirkegaarden ved Aarhus d. 18. April 1845«)¹⁷). Han efterfulgtes af sin Søn, Dr. med. Hans Christian Weis, der beklædte dette Embede indtil 1860.

Inden vi gaar videre, maa vi kaste et Blik paa Udviklingen af Lægevæsenet i det hele i Aarhus i det 19. Aarhundrede.

Efter Byens Stillestaen eller vel endog Tilbagegang i det 18. Aarhundrede begyndte den i det nye Aarhundrede at gaa fremad om end til en Begyndelse meget langsomt. Det mærkedes ogsaa ved det stadigt voksende Tal af Læger, samtidigt med at Byen mangedoblede sit Indbyggertal. Ved Aarhundredets Begyndelse var der ved Siden af Embedslægerne kun et Par Stykker foruden de ustuderede Kirurger, væsentligt repræsenterede af Amtsbarbererne, der stadig udøvede nogen Praksis. Omkring Midten af Aarhundredet var Antallet af Læger gennem en længere Aarrække ret stabilt 7 à 8, deri indbefattet Militærlæger, der i Almindelighed ogsaa havde civil Praksis. Saa begyndte Antallet at stige, i 1872 (15000 Indb.) fandtes der 10 Læger, i 1888 (33000 Indb.) 19, i 1895 (37000 Indb.) 26 og ved Aarhundredskiftet i 1901 (45000 Indb.) 29. Altsaa dog ikke flere end der tilnød kunde sidde om et Bord, naar, hvad der hændte, Stiftsfysikus samlede alle Byens Læger til en kollegial Middag.

Chr. Bünger.

¹⁴) Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrrerne. 1901, S. 133. ¹⁵) Aa. St. 19/4 1845. ¹⁶) Aa. St. 27/2 1845. ¹⁷) Aa. St. 19/4 1845.

Sygehuslægerne repræsenteredes af Lægerne ved Byens Sygehus, ved Amtssygehuset (oprettet 1882) og ved Sygeafdelingen paa Fattiggården. Den Stab af Hospitalslæger som nu, selv i Byer, der ikke er større end Aarhus paa den Tid, spiller saa stor en Rolle, fandtes ikke dengang. Først mod Slutningen af Aarhundredet indførtes faste Reservelæger paa Sygehusene. Specialist var, hvem der reklamerede sig som saadan; særlige Garantier krævedes ikke, og de Specialister, der fandtes, var for en væsentlig Del, om end flinke og habile, dog kun som Dilettanter i Faget at regne.

Ernst Peter Weis.
(Den gamle By fot.)

I det hele gik Lægelivet til henimod Slutningen af Aarhundredet sin Gang i god, gammeldags Stil. Lægerne gik (eller kørte i Wienervogne) rundt til Patienterne, konkurrerede, om end under urbane Former, og selv om den nykomne ikke altid just mødtes med ubetinget Velvilje, men med en let Knurren af dem, der vogtede paa Kødbenene, gled alt dog hyppigst snart til Rette, og Kollegialiteten, over

hvilken Fysikus nidkært vaagede, var i det hele god. Kun een Læge var paa det sorte Brædt og udenfor Lavet, Homøopaten P. P. Ørum.

Et godt Eksempel paa kollegial Samvirken og Offervillighed afgav Lægestanden under de alvorlige Koleraepidemier, der i 1833 truede og i 1853 og 1859 hærgede Byen. Under Fysikus Jespersens faste og myndige Ledelse førtes Kampen fra Lægernes Side dygtigt og rationelt.

I Aaret 1859, da der efter Stiftelsen af Den almindelige danske Lægeforening dannedes Kredsforeninger rundt om i Landet, fik Aarhus ogsaa sin, stiftet 15. Marts 1859 under Forsæde af Stiftsfysikus Jespersen¹⁸⁾. Lægeforeningen fik her som andetsteds den største Betydning for Lægelivet. Dens Opgaver var fra Begyndelsen mest af faglig medicinsk Art, Medicinalstatistik, Meddelelser fra Videnskab og Praksis, almindelig Sundhedspleje med Bekæmpelse af epidemiske Sygdomme, sociale Forhold og lægelig og kollegial Ethik. Først senere kom efterhaanden Lægernes egen økonomiske og samfundslige Stilling paa Dagsordenen, »Fagforeningsudviklingen«, der dog aldrig i Aarhus Lægeforening er blevet eneraadende.

¹⁸⁾ Christophersen: Den almindelige danske Lægeforening. 1932, S. 278 ff.

Lægeforeningen samledes til Møder til en Begyndelse 4 Gange om Aaret. Møderne begyndte tidligt paa Eftermiddagen og var altid afpassede efter Maaneskinnet, saa Landlægerne kunde se at køre hjem. Saa satte man sig til et hyggeligt Middagsbord — en tyve, tredive Stykker — drak loyalt Skaalen for Stiftsfysikus; og under gemytlig Samtale, jævnlig krydret med Sang af stemmebegavede Kolleger, fortsattes Samværet ved L'hombrebordene (med rigtigt Krølleregnskab) til ud paa Natten.

Af Læger i Aarhus kan der være Grund til at fremdrage nogle enkelte.

Man kan ikke ret vel give sig af med aarhusiansk Medicinalhistorie uden ofte at maatte ty til den grundige og flittige statistiske, topografiske og historiske Forfatter Dr. med. Jens Rasmussen Hübertz's (1794—1855) »Actstykker vedrørende Aarhus« og til andre Skrifter af ham. Han praktiserede i Aarhus 1832—1838 og har bl. a. ved sit Skrift om Daarevæsenets Udvikling i Danmark været medvirkende til de Reforme, der ved Aarhundredets Midte indførtes paa dette Omraade. Tillige var han meget virksom for Oprettelsen af et anatomisk-naturhistorisk Museum for Jylland med Sæde i Aarhus, hvilket efter hans Bortrejse fra Byen synes at være opgivet¹⁹⁾.

Jens Rasmussen Hübertz.

Et i sin Tid kendt Navn var Hother Tolderlund (1820—1880), der efter som Militærlæge at have deltaget i Felttoget 1848—50 fik Lov til at udøve Lægevirksomhed uden offentlig Eksamen, og virkede i Aarhus i Aarene 1865—1870. 1868 fik han officielt jus practicandi, dog med Undtagelse af Fødselshjælp. I Aarene 1867—1869 havde han et Institut for medicinsk og orthopædisk Gymnastik, men blev mest bekendt som Forfatter af adskillige nu forlængst glemte Noveller (under Pseudonymet »Dr. H.«).

En af de Læger, der i Slutningen af Aarhundredet mest kom til at præge Lægelivet, var Tage Algreen Hansen (1849—1920), der flyttede til Aarhus i 1879, blev Sygehuslæge og senere titulær Professor og antog Navnet Tage-Hansen.

Før ca. 1880 havde det man forstaar ved Storkirurgien kun i meget begrænset Maalestok været repræsenteret udenfor København. Naar større Operationer var paakrævede, maatte Patienterne gøre Rejsen til Hovedstaden for at blive hjulpede, hvis de havde Raad og Evne dertil. Samtidigt med, at Kirurgien ved de antiseptiske Metodens Indførelse her i Landet havde faaet

¹⁹⁾ Aa. St. ²⁴/₁₀ 1835, ¹⁵/₄ 1836, ⁴/₃ 1837.

langt større Muligheder end før, uddannedes der yngre Læger med Kvalifikation og Trang til større Virkefelter. Blandt dem var Tage-Hansen, der efter en fyldig Uddannelse med Studierejser og sidst Ansættelse som Reservekirurg hos Datidens vel nok største danske Kirurg, Studsgaard, drog over til sit jyske Hjemlands Hovedstad i den Hensigt at hejse Storkirurgiens Fane dér. Han havde under sin Virksomhed paa de københavnske Hospitaler ofte

Tage-Hansen.

iagttaget og haft ondt af de Landsmænd fra fjernere Egne, der laa ene borte fra Slægt og Venner, og i Overensstemmelse med hans dybt humane og menneskekærlige Sindelag blev dette for ham en væsentlig og bestemmende Faktor. Efter et Par Aars Ophold som praktiserende Læge med Privatklinik i Aarhus blev han Læge ved det efter Datidens Forhold fuldt moderne Amtssygehus og virkede der fra 1882 til sin Død i 1920. I korte Træk kan det anføres, at han foruden at være den første paa Pladsen som Sygehuslæge (og blandt de første i Jylland) ogsaa havde en stor privat Praksis og nød megen Tillid i Befolkningen. Som en af Byens anseeligste Borgere sad han i Byraadet i en Aarrække, og hans Navn maatte nødigt savnes, naar et eller andet af Betydning

skulde iværksættes. Ikke mindst i Lægeverdenen kom han til at øve en betydelig Indflydelse og til at bidrage meget til Lægestandens Højnelse. Om end ikke egentlig Videnskabsmand var han dog i Besiddelse af udstrakte og grundige Kundskaber i sit Fag, og ved sine hyppige Foredrag og Meddelelser paa Lægemøderne bidrog han meget til at bevare disses fagvidenskabelige Præg. Han var med til at stifte en medicinsk Læsestue for Lægerne og gjorde navnlig en betydelig Indsats ved Oprettelsen af Jydsk medicinsk Selskab, der blev en væsentlig Faktor i den lægevidenskabelige Udvikling, som særligt efter Aarhundredskiftet kom til at udfolde sig i Jylland med Aarhus som Centrum. Ogsaa i Forberedelserne til Arbejdet for det jyske Universitet tog han virksomt Del.

Han var en af de sidste »store Læger«, der før vor udspecialiserede Tidsalder kunde forene Kirurgien, den indre Medicin og den praktiserende Læges Gerning²⁰).

Et andet fremragende Lægenavn fra Slutningen af forrige Aarhundrede er Johannes Christian Vøhtz (1848—1930). Han nedsatte sig i Aarhus i 1877 som Gynækolog, oprettede en Privatklinik, hvor han ved Siden af sin Ger-

²⁰) Nekrolog i Ugeskrift for Læger. 1920, S. 735.

ning som praktiserende Læge udfoldede en betydelig Virksomhed i sit Specialfag, og nød stor Tillid i By og Omegn. Han havde ikke Tage-Hansens omfattende Uddannelse og, da han nedsatte sig, ikke særlig megen Hospitals-tjeneste bag sig, men havde væsentligt søgt sin Uddannelse ved Selvstudium og ved Udenlandsrejser; imidlertid besad han en betydelig Indsigt i sit Fag og en næsten genial Operationsfærdighed paa den dengang endnu forholdsvis nye og farlige Underlivskirurgis Omraade. Allerede i 1893 opgav han sin Virksomhed i Aarhus, og efter at have været dels Landmand, dels praktiserende Læge trak han sig i 1905 helt ud af Lægevirk-somheden. Han taltes mellem Jyllands be-tydeligste Læger i sine Velmagtsdage og søgtes af Patienter langvejs fra.

I 1860 blev H. C. Weis afløst som Distrikts-læge af Frederik Edvard Glæsel (1815—77), der havde udmærket sig under Kolerae-pidemien (se S. 419). — I 1865 deltes hans Embede, og Peter Hegelund Dorph (1822—1883) blev Stadslæge; men efter Glæsels Død forenede Dorph de to Embeder (1877—1879) og var derpaa Distriktslæge til sin Død. Som Stadslæge blev han afløst af Her-man Ernst Schmiegelow (1816—1898), der var en særpræget Mand af en ganske anden Støbning end den korrekte, for-nemme Bünger; men fraset hans til Tider noget kantede Optræden var han en god, brav og interesseret Embedslæge, der under sit barske Væsen husede megen sund Sans og godt Hjertelag. Som Distriktslæge virkede Niels Georg Mulvad (1841—1919) kun faa Aar, da han 1888 blev Fysikus i Vejle og blev afløst af Louis Cordia Feilberg (1842—1915).

I 1878 blev der oprettet en ny kommunal Lægestilling, idet en af Byens praktiserende Læger Claus Heide (1842—1890) blev udnævnt til Sygehus-læge. Han blev 1889 afløst af Christian Weis (1850—1916), en Søn af Stifts-fysikus H. C. Weis.

For at aflaste Stadslægen i hans med Byens Vækst stadig øgede kom-munale Praksis omfattende de Fattig- og Alderdomsunderstøttede blev der fra 1892 oprettet et Kommunelægeembede for den sydlige Del af Byen (der-under indbefattet Fattiggaarden med dens Sygestuer). Det besattes med Jo-hannes Lunddahl (f. 1859), der beklædte det indtil 1899, da han blev Stads-læge, indehavdes senere af Læge Chr. Riis (1860—1930), og et i 1899 op-rettet Kommunelægeembede for Byens nordlige Del blev overdraget Dr. med. Rahlff (f. 1868).

Johannes Christian Vøhtz.

Stiftsfysikus Bünger blev i 1903 afløst af praktiserende Læge i Rønne Anders Johansen (1857—1937), der havde udfoldet en betydelig Virksomhed i hygiejnisk og medicinalstatistisk Retning i sin Virksomhedskreds; selv udgaaet fra et Landbohjem havde han særlig godt Kendskab til Landboforhold og var i det hele en interesseret, kundskabsrig og meget anset og afholdt Læge. En tiltagende Døvhed, der stammede fra Ungdommen af, nødte ham til at opgive Embedet allerede i 1909, 52 Aar gammel. Da en Revision

Anders Johansen.

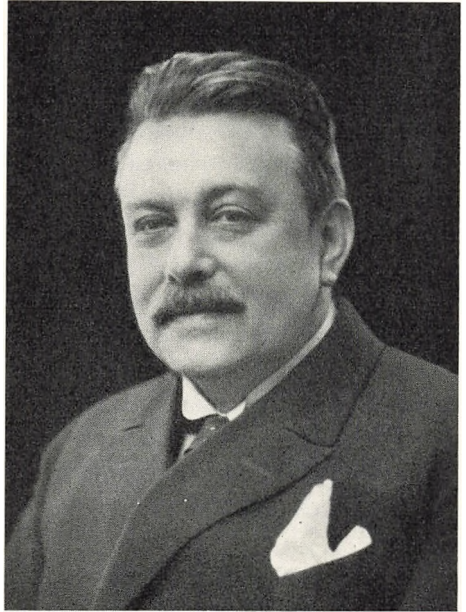
af Embedslægeloven stod for Døren, blev Embedet ikke besat, men som Stiftsfysikus konstitueredes Stadslæge Johannes Lunddahl. Lunddahl kom først som Stadslæge senere tillige i 5 Aar som konstitueret Fysikus for Aarhus og Randers Amter og efter Medicinalordningen af 1915 som Amtslæge for Aarhus Amtsraadskreds og Kredslæge for Aarhus By til at beklæde disse Embeder i 30 Aar til sin Afgang i 1929. Som Kommunalæge i Aarhus havde han været Medlem af Sundhedskommissionen fra 1892, sad saaledes i denne Kommission i 38 Aar og kom her og ved sin Embedsstilling i det hele til at opleve og aktivt deltage i den stærke Udvikling paa det hygiejniske Omraade, som i dette Tidsrum fandt Sted i Aarhus. Ved sin Afgang afløstes han af

Kredslæge for Marselisborg Lægekreds fra 1915, Lauritz Juul (f. 1875), og Skuli Bogason (f. 1881) blev Kredslæge.

Allerede i 90'erne lagdes Grunden til den Udvikling, der i høj Grad kom til at forandre Lægelivet i Aarhus. De Faktorer, der her navnlig gjorde sig gældende, var Sygekassernes Udvikling og Betydning, Hospitalsvæsenet, Specialiseringen og det voksende videnskabelige Liv.

Sygekasserne stammer i Aarhus fra 60'erne og 70'erne; men først fra Begyndelsen af 90'erne udviklede de sig gennem den sociale Lovgivning til omfattende Organisationer, der efterhaanden kom til at rumme den største Part af Befolkningen. I Løbet af 90'erne blev i Aarhus, der kom til at gaa i Spidsen for Bevægelsen paa dette Omraade, indført frit Lægevalg, der gav enhver Læge, der ønsker det, Adgang til Sygekassepraksis, og Sygekasse-medlemmerne Frihed til at vælge, hvilken Læge de for et Aar ad Gangen vilde benytte. Senere (Aar 1905) blev det samme Princip indført for de kommunale Patienter, Alderdoms- og Fattigunderstøttede, og de fra 1892 og 1899 bestaaende faste Kommunelægestillinger ophævede. Dette skabte et Fagforeningsforhold mellem Læger og Sygekasser, der til Tider har affødt

ret skarpe Kampe, som dog altid er endt i god Forstaaelse. — Med Kommunehospitalets Indvielse i 1893 begynder den stærke Udvikling af Hospitalsvæsenet, der har fortsat sig i det 20. Aarhundrede. — I Forbindelse med Hospitalsvæsenets Vækst er det fagvidenskabelige Liv indenfor Aarhus Lægeverden spiret frem. Lægemødernes Meddelelser fra Videnskab og Praksis, som navnlig Overlæge, Dr. med. Emil Müller (1859—1912) ved Kommunehospitalet, som fleraarig Formand for Lægeforeningen, holdt stærkt paa og gav sine Bidrag til, og Jydsk medicinsk Selskabs Forhandlinger lod den videnskabelige Kundskab og Aand sive ud i de praktiserende Lægers Lag, foruden at derved en af Grundstenene lagdes til det jydsk Universitet. — Ved Oprettelsen af den jydsk Fødselsanstalt i 1909 kom Dr. med. Christian Victor Heinrich Albeck (1869—1933) til Aarhus som Overaccouchør. I de 23 Aar, han ledede Fødselsanstalten, gjorde han et mægtigt Arbejde og udfoldede en stor, praktisk og videnskabelig Virksomhed. Foruden som Fødselshjælper

Victor Albeck.

og Gynækolog var han stærkt fremme i det faglig-videnskabelige Lægeliv. Efter Tage-Hansens Fratræden var han fra 1918 til 1928 Formand for Jydsk medicinsk Selskab og bidrog væsentligt til at holde dette oppe og gøre Aarhus til dets Centrum. Mest vil hans Minde leve i Aarhus By ved det utroligt ihærdige, seje og personligt opofrende Arbejde han gjorde for Aarhus Universitet, der uden ham næppe i denne Omgang var blevet til Virkelighed.

Hele denne Udvikling har selvsagt forandret Lægeforholdene paa mangfoldig Maade. Fra de gamle Læger, der stille færdedes rundt i Aarhus Gader, og for hvem en Tur ud paa Frederiksbjerg var en hel Rejse, der ofte krævede Anvendelsen af en af Madsens eller Dyhrs tospændige Wiernervogne, til den Generation, der ansaa Cyklen for et uhyre Fremskridt i Praksisbesørgelsen, og til de Unge, der nu farer Byen rundt i deres Biler for at komme over deres store Sygekassepraksis, er der et langt Spring. De gode gamle Huslægeforhold har Tiden og navnlig Specialiseringen for en stor Del taget Livet af.

B. APOTHEKER²¹⁾

Efter at i Middelalderen de gejstlige Læger og Munkene fra deres Urte-haver havde forsynet Befolkningen med lægende Urter, og Landfarerne havde rejst omkring og haft Udsalg af indførte Lægemedler, meldte Trangen til kontrolleret Apothekervirksomhed sig og blev imødekommet af de samme Konger, som havde gjort Begyndelsen til at tage sig af den offentlige Medicinalordning, nemlig Christian II, der udstedte det første Apothekerprivilegium i Landet (i København 1514), Frederik I og Christian III. Men smaat og langsomt gik det udenfor København. Det første Apothek i Aarhus, der var det første Provinsapothek i Landet, oprettedes i 1543 af Hans Jung²¹⁾; men det synes allerede i 1546 at være ophævet, muligvis gaaet til Grunde i en stor Ildebrand, som det Aar hærgede Byen.

1589 flyttede Apotheker Anders Caspersen fra Kolding til Aarhus og begyndte Apothekervirksomhed der, i Begyndelsen uden Privilegium, som han først erhvervede sig under 6. Januar 1596. Med dette Privilegium fulgte forskellige Rettigheder og Beskyttelser, men desuagtet synes dog Apothekervirksomheden i de og de nærmest følgende Tider at have været en ret vanskelig og lidet indbringende Forretning.

Caspersens Apothek laa paa det store Torvs Nordside (nuværende Nummer 10).

Konkurrencen med Købmænd og Vinhandlere var haard, og der var stadi-ge Stridigheder om, hvilke Varer, Apothekerne havde Eneret paa at forhandle. Bernt Junger og Folmer Thomsen har siddet haardt i det, tilmed i Tider, da Byen var plaget af svære Farsoter og Besættelser af Landets egne og af fjendtlige Tropper. Apotheket forfaldt og blev efter kongelig Ordre i 1647 underkastet en Visitats af nogle dertil udpegede Læger og Øvrigheds-personer under Trusel om Privilegiums Fortabelse, hvis den faldt uheldigt ud. Folmer Thomsen klarede sig dog, men i 1668 levede Enken, der i 1661 havde afgivet Apotheket, i stor Fattigdom; hun, »der før havde været en fornemme Kvinde«, boede i stor Armod i Enkeboligerne paa Graven og maatte være glad ved »Else Marsviins Rentepenge« plus 2 Mark, der ekstra tillagdes hende. Jacob Gesius ejede Apotheket 1661—1710. Han var født i Tyskland, men naturaliseret og uddannet i Odense. Han kom til at føre en ret bevæget Tilværelse i Aarhus, drev stor Ejendomshandel og forenede paa sin Haand de tre hidtilværende Apothekergaarde paa Nordsiden af det store Torv. Han førte talrige Processer og synes i det hele taget at have været noget af en Krakiler. Apotheket, der en Tid havde været i Opgang, forfaldt atter, saaledes at for Eksempel Provincialmedicus ikke turde foreskrive Medicin der-

²¹⁾ E. Dam: Aarhus Løveapotek. 1896. E. Dam og A. Schäffer: De danske Apotekers Historie I. 1923, S. 159—190 (Løveapoteket). II. 1925, S. 297—309 (Svaneapoteket). ²²⁾ Hbz. I, S. 246.

fra, og Befolkningen saavidt muligt tyede andetsteds hen. Den næste Apotheker Bernt Holmsted indrettede sig da ved Køb af en ny Gaard paa den søndre Side af det store Torv. Her har da Apotheket, der efter Svaneapothekets Oprettelse tog Navnet Løveapoteket, siden haft til Huse.

I det 18. Aarhundrede var det heller ikke nogen særlig indbringende Virksomhed at være Apotheker, og Indehaveren af Privilegiet skiftede hyppigt.

Løveapoteket før Ombygningen 1876—77.

Men med den ældre Reddelien (1797—1833) kom der stabile Forhold; han dyrkede Lægeplanter i saa stor Stil, at han kunde eksportere, og det var paa hans Tid, at »Det dramatiske Selskab« spillede Dilettantkomedie med Liv og Lyst i Teatersalen paa Apothekerens Loft, d. v. s. første Sal 1800—1816. Da Byens Vækst tog Fart, blev der Grobund for Virksomheden, og under en Række dygtige Ledere har det gamle Apotek tilkæmpet sig og hævdet en særlig fremskudt Plads indenfor Faget i Danmark. Efter den yngre Reddeliens tidlige Død 1843 kom N. S. Aagaard, der udfoldede en meget stor Velgørenhed og oprettede flere Legater; da han 1875 forlod Aarhus, sendte Byraadet ham en Takadresse. Da den store Virksomhed ikke kunde rummes i det gamle, smukke Hus, gav den næste Apotheker H. K. J. Grauer Bygningen dens nuværende Form 1876—77. D. M. C. Reimers, der i en lang Aarrække havde været Apotheker i Aabenraa, købte »Løven« efter Grauers

Død 1888 og lagde Grunden den store Virksomhed, som hans Søn, Dr. pharm. M. N. Reimers (f. 1874), der 1930—39 var Formand for Danmarks Apothekerforening, fra 1902 har bygget op.

I 1750 fik det en Konkurrent, Svaneapotheket paa Vestergade. — Vilkaarene for Apothekerne var ikke gode i den sidste Tid af det 18. Aarhundrede, de vekslede hyppigt og gik undertiden fallit. I det 19. Aarhundrede

Adolph Meyer.

fæstnedes dog Forholdene mere, samtidigt med at Byen gik frem. I 1799 blev Svaneapotheket grundigt ombygget.

Den betydeligste af Svaneapothekets Indehavere var Adolph Meyer (1835—1909), der drev det 1859—1909. Han var en af Aarhus mest fremragende Borgere og et virksomt Medlem af Byraadet i Aarene 1885—1903. Særlig gjorde han sig fortjent af Byens Sygehus- og Sundhedsvæsen, og ved sine kunstneriske Interesser og sin betydelige Kultur og Smag kom han til at sætte sit Præg paa mangt og meget i Aarhus, der er bevaret den Dag i Dag, bl. a. Musikforeningen og Aarhus Museums Kunstafdeling.

De senere oprettede Apotheker har alle haft personlige (ikke salgbare) Privilegier.

Først i 1878 fik Byen sit tredje Apothek, der fik Navnet Frederiksbjerg Apothek, der dog ikke kom til at ligge i selve den nævnte Bydel, men paa Hjørnet af Ryegade og Banegaardspladsen. Senere antog det Navnet Jernbaneapotheket og flyttede i 1929 ind i nye og moderne Lokaler paa Banegaardspladsen.

Fra Aarhundredskiftet er det saa gaet rask med Nyoprettelsen af Apotheker. I 1900 kom Sct. Clemens Apothek paa Studsgade og Sct. Pauls Apothek paa Jægergaardsvej, i 1914 Marselisborg Apothek i Frederiks Allé samt Søndergades Apothek, i 1920 Hospitalsapotheket paa Kommuneskolepladsen, i 1921 Munke-Apotheket i Nørre-Allé, og i 1925 Trøjborg Apothek paa Tordenskjoldsgade. Aarhus har saaledes nu 10 Apotheker.

C. TANDLÆGER

Som vi har nævnt virkede i gamle Dage Tandtrækkere ved Siden af Stærstikkere og Broksnidere i den operative Kirurgis Tjeneste. Den fra Holbergs Tid bekendte Okulist, Sten- og Broksnider, Tandbrækker samt Komediant v. Quoten har i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede været bosat og har vir-

ket i Aarhus. I Følge Attest fra Magistraten af 1711 havde han »med sine Medhavende skikket sig ærlig og vel i Byen og opereret for Stær og Kræft«²³). Egentlig Tandlægekunst udøvedes her i Aarhus næppe før i Slutningen af det 18. Aarhundrede og da væsentligt ogsaa af omrejsende Practici, der for en kortere Tid ad Gangen opholdt sig i Byen og ved Avertissementer i Stiftstidenden bekendtgjorde, at de behandlede daarlige Tænder og satte nye ind og rensede og plomberede med Bly eller Guld — samt »borttog Ligtorne og Kattenebler uden Smerte«. Endvidere havde Amtsbarbererne fra gammel Tid foruden deres øvrige Privilegier ogsaa det at trække Tænder ud.

Den første fastboende Tandlæge, vi hører om i Aarhus, er J. F. Asmussen, Garnisonskirurg, f. 1798, kirurgisk Eksamen 1824, nedsat i Aarhus 1840—1857. Ved Siden af sin øvrige Virksomhed drev han Tandlægepraksis og synes at have været vel forfaren paa dette Omraade, saa at endog Stiftsfysikus Willemoes og Distriktskirurg Weis i Avisen udtalte om hans Tandarbejder, »at ej engang de bedste, som vi have seet fra Hovedstaden, have overgaaet disse«²⁴). Efter at Asmussen havde forladt Byen, nedsatte Christian Kjærtinge (1835—1912), udlært i Drejerfaget, der

Christian Kjærtinge.

havde underkastet sig det anordnede Tentamen i 1856, sig Aaret efter som udelukkende Tandlæge og blev den eneste fastboende i en Aarrække, medens iøvrigt rejsende Tandlæger blev ved at besøge Byen. Imidlertid faldt dette væk, efterhaanden som de fastboendes Tal blev større, og Indførelsen af en strengere og mere omfattende Tandlægeeksamen skabte mere regulære Forhold indenfor Standen.

Kjærtinge overlod i 1889 Virksomheden til sin Søn Ingvar Kjærtinge (1863—1921), der var Læge, anerkendt Specialist i Øre-, Næse- og Svælg-sygdomme.

Af andre Tandlæger i Aarhus maa nævnes Frederik Visby (1839—1925), en Mand med kunstneriske Evner, som har sat sig et særligt Minde i Aarhus ved en Række Akvareller, der med megen Humor skildrer Livet i Byen i hans Ungdom. De findes i »Den gamle By«.

1915 oprettedes Aarhus Kommunes Skoletandklinik paa Graven. I de senere Aar har et betydeligt Antal mandlige og kvindelige Tandlæger nedsat sig i Byen.

²³) Danske Tandlæger 1681—1930. 1931. Hbz. II, S. 176. Holberg: Hexeri . . . , 4. Akt, 3. Scene. ²⁴) Aa. St. 30/1 1841.

II. FOLKESYGDOMME OG SUNDHEDSTILSTAND²⁵⁾

Frit og aabent har Aarhus altid ligget ud til det friske Hav, Vinden har strøget hen over Byen og forjaget alle onde Dunster, frugtbart Land og skønne Skove har indrammet den. Byen har haft, hvad man anser for en sund Beliggenhed, i Modsætning til Byer, der ligger i sumpede Egne, i Bjerges Skygge, eller som er prægede af stadig Taage, Slud og barskt Klima. Men den sunde Beliggenhed har ikke kunnet hindre, at Aarhus har maattet dele Skæbne med andre Byer i Europa og ofte har været hjemsøgt af Farsoter og svære Sygdomme.

Den Sygdom, man i Middelalderens sidste Aarhundreder hører mest Tale om, er Spedalskheden²⁶⁾. Den formodes hjembragt til Europa med Korsfarerne — om end nok kendt her i tidligere Tider — og fandt stor Udbredelse, men forsvandt i Løbet af det 16. Aarhundredes første Halvdel.

Imidlertid havde de store hærgende Farsoter sat ind. Først og fremmest Pesten, Bubonpesten, der optraadte som den Dag i Dag i dens Hjemegne, og i sine sværeste Former kompliceredes med den morderiske Lungepest. Alle-rede i Midten af det 12. Aarhundrede skal Pesten have hærget Aarhus²⁷⁾, men det var først i det 14. Aarhundredes Midte, at den som »den sorte Død« optraadte som aldrig før eller senere i Europa. Under denne Epidemiramtes Aarhus og Aalborg som Kystbyer særlig haardt og »lagdes næsten øde«.

I de følgende Aarhundreder hærgedes Byen Gang paa Gang af talrige »Pestilentzer«, forskellige Sygdomme, som det er vanskeligt at holde Rede paa. Foruden den regulære Pest optraadte typhoide Febre (»Forraadelses-febre«), Plettyphus, Dysenteri, »Engelsk Sved«, »Sprinkler«, ondartede Halsbetændelser og sikkert talrige Modificationer af Influenza. Syfilis bredte sig og befordredes gennem de fra Begyndelsen meget nyttige, men senere udartede Badstuer, der i det 16. Aarhundrede maatte lukkes.

Særligt i det 16. og 17. Aarhundrede optraadte den ene svære Epidemi efter den anden. Saaledes blev Aarhus i 1572 stærkt hjemsøgt af Pestilentz, saa at Kongen blev nødt til at eftergive Byen 800 Rigsdaler, som skulde have været indbetalte i Skat, bl. a. fordi en Del af Skatteyderne var døde. Samme Situation kom til at foreligge i 1579; der afgaves da 300 Rigsdaler. I 1584 kom Pesten atter til Aarhus og satte Befolkningen i Skræk; det fortælles, at Oldermændene for Smedelauguet i Aarhus (»i thenne farlich Thiid«) indbød Laugsbrødrene til et Møde, hvori de forpligtede sig til at følge deres afdøde Brødre og Søstre til deres sidste Hvilested med deres Piger og Børn. 1601—1602 var Jyllands Byer atter haardt plaget af Pestilentz, derimellem Aarhus,

²⁵⁾ Ogsaa for dette Afsnits Vedkommende henvises een Gang for alle til de S. 393 anf. Værker af Mansa og Ingerslev. ²⁶⁾ Smlg. I, S. 188—192, om St. Karens Gaard. ²⁷⁾ Aarhus. 1905, S. 3.

som ved Udgangen af 1602 mistede 160 Mennesker af Sygdommen. 1618—20 var »den store Pestilenz«, »den lille sorte Død« i Aarhus, og her møder vi for første Gang virksomme offentlige Forholdsregler mod dens Udbredelse, idet Kapitlet og Magistraten vedtog flere nyttige Foranstaltninger ved de Dødes Begravelse, navnlig Forbud mod Vaagestuer, hvor mere eller mindre nære Paarørende indfandt sig i Lighusene, og som i Tidernes Løb var skejede meget ud. 1634 var der i Aarhus en Epidemi af Kopper, hvoraf mange hundrede Børn døde. 1635 hærgede en Mæslingeepidemi Byen, og der er det vel ogsaa gaaet særligt ud over Børnene. Samtidig imellem 1635 og 1638 har der stadig været Pest i Aarhus, og der synes — som naturligt kunde være — at have været en Del Panik og Opløsning, saa at det ved en Raadstueordinans maatte befales: »Naar nogen udlejer Huse, da skal Ejeren, dersom Lejeren borttrykkes af Pest, Blodsot eller andre farlige Sygdomme, saa at den ene Borger kunde have Afsky og Frygt for den anden, og de ikke formaa at lade deres Døde begrave, bekoste dem i Jorden«.

Det har saaledes været svære Tider for Jyderne, og de stadige Okkupationer af hjemlige og fjendtlige Tropper, der udsugede Landsdelen, har ikke gjort dem bedre. Men Christian IV gjorde dog nogle Skridt til Imødegaelse af Soternes Ulykker. En kongelig Forordning af 1624 paabød i Byerne Oprettelsen af Sundhedsraad (Medlemmer af Borgerraadet, Sognepræsten, Lægen, om saadan findes, ellers af den forfarneste Bartsvær). Endvidere paalagdes Opbygning af Pesthuse eller i hvert Fald Indretning af Isolationslokaler, Desinfektion (Gennemrygning) af Breve fra smittede Steder, Antagelse af »en god og velforfaaren Pestmester eller Bartsvær« og adskillige andre gode og fornuftige Foranstaltninger. Pestmesteren var fra gammel Tid som Regel Byens yngste Bartsvær, Lægerne havde ingen Pligt til at tilse og behandle de Pestsyge, de bragte sig som Regel i Salveten, skrev Pestbøger, gav Anvisninger paa Frastand og overlod de Syge til Bartsværerne. En af de hæderlige Undtagelser herfra var den i Aarhus fødte berømte Læge Ole Worm (1588—1654), der under gentagne Epidemier i København blev paa sin Post og i hvert Fald undertiden selv tog sig af de Syges Behandling.

De svære Epidemier, som havde hærget Aarhus i det 16. og 17. Aarhundrede, synes Byen i det 18. at have været forskaanet for. Medens Pesten i Begyndelsen af Aarhundredet endnu rasede rundt om i Europa og i Aarene 1710—1711 gjorde et stærkt og morderisk Fremstød i København og Helsingør, blev Jylland forskaanet den Gang. Her har antageligt den Karantæneordning, der ved Forordning af 16. August 1709 var traadt i Kraft, haft sin Virkning. Ifølge denne var der oprettet Karantænestationer, hvor Skibe fra smittede Steder blev holdt tilbage i 40 Dage og fik deres Ladninger gennemluftede og gennemrøgede. Karantænestationen for Jylland laa paa den lille Ø Kyholm ved Samsø^{2b)}.

^{2b)} Hbz. III, S. 43—44. Hoffmeyer II, S. 182 f.

Yderligere Oplysninger om herskende Sygdomme i Aarhus i dette Aarhundrede foreligger ikke. Der er dog næppe nogen Tvivl om, at Sundhedstilstanden i denne forarmede Periode og under de ugunstige hygiejniske Betingelser ikke har været den bedste. Kopperne maa bl. a. antages at have spillet en betydelig Rolle, indtil ved Overgangen til det 19. Aarhundrede ved Vaccinationens Opfindelse Brodden blev brudt af denne Landeplage.

Fra det 19. Aarhundredes Begyndelse bliver vi i Stand til at overse noget mere, om end de gennem Tiderne forandrede Klassifikationer og Betegnelser af Sygdommene vanskeliggør en nøjagtigere Redegørelse navnlig for de første Aartiers Vedkommende. Koldfeberen har spillet en betydelig Rolle, ligesom Skørbug ofte nævnes. Endvidere fik hele den Sygdomsgruppe, som under et betegnedes som den gastrisk-typhoide, en væsentlig Betydning for et og andet i Aarhus (se Side 422). Men den Farsot, som gennem lange Perioder mest bidrog til at stemme Sindene til Frygt, men iøvrigt ogsaa til at bevirke Fremgang i den offentlige Hygiejne og i en fornuftig og maaltbevidst Epidemibekæmpelse, var dog den asiatiske Kolera. Og om dens Optræden i Aarhus foreligger der ret fyldige Beretninger²⁹).

Sygdommen, der, som Navnet siger, kom fra Asien, og som trængte sig frem i morderiske Epidemier, truede første Gang Landet i 1831. Vort landsfaderlige Styre med de diktatoriske, men i mange Retninger klare, fornuftige og logiske Kancellier traf Bestemmelser, der gjaldt for hele Landet, men særlig tog Sigte paa Søkøbstæderne. Der blev anordnet haardt tiltrængte Renlighedsforanstaltninger og oprettet Sundhedskomiteer. Komiteen i Aarhus, der traadte sammen 5 Dage efter at det kgl. Cancellireskript var udstedt, bestod af Borgmester Fleischer, Raadmand Engelsted, Stiftsfysikus Willemoes, Oberst Høegh-Guldberg, Kjøbmand Bünger (den senere Stiftsfysikus' Fader) samt Mægler A. Thomsen. Der beskikkedes desuden 2 Assistenten i hver Rode, ialt 6 Haandværksmestre, til at paasé Udførelsen af de trufne Foranstaltninger, og et Isolationslokale indrettedes paa Jægergaarden. Dette Epidemiberedskab opretholdtes i de følgende Aar, og først i Marts 1837 læser man i Aarhus Stiftstidende en Bekendtgørelse om, at der skal afholdes Auktion over Genstande anskaffede til Koleralazarettet, »nemlig Lagen, Dækkener, Madratser, Stole, Borde, Spøttebakker, Stikbækkener, Liigbærerdragter og Sengesteder«.

Koleraen naaede altsaa ikke Aarhus dengang. Men i 1853, da den store Epidemi hærgede København og forplantede sig til forskellige Steder omkring i Landet, fik Aarhus sin Part med. Trods alle Forsigtighedsregler overfor saadanne Varer, som man frygtede kunde være smittefarlige, naaede Sygdommen dog Byen, ikke gennem importerede Varer, men ved smittede Mennesker, hvilket man ikke havde saa meget Øje for, navnlig da i den

²⁹) Aa. St. 1833, 1853, 1859, 1892. Joh. Lunddahl: Koleraen i Aarhus. Aa. St. A. 1932, S. 1—28.

Periode de Lærde var kommet til det Resultat, at Koleraen ikke var en egentlig smitsom (contagiøs) Sygdom, men væsentlig udbredtes gennem Luften og Jordbunden (Miasma).

Sygdommen kom med en Rejsende fra København og bredte sig ret hurtigt, rasede i 2 Maaneder fra Midten af Juli til lidt over Midten af September. Byen havde dengang ca. 9000 Indbyggere og 7 bosiddende Læger. Ialt anmeldtes i denne Periode 336 Tilfælde, hvoraf 213 med dødeligt Udfald. Men samtidigt optraadte talrige Tilfælde af Diarrhoe og Kolerine, af hvilke en Del sikkert har været lettere Koleratilfælde.

Lægerne, under Ledelse af den myndige om end noget ensidigt miasmatiske orienterede Fysikus Jespersen og Distriktslæge, senere Fysikus, H. C. Weis, og Byens Borgere tog nu kraftigt og maalbevidst fat. Sundhedskomiteén traadte sammen, og et Kolerabureau etableredes, hvortil alle Tilfælde skulde anmeldes, og hvorfra Organisationen af Lægehjælpen og andre Foranstaltninger udgik. Sygelokale indrettedes, og der sørgedes for Hjælp til Patienterne i Byen. Det var dog i de Tider, da der ingen organiseret og fyldestgørende Sygepleje fandtes, vanskeligt at faa nogenlunde kvalificerede Personer til det Hverv. Der blev gjort, hvad der kunde gøres, for at modarbejde Panik, samtidig med at der fra adskillige Borgeres Side blev truffet virksomme Foranstaltninger. Midlertidig Anbringelse af Personer fra smittede evakuerede Huse blev ved privat Hjælp af Ejendomsbesiddere i Byen etableret, og en Hjælpekomitée dannedes til Trængendes Understøttelse under Koleraepidemien. Men hvad der navnlig var af Virkning, var det Huseftersyn, der udøvedes af 55 Borgere — antagelig frivilligt — hvorved samtlige Byens ca. 1000 Huse og Gaarde eftersaas, mistænkelige Tilfælde eftersporedes, og hygiejniske Mangler søgtes afbødede. Det var efter københavnsk Mønster, at dette Tilsyn organiseredes, og om end det naturligvis kun i begrænset Maalestok evnede at afbøde de daarlige Forhold, hvorunder mange af de angrebne levede — Sygdommen var en udtalt Proletariatsygdom —, har det dog utvivlsomt gjort sin store Gavn og bidraget til at hjælpe og støtte Befolkningen under de vanskelige Forhold og hindre Sygdommens Udbredelse, og meget Mod og Selvopofrelse har sikkert været udfoldet. Med særlig Udmærkelse maa nævnes Lærer Michaelsen, en Mand, hos hvem Hjælpsomhed var et Instinkt, og som under Epidemien gjorde et stort Arbejde, gik omkring i de elendigste Huse og personligt tog sig af de Syge og deres Paarørende, gav Patienterne en Haandsrækning og hjalp med at lægge de Døde i Kiste. En Mindesten over ham findes paa Aarhus nordre Kirkegaard: »I trange Tider uforfærdet og opofrende for sine Medborgere, altid redebon og trofast mod sine Venner«. Byen har hædret ham ved at opkalde en Gade efter ham.

Blandt Lægerne, der holdt godt sammen under disse vanskelige Forhold, kan anføres foruden de nævnte Dr. Glæsel (senere Distriktslæge), der

efter Epidemiens Slutning modtog en Takadresse fra ca. 100 Borgere for hans »Dygtighed som Læge og utrættelige og menneskekærlige Virken under Koleraepidemien«.

Selv med de 213 Dødsfald i Løbet af et Par Maaneder, optraadte dog Sygdommen i Aarhus forholdsvis mere moderat end flere andre Steder, f. Eks. København og navnlig Aalborg, hvor Dødeligheden var omtrent den dobbelte af den aarhusianske³⁰⁾.

Ret længe fik Aarhus ikke Fred for Koleraen. I 1859 opstod der atter en Epidemi, antagelig indført sydfra, da der samme Aar herskede en stærk Epidemi i Hamburg, og der i den Periode, da de miasmatiske Synsmaader endnu stadig var raadende, ikke fandtes nogen virksom Landegrænsekaran-tæne. Epidemien blev ikke saa langvarig og streng som i 1853, men medførte dog i den Maanedstid, den varede, 110 Sygdomstilfælde med 53 Dødsfald. De samme Foranstaltninger, som havde været organiserede og vist sig gavnlige i 1853, blev trufne, Lægerne gjorde deres store Arbejde, forstærkede med Hjælp af et Par yngre Læger fra København, og Lærer Michaelsen meldte sig straks og gik paa med uforandret Iver og Kraft. Ham skylder vi ogsaa en udførlig Tabel over Sygdommens Optræden i Byen med Beretning om hvert enkelt Tilfældes Begyndelse, Forløb, Varighed og Lokalisering³¹⁾, og den har sin Værdi, om end der i Overensstemmelse med Datidens Synsmaader er lagt mere Vægt paa Lokaliteternes Betydning for Smitteudbredelsen end paa det, som for os nu er det væsentligste, Smitten fra Person til Person.

Epidemien svandt da for den Gang og er ikke optraadt senere. Men Kolerafrygten blev ved at holde sig, og Hamburg var for Jylland en stadig Indgangsport. Da derfor under den svære Epidemi i Hamburg i 1892 en smittet Aarhusborger, Etatsraad Walther, derfra kom til Aarhus og døde, var man i høj Grad forberedt paa Oplevelser af samme Art som i 50'erne. Det blev dog ikke til noget, foruden den Ankomne blev kun een Mand smittet, en Ligbærer, som havde været med til at lægge ham i Kiste og ikke havde iagttaget behørig Paapasselighed. Hele det epidemiske Apparat, som i Tidens Løb havde udviklet sig betydeligt, blev mobiliseret, og da samtidig de ensidige miasmatiske Synsmaader var blevet forladte, saa at der var etableret en streng Karantæne ved Landegrænsen og i Havnene, gik Landet dengang og senere fri for Kolera.

I en Beretning fra Stiftsfysikus Willemoes til det kgl. Sundhedskollegium: Den epidemiske Constitution og herskende Sygdomme i Aarhus Stift i Aaret 1832³²⁾, finder vi Koldfeberen, saavel Andendags- og Trediedagsfeberen og de uregelmæssige Former af denne Sygdom, nævnt i første Række.

³⁰⁾ I Aarhus 2,5 %, i København 3,5 %, i Aalborg 5 % af Befolkningen. Sommer: Om Koleraens Udbredelse i Danmark. Bibliotek for Læger. 1854, S. 286 ff. ³¹⁾ Manuskript Nr. 7 i Statsbiblioteket i Aarhus. ³²⁾ Journal for Medicin og Chirurgi I. 1833, S. 372—381.

Senere er den her som overalt i Landet efterhaanden gaaet ganske ud af Spillet og kan nu siges ikke at findes mere; saa sent som i 1872 har den dog gjort et mindre Fremstød i Aarhus³³⁾). Kopperne viste sig ogsaa af og til, særligt i Aarene omkring 1870, kulminerende i 1872, samtidig med at der herskede en ret udbredt Epidemi af denne Sygdom i København. Der anmeldtes i det Aar 137 Koppetilfælde i Aarhus med 23 Dødsfald³⁴⁾). Smitten var sikkert kommet fra Hovedstaden, men havde ogsaa gode Udbredningsmuligheder i Aarhus, hvor der klages over Koppelazarettets Beliggenhed lige udenfor Middelgades Port, hvorfra Smitten bredte sig til Naboejendommene, navnlig da en af Konerne i Receptionslokalet samtidig drev Mælkehandel, og over at Koppepatienter undertiden saaes promenerende paa Knudrisbakken³⁵⁾). 1876 optraadte i Aarhus en lille Koppeepidemi med 62 Tilfælde, hvoraf 8 med dødelig Udgang. 1877 kom endnu nogle Tilfælde³⁶⁾).

Men navnlig var det de saakaldte gastrisk-typhoide Febre, der har omfattet den ægte Typhus saavel som andre med denne beslægtede Sygdomme, der i Aarhundredets Midte og de nærmest følgende Tiaar dominerede. I det hele var Sundhedstilstanden ikke god i Aarhus i den Periode. Byen viste sig efter de foreliggende Opgørelser med Hensyn til Sygelighed ugunstigere stillet end Randers, Odense og Aalborg, der dog hidtil havde været anset for en meget usund By.

Under disse Forhold var Stiftsfysikus Weis særligaarvaagen og virksom og arbejdede ihærdigt for den offentlige Hygiejne, om end med en Del Besvær overfor Kommunen og andre, hvem denne dengang nye Del af Lægevidenskaben forekom alt for kostbar og urimelig. Han var tilbøjelig til — maaske nok lidt ensidigt — at søge Aarsagen til Sygeligheden i det daarlige Drikkevand, som han ved en senere Lejlighed udtaler det: »Saa længe som jeg har været Læge i Aarhus, i henved 39 Aar, har denne By mere end nogen anden ligestillet været hjemsoøgt af Sygdomme og Sygelighed særligt af de Sygdomme, som fortrinsvis staar i Aarsagsforhold til slet Drikkevand, nemlig typhoid Feber, Diarrhø, Cholérine, Kjertelsyge, Tæring, ligesom ogsaa andre epidemiske Sygdomme har været mere ødelæggende her end i andre Byer«³⁷⁾).

Dette Aarsagsforhold vil vi nu for flere af disse Sygdommes Vedkommende ikke ubetinget godkende, men sikkert var det, at Aarhus trængte overordentligt meget til en forbedret og betryggende Drikkevandsforsyning, og at Weis gjorde et udmærket Arbejde for Forbedring paa dette Omraade, hvilket resulterede i Indretning af et Vandværk, der dog først kom i Gang efter at Byen i 1868 og i 1871—1872 havde været hærget af alvorlige Typhusepidemier. — I 1868, der i det hele synes at have været et Aar med særlig

³³⁾ Tidsskrift for Sundhedspleje. 1893, S. 66. ³⁴⁾ Sundhedskollegiets Forhandlinger. 1877, S. 587. ³⁵⁾ Aa. St. 17/5 1872. ³⁶⁾ Sundhedskollegiets Forhandlinger. 1877, S. 587. ³⁷⁾ B. F. 1876, S. 109.

stor Sygelighed, anmeldtes der i Aarhus 534 Typhustilfælde med 22 Dødsfald³⁸⁾.

I den nærmeste Tid efter Vandværkets Indretning var Sygeligheden i nogle Aar aftagende, men da den i 1875 begyndte at stige igen, søgte Weis Aarsagen dertil i Mangler ved Vandværket, navnlig Tilløb af Urenheder til Aaen, hvorfra Vandet toges. I nogle meget grundige og interessante Indlæg i Form af Henvendelser til Aarhus Byraad gør han i Slutningen af 1875 og Begyndelsen af 1876 Rede for sine Erfaringer og sit Syn paa disse Forhold³⁹⁾. Byraadet tog til en Begyndelse lidt køligt paa det og lod Sagen bero temmelig længe, antagelig, som det senere næppe med Urette insinueredes, af Frygt for at skade Fremmedbesøget paa den store Industriudstilling, som i Sommeren 1876 afholdtes i Aarhus; men da denne var forbi, begyndte der en livlig Avisdebat i de to Blade Aarhus Stiftstidende og Jyllandsposten med mange hvasse Indlæg fra forskellige Sider og med Kritik af Byraad, Sundhedskommission og Embedslæger. Hvor store Sygdomstal, det drejer sig om, faar man noget Begreb om ved en af Weis' Redegørelser i Stiftstidende. Den 30. November opgiver han, at der i de sidste 5 Maaneder har været 380 Tilfælde af gastrisk-typhoid Feber og 561 af Skarlagensfeber, saa at omtrent hvert tyvende Menneske i Aarhus i dette Tidsrum har været sygt. Af Typhus døde i Aarets 3 første Kvartaler 17, af Skarlagensfeber 44. Det var i en By paa ca. 20000 Indbyggere meget betydelige Tal⁴⁰⁾.

Foruden Forbedringer af Vandforsyningen ved Bortskaffelse af alle de mindre hyggelige Forhold, som omgav Vandværkets Bassin⁴¹⁾, foreslog Weis en mere omhyggelig offentlig Renlighed i Byen, og at Sundhedskommissionen skulde suppleres med to Læger foruden Stadslægen, hvilket sidste Krav i den næstfølgende Sundhedsvedtægt blev honoreret og er gældende den Dag i Dag.

Vil man ganske kort og oversigtligt betragte Sygeligheden i Aarhus i de sidste ca. 50 Aar, da fremgaar det, at den her som i det hele taget i Landet har været nedadgaende, og at navnlig de tidligere hærgende epidemiske Sygdomme saavel i Udbredelse som i Intensitet har været i stadig Tilbagegang. Den forbedrede Hygiejne og Renlighed samt Sundhedslovgivningens og Epidemiberedskabets Udvikling har gjort det muligt for de flestes Vedkommende virksomt at bekæmpe dem⁴²⁾.

Hvad nu først Typhus angaar, er denne Sygdom blevet sjældnere og sjældnere, og i de sidste ca. 25 Aar har den indskrænket sig til ganske enkelte, sporadiske, i Almindelighed udefra importerede Tilfælde.

Skarlagensfeberen har i Aarene omkring Aarhundredskiftet hjemsogt Byen i udbredte, dog i de senere Perioder ret godartede Epidemier, men er nu ogsaa en ret sjælden Sygdom.

³⁸⁾ H. C. Weis: Et forbedret Vandforsyningssystem. Hygiejniske Meddelelser 5. 1866—68, S. 98. ³⁹⁾ B. F. 1876, S. 108 ff. ⁴⁰⁾ Aa. St. Nr. 253, 258, 260, Sept.—Okt. 1876. ⁴¹⁾ Se S. 445. ⁴²⁾ Fysikatets og senere Amtslægens Aarsberetninger.

Særlig i Begyndelsen af Halvfemserne spredte Difterien berettiget Skræk og Rædsel om sig, men har nu ogsaa som epidemisk Sygdom væsentligt skiftet Karakter. En Sygdom, som i tidligere Aar hærgede stærkt, var Børnekolerinen, der regelmæssigt optraadte i varme Eftersomre, og som kunde være meget morderisk blandt Spædbørnene. Ogsaa denne Sygdom er i de sidste Aartier saa godt som forsvundet.

I 1901 vakte nogle Tilfælde af Kopper, importeret fra en Naboby, en Del Sensation, men ved den gennemførte Isolation og Iagttagelse af mistænkelige Tilfælde og ved omfattende Vaccination og Revaccination lykkedes det at sætte Skranke for Sygdommens Udbredelse, saa at der ikke kom til at foreligge mere end 15 Tilfælde i de Par Maaneder, den lille Epidemi varede⁴³).

Af alvorlig Karakter var en Epidemi af smitsom Hjerne-Rygmarvsbetændelse (Cerebrospinalmeningitis) i Foraaret og Forsommeren 1916. Sygdommen var vanskelig at faa Tag i; den spredte sig ad uberegnelige Veje, sandsynligvis gennem sunde Smittebærere. Der forefaldt ialt 81 Tilfælde, hvoraf 43 med dødelig Udgang⁴⁴).

Men værst har Influenza'en med dens uhyre »pandemiske« Udbredelse i Perioder hærget i det anførte Tidsrum (iøvrigt har Sygdommen, »la grippe«, sikkert ogsaa tidligere været en af de værste Landeplager⁴⁵). Det var slemt i Begyndelsen af Halvfemserne, da Sygdommen angreb alle og navnlig dræbte mange gamle Mennesker, men værre, da den i 1918 og følgende Aar optraadte som Efterkrigsepidemi, »Spansk Syge«, der særligt gjorde lyst blandt de Unge. I Oktober—December 1918 døde der saaledes 160 Mennesker i Aarhus af denne Sygdom, hvoraf kun 6 i Alderen over 65 Aar⁴⁶).

Hvad de store Folkesygdomme, Tuberkulosen, Kønssygdommene og Kræftsygdommene angaar, da har de ligesom andre Steder været Genstand for virksom Bekæmpelse, og Aarhus har her været fremme i første Linie blandt Danmarks Byer. — I det 18. Aarhundrede optraadte Syfilis med stor Udbredelse i Jylland. Den gik under Navnet »det jyske Syfiloid«, men var iøvrigt ikke forskellig fra anden Syfilis i sin Form og Optræden. Dens hyppige Forekomst i Befolkningen, ikke mindst paa Landet, gav Stødet til Foranstaltninger af forskellig Art, derimellem Indretning af Sygelokaler rundt omkring, der kom til at danne Grundlag for senere almindelige Sygehuse. Aarhus kom her til at gaa i Spidsen for Bekæmpelsen af Sygdommen, idet der i 1788 i den Periode, da den forhenværende Statsminister Ove Høegh Guldberg var Stiftamtmand, indførtes vederlagsfri Behandling paa det Offentliges Regning af alle og enhver af Almuens Folk med venerisk Svaghed

⁴³) Joh. Lunddahl: En lille Koppeepidemi i Aarhus. Ugeskrift for Læger. 1929, S. 236—239. ⁴⁴) Joh. Lunddahl: Cerebrospinalmeningitis i Aarhus i 1916. Maanedsskrift for Sundhedspleje. 1917, S. 66 ff.⁴⁵) Aa. St. ²⁵/₁₁ 1857: Den saakaldte la Grippe grasserer her i saadan Grad, at der næppe gives noget Hus, hvis Beboere ikke i mer eller mindre Gred er angrebet af Snue, Hoste, Stivhed i Lemmerne. ⁴⁶) Jydsk Medicinsk Selskabs Forhandlinger 1918. Ugeskrift for Læger 1919, S. 1914 ff.

befængte, hvad enten de var formuende eller fattige, og desuden fri Forplejning i Sygdommens Tid for de uformuende. Samtidigt gjordes det til en Pligt for de Angrebne under Strafansvar at lade sig underkaste Behandling⁴⁷⁾. Det var et for sin Tid meget betydningsfuldt Skridt, der her blev taget; Foranstaltningen blev snart indført ogsaa i andre Dele af Landet og kom til at danne Grundlaget for senere Tidens Lovgivning paa dette Omraade.

Dødeligheden i Befolkningen har været i jævn og stærk Nedgang. Endnu i Firserne kan vi finde Dødelighedstal som 24 % aarligt af Befolkningen, medens vi nu i de senere Aar har været nede paa 10 à 11 %.

Samtidigt er Fødselshyppigheden stærkt aftaget. I 1884 var den oppe paa ca. 42 % aarligt af Befolkningen, senere sank den jævnt, saa at den i 1931 har været nede paa 16,5 % af Befolkningen, men er i de sidste Aar atter steget (1937 og 1938 henholdsvis 20,7 og 20,6 %).

Spædbørnsdødeligheden, σ : Dødeligheden i 1. Leveaar, har i 1932 i Aarhus været ca. 56 af 1000 Levendefødte, i 1933 50, i Odense 1932 ca. 65, i Aalborg ca. 88 og i København ca. 64.

Aarhus, der i de sidste Par Menneskealdrer har levet under rolige og jævnt lykkelige Kaar, har i denne Periode gennemgaaende ogsaa kunnet glæde sig ved en god Helbredstilstand i Befolkningen.

III. HOSPITALER OG ANSTALTER TIL SYGES PLEJE OG BEHANDLING

I Middelalderen fandt fattige og hjælpeløse Syge Optagelse og Pleje i visse Klostre, i Helligaandshuse og andre milde Stiftelser, og de spedalske blev isolerede og plejede i Leprosierne; efter Reformationen blev en Del Klostre, i Aarhus Dominikanerklostret, omdannede til Hospitaler, der var Lemmestiftelser og Plejeanstalter, hvor fattige, vanføre og kroniske syge fik Ophold og Forplejning; Bartskeerere og ulærde Kirurger havde Tilsyn med Lemmerne. Disse Hospitaler var altsaa ikke Helbredelsesanstalter; saadanne begyndte først at spire frem i Slutningen af det 18. Aarhundrede, og Initiativet til Oprettelse af det første — meget beskedne — Sygehus her i Byen blev taget af den af Aarhus højt fortjente Stiftamtmand Ove Høegh Guldberg, der i 1789 androg Kancelliet om Approbation af et Køb, han havde foretaget; for 480 Rigsdaler havde han erhvervet et Hus, beliggende tæt ved Chirurgus Weises Bolig, til Sygehus for Aarhus Købstad og Landdistrikt. Stiftamtmanden indstiller: »1) at jeg saa hurtigt som muligt lader ommeldte Sted indrette til et Sygehus, hvor fattige og med smitsom Svaghed befængte

⁴⁷⁾ Reskript 14/, 1788.

fra Aarhus Kjøbstad samt fra Ning, Hasle, Vester Lisbjerg, Sabro og Framlev Herreder kan indtages til Helbredelse paa almindelig Bekostning, 2) at Byen skal have Adgang til den ene Fjerdedel Senge og Landdistriktet til de øvrige tre Fjerdedele«. Aarhus var altsaa her tidligt paa Færde og blev den jydsk By, der først fik et regulært Sygehus⁴⁸⁾. — Approbationen af nævnte Køb forelaa under 15/1 1790. — Ejendommen laa paa Rosengades søndre Side. Her boede i daværende Gadenummer 542 Chirurgus Weise, i 543 Madam Boserup, og 545 hørte til Kommerceraad Thyrrie Bøggilds Gaard paa det store Torv (nuværende Hotel Royal). »No. 544 ejer Aarhus By og nogle tilgrænsende Herreder indrettet til Sygehuus. Een Gaard, Bindingsværk, a.) 1 Forhuus til Gaden, 9 Fag, 2 Etager, tax. 450 Rd. b.) 1 Baghuus, 4½ Fag, 1 Etage, tax. 90 Rd. c.) 1 Halvtag, teglhængt, 3 Fag, 1 Etage, tax. 10 Rd. Generaltax 550 Rd.«⁴⁹⁾.

Sygehuset i Rosengade.

Der kan herefter ikke være Tvivl om, at det gamle 2 Etages 9 Fags Bindingsværkshus, som den Dag i Dag ligger paa det anførte Sted (Rosengade Nr. 11) har været Aarhus Bys første egentlige Sygehus. Om dets Indretning, Sengetal m. m. har Oplysninger ikke kunnet findes. I Aaret 1821 ses det i Følge en Bekendtgørelse i Aarhus Stiftstidende at være blevet istandsat⁵⁰⁾.

Det dog næppe i Længden været tilfredsstillende eller har maaske været for indskrænket, thi i 1829 købte Byen af Bogtrykker Elmquist en Ejendom paa Vestergade paa 3230 Kvadratalen til Sygehus for Aarhus Købstad og den anførte Del af Amtet. Ejendommen er opført i Brandtaksations-

⁴⁸⁾ F. Bremer: Medicinal-Personalet og Medicinalanstalterne 1840, S. 161. ⁴⁹⁾ Aarhus Brandtaxations Protokol 1791. L. A. ⁵⁰⁾ Smlgn. Cornelia Petersen: Hospitaler og Sygepleje i Aarhus. Aa. St. A. 1939, S. 73.

protokollen under Nr. 667 og svarer til det nuværende Nr. 51 paa Vester-gade (Hotel Phønix) paa Sydsiden af Gaden. Dette Sygehus omtaler Bremer i 1840 ret anerkendende:

»Byens og Distriktets Sygehuus er en 2 Etages Bindingsværks Gaard, der vel kunde trænge til udvendig Reparation, men indvendig har meget hensigtsmæssigt indrettede høje luftige Værelser med gode Sengesteder og et vel forsynet Inventarie-

Sygehuset i Dynkarken. Overlægebolig og Have til venstre.

kammer, i Gaarden er et grundmuret Liighuus og Vadskehuus med Badekar samt et Bindingsværks Locum, Gaarden er meget rummelig og bagved en ganske net Have. Sygehuset kan i det højeste rumme 28 Senge, efter Gennemsnitsantallet af de sidste 10 Aar behandles her aarligen 52 Syge. Den daglige Betaling for Forplejnin-gen er for Tiden 22 Skilling. Borgmesteren, Stiftsfysikus og Amtsforvalteren danne Sygehusets Inspection. Sygehusvogtersken har 40 Rd. aarlig Løn foruden et Gratiale efter Inspektionens Indstilling, 20 Rd. til en Tjenestepige, frit Brænde og Lys og desuden 2 Skilling daglig for de betalende Patienters Vadsk⁵¹⁾.

Imidlertid steg Fordringerne, og Sygehuset viste sig snart ikke længere at være tidssvarende. Under Koleraepidemien 1853 blev den nedlagte Real-skole i Dynkarken taget i Brug til Koleralazaret, og Opmærksomheden der-ved henledt paa dette Lokales Egnethed til Sygehus.

⁵¹⁾ F. Bremer, anf. Skr., S. 101.

I Oktober 1853 skrev Stiftsfysikus Jespersen og Distriktslæge Weis til Stiftamtmand Graah en Dom over Sygehuset paa Vestergade, der staa i grell Modsætning til Dr. Bremers gunstige Bedømmelse 13 Aar tidligere⁵²⁾:

»Det er Deres Højvelbaarenhed bekendt, at det Lokale, som afbenyttes til Byens og Amtets Sygehuus, er meget daarligt og uhensigtsmæssigt. Værelserne er smaa, lave og tildels mørke, og det er umuligt at skaffe den nødvendige Ventilation og friske Luft i dem; desuden er de slet beliggende for hinanden uden Korridor, saa at man maa passere et Værelse for at komme i et andet. Den nedlagte Realskole anbefales da til Sygehuus som særdeles hensigtsmæssig«.

Allerede i November traf Aarhus Kommunalbestyrelse Bestemmelse om at købe Realskolen for 20000 Rdlr. Der var almindelig Paaskønnelse og Glæde over det nye Sygehus, der blev taget i Brug den 6. Juni 1856.

I Anledning af en indsendt Artikel af ^{28/8} 1859, hvori der ankes over, at Aarhus ikke havde gjort nok for at staa rustet mod Kolera, kan Stiftstidende da bl. a. svare: »Kommunen har købt og indrettet et særdeles godt Sygehospital, hvorover det alene er raadigt, og har fremdeles haft staaende til Cholerareceptionslokale en Ejendom udenfor Middelgades Port, som den strax har kunnet indrette til et foreløbig Lazaret, inden man endnu kunde vide, hvor vidt Sygdommen vilde gribe om sig«⁵³⁾.

Sygehuset i Dyrkarken fungerede til 1893, men Tiden løb snart fra det. Navnlig efter at Amtet havde bygget et tidssvarende Hospital, der blev ledet af den fremragende Tage-Hansen, blev det mere og mere klart, at der maatte ske en Forandring.

Byraadet tog for Alvor Spørgsmaalet om et nyt Sygehus op, og Stiftsfysikus Bünger indledte i 1888 en Erklæring med følgende Ord: »Det nuværende Sygehus har saa mange Mangler og svarer saa lidt til Nutidens Fordringer til et Sygehus, at jeg anser det for min Pligt at henlede det ærede Sygehusudvalgs Opmærksomhed herpaa«.

I 1890 vedtog Byraadet at opføre et nyt Sygehus for Byen, og man besluttede at lægge det Nord for den nys anlagte Boulevard, hvor der var Plads til senere store Udvidelser. Sygehuset, der fik Navnet Aarhus Kommune-

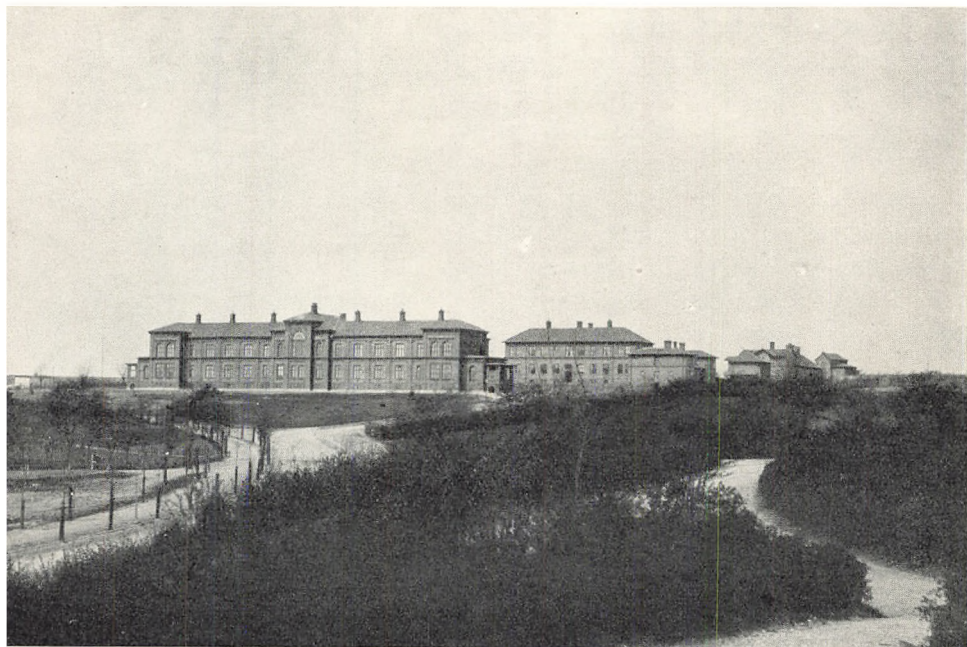

Chr. Weis.

⁵²⁾ Kopibog for Aarhus Stiftsfysikat ^{13/8} 1853—^{31/12} 1859. L. A. ⁵³⁾ Aa. St. ^{15/10} 1859.

hospital, blev bygget af Arkitekt Arboe og blev taget i Brug i Efteraaret 1893. Tage-Hansen og Apoteker Meyer var meget virksomme sagkyndige Medlemmer af Byggeudvalget.

Det nye Kommunehospital bestod af en Bygning med 140 Sengepladser til kirurgisk-medicinske Patienter og to særskilte Bygninger til epidemisk Syge, hver med 30 Sengepladser. — Chr. Weis (1850—1916), der i 1889

Aarhus Kommunehospital i Halvfemserne.

havde afløst Claus Heide som Sygehuslæge i Dynkarken, blev Kommunehospitalets første Overlæge. Ved en fyldig Hospitalsuddannelse og Studierejser i Udlandet havde han dygtiggjort sig til den nye, store Virksomhed, som han opgav i 1903, da han arvede Godset Rosendal i Hardanger.

Man havde troet, at det nye Hospital var bygget saa stort, at det kunde slaa til i 50 Aar, men allerede efter 10 Aars Forløb var Trangen til Hospitalspladser saa stor, at man atter maatte gaa i Gang med Planer til Nybygninger, og saa havde man endda meget ondt ved at klare sig, indtil disse blev færdige⁵⁴). Thi Udviklingen og de nye og fuldkomnere Former ændrede samtidig Befolkningens Syn paa Hospital og Hospitalsindlæggelse. Folk havde ikke holdt af at blive indlagt paa Hospital. Fattigvæsenets Patienter udgjorde en væsentlig Del af Belægningen, og selv om baade Behandling og Sygepleje sikkert var forsvarlig nok, strittede de dog saa meget som muligt imod. »At

⁵⁴) Festskrift ved Indvielsen af Aarhus Kommunehospitals Nybygning. 1918, S. 1—7.

blive smækket paa Sygestuen« var et ret almindeligt Udtryk for Hospitalsindlæggelse, og mange havde den instinktive Fornemmelse, at Sygehuset var et Sted, hvor det Offentlige anbragte sine Syge for at blive vel af med dem.

Imidlertid fandtes der ogsaa andre Hospitalsinstitutioner i Byen. Efter at man under de stadig grasserende eller truende Koppe-, Kolera- og andre

*Garrisonssygehuset paa Frederiksgade.
Nedrevet 1907.*

svære Epidemier havde hjulpet sig med tilfældigt lejede Isolations- og Behandlingslokaler, var der i Midten af Halvfjerdserne⁵⁵⁾ blevet opført et for Byen og Amtet fælles Epidemihus (og Karantænehospital) med Plads til 32 Patienter beliggende »paa den sydlige Side af den Jordlod overfor Munkeport, som ligger lige overfor Krudttaarnet, og som tilhører Byen«. Det er der, hvor Samsøgades Borgerskole nu ligger. Naar man i de Tider fandt Pladsen egnet saavel til Krudttaarn som til Kolera- og Koppelazaret, viser det, at det har været et isoleret beliggende Sted, men senere er Byen vokset op omkring det, og Beboerne af Kvarteret fandt sig snart ogsaa noget besværede ved Naboskabet⁵⁶⁾. Imidlertid blev dette Epidemihospital, der med al Ufuldkommenhed dog kunde byde forsvarlige Forhold, og som saaledes under en udbredt Epidemi af Skarlagensfeber omkring Aarhundredskiftet

⁵⁵⁾ B. F. 1876. ⁵⁶⁾ B. F. 1898, 1899, 1900.

kunde benyttes som Reservehospital for de utilstrækkelige Epidemifdelinger paa Kommunehospitalet, men ellers førte en ret ubemærket Tilværelse, ved at fungere, indtil Marselisborg Hospital blev taget i Brug i 1913. Det var belagt under den lille Koppeepidemi i 1901, og under en Epidemi af Paradysenteri i 1911 og havde været mobiliseret under den truende Kolerafare i 1892. Paa Fattiggaarden, som nybyggedes i 1870, blev der indrettet Sygestuer.

Militærets Sygehus, som var af Betydning i en ret stærkt belagt Garnisonsby som Aarhus, fandtes ved det 19. Aarhundredes Begyndelse i en Gaard paa Guldsmedgade, siden, efter at denne i 1805 var blevet solgt⁵⁷), i en Byen tilhørende Ejendom paa Frederiksgade, et gammelt efter det Ydre at dømme meget tarveligt Bindingsværkshus, der stod endnu i Begyndelsen af dette Aarhundrede, og over hvis Port man paa et Brædt kunde skimte Indskriften »Garnisonssygehus«. Der har sikkert tidligt været Pladsmangel og hersket megen Utilfredshed med det. Allerede 1869 klages der saaledes over dets Brøstfældighed, navnlig efter at det havde lidt meget under en Vinterstorm; men først i 1878 blev et nyt og efter de Tidens Forhold godt og veludstyret Garnisonssygehus paa Toften udenfor Frederiksport taget i Brug.

I det 20. Aarhundrede er Hospitalsvæsenet vokset med rivende Hast. Vi kan her kun antyde Udviklingens Gang i store Træk.

Paa Kommunehospitalet blev Dr. med. Emil Müller (1859—1912) Overlæge efter Weis. Ved Siden af sin store Lægevirksomhed paa Hospitalet udfoldede han en ikke ringe videnskabelig Produktion, navnlig paa det kirurgiske og gynækologiske Omraade og nød megen Anseelse i Lægeverdenen. — Efter hans Død iværksattes den længe forberedte Deling af Hospitalet i en kirurgisk og en medicinsk Afdeling. Som Overkirurg ansattes Dr. med. Holger Strandgaard (1869—1936), tidligere Reservekirurg paa Frederiks Hospital, og som Overmedicus Dr. med. Aage Rahlff (f. 1868), der havde været Læge

Emil Müller.

ved Sct. Josephs Hospital. Overlæge Rahlff har indlagt sig stor Fortjeneste ved Planlæggelsen og Indretningen af den nye medicinske Afdeling (med Plads til ca. 150 Patienter), der blev indviet samtidig med, at Hospitalet kunde fejre sit 25 Aars Jubilæum.

⁵⁷) Aa. St. 23/3 1805: 2 Stk. Haugejord tilligemed Gaarden 278 paa Brobjerg har Byen købt til Sygehuus. 17/4 1805 Licitation over Indretningen i det nye Indquarterings Sygehuus paa Brobjerg.

Overlæge Strandgaard oplevede ikke at flytte ind i den meget store nye kirurgiske Afdeling, som han havde planlagt. Den blev taget i Brug 1938 og ledes nu af hans Efterfølger, Professor, Dr. med. Aage Nielsen.

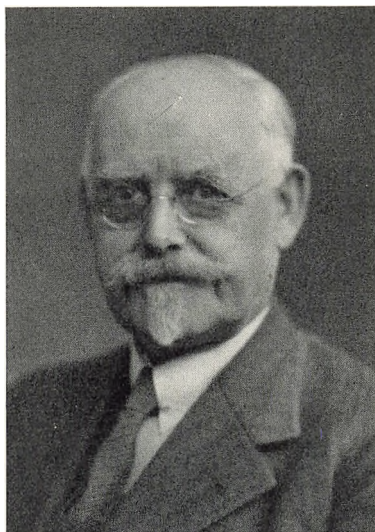
Omkring de to gamle Hovedafdelinger er der vokset en Kreds af nye Virksomheder frem. Allerede 1906 blev der i Tilknytning til den kirurgiske Virksomhed oprettet en Lys- og Røntgenafdeling under Ledelse af Dr. Chr. Riis (1860—1930). Efter hans Fratræden 1920 var Dr. med. Severin Nordentoft i to Aar ledende Læge ved Afdelingen. Under nuværende Overlæge, Dr. med. Carl Krebs' (f. 1892) Ledelse har Afdelingen udviklet sig til en selvstændig Hospitalsafdeling og en Lys- og Radiumstation for Jylland, hvorfra der er udgaaet mange videnskabelige Arbejder, og som i 1935 flyttede ind i et stort og moderne indrettet Bygningskompleks.

I 1915 oprettedes en Stilling som Prosektor ved Kommunens Hospitaler og som Statsobsducent for Jylland. Denne Stilling blev besat med Dr. Frederik Gregersen (f. 1871). Foruden Prosektorhvervet fik han Ledelsen af det patologiske Institut for bakterielle og Vævsundersøgelser, der samtidig oprettedes ved Kommunehospitalet. — 1927 aabnedes et selvstændigt Tuberkulosehospital. Denne Afdelings Overlæge, Dr. Otto Lassen (f. 1881), har herfra udviklet den Tuberkulosestation med Tuberkuloseitsyn, der hidtil har staaet som den mest gennemførte og fuldkomne her i Landet; den er senere udvidet til at omfatte hele Aarhus Amt.

Der er iøvrigt i Aarenes Løb foretaget talrige Nybygninger og Indretninger, hvorved Hospitalet stadigt har kunnet tilfredsstille Fordringer, der stilles til et moderne Hospital. — Overlærer Kr. Moustén har som mangeaarig Formand for Byraadets Sygehusudvalg arbejdet sejt og støt for det kommunale Hospitalsvæsens Udvikling og har sin store Del af Æren for de opnaaede Resultater.

Som Undervisningsanstalt har Hospitalet hævdet sig ved at modtage Turnuskandidater og ved 1 à 2 Gange aarligt afholdte kliniske Kursus for medicinske Studenter paa et fremrykket Stadium. I 1939 blev Kommunehospitalet taget i Brug som Uddannelsessted for de medicinske Studerende, og Overlægerne ved den kirurgiske og den medicinske Afdeling blev Professorer ved Universitetet.

Af videnskabeligt Arbejde er der præsteret forskelligt ved Hospitalet,

Holger Strandgaard.

og flere Doktordisputatser er udgaaede derfra. — Desuden har der under Ledelse af Amtslæge L. Juul fra 1919 været meddelt en omfattende Sygeplejerskeundervisning og Eksaminer været afholdt.

Siden 1919 har Frk. Cornelia Petersen været Inspektrice for den stadig voksende Skare af Sygeplejersker.

I 1913 var Marselisborg Hospital blevet indviet med 2 Afdelinger, henholdsvis for epidemiske Sygdomme og for Hud- og Kønssygdomme under Ledelse af Overlæge Svend Zahlmann (f. 1866) og Dermatologen, Dr. Henrik Bang (1880—1938). Hospitalet anlagdes i ret stor Stil med Muligheder for Udvidelser og interimistiske Installationer under eventuelle udbrudte Epidemier, som Byen imidlertid siden Hospitalets Oprettelse i en lang Aarrække har været forskaanet for, saa at den rigelige Plads i Perioder har kunnet tjene andre Hospitalsformaal, ligesom det ogsaa har kunnet optage Amtets epidemiske Patienter. En vigtig Afdeling af Hospitalet er den særlige Pavilion med 35 Sengepladser til Karantæne- og Observationsanstalt i Henhold til Karantæne- og Epidemilovens Bestemmelser.

Efter Zahlmanns Tilbagetræden 1937 blev Dr. med. Gregers Nørby (f. 1901) Overlæge for Epidemifdelingen, og et moderne Laboratorium blev taget i Brug 1939. — Dr. med. Esbern Lomholt (f. 1904) leder efter Henrik Bangs Død den dermatologiske Afdeling.

Cai Tage-Hansen.

Aarhus Amtssygehus blev som omtalt indviet i 1882 og bestod til en Begyndelse af en Hovedbygning og en Bygning for epidemiske Sygdomme med ialt 42 Sengepladser. Det var et for sin Tid godt og tidssvarende Sygehus og udviklede sig under Ledelse af Tage-Hansen, der her brød Vejen for Storkirurgien i Aarhus. Sygehuset kom snart til at lide af Pladsmangel, og i 1907 opførtes en stor og velindrettet Bygning beregnet til kirurgisk Afdeling (Arkitekt Frimodt Clausen), men heller ikke denne kunde i Længden slaa til, og saavel den kirurgiske som den medicinske Afdeling maatte hjælpe sig med midlertidigt indrettede Sygebarakker. — Ved Tage-Hansens Død i 1920 blev den længe paa-tænkte Deling af Amtssygehuset i en kirurgisk og en medicinsk Afdeling fuldført. Tage-Hansens Efterfølger som Kirurg blev hans Søn Cai Tage-Hansen (1880—1926), der fortsatte og udvidede Virksomheden i Faderens Aand. Efter ham kom Dr. med. Johannes Fabricius-Møller (f. 1885), og som Overlæge paa den medicinske Afdeling ansattes Dr. med. Aage Th. B.

— Ved Tage-Hansens Død i 1920 blev den længe paa-tænkte Deling af Amtssygehuset i en kirurgisk og en medicinsk Afdeling fuldført. Tage-Hansens Efterfølger som Kirurg blev hans Søn Cai Tage-Hansen (1880—1926), der fortsatte og udvidede Virksomheden i Faderens Aand. Efter ham kom Dr. med. Johannes Fabricius-Møller (f. 1885), og som Overlæge paa den medicinske Afdeling ansattes Dr. med. Aage Th. B.

Amtssygehuset, opført 1882.

Amtssygehuset. Den 1907 opførte Bygning.

Jacobsen (f. 1885). — 1928 indrettedes der paa Sygehuset en selvstændig Røntgen- og Lysafdeling, som blev ledet af Dr. Erik de Fine Licht (f. 1893) til 1933, da Dr. med. Aage Wagner (f. 1897) blev Chef.

Da Pladsen blev mere og mere trang, sluttedes der en Overenskomst med Aarhus Kommune, hvorved denne skulde overtage Terrænet og Bygningerne og afgive Grund til et nyt Amtssygehus ved Silkeborgvejen, hvor nu et nyt udmærket beliggende og udviklingsmuligt Bygningskompleks, som er et betydningfuldt Led i det aarhusianske Hospitalsvæsen, er opført med Høeg-Hansen som Arkitekt. Det blev taget i Brug 1935.

Sygeafdelingerne paa Forsørgelsesanstalten, som Fattiggaarden nu kaldes, og paa De Gamles Hjem (indviet 1904), er i Tidernes Løb blevet udvidede og moderniserede, saa at de fremtræder som tidssvarende, godt udstyrede Anstalter.

I 1907 indviedes det private katolske Sct. Josephs Hospital, der indgik som et Led i Aarhus Hospitalsvæsen, dels som Hospital for kroniske og uhelbredelige Patienter, senere en kort Tid som Tuberkulosehospital, og efter at dette var overgaaet til Kommunehospitalet, som Specialisthospital med

Indlæggelsesret for Specialister. Det rummer 90 Sengepladser.

I 1927 oprettede Dr. Johannes Hoff (f. 1876) i en gammel Herskabsvilla, Louisenhøj, paa Strandvejen Stefanshjemmet for kroniske stærkt invalide Patienter og har derved i nogen Grad afhjulpet den Mangel paa Hospital for kroniske Syge, som den Dag i Dag hersker i Aarhus. I 1932 føjedes ved Nybygning en Kvindeafdeling til den hidtidige Mandsafdeling. Til Hjemmet er knyttet en Skole, hvor Diakoner uddannes.

En Virksomhed, der fortjener særlig Omtale, er den Klinik for Behandling af Ganespaltepatienter, som Tandlæge Ernst Warming (1852—1929) i 1895 havde oprettet i Silkeborg og 1907 flyttede til Aarhus, hvor han drev den med Støtte fra Stat og Kommune. Efter Warmings Fratræden 1924 blev Kliniken ledet af Ørelæge Hans Bagger (f.

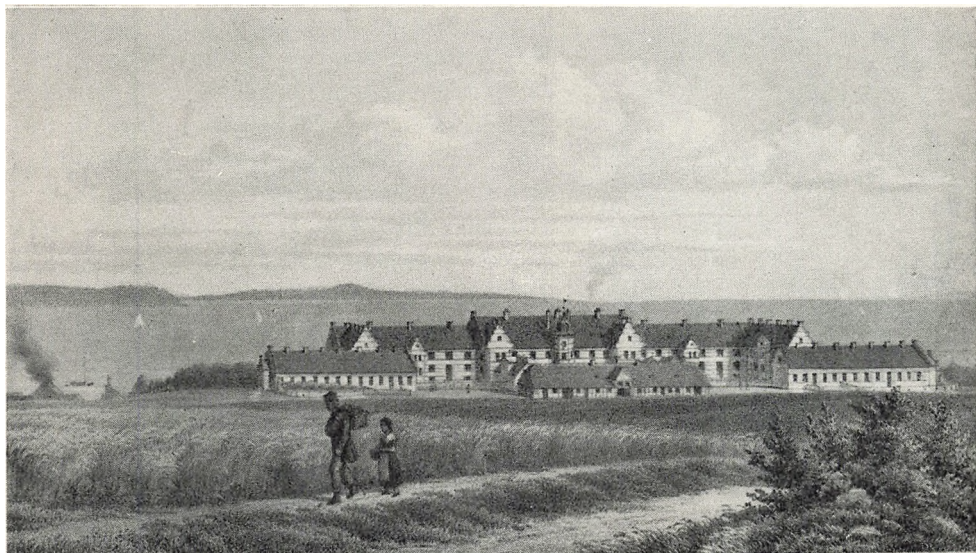

Ernst Warming.

1883), der i 1935 som Følge af Uoverensstemmelser med Socialministeriet tog sin Afsked. I 1936 oprettedes den statsanerkendte Institution »Kliniken i Aarhus for Talelidende i Jylland«, hvor baade Ganespaltepatienter og Stam-mende behandles. 1937 overtog Staten Kliniken, der blev en Afdeling af Statens Institut for Talelidende, som behandler alle Former for Stemmelifdelser.

Da Amtssygehuset i 1935 var flyttet ind i sit nye Hus, blev der i 1936 i dets gamle Bygninger oprettet et ortopædisk Hospital for Jylland, der er et Led i Samfundet for Vanføres Virksomhed, og hvis Overlæge er Dr. med. P. G. K. Bentzon (f. 1891). En Nybygning er nu under Opførelse i Nærheden af Universitetet.

Endnu staar tilbage at nævne to Statsinstitutioner, der ved deres Sæde i Aarhus er af stor Betydning for Byen. — Den første er Sindssygehospitalet

Sindssygehospitalet i Halvtredserne.

Trap: Danmark, 1. Udg.

ved Aarhus, »Jydske Asyl«, som det hyppigt benævnes. — Behandlingen af de Sindssyge havde indtil omkring Midten af forrige Aarhundrede været en af de mørkeste Pletter i Hospitalsvæsenets Historie. Den skete efter det gamle Daarekistesystem — og hvilke Daarekister! Aarhus synes desværre paa dette Omraade længe at have været meget tilbage. O. J. Rawert foretog i 1819—1820 en Rejse rundt om i Danmark og besøgte Sygehusene. Hans Dagbog giver et alt andet end hyggeligt Billede af disse. Hans Kritik gælder navnlig de Sindssyges Opholdssteder, som han sammenligner med Svinestier, indrettede som disse, belagte med Murstensgulv med Fald til Ydermuren, hvori der er en Aabning for at »Urenlighed kan udflyde derigennem«. En Daarekiste i Aarhus skildrer han som det skrækkeligste, han har set; nogle smaa Rum er indrettet for de Sindssyge, i Døren er anbragt en lille firkantet Aabning, det eneste Sted hvorfra Lys og Luft kan komme ind. Halmen fornyes hver 14. Dag. I et saadant Rum saa han en Degn, der havde tilbragt 22 Aar paa dette Sted. I 1840 synes dog Forholdene at være blevet

væsentlig forbedrede; Bremer skriver saaledes: »Med Hospitalet er ogsaa forenet en Daarekiste, der i den senere Tid er sat i ordentlig Stand og bestaar af endel Celler for enkelte Personer, der opvarmes 2 og 2 ved en fælles Bilægger; som Kuriositet kan man endnu se de underjordiske Huler, hvori fordem de Afsindige indespærredes«. — Det var altid et Fremskridt fra den Tid, da Cellerne fandtes i Hospitalets Kælder, hvor Ungdommen fra Gaden

Harald Selmer.

havde frit Indblik og Lejlighed til at drille de stakkels Mennesker. At der dog ogsaa havde kunnet røre sig blidere Følelser i Befolkningen overfor de Sindssyge, vidner en Meddelelse fra ældre Tid om; i Aarhus Stiftstidende $\frac{3}{8}$ 1797 fandtes indrykket følgende: »I Mandags leverede en Fremmed mig 2 Rdl. til de tvende Afsindige i Daarekisterne. Mit Ønske er, at andre vilde følge denne exemplariske Godgører. — Maren Thomasdatter, Stuekone i Hospitalet«.

Godt blev det dog først, efter at særligt Dr. med Harald Selmer (1814—1879) herhjemme havde slaaet kraftigt til Lyd for den humane og hospitalsmæssige Pleje og Behandling af de Sindssyge i Stedet for kun »Forvaring«, Indespærring og Tvang, og væsentlig paa hans Initiativ den første, nørrejydske Sindssygeanstalt havde rejst

sig tæt udenfor Aarhus. Den indviedes 1. September 1852, var oprindeligt paa 130 Pladser, men udvidedes allerede i 1856 og i 1861 til 400 Pladser og blev gjort til en blandet Anstalt, som ogsaa kunde optage uhelbredelige Sindssyge⁵⁸⁾. Senere er den meget stærkt udvidet.

Selmer virkede der indtil 1878, og Gerningen fortsattes i hans Aand af hans Efterfølgere, Overlægerne Rasmus Holm (1835—1899), Knud Pontoppidan (1853—1916), der dog kun fungerede 1898—1901, Frederik Hallager (1849—1921) og Aage Thune Jacobsen (f. 1875).

Og sidst, men ikke mindst, maa nævnes Den jydske Fødselsanstalt, der indviedes i 1909. Det blev selvfølgelig et væsentligt Gode for Befolkningen i Aarhus at faa en saadan Institution i Byen, men i det hele kom den til at spille en Rolle for hele Landsdelen; den er gentagne Gange udvidet, og dens Betydning har været stadigt voksende. Den ledes af Victor Albeck fra dens Begyndelse til hans Død i 1933, og herfra udfoldede han sit store Arbejde som Gynækolog og Fødselshjælper og som Videnskabsmand sam-

⁵⁸⁾ Fr. Hallager: Jydsk Asyl 1852—1902. 1902.

tidig med sit Kæmpearbejde for det jydsk Universitet. Som hans Efterfølger ansattes i 1934 Dr. med. Axel Olsen (f. 1887), der i flere Aar havde været Reservelæge paa Anstalten.

IV. OFFENTLIG OG PRIVAT HYGIEJNE

Brolagte Landsbyer — saadan var det, at Orla Lehmann ved Midten af det 19. Aarhundrede karakteriserede de danske Købstæder. Og selv om dette Udtryk kunde være noget overdrevent, og Byerne forlængst havde mistet det egentlige Landsbypræg, er det dog ubestrideligt, at Udviklingen bort fra det er gaaet meget langsomt, og at vore Byer ikke har kunnet sammenlignes med dem, som tidligt fandtes i ældre Kultursamfund.

Hvad nu først Brolægningen angaar, da stammer den i Købstæderne væsentlig fra omkring Midten af det 16. Aarhundrede. Det kunde da befales alle Købstæderne i Danmark at have deres Brolægning i Orden⁵⁹). Men denne har i Begyndelsen været ret primitiv, »Stenpikning«, d. v. s. Nedlægning af spredte Sten i Gadeoverfladen paa vedkommende Husejeres Foranstaltning med en Gangbane i Midten af flade Sten, »Borgmestersten«, som man kan se det i Ebeltoft. Som offentlig Foranstaltning har regulær Brolægning næppe fundet Sted før i det 18. Aarhundrede⁶⁰). Og hvad Byens øvrige Præg angaar, da kan det bedst karakteriseres ved, at Aarhus i 1546 fik kongeligt Tilhold om under Bødestraf at lade alle Byens Huse tække med Tegltag. 15 Aar senere fik dog Overtræderne af dette Tilhold Lov til at vente til Efteraaret, »da Stenene saa ganske sikkert skulde komme fra Holland«⁶¹).

Med den offentlige Renlighed gik det ogsaa uhyre langsomt fremad, og Byerne var, efterhaanden som de voksede op, ved at kvæles i Urenlighed.

I Landsbyen, den rigtige gamle Landsby, tager man sig ikke særligt af Affaldsstoffernes Fjernelse. Man kører Møget ud paa Markerne eller anbringer det paa bedste Beskub. Og saadan gjorde man ogsaa i Byerne i gamle Dage. I Aarhus havde man Havet skyllende op til Byen, og i det kunde meget Skarn aflæsses, saa var der Aaen og de Bække, som gennemstrømmede Byen, Møddingerne inde i Gaardene og endelig Gader og Gyder, hvor meget af Skarnet havnede og fik Lov til at blive liggende. Saaledes hører vi om en lille Gyde, der førte fra Torvet til Rosengade, at den havde været tillukt i nogle og tyve Aar »forfyldt med Skarn«. I 1668 forlyder det, at Barberggyde (nuværende St. Clemens Stræde) var saa fyldt med Skarn og Møg, at man ikke kunde gaa der og næppe køre, og den Gade, der løb i

⁵⁹) Troels-Lund: Dagligt Liv. 5. Udg. 1929—31. 2. Bog, S. 62 ff. ⁶⁰) Hoffmeyer II, S. 62.

⁶¹) Troels-Lund l. c.

Sønder fra Borgporten, var ikke stort bedre, især var den hæsleg tilflydt af Thomas Andersens Privet, der udtømte sig deri.

Den hyppige Færden af Svin og andre Kreaturer i Gaderne var dog det værste af det Roderi og Griseri, der prægede Byens Gader⁶²).

Det var ikke, fordi man paa højere Steder ikke havde haft Opmærksomheden henvendt paa disse Forhold. Men det kneb bare med Gennemførelsen af de Foranstaltninger, der blev anordnede. Christian II havde befalet, at der i hver By skulde findes en »Natmand«. Saadanne har da ogsaa gennem Tiderne været ansat i Aarhus⁶³). Denne Mand skulde foruden at rense Priveterne i offentlige og tildels i private Ejendomme ogsaa udføre andet urenligt Arbejde, saasom Skorstensfejning, Rakker- og tildels Bøddelgerning, og i hvert Tilfælde skulde han begrave Selvmordere og Henrettede paa Galgebakken. Hans Bestilling blev efter de Tidens Synsmaader anset for i høj Grad »uærlig«. Gentagne Gange maatte det fra højeste Sted udtrykkeligt indskærpes, at Natmanden skulde behandles som et Menneske, at Jordemødrene og andre Koner ikke maatte nægte Natmandens Kone Hjælp i Barselnød, og at der maatte sørges for Familien i Sygdomstilfælde, og naar de skulde i Jorden, altsammen Paabud, som den »ærlige« Befolkning øjensynligt kun trængt og modvilligt rettede sig efter⁶⁴). Men nogenlunde indbringende har jo nok Natmandens Bestilling til Tider kunnet være ved hans private Virksomhed, saa at han har holdt flere Karle og Drengene til Medhjælp. Han har dog ført idelige Klager over Boligens Beskaffenhed, »han og hans Familie kan ikke ligge tør om Natten«. Men ofte skete det, at Folk for at undgaa Udgifterne til ham tog sig selv til Rette og navnlig anbragte Møget og Skarnet, hvor de fandt det bekvemt. Trods alle Foranstaltninger blev disse Forhold tildels ved at holde sig langt ind i det 19. Aarhundrede.

Det 18. Aarhundrede har nok bragt nogen Bedring, Svinene var allerede i det 17. blevet forviste fra Gaderne, men ikke fra Gaardene, og saavel Regeringen som de lokale Myndigheder gjorde deres Bedste og udstedte adskillige Forordninger, men med at faa dem respekterede og organiserede kneb det stadigt. Hver fejede for sin egen Dør (eller lod være at feje).

Navnlig kneb det stadig med Skarnet og Affaldet. I 1798 læses følgende Forordning i Stiftstidende: »Ingen af denne Byes Indvaanere maa lade udkjøre Vandhusskarn (d. v. s. Latrin) paa Bakket ved St. Olai Kirkegaard, medmindre det kastes i Havet, i manglende Fald bliver samme for Vedkommendes Regning udkastet«. I 1819 beslutter Magistraten, at der paa nogle Steder i Byen anbringes offentlige Vandhuse, saa og at der for Gyden til St. Ols Kirkegaard fra Middelgade for at forhindre den hidtil afstedkomne Uskik at transportere Urenligheder gennem samme Gyde til Skolebanken

⁶²) R. Rerg: Købstad og Købstadmand, S. 71. Hoffmeyer II, S. 43. ⁶³) Hoffmeyer II, S. 41 ff. ⁶⁴) Om Striden om Natmandens Børn se Afsnittet om Skolevæsen.

anbringes et Stakitværk med Laage. Og endnu i 1850 bekendtgøres: »Det forbydes herved gentagende Byens Indvaanere at udføre deres Renovationsnavns enten paa Skolebakken ved St. Olufs Kirkegaard, ved Enden af Havgyden, udenfor Mølleport eller ude paa Grønland mellem Badeanstalten og Trankogeriet. Det bemærkes, at Daglejer Franck, der besørger Byens Renovation, ogsaa er pligtig paa Anfordring at besørge Natrenovation for Private mod en Betaling af 56 Sk. pr. Læs«⁶⁵).

Tilstanden i Fyrrerne skildres saaledes: »Ænder og Gæs pjokkede om paa Gaderne og snaskede i Rendestenene og hvad andet Snavs Gaden kunde frembyde. Hunde, Katte og hele Armékorps af Rotter oplivede ogsaa de en-somme Gader. Enhver lille Familie holdt et Svin, og Afløbet fra dette Svin tjente til at fugte Møddingerne, for Mødding var der i enhver Gaard. Under indtrædende Styrregn førtes Extrakt af Møddingstoffet ud gennem Portene til Gadens Rendestene. En Gang om Aaret kom Natmændene og kjørte Møddingen bort til Sorg for Gaardens snavsede Børn og de for faa Øjeblikke arbejdsløse og nødlidende Rotter«⁶⁶).

I 1854 klages der over, at der findes stinkende Oplag af Svineføde og dyriske Dele og vegetabiliske, som ligger og forraadner paa Møddingerne, især hos Slagterne⁶⁷).

Koleraperioderne i 1853 og 1859 bragte lidt Forbedring i Forholdene. Svinehold blev forbudt i Byens indre Kvarterer, og Dræning (Begyndelse til Kloakering) udførtes paa særligt udsatte Steder. 2 Gange ugentlig skulde Skraldevogne bortføre Fejeskarn⁶⁸). I 1859 kundgøres: »For at befordre Renligheden og lette de fattige Folk ved Bortførelsen af Fejeskarn m. v. er det foranstaltet, at en Vogn daglig kører om i Byen og modtager dette til Udførsel for Communens Regning«⁶⁹).

Men ogsaa ind i det næste Aarti klages der til Stiftsfysikus og til Sundhedskommissionen over »Communalsvineri«, saaledes over en Latrin i Frederiksgade, der havde Afløb til Gadens Rendesten (samtidigt blev der gjort opmærksom paa, at Ejeren af Ejendommen selv var Medlem af Sundhedskommissionen⁷⁰). I 1863 befaler Sundhedskommissionen, at Byens Gader 3 Gange ugentlig skal fejes rene, og de til samme hørende Rendestene udskylles⁷¹).

Følgende drastiske Skildring finder vi i en Bladartikel i Sommeren 1861:

Flere og flere udtaler sig om, at Communalsvineriet Aar for Aar udvikler sig til frodig Blomstring og navnlig iaar synes at ville overbevise vore Syns- og Lugteorganer om, at Byen concurrerer til den smagfulde Betegnelse en Mødding med nogle Huse paa. — Gaderne er i denne Sommer saa uafsladeligt belagte med Heste- og Kvægaffald, at vi for nogles Vedkommende har næret stærk Tvivl om, at de nogensinde bliver grundigt fejede. Rendestenene er trods de svenske Bunde i høj Grad stinkende, og som en afskyelig Ulempe anføres, at Slagterne lader Blod flyde

⁶⁵) Aa. St. 22/9 1850. ⁶⁶) Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrrerne. 1901, S. 12. ⁶⁷) Aa. St. 17/9 1854. ⁶⁸) Aa. St. 18/9 1854. ⁶⁹) Aa. St. 15/10 1854. ⁷⁰) Aa. St. 13/10 1863. ⁷¹) Aa. St. 19/6 1863.

ud i dem, ligesom at Feldberederne forsyner dem med en væmmelig hvidlig Substans o. s. v. — Gaardsrummene og i det hele Husenes Hygiejneforhold er overladte til Beboernes egen Smag, og denne er mange Steder under det Middelmaadige . . . ogsaa i de større Gaarde er ofte Møddingsstederne næsten ubegribeligt skandaløse . . . vi kender Gaarde med stor Hesteindkvartering, hvor Møddingen, et stort firkantet Rum inde i Gaarden, aldrig fuldstændigt tømmes, men kun en Del af det øverste køres bort«⁷²⁾.

Man kan ved Læsning af disse spredte Skildringer ikke undgaa at faa en levende Følelse af, at det ved Aarhundredets Midte har været meget sløjt med Renligheden og Hygiejnen i Aarhus, og at Befolkningen i Almindelighed kun har haft saare ringe Sans derfor. Og vil man vide, hvilket Indtryk Fremmede fik af Byen, da kan man læse en Skildring af en engelsk Rejsende, der i den Periode opholdt sig en Tid i Danmark for at studere Landets Historie og Folkeliv⁷³⁾. Han udtaler sig saaledes: »En væmmelig, beskidt, forpestet By⁷⁴⁾ er Aarhus, selv om den maaske er skønnere beliggende end nogen anden By i Jylland, daarligt kloakeret eller slet ikke kloakeret, altid den første til at blive angrebet af Cholera eller Typhus og aldrig tilbøjelig til at tage imod Fornuft, naar Sygdommen er overstaaet igen. — Vi blev indlogeret i et snavset Hotel paa det store Torv lige overfor Domkirken«

Imidlertid var det dog netop i denne Periode begyndt at klare ved de Sundhedslove og Byggelove, som i Slutningen af Halvtredserne havde set Lyset.

I Henhold til Lov af ¹²/₁ 1858 tilvejebragtes der efterhaanden Sundhedsvedtægter for Landets Købstæder. Aarhus fik sin første Vedtægt i 1861 og i Henhold til denne sin permanente Sundhedskommission. Vedtægten er derefter blevet fornyet i 1878, 1888, 1901 og 1914 og er i Tidernes Løb blevet suppleret med talrige Tillæg og Anordninger efter Sundhedslovgivningens Udvikling.

Den første Sundhedskommission valgtes af Byraadet ⁸/₆ 1861. Den bestod af Politimester Scholten og Distriktslæge Glæsel som fødte Medlemmer samt af Apotheker Meyer, Prokurator Nors og Fabrikant Simesen. Af disse kom Apotheker Meyer til at sidde i Kommissionen indtil 1900 og udfoldede i dette Tidsrum en stor Virksomhed, saa at han i betydelig Grad kom til at præge Kommissionens Arbejde og skabe dens gode Traditioner.

Aaret 1861 kom derved til at betegne et Vendepunkt i Aarhus Sundhedsvæsens Historie. Befolkningen lærte efterhaanden at regne med Sundhedskommissionen og — mere eller mindre modstræbende — at rette sig efter dens Paabud. Fornævnte Indsender i Aarhus Ugeblad med den skarpe Kritik satte saaledes sit Haab til Kommissionen, men lyste samtidigt efter en særlig Sundhedsbetjent, der udelukkende skulde være beskæftiget med disse

⁷²⁾ Aarhus Ugeblad ¹⁴/₇ 1861. ⁷³⁾ Horace Marryat: A Residence in Jutland I. 1860, S. 83.
⁷⁴⁾ A nasty, dirty, pestiferous town.

Forhold, og som, hvad der illustrerer de Tidens — næppe altid helt uretfærdige — Syn paa Menigmand, »aldeles ikke maatte have noget med Værts-huse og Kneiper at gøre, hvorved Faren for, at han blev fordrunken eller brutal, i høj Grad vil kunne formindskes ved, at det explicite blev ham forbudt at besøge disse«.

Det vilde føre for vidt at give en blot nogenlunde udførlig Skildring af Hygiejnens Udvikling i Aarhus i de Aar, der er forløbne siden. Den har været meget betydelig og har navnlig taget Fart fra Tiden omkring Aarhundredskiftet. Sundhedskommissionen har udfoldet en stadig større Virksomhed, og det fra Begyndelsen ufuldkomne Sundhedspoliti er blevet væsentligt udvidet. Sundhedskommissionerne har ikke manglet kyndige og forstaaende Medlemmer, og den nye Form for Embedslægens Virksomhed, særligt dens Adskillelse fra al offentlig Praksis, har gjort det muligt for ham mere at concentrere sig om det offentlige Sundhedsvæsen. Men man maa ogsaa i væsentlig Grad regne med Højnelsen af Samfundskulturen i de jævne Lag, der har givet sig Udslag i voksende Forstaaelse af Hygiejnens Betydning med større Følgagtighed og Loyalitet over for dens Krav og — ikke mindst — i den kolossalt forøgede personlige Ordens- og Renlighedssans.

Her skal nu blot gives en kort Oversigt over enkelte af den offentlige Hygiejnes vigtigste Felter.

1. Afløb og Renovation. Afløbet af saavel Regnvand som Spildevand fandt i det gamle Aarhus Vej — eller fandt ikke Vej — gennem de primitive Rendestene til Aa, Hav eller hvor det kunde ende. Meget blev staaende og sank i Jorden efterhaanden. Men i den Henseende bød Aarhus ikke de bedste Betingelser, idet Bykærnen nord for Aaen laa lavt og savnede Fald, saa at Afløbet stagnerede og afsatte Slam. Navnlig Borrebækken og andre mindre Bækløb gennem Byen blev efterhaanden opfyldte af al Slags Urenheder. Omkring Midten af det 19. Aarhundrede, da Renlighedssansen og de hygiejniske Betænkeligheder voksede, begyndte man at udføre spredte Dræninger, at overdække nogle af de aabne Ledninger; dermed begyndte Kloakeringen i Aarhus.

Udmundingen af disse Ledninger fandt Sted dels i Aaen, dels i Havnen og i Strandkanten umiddelbart i Havet. Ledningerne forgrenede sig efterhaanden op gennem Byen, og snart var hele dens bebyggede Del forsynet, men til en Begyndelse ret planløst og ufuldkomment; det ene Udløb føjede sig ind ved Siden af det andet, Lap paa Lap blev sat paa Kloaksystemet, efterhaanden som det ene Stykke af Byen efter det andet blev indbefattet deri, indtil Byen blev saa stor og Hovedudløbene saa mange, at hverken Aaens Vand eller Havvandet langs Kysten kunde opspæde Spildevandet i tilstrækkelig Grad.

I 1894 anføres i en Skildring af disse Forhold: »Hele Byen er forsynet med Kloaker, men ikke efter en forud udarbejdet Plan, ikke selvrensende. Svindgruber findes ikke⁷⁵⁾. 12 Aar senere skildres Forholdene i Hovedtrækkene saaledes: »Ledningerne til Bugten udmunder for største Delen i Kystlinien umiddelbart udenfor Stenkastningen, kun for 2 Hovedledningers Vedkommende gennem en dykket Ledning 250 Alen ude i Bugten og for 2 andres Vedkommende i en kort dykket Ledning faa Alen udenfor Stenkastningen. Over en Trediedel af Byens Kloakvand ledes umiddelbart ud i Aaen paa dens Løb gennem Byen i ca. 1800 Alens Længde. I denne Del af Aaen løber fra 37 større eller mindre Ledninger Spildevand fra tæt bebyggede Bykvarterer fra den omboende Befolkning, ca. 20000, 150 Liter pr. Indbygger pr. Dag, d. v. s. ca. 3 Millioner Liter Kloakvand, som gennem Havnen skal føres ud i Bugten. Det var Regnvand, almindeligt Spildevand, Afløb fra Pissoirer og Stalde samt i ikke ringe Omfang fra Fabrikker⁷⁶⁾. (Der blev dog aldrig givet Tilladelse til Udløb i Aaen af W. C.-Afløb, da dette begyndte at blive aktuelt, hverken direkte eller indirekte gennem Septic-tank).

Aaens Vande blev derved i deres Løb gennem Byen efterhaanden en mørkt farvet ildelugtende Vædske, paa hvis Overflade der uophørligt saaes opstigende Luftbobler, der særligt paa varme Dage udbredte Stank, til Trods for, at Aaen hvert Aar opmudredes og Kloakerne grundigt udskylledes. Graa, uappetitligt udseende Bølger beskyllede den nærmeste Kyst og ødelagde Strandbadene i Byens Nærhed⁷⁷⁾.

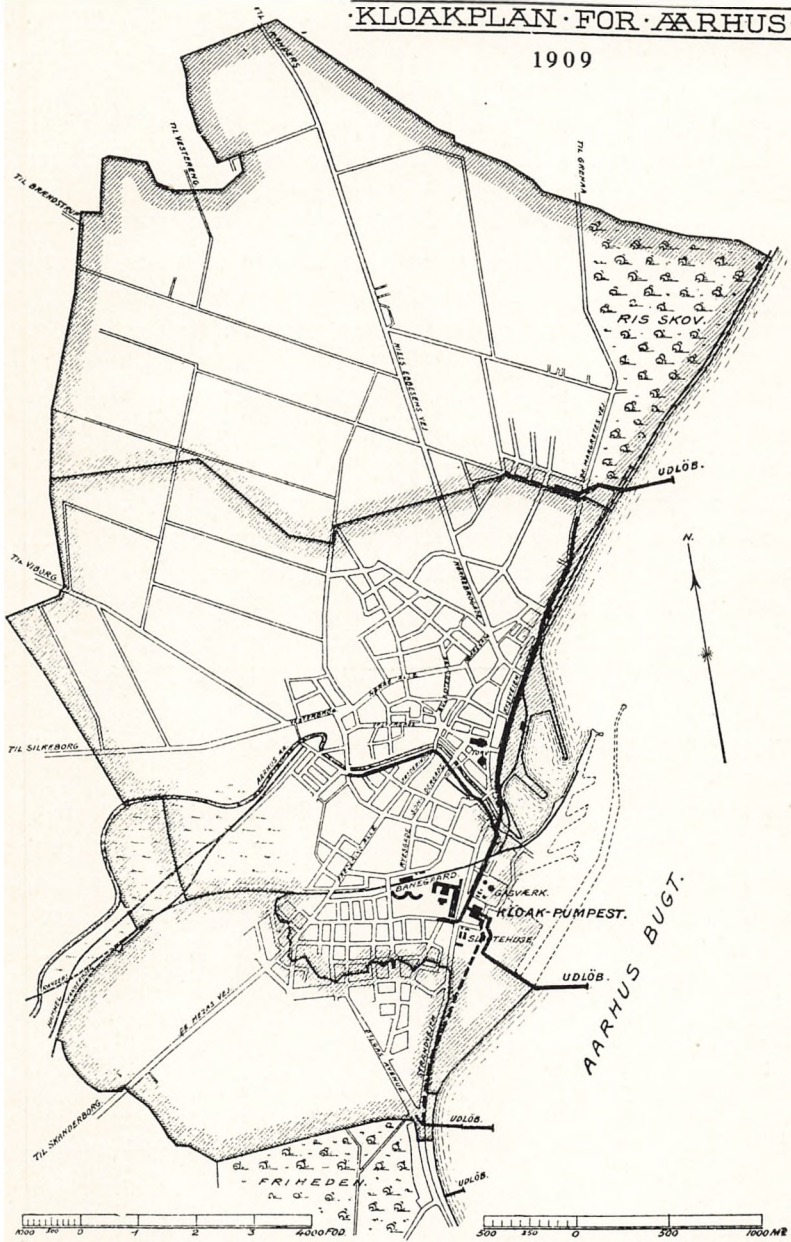
Disse Ulæmper krævede Afhjælpning, og den kom ved den radikale Omformning af Byens Kloakvæsen, som skete, efter at Byraadet i 1909 havde vedtaget en samlet Kloakplan med afskærende Hovedledninger og Udpumpning paa dybt Vand i Bugten. Pumpestationen stod færdig i 1913, og i 1915 var Anlægget i det væsentlige afsluttet.

Nu havde Aarhus altsaa et rationelt Kloaksystem, og man smigrede sig med, at det fuldkomne nu var naaet. Muligheden var herved skabt for en almindelig Indførelse af W. C. Paa Latrinrenovationens Omraade var i det forudgangne Aarhundrede det væsentlige Fremskridt sket, at Latringruberne var forsvundne og et Tøndesystem indført. Med W. C. i de ældre Bykvarterer kom det til at gaa lidt langsommere, end man havde haabet, og først fra 1940 vil de blive paabudt overalt i Byen. Ved Kloakvandets Forøgelse gennem Aarene og dets af W. C.'erne betingede delvis forandrede Sammensætning har de dykkede Afløb vist sig ikke altid at være tilstrækkelige til

⁷⁵⁾ Rump: Sanitær-tekniske Forhold og Anlæg i danske Provinsbyer. 1894, S. 80. ⁷⁶⁾ Forhandling paa det hygiejniske Møde i Odense 1906. Maanedsskr. for Sundhedspleje 1906, S. 298 ff. ⁷⁷⁾ A. Bjerre: Forslag til afskærende Ledninger og Vandklosetters Indførelse i Aarhus. Joh. Lunddahl: Nogle Bemærkninger i Anledning af Aarhus' nye Kloakplan. Maanedsskr. for Sundhedspleje. 1909, S. 83 og 90.

KLOAKPLAN FOR AARHUS.

1909

Efter Maanedsskrift for Sundhedspleje 1909.

at hindre Havvandets Forurening ved Kysten, saa at Forlængelse af Ledningerne vil være paakrævet.

Fejeskarnet »Skraldet« og andet Affald var fra tidligere Tid, trods alle Vedtægter og Polititilhold, blevet udført paa bedste Beskub. Aarhus har i den Henseende været vanskeligt stillet med dens Periferi optaget af Havet og af Skovene, og meget Hovedbrud har været anvendt paa Løsning af Problemet om Dagrenovationen, idet de Lossepladser, der dannede sig i Byens Nærhed, bød for mange Ulæmper saavel for Byen som for de ind mod Byen voksende Forstæder. Baade hvad Materiel og Udførselsmaade angaar, har Aarhus paa dette Felt været langt tilbage, indtil Spørgsmaalet nu i Hovedsagen er løst ved Anlæget af en kommunal Forbrændingsanstalt (1934), hvormed efterhaanden vil følge en gennemgribende Reform af det hele.

2. Drikkevandsforsyningen. Det var Koleraepidemierne, der for en væsentlig Del gav Stødet til, at der rundt om i Landets Byer tænktes paa forbedrede Drikkevandsforsyninger.

Aarhus er fra gammel Tid, i Lighed med andre Byer, hvor der ikke fandtes naturlige Kilder, blevet forsynet med Vand fra gravede Brønde i Ejendommenes Gaarde. Naar man betænker det Svineri, der adskillige Steder herskede i disse, og kan regne med, at der, indtil Sundhedsvedtægterne tog Sigte derpaa, næppe har været stillet videre Fordringer til Beliggenheden og Indretningen af disse Brønde, saa vil man finde Frygten for Smitteudbredningen gennem Drikkevandet særdeles forstaaelig. Foruden Brøndene har antagelig ogsaa Aaen, hvor den flyder gennem Byen, i visse Kvarterer været benyttet til Vandforsyning.

Aarhus var lidt sent paa Færde med Forbedringen af sin Vandforsyning i Sammenligning med andre Stæder. Odense fik Vandværk i 1853, København i 1859. Først i 1865 nedsattes i Aarhus en Komité med det Hverv at undersøge, »hvorvidt og med hvilken Bekostning en Vandforsyning for Aarhus Købstad vilde kunne tilvejebringes«⁷⁸). I Komitéen sad bl. a. Stiftsfysikus Weis, af hvis udførlige og interessante Udkast i Komitéens Betænkning det fremgik, at i Efteraaret 1865 manglede af Byens 1091 Gaarde og Huse 397 aldeles Vand, og 217 havde slet Vand. Af Brønde med godt Vand fandtes de fleste i Byens Midte og i den største Del af dens vestlige og nordlige Kvarter. Brøndvandet i Aagade og Fiskergade var meget slet og stod for en Del i umiddelbar Forbindelse med Aaen. Ringest var Tilstanden Syd for Aaen. I Mindegade, Fredensgade, Østergade og Søndergade (for største Delen ret nybyggede Kvarterer) var der slet Vand eller Vandmangel⁷⁹).

Fysikus satte, som vi har set, disse Forhold i Forbindelse med den i

⁷⁸) O. Jørgensen: Aarhus Vandværk 1872—1922. 1922, S. 3. ⁷⁹) Weis: Udkast til en Betænkning angaaende et forbedret Vandforsyningssystem for Aarhus By. Hygiejniske Meddelelser V, 1866—68, S. 97—111.

Sammenligning med flere af de fornævnte Byer større Sygelighed og Dødelighed i Aarhus. Komitéen besluttede da at basere Vandværket paa Aarhus Mølleaa og lægge det vest for Bryggeriet Ceres, hvor det ligger den Dag i Dag⁸⁰).

Vandværket, der altsaa filtrerede det lige i dets Nærhed tagne Aavand, blev taget i Brug 8. December 1872.

Der kom nu virkelig nogle Aars Bedring i den epidemiske Sygelighed i Aarhus, men da den atter begyndte at tage til, mente Fysikus, at dette maatte skyldes Mangler ved Vandet, som det kom fra Vandværket, og han paatalte visse uheldige Forhold, hvoriblandt navnlig Beliggenheden af en Poudrettefabrik med Bearbejdelse af Latringødning omtrent 750 Alen fra Mølleaaen paa en Bakke, ved hvis Fod der i Afstand fra Fabrikken af ca. 200 Alen løber en lille Bæk ned imod og ud i Mølleaaen⁸¹).

Efter at Udstillingen i 1876 var lukket (se S. 422), blev der taget kraftigt fat paa Sagen i Bladene og ført en hvas Polemik mod Byraad og Sundhedsautoriteter med samtidig Behandling af andre den offentlige Hygiejne vedrørende Forhold⁸²). Det blev dog anerkendt og paaskønnet, at Fysikus havde rejst Sagen.

De paaklagede Ulæmper søgtes nu afhjulpne efter Evne, men selv om det filtrerede Aavand i det hele blev godt rensat og var rigeligt nok, var det dog ikke rigtig tilfredsstillende, ikke friskt nok og epidemimæssigt ikke altid paalideligt. Dybdeboringer i Nærheden af Vandværket og i Riis Skov gav stadigt utilfredsstillende Resultater. Man maatte længere ud og havde da Opmærksomheden henvendt paa Stautrup Enge Sydøst for Brabrand Sø, hvor man havde Grund til at formode, at der fandtes rigeligt vandførende Lag. Dette bekræftedes da ogsaa ved de Undersøgelser, der i Aarene 1894—1896 iværksattes paa Initiativ af Byraadets Vandværksudvalgs Formand, Læge Poul Peter Ørum (1846—1925), der med stor Interesse havde taget sig af denne Sag. Byrådet vedtog da i 1898 at anvende 500000 Kr. til Udførelse af et Boringsanlæg ved Stautrup med en Ledning paa 7,5 km ind til Vandværket. Vandet var ved Laboratorieundersøgelse blevet betegnet som fortrinligt Drikkevand.

Arbejdet ved »Kildevandsledningen« var færdigt den 14. Juni 1902⁸³).

Aarhus havde nu faaet godt og paalideligt Drikkevand, og Byens Borgere, der undertiden havde været lidt bange for at drikke Vand — ganske vist tildels paa Grund af den gamle naive Tro, at Vand »slappede« — kunde nu trøstigt hengive sig til Nydelsen af det. I Aarenes Løb er adskillige Udviklinger og tekniske Forbedringer af Vandværket udførte. Efter Opførelsen af Vandtaarnet ved Højvang 1906—07 har det kunnet forsyne endog de længst borte liggende og højest liggende Bykvarterer. Da man frygtede for,

⁸⁰) O. Jørgensen: Anf. Skr., S. 11. ⁸¹) B. F. ³⁰/₆ 1876. ⁸²) Aa. St. Nr. 253, 258, 260, 1876. Jyllandsposten ³⁰/₁₁, ³/₁₂, ⁷/₁₂, ¹⁰/₁₂ 1876. ⁸³) O. Jørgensen: Anf. Skr., S. 31—34.

at Vandmængden ikke vilde slaa til, blev der i 1932 forsøgt Reserveboringer i og omkring den nordlige Del af Havreballeskov, Boringer der gav godt Resultat og traadte i Funktion i Sommeren 1933.

Samtidig med Vandforsyningens Udvikling var i Aarenes Løb adskillige af de gamle Brønde blevet nedlagte, og de findes nu kun i meget ringe Tal. Gennem Sundhedsvedtægterne har der været stillet stadig stigende Fordringer til deres Indretning.

3. Efter Omtalen af Drikkevandet kan det være naturligt at nævne Vandet til udvortes Brug, Badeanstalter og Badeforhold.

I Badstuegade har der jo nok i gamle Dage ligget en Badstue, og det kan være naturligt at antage, at det har været en grundmuret Gaard, der har ligget paa Hjørnet af Emmervads Torv (nu Lille Torv) og Badstuegade paa denne Gades vestre Side. I hvert Fald en Badstue har Byen haft, og blandt andre har Kong Hans badet der, naar han opholdt sig i Aarhus paa sine Rejser i Jylland, og han og hans Følge har drukket deres Øl i den Vinstue, der stod i Forbindelse med Badstuen⁸⁴).

De offentlige Badstuer ophævedes i det 16. Aarhundrede, da de, sikkert ikke uden Grund, beskyldtes for at fremme Usædeligheden og bidrage til Udbredelsen af Kønssygdomme. Samtidig er sikkert Befolkningens Sans for den personlige Renlighed gaaet tilbage, hvad Skildringer fra de Tider tyder paa, og vi hører ikke mere Tale om Badeindretninger eller om, at Badning — i Hjemmet eller paa Stranden — i de følgende Aarhundreder har spillet nogen Rolle i Befolkningens daglige Liv.

I Begyndelsen af det 19. Aarhundrede vaagnede dog Interessen derfor igen. I 1826 slog en Indsender i Stiftstidende til Lyd for Indretning af en Søbadeanstalt i Aarhus, og i 1827 aabnede Klasselotterikollektør Laurids Jahnsen i Skolegade 32, hvis Have den Gang gik ud til Stranden, en Badeanstalt, der sikkert var meget primitiv. Badehuset var »en lille grønmalet Bygning liggende lunt i en Krog uden Bølgeslag og med enkelte mindre Rendestene udmundende i sin Nærhed«⁸⁵). Anstalten gik i Begyndelsen under Jahnsens Navn, men den, som ledede den, var Amtsarbejder, stud. chir. M. Warberg. Han var født 1800 og nedsatte sig i 1826 »med høje Vedkommendes Tilladelse« i Aarhus, hvor han drev sin Næring i over 50 Aar. Han fik en hædrende Omtale i Stiftstidende ved sit Jubilæum i 1876 og har været en anset og afholdt Borger, som prises for et fortrinligt Helbred og et glad Sind⁸⁶). Han tog sig under hele sin Virksomhed af Badevæsenet, i sit lille Badehus ved Stranden fik han Folk, som hidtil aldrig havde kendt til Strandbade, »ældre Herrer og endog — skøndt sent og sparsomt — Damer«⁸⁵) til at

⁸⁴) D. M. IV, 1, S. 89: 28 Sk. for en Tønde Øl, som var uddrukken i Badstuen i Aarhus, mens min Herre badede (Kong Hans' Regnskab 1487). ⁸⁵) Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrerne. 1901, S. 107—108. ⁸⁶) Aa. St. 27/11 1876.

komme. Svømmebadeanstalten kom dog til at volde ham en Del Vanskeligheder, Stormen tog den et Par Gange, og Havneudvidelser bevirkede, at den maatte flyttes og tilsidst opgives, men han vedblev til det sidste at avertere med sine varme Bade og Dampbade paa Skolegaden og overlevede Konkurrenter, der efterhaanden dukkede op (M. G. Bech, Mallings Enke o. a.). — I 1848 indrettedes et større Etablissement Aarhus Søbadeanstalt ved

Sct. Olufs Badeanstalt i Halvfemserne.
Til Højre Trinbrædt ved Banen til Riis Skov.

Aktietegning med omfattende Planer om at gøre Aarhus til et fashionabelt Badested med Badeliv efter Forbillede af Anstalten paa Føhr, hvor Hoffet og Aristokratiet under Christian VIII særligt havde holdt til, med elegante Opholds- og Omklædningsrum og med Badevogne særligt beregnede for Damer. Toldinspektør, Justitsraad Müller var Sjælen i dette Foretagende⁸⁷⁾. Planen skuffede dog trods alle Anstrengelser, Vandet var ikke altid saa friskt og rent som ønskeligt, og hvad der tillagdes stor Betydning var, at Anstalten udenfor Mindeport mellem de sidste Huse i Forstaden Grønland og Tran-kogeriet længere mod Syd forekom at ligge alt for langt bort for Byens Befolkning. Warberg, der havde været nødt til at flytte sin Svømmebadeanstalt nordpaa ud for Sct. Olufs Kirkegaard, havde her et Forspring ved den mere bekvemme Beliggenhed og, som det syntes, ogsaa friskere Vand.

⁸⁷⁾ Elfride Fibiger: Tidsbilleder. 1904, S. 116.

I 60erne kom de saakaldte Romerske Bade paa Mode, og Planer kom op om Anlæg af en Badeanstalt for disse og i det hele for varme Bade og Dampbade under fuldkomnere Former end hidtil. Det førte til Oprettelsen af Badeanstalten paa Kystvejen ved en Aktietegning, hvor navnlig Købmand Hans Broge havde været virksom, medens iøvrigt Læge A. D. Hansen havde arbejdet ivrigt for Sagen. Anstalten »St. Olufs Badeanstalt« har været et stort Fremskridt for sin Tid; den aabnedes i 1872, er i Virksomhed den Dag i Dag og har gennem Tiderne været meget paaskønnet af Befolkningen, særlig i Tillid til det salte Vands formodede undergørende Virkning.

Imidlertid badede en meget stor Del af Befolkningen stadig fra Stranden udenfor Byen. De, hvis Haver vendte ud mod Havet, foretrak at gaa ud fra disse.

Først temmelig sent begyndte Kommunen at gøre noget til Fremme af Badningen. I 1867 rejstes et Badeskur ved Stranden, væsentligt af Sømmelighedshensyn overfor de forbigående. Kommunen gav Adgang gratis eller for en meget ringe Betaling til varme Bade og Brusebade for den ubemidlede Del af Befolkningen paa Byens Sygehus og paa Fattiggården. Kommunale Svømmebade, særligt til Skolebadning, anlagdes ogsaa. En kommunal Varmtvands- og Dampbadeanstalt, som indrettedes i Spanien, kunde ikke tilfredsstille Befolkningens Behov, indskrænket og tarvelig som den var. Imidlertid fik Kommunens Skolebygninger efterhaanden alle Badeindretninger, og i Hjemmene indrettedes mange Steder Badeværelser.

Friluftsbadningen blev mere og mere almindelig, og nu fyldes Stranden ude i Marselisborgskovene og paa Vejlbj Fed paa varme Sommerdage med Badende.

Men tidssvarende offentlige Badeanstalter har dog været savnet indtil den allersidste Tid. Først i 1933 har Kommunen ved Anlæg af en stor Strandbadeanstalt nord for Byen udfor Salonen i Riis Skov, opmuret fra Grunden og i Stand til Vinter som Sommer at trodse Storm og Bølger, og ved Opførelse af en tip-top flot og moderne Badeanstalt i Spanien med Svømmehal og Bade i alle Former, sørget for, at Byen nu er paa Højden paa dette Omraade. Udviklingen er her sket i et Spring fra det meget primitive til det meget flotte udover Typen de mere jævne Folkebadeanstalter.

4. Bygge- og Boligforhold. Aarhus har udviklet sig som Byerne i det hele fra lave Bindingsværkshuse, med ret store Gaardsrum og Haver, til grundmurede Huse, der først langt hen i det 19. Aarhundrede bliver Normen⁸⁸⁾, med den høje Bebyggelse, stærkere Udnyttelse af Grundene og det Gadebillede, vi kender nu. Gennemført Regulering og planmæssig Bebyggelse har det dog i tidligere Tider ofte skortet paa, mange Huse har

⁸⁸⁾ 1768 var af samtlige Byens 850 Bygninger kun 4—6 opført af Grundmur. D. Bruun: Danmark III, S. 800.

været daarligt byggede og fik hurtigt Præg af Fattigdom og Forfald. Dog har der netop paa Grund af Byens landsbyagtige Standpunkt til langt op i Tiderne aldrig været og findes ikke noget egentlig Fattigkvarter, intet i Retning af »Slum« i Sammenligning med Storbyernes. I Aarhus har der nok været Fattigfolk, men ikke noget egentligt Proletariat.

Efterhaanden blev i Kraft af Sundhedsvedtægter og Bygningslove og -vedtægter Beboelserne bedre og sundere, og de usle forfaldne Elendighedens Boliger, der endnu kunde findes hist og her (fra Slutningen af forrige Aarhundrede mindes endnu »Pjaltensborg« paa Studsgade), forsvandt efterhaanden. De nyere Kvarterer anlagdes med bedre Betingelser for Lys, Luft og Plads. Overholdelsen i de store Træk af Bygningslovens Bestemmelser om Forholdet mellem bebygget og ubebygget Areal hindrede Anlægget af Bag- og Sidehuse til Beboelse. Mindre Agt er der givet paa Overholdelse af Bygningsvedtægtens Bestemmelse om Gadebredde, hvilket har bidraget til at give enkelte af de nyere Kvarterer med den stigende Hushøjde et noget trangt og skummelt Præg. Til Gengæld har smukke aabne Parkanlæg og Beplantninger særligt i de senere Aar hjulpet meget til Byens Forskønnelse.

Aarhus vokser stærkt i Periferien; Havebyer og store Karréer med kønne Haveanlæg i deres Midte rejser sig rundt om. Men Udviklingen er ogsaa paa dette Omraade sket i Spring, en Boligtype er sprunget over, Smaamandsboligen; de nye Lejligheder er ikke for Folk med smaa Indtægter og med Børn, og derfor har der trods alt Byggeri stadig hersket Bolignød i Aarhus⁸⁹). Særlig slem, næsten katastrofal, var Bolignøden i Efterkrigstiden, da Byggeriet under Krigen var gaaet i Staa. En stor Del af Befolkningen maatte tage til Takke med midlertidig Installation i Skolers Gymnastiklokaler og i ledige Kaserernerum eller i Træbarakker, der, opførte som foreløbige, ikke desto mindre blev til faste Beboelser for en Aarrække. Og om end disse Forhold nu er afviklede, saa giver Bolignøden sig dog stadig til Kende dels ved Beboelser, der hygiejnisk set ikke er forsvarlige, og som burde kasereres, dels i en udstrakt og Aar for Aar voksende irregulær Brug af mere eller mindre primitive Boliger paa Markjorderne og i Kolonihaverne. Af saadanne Beboelser, der begyndte ganske enkeltvis, fandtes ved Optælling i 1933 407 med 1488 Beboere, i 1938 var Tallene 281 og 1073. Nogle af Boligerne var upaaklagelige, andre i hvert Fald forsvarlige, men en Del ogsaa meget ringe. De har stadigt staaet under Sundhedspolitiets Kontrol, og det vil sikkert blive en Boligform, som man maa regne med ud i Fremtiden.

Et under Sundhedskommissionen sorterende kommunalt hygiejnisk Boligtilsyn oprettedes under de værste Bolignødsaar i 1917 og fungerede i 11 Aar⁹⁰).

⁸⁹) Joh. Lunddahl: 10 Aars Bolignød i en dansk Købstad. Nordisk hygiejnisk Tidsskrift 1927, S. 135—144. ⁹⁰) Joh. Lunddahl: Det kommunale Boligtilsyn i Aarhus. Maanedsskrift for Sundhedspleje 1919, S. 115.

5. Kontrol med Fødemidler. Denne Side af den offentlige Sundhedspleje udviklede sig her som i andre Byer temmelig langsomt.

I 1892 kom der et Tillæg til Sundhedsvedtægten indeholdende Bestemmelser om Bagerier og Brødudsalg.

De første Sundhedsvedtægter havde kun haft Bestemmelser, der direkte tog Sigte paa fordærvede og usunde Næringsmidler eller f. Eks. Mælk stammende fra smittede Steder; om nogen almindelig forebyggende Fødemiddelkontrol havde der ikke været Tale. Men i et Tillæg til Sundhedsvedtægten 1894 blev der paabudt Kontrol saavel med Kød slagtet i Aarhus som med indført Kød, og i 1895 blev det offentlige Slagtehus taget i Brug.

Mælkekontrollen — paa en Maade den vigtigste — kom først noget senere. Ganske vist havde Sundhedskommissionen haft sin Opmærksomhed henvendt paa Forbedringer i hele Mælketrafikken, men noget System i Kontrollen kom der først, efter at der i 1909 var indrettet et kommunalt Mælkeundersøgelseslaboratorium, hvor der blev taget talrige Prøver og gjort Undersøgelser af den Mælk, der indførtes og solgtes i Byen. Forskellige Bestemmelser og Udvidelser af Kontrollen fulgte nu efterhaanden, af hvilke de betydningsfuldeste var den i 1921 om maanedligt Tilsyn ved autoriserede Dyr læger med alle mælkeproducerende Kvægbesætninger, som leverer Mælk til Aarhus og den i 1934, der forlanger, at Tilsynet skal føres af kommunalt ansatte, fastlønnede, af Producenterne uafhængige Dyr læger.

I Belysningsvæsenets nye Bygning i Spanien blev der i 1937 indrettet det store og helt moderne »Aarhus Sundhedskommissions Laboratorium«, der hidtil mest har beskæftiget sig med Mælkekontrollen. Det ledes af Overdyrlæge Sven Koch.

Alle disse Tilsyn med offentlige og private Forhold har i Aarenes Løb medført en betydelig Udvidelse af Sundhedspolitiket.

6. Børnetilsyn. Tilsyn med Plejebørn har gennemgaaende, særligt efter at det i 1907 var blevet et lønnet Hverv, staaet paa et ret højt Trin i Aarhus; det samme gælder Tilsynet med alle Børn født udenfor Ægteskab (i Henhold til Lov 1923), som fra sin første Begyndelse har været gennemført konsekvent og virksomt, og som i Forbindelse med velindrettede Børne- og Optagelseshjem sikkert har været en af Aarsagerne til, at den i tidligere Dage stærkt udtalte Forskel i Spædbørnsdødeligheden mellem Børn født i og Børn født udenfor Ægteskab nu er ganske udslettet.

I 1938 ansattes Sundhedsplejersker, der har den Opgave at vejlede Forældre med Hensyn til Spædbørns Hygiejne; der er nu (i 1939) 8 i Virksomhed.

Det vilde føre for vidt at omtale alle de Problemer og Indretninger paa den offentlige Hygiejnes Omraade, som i Aarenes Løb har været aktuelle i Aarhus. Det skal kun lige nævnes, at der i Halvfjerdserne rejste sig en

stærk Bevægelse udgaet fra Politiet og Embedslægerne om Indførelse af en politimæssig ordnet, legaliseret offentlig Prostitution med Regulativ for Politiets Tilsyn og Etablering af Bordeller, Foranstaltninger, man troede paa i de Tider og ansaa for særligt paakrævede i en Garnisons- og Havneby. I 1876 forelaa der fra Byraadet Forslag til et meget skrappt Regulativ som indsendtes til Ministeriet, men ikke opnaaede at blive approberet⁹¹). Imidlertid ændrede Stemningen sig saavel blandt Byens Borgere som i Lægekredse; Landsforeningen mod Lovbeskyttelse af Usædelighed satte sig i Bevægelse og indgav en af 1732 Borgere underskrevet Protestadresse. Enden derpaa blev da, at Byraadet, efter at et Udvalg havde arbejdet med Sagen, i en Vedtagelse af 19. Maj 1887 besluttede helt at lade Forslaget falde som »for Tiden uigennemførligt«. Politimesteren blev henvist til at virke med de Midler, som de bestaaende Love anviste, og Byen slap for reglementeret Prostitution og for Bordeller.

Vi har nu i store Træk iagttaget Aarhus' lægelige og hygiejniske Udvikling gennem Tiderne. Vi har fulgt Medicinalpersonalet, set en stadig voksende Lægestand, hvorimellem Folk, der vil kunne nævnes med Hæder saavel i Landets som i Byens Historie, og som i det hele har opretholdt en god Lægestandard. Vi har set Sundhedstilstanden bedres og Kampen mod de hærgerende Folkesygdomme ført med Dygtighed og Held. Sygehusvæsenet har udfoldet sig i rivende Tempo, saa at Byen i den Retning indtager en fremragende Stilling i vort Land. Og Byen, der i tidligere Tider paa den offentlige Sundhedsplejes og Renligheds Omraade har staaet ret lavt, har taget sig sammen og er fulgt godt med; den er paa nogle Omraader gaaet i Spidsen, har paa andre kunnet være noget tilbage, og den indtager i det hele den Dag i Dag en hæderlig Stilling blandt Danmarks Købstæder.

⁹¹) B. F. 1876, S. 167 ff.